М. Галаган.

З моїх споминів...

Микола Галаган

З моїх споминів

Видавництво «Темпора»
Київ 2005

ББК 63.3(2Ук)
УДК 94(477) «1880/1920» Галаган
Г-15

Г-15 Микола Галаган. З моїх споминів (1880-ті–1920 р.): Документально-художнє видання/Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.: іл.

ISBN 966-8201-14-0

У спогадах відомого українського громадсько-політичного діяча і дипломата Миколи Галагана читач знайде чимало цікавої інформації про національно-визвольний рух в Україні 1890-х – початку 1920-х рр. У центрі уваги автора споминів – процес організації перших українських соціалістичних партій (РУП, УСД «Спілки» та УСДРП), революційні перетворення в армії, робота у першому українському парламенті – Українській Центральній раді, дипломатичних представництвах УНР у Румунії та Угорщині, українських громадських і політичних організаціях в еміграції. Документальні матеріали слідчої справи М. Галагана, а також його офіційне листування з проводом УНР як голови української репрезентації в Угорщині дозволять краще зрозуміти політичну і життєву позицію цієї без сумніву неординарної постаті в українському суспільному русі.

Видання розраховане на широкий загал читачів, містить багатий ілюстративний матеріал і буде цікаве всім, хто не байдужий до історії України.

Редактор – Ю. Олійник
Коректор – І. Давидко
Науковий редактор – д. і. н., професор Ю. Терещенко
Комп'ютерне складання та макет – Ю. Жарков, М. Койдан

У додатках вперше в Україні публікуються матеріали й фотографії Державного архіву Служби безпеки України, документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади України.

ISBN 966-8201-14-0

© Т. Осташко, В. Соловйова, передмова, коментарі
© Темпора, 2005

Микола Галаган: біографічний нарис

Короткий вступ

Миколі Михайловичу Галагану довелося пережити всі головні події, пов'язані з національно-визвольним рухом в Україні протягом 1890-х—початку 1920-х рр. Він був учасником організації перших українських соціалістичних партій (РУП, УСД «Спілки» та УСДРП); перебуваючи у війську під час Першої світової війни, брав участь у революційних перетвореннях в армії; згодом працював у складі комісії першого українського парламенту – Української Центральної ради й очолював дипломатичні представництва УНР у Румунії та Угорщині; на еміграції обіймав чільні посади в українських громадських і політичних організаціях.

Фактично одразу після поразки українських національно-визвольних змагань початку XX ст. розпочався процес переоцінки подій та пошуків шляхів відновлення соборної і самостійної України. Він супроводжувався спробами проаналізувати позитивний та негативний досвід у державному будівництві, військовій, земельній, внутрішній та зовнішній політиці українських урядів. У цьому контексті значний інтерес становлять спогади безпосередніх учасників та свідків тієї доби.

Значна частина з них, як зокрема, спогади В. Винниченка «Відродження нації», П. Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції», І. Мазепи «Україна в огні і бурі революції», М. Шаповала «Велика революція і українська визвольна програма», значною мірою відображають партійно-політичні позиції авторів та, відповідно, містять

в собі полемічні випади на адресу політичних опонентів. Так, у праці В. Винниченка знаходимо авторську оцінку багатьох суперечностей серед керівництва Центральної ради і Директорії. Критикуючи своїх політичних супротивників і перекладаючи на них всю відповідальність за поразку у національно-визвольних змаганнях, В. Винниченко упереджено аналізує як внутрішню, так і зовнішню політику УНР у 1919–1920 рр., вбачає прорахунки УНР у відході її керівництва на чолі з С. Петлюрою від т. зв. «соціалістичних принципів». М. Шаповал також висвітлює діяльність Центральної ради, Української Держави, Директорії УНР крізь призму ідеологічних позицій своєї партії і подібно до В. Винниченка намагається перекласти відповідальність за недоліки у національно-державному будівництві на соціал-демократичний уряд республіки, протиставляючи йому позицію партії українських есерів. Прикладів подібних оцінок безліч і вони яскраво демонструють партійно-політичне протистояння у середовищі української еміграції.

Отже, спогади стали одним з найбільш важливих джерел для аналізу об'єктивних і суб'єктивних труднощів у державному будівництві 1917–1920 рр. та розкриття гостроти міжпартійної боротьби. Вони переконливо показують суперечливість багатьох кроків у військовій, аграрній, соціальній та зовнішній політиці українських урядів, у діяльності державного апарату. Останній, як свідчить низка мемуарів, часто проявляв некомпетентність і відсутність професіоналізму серед керівників.

На початку 1920-х років із закликом писати спомини про національно-визвольні змагання до українських емігрантів звернувся Головний отаман С. Петлюра. На шпальтах часописів («Тризуб», «Нова Україна», «Український голос», «Українська трибуна», «Діло», «Літопис Червоної калини» та ін.), які видавались у Західній Україні та на еміграції, постійно публікувалися мемуари військових, культурних, громадсько-політичних діячів. З закликами залишити пам'ять про одну з найбільш яскравих і трагічних сторінок української історії звертались провідні діячі визвольного руху. Зокрема, відомий український історик, директор бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові І. Кревецький не лише звертався з такими проханнями до українських вояків, письменників, урядовців, але й видав довідничок – своєрідну методику написання мемуарів. Львівські українські видавництва 20–30-х років окремими виданнями надрукували низку спогадів відомих учасників національно-визвольного руху та громадських і культурних діячів: генерала В. Петріва, Є. Чикаленка, С. Русової, С. Шухевича, М. Галагана та ін. Подібні мемуари видавалися також і в центрах українського життя в еміграції: Варшаві, Відні, Празі, Берліні.

У 1930 р. у Львові побачило світ чотиритомне видання споминів Миколи Галагана, надруковане видавничим кооперативом «Червона калина». Автор назвав їх «З моїх споминів», підкреслюючи, що це лише окремі «уривки», у яких він записав переживання *«з різних періодів свого життя й громадсько-політичної чинності»*. М. Галаган зізнається, що не мав наміру їх публікувати і *«лише невелику їх частину написав... на бажання осіб, що мали намір надрукувати їх у проектованих ними виданнях»*. З іронією він зазначає, що *«представляє собою все-таки продукт певної історичної доби і певних життєвих умов»*, які тією чи іншою мірою відбилися у його спогадах (с. 46).

М. Галаган неодноразово наголошує, що не мав на меті робити оцінку або давати характеристику цілих періодів чи окремих моментів історії українського громадсько-політичного руху і національно-визвольної боротьби, а *«тільки записав колишні свої враження й переживання, занотував деякі факти й епізоди — іноді навіть дрібні епізоди — із своєї минулої діяльності або описав явища і події»*, учасником чи свідком яких йому довелося бути (с. 46).

Автор розуміє, що його спомини, *«як і взагалі всякі особисті спогади, неминуче мусять містити в собі чимало елементу суб'єктивізму»* (с. 46). Він, отже, не претендує на об'єктивність, а тим паче на документальне висвітлення подій. *«Одначе, коли має рацію думка про те, що дух певної історичної доби можна краще пізнати не стільки через студіювання грубих томів наукових творів, як на підставі ознайомлення із сучасними мемуарами та інтимною кореспонденцією, то можливо, що й мої спомини колись перечитає з інтересом чи і може й з користю для себе хтось із тих майбутніх дослідників, які працюватимуть над вивченням сучасної нам доби української історії*, — наголошує М. Галаган. — *У такому разі й моя праця не була б марною»* (с. 46).

Шлях до національного самоусвідомлення

Доля Миколи Галагана певною мірою є типовою для більшості українських діячів, які стали активними учасниками національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Серед його товаришів і партійних однодумців було чимало вихідців із збіднілих козацьких старшинських родів, сімей священиків, дрібної шляхти. Характеризуючи соціальне підґрунтя свого роду, М. Галаган зауважував, що *«на місці втрачених традицій „козацьких" не встигли закріпитись інші, бо всього лише два покоління перебувало в стані „духовних"»*. Тож на ґрунті такої національно-класової невизначеності *«могли розвиватись зародки різної громадсько-політичної*

і державно-національної думки». Правдивість цього твердження він намагається проілюструвати у своїх спогадах *«поступованням дальших і ближчих»* до нього людей, походження *«без сумніву, українського, колись козачого, а тепер „безтрадиційного" і в значній мірі денаціоналізованого»* (с. 63).

Микола Галаган народився 24 листопада 1882 р. в селі Требухів Остерського повіту Чернігівської губернії (нині — Броварського району Київської області)[1]. Його батько — Михайло Галаган був православним священиком[2] і походив із заможньої козацької родини, в якій ще зберігалася пам'ять про славне козацьке минуле. Його бабуся по батькові походила із старого козачого роду Бурих-Радкевичів, із якого вийшло колись чимало представників козацької старшини. Після скасування Катериною II української автономії та козацького устрою Бурі-Радкевичі стали російськими дворянами. Але дуже швидко рід збіднів, так що, як зауважував М. Галаган, батько його бабусі, *«хоч і жив на козачому родовому ґрунті з левадою, садом і ін., хоч і був „дворянином", але був сільським священиком».* Мати бабусі належала до роду козацького сотника з Оглава, як память про нього у родині зберігалися деякі фамільні речі. *«Ще за моєї дитячої пам'яті в нашій родині слабеньким огником блимала згадка про „козачу славу" предків та існували деякі пам'ятки козацької старовини,* — згадував М. Галаган. — *Але на моїх же очах згасав отой огник і зникали ті пам'ятки»* (с. 63).

Мати М. Галагана належала до роду дрібних шляхтичів і, за визначенням автора спогадів, *«була частиною тоді ще національно несвідомої української стихії».* Тож фактично крім стихійно-побутових проявів української традиції, автор, здається, нічим не міг продемонструвати усвідомлення свого національного «я».

Та все ж саме його дитячі «козакофільські» настрої стали першим проблиском національної свідомості. Саме з цими ледь означеними симпатіями він у 1890 р. переступив поріг 3-ї київської гімназії. Тут учителі, за його словами, переслідували одну мету: *«взяти ум і волю дитини в певні шори і направити думання й бажання її певним шляхом, а саме — зробити з неї слухняного „вѣрноподданого"»* (с. 71). Будь-які прояви української ідентичності, навіть стихійної, викликали відверті знущання та висміювання вчителів-українофобів за «мужицьку» мову, а іноді і «мужицьке» походження, тому нікому з учнів не хотілося опинитися у подібному становищі.

У гімназії М. Галаган зустрівся і затоваришував з майбутнім поетом Григорієм Чупринкою, який до того ж був його земляком. *«Він був незвичайно сильним союзником,* — писав М. Галаган, — *бо розпоряджав такою*

зброєю, якої ніхто інший з нас не мав: він на різні напади умів відповідати віршованими каламбурами чи сатиричними віршами». М. Галаган дуже цінував не тільки поетичний хист юнака, але і його рішучість, відважність, непоступливість супроти начальства й опір «казьонщині». Бунтівна вдача та виразні прояви національної свідомості Г. Чупринки сильно вплинули на М. Галагана і не дали «піти тим шляхом, на який... тягли «*„вѣрноподданные" педагоги*» (с. 77). Г. Чупринка був сином заможного козака, і усвідомлення ним високої гідності козацького стану не просто імпонувало М. Галагану, а й викликало його щире захоплення і сприяло формуванню національного самоусвідомлення. «*Помимо всяких хлоп'ячих „авантюр"* – згадував Микола Михайлович, – *ми з Чупринкою не раз і не два говорили на ці теми і зі всіх тих даних і відомостей, якими ми розпоряджували тоді, ми прийшли до висновку, що ми не є „русскіе", а що ми є „малороси" чи „козаки малоросійські", котрих на шкоду собі і всім нам гетьман Хмельницький віддав під Москву*». Отже, сам М. Галаган констатував: «*Чупринка, мабуть, зовсім несвідомо й сам того не знаючи, подав мені руку помочі в критичну хвилю*» (с. 77).

Дружба з Г. Чупринкою спонукала М. Галагана шукати глибші і певніші ідеологічні підстави для обґрунтування своїх «козакофільських» настроїв. Він починає цікавитися історією України, час від часу купуючи книжки у книгарні «Кіевской Старины». Справжнім відкриттям для нього став «Козбар» Т. Шевченка. «*Чогось подібного на „малороссійском языкѣ" не читав раніше та, здається, навіть і не підозрівав, що є такі книжки, писані „по-нашому"*, – пише М. Галаган. – *Гірко, досадно й боляче було мені, що деякі слова були для мене незнайомі, але я всім розумом своїм знав, що знайшов я тепер те, що мені потрібно було*» (с. 78).

А невдовзі Микола Галаган вступає до Колегії Павла Галагана, одного з кращих навчальних закладів тодішньої Росії, заснованого відомим українофілом, великим дідичем з Полтавщини Григорієм Галаганом. Дехто з сучасних дослідників вважає, що, власне, і сам Микола Михайлович належав до цього роду. Однак це не так. У своїх споминах автор відзначає, що йому неодноразово доводилося спростовувати думку про свою причетність до відомого в Російській імперії роду Галаганів, нащадків знаного компанійського полковника Гната Галагана, що прислужився царю Петрові І.

Микола Галаган з великим захопленням описує своє навчання в славнозвісній Колегії, де не одному десяткові вихованців були прищеплені високі поняття про гідність людської особи, честь та громадянський обов'язок. «*Вся система науки й виховання основана була не на голому*

примусі чи казарменно-вояцькій дисципліні, а на впливові на юнака того оточення, в якому він живе, й на силі морального авторитету вихователів, – згадував М. Галаган через багато років. – *Юнаки із цілком різних соціальних кіл настільки зближувались між собою, що різниця в походженні не давала себе відчувати, і між ними виникала справжня дружба й щире приятельство»* (с. 82). В Колегії панували дух поваги до індивідуальності, почуття свободи, справедливості й рівності.

В час навчання в Колегії М. Галаган шукав спілкування з тими, хто не боявся виявляти себе українцями, намагався знайти те середовище, в якому паростки його національної свідомості мали б сприятливий ґрунт для зміцнення і подальшого розвитку. Він знайомиться з родиною Михайла Драгоманова і таким чином вперше потрапляє в інтеліґентну українську родину. Саме це, як визнавав у спогадах Микола Галаган, і допомогло йому *«засвоїти всі необхідні елементи правдивої української національної свідомості й уникнути настроїв буйної „козакоманії" чи солоденько-рожевої „малоросійщини"»*. Сама атмосфера зустрічей й бесід, які відбувались у цій родині, спілкування з новими людьми заряджали його *«душу й розум»*, спрямовували його діяльність і започаткували формування його як українського революціонера. На все своє життя М. Галаган зберіг глибоку шану до дружини М. П. Драгоманова – Людмили Михайлівни, яка у родині підтримувала культ пам'яті свого чоловіка і сама була *«живим втіленням того культу»* (с. 87).

Революційна діяльність

Отже, ще на шкільній лаві М. Галаган залучився до революційної діяльності. Під час літніх вакацій 1900 р. він став одним із засновників українського гуртка, який складався всього з п'яти чоловік, не мав чіткого політичного спрямування та зв'язків з якоюсь революційною організацією. *«Ідеологія нашого гуртка була дуже нескладна*, – згадував М. Галаган, – *українство і революційність, а нашим „теоретиком" був Тарас Шевченко»* (с. 88). Свій революційний вишкіл він продовжив в українській громаді середньошкільників, до якої входили гуртки учнів київських чоловічих та жіночіх гімназій, Колегії П. Галагана, реальних училищ та Київської духовної семінарії. Серед громадян-середньошкільників у 1900–1902 рр. М. Галаган згадує, зокрема, прізвища відомих згодом українських громадсько-політичних діячів: Б. Матюшенка, В.Чехівського, В. Липинського, Н. Грінченко, М. Косача, С. Драгоманова, Л. Юркевича. Середньошкільну громаду очолювала рада, яка координувала свою роботу зі студентською громадою, а через неї – з Революційною

українською партією (РУП). М. Галаган характеризує гурт середньошкільної молоді як національну культурно-освітню організацію, що перебувала під впливом РУП, тобто громада фактично стала *«РУПівською партійною організацію середньошкільників»* (с. 93).

У травні 1902 р. М. Галаган закінчив Колегію із золотою медаллю і вступив на природничий факультет Київського університету. На той час вже сформувалися такі складові його світогляду як марксизм і дарвінізм. Засвоєнню дарвінізму сприяло студіювання предметів на факультеті природознавства, а лекції проф. Желєзнова допомагали сприйняттю марксизму. *«Наслідком слухання тих лекцій, участі в семінарі та самостійного студіювання засвоїв я собі марксівську ідеологію»*, – писав М. Галаган (с. 97).

В університеті він автоматично став членом української студентської громади, до якої належали і майбутні провідники українського соціал-демократичного руху: Д. Антонович, В. Винниченко, А. Лівицький, М. Порш, Ол. Скоропис-Йолтуховський, В. Степанківський, М. Ткаченко, М. Троцький, В. Чехівський та ін. *«Душею громади був повний кипучої енергії й чинної волі Д. Антонович*, – згадував М. Галаган, – *виділявся розумний, самовпевнений М. Порш, що завжди авторитетно говорив на зборах, заклавши руку за борт розстібнутого на два гудзики студентського сюртука; їх доповнював своїм аналітично-теоретичним розумом М. Ткаченко, трохи флегматичний у своїх промовах, але повний внутрішнього огню, що світився в його впалих темних очах; чільне становище займав А. Лівицький»* (с. 97). Всі вони були діяльними членами РУП. У своїх спогадах М. Галаган торкається питання про ставлення тогочасної революційної української молоді до культурницької праці української інтеліґенції, яка, на переконання рупівців, не мала перспективи.

Ці закиди лише до певної міри можна вважати справедливими. Дійсно, аполітичний характер українського руху став серйозним гальмом на шляху національного відродження. Однак слід усвідомлювати, що культурницька діяльність української інтелігенції не була безплідною. Хоча в межах Наддніпрянської України вона була зведена до науково-просвітницької та літературної праці, проте містила в собі велику потенційну силу. Наприкінці XIX ст. зусиллями діячів нової генерації Б. Грінченка, В. Самійленка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, А. Кримського, О. Кониського та ін. було закладено підвалини потужного суспільно-політичного руху.

Активна громадська діяльність української інтелігенції, душею якої був В. Антонович, незважаючи на її культурницьке забарвлення, мала, безперечно, політичне значення і викликала невдоволення влади.

Київський генерал-губернатор Чертков відверто заявляв, що *«украинский вопрос окончится только тогда, когда я с корнем уничтожу эту хибарку на углу Кузнечной и Жилянской улиц»*, маючи на увазі будинок В. Антоновича[3]. Саме зусиллями останнього, а також О. Кониського була створена всеукраїнська Загальна організація, яка мала об'єднати всіх свідомих та активних українців Російської імперії. Плідна культурницька діяльність українського громадянства сприяла формуванню нової генерації українців, які прагнули послідовно виборювати всю повноту політичних і національних прав українського народу.

На цьому ґрунті власне і почалось творення українських – незалежних від російських – політичних партій, першою з яких і стала Революційна українська партія (РУП). Вона виявилася фактично засновницею українського революційного руху, який ставив за мету не лише повалення самодержавства, а й національне визволення українців.

Перебування М. Галагана у складі студентської громади стало етапом на шляху до його праці в партійній організації РУП.

На початку діяльності цієї партії переважав радикально-національний напрям роботи, душею якої був М. Міхновський. Він відстоював необхідність збройної боротьби за права українського народу, за його повне національне визволення, *«без чого неможливе і його соціальне визволення з темряви, визиску і рабства»*[4]. М. Міхновський висував тезу про незаконність панування російського царизму в Україні, критикував діяльність попередників РУП та закликав до боротьби за державну самостійність власними силами.

Особливо активною була діяльність рупівців у 1902 р. під час селянських виступів в Україні. Однак під впливом загальноросійського соціал-демократичного руху з другої половини 1902 р. РУП почала відходити від радикально-національних лозунгів і перейматися марксистською ідеологією, що спричинило розпад партії і створення низки нових політичних організацій.

Ще на початку 1902 р. від РУП відкололась її національно-радикальне крило, яке утворило Українську народну партію на чолі з М. Міхновським. Величезне значення УНП полягало в її намаганні спрямувати український національно-визвольний рух на шлях боротьби за створення української незалежної держави. Цьому завданню були підпорядковані програмові документи партії, написані М. Міхновським, і зокрема його «Десять заповідей УНП», які утверджували в українському суспільстві усвідомлення необхідності протидії російському шовінізму, його асиміляційним намаганням.

Ідея самостійності України в той час ще не сповідувалася більшістю

українського політикуму, який виріс на ґрунті драгоманівської концепції федералізму. Саме вона стала джерелом автономістсько-федералістичного погляду на майбутні взаємин України й Росії, який сповідувала більшість українських політичних течій — від соціал-демократів до ліберальних-поступовців. З виходом УНП Революційна українська партія все виразніше еволюціонувала у соціал-демократичну організацію.

З початку 1903 р. М. Галаган вже працював у гуртку пропагандистів, «виразно-марксистського характеру». М. Ткаченка, який керував цим гуртком, він вважав своїм партійним «хрещеним батьком». Поряд із вивченням теоретичних питань, члени гуртка опановували методи агітації та пропаганди серед робітництва та селянства. Проте вже невдовзі М. Галаган почав займатися і практичною партійною роботою у Київському комітеті РУП. *«Без вагань і сумнівів вступив я на шлях революційної соціалістичної боротьби, хоч мене до того не могли стимулювати почуття класової ненависті до визискувачів чи свідомість своїх класових інтересів»*, — наголошує він (с. 99).

М. Галаган фрагментарно описує цей складний етап свого життя, зупиняючись лише на найбільш яскравих епізодах. Протягом 1903—1904 рр. він організував нові гуртки, займався пропагандою серед селян та робітників у селах та містечках Київщини й Чернігівщини, дописував до друкованого органу РУП — газети «Селянин».

У цей час Україною прокотилася хвиля арештів та обшуків. Заарештований 4 лютого 1904 р. М. Галаган вісім місяців відсидів у Лук'янівській в'язниці, де одержав звістку про народження сина, якого подружжя Галаганів назвало Миколою[5]. 4 жовтня 1904 р. він був звільнений з ув'язнення та відправлений на батьківщину під нагляд поліції. Повернувшись до університетських студій наприкінці 1904 р., одночасно відновив і працю в партії. Зокрема, за дорученням партії займався організацією громад середньошкільників.

В соціал-демократичному середовищі, яке зароджувалося у надрах РУП, не було єдності у поглядах на співвідношення національного і соціального в революційній діяльності, перспективи, характер і зміст розв'язання української проблеми, між лідерами РУП існували серйозні розходження в цих питаннях. Значний інтерес викликає характеристика М. Галаганом стосунків у проводі партії, насамперед між її провідниками — В. Винниченком та М. Поршем. *«Цей провід не виявляв якоїсь цілості й однозгідності; навпаки, між обома провідниками все була незгода*, — згадував він. — *Могли бути тут, звичайно, і чисто суб'єктивно-особистого характеру причини... були це дві різні натури з різними характерами, різними темпераментами; дві різні виразно означені*

індивідуальності». «М. Порш явно схилявся до думки про необхідність ставити виразно питання про економічне й політичне усамостійнення України, тоді як серед інших провідників партії ця думка не знаходила своїх прихильників», – зауважував М. Галаган (с. 109). Отже, лідери розходились у питаннях принципово-програмового характеру.

Ці свідчення певною мірою пояснюють причини серйозних розходжень, які з усією гостротою постали у середовищі українського політичного проводу під час буремних подій 1917–1918 рр. Водночас, на думку М. Галагана, були й інші причини розходження між обома провідниками, які були викликані різними поглядами на методи революційної боротьби. За його словами, В. Винниченко мав більше нахил *«до методи „d'action direkte", тоді як М. Порш обстоював необхідність глибокої попередньої підготовки до виявлення революційної чинності»*.

М. Галаган показує, наскільки складним було ставлення до розв'язання головних програмових питань проводом РУП і насамперед у вирішенні національного питання. *«Амплітуда колихань була тут просто неймовірна: від „самостійної України" до трактування національного питання як „неіснуючого питання"»*, – зазначає він (с. 113). Деякі представники РУП, відстоюючи ідею класової пролетарської партії, схилялися до думки про необхідність об'єднання всіх національних соціал-демемократичних сил у єдину для всієї Російської імперії «партію пролетаріату», але практичних кроків до цього не здійснювали. Усвідомлюючи неспроможність РУП зайняти більш чітку позицію, М. Галаган все частіше думав про вихід з партії. Він писав, що студіювання праці К. Маркса «Капітал» привело його до *«необхідності критично подивитися з погляду марксизму на позиції й характер самої РУП»*. Він твердо вірив, що *«ставши на ґрунт марксизму та бажаючи бути пролетарською партією, мусіла б вона (РУП. — Авт.) знайти собі відповідну соціальну базу, ц. є. організувати коло себе й своєї програми робітництво, справжній промисловий пролетаріат на Україні»* (с. 111).

Починаючи з 1904 р. група членів РУП на чолі з М. Меленевським, П. Канівцем та В. Мазуренком посилює свої контакти з лідерами російських соціал-демократів в Україні. Під час скликання II з'їзду РУП в кінці грудня 1904 р. частина делегатів відмовилась від участі у з'їзді і заявила про свій вихід із партії. Дещо згодом разом із бундівськими організаціями в Україні вони створили Українську соціал-демократичну «Спілку», яка увійшла до РСДРП (меншовицької фракції) на правах автономної частини. На думку лідерів цієї групи вона була більш послідовною у дотриманні марксистської ідеології. Поділяючи таку позицію, М. Галаган став членом «Спілки».

Більшість членів РУП на чолі з М. Поршем відстоювала її повну організаційну самостійність, допускаючи можливість лише федеративного

зв'язку з РСДРП. Зрештою, та частина рупівців, яка гуртувалася навколо М. Порша, В. Винниченка, Д. Антоновича, С. Петлюри, М. Ткаченка проголосила утворення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Її провід прийняв соціал-демократичну програму західноєвропейського зразка, висунувши лозунг автономії замість самостійності України.

М. Галаган зазначає, що його не зовсім задовольняла позиція РСДРП в національному питанні, яке ця партія думала розв'язати шляхом *«визнання рівноправності всіх мов та заведення широкого місцевого й обласного самоврядування»*. Проте і в РУП домагання автономії України не було чітко визначеним. Для багатьох українських соціал-демократів достатньо було того, що *«РСДРП в своїй програмі без застережень визнавала право націй на самоозначення, і не було причини думати, що ця партія відмовить такого права українцям»* (с. 115). *«Правильно то було чи неправильно, але стояв я тоді за об'єднання всіх соц.-дем. партій Росії, і тому... дав свою згоду на вступлення до „Спілки"»*, – згадував згодом М. Галаган (с. 115).

Протягом 1905–1907 рр. він працював у центральному проводі «Спілки», займався переважно пропагандистською діяльністю на Чернігівщині, Київщині та Полтавщині. За його словами, авторитету організації сприяло й те, що за її списками було обрано послів до Державної думи. Влітку 1907 р. М. Галаган обійняв посаду секретаря «Спілки» і фактично тримав у своїх руках всі зв'язки з місцевими осередками. Згадуючи цей період у своєму житті, він зазначав, що весь час відчував небезпеку арешту, в його помешканні жандарми декілька разів робили обшуки. Загроза насамперед полягала в тому, що серед членів «Спілки» була група, яка відстоювала ідею необхідності збройного повстання і проводила акції по захопленню зброї на військових складах. Крім того, М. Галаган виїжджав до Галичини для добування паспортів та налагодження транспортування в Україну нелегальної літератури.

На початку 1908 р. центральний провід організації був майже повністю розгромлений, більшість його членів зазнали репресій з боку влади. М. Галаган кожного дня чекав арешту. Після допитів у Київському жандармському управлінні він залишився на волі, але переніс тяжку нервову хворобу, наслідком якої стала екзема.

Восени 1908 р. він з кількома своїми партійними товаришами намагається відновити контакти з місцевими осередками та налагодити діяльність «Спілки». Проте посилення реакції фактично зводить ці намагання нанівець, все очевиднішою ставала загроза провокацій та арештів. *«Ступнево ця революційна праця сама собою занепадала й нарешті припинилась»*, – констатував М. Галаган.

Службова та військова кар'єра

У 1909 р. М. Галаган отримав диплом першого ступеня. Однак через свою «неблагонадійність» тривалий час не мав можливості влаштуватися на роботу за фахом. З великими труднощами дістає посаду урядовця у Київському відділенні Волзько-Камського комерційного банку[6]. Після випускного іспиту 1909 р. йому запропонували посаду на кафедрі хімії Київського університету, але «неблагонадійність» стала на заваді науковій кар'єрі. У 1910–1911 рр. М. Галаган перебуває на військовій службі в чині рядового у 29-му піхотному полку[7]. У 1912 р. під час військової перепідготовки він був підвищений до рангу прапорщика[8]. Протягом 1911–1913 рр. продовжував працювати урядовцем банку, згодом деякий час у Чернігові як практикант Управління інспектора сільського господарства з культури боліт та лугознавства, готувався для складання іспиту на спеціаліста у цій галузі[9]. «*В ближчій перспективі вирисовувалося приділення до Ризької політехніки для удосконалення, а потім і наукова поїздка до Німеччини, може, й Швейцарії*», – згадував М. Галаган. У той час йому здавалося, що він «*нарешті попав нібито на добру дорогу...*» (с. 149).

Проте його доля, як і доля мільйонів українців, невдовзі кардинально змінилась. 1 серпня 1914 р. розпочалася Перша світова війна. У перші ж дні М. Галаган був мобілізований до російської армії, брав участь у військових діях у складі 20-го Заамурського прикордонного полку[10]. Виконуючи функції полкового ад'ютанта, міг скласти уяву про стан російської армії, її боєздатність, систему постачання, настрої вояків та офіцерів тощо. «*Я міг зблизька придивлятись в часі війни до організації російської військової справи, бачив внутрішню гнилизну цієї організації та в реальних фактах і подіях міг спостерігати, як ступнево, але невпинно назрівала криза та як все густішим ставав сумрак „передвечора революції“*», – згадував М. Галаган (с. 154).

Він пройшов шляхами російської армії в Східній Галичині, на власні очі бачив наслідки окупаційної імперської політики у Львові, Перемишлі та інших західноукраїнських містах і селах, де галичанину краще було визнавати себе поляком, ніж українцем. Був свідком нищення української культури, насадження казенного російського православ'я, депортування до Сибіру українців-галичан як заручників та полонених, арештів українських діячів, грабіжництва в українських помешканнях, доносів поляків на українців. Однак жорстока політика російської окупаційної влади у Галичині мала, як це не парадоксально, і свої позитивні наслідки. Вона змушувала українців Великої України, які воювали

у складі російської армії, згадати про свою національну приналежність і подивитися іншими очами на своє становище в імперії. Це був початок зародження національної свідомості, яка так яскраво і переконливо заявила про себе в широких верствах солдатів-українців після лютого 1917 р. Характеризуючи настрої так званих «стихійних українців», М. Галаган писав: *«Більшість із них після революції масово пристала до українського національного руху, але раніше до українства вони не признавались, хоч між собою дуже часто, а рядові вояки навіть всі балакали „по-своєму", стоїчно витримуючи різні кепкування з боку „кацапні"»* (с. 160).

Революційна пора

На початку березня 1917 р. у полку, де служив М. Галаган, стало відомо про революційні події у Петрограді. Разом зі своїми однодумцями, попри спротив командування, він створює полковий комітет старшин. Очолюваний М. Галаганом комітет мав керувати громадсько-політичною роботою та попереджувати будь-які «контрреволюційні виступи». Поряд з цим М. Галаган розпочинає організацію української полкової ради. 10 березня 1917 р. відбулася перша маніфестація полку, на якій він виступив з привітальною промовою. За його спогадами, у полку в менших масштабах відбувалось все те, що розгорталось у центрі та позначило ставлення російського громадянства до визвольних змагань організованого українства під проводом Центральної ради. Зростання ворожого ставлення російських шовіністично налаштованих кіл до українського національного руху й українських організацій давало все більше доказів необхідності організації українців не тільки для досягнення своїх політичних цілей, але й просто для самозахисту. Власне ця обставина сприяла зміцненню української полкової організації, яку очолював М. Галаган. Довідавшись про загальноукраїнську маніфестацію у Києві, українські військовики на початку квітня 1917 р. делегують його до столиці з дорученням встановити зв'язки з громадсько-політичними українськими центрами.

У Києві він бере участь у роботі відновлювальної конференції УСДРП, яка відбулася 4–8 квітня 1917 р. Треба зауважити, що стосовно майбутньої автономії програма УСДРП характеризувалася певною невизначеністю, оскільки відповідний її пункт, як пише М. Галаган, вимагав *«широкого самоврядування (автономії) місцевого і краєвого для всього населення держави»*. Тобто фактично це означало визнання унітарного характеру російської держави. При розгляді цього питання на квітневій конференції було зроблено певний крок вперед: УСДРП

прийняла принципову постанову про автономію для всіх націй та заведення федеративного устрою російської республіки. М. Галаган вважав особливо важливим те, що було прийняте рішення про необхідність власної ініціативи українців у справі здійснення автономії України. *«Ця постанова була, в суті речі, нечим іншим, як закликом до широких українських мас переводити національну революцію й здійснювати автономію України via facti»*, – наголошував він (с. 207). Тим самим вона явно йшла всупереч політичним намірам т. зв. російської демократії, в тому числі й позиції «Спілки» як автономної організації РСДРП (меншовиків), яка наполягала на необхідності вирішення питання про автономію України Всеросійськими Установчими зборами.

«Спілчани» висунули пропозицію відновити діяльність УСД «Спілки» на старих засадах, однак М. Галаган висловився за співпрацю і злиття з УСДРП. Зрештою, він остаточно розірвав зв'язки із колишніми партійними однодумцями і приєднався до УСДРП.

Одразу після конференції УСДРП у Києві розпочав свою роботу Всеукраїнський національний конгрес, на якому М. Галаган був присутнім як гість. Ця подія, на його думку, стала *«поворотним пунктом українського національного руху... і тим моментом в українському русі, коли цей дотепер стихійно-елементарний рух почав набирати організованої форми й став виявляти найважливіші прикмети дійсного національного руху: свідомість свого „я", розуміння мети своєї чинності й волю до досягнення поставленої мети»* (с. 208).

Повернувшись до війська, М. Галаган опинився під пильною увагою полкового командування, яке вкрай негативно оцінило його громадсько-політичну активність і бажання реформувати полк за національним принципом. Він був звільнений з посади полкового ад'ютанта і переведений на лінію фронту у розпорядження 18-го Заамурського прикордонного полку. Коментуючи цей епізод, він писав, що його *«вигнали за «дезорганізацію»*, точніше, *«не за дезорганізацію, а за організацію українців»* (с. 223).

Отже, М. Галаган став свідком і учасником українського національного руху в частинах російської армії. Його суть полягала насамперед в організації окремих підрозділів, які заявляли про свою підтримку Центральної ради. Перший український полк імені Б. Хмельницького, як відомо, був сформований на початку 1917 р., а вже на жовтень постали десятки українізованих частин, які об'єднували близько 3 млн. військовиків-українців. Ініціатором українського військового руху став колишній однопартієць по РУП М. Галагана М. Міхновський, який активно обстоював ідею створення української армії. Однак значна частина діячів Центральної ради, зокрема лідер УСДРП В. Винниченко, протидіяли

створенню власної української армії, за що, зрештою, Україна невдовзі заплатила втратою державності.

На фронті М. Галаган знову з гіркотою відчув трагізм і повну абсурдність перебування українців у складі російської армії. Їм доводилося воювати проти українців-галичан, які по інший бік лінії фронту боронили свою землю у лавах Українських Січових Стрільців. *«Значно пізніше, вже будучи на еміграції, в рр. 1922—23, я довідався, що саме в той час, коли я сидів в окопах по один бік річки, на другому боці її, в лісі, були Українські Січові Стрільці,* — писав він згодом у своїх спомина*х. — Це вони, очевидно, співали тоді своїх стрілецьких пісень, яких я не міг пізнати по окремих уривках мелодії, що долітали до нас. Так, брат — проти брата»* (с. 230).

Дізнавшись про те, що М. Галаган «постраждав за українство», козаки і старшини 18-го Заамурського полку звернулись до нього з проханням створити українську організацію в їхній частині. На установчих зборах полкової української організації стало відомо про телеграму Українського генерального військового комітету щодо скликання II Всеукраїнського військового з'їзду. М. Галаган був обраний одним з двох делегатів на це представницьке зібрання.

На з'їзд, який відбувся в приміщенні Київського міського театру, зібралось понад 2000 делегатів. Піднесений настрій зібрання, як зазначає М. Галаган, був публічно заманіфестований ще перед початком засідань з'їзду, коли делегати з'їзду разом з Богданівським полком присягали на Софійській площі за всяку ціну здобути автономію України. Ще більше емоцій викликав I Універсал Центральної ради, який був виголошений В. Винниченком на з'їзді. Його прийняття спиралось на підтримку Центральної ради мільйонами селян і солдатів-українців. Саме на цей час припадає найвищий ступінь її впливу на широкі верстви українського населення. Рада активно вимагала від Тимчасового уряду негайного запровадження якнайширшої автономії для України. I Універсал фактично проголошував її самочинне втілення в життя: «Однині самі будете творити своє життя»[11]. *«Підвищений настрій делегатів досяг свого апогею,* — згадував М. Галаган. *— ...На кінці 2 1/2 тисячі делегатів і присутньої публіки співало Шевченків „Заповіт". Співали в якомусь молитвенному екстазі. Багато стало на коліна, дехто утирав сльози. Другий військовий з'їзд зробив на мене глибоке, незабутнє враження»* (с. 235).

6 червня 1917 р. М. Галаган став прапорщиком 1-го Українського полку ім. Б. Хмельницького. Як старшина полку він обіймав посаду значкового (ад'ютанта) і водночас був головою полкової ради солдатських депутатів. Він мав реальні можливості бути обраним до Всеукраїнської ради

військових депутатів і кооптованим до Української Центральної ради, що тоді видавалося йому переходом до *«роботи в центрі загальної української національної політики»*. Проте М. Галаган вважав, що він *«з більшою користю міг би працювати в справі організації української військової сили»* (с. 270), тому вирішив продовжити свою політичну діяльність саме у дієвій армії.

У лавах Богданівського полку йому довелося пережити відомий виступ полуботківців, який, за наказом УГВК, мали локалізувати бійці Богданівського полку, і від'їзд на фронт, під час якого богданівці були підступно обстріляні з наказу штабу Київської військової округи.

Спостереження М. Галагана підтверджують думку багатьох військових фахівців і воєнних істориків, що утворення українських військових частин не зашкодило діям на фронті й не призвело до його дезорганізації. Вояки-українці нових підрозділів мужньо поводилися у бою і при кожній необхідності виявляли зразки військової дисципліни та організованості на противагу анархії та безладдю в частинах російської армії. *«Відколи наш полк опинився на фронті, не було, мабуть, такого дня, щоб до штабу полку не зголошувались делегації від різних полків, які, просили прийняти до Богданівського полку вояків-українців із других полків.* — писав М. Галаган. — *Просились до нас цілі сотні, курені й окремі відділи... Ми без особливого труда могли б у короткім часі розгорнути свій полк принаймні в дивізію, але цього не зробили»* (с. 253).

Описуючи детально роботу III Всеукраїнського військового з'їзду, який розпочався 20 жовтня 1917 р. в Києві у приміщенні цирку на вул. Миколаївській (нині — вул. Городецького), М. Галаган розповідає про перебіг більшовицького повстання та протиборство з військами Київської військової округи. Він брав безпосередню участь як фактичний командувач «з'їздівського полку» у ліквідації повстання. Серед низки характеристик, які подає М. Галаган, згадуючи жовтневі події в Києві, привертають увагу описи настроїв українських вояків, їхнє ставлення до Української Центральної ради, процесів українізації в армії, більшовицького перевороту в Росії і т. ін. Зокрема, він досить скептично характеризував обговорення на III Всеукраїнському військовому з'їзді питання про виборність військових начальників в армії, яке виникло, як він зазначає, на хвилі захоплення *«романтизмом української національної боротьби»*. *«Ми мали аж забагато майстрів різних проектів реорганізації війська,* — наголошував М. Галаган, — *ми розводили „виразну" балаканину про виборність чи призначання військових начальників; але, на превеликий жаль, у нас дуже й дуже мало було здібних організаторів; мало було і просто досвідчених та практичних робітників, які*

могли б толково провадити хоч би таку справу, як розташовування й годування своїх частин» (с. 273).

Ці критичні оцінки М. Галаганом тодішньої ситуації ще раз засвідчують наявність фатальних прорахунків, які мали місце в діяльності українських соціалістів щодо розбудови збройних сил України. Більшість із них заперечувала необхідність створення регулярної армії та була переконана, що для соціалістичного суспільства, яке українські соціалісти сподівались побудувати разом з російською т. зв. революційною демократією, цілком достатньо міліції. В результаті не знайшло своєї підтримки прагнення мільйонів вояків-українців створити власну національну армію, було змарновано величезний потенціал народу і в час московсько-більшовицької навали, крім кількох тисяч вірних Центральній раді вояків, не було кому захищати проголошену нею Українську Народну Республіку.

Робота в українському парламенті

На III Всеукраїнському військовому з'їзді М. Галаган був обраний до Всеукраїнської ради військових депутатів, від якої він був кооптований до Української Центральної ради і увійшов до складу Малої ради та комісії законодавчих внесень.

Одним з найбільш дражливих питань для російського суспільства після Лютневої революції була проблема міжнаціональних взаємин та перспектив державного устрою Росії в цьому контексті. Ані консервативні російські політики, ані т. зв. революційна демократія не бажали йти на будь-які поступки національностям, відстоюючи унітарність російської держави.

М. Галаган підкреслював, що коли в українських політичних колах підносилось питання про необхідність творення української республіки, то російські політики трактували це як прояв «сепаратизму», а провідні українські діячі з Генерального Секретаріату навіть вважали за необхідне офіційно спростовувати *«подібні „провокаційні" поголоски про намір України відділитись від Росії»* (с. 283). Ця оцінка М. Галагана – одного з чільних діячів українського соціалістичного руху – відзеркалює фактичне небажання соціалістичних лідерів Української Центральної ради перейти на ґрунт послідовного творення державної незалежності України навіть після проголошення УНР. Головною метою соціалістичних провідників було намагання за всяку ціну втілити в життя свою класову доктрину, навіть всупереч загальнонаціональним та державним інтересам.

Крім того, більшість українських політиків, яка була вихована на драгоманівських принципах федералізму, не бачила існування України як самостійної держави поза межами російської державності.

Не можна не помітити, що утворення Української Народної Республіки з точки зору правової базувалось на федералістсько-автономістській концепції і ще не означало повної державної незалежності України. У III Універсалі Центральної ради однозначно вказувалося те, що новий державний організм залишається складовою частиною федеративної Росії. Домінантою Універсалу було не творення української національної державності, а турбота про збереження російської держави. «Прокладаємо шлях до федерації! – закликав друкований орган УСДРП «Робітнича газета». – Цією своєю роботою ми рятуємо єдність російської держави, зміцнюємо єдність всього пролетаріату Росії і міць російської революції» [12].

В той же час М. Галаган констатує, що в середовищі українських соціалістів не було чіткої уяви, як саме мав реалізовуватися автономістсько-федеративний принцип державного устрою у майбутній Росії. Він, зокрема, зауважує, що мало хто тоді *«задумувався над тим, чи не містить у собі внутрішнього протиріччя оте гасло, написане на жовто-блакитному прапорі; власне, чи „автономія" і „федерація" не виключають одна одну»*. Це питання розглядалось в українських політичних колах, пише М. Галаган, *«але його розв'язували якось дуже легко, бо загально беручи, здається, мало хто вглиблювався в дослідження цієї справи»* і *«не всі ясно собі уявляли, яка ж властиво Україна має федерувати з іншим „автономними" краями чи областями: чи має вона бути окремою державою, яка добровільно зрікається частини своїх суверенних прав на користь цілої федерації, чи й інші члени майбутньої федерації мали б перед її утворенням декларувати свою державну суверенність; чи майбутня федерація мала б повстати через вільний договір рівноправних державних одиниць, чи навпаки, автономію окремих країв мала б обкроювати центральна російська влада»* (с. 282).

Характеризуючи позицію фракцій УСДРП та УПСР у справі укладення миру з центральними державами, М. Галаган робить висновок, що серед переважної більшості членів українських фракцій соціал-демократів і соціал-революціонерів доволі міцно закріпилась ще одна ілюзія, а саме та, що новонароджена Українська Народна Республіка своєю ініціативою в справі мирових переговорів з центральними державами може спричинитись до припинення війни й укладення загального миру між усіма воюючими державами. Саме завдяки зовнішньополітичним причинам, на його думку, постало питання про необхідність *«виступлення*

України як самостійного фактора в справі мирових пертрактацій» (с. 288). Отже, ідея самостійності України виникла в середовищі українських політичних лідерів, знову ж таки, не з усвідомленних життєво необхідних потреб мати свою суверенну державність, а з потреб моменту – якнайшвидше укласти мир.

Життя вимагало від українського проводу дати ясну відповідь, як він уявляє собі конкретну працю для впровадження висунутого гасла про «федеративну Росію».

Як відомо, 9 листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат після обговорення питання про центральний уряд Росії прийняв рішення, що такий уряд може бути створений лише на федеративній основі. Було також затверджено постанову про необхідність негайного підписання мирного договору. Одна з резолюцій цього документа була присвячена укладенню миру з країнами Почвірного союзу. Від Росії такий мирний договір мав, згідно з прийнятою Генеральним Секретаріатом постановою, підписати уряд, визнаний усіма народами країни, тобто утворений спільними зусиллями урядів України, Дону, Кавказу, Кубані та інших областей.

Одним з тих, кому довелося працювати на ідею створення такого спільного уряду, був Микола Галаган.

Наприкінці листопада 1917 р. М. Галаган і Є. Онацький одержали доручення Генерального Секретаріату і голови Центральної ради М. Грушевського провести переговори з Південно-Східним Союзом, який об'єднував автономні утворення Кубані та Області Війська Донського, про утворення загальноросійського федеративного уряду. Від генерального секретаря міжнаціональних справ О. Шульгина М. Галаган одержав детальну інформацію про завдання делегації, текст ноти до всіх новоутворених республік і автономних країн та необхідні повноваження. 6 грудня 1917 р. він разом з Є. Онацьким виїхав до Катеринодара і Новочеркаська для проведення переговорів з відповідними регіональними урядами.

Першою була зустріч з головою автономного уряду Кубані Л. Бичем. М. Галаган з великою симпатією описує цю людину, зовнішній вигляд якої в його уяві символізував «кубанську відрубність». Своєю особою Л. Бич викликав у свідомості представника УНР «*думку про відрубність революційного руху на Кубані від галасливого й занадто претензіонального руху „русской революціонной демократіи", що з самого початку революції все намагалась „шапками забросать" всяке стремління національностей і країв до будування свого життя власними своїми силами*» (с. 298).

Провівши переговори з кубанським урядом, М. Галаган переконався, що, на відміну від провідників Центральної ради, політичні кола Кубані *«вважали московських большевиків за насильних захватників і узурпаторів влади, і тому творення загальноросійського уряду з їх участю не могло тут зустрінути прихильного відношення»*. Проте остаточно це питання мав вирішити уряд Південно-Східного Союзу, з представниками якого мали відбутися зустрічі і в Катеринодарі, і в Новочеркаську. Як свідчив М. Галаган, Л. Бич не виключав можливість *«контрпропозицій з боку союзного уряду (тобто уряду Південно-Східного Союзу. — Авт.) про утворення федерального уряду без большевиків»* (с. 300).

У Новочеркаську делегація українського парламенту зустрілася з представниками уряду Великого Війська Донського та головою уряду Південно-Східного Союзу, які висловили свою принципову згоду щодо створення федеративного загальноросійського уряду, але, як і очікувалося, висловилися проти представництва більшовицької Ради народних комісарів, у яких вони бачили відвертих узурпаторів влади. Крім того, заперечувалась необхідність створення «однорідно-соціалістичного» загальноросійського федеративного уряду, який взагалі міг поставити під сумнів саму ініціативу Центральної ради.

Пізніше на слідстві у НКДБ УРСР у 1945 р. М. Галаган констатував, що його поїздка на Кубань «не дала ніяких результатів» — він «привіз ухильну і нічого не означаючу відповідь»[13].

Швидкий наступ більшовицьких військ на Україну фактично унеможливив подальше проведення переговорного процесу про федеративний устрій Росії. Повернувшись до Києва наприкінці 1917 р., М. Галаган зрозумів, що його місія була марною, події в Україні поставили на порядок денний більш нагальні завдання. *«В першу чергу слід було подумати не про утворення федеративного уряду разом з большевиками, а про організацію оборони своєї батьківщини перед большевицькою навалою, яка вже сунула з півночі,* — констатував він. — *З другого боку, треба було зайняти певне становище в справі миру з центральними державами»* (с. 324).

Отже, саме життя змусило лідерів Центральної ради відкинути автономістсько-федералістичну політику й перейти на ґрунт самостійності України.

У січні 1918 р. М. Галаган очолив комісію законодавчих внесень УЦР. Проте для мирної законодавчої творчості українська влада вже не мала ні часу, ні можливостей. Як голова комісії законодавчих внесень, він аналізує деякі найбільш важливі законопроекти Центральної ради, прийняті у січні 1918 р. напередодні більшовицької окупації, зокрема

закон про створення української армії на основі міліційної системи та земельний закон. Обидва документи мали ключове значення для майбутнього УНР, навколо них тривали дискусії та партійні суперечки. Отже, цікавими є коментарі М. Галагана з приводу їх затвердження.

В українській мемуаристиці збереглося небагато свідчень про більшовицьку окупацію Києва у січні–лютому 1918 р. Тим більш цінними є спогади М. Галагана про ситуацію в столиці в цей час. Він подає переконливу картину жорстокого антиукраїнського терору більшовицької влади: «*Червоний жах навис над Києвом. Тисячами розстрілювали старшин. Удень і вночі арештували та вели кудись людей, звідки вони вже не вертались. Хапали на вулицях. Шукали спеціяльно „вільних козаків" і членів Центральної Ради та членів українського уряду. Чутно було, що розстріляли трьох лівих українських соціялістів-революціонерів, хоч вони були прихильниками радянської системи; єдина причина була та, що вони були українці. Розстрілювали всіх, у кого знаходили посвідку на внесок на український Національний Фонд. Знущались з портретів Шевченка й подібно до царських жандармів палили українські книжки і т. д., і т. д.*» (с. 337). Напередодні відступу з Києва більшовицьких загонів М. Галаган був попереджений про можливість арешту і виїхав до рідного села, де йому знову ж таки довелося зустрітися з більшовицькими бандами і чехо-словацькими легіонерами, які відступали під наступом німецького війська.

На дипломатичній службі

5 квітня 1918 р. М. Галаган виїхав до Бухареста як дипломатичний представник Української Народної Республіки. Завдання його місії передбачало подання ноти протесту проти насильницького приєднання Бессарабії до Румунії, вирішення питання про повернення Україні військового майна, незаконно захопленого Румунією, і одночасно проведення переговорів з румунським урядом про визнання ним незалежності УНР[14]. На потреби українського представництва Міністерство закордонних справ УНР виділило М. Галаганові 25 тис. крб.[15]

Позитивного результату місія не досягла, румунський уряд відхилив вимоги проводу УНР стосовно Бессарабії і не поспішав з дипломатичним визнанням незалежної України. На початку травня М. Галаган виїхав до Києва з офіційною доповіддю уряду УНР. Уже в дорозі до Києва він дізнається про гетьманський переворот і зміну влади в країні[16]. Як один з чільних діячів УСДРП, яка заборонила своїм членами посідати ключові посади в гетьманському уряді, він підкорився партійній дисципліні і відмовився від дипломатичної посади. Однак лише 15 липня 1918 р.

міністр закордонних справ Д. Дорошенко видав наказ, згідно з яким М. Галаган вважався звільненим від виконання обов'язків посла Української Держави в Румунії з 1.07.1918 р. Згодом – 1 жовтня 1918 р. гетьман П. Скоропадський підписав наказ про звільнення з посади посла УНР в Румунії з 1 червня 1918 р.[17] Користуючись дозволом партії працювати в технічному апараті уряду Української Держави, М. Галаган очолював канцелярію, а згодом департамент загальних справ Міністерства народного здоров'я [18].

Вже фактично від травня 1918 р. українські соціалісти розпочали підготовку повалення гетьманського режиму. М. Галаган був одним з членів опозиційного Українського національного союзу та брав безпосередню участь у підготовці повстання проти гетьмана. За дорученням ЦК УСДРП він входив до складу ревкому на чолі з В. Чехівським, який очолював антигетьманський виступ у Києві. 14 грудня 1918 р. ревком призначив М. Галагана комісаром Міністерства військових справ УНР, одночасно він продовжував керувати департаментом загальних справ Міністерства народного здоров'я [19].

Однак ліквідація гетьманату не усунула загрози вторгнення радянської Росії в Україну. Нова республіканська влада не бажала вірити у можливість нової війни з більшовиками, з якими фактично разом ліквідовували владу П. Скоропадського. Соціал-демократичний провід УНР, не усвідомлюючи, що військового протистояння уникнути неможливо, шукав шлях до порозуміння з Москвою. Після тривалого обміну телеграмами, не бажаючи бачити цинічне лукавство більшовиків, український уряд формує делегацію для переговорів з Москвою на чолі С. Мазуренком. До її складу мав увійти і М. Галаган. Однак поїхати в Росію йому не довелося, міністр закордонних справ В. Чехівський призначив Миколу Михайловича головою місії до Будапешта.

На початку 1919 р. провід відновленої Української Народної Республіки прагнув встановити тісні двосторонні відносини з усіма новоутвореними державами, які раніше входили до складу Австро-Угорської імперії. 24 січня 1919 р. було сформовано склад Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині, який був офіційно затверджений постановою Директорії, опублікованою у «Вістях УНР» 26 січня 1919 р. (Док. № 6). Призначений на посаду голови українського представництва М. Галаган 24 січня 1919 р. видав свій перший наказ про вступ у виконання своїх обов'язків [20]. До складу репрезентації УНР увійшли як відомі на той час громадсько-політичні діячі, так і маловідомі посадовці. Зокрема, радником місії був призначений колишній товариш голови Української Центральної ради, син відомого

українського громадсько-політичного діяча і правника Іллі Людвиговича Шрага – Микола Шраг. Посаду аташе обійняв Олександр Кандиба (відомий український поет Олександр Олесь), урядовцями були призначені Михайло Курчак та Олекса Клор (Док. № 6).

Виїхавши 26 січня на місце призначення, місія прибула до Будапешта 10 лютого 1919 р. Невдовзі, 13 березня 1919 р., О. Клор повернувся у розпорядження міністра закордонних справ, а на його місце був призначений Іван Стасів. У квітні, після від'їзду О. Кандиби, на посаду аташе місії був прийнятий Іван Флюнт. 30 липня 1919 р. посаду секретаря місії одержав Микита Шаповал (працював до 1 листопада 1919 р.). 1 грудня 1919 р. на посаду аташе призначено В. Суховецького. Як зазначав у листі до міністра закордонних справ М. Галаган, місія не поділялася на окремі відділи, були «лише поділені функції між окремими її членами.., відповідно характеру діяльності місії на дипломатичні, консульські і грошову відчитність»[21].

У зв'язку із скороченням штатів у січні 1920 р. радник М. Шраг і аташе І. Флюнт були звільнені. На початку 1920 р. українська надзвичайна місія в Угорщині працювала в складі лише 3-х осіб: голови, секретаря і урядовця. Штати місії встановлювались тричі: вперше – 9 січня 1919 р., через рік – 1 січня 1920 р. і 1 червня 1920 р. на основі штатів, визначених членом Директорії А. Макаренком, і востаннє – з 1 червня по 1 вересня 1920 р. на основі штатів, установлених членами Директорії Ф. Швецем і А. Макаренком та міністром фінансів УНР Б. Мартосом[22].

Надзвичайна дипломатична місія в Угорщині, як і інші представництва УНР, протягом свого існування поступово скорочувала кількість працівників. 16 січня 1919 р. за наказом міністра закордонних справ В. Чехівського голова місії одержав на її утримання протягом 4-х місяців 269 800 крб., у т. ч. на зарплату 7 працівників (45 000 крб.), представництво (42 000 крб.), наймання помешкання (31 000 крб.), роз'їзди голови місії (12 000 крб.), на канцелярські видатки, обзаведення і непередбачені видатки (30 000 крб.), підйомні і добові на час прибуття до місії (64 400 крб.), а також 25 тис. карб. на допомогу українським громадянам в Угорщині. Але вже в липні 1919 р. значно скоротились і видатки, і штат місії – 4 працівники (голова, радник, аташе, урядовець) одержували 5 050 карб; сума на надання помешкання становила щомісячно 2 900 карб, передбачались також мінімальні видатки на роз'їзд членів місії – 2 750 крб. Інші статті витрат також значно скорочувались, зокрема, на представницькі витрати щомісяця виділялось 7 000 крб. Курс українського карбованця становив дві угорські корони (Док. № 6). Однак, незважаючи на це, коштів не вистачало.

Як відомо, 16 листопада 1918 р. Угорщина проголосила себе незалежною республікою. Республіканський уряд очолив ліберал М. Карольї (від середини січня 1919 р. – президент республіки). Вже наприкінці грудня 1918 р. розпочалися двосторонні контакти Угорщини із ЗУНР, оскільки зовнішня політика обох республік формувалась під тиском територіальних претензій сусідніх держав: Польщі й Румунії – до ЗУНР; Румунії, Чехо-Словаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців – до Угорщини. Окрему проблему в стосунках між двома новоутвореними державами становило питання про приналежність Закарпатської України. Проголосивши Закарпаття складовою території ЗУНР, Українська Національна рада не мала сил для утримання там своєї влади і мусила миритися з його окупацією угорськими військами. В той же час Будапешт, не задовольняючись фактичним володінням Закарпатською Україною, прагнув офіційної юридичної відмови уряду ЗУНР на свою користь. На зустрічі обох президентів М. Карольї та Є. Петрушевича у Будапешті останній обіцяв, що Галичина не буде реалізовувати силою своїх претензій на Закарпаття, приналежність якого вирішуватиме плебісцит під нейтральним доглядом і мирна конференція. На окупацію Закарпаття угорськими військами уряд ЗУНР обмежився лише нотою протесту [23].

Незважаючи на спірне територіальне питання між ЗУНР і Угорщиною, угорські урядові кола підтримували із Західноукраїнською Народною республікою напівофіційні стосунки вже з часу її утворення. В ході вищезгаданої зустрічі президентів двох республік сотник Ярослав Біберович, призначений Українською Національною радою заснувати у Будапешті збірну станицю для українських військовополонених, одержав від Є. Петрушевича повноваження заступати політично галицький уряд в Угорщині [24].

Саме з причини існування окремого представництва ЗУНР у Будапешті призначений Директорією склад місії дещо змінився. Вважаючи за необхідне існування єдиної української дипломатичної місії, М. Галаган запропонував Я. Біберовичу зайняти вільне місце секретаря, а після його відмови звернувся до уряду УНР з проханням призначити останнього другим радником місії. М. Галаган у своїх спогадах згадував, що Я. Біберович погодився стати радником, однак поряд з цим він продовжував виконувати різні доручення уряду ЗО УНР, про характер яких далеко не завжди його інформував. *«Отже, тим часом органічного злиття в одно заступництво УНР не було,* – констатує М. Галаган, – *але було вже добре й те, що хоч назовні ми виступали, як єдина українська репрезентація»* (с. 434).

22 лютого 1919 р. українських дипломатів прийняв у себе президент Угорської Народної республіки граф М. Карольї (Док. № 6). Демонструючи ідею соборності українських земель, М. Галаган і Я. Біберович з'явились на аудієнцію до президента (с. 423). М. Карольї прийняв ввірчі грамоти у М. Галагана, підписані В. Чехівським, і акредитував його як надзвичайного посланника при уряді Угорської республіки. *«Визнаючи Вас як представника de facto (comte representant de fait) Української Народної республіки і запевняючи Вас, що Ви можете числити на мою поміч і підтримку у виконанні Вашого завдання...»*, — наголошувалось у документі угорського міністерства закордонних справ (с. 423).

Одночасно на зустрічі обговорювалось питання Закарпатської України. М. Карольї висловив своє переконання, що було б краще, аби уряд УНР визнав *«Закарпаття інтегральною частиною Угорської Республіки і не підносив питання про його приєднання до України»*. Український дипломат досить чітко сформулював позицію свого уряду — додержання принципу самовизначення щодо карпатських українців шляхом вільного волевиявлення. Особливе занепокоєння угорського президента викликала можливість румунсько-українського порозуміння, яке могло б погіршити стосунки між Угорщиною і УНР. Однак через захоплення Румунією українських земель такий альянс, на думку М. Галагана, був неможливим (с. 428).

Зустріч українських дипломатів з президентом М. Карольї відбулась за місяць до соціалістичного перевороту 21 березня 1919 р., наслідком якого стало проголошення Угорської Радянської Республіки. Події, що відбувались, ліворадикальні лідери намагались представити, як реакцію на рішення Антанти залишити територію Угорщини в межах демаркаційної лінії, встановленої при укладенні перемир'я 13 жовтня 1918 р. За його умовами до Румунії, Сербії і Чехо-Словаччини відтинались значні частини угорської території. Згідно з донесеннями пресбюро українського посольства в Берліні, «переворот був організований згори». Всі політичні партії, на думку української прес-служби, «поставились до нього прихильно, ціла преса вітає нове правительство як засіб національної оборони» [25].

Однак, у зовнішній політиці Будапешта, яку формував комісар закордонних справ комуніст Бела Кун, чітко визначилась переорієнтація на радянську Росію. 24 березня 1919 р. сотником Л. Михайловичем разом з російськими і угорськими солдатами «в імені російської совітської власті» був здійснений обшук в українських дипломатичних місіях і конфісковані службові гроші. Наступного дня представники комісаріату закордонних справ Угорщини, висловивши жаль з приводу подій, запевнили українських дипломатів, що то була самочинна акція.

Ситуація, в якій перебувала українська місія в Угорщині, зокрема її голова, була неоднозначна. Так, з одного боку, в донесенні українському МЗС М. Галаган зазначав, що *«арешт був „мотивований" неіснуванням незалежної Української республіки, а з другого боку тим, що українські дипломати є представниками буржуазного правительства УНР, яка воює з радянською Росією»*. Водночас М. Галаган підкреслював, що становище місії *«з відомих причин надзвичайно затруднене і будь-які впливи майже унеможливлювались»* (Док. № 4). Однак уже через деякий час він доповідав Міністерству закордонних справ України, що в місії *«встановились доволі добрі відносини з угорським совітським правительством»*. Водночас угорський уряд, який очікував на візит представника радянської України, за словами М. Галагана, міг поставити місію *«перед фактом невизнання... повноважень, як представників правительства цілої України»* (Док. № 4).

Можна припустити, що головною причиною «потепління стосунків» між Україною та Угорщиною були плани угорського комуністичного керівництва використати українських соціалістів як посередників і при їхньому сприянні одержати військову допомогу від радянської Росії. Як згадував В. Винниченко, Бела Кун через українську дипломатичну місію звернувся до нього з пропозицією розробити умови можливого компромісу «між лівими українськими соціалістичними течіями і Російським совітським урядом в справі сформування на Україні справжнього українського національного совітського правительства. Це правительство мало би ліквідувати Директорію, Галицький державний секретаріат... Таким чином зробився би один суцільний совітський фронт: Угорщина, Галичина, Україна і Росія»[26]. Однією з головних умов, які в зв'язку з пропозицією Бели Куна висунув В. Винниченко, було визнання України самостійною й незалежною Українською радянською республікою.

М. Галаган констатував у звіті МЗС УНР, що практичних наслідків ці переговори не мали, оскільки Х. Раковський негативно поставився до ідеї визнання самостійної України, навіть при радянській формі правління[27].

Водночас Бела Кун неофіційно запропонував уряду ЗО УНР через Я. Біберовича своє посередництво для переговорів з партійним керівництвом радянської Росії, а також розвиток торговельних відносин між Східною Галичиною та Угорщиною[28].

Недовірливе ставлення з боку Антанти до українських дипломатів, які загравали з комуністичним урядом Угорщини, не сприяли авторитетові УНР на міжнародній арені. Активні кроки української дипломатії у напрямку створення *«потрійного союзу совітських республік»*,

як згадував М. Галаган, серйозно занепокоїли паризьку пресу, яка «рознесла цю звістку по всій Франції». Необережність у висловах, які підхоплювались пресою, активно використовували вороги України, аби заафішувати її уряд як «більшовицький». Як уже зазначалося, секретарем дипломатичної місії УНР у Будапешті був призначений М. Шаповал, висланий зі Східної Галичини за пропаганду соціалізму. На новій посаді він не лише не приховував своїх політичних поглядів, а й відверто демонстрував своє захоплення соціалістичною революцією в Угорщині, про що й висловився кореспонденту «Pester Lloyd». Аташе місії М. Шраг, переоцінюючи значення подій в Угорщині, також публічно висловлював свої думки про початок світової революції і т. п. (с. 454).

Напівофіційне визнання УНР угорським урядом негативно позначилось на діяльності консульського відділу місії і створювало несприятливі умови для вільного пересування громадян України в інші держави. Насамперед це виявлялось у відмовах у візах та термінах візування паспортів українським громадянам дипломатичними представництвами країн, до яких вони виїжджали. У зв'язку з цим М. Галаган писав 7 листопада 1919 р. міністру закордонних справ УНР, що дипломатичний представник Речі Посполитої Польської в Будапешті *«відмовляється виставляти візи на наших паспортах на тій підставі, що наша держава не визнана незалежною, а місія не може вважатись офіційним представником»* (Док. № 10).

Українській надзвичайній дипломатичній місії з Угорщині довелося працювати в складних умовах політичної нестабільності в країні (протягом серпня–грудня 1919 р. змінилося п'ять урядів). Крім того, серйозною перешкодою для двосторонніх контактів стала окупація частини Угорщини військами Румунії, з якою УНР мала напружені взаємини. Після приходу до влади адмірала М. Хорті (лютий 1920 р.) угорська дипломатія посилила свою активність у Польщі, пропонуючи політичний союз і військову конвенцію, спрямовані проти ЧСР і радянської Росії. Полонофільські настрої все частіше призводили до відмови у публікації українських матеріалів в угорській пресі (Док. № 12).

Крім того, серйозною перешкодою в роботі українського дипломатичного представництва в Угорщині невдовзі став конфлікт між М. Галаганом і Я. Біберовичем. 17 квітня 1919 р. голова Української Національної ради ЗУНР-ЗО УНР підписав спеціальне уповноваження про створення окремого від місії УНР західноукраїнського представництва у Будапешті[29]. 8 травня 1919 р. відбувся офіційний розподіл фінансів між обома представництвами (Док. № 4). Я. Біберович переїхав до окремого помешкання.

Поступово взаємини між двома українськими представництвами в Угорщині набирали все більшого загострення, а в жовтні 1919 р. М. Галаган і Я. Біберович обмінялись різкими листами стосовно прав на представництво українських інтересів у Будапешті, формальних назв тощо. Приводом до цього стала ввірча грамота Державного Секретаріату ЗУНР–ЗОУНР, яка була адресована МЗС Угорщини і стверджувала, що Я. Біберович є єдиним повновласним представником Західноукраїнської республіки. В зв'язку з цим, голова зовнішньополітичного відомства Угорщини Шомшич повідомив М. Галагана про суперечність між цим документом і попередніми заявами місії про те, що «національне зібрання ЗУНР, скликане 3 січня 1919 р. вирішило з'єднатися з Великою Україною і що таким чином Українська Республіка з'єднала всі території заселені українцями»[30]. У зв'язку з цим М. Галаган змушений був давати пояснення як Міністерству закордонних справ Угорщини, так і зовнішньополітичному відомству УНР. *«Мені абсолютно не відомо, на яких підставах має існувати таке подвійне представництво унітарної ніби держави, яке з мого погляду являється не корисним для державно-національного відродження і закріплення самої ідеї нашої держави; викликає велике здивування серед різних політичних кіл і ставить нас в фальшиве положення»*, – писав він у Міністерство закордонних справ УНР (Док. № 4).

З 1 січня 1920 р. угорський уряд перестав визнавати представництво ЗУНР–ЗО УНР і заявив, що жодних українських дипломатичних представництв, крім дипломатичної місії УНР, він не визнаватиме[31]. Зрештою дипломатичне представництво Західноукраїнської Області УНР в Угорщині 31 грудня 1920 р. було ліквідоване[32]. Не останню роль у цьому відіграло скрутне становище уряду ЗО УНР, який тривалий час свого існування перебував в еміграції.

Українській місії, яку очолював М. Галаган, вдалося налагодити інформування місцевої громадськості про українські справи лише після падіння радянського уряду в країні, який фактично «соціалізував» всю місцеву пресу. Лише восени 1919 р. було засновано тижневик «Ukraine», який видавався німецькою мовою (Док. № 8). Румунська окупаційна влада в Угорщині, що прийшла на зміну радянському урядові, однією з вимог видання українського тижневика поставила необхідність прихильного ставлення часопису до політики Антанти, а також відвертої пропольської орієнтації. Прес-бюро місії на чолі з відомим галицьким політичним діячем і журналістом О. Бачинським, крім часопису, тричі на тиждень видавало інформаційний бюлетень угорською та німецькою мовами. Окремим виданням вийшла брошура прес-бюро угорською мовою «Ukráin problémak»[33]. Слід

наголосити, що діяльність пресової служби дипломатичної місії в Угорщині, незважаючи на місцеву цензуру і відверте нав'язування антантівськими колами своїх вимог, як, зокрема, тенденційної інформації про денікінську акцію на українському фронті, єврейські погроми тощо, сприяла посиленню уваги угорських впливових кіл до реальної політичної ситуації в Українській Народній Республіці.

Одним з ключових питань діяльності українського представництва в Угорщині, як і інших місій УНР в Європі, була проблема опіки та повернення на батьківщину українських військовополонених. Як відомо, після завершення Першої світової війни на території Угорщини їх залишалось близько 100 тис. [34] Крім того, через територію цієї країни було налагоджено транспортування українських військовополонених з таборів Німеччини, Австрії та Італії. Справами українських репатріантів у країнах колишньої Австро-Угорської імперії і державах Балканського півострова займалась військово-санітарна місія, на чолі якої з жовтня 1918 р. перебув отаман (майор) А. Окопенко [35]. Він доклав чимало зусиль для вирішення долі українських військовополонених на міжнародному рівні. А. Окопенко провів серію переговорів з урядами Австрії, Німеччини, Угорщини, Румунії про можливість транспортування вояків, про лікування українських інвалідів в місцевих госпіталях, надання медичної і харчової допомоги [36]. За перший квартал 1919 р. через Будапешт виїхало на Україну 5 тис. чоловік [37].

З установленням в Угорщині радянської влади робота місії була загальмована у зв'язку з арештом голови військово-санітарної місії. Лише після втручання М. Галагана і його заяви про виникнення можливих труднощів у процесі репатріації угорських військовополонених з України ситуація змінилась на краще. Окупація Угорщини румунськими військами перервала налагоджений досі шлях транспортування військовополонених по лінії Будапешт—Лавочне. Румунська окупаційна влада не пропускала українські транспорти через територію, зайняту румунською армією. Так і не були налагоджені шляхи Сегед—Бухарест—Одеса та Сегед—Паланка—Могилів. Українські військовополонені-наддніпрянці змушені були їхати в Галичину або повертатися до Відня. Крім того, більшовицькі та білогвардійські агітатори розгорнули велику кампанію вербування військовополонених до своїх військових частин. Через це керівництво місії було змушене закрити станицю і відкрити нову в іншому місці, а також провело антибільшовицьку і антиденікінську пропагандистську акцію серед вояків-українців [38]. Ситуація змінилась на краще в лютому 1920 р., коли до влади прийшов уряд М. Хорті. М. Галаган писав міністрові закордонних справ УНР, що з цього часу «військовополонених

українців дозволяється не тільки без перешкод, а навіть з великою допомогою угорської влади відправляти додому»[39].

Українські дипломатичні представництва постійно скаржились на брак інформації і директив від уряду, інколи керівникам місій і посольств доводилось на свій розсуд, без відповідних урядових директив приймати рішення про ту чи іншу акцію на основі інформації закордонних представництв інших країн. «*Прошу надіслати мені всі закони і розпорядження, які вийшли за останні два місяці*», – звертався Галаган до Міністерства закордонних справ УНР в 1919 р. Прохав повідомити про «*теперішній склад Директорії і кабінету Б. Мартоса*» і про зміну політичного курсу нового уряду, «*особливо щодо взаємовідносин з Росією, Польщею і Румунією*» (Док. № 4). Так само і в подальшому лише з преси він дізнавався про події в Україні, заяви урядовців щодо зовнішньополітичної орієнтації, зміну політичного курсу і зрештою про підписання Варшавського договору між Польщею і Україною.

Критично поставившись до перспектив польсько-українського союзу, М. Галаган подав у відставку. «*Я не можу погодитись з поглядом уряду, що союз з Польщею є в інтересах визволення і національно-державного відродження українського народу*», – писав він у листі до міністра закордонних справ УНР А. Ніковського 30 червня 1920 р. (с. 539).

Ще деякий час до призначення нового голови місії М. Галаган продовжував обіймати свою посаду. Він брав участь у нараді послів і голів українських надзвичайних дипломатичних місій, яка проводилася з ініціативи МЗС УНР у Відні 18–22 серпня 1920 р. Нарада проходила під час запеклих боїв польських і червоних військ на території Галичини після розгрому більшовицької армії під Варшавою і була присвячена українсько-польській угоді. Попри перемогу польської армії під Варшавою радянська делегація домагалася від польської сторони формальної і фактичної ліквідації Варшавської угоди між Польщею та УНР, а також згоди на існування більшовицького режиму в Україні[40].

М. Галаган, як і більшість присутніх на нараді дипломатів (С. Шелухін, Г. Сидоренко, А. Яковлів), піддав досить суворій критиці Варшавську угоду, зокрема, за «невиразність нашої (української. – Авт.) державності» у ньому, «невизначеність прав нашого народу на зайнятих поляками територіях» і нарешті – «відступлення частини нашої території полякам»[41]. М. Галаган з свого боку зауважив, що укладання договору не знайшло підтримки найбільш впливових європейських держав, насамперед Франції, союзниці Польщі, і роз'єднало УНР з Галичиною[42]. Дипломати закликали уряд не проводити надалі однонаправлену політику, а здійснювати більш гнучкий зовнішньополітичний курс, орієнтуючись

на Францію, Англію та Італію, враховуючи також, що польсько-український союз викликав різко негативну реакцію Німеччини [43].

Варто наголосити, що Варшавська угода розділила український політикум на два табори: тих, хто виступав за Варшавську году і Головного отамана С. Петлюру, який її підписав, та тих, хто був проти союзу з Польщею і політики тогочасного лідера УНР.

Польська цензура, яка фільтрувала усі українські видання у Східній Галичині в 1920–1930-х рр., не дозволила публікацію певних епізодів у спогадах М. Галагана. Так, замість згаданого листа М. Галагана до А. Ніковського у виданні було вміщено невеличку довідку від редакції: «*В листі тому пояснює автор Споминів своє негативне становище відносно Варшавського Договору та свої міркування на майбутнє, які в дійсності в короткому часі сповнились. Цей дуже цікавий для історії лист, який виявляє крім дипломатичного хисту ще й небуденний талант автора передбачувати майбутні події, пропускаємо нажаль і то в цілості з огляду на цензуру*» (с. 502). Лише у березні 1933 р. М.Галаган зміг розкрити всю аргументацію своєї добровільної відставки. Його лист до української громадськості від 27 березня 1933 р., у якому подано повний текст звернення до міністра закордонних справ УНР А. Ніковського, зберігся у матеріалах відомого українського історика Д. Дорошенка (Док. № 15). Це дає можливість сучасному читачеві ознайомитись з цим важливим документом, відсутнім в опублікованих спогадах М. Галагана, та визначити дійсні причини його демісії, яка позначилася згодом на його стосунках з колишніми партійними товаришами по УСДРП, що підтримали Варшавську угоду і позицію Головного отамана С. Петлюри.

Відставка була прийнята 25 серпня 1920 р., а 11 вересня М. Галаган виїхав з Будапешта, передавши справи секретарю місії В. Суховецькому [44]. Лише 4 грудня 1920 р. Міністерство закордонних оправ призначило головою української надзвичайної місії в Будапешті полковника В. Сікевича і його заступником Л. Кобилянського [45]. Полковник В. Сікевич до нового призначення керував військово-санітарною місією в Угорщині, Л. Кобилянський був у ній радником [46]. Офіційно українська надзвичайна місія проіснувала в Будапешті до 1924 р.

Життя в еміграції

Після своєї демісії М. Галаган разом з родиною оселився у Відні. Протягом двох років він займався самоосвітою, поповнюючи свої знання з фізики та хімії [47]. Водночас не полишав і партійної роботи в УСДРП.

Восени 1920 р. М. Галаган бере участь у з'їзді українських парламентарів, скликаному з ініціативи колишніх членів Української Центральної ради і Українського трудового конгресу П. Чижевського та М. Єремієва. Збори прийняли декларацію про необхідність подальшої боротьби за самостійну Україну та мали висловити підтримку уряду УНР в екзилі. Однак Головний отаман С. Петлюра і урядовий центр у Варшаві, які були зацікавленні у проведенні цих зборів, не отримали бажаної підтримки. Політична резолюція через розбіжності у позиції колишніх парламентарів так і не була прийнята [48].

Серед делегатів були представники УСДРП, УПСР та УПСФ. Останню, зокрема, репрезентували впливові українські громадсько-політичні діячі С. Шелухін, М. Славинський, О. Лотоцький та ін.[49] На зборах М. Галаган зустрівся з одним із провідних членів Української соціал-демократичної робітничої партії Б. Матюшенком, який запропонував йому взяти участь у створенні «Закордонної групи» УСДРП. Ця політична акція отримала підтримку членів ЦК партії І. Мазепи та П. Феденка. На початку 1921 р. у Відні засновується «Закордонна група» УСДРП, головою якої обирають М. Галагана [50]. Пізніше, на одному з допитів НКДБ УРСР у Києві, він розповідатиме, що ця група проіснувала до 1929 р., але «у зв'язку з виїздом членів УСДРП в інші країни вона припинила своє існування».

М. Галаган не у всьому підтримував позицію ЦК УСДРП, зокрема, щодо підтримки уряду УНР в екзилі, оскільки вважав, що у майбутньому він «не здатен очолити українську державу» [51].

У Відні М. Галаган займається перекладами українською мовою теоретичних праць К. Каутського «Робітничі Ради», «Диктатура пролетаріату», «Тероризм і комунізм», «Проблема соціалізму», О. Бауєра «Аграрна програма» , «Незалежність», «Селянський шлях» та ін.[52]

У липні 1920 р. впливовими представниками українських соціалістичних партій (УПСР і УСДРП) в Празі створюється Український громадський комітет (УГК), лідерами якого стають Микита Шаповал та Никифір Григоріїв (Наш). Головним завданням нової інституції було опікування численною українською еміграцією і, зокрема, як зазначалося в статутних документах, «рятування учасників національно-визвольної боротьби, поміч жертвам національної катастрофи під час останнього збройного змагання, а поруч з тим витворення нових кадрів української культурної армії та засобів культурної боротьби за визволення» [53]. З 12 тис. українських емігрантів у Чехо-Словаччині, якими опікувався комітет, 2,5 тис. мали можливість навчатися в українських вищих та середніх навчальних закладах, які були створені при безпосередній

участі УГК: Українській господарській академії в Подєбрадах, Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, матуральних курсах у Празі та Юзефові та реальній гімназії в Празі, різного роду фахових курсах. Під егідою Українського громадського комітету було створено також Український громадський видавничий фонд, національно-культурні установи й організації, як то видавництво «Нова Україна», бібліотека «Українська Хата», Музичне товариство, Студія пластичного мистецтва, видавництво «Сіяч», національний музей-архів і політико-науковий центр – Український інститут громадознавства [54]. Як зазначалося в одному із звітів УГК число його членів у 1925 р. «зросло до 100 осіб різних політичних світоглядів (крім комуністів та монархістів), різних політичних угруповань (соціалістичних і радикально-демократичних) чи зовсім безпартійних людей...» [55].

У березні 1922 р. на запрошення Українського Громадського Комітету у ЧСР М. Галаган з родиною переїхав до Праги, де був призначений секретарем комісії по організації Української Господарської Академії в Подєбрадах. Невдовзі його обрали секретарем та членом управи Українського Громадського Комітету у ЧСР, головою організаційного відділу та відділу реєстрації [56]. На цих посадах він працював до серпня 1925 р., фактично до останнього дня діяльності УГК [57].

У 1925 р. Український Громадський Комітет був розпущений чехословацьким урядом як установа, що вичерпала свої завдання. М. Галаган деякий час керував Українським національним музеєм-архівом – автономною установою в складі Українського соціологічного інституту у Празі [58]. Паралельно (до 1926 р.) він обіймав посади члена управи, згодом голови Українського видавничого фонду (УВФ), створеного з ініціативи Українського Громадського Комітету [59]. Фонд видавав здебільшого наукову літературу. В цей період Микола Михайлович не залишав і педагогічно-наукової праці, протягом 1926–1928 рр. викладав природознавчі дисципліни в Українській реальній гімназії у Празі, а також написав та видав свою монографію «Атомно-молекулярна теорія» [60].

Переїхавши з Відня до Праги, де в еміграційних громадських організаціях чільне місце посідали радикальні соціалістичні політики М. Шаповал та Н. Григор'єв, М. Галаган опинився в епіцентрі міжпартійної боротьби. З одного боку зазначені діячі разом В. Винниченком виступали проти С. Петлюри, Державного центру УНР в екзилі, займали відверто прорадянські позиції і підтримували «смєновеховство», з іншого – їм протистояла віденська міжпартійна коаліція, яка підтримувала С. Петлюру. Вже сам той факт, що М. Галаган співпрацював з редакцією часопису «Нова Україна», який видавали В. Винниченко,

М. Шаповал та Н. Григоріїв, досить негативно позначився на його стосунках з членами Закордонної групи УСДРП у Відні. Після тривалої кампанії обопільних звинувачень низка діячів (І. Мазепа, П. Феденко, Б. Матюшенко та ін.) відходить від «Закордонної групи» УСДРП, очолюваної М. Галаганом, і засновує «Закордонну делегацію» УСДРП, що перебирає на себе повноваження колишнього представництва партії у Відні[61]. На відміну від групи М. Галагана, «Закордонна делегація» підтримує Державний центр в екзилі та Головного отамана С. Петлюру.

Колишні партійні соратники розпочинають кампанію дискредитації М. Галагана та з'ясування, чиї політичні позиції більш легітимні і перспективні. Ця боротьба у середовищі провідників українських соціалістичних партій створювала все більше проблем щодо ефективності діяльності різного роду громадських організацій та установ. Саме з цих причин М. Галаган недовго працював на посаді голови Українського видавничого фонду. Восени 1927 р. низка діячів фонду розпочала проти нього наклепницьку кампанію. Йому закидали «перетрактації з Радянською місією в Празі» з метою повороту в Україну, внаслідок яких він мав буцімто «передати більшовицькій владі самий Фонд». У вересні 1927 р. загальними зборами УВФ було створено комісію у складі 3-х членів фонду – М. Лорчека, Ф. Стешка й О. Бойкова для розгляду цієї справи[62]. На захист М. Галагана виступив відомий український громадський діяч, видавець і журналіст Ю. Тищенко (Сірий). У листі до слідчої комісії він писав, що неодноразово чув «від різних людей, що єсть члени Видавничого фонду, які хотіли б цей фонд за всяку ціну звести до унеможливлення ним далі працювати». Він не лише не надавав цим чуткам «жодного значіння і не звертав уваги навіть на те хто ці чутки розповсюджує», а навіть і був здивований тим, що подібні плітки поширювалися також і про нього особисто. На думку Ю. Тищенка, подібні чутки не мали під собою ніякого ґрунту і були не чим іншим, як способом звести особисті рахунки[63].

Наприкінці 1927 р. українською еміграцією у Празі було засновано Українську громаду, яка згодом розбудувала свої філії і в інших містах Чехо-Словаччини, де мешкали як наддніпрянці, так і галичани. Характеризуючи склад цієї організації, відомий український історик національно-культурного життя української еміграції С. Наріжний писав, що її керівниками та фактичними засновниками були вихідці зі «східних українських земель», натомість членство у «своїй масі складалося з колишніх вояків Української Галицької Армії, що після свого інтернування в ЧСР працювали – здебільшого як робітники – в Чехії, на Моравії й Словаччині»[64].

У перший рік заснування Української громади її очолював відомий український вчений Федір Щербина. 22 травня 1928 р. влада затвердила офіційний статут організації. Протягом десяти років (1929–1938 рр.) її незмінним головою був М. Галаган. Він активно публікувався в друкованому органі Громади «Інформаційний листок» та видав два її звіти: «Українська Громада в ЧСР. Короткий огляд життя й чинности (1928–1933)» (Прага, 1933), «Мечем. Пером. Молотом. Десять років Української Громади в ЧСР. Огляд життя й чинности (1927–1937 рр.)»[65]. Громада тісно співпрацювала з іншими українськими еміграційними організаціями у ЧСР: «Український комітет», «Український професійний робітничий союз», «Єдність»[66].

У 1938 р. М. Галаган за власним бажанням відійшов від керівництва Українською громадою і був обраний її почесним головою (фактичне керівництво організацією у 1938–1939 рр. здійснював П. Макаренко).

Одразу після проголошення у жовтні 1938 р. автономії Карпатської України М. Галаган виїжджає у Хуст, де з середини березня 1939 р. викладає природознавчі дисципліни у державній українській гімназії.

16 березня 1939 р. після окупації Закарпаття хортистською Угорщиною його в числі інших українських емігрантів заарештовують. На допиті в НКДБ УРСР він свідчитиме, що намагався через Румунію виїхати до Чехо-Словаччини, однак по дорозі «до румунського кордону у місті Тячеві місцевими жителями угорцями був затриманий...»[67]. Після довготривалої перевірки документів його звільнили і відправили знову в Хуст, де заарештували вдруге. Після двотижневого ув'язнення у середині квітня 1939 р. М. Галагана депортували до Чехо-Словаччини[68].

Він знову повертається до Праги. На той момент діяльність Української громади у цій країні ледь жевріла, деякий час продовжували функціонувати лише її окремі філії. Одразу після окупації ЧСР німецькими військами за розпорядженням нової влади і вони були ліквідовані. У цій складній обстановці українські діячі продовжували шукати шляхів до зближення різних політичних течій національної еміграції. У травні 1939 р. у Празі на останньому з'їзді Громади М. Галаган зустрічається з полковником Армії УНР Т. Омельченко, який пропонує громадянам влитися до очолюваного ним Українського національного об'єднання (УНО)[69]. За його словами, організація до 1937 р. «була дуже слабенька» і лише у 1938 р. вона почала набирати сили. Дійсний розмах одержала у 1939 р. після входження до її лав нових членів у ЧСР. Восени 1939 р. об'єднання нараховувало понад 2000 членів і видавало у Берліні власний друкований орган «Український вісник»[70]. Головною метою УНО М. Галаган назвав «захист матеріальних та правових інтересів її членів – українських емігрантів»[71].

Отже, у липні 1939 р. відбувається об'єднання двох організацій – Української громади у Чехо-Словаччині та Українського національного об'єднання. На пропозицію Т. Омельченка взяти участь у роботі Головної управи УНО М. Галаган виїжджає до Берліна. За кілька місяців уже в Празі він закінчує організаційне оформлення філії УНО в ЧСР і одночасно веде з Головною управою переговори про створення українського видавництва [72]. У 1941 р. українське видавництво, яким керував М. Галаган, видає низку книжок, зокрема, відомий збірник М. Січинського «Чужинці про Україну» [73].

Поряд з представниками Української громади в ЧСР до УНО, яка існувала легально на території Німеччини і т. зв. чеського протекторату, входили також українські діячі різних політичних течій: празької групи Українських хліборобів, групи Української національної молоді, видавництва «Уніон» і групи Українських націоналістів. За задумом організаторів, Українське національне об'єднання мало зорганізувати «всю українську еміграцію в ЧСР, полишаючи вузько-партійні інтереси поодиноких груп чи гуртків» [74].

Проте вже у 1941 р. німецька влада ввела обмеження на вступ нових членів в УНО, проводила перевірку її старих членів, намагаючись виявити українських емігрантів, приналежних до Організації українських націоналістів. У травні 1942 р. М. Галаган був викликаний до відділення гестапо у Празі, де змушений був дати підписку про припинення громадсько-політичної роботи в українських еміграційних структурах. Відійшовши від громадсько-політичної діяльності, повернувся до наукової роботи – написав монографії «Матерія, її будова і трансформація», «Короткий нарис історії хімічної науки». З листопада 1943 р. з дозволу німецької влади обіймав посаду бібліотекаря Українського вільного університету у Празі [75].

У січні 1944 р. він був заарештований гестапо і півроку перебував у Празькій в'язниці. Згодом у Києві на допиті НКДБ УРСР свідчив, що був заарештований за підозрою у зв'язках з ОУН-УПА. Німецькі спецслужби, зокрема, цікавилися його знайомством з С. Бандерою, А. Мельником, О. Кандибою, доктором Лапчаком та іншими членами ОУН. За словами М. Галагана, в той час був заарештований весь місцевий провід УНО й ОУН [76].

М. Галаган був знайомий з низкою провідних діячів Організації українських націоналістів ще з часів національно-визвольних змагань. Олега Кандибу (Ольжича) – сина відомого українського поета Олександра Олеся – він знав з раннього дитинства. Перед виїздом до Києва, окупованого німецькими військами, Ольжич зустрічався з М. Галаганом і пропонував йому виїхати в українську столицю для відновлення боротьби за

незалежність України. «На пропозицію Кандиби я не погодився, – зізнався Микола Галаган у 1945 р., – і заявив йому, що ще не настав зручний момент для активного виступу як ОУН, так і інших націоналістичних організацій та окремих осіб»[77]. Вирвавшись з гестапівської в'язниці, він повернувся до праці в Українському вільному університеті, на якій перебував до нового ув'язнення, на цей раз уже радянськими спецслужбами, у травні 1945 р.[78]

В ув'язненні на батьківщині

Наприкінці Другої світової війни зі вступом радянських військ у Центрально-Східну Європу радянські спецслужби активізували діяльність з метою знищення політичної еміграції, в тому числі й української. Відповідні підрозділи були створені у 1-х Управліннях (зовнішня розвідка) Наркоматів держбезпеки СРСР та УРСР. З особистого наказу Й. Сталіна формувалися спеціальні оперативні групи з метою вилучення архівних матеріалів «білоемігрантів» (у 1946–1950 рр. до МДБ ними було зібрано великий обсяг документального «конфіскату», який, зокрема, використовався як «компрометуючий» матеріал для переслідування українських діячів у діаспорі) [79].

Більшість українських політемігрантів, які мешкали у Чехо-Словаччині, виїжджали з країни, побоюючись арешту радянськими спецслужбами. Майже всі, хто залишався у Празі чи Подєбрадах, були заарештовані та етаповані до Києва. Дехто з них, зокрема, відомі діячі українського визвольного руху В. Садовський та М. Славинський, не витримавши жорстоких умов ув'язнення, померли у лікарні Лук'янівської в'язниці.

12 травня 1945 р. у Празі було заарештовано і Миколу Михайловича Галагана як провідного діяча національного руху. Невдовзі його було засуджено у справі «Українського національного об'єднання»[80]. Свідчення під час допитів опергрупою СМЕРШу у Празі, а також НКДБ УРСР у Києві дають додатковий біографічний матеріал для дослідження періоду перебування М. Галагана в еміграції.

Протоколи допитів рясніють звинуваченнями у «антирадянській» та «націоналістичній» діяльності. Його статті і навіть чотиритомне видання споминів кваліфікуються як «заклики до повалення радянського устрою в Україні» і спроби «відторгнення України від Радянського Союзу». Крім того, М. Галагану висуваються звинувачення у зв'язках з Організацією українських націоналістів. Проте очні ставки та перехресні допити, які велися майже рік, не дали цьому підтвердження. 8 квітня 1946 р. військовий трибунал військ МВС Київської області засудив

М. Галагана за ст.54-2 і 54-11 «Карного кодексу УРСР» до позбавлення волі на 10 років[81]. Він був визнаний винним в тому, що «будучи вороже налаштованим проти радянської влади і знаходячись в еміграції з 1920 р., продовжував боротьбу проти СРСР: очолював „Закордонну групу" УСДРП і керував її антирадянською роботою, був членом низки антирадянських організацій української еміграції, які ставили собі за мету відторгнення від СРСР України та створення „самостійної буржуазної Української держави", з 1939 року був членом і секретарем Головної управи „УНО" в Берліні і підтримував німців у війні проти СРСР...»[82].

Термін покарання М. Галаган відбував у Сиблазі ГУЛАГу. По завершенні терміну – 1 листопада 1955 р. його було звільнено[83]. Свідчень про подальшу долю Миколи Михайловича, на жаль, ми не маємо. Дехто з дослідників припускає, що, оскільки в той час СРСР повертала на батьківщину військовополонених і громадян іноземних держав, незаконно затриманих у радянських зонах окупації, М. Галаганові було дозволено виїхати до Чехо-Словаччини. Це припущення має під собою певні підстави, адже він на момент арешту був громадянином ЧСР, там залишались його дружина і син-інвалід.

14 травня 1992 р. за представленням Служби безпеки України Прокуратура Київської області реабілітувала Миколу Михайловича Галагана у відповідності зі ст.1 «Закону про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»[84].

***

Відкриваючи для себе спогади М. Галагана – одного з чільних представників українського суспільно-політичного життя першої половини XX ст. – читач має можливість познайомитися з найбільш яскравими сторінками національно-визвольних змагань, зрозуміти логіку дій провідників українських політичних партій, прослідкувати перебіг подій, пов'язаних із становленням української державності у цей період. Яскраві фрагменти життя українського села, детальне визначення підвалин, на яких будувалися програми перших українських соціалістичних партій, їхнє ставлення до найважливіших політичних питань доби національного відродження, неупереджений погляд на Першу світову війну, формування української дипломатичної служби – це головні теми розповідей Миколи Михайловича Галагана про своє життя.

Прекрасний оповідач, М. Галаган влучно відзначає найбільш характерні особливості спілкування місцевого населення у його рідному Требухові, наводить цікаві характеристики своїх партійних однодумців, згодом провідників української соціал-демократії – Д. Антоновича,

В. Винниченка, А. Лівицького, М. Порша, М. Ткаченка, В. Чехівського, лідерів партії українських есерів – М. Грушевського, В. Голубовича, М. Шаповала. Його спостереження щодо ситуації у пореволюційній російській армії відзначаються тонким аналізом соціальної та національної психології кадрових офіцерів та простих вояків. Особливим колоритом, який у значній мірі збагачений гумором та авторською спостережливістю, відзначаються розповіді М. Галагана про перебування на Кубані, у Румунії та Угорщині. Його офіційне листування як голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині висвітлює маловідомі подробиці життя українських представництв за кордоном.

Доля М. Галагана, як і доля багатьох українських емігрантів, склалася драматично – після складного еміграційного життя у Відні та Празі йому судилося десять років відбути у сталінських таборах. Документальні матеріали слідчої справи М. Галагана дозволять краще зрозуміти життєву позицію цієї без сумніву неординарної постаті.

Висловлюємо щиру подяку І. Бухаревій, Т. Вронській, С. Кокіну, Н. Маковській, Г. Портнову, Г. Смірнову за допомогу у підготовці цього видання.

Т. Осташко
В. Соловйова

Джерела і література:

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.4465, оп.1, спр.19. – Арк.1зв.
2. Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф.6. – Спр.69840-фп. – Т.2. – Арк.323.
3. Дорошенко Д. Володимир Антонович. – Прага, 1942. – С.85.
4. Терещенко Ю. І., Курило В. М. Історія України: у двох кн. – кн.1. – К., 1995. – С.347.
5. ДА СБУ. – Ф.6. – Спр.69840-фп. – Т.1. – Арк.6.
6. Там само. – Арк.24.
7. Там само.
8. Там само. – Арк.25.
9. Там само.
10. Там само.
11. Українська Центральна рада: Документи і матеріали: у 2-х тт.– Т.1. – К., 1996. – С.104
12. Терещенко Ю. І. До 85-річчя Української Держави – Гетьманату Павла Скоропадського //Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – К., 2003. – № 2. – С.12–13.
13. ДА СБУ. – Ф.6 – Спр. 69840-фп.– Арк.326 зв.
14. Там само. – Арк.153, 327 зв.
15. ЦДАВОУ. – Ф.3766, оп.2, спр.2. – Арк.28.
16. ДА СБУ. – Ф.6. – Спр.69840-фп. – Т.1. – Арк.328.
17. ЦДАВОУ. – Ф.3766, оп.1, спр.1. – Арк.132; оп.2, спр.3. – Арк.20.
18. ДА СБУ. – Ф.6. – Спр.69840-фп. – Т.1. – Арк.153.
19. Там само.
20. ЦДАВОУ. – Ф.3518, оп.1, спр.7. – Арк.1.
21. Там само. – Спр.29. – Арк.91.
22. Там само. – Там само. – Арк.14, 91–91 зв.

23. Павлюк О. ЗУНР і політика Угорщини //Україна в минулому. – Вип.7. – К.–Львів, 1995. – С.33–34.
24. Там само. – С.35–36.
25. ЦДАВОУ. – Ф.3619, оп.1, спр.10. – Арк.27.
26. Винниченко В. Відродження нації. – Ч.III. – К., 1990. – С.322
27. Там само; ЦДАВОУ. – Ф.3518, оп.1, спр.1. – Арк.21.
28. Павлюк О. Вказ. праця. – С.38.
29. ЦДАВОУ. – Ф.3518, оп.1, спр.38. – Арк.27
30. Там само.
31. Там само. – Ф.3696, оп.1, спр.19. – Арк.17.
32. Павлюк О. Вказ праця. – С.40.
33. ЦДАВОУ. – Ф.3318, оп.1, спр.29. – Арк.38.
34. Там само. – Ф.3192, оп.1, спр.6. – Арк.16.
35. Там само. – Спр.6. – Арк.15.
36. Там само. – Арк.17, 25, 29.
37. Там само. – Арк.20.
38. Там само. – Арк. 23, 32 зв.
39. Там само. – Ф.3518, оп.1, спр.29. – Арк.36.
40. Кедрін І. Паралелі в історії України. – Нью-Йорк. – 1971. – С.15.
41. ЦДАВОУ. – Ф.3696, оп.2, спр.119. – Арк.6.
42. Там само. – Арк.7.
43. Там само.
44. ЦДАВОУ. – Ф.4186, оп.1, спр.5. – Арк.8.
45. Там само. – Ф.3696, оп.2, спр.356. – Арк.14.
46. Там само. – Ф.3518, оп.1, спр.29. – Арк.99, 135.
47. ДА СБУ. – Ф.6. – Спр.69840-фп. – Т.1. – Арк.32.
48. Там само. – Арк.329.
49. Там само. – Арк.155, 167.
50. Там само. – Арк.155.
51. Там само.
52. Там само.- Арк.156.
53. ЦДАВОУ. – Ф.4018, оп.1, спр.38. –Арк.105.
54. Там само. – Арк.105–106, 132–133, 135.
55. Там само. – Арк.106.
56. ДА СБУ. – Ф.6. – Спр.69840-фп. – Т.1. – Арк.157.
57. Там само. – Ф.6. – Спр.69840-фп. – Т.1. – Арк.32 зв.–33.
58. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції, 1919–1939 рр. – К., 1999. – С.24.
59. ДА СБУ. – Ф.6. – Спр.69840-фп. – Т.1. – Арк.33 зв.

60. Там само.
61. Докладніше див.: ЦДАВОУ. – Ф.3805, оп.1, спр.13.
62. Там само. – Ф.3803, оп.1, спр.24. – Арк.34.
63. Там само. – Арк.35.
64. Наріжний С. Вказ. праця. – С.82.
65. ДА СБУ. – Ф.6. – Спр.69840-фп. – Т.1. – Арк.34; Наріжний С. Вказ. праця. – С.82.
66. ДА СБУ. – Ф.6. – Спр.69840-фп. – Т.1. – Арк.157.
67. Там само. – Арк.158.
68. ДА СБУ. – Ф.6. – Спр.69840-фп. – Т.1. – Арк.34 зв.–35.
69. Там само. – Арк.159–160.
70. Там само. – Арк.20 зв.; Т.2. – Арк.74.
71. Там само. – Т.1. – Арк.329 зв.
72. Там само. – Арк.160.
73. Там само. – Арк.161.
74. ЦДАВОУ. – Ф.3803, оп.1, спр.24. – Арк.37.
75. ДА СБУ. – Ф.6. – Спр.69840-фп. – Т.1. – Арк.36.
76. Там само. – Ф.6. – Спр.69840-фп. – Т.1. – Арк.161–162.
77. Там само. – Арк.163–164.
78. Там само. – Арк.36.
79. Вєдєнєєв Д. Нащадок славного роду: дипломат Микола Галаган // Україна дипломатична. – Вип.IV. – К., 2004. – С.680.
80. ДА СБУ. – Ф.6. – Спр.69840-фп. – Т.1. – Арк.1.
81. Там само. – Т.2. – Арк.416.
82. Там само. – Арк.357–357 зв.
83. Там само. – Арк.416.
84. Там само. – Арк.416 зв.

Синові Миколі, який тяжко покутує мою участь у революційній боротьбі, присвячує свої спомини автор.

Автор.

І частина

1880-ті роки до Світової війни.

Від Автора.

Ці уривки моїх споминів склались із окремих розділів, у яких я записав собі переживання з різних періодів свого життя й громадсько-політичної чинності. Переважну частину своїх споминів я написав, не маючи певного наміру їх публікувати. Лише невелику їх частину написав я на бажання осіб, що мали намір надрукувати їх у проектованих ними виданнях.

Пишучи їх, я не ставив своєю метою робити оцінку або давати характеристику цілих періодів чи окремих моментів історії українського громадсько-політичного руху і національно-визвольної боротьби. Я тільки записав колишні свої враження й переживання, занотував деякі факти й епізоди — іноді навіть дрібні епізоди — із своєї минулої діяльності або описав явища і події, учасником чи свідком яких мені свого часу довелося бути. Я старався записати все це по змозі більш об'єктивно, одначе цілком зрозуміло, що мої, як і взагалі всякі особисті спогади, неминуче мусять містити в собі чимало елементу суб'єктивізму.

Але, може, навіть і в такій формі написані мною спомини можуть стати колись предметом чийогось інтересу, бо їх автор представляє собою все-таки продукт певної історичної доби і певних життєвих умов, які в більшій чи меншій мірі мусіли відбитись у його писаннях.

Отже, мої спомини не можуть претендувати на щось більше, ніж на означення їх як людський документ, в якому записані умови формування певної особи, котра потім дещо спостерігала та дещо й сама робила. Сама їх назва вказує на те, що тут записані лише уривки спогадів та що вони не являються результатом праці над архівними матеріалами чи документальними даними. Одначе, коли має рацію думка про те, що дух певної історичної доби можна краще пізнати не стільки через студіювання грубих томів наукових творів, як на підставі ознайомлення

із сучасними мемуарами та інтимною кореспонденцією, то можливо, що й мої спомини колись перечитає з інтересом чи і, може, з користю для себе хтось із тих майбутніх дослідників, які працюватимуть над вивченням сучасної нам доби української історії. У такому разі й моя праця не була б марною.

На еміграції у Празі чеській.
Листопад, 1928 року.
М. Галаган.

* * *

Через те, що переважну частину своїх споминів я писав не для публікування, а, так би мовити, pro usu interno *, то в них міститься чимало автобіографічного матеріалу. Хоч я й сам свідомий того, що це є хиба моїх споминів, але, рішаючись випустити їх у світ, я все-таки не виправляв і не зміняв первісної їх редакції, бо думаю, що так я до певної міри уникаю внесення в спомини елементів нарочитої надуманості.

Тим часом уважаю можливим опублікувати лише ту частину своїх споминів, які відносяться до подій, що мають понад десятилітню давність.

Прага, січень 1930
М. Г.

* Pro usu interno *(лат.)* — для внутрішніх потреб. — *Ред.*

I

Домашні обставини. «Козакофільство». Гімназія.

Мої спомини з дитячих років відносяться до глухої доби 80-х–90-х років минулого століття. Свої дитячі роки я прожив у селі Требухові на Чернігівщині. Наше велике село мало понад 4000 душ населення, яке поділялось на дві чисельно нерівні частини: більша половина була «казенные крестьяне», а менша – козаки. З погляду господарського різниці особливої між обома частинами населення не було, бо й «казенные крестьяне» і козаки були хліборобами, хоч загально можна б сказати, що всі багатші люди на селі були козаки. У правовому відношенні була все-таки різниця між обома цими станами; між іншим, «казенные крестьяне» мали землю в громадському володінні, а козаки на правах приватної власності. Сільське управління також поділялось: був окремий «сільський» староста і окремий «козачий»; так само було й дві «зборні» – одна «сільська», а друга «козача». Козачий стан уважався нібито за вищий, бо козаки, наприклад, не радо віддавали дочок за «казенных крестьян».

Все населення нашого села було виключно українське; винятком були дві жидівські родини (без цього, здається, ні одне більше село на Україні не обходилось), які виконували функції посередників в господарському житті, ц. є. держали склепи; пізніше, вже в 90-х роках, появився на селі і «руський» – також склепар.

Наше село положене майже на самому півдні Чернігівщини, в тій її частині, яка клином входить поміж Дніпро та границю Полтавської губ. До Києва від нас 30 верст, а до Баришполя – 14 верст. Межа Полтавщини проходила всього яких 12 верст від нашого села. Історично наше село, здається, нічим раніше не було зв'язане з Черніговом, бо воно повстало, оскільки знаю, на колишніх земельних маєтках Київської Лаври; пізніше

це була територія Переяславського полку. Хоч після поділу України на губернії наше село опинилось на території Чернігівської губернії, але, окрім чисто адміністративної залежності від Чернігова, ніщо не прив'язувало його ні до нашого губерніального міста, ні до повітового Остра. Навпаки, з цього випливало багато незручностей, бо від нас до Остра коло 60 верст, а до Чернігова – 120. Наше село було в сфері економічного й культурного впливу Києва, куди збувало свої сільськогосподарські продукти і звідки мало різні предмети фабрично-заводської промисловості; до певної міри воно економічно зв'язане було також і з Полтавщиною, особливо з Переяславом, де наші люди купували добрі коні й воли.

З погляду лінгвістичного мова наших людей відзначається деякими особливостями; між іншим, наше село належить до одного з тих островів української мови, де зберігся архаїчний діалект з вимовою «у» замість «і». (Власне, це не є чисте «у», а є звук, середній між «у» і «е»; отже, слово «кінь» або «віз» у нас вимовляють «куиень», «вуиез».) Навкруги нас було кілька сіл з таким діалектом, але здається, у нас він був найвиразнішим.

Наші недалекі сусіди, що жили від нас на віддалі якихсь 8–10–15 верст (як з Полтавської, так і Чернігівської губ.) балакали звичайною українською мовою; зносини з цими сусідами у наших людей були постійні й давні. І незважаючи на це, наш лінгвістичний острівець, що складався з невеликої кількості населених пунктів, не підпадав впливам мови своїх сусідів і твердо додержувався свого діалекту; більше того, мову «поріччанську» (Подесення і Подніпров'я Чернігівщини) і «закиївську» (Київщина), й «переяславську» (Полтавщина) наші люди вважали за якусь нібито перекривлену і трохи навіть «чудну»...

Загалом можна сказати, що люди наші були мирної вдачі. Однак траплялось, що конфлікт між парубками двох різних «кутків» набирав гострих форм і перетворювався в бійку; тоді «старики» заступались за «своїх» парубків і справа кінчалась просто побоєвищем. Це бувало переважно восени (на Покрову був у нас храм) або в зимі на Різдвяні свята, коли люди більше пили горілки і менше були зайняті працею. Але наші селяни були немилосердні до злодіїв, особливо до конокрадів. Так само, коли виникали непорозуміння щодо земельних меж, коли хто вгороджувався у чуже або заорював чуже поле, то в таких випадках колізії легко кінчались тим, що сусіди колами провалювали один одному голови, рубались сокирами чи різались косами. З сусідніми селянами не ворогували. Правда, кожне село дражнило інше якоюсь придуманою назвою в роді «козолупи», «цибульники», «копанишники» і т. д. Не були ці назви виявом якоїсь ксенофобії відносно ближчих чи дальших сусідів або взагалі якоїсь

ворожості; це були собі добродушно-іронічні прозвища і більш нічого. Однак, коли хтось із сусідів осмілювався порушити границі земельних володінь нашої громади, то це був casus belli *; тоді в оборону інтересів громади виступали всі «боєздатні» члени громади, уоружені вилами, косами, сокирами і т. д. та «силою зброї» відновляли status quo ante ** на границях своїх земельних володінь.

До своїх співгромадян жидів ставились добре; їх не кривдили; в біді їм допомагали; характерно, що ніколи їм не говорили «ви», а все: «жиде, ти...» Старші жиди на це не реагували, а молодші сердились. До москалів ставились з резервою, були з ними обережні.

Незважаючи на близькість такого великого культурного й господарського центру як Київ, наше село за моєї дитячої пам'яті жило ще в значній мірі життям патріархальним. Наші селяни займались майже виключно хліборобством і тільки десь у середині 90-х рр. відчинило склепи кілька наших селян, які, однак, не кидали й хліборобської праці; лише один з них зайнявся виключно торгівлею. Так само й наші майстри, що ходили на сезонову роботу, також не зривали з хліборобством.

Ціле господарство мало характер напівнатурального. Грошей загалом у селян було мало; їх збирали головно для заплачення податків. Купували різні потрібні речі (крам, дьоготь, сірники, нафту, товар на чоботи й ін.) здебільшого в обмін на продукти сільського господарства (яйця, коноплі, овес, жито, вовну і т. ін.). Привозили чи приносили різні дрібніші речі також «руські» — «трапошники» й «щотинники», — які вимінювали ті речі за ганчірки (для паперових фабрик) і щетину (для щіток).

Дуже добре пам'ятаю, як по селянських хатах ткали полотно, а потім носили його до майстрів, які вибивали на ньому взори. Хоч мануфактурні товари вже й тоді знаходили собі попит на селах, але я пригадую собі, що за дитячих моїх років майже всі наші селяни носили сорочки власного виробу і чимало чоловіків ходило у «вибиваних» штанах, а жінки в будні носили «вибивані» запаски. У неділю старі жінки йшли до церкви в старовинного фасону одягах з намітками, які звисали з очіпків на спину. Коли значно пізніше я побачив на малюнку полковницю Палііху [1] з онуками, то її одяг дуже нагадував мені одяги старих жінок нашого села за моїх дитячих років. Дівчата й молодиці до останнього часу зберігали традиційно-український характер одежі і не підпадали під міщанський вплив недалекого Києва та ще ближчих Броварів.

---

* Casus belli *(лат.)* — привід до війни. — *Ред.*

** Status quo ante *(лат.)* — попереднє становище. — *Ред.*

Так само й старші люди були в цьому відношенні доволі консервативні. Десь в кінці 90-х рр. став позначатись цей вплив на одежі парубочої молоді, хоч сини «добрих хазяїнів» все ж таки продовжували носили гарні сиві смушкові шапки. Та й солом'яні плетені капелюхи власного виробу також не переводились. Через те, що вплив Києва йшов до нас із Броварів, то й городського фасону вбрання звалось у нас «броварською модою»...

Ціле наше село ділилось на «кутки». Це були, очевидно, стародавні роди, які пізніше сильно розмножились. Молодь, парубоча й дівоча, єдналась в окремих кутках; щороку восени вибирали парубки «отамана», влада якого поширювалась на парубоцтво й дівчат усього села. Парубки «гуляли» з дівчатами переважно свого кутка, бо ходити до дівчини на чужий куток було не зовсім безпечно: «свої» парубки били «чужого»... Удержанню патріархальних відносин сприяла відсутність модерних шляхів комунікації: найближча від нас залізниця була проведена тільки на початку 80-х років; до того ж часу наші люди для їзди й роботи користувались тільки кіньми й волами.

Спомини про чумаків і чумакування були ще зовсім свіжі. Проти нашої садиби, через майдан, жив дядько Карпо, який хлопцем їздив з батьком в Крим по сіль; у нього були найкращі воли на все село — чумацька традиція. Само собою розуміється, що наші люди точно додержувались стародавніх українських звичаїв і справно виконували, поруч з церковно-релігійними, також і давні поганські обряди й ритуали: вішали в стайнях забитих сорок, щоб на них, а не на кінських гривах «вихався домовик»; не працювали на «паликопи», щоб блискавка не попалила кіп жита; вірили, що жінки «відьмують» і перекидаються на сучок; боялись русалок, щоб не «залоскотали» під час купання; на «купайла» дівчата пускали на воду вінки; ворожки «виливали переполох»; після Іллі не купались, бо Ілля, мовляли, «у воду, на...яв»; з усіма стародавніми ритуальними подробицями справляли весілля, їздячи «бесідою» впродовж цілого тижня; колядували під Різдво; «водили козу» під Новий рік, а на Новий рік хлопці «засівали»; щедрували, святкували «щедру» й «голодну» кутю; ходили «з процесією» на поле правити молебень, коли довго не було дощу або насувалась сарана. І ще багато різних інших звичаїв, ритуалів і всяких традиційних актів виконували мої співгромадяни у 80-х і 90-х рр. минулого століття.

Ніякої панської економії в нашому селі не було і люди наші панськими кріпаками також ніколи не були. Жили в переважній більшості середніми селянськими достатками свого сільського господарства. Господарювали на полі й дома силами власної родини і найманих робітників не держали. Коли ж траплялась в господарстві потреба

більшої сторонньої помочі, то скликали толоку. За участь в толоці не платилось ніколи грішми; люди працювали з почуття солідарності, за харч і горілку. Пригадую, що й у нас, коли ставили нову клуню, була толока. А щороку толокою чоловік 15–18 косили сіно на нашому сінокосі. Якось особливо урочисто наш робітник-кучер відчиняв ворота з вулиці у двір, коли вже смерком косарі з піснями та лясканням по косах ішли до нас вечеряти. Обрахунки показували, що з погляду господарської раціональності було б вигідніше просто найняти робітників на косовицю. Але традиція мала свої права...

Про минуле свого рідного села в дитячих і юнацьких роках я чув мало. Назву його – Требухів – зв'язували з іменем якогось козака Треби. Оповідали, що озеро за селом Городчане утворилось на тому місці, де стояв колись «го́род» і що «старі люди бачили» під водою шпилі того «го́рода»; так само й походження другого озера, власне болота, народне повір'я зв'язувало з колишнім існуванням на тому місці якогось замку, котрий «провалився» тут так, очевидно, давно, що навіть уже й «старі люди» нічого про це не могли сказати. Положення цих двох пунктів на південний схід від села могло справді відповідати колишній лінії оборонних укріплень Лаврських маєтків [2]. Пам'ятаю, що в тих місцях наші більш спритні селяни шукали «клади»; балакали люди, що дехто «клади» знаходив. Я особисто бачив кілька старовинних мідних монет, знайдених хлопцями коло Городчаного, і одну срібну з якимись, для мене тоді незрозумілими, написами. Назва одної козачої ділянки з невеличким ліском – Сотницьке – свідчила про те, що колись біля нашого села були земельні маєтки котрогось козачого сотника. Про Рудку за нашим сінокосом оповідали, що «старі люди знають», як по ній плавали великі човни аж до Трубайла; але за моїх дитячих років Рудка текла з рову до рову маленьким потічком, місцями утворювала болота і таким лише шляхом доходила до Трубайла [3]. Однак навесні можна було бачити ясно означене річище колишньої річки.

Наше село мало зовнішній вигляд типового українського села. Хати не виходили вікнами на вулицю; вони були поставлені в глибині дворів, вимазані на біло, вкриті соломою, окружені садками. Коли дивитись було на нього з поля, то це був нібито один великий зелений парк, серед якого високо підносились своїми шпилями церква й дзвіниця та в прогалинах якого між деревами виглядали біленькі хатки. На околицях села стояло багато вітряків. Посеред села, як і в кожному узагалі «порядному» українському селі, було «озеро», на якому плавала численна фауна у виді білих і сірих гусей та різнокольорових качок. Навкруги озера містились найважніші сільські установи: церква, церковна крамниця,

яку наймав і в ній торгував «руський», шинок, Мотина крамниця (держав її жид на ім'я Мотель (або скорочено Мотя), циганова кузня, громадська крамниця.

Трохи далі, біля меншого озерця — Шолухи — стояв невеликий будинок сільської школи, а ще далі над тим же шляхом із Києва на Яготин було таємниче болото Лиходідовка. Наш пасічник, старий сільський бондар, 90-літній дід Антоній оповідав нам про те, як звідти «нечистий» ходив до діда нашого сусіда Паненка, носив йому червінці, бо дід той йому «душу продав»; так само якісь зносини з «нечистим» мав і останній представник старого місцевого священичого роду Корців. За це обидва вони були, очевидно, дуже суворо покарані. Корець умер, не залишивши нащадків, і пам'ять про нього збереглась тільки через те, що ґрунт, де стояла його хата, після припинення роду Корців ще й за моїх дитячих років звався Корцівщиною. Нащадки старого Паненка (може, він був навіть «пан», а вже його нащадки стали зватись «Паненками») також покутували, очевидно, гріхи свого діда — приятеля «нечистого», бо стали бідніти та продавати землю й ґрунти. Отже, видно, трагічними наслідками колишніх зносин з «нечистим» Корця й Паненка доводиться пояснити й те, що Корцівщина стала зрештою власністю громади, а мій дід купив у одного з Паненків ґрунт з великим садом — недалеко отої таємничої Лиходідовки, а до того ще й якусь кількість десятин землі та лісу.

Тут у старому дідовому домі пройшли мої дитячі роки, а пізніше на Корцівщині у громадському домі жив я з батьками за часів свого хлоп'ячого і почасти юнацького віку.

Жили ми спочатку з дідом і бабою ґуртом, але потім мої батьки переселились до громадського дому, поставленого на Корцівщині. Так повстало два двори: «старий двір», де жили дід з бабою, і «новий двір», де жила наша родина. Мої найкращі спогади з дитинства зв'язані з оцим «старим двором», бо там промайнули щасливі дні мого дитячого, безжурного життя.

Жили ми сільським життям. Доволі великий дім, критий соломою, з ґанком, о шести кімнатах. На одній половині дід та баба; на другій, через велику прихожу, наша родина; у великій кухні — «челядь». Майже все внутрішнє урядження в домі було дерев'яне. У залі гостинній і почасти в інших кімнатах умеблювання було ясеневе, зроблене в одному стилі. Зрубав дід кілька своїх ясенів; прийшов майстер, працював цілий рік і зробив усе: різної форми столи, канапи, крісла, стільці, кушетки і т. д., включно до рами на дзеркала й «стовпа» для годинника, який поважно й мовчазно стояв у гостинній. Лише значно пізніше довідався я, що той невідомий мені майстер зробив всі меблі в дідовому домі

в стилі правдивого українського бароко. Мабуть, і сам він про те не знав і був тільки несвідомим носієм традицій українського мистецтва. Майже четверту частину дому займала зала, в яку звичайно рідко хто заходив, бо вона була «для гостей»; від неї віяло чимось чужим, і увечері страшно мені було туди не тільки заходити, але навіть і дивитися крізь примкнуті двері із гостинної. Найменшою, а разом з тим найтеплішою із усіх кімнат у домі була спальня з знаменитою лежанкою, на якій лікувались від усіх недуг.

Коло дому, з трьох його боків, палісадник, а в тому палісаднику квітники з барвінком, косатарями, півоніями, жоржинами і ін.; рожі, марелі, сливи, вишні і величезні шовковиці, які вітками дістають аж до вікон. Просторий двір, колодязь з традиційним журавлем, шопа, повітка, комора, хліви для різної худоби, стайня, возівня і собака у будці коло стайні за сторожа біля коней. А за коморою з ґанком, звідки годують курей, качок, гусей та індиків, починається великий старий сад, в якому (щоб не погоріли) стоять клуня та друга комора з вікнами і ґанком — літник; в кінці саду — копанка, чи саджалка; в саду, як казав один селянин, — «тихо-тихо та весело», а над усіма старшими та молодшими фруктовими деревами пірамідами здіймались вгору чотири величезні липи та гордо позирав столітній дуб. Під одною липою стояв укопаний величезний стіл, а навкруги нього лавки; тут мати варила варення (дуже смачна була пінка з варення!), в літі пили тут чай чи вечеряли.

Але не мені списувати цю старосвітчину. Коли після смерті баби й діда я жив там з дружиною літом 1905 року, то нас відвідав один її родич, який, походивши по садибі й оглянувши її, казав нам: «Не вам, молодым, тут жить... здесь бы самому Тарасу Бульбе поселиться...»

Пам'ятаю, що мене любив дід, материн батько; звав мене «золотим» (я мав рудаве волосся) і «патріотом». Останнього слова спочатку я не розумів, але відчував, що це є похвала. Потім, коли став розумнішим, то стало мені ясним, що в поняття «патріот» дід вкладав свій власний зміст і що це слово в його устах означало те поняття, яке треба було означити словом «демократ». Він же був першим, від кого я мав першу лекцію «патріотизму». Коли приходили до батька чи діда сільські люди, то ми, діти, бігали їм про це сповіщати. Раз я побіг до діда з цією метою і, ставши на порозі його кімнати, кажу: «До вас прийшов якийсь мужик!» На це дід спокійно відповів: «То не до мене, мабуть, прийшов!» Я настоював, що до нього прийшов, а він казав, що не до нього. Я був в затрудненні і не розумів, що за історія. Нарешті дід заявляє: «То не до мене, мабуть, прийшов, бо до мене мужики не ходять; до мене приходять люди, а не мужики!».. Тоді я зрозумів усе, і ту дідову лекцію з «патріотизму» я добре

пам'ятав цілий час; пам'ятаю її й до сьогодні. Мабуть, та незначна й випадкова нібито сцена не в малій мірі вплинула на напрям мого думання, а може, вона той напрям означила. Дід мій власним своїм поступованням давав мені приклад патріотичного поводження з людьми.

Я відчував, що дехто із знайомих ставився до нього, як до «чудака», «оригінала»; але я бачив також, що селяни до нього всі відносилися з пошаною й приязню. Бачив я, як можна зробити людині послугу чи допомогти їй у біді, не роблячи з того для себе реклами, без хвальби й бундючної претензійності, але навпаки з жартівливими словами і нібито між іншим. Бачив і вчився. Навчився, між іншим, розуміти релятивність поняття «поважність» чи «почесність». Дід казав якось: «Отже кажуть люди: борода — честь, а вуса і в кота єсть». А я відповів: «А може, вуса — честь, бо борода і в козла єсть». Дід мій, подумавши й хмикнувши кілька разів, згодився: «Та воно справді... бо козел хоч і з бородою, а таки... козел». І зі свого великого життєвого досвіду він наводив різні приклади, коли й люди-«козли», навіть дуже високо поставлені на піраміді людського суспільства, були не більше, як «козли», незважаючи на своє високе політичне чи соціальне становище та всі свої офіційні «бороди».

До свого орендатора жида Мотеля (він наймав у діда город, хату й крамницю над озером) дід ставився по-приятельськи. Коли Мотель приходив платити оренду, то вони сиділи годинами удвох на ґанку і щось «ґерґотали». Дід мій дуже добре говорив жидівським жаргоном; це визнавав і сам старий Мотель, що не раз мені говорив: «Та ваш дєдушка, Коля Михайлович, говорить по-нашому так, як жид!» Трошки й я був научився «ґерґотати». На жидів я звик дивитись, не як на «чужих», а як на всіх інших, що були «свої люди».

З дідом були ми приятелями до кінця його життя. Ходив чи їздив я на «машині» (ровері) до нього на «старий двір» доволі частенько. Сиділи з ним під старою липою або на ґанку літника і розмовляли. Предмет і зміст розмов змінявся, природна річ, в міру того, як я підростав. Із бесід цих я довідався, між іншим, що батьки мого діда переселились до Чернігівської губернії звідкись з півночі від Чернігова — нібито з Білорусі *. Мій прадід, батько діда, підписувався «Набоков-Навина», але мій дід із «патріотичних» міркувань перевів «реформу» і, щоб не було

---

* На еміграції, у Празі, довелось мені познайомитись з давнім емігрантом М. Вершиніним, білорусом з походження, головою тутешньої білоруської громади. Його обличчя й увесь зовнішній вигляд до такої міри були подібні до обличчя й вигляду молодого брата мого діда, що можна було подумати, що цей останній воскрес із мертвих. Мабуть, справді мої предки по материній лінії походили з Білорусі.

«по-панськи», відкинувши другу половину підпису «Навина», став писатись тільки «Набоков». Коли я вже вчився в гімназії, розпитував мене дід, як і чому нас тоді учили, та оповідав, як він сам учився. Учились за дідових часів, в 40-х роках мин. стол., інакше: науку кінчали на Петра-Павла, а починали на Наума (1 грудня) — щоб усе йшло «на ум». Класичні науки стояли тоді, видно, доволі високо, бо мій дід їх добре пам'ятав і легко цитував довгі уривки із Овідія, Цезаря, Ксенофонта [4]. — «А помниш?.. quis docuit Epaminondam musicam...* Чому Epaminondam?.. бо Epaminondas ім'я грецьке... accusativus буде Epaminondam! — «Docere aliquem alicuid **», — згадував було дід. Оте «docere aliquem alicuid» і ще багато дечого іншого я добре пам'ятав із бесід з дідом; воно мені дуже придавалось в гімназії; мене на цьому не міг збити наш суворий латиніст. І по цей день я зберіг почуття найбільшої вдячності до цієї, на мою думку, оригінальної й розумної людини, яка не тільки передала мені частину свого знання і досвіду, але, що далеко важніше, поклала в моїй свідомості основу демократичних поглядів і любові до простого люду. Я все прислухався до слів свого діда, до його вказівок і порад; з доброї своєї волі виконував не одно його побажання. Однак я спротивився його бажанню усиновити внуків для того, щоб на них перейшло його дворянство, яке мало припинитись на моїй матері. Я вважав, що тут мій дід поступав непослідовно; та й мої «патріотичні» настрої еволюціонували настільки, що я тоді був уже близький до революційної праці.

Пригадую, що коли мені було років п'ять, жив у нас Василь Андрейович, який підготовляв мого старшого брата в гімназію. Прив'язаний був я до нього надзвичайно. Він не тільки робив мені кораблики, які ми пускали потім на саджалці, але й оповідав надзвичайно інтересні речі. Зміст оповідань був наскрізь «патріотичний». Ми з приятелями-хлопцями з захопленням слухали ті оповідання і з них навчались бути друзями й рівними товаришами. Пізніше, коли вже Василь Андрейович від нас поїхав, до нас приїздив пристав розпитувати про його перебування у нас, а ще пізніше я довідався, що В. А. Л-кевич був революціонером. Чи він у нас тоді переховувався, чи, може, приїхав працювати, цього напевне не знаю.

---

*...quis docuit Epaminondam musicam... *(лат.)* — ...хто вчить Епамінонда музиці... *(Дід М. Галагана демонструє своє глибоке знання латини, на доказ чого наводить приклад особливостей відмінювання в латині грецьких імен, зокрема імені відомого грецького полководця та державного діяча Епамінонда). — Ред.*

** Docere aliquem alicuid *(лат.)* — Навчати когось (чогось). — *Ред.*

Було в мене в дитячих роках кілька приятелів із сільських хлопців. Але моїм найбільшим другом і товаришем дитинства був Йорик (Єгор), син нашого сусіда Прудного. З ним ми були так дружні, що не могли, здається, собі представити, як можна було б жити не по сусідству і бавитись нарізно. Така дружба, яка була у нас з Йориком, буває тільки в дитячих роках. Ми росли й розвивались разом. Ми разом учились астрономії: знали, де й коли сходить Волосожар; де є сузір'я Богородиця-воду-несе; де є Великий Віз і Малий Віз; знали, що коло Великого Воза є зінське щеня, яке гризе отесу на тому Возі і що коли те щеня перегризе отесу, то буде Страшний суд... І ще різні речі знали ми із таємничого Всесвіту. Виучували разом природу. Із ботаніки знали ми, що коли помазати молочаєм губу, то виростуть вуса; деревію уживали, щоб пускати кров з носа, коли голова болить; знали траву, яку собаки їдять на дощ. Займались у лісі мікологією [5], а в саджалці й болоті іхтіологією [6]. Найбільше, однак, уваги присвячували орнітологічним дослідам: вибирали яйця горобині, воронячі, сорочі і т. д.; відважувались навіть лазити і за гайстрячими (чорногузовими) яйцями, хоч знали, що «коли він узрить, то зараз налетить і носом проб'є голову». Наші мандрівки по світах обмежувались доволі малою територією і, звичайно, ми далі пастівника чи озруба, що були зараз же за селом, не відважувались ходити на свої екскурсії; їх ми доповнювали своєю дитячою фантазією: сідали на старий ридван з величезними колесами й будкою, який стояв у нашій возівні, і їздили в своїй уяві по всіх тих «світах», про які тоді мали поняття, заміняючи в уяві реальні обставини возівні на ті, про які самі собі оповідали під час «мандрівки». Гарно «їздилося» в дитинстві...

Часто в неділю чи свято ми разом з середнім братом організовували «виправи» з більшим числом учасників на кінець саду до загати, звідки вилізали погрітись на сонці відвічні вороги людини — гадюки; там їх били, а потім гуртом урочисто закопували. Згадую про це через те, що одна з таких «виправ» причинилась до того, що я мав нагоду довідатись про дещо для мене нове із минулого.

У нас у старій коморі в кутку стояло ратище. Ні про його історію, ні про призначення я (та, мабуть, і брат) нічого раніше не знав. В одну з наших «виправ» на гадюк мій брат узяв крадькома (бо не дозволяли його брати з комори) оте ратище; коли ми вертались з «виправи», він настромив гадюку на ратище і тріумфально ніс її попереду нашої процесії. Побачивши цю картину, моя баба хотіла відібрати ратище, але брат його не давав, загрожуючи ним бабі. Наша «виправа» кінчилась великою неприємністю і для нас, і для наших батьків, бо баба була глибоко ображена по-перше тим, що брат загрожував її «заколоти», а по-друге (і це було найважніше!), тим, що ми на таке погане діло, як биття гадюк,

взяли «дідове ратище». Оця саме обставина, що то було «дідове ратище» (ратище було ще бабиного діда), мене дуже заінтересувала. Після розпитувань своєї матері, а потім і самої баби (коли вона вже не сердилась!) мені стала значно більш ясною й зрозумілою причина бабиного гніву. Я довідався, що моя баба була, так би мовити, носієм фамілійних традицій разом з тим «кустосом» деяких фамілійних реліквій, до яких відносилось і ратище.

Не про все, звичайно, із минувшини довідався я відразу, але потроху довідався багато того, про що й не підозрівав і про що мені раніше ніхто нічого не говорив. Вияснилось, що моя баба походила із старого козачого роду Бурих-Радкевичів, із якого вийшло колись чимало козачої старшини. По скасуванні українських козацьких полків та старшинства Бурі-Радкевичі стали «російськими дворянами». Це їм, однак, не помогло, і вони стали підупадати, так що батько моєї баби, хоч і жив на козачому родовому ґрунті з левадою, садом і ін., хоч і був «дворянином», але був сільським священиком. Казали, що в старому домі у сусідньому селі, де жили наші родичі Бурі-Радкевичі, переховуються якісь грамоти *. Мати моєї баби була сотниківна. Хто був сотником — чи дід чи прадід моєї баби, — я не знаю. Знаю, однак, що від того сотника з Оглава перейшли до моєї баби деякі фамілійні речі: старий посуд та якісь дрібніші речі, що переховувались у нашій коморі, парчеве козаче убрання та оте саме ратище, на яке ми настромлювали вбитих гадюк. Це ратище я пізніше особисто беріг, маючи намір передати його до музею, але коли перероблялі дім на «старому дворі», хтось його вкрав і утилізував, мабуть, для господарських потреб, як звичайний шматок заліза. А прекрасний козачий одяг із світлої шовкової парчі моя баба ще раніше пожертвувала на церкву і з нього пошили парадні ризи, в яких правили на Великдень. Sic transit...** Після одержання таких відомостей про бабин родовід для мене було вже зовсім ясним, чому нашого орендатора Конаха із Оглава, коли він привозив копи, приймали не так, як інших орендаторів, а як родича: в їдальні частували його й пили з ним чай. Особливу увагу уділяла йому моя баба: вона поважно з ним балакала, додаючи іноді: «Ми ж таки

---

* В 1918 р. мій родич полковник В. Бурин-Радкевич добився нарешті до таємничої старої скрині, що була під охороною патріархальної «тьоті Саші» і стояла біля комори під стріхою, з якої капала вода на скриню. Там знайшов він дійсно грамоту на володіння «двором, левадою і полем» з власноручним підписом Богдана Хмельницького. Та грамота тимчасом є в приватних руках, але сподіваюсь, що вона таки дістанеться до того місця, де їй належить бути — до Українського національного музею.

** Sic transit gloria mundi. (*лат.*) — Так проходить слава світу. — *Ред.*

родичі». Той наш орендатор Конах був собі заможніший козак і жив у Оглаві над шляхом, на тому ґрунті, де ще за моїх дитячих і юнацьких років стояв «любенько рядок на вигоні тополь»...*

Відомості із області бабиної генеалогії, які я спочатку добув, вплинули на характер наших з Йориком розваг; вони набирали ясного характеру «козакофільства», бо й мій друг Йорик був також козачого роду. Правда, наша уява про козаків складалась спочатку більше на підставі малюнків із журналу «Нива» за 1877 і 1878 роки, бо по тому журналові ми студіювали російсько-турецьку війну та знайомились з різними її героями. Але на поміч нам прийшла учителька мого середнього брата, яка підготовляла його в гімназію; від неї ми довідались про те, що були колись і «малоросійскіє» козаки. Була то якась «мечтательная девица»; хоч і скінчила вона гімназію, була сама родом десь із Київщини, але, мабуть, про Україну та її історію знала мало, бо й нам докладнішого чогось про «малоросійських» козаків оповісти не могла. А може, не хотіла чи не відважувалась.

На сьомому році почав я відвідувати сільську школу. Учив нас у першій групі Степан Васильович. Це був учитель старих правил: ставив «на гречку», «давав палі» лінійкою по долоні, скуб за чуба і взагалі примінював методи навчання з погляду модерної педагогіки не зовсім наукові. Зрештою, був людиною непоганою і навіть доброю. Наші селяни його любили й казали, що він «добрий учитель, добре навчає дітей й не балує». Учив він нас «по-руськи», але всі пояснення давав «малоросійською» мовою, бо інакше ми б нічого не зрозуміли. Він на другий рік моєї науки пішов у попи, а на його місце прийшла до нас учителька Матрона Карповна; вона поводилась з дітьми гуманно, що для нас було дуже дивно. Була вона з освітою жіночої гімназії. Матрона Карповна вчила нас у другій і третій групі школи. Її появлення у нас було трохи пізніше, ніж я переживав першу фазу свого «козакофільства». Вона допомогла мені ближче ознайомитись з предметом мого інтересу чи навіть адорації. Ставилась до мене нова учителька дуже добре. Я учився у неї не тільки в школі, приходила вона ще до нас додому та вчила мене окремо, підготовляючи в гімназію. Матрона Карповна більше трохи пояснила мені справу з «малоросійськими» козаками і дала мені прочитати «Тараса Бульбу», а пізніше й деякі інші твори Гоголя, що були

---

* Може, навіть наш колишній орендатор був прямим нащадком того сотника, якого кохання до дівчини-приймачки послужило темою для відомого твору Т. Шевченка. Може, й хата його стояла на тому самому місці, де колись «і хата, бачите, була за тином, сотникова хата...»

в окремих виданнях маленькими книжечками у шкільній бібліотеці. Я пізнав тепер, як жили козаки, з ким воювали, як убирались. Довідався і про Запорозьку Січ.

В цей час ми жили вже на «новому дворі», так що мої зносини з Йориком стали труднішими через віддаленість наших місць осідку. (Раніше треба було тільки перелізти через паркан, а тепер уже треба було йти цілу версту.) Ми з другом-товаришем стали бачитись рідше, бо Йорика вже стали притягати до різної роботи на господарстві. Пригадую собі, що коли після відвідин Йорик ішов додому і, показуючи пальцем на небо, казав: «Як буде вже отак сонечко, а я завтра не прийду, то не прийду вже зовсім...», я дуже його просив приходити: «Хоч і пізніше, а приходь, Йорик! Попроси, щоб батько пустив! Прийдеш, Йорик?» І коли він другого дня не приходив аж до вечора, було мені без нього сумно.

Але реальні обставини й умови нашого життя були, очевидно, сильніші за нас, і ми стали готовитись жити по-різному: Йорик уже почав підготовлятися до того, щоб колись стати самостійним господарем, а я підготовлявся до науки. Отже, мої «козакофільські» симпатії й тенденції від цього часу знаходили свій вияв у моїм поступованні чи в моїх дитячих дослідах уже в умовах майже повної самітності, бо я майже зовсім був позбавлений товариства свого єдиного друга дитинства – Йорика.

Відомості із области генеалогії моєї матері викликали в мене бажання знати те ж саме й про батька. Бажання це було трудніше здійснити вже через те, що батько був більше строгий, ніж мати, і тому з подібними «глупостями» звертатись до нього було якось ніяково. Але як чи так і в цій області я добув деякі відомості. Ніколи не довелось мені почути про минуле свого роду з батькової сторони у формі якогось цікавого й послідовного оповідання. Були це лише принагідні згадки. Але й із цих випадкових згадок довідався я, що мій прапрадід по батьковій лінії свого часу був козацьким сотником Переяславського полку і жив колись у м. Стольному, яке пізніше ввійшло до Сосницького повіту на Чернигівщині. Рід того сотника сильно збіднів і докотився аж до нижчих щаблів соціальної драбини. Вибиваючись нагору із отого низького положення, сотникові нащадки пішли в науку до бурси й попали до духовенства, так що два покоління переді мною замість козацьких жупанів і шабель носили вже ряси й набедреники. Документів родоводу не збереглось. Батько мій оповідав, що у діда була маленька, з червоного чи чорного дерева скринька, в якій переховувалася грамота та інші сотникові пам'ятки. Якось літом, коли нікого не було дома, в хату вдарила

блискавка й хата з усім майном у ній згоріла дощенту. Так у всеочищаючім полум'ї небесного огню навіки згинули документальні дані про «козацьку славу» моїх предків.

В обставинах родинного життя за своїх дитячих років я не бачив якихось спеціальних рис, що вказували б на «козацький» стиль життя чи козацькі традиції. Лиш одна моя баба, як про це вже згадувано вище, виявляла глибоку пошану до пам'яті старших поколінь свого роду й спеціально до «сотниківни» та з любовним пієтизмом відносилась до нечисленних фамілійних реліквій, які дістала в спадщині від своєї матері. Чогось іншого не пам'ятаю, та думаю, що й не було нічого більше.

Нашою родинною, інтимною мовою була українська з місцевими діалектичними особливостями. В дитинстві ніякої іншої я не знав. Звичайно, що всі старші члени нашої родини знали й «руський язик», ц. є. вміли говорити по-російськи з тими особливими зворотами, особливою вимовою й особливими перекручуваннями російських слів, по яких росіяни легко пізнавали «малороссов». Пізніше й ми, діти, навчились також говорити по-російськи; але нашою інтимною мовою ніколи не була російська, а все тільки «своя», «проста». В зносинах з чужими, сторонніми людьми користувались чужою мовою, а зі своїми людьми говорили виключно своєю мовою. Так було в моїм дитинстві, так було й тоді, коли ми вже були студентами й цілком дорослими людьми. Я не можу собі представити, щоб міг я говорити з своєю старою матір'ю інакше, як тільки «по-нашому», було б це штучно й неприродно.

До нас приїздили в гості сусідні священики й пани та сільські учителі. Священики були зв'язані між собою чи то товариством у семінарії, чи добросусідськими відносинами. Були серед них типові сільські попи — глибокі провінціали; були й модернішого типу люди, що «підстригали бороду й волосся»; були просто собі «компанійські» люди, що на своє становище «служителів олтаря» дивились як на засіб існування й значно більше любили випити в доброму товаристві «по капці» із звичайної чарки, ніж у церкві коло жертвеника пити із чаші «пречесную кровь»; деякі були без сумніву інтеліґентні й освічені люди. Пригадую одного сусіднього священика А. В-кого. Був він людиною інтеліґентною й освіченою, писав вірші, учив медицину; його дочка прекрасно грала на роялі; сусіди вважали його за «чудака», а дочку за дівчину «со странностями». Він дав мені, пам'ятаю, із своєї бібліотеки Сенкевичеве «Камо грядеши» [8]. У нього ж таки я добув пізніше Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки та матушки» [9].

Все це товариство балакало між собою тим особливим жаргоном, який витворюється спеціально в духовних семінаріях на Україні: була це

мова українська, в яку вплітались деякі перекручені на семінарський манір російські слова та трохи церковнослов'янщини. Російською мовою між собою вони ніколи не говорили всерйоз і, акцентуючи «по-кацапськи», вживали деяких російських виразів чи цілих речень тільки тоді, коли когось передражнювали або оповідали про якусь подію, в котрій таку чи іншу ролю грав «пан» чи «кацап». Почуття окремішності своєї від «кацапів» було у наших священиків зовсім ясне й виразне. Я пригадую дуже добре, як неприязно вони зустріли в своїм гурті священика, присланого в одне із недалеких від нас сіл із якоїсь російської єпархії. Ніколи не чув я, щоб поза очі називали його на ім'я чи на прізвище; назва для нього була одна: «кацап». Ставились до нього як до людини цілком чужої, небажаної, зневажливо або насмішкувато.

Бували в нас також і пани — сусідні дідичі (поміщики); з них К. К.-ський і два брати Д. і Н. В-ські були колись до певної міри причетними до «українофільства» й «хлопоманства» [10]. З ними вже говорили інакше: по-російськи. Хоч старший із цих братів В-ських за молодих років товаришував із моїм батьком і навіть держав вінець на весіллі; хоч із молодшим із них були нібито добрі відносини (пізніше навіть породичались, бо його дочка стала моєю дружиною); хоч і третій пан — К. В. К-ський — був також добре знайомий, але з ними зносились інакше: говорили чужою, «панською» мовою, а не «по-своєму», «по-простому». Від колишнього «хлопоманства» й «українофільства» у тих панів взагалі не лишилось нічого більшого, ніж кілька фотографій з часів молодечого захоплення «хлопоманством» та кілька розбитих комплектів «Киевской Старины» [11]. Всі вони уміли говорити простою українською мовою, але користувались нею в розмовах тільки на жарт; в серйозних розмовах, як і інші «пани» на Україні, вони вживали виключно російської мови.

Переважна більшість сільських учителів була місцевого походження й цілим єством своїм вона зв'язана була з місцевою людністю. Траплялося, що появлявся якийсь учитель чи учителька з російських губерній, але це були виїмкові явища, і до таких зайшлих людей як їхні товариші-учителі, так і селяни, оскільки я міг тоді це зрозуміти чи відчути, ставились не як до своїх, а як до чужих людей. З обов'язку свого наші сільські учителі мали б бути пропагаторами російщини серед українського населення, але майже всі вони без виїмку не вміли навіть правильно по-російськи говорити. В товаристві своїх людей та з селянами вони говорили «своєю», ц. є. трохи попсованою українською мовою, а квазі-російська мова була тою, якою вони користувались як урядово-офіційною або при зносинах з чужими та «панами».

Ще за моєї дитячої пам'яті в нашій родині слабеньким огником блимала згадка про «козачу славу» предків та існували деякі пам'ятки козацької старовини. Але на моїх вже очах згасав той огник і зникали ті пам'ятки. Останні пам'ятки — деякий посуд, що якось зберігся в старій коморі, десь на початку 1900-х років забрав у моєї матері Д. Щербаківський [12] до музею.

На місці втрачених традицій «козацьких» не встигли закріпитись інші, бо всього лише два покоління перебувало в стані «духовних». Наше покоління — брати й сестри рідні й двоюрідні — вже «вицофалось» із того стану і повернулось до попереднього стану «світських». До «попів» відношення у нас було іронічно-скептичне, навіть трохи зневажливе, але й до «панів» ми формально не належали. На ґрунті такої безтрадиційності могли розвиватись зародки різної громадсько-політичної і державно-національної думки. І, здається мені, правдивість цього свого твердження я міг би доказати чи принаймні ілюструвати поступованням дальших і ближчих до мене членів одного зі мною покоління нашого, без сумніву, українського колись козачого, а тепер «безтрадиційного» і в значній мірі денаціоналізованого роду.

Загальноросійські громадські настрої і політичні події дуже слабеньким відгомоном відбивались у нашій родині. Я пригадую оповідання моєї матері про те, як десь в кінці 70-х років до них приїздили «студенти». Чи вони всі були студентами, чи це було тільки загальною назвою цілого руху — не знаю. «Студенти» приїздили волами на великому возі; носили довге волосся; одягнені були «по-простому»: широкі солом'яні брилі, вишивані сорочки й широкі штани та чоботи. Вони працювали разом з селянами, помагаючи їм косити, жати, возити копи і т. д. Пригадую, що ті патлаті «студенти», яких я перед тим ніколи не бачив, дуже мені імпонували, бо ж я тоді якраз був під впливом «патріотичних» настроїв свого діда. Це були, очевидно, останні відгуки народницьких настроїв і «хождєнія в народ». Якимось метеором промайнула на нашому сільському спокійному обрії революційна фігура Василя Андрейовича; потім «мечтательная барышня» в монотонне сільське життя нашої родини внесла зовсім, видно, невідповідну атмосферу романтичної мрійності, за що й одержала іронічну характеристику «мечтательной барышни».

Оповідали також мати й батько про селянські розрухи, які були спричинені генеральним межуванням. Було це, здається, в 1882 р. Тоді в Оглав прийшло військо і людей карали на тіло: били чоловіків і жінок. Мати про це оповідала з внутрішнім жахом чи сумом, а я цей жах і сум відчував усім єством, бо взагалі не любив ні дивитись, ні слухати про те,

як сильніший побиває слабшого чи безборонного. Згадувалось у нашій родині і про відомі «революційні» погроми жидів, які відбулись на Україні в 1881-му році, коли жидів били як визискувачів трудової людності в ім'я здійснення соціальної справедливості. Про це говорилось як про загадкове явище, незрозуміле тим більше, що громили жидів у Києві переодягнені «студенти». Мати моя, що була тоді саме в Києві, бачила той погром, оповідала, нібито один «студент» був у синій сорочці, одягнений як босяк; а як винесли з дому жида якогось рояль, то він сів та прекрасно заграв. Видно, мовляв, що то не був босяк, а «студент» переодягнений. Я, звичайно, цілої тієї історії зрозуміти не міг, але бачив, що й для старших вона лишилась таємничо-загадковою, і що тенденцій інспіраторів того погрому ніхто з них не розумів. Справа заплутувалась особливо через те, що до неї приплутувалось ім'я царя, який, мовляв, дозволив чи наказав громити. Отже, справді, щось незрозуміле: погроми, переодягнені «студенти» (ц. є. революціонери) і цар.

В нашому селі ця плутанина набрала навіть комічного розміру. У одного селянина жид Куцовський (не знаю, чи то було його справжнє прізвище, чи тільки так його дражнили в селі) наймав хату під шинок. Коли цей селянин почув, що «приказано бить жидів», то прибіг до Куцовського і заявив, що зараз же його битиме, а на запитання жида, за що він його битиме, відповів: «Та воно нізащо... Жид ти нічого собі — добрий жид. А як з села прийдуть люди тебе бить, то вони ж мені хату розвалять. Я вже лучче сам тебе попоб'ю». Мабуть, і жид був тої думки, що так лучче буде, бо сказав: «Ну, то лучче вже бий сам». Дядько трохи «повредив» свою власну піч, побив кілька шибок у власній хаті і трохи подрав на жидові лапсердак. Як «рекомпенсацію» за шкоду, яку дядько власними руками зробив у власній хаті, жид поставив йому півкварти. Поки з села прийшли інші ретельні виконавці «царського приказу», справа була полагоджена.

Так відгукнулась у нашому селі бланкістсько-бакунінська [13] метода «роблення революції», яку примінили російські революціонери в 80-х роках. Само собою розуміється, що я знав із оповідань старших про подію 1 березня 1881 р., ц. є. про вбивство «царя-освободителя» Олександра II [14]. Пам'ять про ту подію була ще зовсім свіжа за моїх дитячих років. Із учасників того акту я знав прізвища лише Рисакова, Софії Перовської і Кибальчича [15]. Особливо прізвище останнього добре знав, бо говорили мені, що він сам походив із Чернігівської губернії, був із «духовних» і навіть доводився якимсь родичем нашому старому дякові Кибальчичеві. Хоч і видно було, що за царем шкодували, бо він, мовляв, був «добрий для людей і за них оступався перед панами», але якоїсь злоби чи

ненависті до революціонерів у тоні оповідань не почувалось. Навпаки, в оповіданнях вони виступали як герої, що хоч і виконали акт недоцільний чи навіть шкідливий, але все ж таки жили, діяли і вмерли як герої. Про повішення Перовської мати говорила з виразом суму і симпатії. Слідом за старшими і я також жалкував за вбитим царем, але й відчував якусь глибоку пошану до всевладних таємничо-незнаних революціонерів, перед якими падає мертвим навіть сам цар. Однак всі ті події й громадсько-політичні явища не зачіпали глибин родинного життя нашого, вони лише злегка торкались його поверхні, залишаючи на ній незначні чи невиразні сліди. Ніхто з нашої родини не брав ближчої участі в них і, мабуть, ними глибше й докладніше не займався. Десь уже в 90-х роках моя кузина-гімназістка Ліда М-вич разом з середнім моїм братом внесли були до нашої родини настрої некрасовської «гражданской скорби», а потім зовсім чужий дух надсоновщини [16]. Але й це було цілком випадковим явищем і скороминучим настроєм.

Ніхто, однак, не вносив і не заносив до нас настроїв і свідомості національно-української. Щоправда, мій батько не одобрював та і навіть поборював нове у нас явище, яке було наслідком міщанських впливів Києва, — тенденцію до заміни традиційного українського одягу на міщанський. Чи ворожість до «броварської моди» була у нього виявом звичайного консерватизму, чи була то напівсвідома боротьба за удержання української традиційності, — я цього точно не знав, але ту ворожість по-своєму розумів і її поділяв. Старшого свого брата я надто мало знав; він був значно старший за мене і зі мною мало мав спільного. Коли я був учнем першого класу гімназії, він умер, бувши учнем сьомого класу гімназії. Був він на свої літа дуже серйозним юнаком і для нас, молодших братів, був авторитетом. Отже, від старшого брата в період своїх «козакофільських» настроїв чув я, що не тільки колись були «малоросійські» козаки, але й тепер, мовляв, є «малоросійські» книжки і що він сам їх читав. Більшого чогось і докладнішого від нього не чув і про його настрої сказать щось певне не можу. Оскільки пригадую собі, мій середній брат, старший за мене на три роки, якихось «козакофільських» симпатій не виявляв. Не зазнав я в дитячих роках і якихось українських чи українофільських впливів з боку сторонніх людей. Моя дорога мати була частиною тоді ще національно несвідомої української стихії; вона мені справляла «малоросійські» сорочки. Ніхто не вказав мені в дитинстві певного шляху, який просто, без зигзагів і зайвих труднощів привів би мене до усвідомлення свого національного «я» і правильної орієнтації в обставинах. Я сам, міркуючи своїм дитячим розумом, намацував свій шлях і маленькими, дитячими кроками почав ступати по

тому шляху, не знаючи навіть добре, куди він мене приведе. Мої дитячі «козакофільські» настрої були першим проблиском моєї національної свідомості. Нікому я не хочу дорікати за те, що не вказав мені, дитині, правдивого шляху; я сам знайшов той шлях, яким пішов, і нікому не маю я за те ні робити закидів, ані дякувати. Зі своїми «козакофільськими» настроями 9-літнім хлопцем переступив я поріг гімназії.

Весною 1892 р. я витримав іспит на вступ до підготовчого класу київської 3-ї гімназії [17]. В той рік підготовчий клас тільки ще відкривався при гімназії, і на іспит привели багато дітей. Але я добре був підготований, витримав іспит одним з перших і тріумфатором вернувся додому в білому кашкеті з гімназійним гербом. Навіть дома не хотілось його скидати, так мені подобалось бути гімназистом.

На осінь виряджали батьки вже нас трьох до Києва. Я не розумів, чому брати їхали з дому неохоче, бо самому мені кортіло скоріше ходити до гімназії. Сільську школу я кінчив навіть з «похвальним листом», але наша сільська школа здавалась мені чимось дуже незначним у порівнянні з гімназією. Виряджаючи нас, дали мені всі потрібніші й важніші речі, включно до маленького образу мого патрона — Миколая-угодника, яким благословили мене батьки в дорогу до науки, приказуючи: «Учися ж... Учися добре, бо в нас усі добре вчились». І я вчився, добре вчився.

Наука в підготовчому класі була для мене дуже легка, бо все те, що там учили, я вже знав з дому. Було в нас всього три учителі: один, С. І. В-вич, що вчив усіх предметів, другий учитель чистописання й рисування та ще о. Н. Б-кий, що вчив «Закон Божий». Зайняв я друге місце в класі по успіхах в науках, бо легко переборював усякі труднощі, в тому числі й труднощі з тими «ѣ» і «е» в «русском языкѣ». Тут мені стало у великій пригоді знання нашої «требуховської» мови. С. І. В-вич, якось пояснюючи цю справу, дав таку практичну вказівку щодо того, як можна між іншим пізнати, де пишеться «ѣ». Він казав, що хто знає «малороссійскій язык», той може орієнтуватись так: «Где в малороссийском языке, — казав він, — слышится „і“, там нужно писать „ѣ“. Например, „дѣд“ — по-малорусски „дід“... Значит, пишется „ѣ“. А вот „слесарь“ пишется через „е“... потому что по-малорусски будет „слюсар“... „і“ не слышится в этом слове». Щось нібито так, але й не так. Питаю: «Семен Иванович, а почему „печь“ не пишется через „ѣ“? Тут слышится „і“... „піч“... значит „ѣ“ пишется?» — «Это исключение. Нет правил без исключений», — відповів учитель і на тому справа з «ѣ» і «малороссийским языком» кінчилася. Оце практичне правило, про яке я довідався від Семена Івановича В-вича, мене все ж таки не раз рятувало в трудній ситуації, але

це було все, що нагадувало мені умови попередньої моєї науки в сільській школі.

Раніше все, чого ми не розуміли чи про що запитували в наших учителів, пояснювали вони нам «по-нашому»; тепер Семен Іванович В-вич лише один раз випадково згадав про «малороссійскій язык», а вся наука відбувалась «по-панськи». Умови родинного життя, цілий його патріархально-сільський колорит, обставини й спосіб навчання в сільській школі, а пізніше й дома, і взагалі все оточення, в якому пройшли мої дитячі роки, привчили мене до того, що я вважав за цілком нормальні й природні оті наші «домашні» умови й обставини життя та навчання. А ці «домашні» обставини були, власне, ні що інше, як стихійно-українське життя. Через це й наша «домашня», «своя», чи «малоросійська» мова не видавалась мені до цього часу якоюсь такою, що за неї треба соромитись чи що її треба уникати. Тепер усе змінилось. І наші й усі інші учителі гімназії навіть своїм зовнішнім виглядом постійно нагадували про те, що гімназія є «панська» школа; вони носили сині фраки з мідними ґудзиками, на яких вибиті були двоголові орли; були якісь надзвичайно напиндючені. Говорили всі виключно «по-панськи», ц. є. по-російськи, а коли хтось із нас, хлопців із села, прохвачувався було якимось «малоросійським» висловом, то нас негайно поправляли і то в такій звичайно формі, що бувало соромно за своє «мужицтво». Іноді один із помічників класного наставника вживав якогось виразу «малоросійського» у випадковій розмові з учнями; однак легко було зрозуміти, що робив він це не тільки на жарт, але й просто з насмішкою. Я знав уже російську мову настільки, щоб обходитись нею при науці в гімназії, де все, до того ж, свідчило, що «малоросійської» треба соромитись.

Учитись було мені загалом легко, але чогось бракувало. Не можна було ні з ким побалакати так просто, як було дома чи в нашій сільській школі. Всі кругом були якісь неласкаві, холодні, непривітні. Було так і в гімназії, і на квартирі, де ми жили. На квартирі, що її держала за згодою і під доглядом гімназійного начальства старшого віку вдова М. В. Войно-Оранська, жило сім чи вісім гімназистів, в тому числі й ми — три брати. Старший брат по праву первородства й старшинства був нібито нашим начальником. Він, і без того мовчазний і серйозний, після приїзду до Києва якось змінився та, немов той капітан пароплава під час плавання в морі, став суворішим і пунктуальнішим. Всі мої співквартиранти були старші за мене; близького товариша в мене не було. М. В. була добра до нас, але замінити маму не могла. Нас два рази на тиждень контролювало гімназійне начальство. Коли хто йшов кудись з помешкання, «дижурний» мав записати, коли, куди й чого йшов і коли вернувся.

Гімназисти не любили своїх учителів, боялись і разом з тим були повні злоби до гімназійного начальства. Вважалось за певного роду геройство, коли хтось зробить «пакость» начальству. Була кругом атмосфера казьонщини, холодної суворості й злоби; не було простоти, щирості, теплоти і ласки. І сумно-сумно стало в мене на душі; згадувалось, як все це не подібне до того, що було дома. Не було кому оповісти про свої болі дитячі, і я вночі, потайки, щоб ніхто не бачив, потихеньку плакав за домом і мамою. Але час робив своє діло. Я став звикати до нового життя.

За якийсь час мені дозволив старший брат ходити у вільний час по місту. Потроху став доходити й до Хрещатика; ходив по Подолу й на Володимирську гірку та на Старе Місто. Наша квартира була якраз проти збудованої Мазепою церкви Доброго Николая на Подолі, під горою, на якій стоїть Андріївська церква. Ходив я на Андріївську гору і з неї дивився, чи не видно десь за лісом, що на тому боці Дніпра, нашого Требухова. З нашої сільської дзвіниці добре було видно дзвіницю Київської Лаври, а з Києва нашої не видно було. Найцікавішим було ходити до таємничо-темного всередині Софіївського собору, а потім дивитись на пам'ятник Богдана Хмельницького. Справжній «малоросійський козак», і кінь під ним басує. Коло пам'ятника Володимиру також було цікаво: видно далеко-далеко. Були раз гуртом у Лаврі; вразили мене дуже печери.

На Різдво їхав додому з радістю і з сумом вертався після канікул до Києва. Потроху звик я до непривітних умов життя у Києві і науки в гімназії. За цілий рік мене лише раз покарав наш учитель і класний наставник, С. І. В-вич, і то не за якусь провину мою особисту, але за колективний виступ в обороні честі нашого класу. Гімназисти I—II класів дражнили нас постійно, називаючи «приготовишки-кишки». Ми, звичайно, відгризались і кликали їх «первоклассники-колбасники» чи «второклассники-колбасники». Здебільшого справа обмежувалась на словесному турнірі. Та іноді пікіровка кінчалась рукопашним боєм. Одного разу ми гуртом затягли якогось «второклассника-колбасника» до свого класу й набили його так, що він аж ревів. Честь нашого класу була оборонена, але нас, її оборонців, покарали — «оставили без обѣда» на 1 годину.

Коли минув рік і перейшов я до першого класу навіть «с наградой первой степени», то з радістю їхав на літо додому, підвищений на один ступінь гімназійної драбини: із «кишки» перетворився на «колбасника». Само собою розуміється, що своїм приятелям-хлопцям дома я подрібно оповідав про те, що робив і що бачив у Києві. Богдан Хмельницький своєю постаттю викликав у мене честолюбні претензії. Незважаючи на сумний досвід щодо вживання «малороссийского языка»

в гімназії, якимось способом я собі уявляв, що коли добре вчитись у гімназії, то потім можна «дослужитись до гетьмана». Про ці свої міркування я оповідав і приятелям. Одного разу про це почув і мій середній брат, який заявив, що ніякого, мовляв, гетьмана в нас нема й не буде. Я був тієї думки, що це він говорить більше мені на зло і казав, що хоч і нема — так буде. Він стояв на своїм. Почався спір. «Буде!» — «Ні, не буде!» — «Ні, буде!» — «Дурний ти!» — «Сам ти дурний!» Кінчились дебати, як звичайно буває в таких випадках. Я за свої «політичні переконання» постраждав, але в глибині душі ті честолюбні плани продовжував носити.

Справжня наука почалась для мене з першого класу. Тут уже вчили предметів, яких я раніше не знав. Замість двох було вже багато учителів. Кожен учив іншого предмету; кожен мав іншу систему, інший характер. Трудно було пристосуватись до всіх. Мучив нас страшенно Я. Г. М-енко, учитель латинської мови і наш класний наставник. Боялись його як огню. Уїдався І. С. З-кий, учитель «русскаго языка» (учні його звали «кацапом» і відповідно перекручували його прізвище). Методично гнітив мозок учитель географії П. І. Г-кий. Нервував і себе й нас добрий по натурі інспектор гімназії і вчитель математики Я. С. Л-енко і т. д. Один лише «козел» о. Н. Б-кий, як і минулого року, благодушно повіствував про всякі речі із «Ветхого Завѣта». До всього цього приєднувалось ще й «подтягивание» з боку підступно-єхидного «помощника класснаго наставника» І. Н. Б-вого та старого педеля В. П. Б-іна, фельдфебеля ще з часів царя Николая I [18] (його прозивано «Васильком», бо на ім'я він був Василій; людина непогана, але виховання розумів він так, як було в армії за його часів; коли батьки передавали йому «благодарность», то брав її зі сльозами на очах і після того кричав на учня більше «для порядку»). Іноді І. Н. Б-вого заступав Ф. Д. Г-ник, що переважно був коло вищих класів. Цей «виховував» доволі просто: коли учень чимось провинився, то він його ловив і давав по потилиці. Його однак не дуже побоювались і ставились з симпатією; звали його «Хведот-півень» (родом він із Баришполя). Для повного «удосконалення» нашого в науках і кращого виховання нас ще й мілітаризували: поручник Бессарабського полку Я-кий під фірмою «гімнастики» фактично проходив з нами «взводное ученіе». Був у нас «взводный» і два «отдѣленные», із них одним був і я, а на другий рік я став навіть сам «взводным», бо попередній «сѣл на второй год» у першому класі; ми марширували, подвоювали ряди, повертались «кругом» і «пол-оборота» і т. д., загалом повна вояцька муштра.

Зміна топографічних умов дала мені можливість використовувати для своєї науки деякі помічні засоби, якими раніше я не міг користуватись

через небезпеку бути побитим «колбасниками». Тепер двері нашого класу виходили вже не на коридор проти сходів, а в рекреаційну залу, в якій по стінах були понавішувані різні образи. На тих образах була представлена вся історія «Государства Російского», починаючи від «призванія варягов» і кінчаючи «коронованіем государя-імператора Александра III» [19]. По цих образах легко було також орієнтуватись і в тому питанні, що мене дуже інтересувало і що було причиною сутички з братом, під час якої я «постраждав за ідею». Серед образів я бачив також і «присоединеніе Малоросіи»: на площі стоїть з булавою в руках Б. Хмельницький (той самий, що й проти Софії сидить на коні); коло нього козацька старшина і кілька бояр у здоровенних шапках; один із них читає грамоту; кругом стоять козаки, жінки; на стріхах також сидять люди й слухають. Під образом було описано, як все це сталось. Виходить, дійсно брат мав рацію. Він це вже давно знав. Були колись «малоросійські» козаки і гетьман Хмельницький; бабин дід був теж козаком і ратище в нього було; запорозький козак Тарас Бульба теж був «малоросійським» козаком. А потім «Малоросія присоединилась» і нічого того тепер вже нема і не буде. Значить і дослужитись до гетьмана не можна. Тепер мені стало трохи нібито ясніше. Всі обставини гімназійного життя й наука в ній потверджували, що тепер уже всі ми «русскіе». Про ніяку «Малоросію» не чути нігде, ніхто себе «малоросом» не називає: С. І. В-вич згадував про «малороссійскій язык» тільки для ясності, а Г. С. З-кого зовуть «кацапом» тому, що він, мабуть, не з наших губерній, має руду погану бороду і носить страшенно засалений фрак.

Загалом в моїй голові настала якась заспокоююча синтеза. Якось нібито шкода було, що моє «козакофільство» оказалось таким ефемерним, але що ж зробиш. І без «малоросійських» козаків можна, виходить, жити й воювати. Єсть же в залі образ «Адмирал Нахимов» і «Взятие Плевны» [20]. Словом, тепер очевидно, що дослужитись можна до «генерала Скобелева» [21], а до гетьмана вже запізно. Отже, гімназія вже в першому класі научила мене розуміти, що «всѣ мы русскіе», що я також «русскій» і що всіх нас держить під своєю владою «самодержец всероссійскій», що всі ми є його «вѣрноподдаными», мусимо його любити, йому служити й за нього молитись. Тому, коли з нагоди «высокоторжественных» днів правили в гімназії молебні, то я охоче одягав свій гімназійний мундир, стояв на молебні, а потім разом з усіма виспівував: «Боже, царя храни! Сильный державуй...» (Я не знав ще тоді, що треба співати «державный», а не «державуй»; просто не розумів змісту цього слова.) Основа була покладена; канва вже була і на ній вже можна було вишивати візерунки.

З кожним роком я «удосконалювався». Що новий клас, то нові науки і нові учителі. Прийшли французька з німецькою мовою, грецька, церковнослов'янська; прийшла алгебра і геометрія, історія «древная» і «русская». Багато невідомих раніше речей я тепер знав. У другому класі я вже, не без бажання похвалитись своєю «образованністю», писав додому листа, починаючи його словами: «Mes parents!» * Нехай знають, що я добре вчуся і знаю вже по-французькому. Особливо багато мені висвітлила болюче питання історія Іловайського [22]. Там все ясно й зрозуміло виложено було про «Малороссію», про «малороссійских» козаків і Богдана Хмельницького.

Появились і нові фігури учителів з різними своїми причудами, пристрастями, схоластичністю або дикою суворістю, несправедливостями, неуцтвом або лінивством і недбайливістю. Слащавий єхида-піп З-ков (прозивали його «Діточка»), самодур-учитель грецької мови Б-ко («Безголовий»), а потім чудак В-кий («Обезяна»), тупо-педантичний німець К-ман, наївно-дурнуватий п'яничка-француз А-рі, садистично-лютий О-да, «Дон Кіхот» М-кий, «Сапожник» І-кий і т. д., і т. д. Незважаючи на всю різнородність їх натур, метод навчання і відношення до своїх обов'язків, всі вони, однак, робили одне діло, переслідували одну мету: взяти ум і волю дитини в певні шори і направити думання й бажання її певним шляхом, а саме — зробити з неї слухняного «вѣрноподданого». Найменший прояв якоїсь окремішності немилосерно нищили. Я пригадую собі, як мій товариш, син полтавського козака, Падалка, одного разу у «переложеніи» замість «хлѣбъ» написав «хлибъ». Літом дома він говорив, очевидно, тільки «по-своєму» і тому автоматично написав також «по-своєму». Згаданий уже «кацап» І. С. З-й перед цілим класом знущався над Падалкою так, що цей аж плакав, висміюючи його «мужицьке» слово. Нікому не хотілось бути в подібному становищі, і всі намагались не прошпетитись ненароком «мужицтвом». Лише одну нібито світлішу постать учителя пригадую собі з тих часів — це учителя «древней» історії В. Л-кого, який нібито намагався зробити для нас щось більше, ніж всі інші, дати нам поняття про щось ширше, ніж пишеться в «казенных» підручниках. Але в загальній тяжкій, задушній атмосфері це був дуже слабенький промінь, який не був в стані просвітлити темряву тодішнього гімназійного життя. Та й не помітно було, щоб він дуже намагався це зробити.

---

* «Mes parents!» *(фр.)* — «Батьки мої!». — *Ред.*

Скажений шал «русского» патріотизму охопив усе гімназійне начальство й їх вихованців-гімназистів з нагоди смерті 1894 р. царя Олександра III і «восшествія на престол» нового царя Николая II [23]. Панахиди замінялись молебнями; навчання припинялось на знак смутку й радості; співали «вѣчную память» по «в Бозѣ почившем» і гукали «ура!» новоявленому. Говорили патріотичні промови, понадягали на рукави чорні смуги, присягали й цілували хрест та Євангеліє. Ми за свої збережені копійки також купували чорні крепові смуги.

Я, мабуть, з юнацьких чи ще й дитячих років мав нахил до агітування серед людей. Отже, коли я вже навчився в гімназії розуміти, хто я такий, то захотів, звичайно, просвітити «світом істини» й інших. Широкої аудиторії у мене не було. Було це зимою — значить, і з хлопцями-товаришами на селі трудно було скомунікуватись. Отже, залишилась мені аудиторія тільки в нашій кухні. Тому й зачав я, під впливом щойно пережитих у гімназії урочистих панахид і молебнів, пропагувати тут «правдиві» погляди щодо обов'язків «вѣрноподданных». Зовсім несподівано, коли я згадав про те, що ми «русскіе», почув я заперечення з боку нашої служниці: «Хіба ми руські?» Я казав, що звичайно й без сумніву ми «русскіе»; але вона все-таки заперечувала й казала: «Ні, ми не руські!» В «meritum*» питання про те, що́ є «русскій» і що таке є «руський», ми, розуміється, не входили й не могли входити, бо не мали про те ніякого поняття. Обидва ті слова ми розуміли однаково і вкладали в них ідентичний зміст, ц. є. »русскій» по-нашому було те саме, що й «руський». Отже, я настоював на тому, що ми «русскіе», а вона рішуче заявила, що ми не «руські» Тоді я питаю: «А хто ж ми такі?» — «А хто його знає,» — каже. «Що ж ми, — питаю, — французи?» — «Ні!» — «Німці?» — «Ні!» — «Італійці?» — «Ні!» — «Греки?» — «Ні!» — «Так хто ж ми такі?» — «Та одчепіться ви! Оце ще «руські»... «руські»... Хіба ми трапошники чи по щетину ходили?»

Отакий прекрасний діалог викликало моє бажання навернути на «путь правди» одну із численної маси отих «малих сих». Я не знайшов у своїй голові аргументів від своєї «науки» для підтримання тої тези, яку сам же виставив. Дійсно, я ж сам ще зовсім недавно брав діяльну участь в експедиціях на свиней, коли йшла з поля череда, щоб наскубати в них щетини і потім виміняти за неї у «руського» яку-небудь каблучку (перстень) або жоломійку (дудочку); і для тої ж цілі ми з другом-товаришем Йориком старанно збирали різне ганчір'я (трохи старішим сорочкам

---

* Meritum *(лат.)* — нагорода, заслуга; кара. — *Ред.*

загрожувала велика небезпека з нашого боку!), бо це ж було дуже цінним для нас: за ними приїде «руський».

Я прекрасно знав, що ті «руські» були чужі люди, якісь зайди вроді «руського» лавочника. Відбиваючи настрій старших, і ми ставились до «руського» не тільки з великою обережністю, але й з повним недовір'ям, бо він «одурить» або «не так оцінує» щетину чи тряпки. І вигляд зовнішній у «руських» був інший: бородаті, з-під жилетки видно сорочку, а на голові чудернацької форми картуз; і балакали вони надзвичайно смішно: «чяво», «ентава», «тапєріча», замість «теперечки» і т. д. Все це була найреальніша дійсність, а не продукт фантазії моєї опонентки Христі. А тепер я доказую, що й ми «русскіе», хоч це стоїть в явному противоріччі до всіх емпіричних даних, якими в однаковій мірі розпоряджала і моя опонентка, і я. Не було кому нас розсудити і вияснити нам цілу ту справу. Був у нас на селі представник науки в особі нового учителя сільської школи Ю. Б-ла. Була це надзвичайно доброї душі людина. Син селянина з Остерщини, він самотужки «вибився в люди» і тепер був у нас учителем. Він мав великий терпець і витривалість і міг годинами слухати різні мої хлоп'ячі фантазії, балаканину й «теоретизування». До нього, як до місцевого жерця науки, звернувся я і в справі мого нерозрішеного спору з Христею. Але й він на руба поставлене питання про те, хто ми — «русскіе» чи ні?, — не давав прямої відповіді, заміняючи її наведенням різних історичних фактів. Реальна дійсність, мені добре відома, явно колідувала з «наукою», яку мені прищеплювали.

Суперечність не була усунена, і ми з опоненткою Христею в своїм спорі так і лишились тоді мініатюрним образом безсилості темної несвідомості й покаліченої людської душі. Цілим своїм могутнім апаратом, в тому числі й школою, своїми багатими засобами російська держава нищила нашу свідомість і калічила наші душі, і не мені, гімназистові другого класу, було боротись проти її значно за мене сильніших представників в особах директорів, учителів, педелів та інших «русских вѣрноподданных», моїх «наставників і покровителів».

Одначе, природу гнали в двері, а вона лізла у вікно. Хоч всі ми, гімназисти, були «русскими», але видно, не всі були «правильними», бо викорінити в наших душах усю «нерусскую» природу не пощастило навіть могутній державі.

На нашій гімназійній квартирі стались тим часом значні зміни: у нас не було вже учнів старших класів, а залишилися тільки учні II—IV класів. Мій старший брат умер; родич мій Володя М-вич не встояв в «единоборстве с наукой» і з п'ятого класу пішов до військової школи; середній мій брат перейшов до колегії П. Галагана [24]; інші перейшли на другі квартири. Ми оголосили себе «Новгородською вольницею» [25], а нашою ніким не

обраною, але фактичною «Марфою посадницею» [26] був кривий на одну ногу третьокласник-«второгодник» Льоня К-кий, який управляв «вольницею» за допомогою свого ціпка з гумовим наконечником. Спроба одного п'ятикласника Я. Я-кого, який був «силачем», захопити владу над нами, не увінчалась успіхом; ми гуртом напали на нього і побили. Посоромлений узурпатор перейшов на другу квартиру, а ми лишились жити «вольницею». Лише інколи, на прохання нашої добродушної господині М. В., приходив до нас «наводить порядок» її син — військовий лікар Я. Я. Войно-Оранський; але ці його наскоки були тільки епізодичним явищем. Таким чином, наша хлоп'яча «Новгородська вольниця» фактично жила без жодного керівництва з боку старших.

Наша «республіка» складалась із елементів більше-менше середнього суспільного стану: це були сини державних і приватних урядовців, людей вільних професій, священиків і середньої шляхти. Якогось певного напряму життя «республіки» не мало й не могло через те сильно впливати на розвиток і напрям думки окремих її «громадян». Займався кожен із нас тим, до чого тягло його власне бажання й до чого мав хто нахил. Одні починали вже «ухаживать за барышнями»; другі, ховаючись від начальства, бігали на Дніпро їздити на совгах та воювали там з оболонськими хлопцями, або плавали на човнах, що тоді гостро заборонялось; треті займались різними винаходами, головним чином маючи утилітарну ціль — технічно найбільш досконало зробити якусь прикрість І. Н. Б-вому під час його ревізії нашої квартири; дехто ходив до подільської народної бібліотеки читати книжки.

Хоч якою невиразною була фізіономія нашої «Новгородської вольниці», хоч як мало сама вона впливала на сформування світогляду «новгородців», але все ж таки її позитивною стороною було те, що вона сприяла розвиткові певних понять про волю особистості й була тим місцем, де кожен її член відчував себе значно вільнішим від гнітючого впливу «казьонщини», якою він був скований в стінах гімназії. І тому тут вільніше виявлялись різні симпатії, противенства, нахили, здібності і т. д.

В нашому своєрідному «суспільному організмі» існували і свої своєрідні «суспільні антагонізми». І отже, характеристичним є те, що ті антагонізми відразу набрали характеру поділу за національною прикметою. Більшість нашого «населення» були хлопці з Київської, Подільської й Чернігівської губерній, значиться, були то діти української, нехай і національно несвідомої, інтелігенції. Оскільки пригадую, був один поляк, бо він, здається, ходив до костелу. Але нічим особливим — чисто польським — він себе не виявляв і був цілком в однаковім становищі з нами, українцями чи «малоросами». Говорили ми між собою дома дуже часто «по-малороссійски». Окремі діалектичні особливості давали привід до різних

глузувань один з одного. Я, наприклад, дуже сміявся з того, що київець Л. К-кий говорив «допіро» й «почікай» і, передражнюючи його, казав «почхай». Ці слова для мене були незвичні. Із лексикону подоляка П. Н-кого ми склали цілий список слів, які він вимовляв по-подільському; я й тепер пам'ятаю той список слів: «цара», «прамо», «порадошно», «діравий», «гарачий», «віровочка», «забірот». Моя вимова давала багатий матеріал для реваншів. Але все це ніскільки не перешкоджало нам бути солідарними відносно «чужинців». З нами жив гімназист, мій товариш по класу, А. Б-уй, родом із Мінської губернії. Був він білорус, але ми його звали «литвином». Отже цей «литвин» був першим об'єктом, на якому виявлялася наша «ксенофобія». Його не тільки постійно дратували й докучали йому різними цитатами про литвинів із історії Іловайського, але й дозволяли собі відносно нього дещо таке, чого норми нашої «вольниці» не дозволяли відносно «своїх» її членів, ц. є. київців, подоляків, чернігівців. Але, зрештою, відношення до Б-уя не було погане (було трохи «снисходительно-покровительственное»), бо він легко міг пристосуватись до нашої домашньої мови, знаючи мову білоруську. Інакше було, коли до нас прийшов на квартиру син якоїсь інтеліґентної міської родини, який говорити по-українськи не вмів і мало навіть розумів. Цього було цілком досить, щоб він у нашому «суспільстві» опинився на становищі «обтяжуючого чужинця» і навіть внутрішнього ворога. З ним ніхто не дружив, хоч він був, здається, доброї вдачі хлопець; з ним постійно «задирались», не раз, мабуть, його безпричинно кривдили; відносно нього не додержувалось правил поведінки нашої «вольниці», і в той час, як відносно «своїх» що-небудь рішуче не допускалось і строго каралось, відносно нього це саме вважалось за допустиме і навіть похвалялось: наприклад, коли йому мати приносила якихось «пирожных», то забрати в нього кілька штук і з'їсти (фактично вкрасти) не вважалось за щось зле, а навпаки «героя» такого поступку одобрювали і були задоволені, коли окрадений хлопець з плачем ішов скаржитись М. В-ені. Все це було допустиме тільки через те, що він був «кацап». Його в нашому товаристві інакше, як «кацап», не називали. Був у нас і другий «кацап» В. Н-тін. Але з ним справа стояла зовсім інакше. Він був сам із Київщини, говорив цілком добре по-українськи і був «своїм» у нас. Але мав він «кацапське» прізвище, і тому його тільки так дражнили, але не прикладали до нього тої назви як кваліфікацію його приналежності до «чужинців» *.

---

* Пізніше в роках свого студентства я зустрів В. Н-тіна вже як члена української студентської громади. Про колишню свою назву «кацап» він не забув і з усмішкою казав: «Отже й „кацапа" бачите в Громаді».

Якраз у цей період історії нашої «Новгородської вольниці» на гімназійній квартирі проти церкви Доброго Николая появилась у нас нова фігура. Це був Грицько Чупринка [27]. Появився він у нас як гімназист третього класу нашої гімназії. Зразу в життя наше він вніс дух непокорності, протесту, бунтарства та навіть анархічності й бурлацтва. Без ніяких особливо бурхливих подій сталось так, що влада нашої «Марфи посадниці» сама собою впала, а верховодом нашим став Чупринка. Інспіратором і організатором різних «виправ» проти начальства та протестів проти строгості правил гімназійної квартири був уже головно він. Про нього вже й раніше йшла широка слава в гімназії, бо не було, здається, такого вчителя, який не зазнав би на собі Чупринчиних «пакостей». Просто анекдотичні історії виробляв він з «попом Козлом».

Коли «Козел» викликав його відповідати, то Чупринка йшов до катедри й починав говорити щось із «заданного урока»; але як тільки «Козел», який мав звичку під час відповіді учня про щось мріяти, починав смикати себе за рештки волосся й задумливо дивитись у куток, Чупринка зачинав говорити несотворенні речі: перечисляв усі острови і півострови всіх частин світа, говорив різні математичні формули, рецитував вірші, іноді й скабріозні. Зрештою у класі починали реготати; тоді «Козел» повертався із царства мрій до мізерної дійсності і, крикнувши на тих, що реготали, казав Чупринці: «Продолжай». Чупринка «продолжал» знов у своєму стилі. Були вчителі, які ніколи Чупринки не визивали, щоб не мати з ним діла. Ф. Д. Г-ника він на «перемѣнках» дражнив, голосно кричучи: «Хведот-півень!» А той кидався його ловити, сердито гукаючи: «Я тебя, противный мальчишка!» Загалом був Чупринка в гімназії «отчаянным сорвиголовой» і хоч був здібним, але вчився погано. Гімназійної «казьонщини» знести він не міг; навпаки противна вона була його цілій натурі. Зрештою його якось уже в четвертому класі посадили в карцер. Він випросився у педеля на півгодини додому, прийшов на квартиру, пообідав; взяв пару книжок і пішов. За годину прибіг до нас той педель питатись за Чупринку, бо він його пустив на власну відповідальність. Чупринки не було ні в гімназії, ні дома. Другого дня ми найшли у нього під подушкою коротку записку: «Я ушел домой!» Потім його батько знов привозив до гімназії, йому вже прощали все і пропонували лишитись в гімназії. Батько у нас на квартирі питав Чупринку: «Так як же, Гриша? Будеш учиться в гімназії?» — «Ні, не хочу,» — була коротка його відповідь і вони обидва поїхали до свого Оглава.

Недовге перебування Гр. Чупринки на нашій гімназійній квартирі мало для мене особисто велике значення. Насамперед ми зійшлись, здружились з ним як близькі земляки. Хоч був він років на три старший за мене, але я був лише одним класом нижче за нього. В умовах нашої «вольниці» ми

тим більше зблизились, що нас було тільки два чернігівці і нам удвох доводилось обороняти честь своєї «тіснішої батьківщини». В цьому відношенні він був незвичайно сильним союзником, бо розпоряджав такою зброєю, якої ніхто інший з нас не мав: він на різні напади умів відповідати віршованими каламбурами чи сатиричними віршами. Писав ці свої «твори» Чупринка також і по-українськи. Я дуже цінив в ньому не тільки оцю його здібність, але й його рішучість, відважність, неуступність супроти начальства й противлення «казьонщині». Не знаю, що його прив'язувало до мене, але були ми дуже дружні і спільно виробляли всякі хлоп'ячі «авантюри». Однак все це не мало іншого значення, ніж звичайне хлоп'яче товаришування.

Але було в наших відносинах й інше, що вплинуло на мене глибше і не дало мені піти тим шляхом, на який мене тягли «вѣрноподданные» педагоги. Чупринка був сином заможнішого козака. Його батько Оврам приїздив інколи до Києва відвідувати сина. Приїздив одягнений у жупан, з клуночком: зовсім не «по-панському». Це давало привід декому із його товаришів до різного рода, хоч і жартівливих, але трохи насмішкуватих зауважень, бо «непанська» постать батька нібито мусіла понижувати й гідність його сина. І тут Чупринка з усією своєю нестриманістю й безоглядністю починав не оборонятися, а просто нищити (не фізично, звичайно!) свого противника. В числі аргументів наводив він також і той, що батько його і він сам є козак з діда-прадіда. Ця свідомість високої гідності свого козацького стану не тільки заімпонувала мені у високій мірі, але просто мене захопила. В пам'яті нібито відновилось те, що стало покриватись пеленою «русскости» й «вѣрноподданства». Пригадалось, що Чупринки сусідують у Оглаві з Конахами, і по асоціації ідей відновилось і відживилось усе те, чим я захоплювався у дитинстві. «Козакофільство» виявило свої права. Помимо всяких хлоп'ячих «авантюр» ми з Чупринкою не раз і не два говорили на ці теми і зі всіх тих даних і відомостей, якими ми розпоряджували тоді, ми прийшли до висновку, що ми не є «русскіе», а що ми є «малороси» чи «козаки малоросійські», котрих на шкоду собі і всім нам гетьман Хмельницький віддав під Москву. Чупринка, мабуть, зовсім несвідомо й сам того не знаючи, подав мені руку помочі в критичну хвилю. Зовсім в іншому світлі представлялось тепер те, що знав я раніше, і зовсім з іншими настроями читав я тепер і того ж Гоголя, і «Полтаву» Пушкіна, і Мачтета, і Мордовцева [28].

Рецидив моїх «козакофільських» настроїв, які відродились під впливом спільного, хоч і не дуже довгого, перебування мого з Чупринкою на одній гімназійній кватирі та наших з ним розмов, вплинув, розуміється, на мою поведінку. Хоч і продовжував я ще захоплюватись роверовим спортом, але цирки, стрільба в ціль у тирі на Володимирській горі і т. і. вже якось не інтересували. Відчував я потребу знайти якусь певнішу «ідеологічну підставу»

для обґрунтування отих своїх настроїв, симпатій. Це привело мене, зрештою, аж на Безаківську вулицю, де була книгарня «Кіевской Старины». Тут став я добувати деякі книжечки. Само собою розуміється, що мої ресурси не дозволяли мені купувати якісь більші книги, і тому на свої невеликі збереження я спочатку міг добувати тільки дешевеньку літературу. І пам'ятаю, з якою гордістю та почуттям своєї переваги над усіма своїми домашніми я літом читав ті брошурки та старався затямити різні слова, яких перед тим ніколи не чув. Дуже добре пригадую, як я з почуттям своєї вищості сконстатував, що ніхто в цілому домі не знав, що значать слова «снага» і «згага». Але бував і я іноді в затрудненні. Не знав, наприклад, що то таке «пошесть». Не чув якось раніше цього слова. Хотілось знати, але не хотілось понизити свій «авторитет». Отже пішов на хитрощі і з певним виглядом запитав матері, чи вона те знає. Був я чимало здивований, коли вона без надумування сказала: «Це коли буває мор на курей або свині чи скот дохне, так ото у нас люди кажуть «пошесть пошла». Довелось наочно переконатись, що моя «вищість» була дуже релятивна.

Мені за всяку ціну хотілось і назовні заманіфестувати свої «козакофільські» настрої. Я мусів мати «малоросійський костюм». За те, що виконував справно «напутствіе», що добре вчився, я вже мав нагороду у виді ровера. Просити знов «малоросійський костюм» не випадало; своїх ресурсів не вистачало. На допомогу прийшла, звичайно, моя добра мати. Чоботи (хоч і не такі, як хотілось) я мав, «малоросійські» сорочки також мав, червоний пояс купив у Броварах, а на штани синьої матерії набрала мати. З задоволенням ніс я матерію до сільського кравця. Але коли він довідався, що я хочу мати не «штани бруками пошиті», а звичайні «мужичі», то трохи здивовано знизав плечима, кажучи: «Нащо воно Вам здалось?» Однак мусів шити, бо мої «політичні переконання» вимагали, аби «малоросійський» костюм я мав. Ці мої «переконання» стали ще сильнішими, коли в шафі з книжками на тій полиці, де стояли як пам'ятка книжки мого помершого старшого брата, знайшов я несподівано Шевченкового «Кобзаря». Тоді перший раз у житті побачив і читав його. Чогось подібного на «малороссійском языкѣ» не читав раніше та, здається, навіть і не підозрівав, що є такі книжки, писані «по-нашому». Гірко, досадно й боляче було мені, що деякі слова були для мене незнайомі, але я всім розумом своїм знав, що знайшов я тепер те, що мені потрібно було. Тепер я вже знав, уже з повною ясністю я тепер побачив, що в дотеперішніх моїх «малороссійских» настроях, симпатіях чи «переконаннях» міститься ще не вся правда, яку треба знати і до якої треба стреміти. Тепер мені стало ясним, що нема «Малороссіи», а є Україна.

ІІ

В Колегії П. Г. Галагана. Громада середньошкільників. В університеті. Студентська громада.

Літом 1897 р. я пильно студіював різні предмети, готуючись до конкурсних іспитів в колегії П. Галагана. Загально я мав «отмітки» значно вищі середньої норми; мав повне, отже, право приступити до конкурсу, бо юнаків з середніми успіхами до конкурсу не допускали. Але я відчував, що мої «патріотичні» учителі в гімназії не навчили мене всіх предметів так, щоб я міг з цілковитою певністю йти на конкурс, тим більше, що на конкурсні іспити в колегії збиралось з усієї Росії доволі багато гімназистів, а приймали всього лише 7 або 8 кожного року. Восени витримав нарешті іспити, але... не попав того року в колегію. Як пізніше виявилось, директор її з якихось міркувань не хотів, щоб у колегії було нас два брати (мій брат був уже в останньому класі) і тому під різними претекстами мене відсунено. Перед мною стала дилема: або йти назад в гімназію і там продовжувати й закінчувати без перерви середню освіту, або наступного року знов-таки добиватись прийому в колегію, втративши один рік (колегія мала лише чотири (I—IV) класи, які відповідали чотирьом вищим (V—VIII) класам гімназії). Я вибрав останнє. Звичайно, при тому грало немалу роль те, що в колегії «стипендіатів» утримували й учили безплатно; велику роль грало й те, що колегія взагалі була на становищі привілейованої школи в усяких відношеннях і це серед гімназистів було предметом заздрощів (її вважали за «аристократичну» школу, хоч це й не було вповні правильною уявою); вплинули на моє рішення й ті інформації, які я мав про неї від брата і які свідчили про те, що там нема отієї «казьонщини», котра нас заїдала в гімназії.

Але рішаючою обставиною була інша. Із видань колегії, які привіз брат додому, я довідався про те, які були інтенції фундатора, коли він закладав колегію і на утримання як самої її, так і вихованців-«стипендіатів» віддав свої великі земельні маєтки в Чернігівській і Полтавській губерніях. Гр. П. Галаган, засновуючи колегію, мав на меті, як людина і батько, достойно вшанувати пам'ять свого єдиного сина Павла, що вмер в юнацьких роках. Але як громадський діяч він мав на меті створити в тодішній Росії тип нової школи, в основі чинності якої лежали б принципи англійської системи науки й виховання, про що свідчить навіть сама назва школи: колегія – college.

Само собою, що в умовах російської дійсності мета фундатора не була досягнена в такій мірі, як би він того хотів, але не можна заперечувати, що навіть в тих несприятливих умовах колегія в справі виховання молоді на інших засадах, ніж це було в «казьонних» гімназіях, робила своє діло. При всім критичнім відношенні, об'єктивно доводиться визнати, що навіть така засада, як «об'єднати кращі прикмети аристократії з кращими прикметами демократії», давала в колегії позитивні висліди, і не одному десяткові своїх вихованців колегія прищепила поняття гідності людської особи, етичності, громадського обов'язку, товариськості, честі. Не дурно ж в день шкільного свята, на Покрову, в стінах колегії збирались бувші її вихованці найрізнородніших становищ в суспільному житті, починаючи від молоденьких студентів і кінчаючи поважними ученими, громадськими діячами, високими урядовцями і т. д. В цей день в своїй Alma-mater вони почували себе членами однієї родини, а ті, що не могли бути фізично присутніми в колегіятській родині, свідчили про свій духовний зв'язок з нею десятками телеграм. Про це я чув від свого брата і якщо не своїм розумом чотирнадцятилітнього хлопця, то своїм внутрішнім почуттям я тягся до того принадного товариства, хотів стати членом тієї гарної родини.

Але це не було все те, про що я довідався. Із ювілейного видання колегії (в 1896 р. вона святкувала двадцять п'яту річницю свого існування) я ближче довідався про особу її фундатора Гр. П. Галагана. Я знав тепер, що був він нащадком старого «малоросійського» роду; що один з його предків, полковник Гнат Галаган, був січовиком; що сам Гр. Галаган був лібералом і брав участь у підготовці акта «19 февраля 1861 р»., ц. є. формального скасування панщини; нарешті взнав, що він був автором книжки про «малорусский вертеп». Писалось у тому виданні й про те, що в родині фундатора заховувались старі «малоросійські» традиції і що навіть сама колегія перейняла ті традиції та носить на собі печатку «малоросійського» духу її фундатора.

Це було для мене рішаючим моментом. Ціною втрати одного шкільного року рішив стати і я членом родини колегіятів з «малоросійськими» традиціями. У п'ятому класі гімназії був я лише pro forma, а на осінь 1898 р. знов явився в колегію. Конкурсних іспитів тримати мені вже не треба було. Я скинув свій «военнаго образца» гімназійний одяг і надів чорний цивільний колегіята.

Вже з першої хвилини свого життя в колегії я відчув колосальну різницю між тими відносинами, які панували тут, і тими, про які я знав із гімназії. Коли я прийшов представитись дижурному вихователеві, то він встав мені назустріч і протяг до мене руку. Під час урядування був він одягнений у віцмундир, такий самий, який був і в гімназійних учителів. Отже, не сподівався я й іншого відношення до себе, ніж те, яке було в гімназії, і тому першою думкою моєю було, що вихователь показує на якусь несправність в моїм одягу. Я мимоволі оглянув себе. Але виявилось, що вихователь мене вітає і подає мені руку.

Що більше входив я в життя колегії, то все більше переконувався в тому, що вона має багато своєрідних, перед тим мені невідомих особливостей. Все життя проходило переважно в інтернаті; могли ходити «в отпуск» тільки два рази на тиждень; вставали рано о 6 1/2 год.; йшли в дортуари о 10 год. вечора, а о 10 1/2 год. вечора всі мусіли бути вже в ліжках. Учились самі годину рано, а потім від 9 год. рано до 3 год. пополудні йшли звичайні класні заняття з одногодиновою перервою на снідання й відпочинок; знов від 6 год. до 9 3/4 год. вечора учились самі або хтось із вихователів читав певний курс, що не входив в обсяг гімназійних наук. Помимо обов'язкових в гімназії предметів нас знайомили також з такими предметами, як історія культури, європейська література, історія мистецтва, креслення, теорія музики і співу та ін. Учили здібніших грати на роялі та інших інструментах; учили й танцювати. Але разом з тим учили й ремесла, так що я, наприклад, навчився дуже добре столярувати, а мій товариш один був первокласним токарем.

Вся система науки й виховання основана була не на голому примусі чи казарменно-вояцькій дисципліні, а на впливові на юнака того оточення, в якому він живе, й на силі морального авторитету вихователів. Самий уклад внутрішнього життя не лишав нам багато часу для байдикування; та й був з нами завжди хтось із вихователів, які були разом з тим і нашими учителями, або помічників вихователів. Траплялись, звичайно, й у нас різні хлоп'ячо-юнацькі «вибрики» (ми ж таки не були ангелами!), але це були порівнюючи рідкі явища в нашому житті. Основним тоном нашого життя була ділова працьовитість, добровільне

стремління до засвоєння знання, пошанування до своїх вихователів і товариська солідарність між собою. Із юнаків, які приходили до колегії із зовсім різних суспільних кіл: з одного боку із панських, «аристократичних» родин («своекошные») та з другого боку із «демосу» («стипендіати»), витворювався певний тип «колегіята», що відрізнявся від типу російського гімназиста не тільки своїм цивільним одягом, але й своїми внутрішніми прикметами. Ці прикмети були, очевидно, в нашу користь, бо нас дуже радо приймали в товаристві і навіть «розбалували» нас так, що ми й самі вже почували свою вищість над гімназистом (недурно ж і «барышни»-гімназистки та інститутки були в затрудненні, кому дати «пальму первенства»: чи «воєнному» кадетові, чи «штатському» колегіятові!). Юнаки із цілком різних соціальних кіл настільки зближувались між собою, що різниця в походженні не давала себе відчувати, і між ними виникала справжня дружба й щире приятельство. Мав і я кількох товаришів-приятелів, а найбільшими моїми друзями були два стипендіати — Ф. Т-ев та Л. Л-енко — і «своекошный» В. Г-лідзе. Нашої волі не насилували й не придушували виявлення індивідуальності. В нас виховувалось почуття свободи, справедливості й рівності.

Це були ті засади, які були найбільшими ворогами «казьонно-патріотичного» начальства із російського міністерства освіти. Завдяки своїм великим впливам у «сферах» фундатор колегії здобув для неї такий статут, якого не мала ніяка інша школа в колишній Росії *. Колегія мала велику автономію супроти «казьонного» начальства, і через те оті «казьонні душі» буквально не зносили її; була вона для них більмом на оці. Вони користувались кожною нагодою, щоб якось знищити нашу автономію, підпорядкувати колегію собі на загальних основах і з коренем вирвати «заразу вольнодумства», яка, на їх думку, ширилась із колегії. Не любило нас окружне начальство російського Міністерства освіти, а ми, колегіяти, платили йому за це сторицею.

Не до всього свого колегіятського начальства ставились ми однаково. Тодішній директор колегії Я. І. Дудка-Стенович, сам бувший колегіят, популярністю й симпатією серед нас не користувався через

---

* Між іншим, в статуті значилось, що до колегії можуть прийматись юнаки православного й греко-католицького віросповідання, ц. є. малось на увазі приймати молодь з цілої української етнографічної території. За моїх часів один із колегіятів приймав російське підданство, бо був раніше німецьким підданим. Був один колегіят — турецькій підданий. Але, оскільки знаю, австрійського підданого ніколи не було. Отже, українців з Галичини в колегії не було ні одного.

деякі свої індивідуальні прикмети, про які згадувати не хочеться; свого домашнього священика С. Т-ва ми просто не любили й цю свою нелюбов до нього виявляли в формі для нього іноді зовсім неприємній. Але до всіх чотирьох вихователів та й їх двох помічників ставились добре. Я особисто все буду з найбільшою пошаною й вдячністю згадувати свого першого класного вихователя й учителя класичних мов тактовного й висококультурного О. І. Гордієвича; вихователя й учителя історії, доброго й освіченого Я. П. Клячина; зовні нібито грубуватого, але в суті дуже сердечного учителя математики й вихователя З. А. Архимовича та пунктуального й строгого до нас, як і до самого себе, вихователя й учителя-класика чеха Ф. Л. Яреша. Рівно ж найліпші спогади я виніс з собою із колегії про обох помічників вихователів: І. Я. Зелинського та П. В. Гребеневського. Хоч і які гострі сутички мав я зі своїм другим класним вихователем І. Ф. Кожиним, якого нам було призначено після демісії О. І. Гордієвича, але зрештою ми не розійшлись з ним ворогами, взаємно простивши один одному попереднє. Одне було і дуже неприємне: надзвичайно багато було всяких церковних відправ. Це зрештою остогидло.

Були в нас у колегії свої традиції чисто шкільного характеру. Однією з таких традицій були, між іншим, і «Похорони Цезаря», які справляли ми 13 березня, в день мартовських ід. Одного з вихованців-колегіятів наряджали як убитого Цезаря і несли його на ношах, а інші колегіяти виконували ролі різних персонажів із ритуалу староримського похорону: були жерці, плакальниці, сенатори, ліктори, легіонери і т. д. Всі були відповідно одягнені, для чого заздалегідь приготовлялась уся необхідна бутафорія. І цікавим є те, що цю, здавалось би, цілком невинну й з погляду прихильників класичної освіти навіть похвальну традицію окружне начальство російського Міністерства освіти намагалось викорінити, так що доводилось її здійснювати напівлегально та навіть (принаймні назовні) проти волі нашого колегіятського начальства, бо це останнє не хотіло з того робити конфлікту.

Різні інші традиції існували в колегії й переходили, так би мовити, із покоління в покоління. Але не бачив я тих «малоросійських» традицій, про які колись вичитав у виданні колегії і якими вона так мене вабила до себе. Минули вже часи, коли серед учителів колегії були члени київської «Старої Громади» П. Житецький та Є. Трегубов [29]. Русифікаційні впливи сильно позначились на внутрішньому житті колегії і тільки слабеньким огником жевріла ще згадка про колишні «малоросійські» традиції у виді пошани до пам'яті її фундатора та його ідей.

Не було кому бути носієм тих традицій. Рід фундатора зі смертю його сина припинився. Формально родові права перейшли «по высочайшему повелѣнію» до далекого свояка жінки фундатора — царського обер'єгермайстера графа К. Ламздорфа, який до свого чисто німецького прізвища не до ладу й не до прикладу додав староукраїнське прізвище фундатора колегії. Цей зросійщений німецький рід з недоладним німецько-українським прізвищем Ламздорф-Галаган найменше був здатний до підтримування цілком чужих для нього «малоросійських» традицій роду Галаганів і тому, коли після смерті жінки фундатора колегії почесне опікування нею перейшло до отих випадкових спадкоємців прав вимерлого «малоросійського» роду, то разом з цим прийшов і кінець родовим «малоросійським» традиціям. Це відбилось, звичайно, і на настроях у колегії, і через це, коли я туди вступив, то якихсь виразно означених традицій, про які писалось у ювілейному виданні колегії, я вже там не міг спостерегти.

Але все ж таки щось трудновловиме, якийсь невидимий дух автора книжки про «малорусскій вертеп» продовжував жити в стінах колегії, і цей дух ясно відчували члени колегіятської родини. Тому в стінах колегії не можна було почути якогось зневажливого слова на адресу «малоросів», їх мови, звичаїв, традицій і т. д. Тим менше могло б статись так, щоб хтось дозволив собі знущатись з якогось «малороса», як це було в гімназії, коли учитель-«кацап» І. С. З-кий сміявся й знущався в класі з учня-«хохла» полтавця Падалки.

Не можна сказати, щоб традиції роду Галаганів цілковито припинились у нашій колегії. Вони збереглись в нижчих верствах колегіятського «суспільства». Живим носієм «малоросійських» традицій родини Галаганів був колишній виховник молодшого Павла, а за моїх часів економ колегії Т. Д. Редька. Він колись носив на руках свого вихованця із «малоросійської» родини, а після його смерті приніс з собою із тієї родини її традиції до колегії. І хоч невисоку посаду мав він тут, але користувався загальною пошаною, бо всі знали про його близькість до родини фундатора та, мабуть, відчували, що не хто інший, як він, є справжнім, а не тільки формальним спадкоємцем родинних традицій вимерлого «малоросійського» роду фундатора нашої alma-mater. Інтересно зазначити, що найбільшу пошану до тих традицій виявляв наш вихователь чех Ф. Л. Я-ш. І це, між іншим, виявлялось у тому, що він був надзвичайно дружним з «економом» Т. Д. Редькою. Цікаво й мило було дивитись, як інколи високий, поважний вихователь-чех і невеликий типовий полтавський українець-економ жартували між собою, говорячи при

тому «русским языком» з характеристичними для обох націй акцентом і неправильностями *.

Наш добрий економ, сердечний і милий Т. Д. Редька цілою своєю природою був «плоть от плоти и кость от кости» української етнографічної маси і так само, як ота многомільйонова маса, він стихійно тримався стародавніх українських чи по-тодішньому «малоросійських» звичаїв та традицій. Але ясної свідомості чисто української, а тим більше чинної української волі він не виявляв, або, може, я того не бачив.

Однак була інша людина серед тодішнього персоналу колегії, яка ту українську свідомість мала і виявляла певну активність для поширення тієї свідомості серед людей, з якими вона входила в зносини. Був це фельдшер при домашній лікарні колегії А. Коровай. Чи він випадково опинився на цій посаді у нас, чи були тут якісь причини, що спонукали його прийти до нас, — я цього не знаю. Знаю, що на другий рік мого перебування в колегії у нас появився якийсь чоловік у військовім одязі «классного фельдшера». Потім старий наш фельдшер пішов від нас, а на його місце призначено було А. Коровая. Познайомився я з ним під час свого перебування у нашій домашній лікарні. Почалось, як звичайно, з розмови про те, чи не є я якийсь родич фундатора колегії, а потім бесіда перейшла взагалі на тему про козацтво, минувшину «Малоросії» і т. д. А. Коровай цілком ясно «агітував» мене. Він знайшов у моїй особі, мабуть, непоганий ґрунт для добрих жнив із того насіння, яке хоч і обережненько, але доволі вперто почав засівати в моїй свідомості. З цієї нагоди я лишився в лікарні пару днів довше, ніж це вимагав стан мого здоров'я. Не знаю, яким то чином до лікарні прийшов старий сліпий бандурист, який грав нам і співав козачі думи.

Потім я ходив до кімнати, де жив сам А. Коровай, а він давав мені чаю з лимоном, оповідав і також співав тенорком під акомпанемент гітари думи та інші українські пісні. Пізніше я добував у нього різну українську літературу закордонного видання. Читав я ту літературу на початку з трудом. Багато було слів, які я мало розумів. Це вже не «снага» чи «згага», якими я колись хвалився дома! Іноді доводилось притягати

---

* Ф. Л. Я-ш доволі довго жив у тодішній Росії та був довший час учителем гімназії. З властивою йому пунктуальністю і чесністю щодо виконання своїх обов'язків він учив нас грецької мови, але під час перекладу на російську мову намагався також навчити нас правильно висловлюватись і «по-русски». Через те, що й сам він не знав добре «русскаго языка», то траплялись не раз курйозні qui pro quo *(qui pro quo (лат.) — хто замість кого, одне замість другого, плутанина, непорозуміння. — Прим. Ред.)*. Наприклад, він казав: «Таким родом... это неправылно по-русски сказано. Не кувыркайте русский язык».

на поміч своє знання латинської та французької мови, щоб зрозуміти яку-небудь фразу, в якій не зовсім звичні для мене українські слова переплітались з латинщиною, а ціла фраза побудована була на зразок німецької. Але я переборював усі ті труднощі, хоч вони мене іноді доводили до розпачу. Читав усе, що тільки міг добути у А. Коровая, а найбільше захопився нелегальним виданням творів Шевченка.

Цю добу вважаю за переломову в своїм житті, бо я від того часу перестав бути «малороссом» і став українцем. Напам'ять виучив уривки з українського перекладу Гоголя: «Чи знаєте ви українську ніч?.. Ні, ви не знаєте української ночі. Серед неба зоріє місяць...» Агітував серед знайомих гімназистів та гімназисток. Словом, переживав усі настрої молодого українського проселіта.

Те, чого я не знайшов у самій колегії, я знайшов при допомозі людей, що з ними доля звела мене там. Мій друг В. Г-лідзе зробив мені велику послугу в цьому відношенні. Його батьки — політичні емігранти 80-х років — жили довший час у Женеві, де були дуже близько знайомі з родиною М. П. Драгоманова [30]. Після смерті М. П. Драгоманова родина його переселилась із Софії до Києва. Тут жили дружина Михайла Петровича — Л. Драгоманова та двоє їх дітей: молодша дочка Аріадна * і син Світозар [31] **. Через родину мого друга Гамки (В. Г-лідзе) я познайомився, а потім і зблизився з родиною Драгоманових. Тут, власне, я й найшов те, що шукав у колегії. Зоря Драгоманов був тоді учнем четвертого класу київської 4-ої гімназії; він був молодший за нас; звичайно, що ми його не цурались, але він тоді нібито ще не доріс був до товаришування з нами. Аріадна Михайлівна (близькі звали її дуже гарним іменем Рада) була трохи старша за нас літами, але вона була значно серйознішою й солідніщою, ніж ми з Гамкою і тому, принаймні, я особисто ставився до неї з певним «решпектом»; це не перешкоджало, одначе, нам бути в добрих, приятельських відносинах (пізніше Аріадна Михайлівна була нашою «старшою сестрою», бо всі ми мали одну спільну «мамашу» — болгарку Домну Іванівну, яка приїхала до Києва учитись і жила у Драгоманових; Домна Іванівна казала, що по скінченні науки вона буде «зубная врач»; так воно, здається, і сталось).

Знайомство, потім і приятельство з молодою генерацією Драгоманових дало мені можливість та й нагоду бувати в інтеліґентній українській родині, а це у великій мірі допомогло мені засвоїти всі необхідні

---

* Тепер дружина відомого українського артиста-маляра Івана Труша.

** Живе у Києві; був членом УСДРП, а тепер близький до КП(б)У, хоч і не є, здається, її членом. Як там не є тепер, а колись Зоря був моїм добрим приятелем і гарною людиною.

елементи правдивої української національної свідомості й уникнути настроїв буйної «козакоманії» чи солоденько-рожевої «малоросійщини». Не тому це сталось, що ми, може, студіювали там твори М. П. Драгоманова чи вислухували якісь реферати про свої обов'язки супроти батьківщини, або виучували історію українського руху й учились самі на тому. Нічого цього не було, а були звичайні собі розмови й бесіди, які відбуваються між добрими знайомими. Але самі ті умови, в яких оті розмови й бесіди проходили, той дух, який їх наскрізь просякав, і ті люди, які в них брали участь, самі собою впливали на мої чуття й розум та спрямовували їх діяльність у певному напрямкові й зовсім навіть непомітно скріпляли мою свідомість своєї національності.

Мільйони дітей родяться в умовах, які не вимагають від них такої роботи їхнього ума, яку мусіла зробити скалічена душа української дитини. То є діти пануючих націй, які від того часу, коли тільки іще починають спинатись на ноги та вимовляти перші слова, і до самої своєї старості живуть в умовах нормального зародження й розвитку свого національного почуття, ніхто їх не намагається покалічити і, навпаки, їм допомагають укріплятись в свідомості свого національного «я». Але наші українські діти росли й виховувались в інших умовах; до них належав і я. Нам ніхто не допомагав нормально розвиватись й усвідомлювати себе національно; навпаки, нас калічили в школах різні «патріоти», вбиваючи нам в голови «русскость». Ті нечисленні щасливчики із українських дітей, які уродились в родинах національно свідомих батьків, не можуть, мабуть, належно оцінити, яке велике щастя вони мали в своїм житті, коли їм не довелось іти кривулястими доріжками й плутаними стежечками, шукаючи шляху до усвідомлення себе національно. Тому-то я в юнацтві так глибоко відчував необхідність бути в оточенні родинного життя української інтеліґентної родини. Хотілось просто собі прийти у гості до Драгоманових і посидіти... більше навіть нічого, тільки посидіти й послухати. І висококультурна, гуманна й незлобиводобра покійна Людмила Михайлівна не тільки не позбавляла мене цієї можливості, але навпаки, завжди з чисто материнською ласкою поводилась з усією молоддю, в тому числі й зі мною, якого знала вона зовсім ще недовго. До пам'яті покійної Людмили Михайлівни, гідної дружини свого великого мужа, я все буду відчувати найглибшу пошану. Людмила Михайлівна у своїй родині підтримувала, я би дозволив собі так висловитись, культ пам'яті Михайла Петровича, а сама вона була живим втіленням того культу. І тому майже ні одна бесіда чи звичайна розмова не проходила без того, щоб Людмила Михайлівна не згадала при тому, які погляди на дану справу мав чи висловлював Михайло Петрович або які

він висловив би, коли б та справа чи питання виникли за його життя. Отже, таким чином вона вводила всіх нас, молодих, ступнево й непомітно in medias res * світогляду й громадсько-політичної чинності одного з найвидатніших діячів українського визвольного руху. А коли ми пізніше вже висловлювали свої революційно-соціалістичні міркування й заперечували ті чи інші тези Драгоманова, Людмила Михайлівна все з тою ж самою лагідністю й незлобивою добротою опонувала нам, обороняючи позиції Михайла Петровича. В таких випадках часто приходило до того, що Людмила Михайлівна ілюструвала деякі свої твердження фактами з минулого, особливо з діяльності російських революціонерів. Таким чином я — та думаю, що й інші — довідувались про обставини й факти, про які не могли б довідатись із якогось іншого джерела. Все це надавало візитам до Драгоманових великої для мене принадності.

На літніх вакаціях 1900 р. я, як і раніше, жив у себе дома на селі і ходив у «малоросійському» костюмі. Одного дня до нас прийшов чоловік, який також був одягнений так, як і я. Вияснилось, що то був «сидѣлец казенной винной лавки» із сусіднього села. Прийшов, щоб познайомитись, бо чув про те, що я українець. Скоро ми порозумілись і рішили заснувати український гурток. Гурток був невеликий — всього п'ять людей: нас двоє ініціаторів, наш учитель і двоє селян. Робили ми це самотужки; ніяких зв'язків з революційною організацією у нас не було, але все-таки деяку «нелегальщину» (власне галицькі видання) ми роздобули. Ідеологія нашого гуртка була дуже нескладна: українство і революційність, а нашим «теоретиком» був Тарас Шевченко. Гурток наш був тайний; отже, вперше в своїм житті до тайної організації я належав 1900 р., коли ми вп'ятьох самотужки «підготовляли національну революцію». Гурток наш існував недовго, але кинені ним ідеї були значно більш живучими. Моє внутрішнє переконання домагалось права виявити себе назовні. Я з «Кобзарем» ходив разом з хлопцями на складку, ц. є. на вечорниці, і там читав хлопцям та і дівчатам Шевченкові твори. Не все у мене йшло з однаковим успіхом. Але іноді удавалось так зацікавити молодь, що вона рішуче, особливо дівчата, домагалась: «Прочитайте ще якоїсь!..». І я читав ще, а потім ми пили горілку й закушували варениками. «Пріятное с полезным».

У колегії справи йшли у мене не в усіх відношеннях однаково добре. Учився я добре, а щодо «поведенія», то тут не все було гаразд, бо стали у мене виявлятись нахили до бунтарства. Перша неприємність сталася

---

* In medias res *(лат.)* — в суті речей. — *Ред.*

з директором. Хто був винуватий, а хто правий, я, яко сторона, не можу судити. Сталось, однак, так, що я, виконуючи загальне бажання «колективу», одного вечора повибивав у директора в кабінеті вікна й розбив на столі лампу. Судили, не виправдали й зменшили «отмѣтку по поведенію». Але «як нещастя, то й недоля». Наш гарний перший класний вихователь О. І. Г-вич пішов в демісію. Призначений був на його місце новий, дуже симпатичний В. Р-кий. Він оборонив мене й інших перед карою за те, що ми, не хотячи допустити, щоб «зрізано» було одного товариша, «викурювали попа Семена» (С. Т-ва) з класу. На превеликий жаль, цей симпатичний гуманний і образований вихователь скоро вмер, а замість нього нам, на домагання Київської учебної округи, призначили цілком чужу духові й традиціям колегії людину — І. Ф. К-ина *. З цим-то І. Ф. К-ном я й зазнав біди.

Почалось з того, що він побачив, як я читав українську книжку. Сидів я собі якось тихо в залі та читав Нечуя-Левицького, коли він підійшов до мене й запитав, що то за книжка. Я сказав. Але він, побачивши слова «у концерті», іронічно запитав, чи слово «концерт» є українське; відповідаю, що в однаковій мірі не українське, як і не «русское». Вив'язались дебати на тему, чи є окрема українська мова. Я доводив, що є, та навіть мав необережність твердити, що українська мова так далека від російської, що можна її вважати ближчою до... польської; в українській, мовляв, мові є багато слів таких, як і в польській, а в російській мові тих слів нема. Само собою, що І. Ф. К-ин, філолог з освіти, легко мене на цім розбив. Не було б це зовсім нічим надзвичайним, але К-ин на тім не спинився й почав до мене чіплятись, іронічно називаючи мене «хохлом». Я почав на це відповідно реагувати. Зустрів він якось мене й питає: «Ну, как поживаете, хохол? Как Ваше „у концерті"?» — «Нічого, — кажу, — „кацапе"... живу добре... у концерті грають». Між нами утворились напружені відносини. Ніколи, здається, в колегії не було такого, щоб хтось іронізував над «хохлом». Не знаю, чи було й таке, щоб колегіят назвав свого вихователя «кацапом» і то прилюдно.

Приблизно в цей час І. Ф. К-ин дав нам тему для «сочиненія». Як вона була формульована, я вже не пам'ятаю, але мали ми писати про «Полтаву» Пушкіна. Ми з другом Гамкою були вже досить «радикального образа мыслей» та, окрім того, він був до певної міри українофілом, а я був українцем. Отже, ми вдвох «сочинили» по совісті: Мазепа у нас вийшов

---

* Молодші колегіяти мені говорили, що І. Ф. К-ин пізніше цілком перейнявся духом колегії і став її патріотом. Охоче цьому вірю, бо вже й при кінці мого перебування в колегії він був не таким, яким прийшов до нас.

борцем за свою батьківщину — «Малоросію», цар Петро I — розбійником, а Пушкін підлабузником. Стався скандал. Нам К-ин не хотів повернути зшитків з нашими «сочиненіями» та грозився відіслати до попечителя шкільної округи. Лише завдяки інтервенції інших вихователів інцидент був ліквідований, але нас попереджено, щоб так ми більше не писали.

І мимоволі в своїй пам'яті порівнюю я відношення до «хохла» та його мови з боку іншого нашого вихователя — чеха Ф. Л. Я-ша. Він якось на своїй лекції зауважив, що я читаю «нелегально» книжку. Прийшов до мене, взяв книжку того ж таки Нечуя-Левицького, подивився й вертаючи її мені, сказав: «Хорошая, только ее следует читать не на уроке греческого языка». А потім він став цілому класу оповідати про те, що «малорусскій язык» є одною із слов'янських мов; що мова ця має свої особливості, які є й у інших слов'янських мов, наприклад, чеській і словацькій і т. д. Я тоді довідався, що і в чеській мові іноді старослов'янське «ѣ» переходить в «і», подібно до української: vitr, snih. Ф. Л. Я-ш не був, розуміється, ворогом Росії, але була це культурна людина.

Наприкінці третього року перебування в колегії приключилась мені зовсім неприємна історія з «патріотичним» начальством. Все вийшло із-за недокурка. В самій колегії та в приватних домах курити нам не заборонялось, але в публічних місцях та на вулиці, щоб уникнути неприємностей з окружним начальством, не рекомендувалось. Якось, виходячи від знайомих, я кинув на вулиці згаслу папіросу. Невідомий мені чоловік в уніформі Міністерства освіти причепився до мене, домагаючись, щоб я назвав своє прізвище. Я не назвав себе й порекомендував йому йти собі своєю дорогою. Через те, що він все чіпав мене, то я трохи вийшов з рівноваги й погрозив йому, що коли не відчепиться, то... битиму. Чоловічок той у «казенной» уніформі розкудкудакався й побіг. А потім вияснилось, що то був помічник попечителя шкільної округи. Мене знов судили в педагогічній раді. Становище моє було дуже погане: з директором уже вийшло непорозуміння; свого вихователя назвав «кацапом», а предмет його любові А. С. Пушкіна — назвав підлабузником; «попа Семена» із класу «викурював». За мене оступились три вихователі. Отже, три на три, але директор, яко primus inter pares *, мав два голоси. Словом, хотіли вигнати з колегії і тільки, змилостившись надо мною, обмежились на тому, що знов зменшили мені «отмѣтку по поведенію» та взяли заяву про те, що я сам виходжу з колегії. Ця заява лежала в канцелярії і її кожного дня могли пустити в рух. А коли б мене викинули,

---

* Primus inter pares *(лат.)* — Перший серед рівних. — *Ред.*

то в середню школу я уже не попав би, бо до VIII класу взагалі приймали з великим трудом, а колегіята (та ще з моєю «атестацією»!) і зовсім не прийняли б через загальновідоме «вольнодумство».

Під таким дамокловим мечем пройшов останній рік мого перебування в колегії. Інцидент з помічником попечителя викликав у мене люту ненависть до «казенних душ» і «патріотично-вѣрноподданных» педагогів, бо я не чув себе в суті речі винуватим у тому інциденті: я строго додержувався прийнятих у нас порядків і на вулиці ніколи не курив, а «казенная душа» із несимпатії до колегіятів твердила явну неправду, нібито я курив, чіплялась до мене і тим спровокувала мене на різкість.

Ота ненависть до педагогічної російської бюрократії (та бачу тепер, що й, наприклад, колишня австрійська не була кращою!) глибоко запала в мою душу. Я ще й тепер не можу спокійно дивитись на якогось бородатого російського гімназійного вчителя (в тому числі й на бувшого російського учителя, хоч би й тепер українського «професора»!), бо він мені нагадує отого «учителишку», який оказався помічником попечителя і мало не спричинив катастрофи в моїм житті. Все здається, що під бородою-«лопатою» ховаються негарні уста, перекривлені підступно-єхидною усмішкою, а з-під окулярів зорять «патріотично-казенні» очі. Ненависть до «вѣрноподданых» викликала спочатку бажання помсти, але пізніше перетворилась в бунтарсько-революційний настрій, який штовхав до шукання можливості виявити його чинно.

Ще минулого року я вже був настільки «революціонером», що ходив на демонстрацію, яка мала відбутись на Хрещатику. Пам'ятаю, як по хідниках з підозріло-загрозливим спокоєм ходив численний натовп людей, переважно студентів і робітників і тут же стояли відділи поліції; як з хідника на середину вулиці вибіг довговолосий чоловік, розгорнув червоний прапор, а слідом за тим з обох хідників збіглись до нього люди й пішли в напрямі до Думи. Як вискочили з Бессарабки козаки, а дальше блискали багнети війська, що сюди наближалось. Кроків 4—5 від мене піднеслась вгору рука з товстою палицею й опустилась на голову пристава; коли з тієї голови спала поліцейська «фуражка», то другий удар палиці прийшовся просто по лисій голові; пристав упав. І такий жахливо-неприємний був отой сухий хряск удару палиці по лисій голові! Бились з «городовими» та рвали на них зброю. Потім наскочили козаки; гнали на конях по вулиці і хідниках; били нагайками. Дістав і я тоді «от руки самодержавія» перший удар. Правда, це була не рука самодержця, а звичайна рука донського козака, який упоров мене нагайкою по плечі, але й цей «лихой» козачий удар цілковито вистачав для того, щоб в моїй душі скріпились відповідні почуття, а ум став працювати у відповідному напрямкові.

Ота «самотужня» революційність, яка була в нашому сільському гурткові, була в значній мірі наслідком внутрішнього процесу, що відбувся в мене після дошкульного «навчання» нагайкою. Ні в програмі-minimum, ні в програмі-maximum нашого самотужнього гуртка (притому програмі неписаній) нічого не було ясно означеного щодо наших «конечних цілей». Була то більше настроєво-туманна революційність, змішана з романтизмом, підвищено загостреним національним почуттям. Не могли ми, очевидно, внести в свого «програму» більшої ясності, бо й самі добре не знали, до чого маємо «стреміти» і за що маємо «змагатись». Щоб знати те, треба було ще дечому навчитись; а щоб навчитись, треба було попасти у відповідне оточення, де оту науку можна було здобути.

Моя революційна наука почалась в українській громаді середньошкільників; членами її були учні середніх шкіл. Зв'язав мене з громадою мій старший товариш по колегії В. Шарко[32] (його прізвище офіційно писалось Шарков, але він кінцівки «в» не визнавав і звав себе Шарко). Був він одним класом вище за мене, хоч ми мусіли б бути в одному з ним класі, бо я не зі своєї вини спізнився на один рік при вступі в колегію. Він бачив, як я читав українську літературу. Були ми з ним дуже дружні; отже, він спочатку розповів мені про існування громади середньошкільників, а потім запропонував до неї вступити, що я виконав негайно й без вагання.

Організаційно наша громада охоплювала київські хлоп'ячі гімназії, нашу колегію, деякі дівочі гімназії, реальне училище та київську духовну семінарію. Розділялась вона на окремі гуртки, в яких були організовані середньошкільники територіально близьких шкіл. Всіх тих окремих гуртків я не знав. Пригадую, що той гурток, до якого належав я, складався з учнів першої, другої й четвертої гімназій та нашої колегії. Другий доволі великий гурток був на Печерському, його осередком була п'ята гімназія. Був також гурток на Подолі. Мабуть, були ще й інші гуртки, але тепер я вже точно цього не пригадую. Скільки було організованих членів громади, сказати доволі трудно, бо склад її змінявся. Лише порівнюючи невелике число її членів складало стале ядро організації. Серед того більше-менше постійного складу громади середньошкільників з 1900–2 рр. пригадую собі імена таких своїх колишніх товаришів по громаді: Вадим та Борис Шаркови *, М. Болотов [33], М. Навроцький, Б. Матюшенко [34], Л. Колесницький, Віктор Чеховський [35], В. Липинський [36],

---

* Покликаний до війська по мобілізації 1914 р., як прапорщик резерви, Борис Шарков був убитий в одному з перших боїв, якими розпочалась Світова війна.

Петро Мазюкевич [37], Настя Грінченківна [38], М. Косач [39], С. Драгоманів, Л. Юркевич [40]. Останні три були трохи молодші за нас.

Життя й чинність громади йшли переважно в гуртках, бо збиратись на загальні збори було майже неможливим; громада була тайною організацією, отже, мусила провадити свою чинність конспіративно. В гуртках читали гуртом нелегальні видання, відбувались різні реферати з дебатами й звичайні товариські сходини. Громада мала свою власну нелегальну бібліотеку, але книжки та іншу літературу діставали ми також і від української студентської організації. Іноді бували у нас на зборах і старші товариші-студенти; вони також читали у нас реферати або брали участь в дебатах чи бесідах. Окремі гуртки були зв'язані між собою через своїх представників; на чолі цілої громади стояла її рада (а може, назва виконавчого її органу була «комітет»), яка була в зносинах зі студентською громадою, а через неї і з РУП [41].

Якогось певно означеного партійно-політичного напрямку громада середньошкільників з початку мого в ній перебування не мала. Коли я до неї вступив, то вона була скоріше національною культурно-освітньою організацією, але незабаром потім цілком ясно означився в ній вплив РУП, так що фактично громада була вже РУПівською партійною організацію середньошкільників. Можливо, що це було однією причин того, що частина членів громади середньошкільників відійшла від неї, не хотячи переходити з культурництва до політики. З тими своїми товаришами, що в ній залишились і далі, пізніше зустрівся я в організації й роботі РУП.

Із першої, так би мовити, культурницької доби існування громади середньошкільників добре мені врізався в пам'ять один реферат по формі нібито культурницький, але по суті глибоко політичного змісту. Зібрались ми в помешканні Косачів [42] на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці (я був дуже вражений тим, що в такій «панській» родині побачив умеблювання в українському стилю).

Реферат мав нам прочитати К. В. Квітка [43] про українську пісню. В кімнаті сидів бандурист (той самий, що був у нашій колегіяльній лікарні). Вступне слово сказала О. П. Косач (Олена Пчілка) [44]; потім грав і співав думи бандурист, а К. В. Квітка давав різні пояснення, інтерпретації й оцінку їх в історичній перспективі. Не знаю, може, я й помиляюсь тут, але здається мені та навіть я так думаю, що свій чи то реферат, чи то бесіду К. В. Квітка побудував так майстерно, що вона справила на присутніх величезне враження. Своїми поясненнями К. В. Квітка не тільки розворушував глибини приспаної української свідомості, але й підводив під неї науково-розумову підвалину. Я вийшов з помешкання

Косачів у якомусь підвищено-напруженому настрої, бо замість культурницького реферату я почув там політичну промову на тему українського сепаратизму.

За другої, так би мовити, політичної доби громади вже цілком ясно відчувалось в житті громади зверхнє керівництво РУП. Це вже відбивалось і на самому характері рефератів та бесід, предметами яких стали вже головно питання політичної й соціальної природи. Ми одержували видавані РУП прокламації й різну іншу літературу. Іноді виконували всякі дрібніші доручення партії, переважно, звичайно, технічного характеру, вроді переписування гектографським чорнилом прокламацій, переховування партійних видань чи підшукування квартир. Уперше тоді я прочитав орган Української революційної партії — «Гасло» [45].

У громаді середньошкільників розбуджено в мене інтерес до соціально-політичних питань. Тим самим викликано й потребу ближче ознайомитись з цими питаннями та знайти обґрунтування для своїх поглядів. В цих своїх шуканнях я знайшов собі добрих товаришів в особах двох приятелів — Гамки (В. Г-лідзе) і Капітана (Ф. Т-ва). У колегії ми мали повну змогу знайомитись з літературою, з якою в кого було бажання ознайомитись. Ми могли вільно користуватись доволі багатою бібліотекою самої колегії, могли добувати книжки й на стороні (і ми добували та приносили їх з собою, в тім числі й нелегальщину). Ніхто не забороняв нам читати те, що ми хотіли, і навпаки, в цьому відношенні йшли нам назустріч. Не було тут так, як в гімназії, що коли просиш було в бібліотеці якусь книжку, то ризикуєш почути через кватирку у вікні голос «казеннаго патріота», який з того боку гукав: «Какова класса? Это еще рано читать». В колегії не забороняли нам духовно розвиватись. Отже, ми й читали собі вільно. Найбільш захопила мене книжка Желєзнова «Политическая экономия». Вона відкрила цілі горизонти, яких я раніше не бачив чи просто ними глибше не займався. Ми з Капітаном ґрунтовно її простудіювали, і це було першим і основним елементом нашого марксистського світогляду *.

Але мене надзвичайно інтересувала ще й інша галузь знання — природничі науки, які в наші часи не входили в програму середніх шкіл. Займався я читанням книжок також і з цієї галузі. «Физиологические очерки» Сєченова, «Физиология растений» Тімірязєва, «Происхождение видов» Дарвіна — ці три книжки означили напрям моєї думки в галузі природничих наук. Мінто, Вундт, Льюїс, Бокль, Спенсер,

---

* Ф. Т-ев (Капітан) став пізніше діяльним членом РСДРП.

Ліпперт, Дрепер, Чернишевський, Добролюбов [46] і т. д. приходили нам на поміч в шуканні того шляху, на який ми мали ступити в недалекому майбутньому.

Кінчався четвертий і останній рік нашого перебування в колегії. Для мене цей рік не ознаменувався якоюсь більшою неприємністю. Навіть мені було краще, ніж попереднього року, бо вже мене ніхто не чіпав і я нікому «авантюри» не робив, а з «кацапом» І. Ф. К-ним ми помирились і навіть він часто сам мене кликав піти погуляти чи «поухажівать за дѣвицами».

Перед нами стояло питання, куди йти далі. Ми, четверо приятелів, — В. Г-лідзе, Л. Л-щенко, Ф. Т-ев і я — на своїм «конкляве» обмірковували це питання. Перші троє скоро вибрали свій дальший шлях: Л. Л-енко йшов на чисту математику, Ф. Т-ев — на юридичний факультет, В. Г-лідзе — на природничі науки, а я хотів іти до Лісного інституту чи на агрономію Київської політехніки. Однак наше «конкляве» було тієї думки, що природничі науки треба учити з «философской точки зрения», а не «как ремесло», значиться, не як прикладні науки. Радили, щоб і я йшов в університет разом з В. Г-лідзе.

В кінці травня 1902 р. кінчились наші випускні іспити. Л. Л-енко, Ф. Т-ев і я одержали по золотій медалі (власне, свідоцтво про право на золоту медаль, бо ніяких нагород в колегії не було; свідоцтво те давало нам право учитись безплатно в університеті); В. Г-лідзе також добре скінчив. Нам, стипендіатам, дали від колегії повну цивільну екіпіровку та ще по 200 рублів «на первое обзаведение» і ми покинули стіни своєї alma-mater, де переживалось чимало тяжких і неприємних хвилин в житті, але з якою зв'язано багато світлих і радісних спогадів.

Після іспитів відвідав я свого хворого брата, який жив у Криму в родині мого товариша по колегії Б. П-ва. Жив на самому півдні Криму в Кореізі, недалеко Алупки і в 12 верстах від Ялти. Прекрасним показався Крим і чарівним Чорне море. Жив я серед людей культурних, освічених. По сусідству був маєток Токмакових [47], куди літом часто збирались кращі люди із російської ліберальної інтеліґенції; сама родина Токмакових також була висококультурною, освіченою, інтеліґентною. У Токмакових тоді жили проф. С. Булгаков [48] з дружиною, дочка Токмакова — відома видавниця наукової літератури М. Водовозова [49], син, студент-філософ, молодша дочка. Надзвичайно інтересно було бути в їхньому товаристві. В недалекому містечку був «Народный дом», збудований Токмаковим; там читались лекції й улаштовувались музикально-вокальні вечори. Мій брат зорганізував струнний оркестр, який грав також там (навіть я при всій своїй музичній безталанності грав в оркестрі). Познайомився я тут

з молодшою дочкою Л. Н. Толстого Татяною [50], яка жила тоді з хворим батьком в Криму. Л. Н. Толстой запросив нас до себе; їздили й грали йому, а він хвалив гру нашого імпровізованого оркестру (не знаю, як це треба оцінити, бо погляди Толстого на музику особливі й оригінальні). Зрештою, мав честь стиснути ту руку, яка писала «Войну и Мир». Затівали поставити в Народному домі Гоголевого «Ревізора». Мав я грати роль городничого, яку знав уже, бо грав її в колегії, але режисер московського театру Ухов сказав, що в мене подекуди проскакує «малороссійскій акцент» і пропонував грати роль судді Ляпкіна-Тяпкіна, який (з цілком «кацапським» прізвищем) через щось, на думку Ухова, міг говорити з «малороссійским акцентом», а миргородський городничий Сквознік-Дмухановський (скорше «хохол», ніж «кацап») мав говорити «на чистом русском языке». Я не погодився з інтерпретацією Ухова, не схотів відступити «кацапам» свого земляка-городничого, в репетиціях більше участі не брав і скоро звідти поїхав. Погостивши ще якийсь час в маєтку батьків свого приятеля Гамки, в степу близько Теодозії, на кінець літа вернув я додому. Гарний був то час юнацький.

На осінь 1902 р. поїхав я учитись в університеті. Нові умови життя, клопоти буденщини, яких не знав протягом чотирьох років перебування в колегії. Взявся я за студії природничих наук «с философской точки зрения». Маса нового знання із різних галузей природничих наук полилась із уст університетських професорів. Слухав, занотовував, старався затямити й усвідомити. Але хотілось знати ще більше, і я ходив слухати виклади професорів інших факультетів. Прослухав курс психології і логіки у проф. Челпанова [51], історії філософії у проф. Гілярова [52] і політичної економії у доц. Желєзнова [53]. Найбільш старанно з усіх предметів чужих факультетів слухав курс політичної економії, читаний тоді ще доцентом, а пізніше професором Желєзновим. Прекрасний був лектор і ясного ума людина. Слухати його лекції було просто насолодою, так гарно, логічно, послідовно й доказово він викладав свій предмет. Я вступив в університет, маючи вже основні елементи світогляду: марксизм і дарвінізм. Наукове обґрунтування дарвінізму давало мені студіювання предметів свого факультету, а в лекціях Желєзнова я чув наукове обґрунтування марксизму, бо й сам Желєзнов був марксистом, хоч і легальним. Але особливо цінними з цього погляду були реферати й дебати з приводу цих рефератів, які відбувались в семінарі під розумним, умілим кермуванням Желєзнова. Фактично це були дебати, в яких боролись дві революційні течії: марксистів і народників. Ні для кого, здається, не було секретом, що під фірмою марксистів виступали члени нелегальної партії соціал-демократів, а під фірмою народників –

соціалісти-революціонери. Особливо інтересно і навіть талановито виступав у дебатах на боці марксистів старшого вже віку чоловік (думаю, що він не був студентом) — член жидівської соціал-демократичної партії «Бунд» [54]. Велику користь я мав від слухання лекцій Желєзнова та відвідування його семінару, яка збільшувалась ще через те, що тут довідувався про різну літературу, яку потім студіював уже самостійно. Наслідком слухання тих лекцій, участі в семінарі та самостійного студіювання засвоїв я собі марксівську ідеологію.

Разом зі вступом до університету я із члена громади середньошкільників став автоматично членом української студентської громади. Зустрів тут своїх товаришів по громаді середньошкільників, але багато зустрів тут і нових для мене осіб —старших за мене членів студентської громади. Із тих старших членів громади, що їх раніше я не знав і що їх відразу чи трохи пізніше пізнав тут, зокрема, пригадую собі добре Д. Антоновича [55], Ол. Скорописа-Йолтуховського [56], М. Порша [57], М. Ткаченка [58], А. Гука, А. Барбара [59]. Менше довелось зустрічатися з іншими і тому їх прізвища призабулись. Добре ще пам'ятаю В. Базилевича, А. Лівицького [60] (знав, що обидва вони бувші колегіяти) і В. Козиненка. Із молодших пригадую собі В. Степанківського [61], М. Троцького [62], Д. Піщанського. Чомусь у моїй пам'яті не збереглась згадка про П. Канівця [63] як члена студентської громади, хоч я з ним познайомився якраз у той саме час; не знаю, чи був він навіть формально членом громади. Здається мені, що зрідка появлявся й В. Винниченко [64], який тоді вже був не студентом, а «вольноопределяющимся».

Центральними фігурами були, без сумніву, три її члени: Д. Антонович, М. Порш і М. Ткаченко. Душею громади був повний кипучої енергії й чинної волі Д. Антонович; виділявся розумний, самовпевнений М. Порш, що завжди авторитетно говорив на зборах, заклавши руку за борт розстебнутого на два ґудзики студентського сюртука; їх доповнював своїм аналітично-теоретичним розумом М. Ткаченко, трохи флегматичний у своїх промовах, але повний внутрішнього огню, що світиться в його впалих темних очах. Чільне становище займав А. Лівицький. Серед інших членів громади визначались також розсудливо-спокійний Ол. Скоропис-Йолтуховський — з професорськими окулярами на носі; нервово-рухливий А. Гук — постійно з папіроскою в руках, на яку він все фукав, хвилюючись під час промови; завзятий, трохи з нахилом до мереторичності, студент-медик А. Барбар, який своїм любим слівцем «очевидячки» починав кожне своє власне твердження й кожне заперечення чужих думок.

Ідеологія студентської громади, коли я до неї вступив, була цілком виразно соціалістично-революційною. Тепер це все, звичайно, являється більш ніж зрозумілим, бо всім уже тепер відомо, що провідники тодішньої студентської громади були разом з тим і чільними особами в РУП. Серед членів громади були, здається, й такі, що схилялись більше до культурництва, але було їх, оскільки пригадую, всього лише кілька людей і на роботу громади впливу вони не мали.

Напрям життя й чинності громади визначала переважна більшість її членів, що були настроєні революційно й соціалістично. Оскільки собі пригадую, ота вся соціалістично-революційна більшість членів громади була прихильниками марксизму; бодай я не пригадую собі, щоб на зборах громади виступали її члени з ясно означеною народницькою ідеологією. Один характеристичний для тодішніх настроїв громади факт рельєфно зафіксувався в моїй пам'яті. Збори громади відбувались в старому домі Антоновичів. На цих зборах з'явився невеликого росту, сутулий студент В. Л-енко — представник варшавської студентської громади. Він пропонував установити тісніший зв'язок з їхньою громадою і виставляв певну платформу, на підставі якої мала б провадитись спільна праця. Ці основи для співпраці мали б бути цілком «культурницького» характеру; він головно наполягав на необхідності організовувати українські студентські бібліотеки, улаштовувати реферати, утворювати дослідницькі гуртки та закладати українські їдальні. Пропозиція представника варшавської громади зустріла надзвичайно гостру критику з боку членів нашої громади. Особливо різко виступав Д. Антонович. Він говорив, між іншим, у своїй промові, що коли піти шляхом, який пропонують варшавці, то можна дійти й до того, до чого дійшов «артільний батько» М. Левицький [65], ц. є. брати гроші від царя на «культурні цілі»; треба, казав він, валити самодержав'я, робити революцію, а не займатись «культурною працею» та закладати їдальні. Пропозицій варшавської громади наша громада не прийняла, і кликала варшавців стати на шлях революції. Сильно невдоволений позицією нашої громади, представник варшавців В. Л-енко не залишився далі на наших зборах.

Перебування в числі членів студентської громади було для мене лише етапом на шляху до праці в партійній організації РУП. На початку 1903 р. із молодших членів громади виділено кілька чоловік, із яких був зорганізований гурток пропагандистів. До цього гуртка притягнено й мене. Метою гуртка було підготовлення його членів до партійної роботи як пропагандистів. Нашим провідником був М. С. Ткаченко; під його керівництвом члени гуртка пропагандистів читали реферати на різні теми партійної програми й тактики та розбирали загальні питання

соціалістичної науки*. Напрям гуртка пропагандистів був виразно марксистський, і сам наш провідник М. С. Ткаченко освідчував себе як послідовного марксиста.

Поруч з чисто теоретичними питаннями, члени нашого гуртка пропагандистів знайомились з методами практичної роботи серед робітництва та селянства, виробляючи чи знайомлячись з уже виробленою програмою курсів, які малось на меті організувати із кращих та здібніших членів партії — робітників і селян. В гуртку пропагандистів був я недовго, бо скоро по тім, того ж таки 1903 р., мене притягнено до безпосередньої практичної роботи РУП.

Хоч і раніше ми виконували різні партійні доручення, але було то нібито для нас не цілком обов'язковим, бо ми ще були всього тільки членами студентської громади, яка була, правда, під безпосереднім впливом РУП, але формально не була її складовою частиною. Тепер мені вже оголошено, що я буду працювати як пропагандист при комітеті київської Вільної громади РУП. Хто і як мене вибирав, того я не знаю, але фактично з 1903 р. я став членом Української революційної партії. Тепер я мав уже брати участь в революційній роботі та виконувати різні функції чи партійні доручення в порядку партійної дисципліни не тільки як симпатик-добровольник.

Без вагань і сумнівів вступив я на шлях революційної соціалістичної боротьби, хоч мене до того не могли стимулювати почуття класової ненависті до визискувачів чи свідомість своїх класових інтересів. З молодечим запалом і вірою прозеліта йшов я на цей шлях, бажаючи покласти і свою лепту на користь тієї великої справи, яка мала привести до визволення з кайданів політичного рабства й усунення соціальної нерівності та національного поневолення.

---

* Я довго вважав за свого «хресного батька» в революції М. С. Ткаченка. Двадцять років пізніше, вже на еміграції у Відні, казав мені Д. В. Антонович, що то вони удвох визначили мене, як відповідного до революційної партійної роботи. Отже, тепер я вже знаю, що маю не одного, а двох «хресних батьків».

III

Революційна українська партія. Українська соціал-демократична спілка.

Не маючи найменшої претензії бути істориком РУП, бо це далеко краще виконають інші її активні члени або дослідники українського революційного руху, нотую лише уривки своїх спогадів з того часу. Моїм провідником і вчителем революційної практики був П. П. Канівець. Він дбайливо навчав мене різних прийомів революційної роботи, вироблених на підставі досвіду і практики українських і російських революціонерів чи винайдених ним самим. Пам'ятаю, як він показував мені способи ношення прокламацій, літератури, друкарського шрифту і т. д. (прокламації треба було носити під одежею на спині й на грудях; хоч це й не так кидалось у вічі, але товста верства паперу страшенно пекла спину й груди; шрифт треба було носити на животі, що також не справляло ніякої приємності); він знайомив мене із способами уникнути переслідування шпіонів; перечисляв усі відомі йому прохідні двори, якими можна користуватись при втечі від переслідування і т. п. Особливо рекомендував мені покійний П. П. Канівець («Кавун») в революційній праці обмежувати круг людей, з якими зносишся, тільки тими, які для цієї праці потрібні; радив не витикатись нігде без потреби; все тримати в пам'яті і по змозі не мати жодних записок та ховати старанно своє ім'я. Ці правила чи не найбільше помогли мені в дальшій моїй революційній праці; я дійсно мав стосунки тільки з обмеженою кількістю партійних товаришів і, здається, мене також мало хто знав.

П. П. Канівець передав мені зв'язок з партійним гуртком на Пріорці. Гурток був невеликий — шість чи сім людей. Були це поденні робітники, що працювали на тутешніх фабриках, але всі вони були ще зв'язані й з селом та своїм домашнім господарством. Члени цього гуртка

підтримували зв'язки зі своїми односельчанами, які їх відвідували у Києві або до яких їздили самі члени гуртка, бо вони були переважно селянами близьких до Києва сіл. На весну члени того гуртка вертались до своїх господарств, і тому робота гурткова припинилась. Чи відновилась вона пізніше, не знаю. У другому гурткові на Подолі був я тільки один раз. Було зібрання на одній із вулиць недалеко Константинівської. В робітничій квартирі зібралось 10–12 людей, перед якими я мав свій виклад. Маю враження, що на тому зібранні не були присутні всі члени гуртка (мабуть, із конспіративних міркувань) і що він був більш численним. Пам'ятаю, що мав зв'язок і носив літературу одному робітникові в майстерні меблів, яка була на Васильківській вулиці. Посилали мене для пропаганди в район м. Макарова. Із Києва разом з якимсь макарівським бундівцем їхали ми диліжансом, чи властиво жидівською балагулою (був це якийсь «ковчег», колишня панська карета з рештками колишньої суконної оббивки всередині, в якій була гибель бліх). В Макарові дали мені зв'язки до сусідніх сіл. Побував я в трьох селах (не пам'ятаю, як вони називались). Тут не було якоїсь постійної, стало функціонуючої організації, але були зв'язки з окремими активнішими селянами, які в свою чергу тримали зв'язок з іншими селянами, прихильними до ідей РУП. Зокрема, коли я приїздив у село, то доволі скоро й легко нав'язувались зносини з усіма прихильниками, які увечері приходили на збори. За вістунів не тільки в своїм селі, але й до сусідніх сіл були переважно жінки. Їм, очевидно, з погляду конспірації зручніше було виконувати ці функції. Пригадую собі, з якою увагою й дбайливістю ставились до мене селяни і як старались догодити та заховати від очей начальства й попа.

Передав мені один зв'язок Б. Матюшенко (здається, він був тоді членом київського комітету). Передача цього зв'язку відбувалась «таємничо» на пустирі між Малою Володимирською (пізніше Столипінською) і Несторівською вулицями, де потім побудовано великі доми й прокладено Святославську вулицю. Беру слово «таємничо» в лапки через те, що нам тільки здавалось, що то була тайна для наших ворогів. Було це вже цілком увечері; нам присвічував місяць. Прийшов Б. Матюшенко, а за ними другий чоловік. Ми познайомились і умовились, що я маю в ближчих днях до них приїхати й привезти літературу. Передати йому ту літературу я мав у Фастові, а коли б його там через щось не здибав, то мав її відвезти до Білої Церкви і там передати на певну адресу. Не можу собі й тепер ще з'ясувати, що було в того чоловіка таке, що не викликало симпатії й довір'я до нього. В означений день я повіз літературу, але у Фастові не висів, а просто поїхав до Білої Церкви і там її

передав кому слід. Внутрішнє чуття говорило мені, що треба якось уникнути тієї людини. Пізніше виявилось, що був то провокатор Кочоровський. Через того провокатора Б. Матюшенко скоро потім опинився в тюрмі.

В цей приблизно час довелось мені зустрінутися з видатним членом РУП, якого перед тим не доводилось бачити. Був це В. М. Чехівський. Не пригадую вже собі добре, яку я мав до нього тоді справу. Був він тоді учителем духовної бурси і там же жив. Справив на мене В. М. Чехівський надзвичайно добре враження; особливо вразили мене його солідність і позитивність. Виходячи від нього й несучи якісь конспіративні речі, подумав собі, що тут, у бурсі, дуже добре з конспіративного боку місце: просто «у христа за пазухою». Думав, що жандармерії і в голову не приходить шукати тут крамолу. Я тоді ще мало знав жандармів.

Весною склав я в університеті іспити за перший курс. Склав їх дуже добре і тим закріпив за собою право безплатно учитись і на другий рік. Це мені потім дуже пригодилось. Літом жив у себе в дома. Йдучи по тих зв'язках, які були в мене ще з того часу, коли ми заснували свій «самотужний» гурток, почав я тепер провадити цілком партійну роботу. Розвивалась вона досить добре, кинені колишнім нашим гуртком революційні ідеї не тільки не завмерли, а навпаки поширились і поглибились. За короткий порівнюючи час удалось заложити партійні гуртки в цілому ряді сіл. Центральною організацією була Оглівська. Із Оглава зв'язки розходились до Требухова, Красилівки, Перечуд, Стариці (Полтавська губ.), Димерки, Русанова, Бобрика й ін. Був охоплений цілий район, притому немалий. Організація була цілком правильна: виборні представники в гуртках, членські внески, постійні зносини організацій між собою й зі мною. Пам'ятаю, як при заложенні гуртка у нашім селі наш тихий й скромний учитель Ю. В. Б-ло із своїх невеликих учительських заробітків дав 5 золотих рублів на партійну справу. В осени й зимі, коли я був у Києві, та наша організація продовжувала існувати й розвиватись далі.

Цікаво зазначити, що свою роботу в Оглаві я почав серед штундистів [66]. Їх перед тим «православні християни» побили після того, як приїжджий місіонер не зміг їх навернути на «лоно православної християнськрї церкви». Їхній протестантський дух супроти офіційної церкви був добрим ґрунтом для засвоєння революційних ідей та ідей боротьби проти соціальної нерівності. На початках своєї акції я змушений був навіть користуватись текстами із святого письма (спасибі, піп Семен у Колегії добре мене намуштрував у цій справі!). Потім потреба в цьому зовсім відпала. Для конспірації я користувався своїм знайомством з родиною тамошнього пана-поміщика Д. Д. В-ного, до якого «паничем»

їздив на ровері «у гості», а потім тихенько пішечком ішов на збори. Пробував, між іншими, притягти до роботи свого приятеля з гімназії Гр. Чупринку, але він тоді, на жаль, переживав добу страшного «піянства-буянства»; вічно мав конфлікти з поліцією, робив усякі «вибрики», але до систематичної революційної роботи не був здібний.

Членство в тій нашій організації вербувалось майже виключно із біднішої частини селянського й почасти козацького населення; це були люди, що не могли вже існувати з прибутків свого сільського господарства та змушені були шукати додаткового заробітку чи то в ремісництві, чи в поденній або сезоновій праці. Був це напівспролетаризований сільський елемент, що вже ясно відчував спільність своїх інтересів з міським пролетаріатом.

Вернувшись на осінь знов до Києва, продовжував я свої студії в університеті і разом з тим працював при київському комітеті. Їздив до м. Сміли на Київщині, де мав бути гурток рупівських робітників на тамошній цукроварні; однак я не знайшов там якогось гуртка, було там лише 2—3 симпатики РУП із числа робітників. Виконував окремі доручення комітету щодо підтримування зв'язку з гуртком робітників у Києві, на чолі якого стояв О. Лола — єдиний робітник, якого я тоді бачив серед діяльних членів РУП (пізніше довелось пізнати ще й Я. Левченка [67]). Але найбільше я турбувався про справи «своєї» організації в районі Оглава, з якою підтримував живий зв'язок. В зимі 1903—4 р. святкували в Києві ювілей М. Лисенка [68]. На цей ювілей приїхала також делегація від галицьких та буковинських українців, а в числі делегатів був і Лев Ганкевич [69], тоді ще студент-правник. Л. Ганкевич привіз з собою літературу РУП, в тім числі й 100 примірників «Доброї Новини» [70]. Приніс ту літературу Л. Ганкевич просто до мене на помешкання. Я заховав її і пішов з дому разом з Л. Ганкевичем, щоб показати йому коротшу дорогу до готелю «Франція», де спинились галицькі делегати *.

За недовгий час я вернувся додому, забрав принесену до мене літературу й відніс її на іншу квартиру. Перераховуючи примірники «Доброї Новини», сконстатував, що є їх 99 штук; отже, на один, очевидно, по-

---

* Був я тоді здивований, що серед галицької інтеліґенції так багато «докторів». Думав я тоді, що то все лікарі і що галичани мають велику любов до медицини. Коли в готелі на запитання, хто я такий, я сказав, що я студент, то доктори були також здивовані і питали, чи не є я «академік», бо на «студента» я вже нібито не виглядав. Знов же було непорозуміння, бо академіком, т. є. членом Академії наук я не був. Аж згодом ми таки порозумілись, бо я догадався зрештою, що «студент» це є наш гімназист, а «академік» є наш студент.

милились, коли відсилали їх до Києва. Потім виявилось, що мій здогад був неправильний і що це не було випадково.

Став я помічати, що господар помешкання, де я жив (був він склепар), дивиться на мене підозріло, бо й справді до мене заходило чимало людей, а іноді відбувались і збори гуртка пропагандистів. Переселився я на друге помешкання, де раніш жив П. Канівець; була це зручна кімната, бо мала окремий вхід. Однак і тут відчував, що коло мене вже снуються підозрілі фігури. В січні 1904 р. приїхала до мене несподівано мати з попередженням, що в нашому й сусідніх селах почались труси у селян. Вслід за тим приїхав з таким же попередженням член Оглівської організації О. Ужва, який оповів, що нашу організацію сильно пошарпали (коли він вернувся з Києва, то був також заарештований). Ясно, що наді мною також повисла небезпека. Думав було тікати, але обчислив собі, що, мабуть, рано ще переходити на стан нелегальний; про наскок жандармів уже попереджено, так що ніяких доказів жандарми, мабуть, не знайдуть і вся справа скінчиться парою місяців арешту. Рішив не тікати. Пройшов тиждень або й більше; мене ніхто не чіпав. Про арешти в нашій організації написав я кореспонденцію на підставі тих відомостей, які привіз мені О. Ужва. Ця кореспонденція, трохи перероблена й з додатком редакції, появилась потім в ч. 14–15 часопису РУП «Селянин» [71], де й перечислені жертви першого наскоку жандармів на нашу організацію. Дальших відомостей про труси й арешти в нашій організації подати я вже не міг, бо 4 лютого (ст. ст.) 1904 р. сам був арештований.

Справою нашою займалось Чернігівське жандармське управління. Мене мали «этапным порядком» вести до Чернігова, де сиділи й інші арештовані по нашій справі. Довели, однак, тільки до Передмостовної Слобідки і вернули назад до Києва, щоб ізолювати мене від інших і не дати можливості мені з ними порозуміватись *. За якийсь тиждень після арешту я був уже в київській Лук'янівській тюрмі.

В той саме час в київській тюрмі заводили «новий режим» по зразку столичних тюрем, ц. зн. дозір над політичними арештованими перейшов від загальної тюремної адміністрації до окремого корпусу жандармів. Приблизно місяць після мого прибуття до тюрми нас позбавили всяких привілеїв, добутих упертою боротьбою попередників, і перевели

---

* У Слобідці мене посадили в каталажку, в якій не було навіть чим світити, але була зате маса блощиць неймовірних розмірів, які кусали як собаки. Другого дня, однак, жінка місцевого поліцейського пристава прислала мені через стражника лампу, чайник, чисту шклянку і помаранчі. Признаюсь, що ця увага до моєї особи з боку людини, від якої я не міг сподіватись чогось подібного, мене зворушила.

на загальнотюремне положення. Головним привілеєм політичних було їх право (не формально, але фактично визнане) мати свою комунальну господарську організацію і своїх коридорних та загального старосту. Тепер все це було скасоване. Домагались ми відновлення попереднього порядку, але без успіху. Рішено було оголосити голодівку. Перші дні йшла голодівка дружно, але на третій день не витримали жінки, потім на четвертий день відстали деякі мужчини.

Голодівка була зірвана. На п'ятий день оголошено, що вона припиняється. Становище було ганебне й понижуюче. Ганебно програли справу. Революціонери не могли витримати боротьби. Злякались смерті, якою погрожували своїм ворогам-жандармам. Російський есер, помічник адвоката Л. З-кинд і я рішили не здаватись і голодувати далі, хоч справа наша була безнадійна. Голодували ми з ним 10 днів. Тяжко було вже рухатись і думати. Хотіли нас силою годувати — ми спротивлялись. Зрештою товариші нас примусили припинити голодування. Ми припинили, але були страшенно лютi на своїх товаришів, які й самі почували себе якось нібито винними перед нами. Само собою, що ми вже помирились.

Я одержав тут звістку про народження сина. Не думав тоді, що він буде в мене такий нещасливий.

Сидіти в тюрмі перший час було навіть цікаво. Сидів я не в одиночній камері, а у великій, де містилось 16—18 людей. Випускали на прохід надвір зразу кілька камер, так що зустрічались і з іншими товаришами. Між тими, що сиділи разом зі мною, були видатні революціонери й люди дуже високоосвічені; під час прогулянок надворі навстоячки читались реферати або відбувались бесіди й дебати. Для робітників, що сиділи тут по кілька місяців за різні збори тощо, це був свого роду університет, де вони могли пройти повний курс соціалістичної науки. Із членів РУП сиділи тоді на Лук'янівці Б. Матюшенко, Я. Левченко та М. Гутник (був він сам жид із Макарова); В. Винниченко сидів у «косому капонірі» київської кріпості. Мене пізніше перевели до одиночної камери (правда, сиділо нас там два), так що я опинився на одному коридорі з Я. Левченком.

Із видатніших членів російських революційних партій на тому самому коридорі, де й я, сиділи там в Лук'янівській тюрмі, як пригадую собі, теперішній большевицький економіст Колокольніков, марксистський публіцист критик Львов-Рогачевський, адвокат Шейнман (мабуть, це той, що вів тепер переговори від большевиків зі Сполученими Державами Північної Америки); на другому коридорі сидів брат Леніна — д-р. Д. І. Ульянов, а в жіночому відділі сиділи жінка цього доктора і, здається, також сестра Леніна та його стара мати [72].

Загалом політичних в'язнів було тоді в тюрмі кількасот мужчин і жінок різних партій. Між марксистами (с.-д.) й народниками (с.-р.) постійно відбувались завзяті дебати щодо основних питань програми й тактики, спеціально щодо аграрного питання й політичного терору. Соціал-демократи большевицького й меншовицького напрямку сперечались також між собою. Подібні дебати відбувались доволі одверто; можливо, що самі жандарми допускали їх, аби зорієнтуватись щодо партійної приналежності того чи іншого арештованого, коли не мали певності щодо його партійності. Хоч проти політичного терору, який примінювали есери проти окремих урядових осіб, рішуче висловлювались соціалісти й інших напрямків, але коли в літі 1904 р. вбито царського міністра внутрішніх справ Плєвого [73], то все політичне населення Лук'янівської тюрми, без розділу на партійну приналежність, зустрінуло звістку про цей акт політичного терору з найбільшою радістю. Газет нам, звичайно, не дозволяли одержувати. Навіть журнали допускались тільки старі. Але нелегально ми постійно діставали не тільки легальні газети, але й революційні видання: соціал-демократичну «Искру» і есерівську «Революціонную Россію» [74], які переходили з рук до рук по всіх камерах. Української революційної літератури мені в тюрмі не довелось читати. Само собою розуміється, що предметом тюремних наших бесід було також і національне питання. Хоч російські революціонери критикували позицію українських і почасти жидівських революціонерів, але я не пригадую собі, щоб коли-небудь дебати по цьому питанню набрали форми загостреності чи ворожості до нас. Щодо російсько-японської війни, яка тоді велась, то, здається, всі ми без виїмку були «пораженцями», бо всі сподівались, що неуспіхи царської Росії будуть мати за наслідок зміцнення революційного руху й повалення самодержав'я.

Мої товариші по нещастю й організації, що сиділи в Чернігові, були всі селяни. Поводитись на жандармських допитах вони не уміли і тому деякі з них наговорили багато зайвого. Головним виновником вийшов перед жандармами я. Жандарми, видно, не могли відразу сформулювати обвинувачення проти мене і йшли напомацки, бо під час масових трусів вони знайшли у селян, окрім видань РУП, також і видання (прокламації та пару книжечок) російських соц.-рев. Я це зрозумів і також їх плутав, не признаючись, одначе, до нічого. Начальник Чернігівського жандармського управління генерал Рудов страшно сердився на мене й погрожував мене «упечь», а його помічник підп. Масалітінов, що провадив нашу справу, лютий був на мене за те, що я його плутаю (він був людиною не дуже розумною) і не даю йому можливості зорієнтуватись.

Були й курйозні моменти під час допитів. Між іншою літературою, що її знайшли жандарми в селян, була також книжка «Революція 48 року», видання РУП[75]. По ходу слідства я бачив, що жандарми знають про те, що ту книжку дав одному селянинові я. На запитання про це Масалітінова я перший раз за час слідства відповів йому позитивно. Він зрадів і запропонував мені власноручно записати до протоколу все, що торкається книжки: коли й кому її дав, яка її назва, який розмір і якого вона автора (імені автора на виданні РУП не було). Я взяв папір і записав, що дав тоді-то, такому-то, що книжка та була невеликого розміру, називалась «История французской революции» і що її автором є Меньє. Коли жандарм прочитав моє писання, то страшенно розлютився й почав кричати: «Так это же легальная книжка!» — «А разве я говорил, что дал нелегальную, книжку? — відповідаю йому. — Вполне, — кажу, — легальная и даже рекомендованная Министерством просвещения для библиотек средних учебных заведений». Жандарм кинув папери до портфеля й вибіг, а товариш прокурора Любарський, що був присутній при допиті, сказав імені: «Зачем Вы их дразните? Они и без того на Вас очень злы». Більше мене вже не допитували. Арештованих по нашій справі селян випустили після 2—3 місяців арешту, а мене лишили в тюрмі. Пред'явили зрештою обвинувачення в приналежності до «тайного сообщества, имеющего целью ниспровержение существующего строя и т. д., именующегося Революционная украинская партия».

Обвинувачували також і в зносинах з закордоном. Підставою для цього послужили відвідини мене Л. Ганкевича. У протоколі, списаному з моїм бувшим господарем-крамарем, записано було, що цей останній показав, що мене відвідав «заграничный человек». На запитання жандарма, чому він так думає, господар відповів: «Было это зимою, а он приходил в шубе, в шляпе и без калош». Після відвідин Л. Ганкевича, як виявилось, крамар з власної ініціативи зробив сам у мене в кімнаті трус. Лазив і до замкненої моєї корзинки, де було 100 примірників «Доброї Новини». Один примірник він узяв і через свого родича — жандармського унтер-офіцера — передав його до Київського жандармського управління. Для мене тоді стало ясно, чому коло мене після візиту Л. Ганкевича почали крутитись підозрілі постаті; ясно було, чому я не дорахувався одного примірника «Доброї Новини».

Щоб віддати мене під суд, матеріалу не назбирали, — отже, покарати мене мали «в административном порядке». Мали вислати на три роки в «места не столь отдаленные». Мені, однак, пощастило. Того року у царя вродився наслідник. Вийшов з цієї нагоди маніфест, яким зменшувались різні кари. Зменшено і мені до двох років. Місяць сидження

в тюрмі прирівнювалось до трьох місяців висилки. Мене подержали 8 місяців, що рівнялось двом рокам, і 4 жовтня 1904 р. випустили з тюрми. Відіслали додому під догляд поліції.

Дома було дуже тяжко сидіти. Раз те, що сидиш без діла, а друге, що дома утворився якийсь похоронний настрій. Мати глибоко сумувала й іноді, нібито з докором, казала: «От... добре учився... був би ученим... а тепер...» Дійсно, що ж тепер? Тяжко було сидіти дома. Розвіяв цей настрій мій дід. Приїхав до нас і почав собі балакати, як нібито рішуче нічого особливого не сталось. Коли почали говорити про моє положення, він зовсім спокійно заявив: «Та я ж усе Вам казав, що «золотий» у нас «патріот». Який би то був студент, щоб у тюрмі не сидів?». Одного він не міг зрозуміти, як можна держати людину замкненою. «Ну, й як же, – питав, – так-таки й замикають?» – «Так і замикають!» – «На замок?» – «На замок!» – «Ну, а як мені треба кудись?» – «Треба проситись, щоб одімкнули!» – «Ну, а як уночі треба?» За якихось два тижні після того він уже вмер, так і не зрозумівши, мабуть, цього. Не вкладалось в його голові, що людину, як скотину, можна замикати на замок.

Невесело й нудно було сидіти дома. Переодягнувшись «по-мужичому», ходив я до сусідніх сіл відновляти зв'язки й організацію, але трудно було щось робити, бо ще були дуже свіжі спогади про недавні арешти і люди побоювались. Рішив я з дому втекти, але не мав ніяких документів.

Написав до Києва приятелеві «Ґлаші», щоб поінформувався, як стоїть моя справа в університеті. Тут-то й пригодилось мені те, що я добре вчився. Я був звільнений від платні за науку в університеті за свої успіхи також і на другий рік. Отже, хоч і пропало в мене друге півріччя попереднього учебного року, але з університету мене не вигнали за «невзнос платы». В університеті я, одним словом, числився і в цім учебнім році, тільки мав заплатити тепер уже за науку, бо не тримав іспитів. Зібрався я і без дозволу поліції в листопаді поїхав до Києва; заплатив гроші в університеті й одержав «вид на жительство». Отже, я тепер «легально» можу жити в Києві, поки там начальство доглупається, бо хоч наше село всього 30 верст від Києва, але то «друга губернія». А поки там «губернія» з «губернією» порозуміється, то я собі можу жити в Києві.

У Києві відновив я свої студії в університеті, але разом з тим відновив і працю в партії. Тепер мене кооптували до київського комітету РУП і приділили «ресорт» – справу організації середньошкільників. Став відновляти цю організацію. Знов позакладалось кілька гуртків. Один із них був активний і доброго складу гурток. Серед членів того активного

гуртка пригадую собі Свєшнікова, Симиренка і Левка Чикаленка [76]; із них останній був пізніше активним членом УСДРП і тепер є політично чинним. В складі київського комітету були тоді: В. Винниченко, М. Порш, А. Гук, Б. Матюшенко, В. Степанківський і (здається, також) Л. Юркевич.

Провідниками були В. Винниченко і М. Порш. Однак цей провід не виявляв якоїсь цілості й однозгідності; навпаки, між обома провідниками все була незгода. Могли бути тут, звичайно, і чисто суб'єктивно-особистого характеру причини (amare humanum est *); були це дві різні натури з різними характерами, різними темпераментами; дві різні виразно означені індивідуальності. Але були, без сумніву, й глибші причини розходження між обома провідниками — це різні погляди на методи революційної боротьби. В. Винниченко мав більше нахил до методи «d'action direkte **», тоді як М. Порш обстоював необхідність глибокої попередньої підготовки до виявлення революційної чинності. Та й у питаннях принципово-програмового характеру не було однозгідності в поглядах; М. Порш явно схилявся до думки про необхідність ставити виразно питання про економічне й політичне усамостійнення України, тоді як серед інших провідників партії ця думка не знаходила своїх прихильників.

Осередком тодішнього РУП-івського життя у Києві був старий ще дім Юркевича на Паньківській вулиці. У нижньому поверсі дому були дві кімнати молодого Юркевича (Левка), куди й сходились здебільшого активні діячі РУП. Хоч і берегли нібито оте помешкання для важніших справ чи зборів партії, але тут постійно товклось багато всякого народу. Тут же відбувались здебільшого й засідання комітету, на яких з молодечим запалом дебатувалось питання про найкращі способи визволення українського трудящого люду з неволі соціальної і національної. У кімнаті при самій землі, з низькою стелею, повній тютюнового диму, спорили завзято, до знесилення й іноді комічних моментів. Я пригадую собі, що одного разу В. Винниченко, стомлений, мабуть, біганиною, під час засідання трохи вільніше розсівся чи розлігся на м'якій отоманці. М. Порш вніс формальну пропозицію, аби «товариші під час засідання «засідали», а не «залягали», як тов. Винниченко». Це саме вже свідчить, до якої міри напруження й гостроти доходило часами при обміркуванні важніших питань, які кожен із присутніх хотів, звичайно, розв'язати

---

* Amare humanum est *(лат.)* — Любити властиво будь-якій людині. — *Ред.*
** D'action directe *(фр.)* — безпосередня дія. — *Ред.*

якнайкраще. Однак потім деякі учасники зборів, що між собою були особистими приятелями, ходили до близької пивної «ганяти духів».

Починався вже бурхливий 1905 рік, а з ним висувались і нові політичні питання та тактичні завдання, на які мусіла дати відповідь чи зайняти певне становище партія. Пригадую собі, що я мав завдання скласти для своєї «парафії», значиться, для середньошкільників, прокламацію, в якій мало бути висвітлене значення подій, що відбулись 9 січня (ст. ст.) 1905 р. у Петербурзі [77]. Склав я проект тієї прокламації. В. Винниченко, сидячи у мене на помешканні зі студентським кашкетом (для конспірації носив!) на потилиці і поправляючи мій проект, був ним невдоволений і сердито бубонів: «Товариші й досі не навчились писати по-українськи... думають по-російськи, тільки слова українські». Було це неприємно чути, але я не заперечував. Дійсно, не навчились як слід, та й вчитись ніде було, бо «вѣрноподанные» не вчили ж нас. Легко було так говорити талановитому письменникові. А проте хіба є такий прилад, яким можна було б зміряти, у кого з нас і скільки «русскости» залишилось у психіці, способі, думання та в поступованні?

На початку літа 1905 р. фактично кінчилась моя участь в роботі РУП. Це був для мене до певної міри критичний період, коли мусив я собі самому дати відповідь на деякі основного значення питання та відповідно до тих відповідей скермувати й свою дальшу участь в революційній боротьбі. Криза ота розв'язалась так, що в осені того року я працював уже в Українській соціал-демократичній спілці [78].

Не причиною, а скорше безпосереднім приводом до тієї кризи, яку я переживав на весну 1905 р., були відомості про наслідки з'їзду РУП, що мав відбутись в кінці 1904 р. Відомо, що на тому з'їзді стався розлам між членами єдиної перед тим партії. Відомості про це прийшли й до нас. Вони-то, власне, й викликали потребу ґрунтовніше розібратись в положенні справ, яке утворилось наслідком розламу, знайти їх причину та зайняти певне становище в даній ситуації партії. Отже, рішив я на самоті зайнятись аналізом і самоаналізом. В літі зайнявся я насамперед докладнішим студіюванням марксизму і в першу чергу докінчив студіювання всіх трьох частин Марксового «Капіталу», розпочате ще в тюрмі. Ці студії привели мене до необхідності критично подивитись з погляду марксизму на позиції й характер самої РУП.

Минуло вже з того часу майже чверть століття і, здається, можна тепер говорити про ту минувшину, як про історію, не зачіпаючи будь-чию амбіцію та обминаючи всякі особисті моменти. Думаю, що й ті, що тоді

думали інакше, приймуть нинішні мої спогади не як теперішні мої міркування, а як переказ того, що було й про що міркувалось тому вже майже чверть століття. Отже, sine ira *.

В той час, на мою думку, РУП не була (та, може, й не могла ще бути) справжньою політичною партією, що спиралась на широку низову організацію, мала свою вироблену і точно спрецизовану програму й тактику та свій досвідчений, теоретично вишколений партійний провід. Партія складалась із окремих, не дуже притому численних, гуртків; трудно було говорити про якусь партійну масу, що впливала б своїм голосом на напрям політики провідних партійних органів. Для кожного, хто ближче знає той період РУП, дуже добре відомо, що напрям цей визначали «верхи» організаційної піраміди, а «низи» про те довідувались post factum. Основні питання програмового чи тактичного характеру не виносились на широкий форум партійної «громадської думки», та, може, й виносити їх було річчю непотрібною, бо ті «низи», які мали творити партійну «громадську думку», не були підготовані до обміркування й вирішення таких принципових питань. Їздячи на працю в провінції і сам закладаючи гуртки, я бачив наочно, з кого складаються оті партійні «низи», які до того ж організаційно не так уже міцно були з партією зв'язані. Це були або малосвідомі напівпролетарські селянські елементи, або в кращому разі був це нечисленний ремісничо-пролетарський елемент. Лише окремі індивідуально здібніші люди підносились на такий рівень, що для них подібні принципові питання були зрозумілі. Таким чином, вся громадська думка партії обмежувалась на інтеліґентних, переважно студентських, організаціях, із яких виходили й самі провідники партії. Будь-які ухили чи спірні питання не корегувались чи не рішались широким колективом, численною партійною «масою», а полагоджувались переважно тіснішим ґуртом провідників, які всі могли зібратись в одній кімнаті у Юркевича. Тому, власне, в партійній чинності та й ідеологічному напрямі так сильно позначались впливи окремих осіб.

Тим менше ще могла себе вважати РУП за партію пролетарську; для цього у неї було занадто мало даних, або й зовсім і їх не було, бо трудно вважати за достатній аргумент те, що в РУП було кількадесят робітників шмуклерів, іконостасників чи чорноробів з шкіряних та цегельних фабрик. Ставши на ґрунт марксизму та бажаючи бути пролетарською партією, мусіла б вона знайти собі відповідну соціальну базу, ц. є. організувати коло себе й своєї програми робітництво, справжній

---

* Sine ira et studio *(лат.)* – Без гніву і пристрасті (Тацит). — *Ред.*

промисловий пролетаріат на Україні. Цього, однак, не можна було досягти інакше, як тільки змінивши своє відношення до неукраїнського робітництва. Треба було поставити собі метою об'єднати в своїй організаційній системі всі ці елементи, ц. є. із української, національними рамками обмеженої партії стати робітничою партією України. Це, однак, серед правовірних ерупістів уважалось за щось таке, що рівне було «зраді». Для того, щоб неукраїнський робітник міг стати членом партії, він мусів стати попереду «українцем». Отже, наприклад, такому ерупістові, як М. Гутник (походженням жид), довелось «українізуватись» та працювати серед українського селянства навкруги Макарова замість того, щоб він організував у партії жидівських ремісників-пролетарів.

Само собою, що склад партії визначав і загальну її фізіономію, її внутрішню природу і її поведінку. Ясного й виразного духу класово-пролетарської партії РУП не мала, бо ж впливовими і найбільш організаційно з нею зв'язаними, найбільш сталими її членами були, як уже згадано, переважно революційно-інтеліґентські гуртки з соціалістичними симпатіями чи соціалістичною ідеологією. Тому-то при всій, іноді навіть різко-демонстративній, критиці позицій ліберально чи радикально-демократичної української інтеліґенції внутрішній зв'язок між ерупістами та тими українськими інтеліґентськими кругами завжди підтримувався та набирав часто навіть дружнього характеру. Тепер уже не є ні для кого секретом, що український «буржуй» Є. Чикаленко [79] матеріально підтримував видавництва РУП. Сумнівно, щоб могло це статись, якби партія мала ясно виявлену класово-пролетарську фізіономію. А це останнє могло бути тільки в тому разі, коли б партія мала під собою відповідну соціальну базу, коли б вона вийшла поза національно-українські рамки та об'єднала б у своїй організації широкі робітничі маси різних національностей, що розуміли б цілі визвольної (соціальної і національної) боротьби так само, як їх розуміла РУП *.

Як же сама РУП чи власне її провідні люди розуміли цілі цієї боротьби? І тут доводиться визнати, що ясного розуміння не було. Не говорю про те, що не було формально визнаної відповідним представництвом

---

* Кожний критично думаючий член УСДРП і тепер мусить серйозно застановитись над цим питанням. Зокрема, треба надзвичайно уважно проаналізувати самих себе щодо права претендувати на гідність партії українського пролетаріату. Найважнішим питанням є те, чи вона є справжньою робітничою партією, зв'язаною з масою. Найгіршою методою роботи є самообман та оперування ілюзоричними або фантастичними уявами. Для самої справи все краще буває знати найгіршу, але правдиву реальність, ніж найкращу ілюзію. Треба задуматись над тим, чому в даний час серед видніших членів партії, які більше-менше активно займаються партійними справами,

санкціонованої партійної програми. Могла бути фактично визнана програма; але й такої не було, бо не було однієї думки серед провідників в питаннях первоступінного значення. Та й, по совісті, не було власне кому дати обґрунтовану відповідь на деякі основні програмові питання. Не було серед тодішніх чільних ерупістів людини, котра могла б дати справді наукове теоретичне умотивування певних постулатів, основане на наукових дослідах і критичному аналізі тодішньої української дійсності (нікому це, звичайно, не в докір, бо ж трудно вимагати від студентів подібної праці!). Єдиним, власне, теоретиком був М. Порш, що підводив, по силі своєї змоги й знання, сякі-такі підвалини наукового характеру під принципові програмові вимоги партії. Щодо інших, то я думаю, що сьогодні вони й самі інакше ставляться до своїх колишніх творів і сьогодні вже й самі вони згодяться з тим, що колишні їхні молодечі писання доволі далекі від чогось подібного до теоретичних наукових розвідок.

Для ілюстрації того, до якої міри слабою була теоретична підготовленість видатніших членів РУП до розв'язання важніших програмових питань, досить буде згадати про те, як стояла справа з кардинальним для РУП національним питанням. Амплітуда колихань була тут просто неймовірна: від «самостійної України» до трактування національного питання як «неіснуючого питання». І аргументація в обох випадках була майже однаково далека від науковості; оцінки цієї справи з погляду даних науки та в перспективі розвитку суспільно-господарських відносин України й Росії ні там, ні тут ніякої не було. Це були скорше крики наболілої української душі, ніж спокійне докладне дослідження й об'єктивно-наукове обґрунтування важливої проблеми економічних і національно-політичних інтересів України та подавляючої більшості її населення, в тому числі й пролетарських та півпролетарських його верств. Цілком зрозуміло, що коли М. Порш поставив це питання в таку іменно площину та дав до цього певну аргументацію, побудовану на деяких об'єктивно-наукових даних, то він легко й скоро подолав усякі

нема ні одного із колишніх її провідників, хоч чимало з них ще є живих і здорових. Я не маю на увазі тих, що ідеологічно розійшлись з нею і перестали взагалі бути соціал-демократами. Але виникає питання, чи можливе є в дійсно масовій партії таке явище, щоб її старі й видатні члени та провідники просто покинули свою партію й зайнялись різними іншими справами, притому в час, найбільш для партії тяжкий і відповідальний. Не говорю вже про великі, справді масові європейські соц.-дем. партії, де членство числиться у багатьох по 40—50 років. Але навіть на чолі тепер нелегальних російських соціалістичних партій стоять люди, імена яких ми знали ще тому 25 років. Чи втеча провідних людей від УСДРП не свідчить про її слабість, чи не є це загрозливий покажчик того, що партія не вийшла ще із стану інтелігентської гуртківщини?

настроєво-емоціональні міркування своїх противників, заволодів «громадською думкою» партійних членів і схилив їх до прийняття ідеї автономії України.

Члени РУП були, без сумніву, під великим впливом ідеології російських соц.-демократів. Не маючи своїх власних наукових дослідників, вони користувались почасти перекладеними на російську мову працями закордонних наукових працівників, що розробляли різні проблеми соціалізму. Але чимало оригінальних праць російських соціал-демократів служило членам РУП за «настольні» книжки в теоретичній їх підготовці й виробленні соц.-дем. світогляду. Хто з них не пам'ятає, що книжки Н. Бельтова (Г. В. Плеханова) [80] «К вопросу о монистическом взгляде на историю», В. Ільїна (В. Леніна-Ульянова) «Развитие капитализма в России» чи П. Маслова [81] «Аграрный вопрос в России» були для всіх нас дійсно «настольними» книжками, із яких черпали ми аргументи для обґрунтування своїх позицій?!

Однак не тільки ота теоретично-наукова російська соціал-демократична література користувалась у членів РУП найбільшою їх увагою і пошаною. Чисто партійне видання «Искра» значно впливало на творення й формування ідеології РУП, яка була в цьому відношенні значно слабшою й інтелектуальними своїми силами значно біднішою. Тому й не диво, що в РУП ніколи, здається, не вмирали тенденції до можливо тіснішого об'єднання з РСДРП [82] при умові признання за нею права обстоювати в рамках єдиної загальноросійської партії свої ідеологічні позиції та при признанні за РУП, як цілістю, автономних прав у соц.-дем. партії цілої Росії. Тому, мабуть, представник РУП на міжнародному соціалістичному конгресі 1904 р. сидів у складі делегації російської соц.-демократії, в той час як представник галицької соц.-дем. не засів до польської делегації. Стаючи на позиції класової пролетарської партії, РУП схилялась уже до думки про об'єднання всіх національних соц.-дем. партій в єдину для цілої Росії партію пролетаріату, але послідовно до кінця не йшла.

У своїх висновках схилявся я до необхідності переглянути своє відношення до РУП, оскільки вона продовжувала би стояти на попередніх невиразних позиціях. В такому був я настрої, коли в осені 1905 р. зустрівся з П. П. Канівцем, який приїхав із закордону. Від нього довідався я про утворення «Спілки» та її згоду з РСДРП; притому довідався, що «Спілка» мала бути автономною організацією і що її метою є перетворитись в крайову організацію РСДРП на всій Україні. Запропонував П. Канівець і мені вступити до «Спілки». В принципі це відповідало моїм міркуванням.

Не зовсім задовольняла мене позиція РСДРП в національному питанні, яке ця партія думала розв'язати шляхом визнання рівноправності всіх мов та заведення широкого місцевого й обласного самоуправління. Але ж програма партії не є щось вічне й незмінне. Та й взагалі тоді серед самих ерупістів питання про необхідність домагання автономії України не було остаточно вирішене. До того РСДРП в своїй програмі без застережень визнавала право націй на самоозначення, і не було причини думати, що ця партія відмовить такого права українцям. Принципово вона й не відмовляла їм цього права, хоч і висувала певну аргументацію проти навіть федеративного устрою майбутньої російської республіки. Але ж могла бути й контраргументація. Тоді ще глибоко вірилось, що всі соціалісти будуть і практично здійснювати те, що визнають в принципі, та не будуть спірних питань розв'язувати зброєю.

Правильно то було чи неправильно, але стояв я тоді за об'єднання всіх соц.-дем. партій Росії, і тому на пропозицію Канівця я дав свою згоду на вступлення до «Спілки». П. Канівець познайомив мене з членами Головного комітету «Спілки». В помешканні І. Кирієнка [83] на Львівській вулиці були члени Головного комітету, окрім самого І. Кирієнка, М. Меленевський [84], Гр. Довженко [85], О. Скоропис-Йолтуховський, П. Тучапський [86], С. Завадський та представник київського комітету РСДРП Л. М. Слуцький. Зразу ж означили мої функції пропагандиста й районного організатора. Тут же І. Кирієнко дав мені й конспіративне ім'я «Левко».

Тепер уже є можливість докладно досліджувати революційну чинність колишньої «Спілки» на підставі документальних даних та об'єктивно оцінювати її роль в історії визвольних змагань трудових верств українського народу. Я особисто не вважаю себе вправі викладати про ту чинність, не маючи в руках відповідних матеріалів; тим менше вважаю себе покликаним до оцінки ролі й значення «Спілки» у визвольній українській боротьбі, бо свідомий того, що мені, як колишньому активному її членові, не пощастило б дати цілком об'єктивної оцінки та уникнути в даному разі цілком зрозумілого суб'єктивізму. Хочу тут занотувати лише деякі епізоди із тієї доби своєї революційної партійної діяльності.

Наближались бурхливі жовтневі дні 1905 р. Вже початок того року віщував наближення кризи російського самодержав'я. Криваве здушення виступу робітників у Петербурзі в січні того року свідчило нібито про те, що самодержавний режим ще все ж таки досить міцно тримається, коли його агенти відважуються на такий рішучий і разом з тим ризикований крок, як розстрілювання мирних маніфестантів-робітників. Однак наказ тодішнього петербурзького градоначальника генерала Д. Трепова [87] «патронов не жалеть» не міг уже, очевидно, припинити розвитку

революційних настроїв серед робітничих і до певної міри також селянських мас.

Ці настрої лише до часу не виявлялись назовні. Але вже в літі того року стався вибух. На Чорному морі збунтувавсь броненосець «Потемкин». Заворушились також і російські ліберально-демократичні кола, які виявляли свої опозиційні настрої на різних зборах, з'їздах і у пресі. Мабуть, не буде помилкою сказати, що в той час із усіх російських газет найбільший наклад мала демократичного напрямку газета «Сын Отечества» [88], в якій провадилась систематична й іноді доволі різка критика самодержавно-бюрократичного режиму. Ім'я «хлесткого» фейлетоніста цієї газети Я. Яблоновського (теперішнього співробітника монархістичної російської газети «Возрождение» [89] й українофіда) лунало тоді по цілій російській імперії, бо він справді з великим хистом писав свої фейлетони та часто дуже дошкульно зачіпав царську бюрократію. Навіть українське питання освітлюване було доволі прихильно опозиційно-ліберальною пресою, а російська Академія наук, як відомо, висловилась за знесення обмежень відносно «малорусского языка».

Загалом нещаслива для Росії війна з Японією значно підкопала ґрунт під ногами самодержав'я. Тодішній барометр політичних настроїв у Росії — студенство — показував непевний стан речей. Восени почались студентські «безпорядки». Робітництво також явно «бунтувало». На селі чулось напруження, готове виявитись у формі аграрних «безпорядків». Нарешті в жовтні цілу Росію охопив загальний страйк. Кілька днів пізніше оголошено було вже царський «Маніфест 17 октября» [90] з обіцянкою всяких свобод. Тисячі й десятки тисяч людей на мітингах і в походах маніфестували свою щиру радість і віру, що наступає нова доба, коли й у Росії буде «свобода».

Трудно описати той ентузіазм, який охопив російського обивателя. Я спостерігав на вулиці різні сцени, викликані цим ентузіастичним настроєм: незнайомі люди вітали один одного і часто, скинувши шапки, цілувались як на Великдень. Бачив, як натовп людей почепив поліцейському надзирателю й кільком городовим червоні стрічки; потім їх усіх «качали». У той час, коли цього надзирателя несли на руках, він з усієї сили гукав: «Да здравствует свобода!.. Теперь не надо будет делать обысков!.. Ура!.». І цілий натовп ревів: «Ура!.. Ура!.». Тоді мало хто думав про те, якою ілюзоричною була вся ота «свобода» і що поліцейський надзиратель ще робитиме «обыски» так, як це було й раніше. Лише окремі голоси чути було, які говорили, що боротьба тільки почалась.

Вони мали повну рацію, бо вже того ж самого дня стріляли в людей, а другого дня почались організовані урядом жидівські погроми. Мені

особисто пощастило уникнути куль під час стрілянини в натовп, який був на Думській площі, а моїй жінці куля прострілила капелюх і навіть поранила шкіру на голові. 19-го (ст. ст.) жовтня коло 10 год. ранку направився я зі своєї кватири на Жилянській вул. по справах аж на Печерське. Доходячи до Васильківської вул., побачив я невелику групу людей, яка йшла в напрямі до Хрещатика, співаючи «Спаси, Господи, люди твоя»; наперед несли ікони й портрет царя. Бачив, що декому із публіки зривали з голови капелюхи й кидали їх на землю. Думав, що це чорносотенні «патревоты» улаштовують демонстрацію своєї вірності самодержав'ю. Однак скоро після того, як демонстранти минули нас, почувся якийсь ляскіт, вигуки й видно було безладну метушню по вулиці приблизно в тому місці, до якого дійшли демонстранти. А далі довелось мені на власні очі побачити жидівський погром, про який я колись в дитинстві тільки чув від матері. Чув і музику при тому, як колись чула моя мати. Тільки вона була на цей раз інакша. З одної кватири в домі на розі Васильківської й Маріїнсько-Благовіщенської вулиці витягли на балкон піаніно й кинули його аж з третього поверху додолу. Воно, звичайно, розбилось, але у мене довго ще потім в ушах бринів дикий акорд усіх струн розбитого піаніна. Із багатьох вікон того дому летів пух. Коло дому стояло кілька городових, які нікого в дім не пускали, але всіх погромщиків вільно випускали з дому. Подібні картини бачив і в інших місцях, а на Хрещатику бачив, як громили магазини, причому в міру того, як погромщики посувались наперед, поліція й військо брали під свою охорону здемольовані магазини. Надвечір рознеслась чутка, що будуть громити в тому районі, де ми жили. До нас прибіг жид-кравець, який жив у тому ж дворі, що й ми, просячи заховати його з родиною. Помістили їх в одній кімнаті й заставили шафою двері до тієї кімнати, щоб випадало так, нібито ми живемо тільки в одній передній кімнаті: В такому становищі прожили ми цілу добу, ризикуючи, що буде напад погромщиків, виявлено буде схованку жидівської родини і всім нам разом буде дуже погано. До того ж хтось приніс вістку, що будуть бити не тільки жидів, але й бунтівників-студентів. У нашому домі були мебльовані кімнати, зайняті переважно студентами. Дійсно, увечері якась таємнича рука поробила крейдою знаки на тих домах, де мали жити «крамольники» чи жиди. Позначено було й наш будинок. Організували ми свою оборону, уоружившись хто чим міг, і по черзі вартували коло воріт. Якісь темні постаті невеликим гуртком тинялись на нашій вулиці, приглядаючись до окремих будинків; пробували, як переказували, нападати на деякі будинки, але їх одбивала самооборона. Була й у нас кілька разів тривога, одинак до одвертого бою діло не доходило. У такому напружено-тривожному стані прожили ми кілька днів і ночей.

Незважаючи на таке скоре наступлення реакції, революційна робота закипіла. Разом з І. Кирієнком поїхав я до Баришполя. Виступали ми тут на великому мітингу у волосному правлінні, де зійшлося кілька сот людей. Мітинг у Баришполі пройшов загалом добре і наша резолюція була ухвалена; говорилось в ній про необхідність скликання установчих зборів, заведення республіканського ладу, знесення обмежень для національностей, переведення земельної реформи*.

В короткім після того часі їздив я уже з одним «співчуваючим» студентом на мітинг до Семиполок (35 верств від Києва по шосе на Чернігів). Тут уже мітинг кінчився інакше. Після мітингу, на якому зібралось багато народу, поліцейський урядник з п'ятьма стражниками хотів нас арештувати. Люди вже стали розходитись. Ми йшли до двору, де стояли наші коні, якими приїхали з Броварів. Нас оточила поліція; пробувала забрати, але ми не дались. Урядовець вийняв револьвер і я також. Перший вистрілив він, але не вцілив, бо до нього підскочив один парубок і підбив угору руку. Потім збіглись люди й били поліцію. Били страшенно, камінням, грудками мерзлої землі, колами. Тим часом ми рушили з містечка, але за нами вискочило п'ятеро кінних стражників. Почалась скажена погоня. Мій товариш правив у передку саней парою добрих коней, а я сидів позаду напоготові з військовою рушницею в руках. Коли наші коні, стомившись, бігли тихше, то нас доганяла стражницька

---

* Говорили ми по-українськи. Зазначаю цей момент з огляду на ті закиди, які робились членам «Спілки», нібито вони провадили русифікацію українського селянства й робітництва. Я не займаюсь тут питанням про доцільність чи оправданість тактики спілчан. Зазначу тільки, що серед них не було розбіжностей в поглядах на вживання української мови для пропаганди серед трудових мас, які говорили українською мовою. І навіть теперішній українофоб Ларін, як про це я вже мав нагоду писати (див. «Независимость» ч. 1, Прага, июль 1926 г.), в часи своєї активної праці у «Спілці» був тої думки, що на Україні треба провадити працю по-українськи. Щодо І. Кирієнка, то його роль в українській справі за революції 1917 р. зв'язана з надто сумними спогадами і його ім'я в українських колах стало одіозним або й просто ненависним. Але справедливим треба бути і до противника, і тому я вважаю за свій обов'язок зазначити, що І. Кирієнко, на мою думку, русифікатором не був. Інша справа, що в своїх державно-політичних поглядах він різко розходився в 1917 р. з національно-українськими партіями. Але ж хіба він один був такий? Хіба ще й пізніше аналогічну або ще й гіршу позицію супроти українських визвольних змагань не займали люди, яким не відмовляється права звати себе українцями і навіть бути членами українських наукових і інших установ? Уважаю за велику штучність, коли дехто ділить спілчан на дві категорії: люди «русской» і української культури. Були в «Спілці» і росіяни, і українці, і жиди. Одначе хто дасть цілком неспірний критерій для означення того, хто із українців-спілчан був української, а хто «русской» культури? І. Кирієнко був одним із нещасливих продуктів російського панування на Україні. Це правда. Але ж українська справа в 1917 р. стояла далеко інакше, ніж стоїть тепер.

кавалерія й на бігу намірялась стріляти, а я, щоб їх не допустити до себе, приготовлявся відстрілюватись. З великою бідою пощастило нам утекти й сховатись у «співчуваючого» помічника лісничого.

Резолюцію про республіку й землю було ухвалено на мітингу, але замість того до Семиполок прийшли драгуни «на усмиреніе» та охорону панського двору.

З Броварів об'їхав я район «своєї» організації, відновляючи поодинокі гуртки. На цей раз, між іншими, до Оглівського гуртка пристав і Гр. Чупринка та молодий місцевий священик. Само собою розуміється, що перебування в гуртку Гр. Чупринки було коротке. Він взагалі був не революціонер, а бунтар.

У нашому селі мене спіткала знов неприємність. Скоро, тільки я там появився, прийшов до мене стражник з вимогою, щоб я явився до пристава. Кажу, що до пристава не маю діла, а коли він до мене щось має, то хай сам до мене явиться. Загрожував стражник, що мене арештує, бо має такий наказ. Сам на сам я його зовсім не боявся, та й не думав, щоб він на це відважився, знаючи, як до мене ставляться селяни. Ясно, що треба було тікати, і я почав «маневрувати». Пішов на «новий двір» пообідати. Тим часом стражник послав гінця до пристава у Бровари, а сам «герметично» замкнув мене, поставивши навкруги садиби сторожу із селян. За якийсь час один із «сторожів» прийшов попередити мене, щоб я тікав, бо вони мене «стережуть». Показав, де краще мені перелізти через паркан, щоб стражник не побачив. Так я й зробив; пішов на «старий двір», сів на санки і за якихось пару годин був уже в Баришполі. Коли приїхали поліцейські, то не хотіли ніяк повірити, що мене нема вдома: шукали під ліжками й у шафах, але марно. Так були певні свого успіху, що вже наперед повідомили про це і для мене приготована була окрема камера в тюрмі, як оповідали мені про це потім члени нашої організації, що були тоді арештовані. Отож й за «свободи», оповіщеної Маніфестом 17 жовтня, поліція свого поступування не змінила.

Пізньої осені чи десь на початку зими я був уже в якості «районного організатора» в Умані. Район був дуже великий: охоплював майже цілий Уманський повіт та частини сусідніх повітів і доходив аж до границь Херсонщини (Торговиця Уманського повіту була на одному боці річки, а на другому боці, вже в Херсонській губ., було містечко, здається, Архангельське чи Ново-Архангельське).

Моєю «резиденцією» була Умань, де я жив як «професіонал», одержуючи від партії 15 руб. місячно на існування (правда, не зовсім регулярно одержував і мусів собі трохи підроблювати уроками). Нелегальний паспорт мав на ім'я «міщанина Василія Петровича Волгина».

Грошей було мало, так що жив разом з «сочувствующим» студентом У-ським в одній кімнаті, не маючи ні подушки, ні ковдри, ні навіть якоїсь підстилки під боки. Погано було спати, аж кістки боліли. Згодом поселились ми цілою «комуною»: студент У-кий, якийсь вигнаний із семінарії аматор гри в карти й на гітарі, я та «екстерн» Б-лик *. Хоч і тут було жити неважно, але з боку конспірації було нічого собі.

Організації існували в самій Умані, в Тальному, Христинівці й Торговиці, де був організований ремісничий та залізнодорожний пролетаріат. Звідси розходились зв'язки з сільськими організаціями, в яких були об'єднані бідніші селянські й напівпролетарські елементи. Скоро після мого приїзду поставили ми в Умані свою нелегальну друкарню. За «хазяйку» прислали нам з Києва Любу К-р. Праця йшла добре, жваво.

Тут я на практиці роботи побачив, що можна провадити роботу, не насилуючи одних і не денаціоналізуючи других. Прокламації друкували і по-російськи, і по-українськи, бо в наших організаціях були об'єднані українці, росіяни і жиди. Ті товариші, що поширювали по селах книжки й прокламації, переказували, що мої «твори» в образі прокламацій, писаних українською мовою, мали безперечно більший успіх, ніж російська соціалістична література.

В період виборів до першої Державної думи боролись з російськими кадетами. Сам я не міг ходити на збори, бо негайно «провалився» б через те, що в малому місті зразу звернули б на мене увагу й розшифрували б «міщанина Волгина». Виробляли ми відповідні тези, укладали промови, а потім хтось із наших ішов на збори й промовляв. Працювали разом з «Бундом» **.

---

* Цього-то «екстерна» Б-ка я вчив математики й французької мови, бо він був бідний селянський син і не міг наймати собі репетитора. Уже за часів гетьмана в 1918 р., коли я був директором департаменту Міністерства народного здоров'я, прийшов до мене той самий Б-лик; він був уже доктором медицини. Згадували колишню «комуну»: він мені дякував за поміч. Пізніше, на еміграції, допоміг я йому виїхати з Відня до Америки. В кінці 1922 р. одержав від нього листа, в першому рядку котрого стояло: «Вибачте — забув Вашу батьківщину» (ц. зн. як мене звуть по-батькові). Спасибі йому, що хоч не згадав «матерщиною».

** В 1925 р. зустрівся я у Празі з дружиною українського громадсько-політичного діяча М. Цеглинського з Нью-Йорка. Казала мені пані Цеглинська, що знає мене з часу мого перебування в Умані, бо була тоді також там учителькою і працювала в організації РУП. Я не хочу брати під сумнів того, що в Умані тоді справді була РУП-івська організація; але дивним є те, що вона нічим себе не проявляла і в часі виборчої кампанії, ні з «Бундом», ні з нами в жодні порозуміння не входила. З панею Цеглинською в Умані я зустрічався не в партійній роботі, а в приватному товаристві.

В зимі 1905-6 р. в Білій Церкві відбулась обласна конференція. Змагались тут два напрями: за легальну роботу й участь у виборчій кампанії, з одного боку, і за збройне повстання та бойкот виборів до Думи, з другого боку. Як відомо, напрям «Спілки» був більше меншовицький, хоч в деяких питаннях вона від чистого меншовизму ухилялась; скорше можна б сказати, що в боротьбі двох напрямків РСДРП — большевизму й меншовизму — «Спілка» займала більше посередню позицію «болота», в якому колись сидів і Л. Троцький.

Довго в Умані трудно було вдержатись. Навесні став я «провалюватись». Місцеві шпіони надто примітивно слідкували; так що нетрудно було це бачити. На свято 1 травня (18 квітня ст. ст.) зібрались ми у місцевому парку «Софіївка», але скоро мусіли тікати, бо наближалась поліція. Тікали ми врозтіч. Довелось лізти через колючу дротяну горожу. Я мусів негайно тікати й з Умані, пам'ятку про перебування в ній я мав потім в виді ушкодженої нижньої частини одягу, бо зачепився за дріт при втечі з «Софіївки».

Треба було замести сліди й на якийсь час заховатися. Поїхав я з жінкою у Крим і поселився під самою Ялтою, де тоді царював славнозвісний Думбадзе [91]. За якийсь час у Ялті скоїлась подія: два юнаки з бомбою чекали на Думбадзе, але бомба впала з лавки, розірвалась і обох їх повбивала. Почались в Ялті труси й арешти. Якимось чином була з тими юнаками зв'язана й дочка нашої господині; вона стрільнула собі в груди з револьвера. Правда, вона лишилась жива, але всі стали голосно говорити, що той факт мав зв'язок з недавнім вибухом бомби в Ялті. Ставало небезпечним тут далі залишатись, і ми виїхали звідти. Пробули ще трохи в маєтку батьків мого приятеля В. Г-дзе і вернулись до Києва.

Я вже знав, що чернігівська адміністрація дала приказ мене арештувати, бо мала відомості про мою причасність до організації в Броварах і Оглаві та підозрювала мене в тому, що я був на мітингу в Семиполках (мала повну рацію!). Мені однак треба було побувати в своїх місцях. Заїхав і додому. Прийшов увечері, щоб ніхто не бачив. Другого дня, одягши свій «малоросійський» костюм, пішов на «старий двір», де мав побачитись з одним із наших людей. Поговоривши з ним, лишився на самоті в старому саді й під старою липою замріявся. Коли вертався додому на «новий двір», побачив, що коло двору стоїть восьмеро осідланих коней, а коло них стоять двоє стражників. Тікати було пізно, та й не хотів бігти вулицями по селу, щоб не понизити свого авторитету у селі, який стояв доволі високо від того часу, як я сидів у тюрмі. Пройшов повз стражників просто у двір; бачив через вікно, як батько й мати балакають у хаті зі стражниками, які мене вже побачили. Вдаючи, що простую до дверей,

я однак до хати не зайшов, а скочив до саду, а звідти через паркани, тини, сади й городи подався з села. Сидячи за селом у коноплях, бачив, як один стражник скакав Баришпільською дорогою. Значить, відрізують шлях на Київ, хочуть перейняти на Баришпільській станції. Броварі також відрізані, бо там же живе пристав, що прислав мене арештувати. Рішаю йти до сусіднього священика о. І. Г-кого. Знав, що він недавно одержав військову уніформу свого вбитого на війні сина. На цьому збудував план врятування. Городами й садами прийшов до дому о. Г-кого, якому оповів своє скрутне становище та просив помогти втекти у військовій уніформі. За короткий час, однак, під двором з'явились три стражники, які потім стали добиватись увійти в кімнати. На мою пораду о. Г-кий їх не впустив, вимагаючи відповідного «предписанія». Один із стражників поїхав до Броварів за «предписаніем», а двоє лишилось на вулиці стерегти. Цілий вечір і вночі була буря й дощ. Мусів сидіти до рана, та й стражник не міг скоро вернутись, бо було все-таки далеко до Броварів. На ранок мій бувший учень-гімназист, син о. Г-кого, сів за кучера на бричку, а я, одягши жіночий одяг, сів «за паню» і ми рушили «на базар». Стражник, коло якого ми проїздили, подивився на нас (моє обличчя було закрите густим серпанком) і не спинив. По дорозі на Баришпіль, на полі, я переодягся у військову уніформу і «підпоручиком» приїхав на станцію. Жандарм на станції віддав честь, а я «снисходительно» йому відповів. Пригодилась військова наука в гімназії. Сів на потяг і поїхав до Києва. В дорозі пізнав, який неприємний народ офіцери зі своїми розмовами про те, хто командир полку, чи не знаю я такого-то й такого-то. Відповідав як умів і вийшов з вагону на коридор, бо не хотів, щоб зі мною розпочали розмову ще й М. Г. Кривинюк з дружиною, які їхали в тому самому вагоні й здивовано на мене позирали.

Восени 1906 р. приділив мені Головний комітет «Спілки» нову «парафію» — Роменський район. Головними точками опори були Ромни, Гадяч і Зіньків; звідси йшли зв'язки на села. Той самий тип організації, що був раніше в Умані, і той самий характер членства. Інтересне явище спостеріг я в Ромнах, якого раніше ніде не бачив: це жиди-українофіли. Був тут чималий гурток молодших жидів, які були артистами української аматорської трупи; прекрасно говорили по-українськи; свідомо уважали себе жидами-українцями і навіть ходили в українській ноші. Жив я тут також «нелегальним», видаючи себе за «екстерна», який готується до іспитів за вісім класів, але ніяк не може їх скласти. Однак мав необережність не заховати добре своїх книжок від очей своїх хазяїнів-жидів, у яких була дочка-гімназистка, хоч самі вони були прості люди. Ця-то образована дочка, побачивши серед моїх книжок університетський курс

фізики, дала, мабуть, своїм батькам авторитетний висновок, що я не «екстерн». Після того старий батько заявив мені: «Ви, конєшно, можете жить у мене, но я же знаю, что ви таки да не «екстерн». Зачім вам учіться — ви вже учоний». Я залишився, хоч і знав, що моє інкогніто розкрите; в жидів все було безпечніше жити, ніж у «православних».

Недовго тут довелось працювати, бо попав я у чужу біду. Анархісти чи максималісти послали місцевому протопопові листа з вимогою видати їм певну суму. Протопоп заявив поліції, яка зробила в його домі засідку. Коли прийшли ті анархісти чи максималісти, то стали їх хапати. Почалась стрілянина, під час якої вбито городового. Нічого цього не знаючи, вертав я вечором із зібрання додому і просто наскочив на той момент, коли вже городовий лежав убитий, а недалеко якісь люди присвічували каганцем зв'язаного чоловіка, що лежав на землі й хрипів. З темноти вискочили до мене якісь люди з револьверами й закричали: «Стой!» Мене також арештували. Становище було прикре, тим більше, що в кишені у мене були деякі компрометуючі матеріали. Почав я грати простака-обивателя: висловлював жаль, що вбито чоловіка, що турбують поважних людей, вроді протопопа; помагав класти на віз вбитого городового, сумним тоном балакав з помічником пристава, головно зітхав і взагалі грав дурну комедію. Зрештою побачив, що я встиг приспати сторожкість поліції.

Тоді я, спочатку рухаючись разом з візником, що віз убитого городового, потихеньку зник у темряві і втік додому, де мене зустрів переполоханий старий жид-господар з вимогою, щоб я від нього вибирався. Вночі йти було нікуди. Мусів чекати до ранку. Вуличка наша була коротка й кінчалась сліпим кутом. Вийти до міста можна було тільки йдучи мимо протопопового дому. Нікого на вулиці не видно було, і я рушив зі свого двору. Коли підходив до місця, де сталась напередодні ота подія, із одного двору виступив той самий помічник поліцейського пристава, що був напередодні, й задержав мене. Почалась знов комедія, знов я симулював «простака». Мабуть, я непогано грав роль, бо коли зрештою я запропонував, що піду в поліцейський участок і там буду чекати, поки прийде туди помічник пристава, то цей згодився й сказав: «Ну идите, а я так через полчаса приду». Кажу: «Хорошо, я подожду» і потихенько собі пішов. Але коли тільки зайшов за ріг, прибавив ходи й попростував на залізницю. Потяга пасажирського не було і він ще не скоро мав їхати. Їхав товаровий потяг. Упросився в кондуктора «зайцем» їхати в товаровому потязі за 50 коп. Він мене сховав у будку, а цього мені й треба було. Анархістів на чолі з Ратнером [92] судив потім військовий суд у Києві і приговорив до тяжких кар: Ратнера до смерти, а інших на каторгу.

Скоро тільки я вернувся із Ромен до Києва, довелось мені брати участь в одній «експедиції» трохи військового характеру, бо мала вона своєю метою здобути зброю. Згадував я вже, що серед членів «Спілки» була течія, яка обстоювала необхідність підготовлювати збройне повстання. Почасти було це причиною того, що добування зброї шляхом нападу на військові склади не вважалось серед членів «Спілки» за щось противне її принциповим позиціям і її тактичній лінії. Але в даному випадку грала немалу роль ще й інша обставина: частину здобутої зброї мали перебрати від нас члени революційної вірменської партії «Дашнакцутюн» і за це мали нам дати грошей, яких вони мали багато, а ми мало. Отже, мали ми забрати зброю зі складу у Рівному. Були там у війську свої люди, за допомогою яких і мали це перевести. Групами в 2—3 чоловіки виїхали туди разом з «дашнаками». Щоб рано не бути у Рівному, заїхав я ще до Луцька, а надвечір був на місці.

Все було підготовлене членами місцевої нашої організації для того, щоб тієї ночі зробити напад. Наша людина мала якраз стояти «на часах» при складі. О годині 12-й уночі мусіли ми приступити до діла. Близилась уже 12-а година; всі сили підтягнені були в район складу. Чорноокі «дашнаки» нетерпеливились. Раптом прибіг член комітету місцевої організації з тривожною вісткою, що цілий розпорядок охорони складу за півгодини перед 12-ю мав бути змінений; замість попереднього «караулу» мав прийти інший, значно збільшений, причому частина тієї варти мала бути у засідці. Про це відомо, мовляв, з певних джерел. Наш план є відомий і нас хочуть піймати живцем або всіх постріляти. Це була доба польових судів, які завів Столипін [93] для боротьби з революціонерами. Жартувати було не можна. Довелось тікати якмога скоріше. Тієї ж ночі були труси на тих помешканнях, де були наші люди; місцеві учасники проектованого нападу були арештовані. Ясно, що була десь зрада.

Пізніше довідався я, що наше врятування ми завдячували одному старшині. Він довідався в штабі свого полку про те, що наш план викрито, і цілий вечір бігав по знайомих питаючись, чи вони не знають якихось революціонерів. Самозрозуміло, що всі відмовлялись, і тільки випадково одна дівчина відважилась сказати, що має таких знайомих. Тоді цей старшина їй все виявив. Але та дівчина й сама не була близько зв'язана з партійними людьми; отже сама ще мусіла шукати когось. Так, хоч і випадково, але в час ми були попереджені про небезпеку. Я, на жаль, не знаю імені того старшини, що нас врятував від розстрілу при складі або шибениці.

Коли вступав я в університет, світили мені шлях ідеї «марксизму й дарвінізму». Служив я ідеям «марксизму» доволі активно, але

й «дарвінізму» не лишав на боці. Тому сильно наліг на свої університетські студії. Однак був тоді гарячий час виборчої кампанії до другої Державної думи і треба було допомагати. А потім, коли вже вибори кінчились, то в Державну думу поїхав член Головного комітету І. І. Кирієнко, обраний до Думи, а за ним і М. Меленевський (Басок), Гр. Довженко й інші члени Головного комітету виїхали з Києва по партійних справах. С. Завадський ще восени минулого року був арештований; так само й О. Скоропис-Йолтуховський. Видний член і активний робітник «Спілки» П. Канівець був арештований ще в кінці 1905 р. Отже, обставини привели мене до центрального проводу діяльності «Спілки» *.

Весною 1907 р. об'їхав я великий район, відновляючи організації й зв'язок з тими, які були трохи погромлені жандармськими наскоками в кінці 1906 і на початку 1907 р. Побував у Чернігові, Гомелі, Новозибкові, Клинцях, Мені, Корюковці, Глухові, Конотопі, Ніжині і ще деяких містечках і селах Чернігівщини; проїхав потім до Київщини (Канів, Кагарлик, Ходорків), побував у Житомирі, Бердичеві та по менших сільських гуртках. Приємно вразило не тільки те, що розгромити організацій жандармам не вдалось, але й те, що справді відчувалось, що «маси» не є якоюсь фікцією, а таки справді реально існують, і що хоч і сиплються жандармські удари, але до самого низу вони не досягають.

Дійсно, наша організація була нехай і невеликою, але правдивою пролетарською партійною організацією. Авторитет «Спілки» стояв усюди високо, чому сприяло сильно й те, що вона провела кількох послів до Думи.

Після повороту став уже в самому центрі «Спілки», бо обставини вимагали заступити на цім місці тих товаришів, що вже далі працювати з тих чи інших причин не могли. П. Тучапський («Сергій Михайлович») вже давніше відійшов від праці в Головному комітеті. М. Ткаченко («Николай»), Р. Рабинович («Рахиль») і Й. Сорокер («Карпо»), що працювали в Головному комітеті, були вже в руках жандармів. Лишався на волі ще «Арнольд» (А. Риш) та кілька членів «технічної групи» — головно студентської молоді. Правда, не був арештований і М. М. Рашевський, що в той час стояв дуже близько до справ «Спілки» і був кооптованим членом Головного її комітету, але він практичної роботи не провадив

---

* А. Риш у своїй книжці «Очерки по истории украинской соц.-дем. „Спілки"» (Харків, 1926) на стор. 79 пише, що нібито він у травні місяці 1907 р. «привлек к работе Галагана — Левка». Автор книжки (партійне ім'я його було «Арнольд») був свого часу секретарем Головного комітету «Спілки» і, звичайно, поінформований в її справах. Але «ошибиться может даже крокодил». Мене «привлек» до роботи в «Спілці» не він, а пок. П.П. Канівець і не в 1907 р., а в 1905 р. Отже, не бажаючи, розходитись з історією, я змушений відмовити А. Ришеві права вважати себе за мого «хрещеного батька» у «Спілці».

(та, може, й не міг її провадити з огляду на своє становище директора банку). Треба ще згадати й Л. М. Слуцького, київського адвоката, який також в цей час був фактичним (хоч і не обраним) членом Головного комітету, як член колишнього «Провінціального бюро», що існувало ще перед постанням «Спілки» й об'єднанням її з РСДРП. Допомагав і другий київський адвокат Д. Міяковський, але безпосередньо в роботі участі він не брав. Так само допомагало й подружжя Гінзбургів (лаборант Київської політехніки та його дружина).

До безпосереднього мого «ресорту» спочатку приділено «техніку» революційної боротьби. На місце арештованої ще в зимі типографії була поставлена нова, хоч і трохи гірша, але добре улаштована; організовано власне «паспортове бюро»; заведено було нову систему шифрів і т. д. Скоро, десь вліті, «провалився» й член Головного Комітету «Арнольд». Типографія також була арештована. Становище було скрутне, бо фактично я лишився один в центрі цілої організації «Спілки», позбавлений притому ще й важного технічного засобу практичної чинності. Прикладав усіх зусиль, щоб удержати зв'язки з місцевими організаціями й вести далі роботу до того часу, коли приїде на допомогу хтось із відсутніх членів Головного комітету. В кінці літа приїхав Гр. Довженко («Дід»), але скоро його арештовано на помешканні М. М. Рашевського. Посадили його в Лук'янівський участок. Передали ми йому туди пильники; він перепилив ґрати і втік з участку. Треба було виправити його з Києва. Переговорив я з артистом-трагіком Д-ким; він одяг свою шикарну мантилю, поїхав на «рысаке» за Довженком і відвіз його на станцію Святошин, за Києвом, звідки «Дід» і від'їхав собі далі. Скоро із Києва виїхав на нову посаду М. М. Рашевський. Із конспіративних міркувань дальше став від справ М. М. Слуцький. Почались нові арешти; арештовано було й Д. Міяковського. Із провінції повідомляли про труси й арешти.

Моє становище було дуже прикре. Я вже не тільки ясно помічав, що стою на краю прірви, бо мене облягали шпіони й періодично мене трусили, але чув я, що у нас в організації не все благополучно. На явку прийшов раз якийсь чоловік у пальті з лисячим коміром. Він мав нашу «центральну явку», де одержав того дня і «явку», і «пароль». Все нібито було справно; він оповідав про справи місцевої організації; говорив українською мовою. Але якось дивно плутав назви різних партійних виконавчих органів і взагалі не володів «партійним жаргоном». Було підозріло *.

---

* Може, це був той самий «околоточний» надзиратель Миненко, про якого згадує в своїй книжці про «Спілку» (стор. 92) А. Риш.

Восени 1907 р. приїхав до Києва М. Меленевський-Басок. Треба було зробити перегляд своїх сил та скріпити організаційне життя. Почали підготовчу працю до скликання конференції. Тим часом я виїхав до Львова, щоб налагодити справу транспорту літератури із-за кордону та поповнити наше «паспортове бюро» паспортами чужих держав. Їхав, звичайно, нелегально. Із Крем'янця везли мене в фаетоні, але на полі пересів я до селянського воза і так приїхав до прикордонного села, просто до контрабандистів. Народ це — контрабандисти — дуже своєрідний, який і оком не моргнувши може відправити людину на той світ, так що ніхто й знати не буде. «Сурйозний» народ. Трохи було моторошно в їхньому товаристві, але я не відмовився пити з ними австрійського «шпирту», розбавленого трохи водою. Пили багато; я витримав іспит і заслужив їхню похвалу. Уночі ми по-приятельськи йшли до кордону. Був я в безпорадному становищі, коли вони мене лишили в лісі, у рові, а самі кудись пішли. Почув за якийсь час (здавалось мені, що це тривало дуже довго!) таємничі пересвистування. Потім мене повели до кордону. Іноді спинялись, іноді повзли на животах або лізли рачки. Зрештою прийшли до кордону. Вояк прикордонної сторожі одержав 1 карб. із 15 карб., що я їх заплатив жидові у Крем'янці, і перепустив нас. Переступив я доріжку завширшки не більше сажні і був уже в Австрії.

Уперше в житті побачив натурального галицького «сватка» з зачіскою ще часів Володимира Святого чи Ярослава Мудрого. Все було б гаразд, тільки погано було те, що на другий день рано «сваток» відмовився мене везти до Бродів, бо була тоді неділя і він боявся, що священик довідається, що він не прийшов до церкви через те, що возив «жида», то другої неділі згадає про це в «казані» і буде тоді «сваткові» велика ганьба. За допомогою проворнішої жінки знайшли компроміс: «сваток» піде до церкви, заманіфестує свою приявність там, а потім повезе мене до Бродів. Так і зробили.

У Бродах приключилась мені халепа. Через недосвідченість сів я у вагон раніше, ніж треба було, й цим звернув, очевидно, на себе увагу. Явився якийсь панок в червоній шапці в супроводі жандарма і потягли мене в канцелярію. Перевірили мої документи, які були, розуміється, не в порядку і стали загрожувати, що відправлять назад у Росію. От тобі й конституційна держава! Довго я спорив; зрештою помирились на тому, що я їду до Відня й далі, в Австрії не затримаюсь. Приїхав до Львова й поселився у давніх знайомих панства Трушів [94], в робітні самого артиста-маляра.

Почав полагоджувати свої справи. Зайшов до секретаріату українських соціал-демократів на вулиці Коперніка. Коли довідались, що я

приїхав по справах «Спілки», поставились до мене дуже неприхильно. Л. Ганкевич, з яким тут зустрівся, говорив на цей раз зі мною тоном дуже слабо прихованої ворожнечі і навіть зневаги. Сильно це було мені неприємно й гірко чути. Я не почував себе зрадником, за якого мене тут уважали недавні товариші. Згадалась притому історія з «Доброю Новиною».

Полагодив свої справи і з потрібними нам речами мав вертатись. Наш завідуючий транспортом «Володя» наполягав, щоб я разом ще з одним товаришем, якого я не бачив перед тим, їхав легально назад через Волочиськ, користуючись австрійським паспортом, написаним на ім'я якогось студента-поляка. Я по-польськи говорив доволі погано. Поведінка «Володі» мені взагалі дуже не подобалась; особливо ж вона мені не сподобалась, коли я переконався, що він весь час за мною стежить.

В день від'їзду привів до мене «Володя» того товариша, з яким я мав їхати. Це був С-кис, з яким я сидів у тюрмі. Із конспірації ми вдавали, що не знаємо один другого, але коли ми залишились самі, то стали балакати про «Володю». С-кис мав також враження, що «Володя» поводить себе підозріло *. Рішили ми вдавати перед «Володею», що їдемо легально, як він нам радить, а тим часом так не їхати й самим шукати шляхів. «Володя» посадив нас на потяг. Доїхали до Тернополя, а звідти поїхали на Збараж, а не на Волочиськ. Почались наші «митарства». Три дні і три ночі лежали в нетопленій жидівській хаті під перинами. Потім привели нас у якесь село і посадили у якусь клуню. Чутно було, як по той бік дороги балакають по-російськи. Прийшов пограничний вояк; казав, що скоро поїде їхній начальник і він нас тоді переведе. Почулось: «Прощайте, ребята!» і відповідь: «Щастливой дороги, ваше скородіє!» Перевів нас вояк через дорогу і ми опинились знов у своїй «дражайшей Рассеє». Поставив він нас під повіткою, а сам пішов геть. Стояли довго в темряві. Люди виходили з хати і підходили до нас доволі близько; робили, що їм треба було. Ми мусіли й не дихати, щоб себе не зрадити; в темряві нас не видно було. Потім вояк відвів нас у свинушник. Охала та тяжко зітхала свиня і страшенно гризли блохи. Потім якийсь придуркуватий Василь повів нас до другого села. По дорозі на мосту спинив нас другий вартовий і вимагав по 3 рублі за чоловіка, хоч ми вже нібито за всю «подорож» заплатили; прийшлось ще платити. З великою бідою достукались до сусіднього села. Тут дід почав нас розпитувати, хто ми такі: «Кажіть по правді, хто — чи жиди чи студенти ви?» — «Студенти, — кажу, — діду!» — «Це кепсько...

---

* Коли пам'ять мене не зраджує, то, здається, що в «Былому» Бурцев назвав ім'я «Володі» як провокатора.

кепсько». — «Чому?» — «Та бач, коли б ви були жиди, то нічого. Пристав як спіймав би, то взяв би по п'ятьорці, та й квит, ну, може, ще по морді набив би. А студентів не пустить. А й обминути Вишнівця не можна». Зрештою договорились; явна небезпека давала право дідові вимагати з нас більше грошей, але й це полагодили. С-кис мав лежати на возі під рядном, а я «за жида» з кепкою на голові «їхав на торг» до Крем'янця. Вишнівець переїздили попід якимись кручами і приїхали нарешті до Крем'янця. Легко мені зітхнулось, коли рушив потяг на Київ.

В листопаді 1907 р. мала відбутись конференція. Сподівання на її успіх були недобрі, бо кругом чулась небезпека й організаційні зв'язки через арешти все більше слабли. Зібралось перед конференцією кілька робітників з провінції, з якими відбулась нарада у Києві *. Сама конференція мала відбутись на дачі Тучапської, що була коло залізничної станції Ірпінь, недалеко Києва. Ми з Баском поїхали туди раніше. Приготовили все, що треба було; наварили самі на всіх делегатів борщу й каші, бо із конспіративних міркувань із будинку не можна було б нікому виходити під час цілої конференції. Наша розвідка донесла, що слідом за делегатами приїхала і поліція. Випровадили ми всіх делегатів, що встигли зібратись на дачі, й удвох з Баском за 10—15 хвилин перед приходом поліції вийшли також. При трусі на дачі поліція знайшла в хаті ще гарячий борщ і кашу, а ми голодні пішки йшли лісом на Святошин. В лісі заблудили і лише вночі добились до Святошина, а звідти другого дня рушили на Київ. Тільки великий досвід та надзвичайна спритність допомогли Баскові вирватись потім із Києва й уникнути арешту. Я чув себе тепер не тільки одиноким, але й фізично та морально розбитим. Було ясно, що нас облягають зі всіх боків вороги і що дні нашого існування почислені.

---

* А. Риш у своїй книжці (стор. 90) неправильно пише, що на конференції «успели обсудить два вопроса», бо конференція фактично не відбулась через провокацію, про яку й він сам пише. Ті постанови, про які він у своїй книжці згадує, були винесені на попередній нараді, що відбулась у Києві перед проектованою конференцією.

IV

З доби післяреволюційної реакції. Перед війною.

На початку 1908 р. стан нашої партійної організації був більше ніж сумний. Центр «Спілки» був сильно погромлений; головні його діячі вже не могли працювати. Удар був нанесений дуже серйозний і болючий, бо прийшовся він на найважнішому місці організаційної системи. Але не тільки кермуючий центр «Спілки» був розбитий. При арешті «Рахилі» й «Николая» жандарми захопили адреси периферійних організацій та по цих адресах вчинили погром також і на провінції. До того ж одна з найважніших і найцінніших частин техніки революційної праці впала жертвою жандармського наскоку, бо в Києві, на Паньківській вулиці, в літі 1907 р. захоплена була добре уряджена наша друкарня разом з кількома працівниками при ній. Дуже шкода було не тільки арештованих товаришів, але й цінного майна нашого комітету. Боялись, щоб і інша частина техніки, власне «паспортове бюро» не попала до жандармських рук, бо в кінці 1907 р. й на початку 1908 р. ясно чулось, що під нашими ногами ґрунт підкопаний, що ми оточені з усіх боків, що й серед нас самих є хтось непевний. Із тих, що мали безпосереднє відношення до Головного комітету «Спілки», залишились у Києві на волі тільки адвокат Л. М. Слуцький і я *. Я ще з літа 1907 р. виконував функції

---

* А. Риш у своїй уже згаданій книжці не зазначає зовсім праці Л. М. Слуцького в Головному комітеті «Спілки», хоч він фактично брав діяльну участь в ній. Отже, й твердження А. Риша (стор. 87) про те, що після провалів у серпні 1907 р. «единственным уцелевшим лицом оказался Николай Галаган», не є точне, бо, окрім мене, на волі залишився також і Л. М. Слуцький. Близька до Головного комітету А. А. Гінзбург та її чоловік — лаборант Київської політехніки — також не були арештовані і пізніше допомагали нам відновляти зв'язки та працю. При цій нагоді мушу зазначити цілком

секретаря Головного комітету і фактично в моїх руках були всі зв'язки з місцевими організаціями й людьми. Л. М. Слуцький уже раніше змушений був відійти від активної роботи, а наді мною висів дамоклів меч, бо по всьому видно було, що я цілком «провалений» і що кожної хвилини мене можуть арештувати. Мене взято під пильний жандармський догляд і я вже не міг підтримувати зв'язків, ходити на явки і т. д., бо за мною ходили слідом шпіони й висліджували, де я буваю та з ким бачусь. Треба було передати зв'язки комусь іншому, щоб після арешту не урвались зносини з тими товаришами, що ще були на волі й працювали на провінції. На початку 1908 р. я й передав усе двом товаришам молодшої генерації: Л. Френклеві («Константин») і Л. Гольденфарбові («Наум»).

З жалем робив я це, бо так зжився з партійною роботою, що якось не міг собі уявити, щоб і без мене йшла праця. Не було це, звичайно, почуття якоїсь зарозумілості і не думав я про те, що я є таким робітником, якого не можна ніким замінити, однак ясно було мені, що молодші товариші все-таки не мають такого досвіду, як я. Мені просто боляче було відходити від справи, для якої стільки працював я раніше, в ім'я якої наражався на небезпеки, виносив стільки невигод та зазнав стільки різного лиха.

Шкода було передавати в інші руки моє прекрасне «паспортове бюро». З великими труднощами добувалось для цього «бюра» потрібні речі, але я мав їх доволі. Було в мене 63 печатки різних урядових установ та відповідні копії оригінальних підписів тих осіб, що підписували документи (печатки міщанських управ, волосних правлінь, міських управлінь, поліцейських управлінь, печатки про зарегістрування в поліції і т. д.); був значний запас чистих паспортових бланків, які удалось закупити, звичайно, нелегально й з великим трудом; осінню 1907 р. я привіз із Львова певну кількість закордонних (австрійських) паспортів. Працюючи як студент-природник в хімічній лабораторії, я зблизився з лаборантом — бувшим артилерійським старшиною, вигнаним із війська за «неблагонадежность», і від нього навчився різних способів витравлювання на паперах чорнила й печаток та фіксування вимитого паперу, так щоб можна було на нім знов писати чорнилом. Отож я сам міг робити із старих паспортів нові, написані на друге ім'я, або виставляти

невідповідний і зовсім негідний спосіб писання історії «Спілки», якого допустився у своїй книжці А. Риш. Він два рази (стор. 87 і 89) підкреслено зазначає, що хоч охранка знала про мою діяльність і мою роль у «Спілці», але мене «почему-то (sic!) все время оставляла на свободе». Про причини такого відношення до мене сказав мені ясно начальник київської охранки Кулябко, про що мова буде далі в тексті. А. Риш, ставши большевиком, для якоїсь цілі хоче кинути тінь на мене, надуживаючи історичної правди й не виявляючи необхідної для історика об'єктивності.

на своїх чистих бланках всякі паспорти на такі імена, яких було треба. Я знав усі тонкості паспортової справи, мабуть, не гірше, ніж поліцейський урядовець, і точно знав випадки, в яких видається чи то «рожева», чи «зелена», чи «сіра» паспортова книжка і яка «подкладка» мала в ній бути. Немало їздило моїх «хресників» по цілій тодішній Російській імперії і мою продукцію сама ж поліція оцінювала нарівні зі своєю власною. Шкода було розлучатись з товаришами. Шкода було самого революційного життя з його небезпеками, завзяттям, ідеалізмом і світлими надіями. І шкода було найбільше самої справи, бо ж вона так вабила до себе своєю високою ідеєю про волю, справедливість, усунення визиску, соціальну рівність людей. Але обставини сильніші за нас, і вони диктували з категоричною необхідністю підлягти їм. Отже, vis major* примусила мене уступити місце іншим. Я став у затінку, не пориваючи, однак, з ними зв'язку, який між нами тримався через сестру «Наума» Дору.

В лютому 1908 р. стало цілком очевидним, що й мої наступники також «провалені» і що їм треба також ховатись від арешту. На початку березня «Наум» і «Константин» мали виїхати з Києва, але на двірці разом з Дорою були арештовані. У мене зроблено трус, але зоставлено на волі. Я кожної ночі чекав, що прийдуть і за мною. Знав я добре, що трус без арешту робиться тільки для того, щоб приспати в людині обережність, щоб вона почула себе вже поза небезпекою, назбирала в себе якогось компрометуючого матеріалу і тим дала добру поживу жандармам при другому несподіваному трусі. Моє гостре почуття непевності й очікування нового жандармського нападу тяглось більше місяця й сильно впливало на мої й без того попереднім життям розхитані нерви. У мене було лише дві можливості: або просто йти назустріч небезпеці арешту, або переходити на нелегальне становище чи тікати за кордон. З різних причин я мусів вибрати перше і чекати дальших кроків з боку жандармів, оточений навкруги їх шпіонами.

Так продовжувалось до початку квітня. Приблизно коло 8–10 квітня я одержав заклик явитись до київської охранки. Коли прийшов туди, то мене виставлено під обсервацію шпиків, яка тривала коло години. Потім покликали до самого начальника Кулябка. Зустрів мене високий, елегантний блондин, одягнений у цивільний костюм. Це був сам Кулябко. Почав розмовляти ввічливо, пропонував закурити й випити чаю. Я відмовився. Далі він почав оповідати про те, що він прекрасно знає мене вже здавна. На це я зауважив, що це цілком річ імовірна,

---

* Vis major *(лат.)* – більша сила. — *Ред.*

бо така його взагалі служба, а я у Києві живу також давненько: тут, мовляв, учився в гімназії, потім у колегії П. Галагана і в університеті. Однак він, усміхаючись дуже приємно, заявив, що знає й багато іншого про мене, а саме, що я від 1903 р. беру активну участь у революційній праці, що вже 1904 р. сидів у тюрмі, що вже більше двох років працюю в «Спілці», що я є секретарем її Головного комітету, що моє конспіративне ім'я є «Левко» і т. д. Я слухав і ушам не вірив. Він знав усе до подробиць наше життя та працю і всі факти й дані подавав правильно. Він мав, без сумніву, свої очі та уші в самій нашій організації, бо збоку всього того бачити й чути не можна було *. Коли він сказав, що в мене на явці була його людина, говорила зі мною в справах партійної організації, одержала від мене різні інструкції і пр., то я цьому вповні вірив. Я спитав Кулябка, чому ж він мене не арештував досі, коли так певен, що я є іменно той, про якого він говорить і якого характеризує як запеклого революціонера. На це почув відповідь: «По вас я выслеживал других. А потом я хотел вас арестовать с поличным. Конечно, я мог бы вас арестовать так же легко, как месяц тому назад арестовал «Константина» и «Наума» при их попытке скрыться; но я хотел не просто вас арестовать, а захватить вас с уличающим материалом. Однако вы очень хитрий человек и не даете себя поймать с поличным». ** Я справді мав колись дуже добру пам'ять і нічого ніде не нотував, а все (в тому числі багато адрес) держав у пам'яті: так само й жодного компрометуючого матеріалу в себе ніколи не держав, а на різні побачення й по різних революційних справах ходив, вживаючи усяких заходів обережності, крутячись по вулицях, сідаючи на трамвай, користуючись прохідними дворами, яких знав доволі і т. п. Крім того, я все старався одягатися не «по-демократичному», а по змозі більш пристойно й чепурно.

Кулябко запевняв мене, що він дуже шанує революціонерів, бо це все ідейні люди й борються вони за добро народу, так, як вони те добро розуміють. Але, мовляв, і революціонери мусять признати, що є люди, які те добро розуміють інакше та, будучи ідейними противниками революції, поборюють її також в ім'я інтересів народу. Себе він якраз і причисляв до таких «ідеалістів». Казав далі, що коли революціонер надумається й стане на правильний шлях, то буває надзвичайно корисною для держави людиною. Він і мені радив надуматись. Я запитав, чи не хоче

---

* Провокатором був «Антип» (Барановський), який ще й пізніше наробив багато шкоди.

** Коли я був тільки «хитрий», то інтересно, через що я мав, як свідчить А. Риш, у жандармів кличку «Акуловый».

він мені порадити просто перейти на службу до жандармерії. На це він відповів, що цього він радити, мовляв, не буде, але був би радий, коли б і я став йому в допомозі в боротьбі з революціонерами. Я, обурений цими його словами, різко заявив, що жандармом і шпиком не був і не буду. Після цього елегантний, ввічливий Кулябко осатанів і, бухнувши кулаком по столі, на цілий голос заревів: «Так я вас сгною в тюрьме!» Я мовчав і він теж. Запитую: «Я арестован?» — «Нет, вы свободны!» — відповів Кулябко. Я не повірив і продовжував сидіти. «Вы свободны и можете идти!» — повторив він ще раз, і я вийшов із охранки. Можна собі уявити, в якому настрої я вийшов і як себе почував потім, коли вернувся додому.

Ми, які ще лишились на волі: Л. М. Слуцький, я, А. А. Гінзбург — намагались задержати сякі-таки зв'язки з провінцією, але це нам мало вдавалось, бо все було розбите, дезорганізоване. Справа занепадала. Нас перемогла реакція. Я не виїхав зразу з Києва. І в час своєї чинної участі в революційній роботі я не кидав зв'язку з університетом та при кожній можливості працював у своїх науках: складав іспити, відбував практичні вправи і т. д. Мої студії приходили до кінця; залишалось закінчити свою дипломну працю і я міг одержати формальне свідоцтво про закінчення університетських студій. Цим я пильно зайнявся ще з кінця 1907 р. Тепер же, в зимі й навесні 1908 р., коли мене облягли шпики й цілком обмежили мою свободу руху, мені навіть дуже зручно було кожного дня відвідувати університет. Цим я до певної міри маскував свою поведінку, бо ж ясно було, що за кожним моїм кроком слідкували жандармські очі. Нарешті в травні моя дипломна праця була закінчена, прийнята й визначена навіть як «весьма удовлетворительная». Тут однак виявилось, що я не склав іспиту з богослов'я. Після перебороння деяких перешкод полагоджена була і ця справа і я дістав «выпускное свидетельство». Університет кінчив, але державних іспитів фізично не був уже в стані складати того самого року.

Моє зденервування дійшло до такого ступеня, що я вже не міг спати, не міг чути різних звуків (особливо дзвінка, бо все сподівався арешту), на ґрунті зденервування появилась екзема, я періодично ставав глухим, випало волосся на голові. Щось було страшне й гнітюче. Лікарі радили їхати кудись на село й відпочинути. А куди я міг поїхати? Моє рідне село було всього лише 30 верст від Києва. Але скоро тільки я там появлявся, як мене поліція починала ловити. Та й взагалі не так легко було вирватись із Києва, коли за тобою день і ніч зорять шпіонські очі. Не виключено було що при виїзді із Києва був би арештований на самому двірці. Обманюючи увагу жандармів, я таки втік нарешті літом із Києва і заховався на півдні Криму, коло Ялти, а пізніше в степу, недалеко Теодозії, в маєтку батьків мого товариша, друга й приятеля В. Ґ-дзе.

Славний це був час і ніколи я його не забуду. Родина мого друга була високоінтелігентною. І батько й мати були старі революціонери, землевольці, потім довголітні політичні емігранти. Близько знали багатьох старих революційних діячів, зокрема, були близькі й приятелювали з родиною М. П. Драгоманова. Мій товариш «Гамка» був з переконання есер, певний час працював у партії, поки ще рр. 1903–4 був у Київському університеті. Разом ми туди вступили, разом учились та й одночасно стали брати участь у революційній роботі, хоч і в різних партіях. Тепер він закінчував паризьку Сорбонну. Батько його С. В. З-ий поводився з нами як старший товариш. Він був різносторонньо освіченою людиною, мав добру бібліотеку, одержував різні газети й журнали. Часто ми дискутували між собою, і мені дуже тяжко було обстоювати свої марксівські позиції проти двох народницьких противників, обох розумних і освічених. Мати товариша відносилась до мене, як до свого сина. У день працювали по господарству; я вчив двох дівчаток; увечері всі збирались разом у їдальні й читали журнали та газети, обмінюючись думками й інформаціями. Було мені тут гарно, затишно; життя було культурне, змістовне.

Одного вечора, коли ми сиділи цілим товариством у їдальні, стався невеликий випадок, який пізніше зіграв певну роль в моєму житті, і тому його тут хочу згадати. Читаючи якусь московську радикально-ліберальну газету (назви її не пам'ятаю, вона скоро була закрита), батько мого приятеля несподівано вигукнув: «Вот так фунт! Послушайте!» І він голосно прочитав таку інформацію. Харківський земський начальник Данилевський, син відомого письменника, з якоїсь причини заходами харківського губернатора був звільнений з посади. Переїхавши до Харкова, він подав оригінальне прохання до Міністерства внутрішніх справ: просив, щоб на якійсь вулиці й у певному домі викинено з помешкання тамошніх мешканців і дано це помешкання за невелику платню йому; далі, щоб його речі на нове помешкання перевезено кіньми й підводами міської пожарної сторожі під доглядом поліції та щоб якусь цінну для нього лампу переніс окремо в руках «поліцейський надзиратель»; потім, щоб проти його нового помешкання встановлено поліційну варту для охорони й безпечності його особистої та його майна і т. д. Своє прохання мотивував тим, що все це зроблено з наказу губернатора для близької до нього особи — пані такої-то. Він же, як бувший урядовець державний, почуває себе навіть більше управненим просити міністерство про аналогічні заходи на його користь. Стався скандал. Губернатора мали усунути і, здається, дійсно усунули. Прочитавши цю інформацію, О. В. З-ий закінчив її читання своїм зауваженням: «Ну, знаєте, такую штуку мог выдумать только хохол!» А потім, звернувшись до мене, додав: «Вам, Николай Михайлович,

следует заметить себе эту полезную и остроумную выдумку вашего земляка!» Ми потішались гуртом над тим, як харківський «сатрап» став жертвою свого занадто рішуче й сильно виявленого «рицарства» у відношенні до своєї «дами серця». А в моїй пам'яті цей факт добре зафіксувався; я часто пізніше про нього згадував, і використав.

На осінь 1908 р. я зовсім поправився і здоровий вернувся до Києва. Тут ми разом з Л. М. Слуцьким і А. А. Гінзбургом знов почали відновляти зв'язки й працю «Спілки». Притягнув я до роботи кількох людей, в тому числі й Л. К-р, яка ще в Умані 1906 р. була «хазяйкою» помешкання, де працювала наша типографія. Нам пощастило відновити зв'язки з деякими товаришами на провінції (Чернігівщині, Київщині, Волині). Ці зносини тривали до початку 1909 р., але майже не поширювались, бо ми мусіли бути надзвичайно обережними, зважаючи на те, що в нашу попередню організацію, без сумніву, глибоко влізла провокація. Поступово ця революційна праця сама собою занепадала й нарешті припинилась.

Переді мною стояло завдання скласти державні іспити. Але треба було думати про засоби до існування. Кинувся я шукати посади в земствах та міських управах. Вони ж були «ліберали», то мусіли ж мені допомогти. Але нічого з того не виходило, бо коли довідувались, що я «неблагонадежный», то відмовляли на тій підставі, що губернатор все одно не затвердить і примусить звільнити мене. Дуже мене неприємно вразило, коли я навіть у своїх людей не знаходив підтримки. Зустрівшись з М. М. Рашевським, з яким був я в добрих зносинах, коли був секретарем Головного комітету «Спілки», спитав, чи не можна було б мені влаштуватись на його цукроварні. Він відповів, що це незручно, бо й за ним стежать, а коли до того ж я «збунтую» йому робітників, то всім нам буде погано. Може, він мав рацію, не прийнявши мене до себе, але було мені неприємно чути. Пізніше у панства З-их зустрівся з управителем Київського відділу Волзько-Камського банку О. П. Ж-им, з яким був давніше вже знайомий. О. П. Ж-кий колись мав відношення до революційного руху 1870–80 рр. До нього я кілька разів звертався по різних фінансового характеру справах Головного комітету «Спілки», коли переведення цих справ зв'язане було з певним ризиком й вимагало довірочності. Він мені все, коли міг, помагав у цьому. Тепер спитав він мене, що я роблю. Кажу, кінчив університетські студії, готуюсь до державних іспитів і безрезультатно шукаю посади. Подумавши, він сказав, що, може, щось знайде для мене у банку. Я ніколи навіть здалека не приходив на думку про можливість праці в банку, бо тільки здалека бачив великі бухгалтерські книжки і мав перед ними почуття «решпекту» та навіть страху. Кажу, що в цій справі я нічого не розумію, але він мене запевнив, що це не така

вже хитромудра річ і що я скоро все зрозумію. Само собою розуміється, що я не відмовився від зробленої мені пропозиції. Через пару тижнів я вже працював у банку*.

Праці в банку на кінці 1908 року й на початку наступного було багато. Працював вдень і увечері. А вночі ще готувався до державних іспитів. Управитель добре до мене відносився й дав навесні 1909 р. відпустку на час іспитів. В кінці травня я їх уже склав, а в літі, заплативши «кровних своїх» 5 руб. 50 коп., одержав диплом першої степені, надрукований на прекрасному пергаментному папері. А що ж з ним робити?

Блиснула надія залишитись для підготовки до наукової діяльності при катедрі хімії. Професор хотів і я теж. Але «неблагонадежныий», не згодиться начальство. Прийшлось примиритись з думкою, що ця дорога для мене зачинена. Які ж дальші перспективи?

На першому плані в усій своїй голій і непринадній, та навіть огидній, але цілком реальній формі стало переді мною питання про військову службу. Всі терміни льготи для закінчення науки вже минули, і я не мав більше жодної підстави для дальшого звільнення свого вступу до війська. Я вже давно був записаний як особа, що хоче відбувати цю повинність в якості «вольноопредѣляющагося». З усього свого серця й душі я не любив трьох інституцій за царського режиму: жандармерії, бюрократії і війська — цих трьох головних підвалин, на які спиралась царська автократія; їх я вважав за своїх лютих ворогів. А тепер мусів сам стати складовим елементом одного зі своїх колективних ворогів. Злою іронією щодо мене звучало те слово «вольноопредѣляющийся». Не хотів я йти до війська, але з другого боку, коли б я сам не знайшов собі місця в якомусь полку, то тоді військове начальство мало б право послати мене туди, куди б воно схотіло. І я став шукати.

Дивно! Перші, хто прийшов мені назустріч у цій справі, були військові люди, мої «вороги» — старшини. Один (свояк — артилерійський сотник) — мій одвертий політичний противник, висловивши надію, що я його не підведу, взявся поклопотатись, щоб мене прийняли до артилерії; другий (швагер — кавалерійський старшина) запропонував свою допомогу для вступу до їхнього полку. Мені хотілось лишитись

---

*З почуттям великої вдячности я згадую цей вияв шляхетності з боку О. П. Ж-ого. І навпаки, з почуттям огірчення пригадую той момент, коли я не міг йому віддячити такою ж послугою. На початку 1919 р. він просив допомогти йому одержати посаду в Одесі й переїхати туди. Мої старання перед українською владою про переміщення цього доброго фінансиста-практика не увінчались успіхом. Самого мене скоро було вирядженo за кордон, і я більше з О. П. Ж-ким не бачився. Бажав би, щоб він був живий і здоровий.

у Києві, а ті обидві частини були в інших місцях, і тому я при допомозі третього свого «ворога» (брата в других — ад'ютанта дивізійного штабу) звернувся ще й до командира одного із піших полків тієї дивізії, яка стояла у Києві. Мене всюди згодились прийняти. Треба було подати прохання й представити відповідні документи, в тому числі й «свидѣтельство о благонадежности», яке мав видати київський губернатор. В останній день губернатор його прислав, але... мене ніде не прийняли. Полковий ад'ютант сказав мені, що коли їх полк був на Кавказі, то йому доводилось читати губернаторські свідоцтва про «дашнаков», але такого, як було про мене, він ще ніколи не мав нагоди читати. Отже, я «вольно» не міг вступити. Тепер мене мало кудись призначити військове начальство.

Не хотів я й одного зайвого дня служити у війську; старався всякими способами проволікати. Тим часом мене цілком зв'язали: забрали всі документи й зобов'язали підпискою нікуди з Києва не виїжджати. Сиджу, чекаю й використовую всякі шляхи, щоб довідатись, куди мене призначать. Одержую інформації, що мене мають призначити в один з полків, який стояв у Сибіру, десь аж коло Владивостока. Отже «не вмер Гаврило, то болячка задавила». Не минути таки Сибіру! Але не хочу без боротьби піддаватись. Вживаю заходів і використовую впливи, щоб змінити цей намір. Нібито щастить. Хвалюсь про це управителю свого банку О. П. Ж-кому, попереджаючи, що, може, мені доведеться виступити з банку уже в ближчому часі. На це чую його раду: «Поезжайте в Петербург и похлопочите у Сухомлинова![95]» Кажу, що до нього не маю жодної протекції, але О. П. Ж-ий заявляє, що дасть мені листа до одного київського великого промисловця. Не розумію, що може зробити цей пан і яке має він відношення до військового міністра, але О. П. Ж-ий заспокоює мене своїми словами: «Во всяком случае, они более близкие приятели, нежели мы с вами». Було це в березні 1910 р. Рішаю їхати. Але як поїдеш, коли забрали в мене всі документи, в тому числі й паспорт. Колись багато я зробив паспортів для інших, а тепер для себе не маю й одного. Випросив нарешті паспорт у свого товариша зі студентських часів, який мав більше за мене щастя і не тільки мав паспорт, але й був уже звільнений від військової служби, та удавши, що я хворий, поїхав до Петербурга. Прибравшись, іду відразу до промисловця і довідуюсь, що він... того самого дня ранком поїхав разом з Сухомлиновим до Ніцци*. Не маю щастя! Пробую знайти підтримку у члена Державної думи

---

* Цей промисловець був австрійський підданий. Після оголошення війни був, звичайно, інтернований; потім його і його сина обвинувачено в тому, що вони вели військовий шпіонаж на користь Австрії. Не дивно, що він так дружив з Сухомлиновим!

проф. І. В. Лучицького [96]. Він же «наш» депутат, мусить обороняти інтереси своїх земляків! Нічого не виходить. Одмовляється і навіть не радить на нього покликуватись, бо ж він є член опозиції, а тому його ім'я є одіозне для міністерств. Так ні з чим я й вернувся.

Скоро по тім моя дамська «розвідка» встановила, що до штабу місцевої бригади (перша вища інстанція над управліннями військових начальників) прийшло вже із головного штабу призначення для мене в полк, який стояв десь у Польщі. Небезпека насувалась. Треба, значить, виїхати з Києва, бо тут скоро мене знайдуть. Прощаюсь з банком, уступаючи свою посаду українському с.-д. — майбутньому міністрові УНР Б. М. Мартосові [97] — і переселяюсь у квітні місяці на село в маєток родичів своєї жінки. Боятись тепер мені нема чого; що мені можуть зробити? Найбільше — негайно послати до полку. Живу тут ціле літо, а мене військовий начальник все шукає на київському помешканні, хоч я виїхав з Києва «легально», ц. є. явившись до поліції (правда, не вказавши точно, куди саме їду). Жив так місяці зо три, і ніхто мене не знайшов (було це «далеко» від Києва — аж 45 верст — на Чернігівщині; отже, «друга губернія»). Стали добрі люди радити, щоб я показався на очі начальства, а то, мовляв, самі знайдуть, арештують, будуть судити «за уклоненіе от военной службы» і т. д.

В кінці липня йду до військового начальника і «ділово» запитую, чи нема ще для мене призначення. Довідавшись про моє прізвище, полковник страшенно обурився, став кричати й загрожувати мені арештом. Я звернув увагу полковника на те, що в такому випадкові для нього самого утворилось би дуже конфузне становище перед начальством, бо вийшло б наяву, що він мене не міг знайти, а арештував у себе в канцелярії, коли я сам з власної ініціативи прийшов до нього довідуватись про своє призначення. Полковника, видимо, це трохи дійсно спантеличило. Для годиться він ще трохи посварився, ще ми посперечались, а потім помирились на тому, що він «нічого не знає», а я мушу бути 1 серпня в полку. Дуже мені не хотілось їхати, але мусів. Зібрався, попрощався й поїхав на «службу царскую — ратное дело».

Одержав я призначення до 29-го пішого Чернігівського полку, який був розташований в м. Рожанах, близько прусської границі. Літом він мав стояти в «лагерях» разом з другим полком тої ж дивізії, здається, у м. Прасниші, близько Млави, на північ від Варшави. Сюди й направив мене військовий начальник. Виходить, загнали таки мене хоч і не до Сибіру, так в якусь темну дірку. Приїхав до Прасниша, питаю, де тут мій полк. Кажуть, було аж два, а тепер кудись обидва пішли. Куди пішли, — ніхто не може пояснити. Ходив я по різних місцевих урядах за інформаціями; розпитував

різних урядовців; зустрів випадково якогось старшину і його питав — ніхто не знає, де мій полк.

В моїм розпорядженні був тільки один день, бо 1 серпня мусів явитися до полку. Як же знайти полк? Пішов нарешті до харчевні й звернувся до жида, думаючи, за українським звичаєм, що жид таки мусить знати. Питаю, чи не знає, де мені знайти полк. — «Dlaczegoby nie? W Warszawie!» * Так ось як! Ніхто з урядовців не знає, київський військовий начальник не знає, а жид знає! Вернувся до Варшави, довідався тут, що дійсно мій полк стоїть в «лагерях» на Бєлянах, недалеко Варшави. Походив по місту, обдивлявся. Увечері рішив уже йти до готелю спати. Зайшов у найближчий: аж стіни трусяться — такий галас стоїть. Питаю, що це таке: кажуть, шабаш (була це п'ятниця), моляться постояльці. Пішов до другого — те ж саме. І ще в кількох готелях був — те ж саме. Було таке враження, нібито у Варшаві живуть самі жиди. Я не знав Варшави і не знав того, що, блукаючи по місту, я зайшов до жидівської частини міста, званої «Nalewki». Дійсно, справжнє гетто! Якось таки влаштувався й переночував, а другого дня явився точно в означений термін до свого полку.

По скінченні військової служби являюсь до банку, щоб працювати тут далі. Але виявляється, що мій наступник Б. М. Мартос твердо сидить на моїм місці, а нових вакансій у банку нема. Отже, знов треба шукати якоїсь посади. Думав, що тепер уже мені не будуть робити таких труднощів при зачисленні на посаду, як це було перед військовою службою. Знов звертаюсь до земства; навіть траплялась уже доволі реальна можливість працювати при київському земстві в галузі помології. Але виявилось все-таки, що й військова служба не вплинула на цивільну адміністрацію щодо її кваліфікації мене як «неблагонадежнаго». Ніде не прийняли, відмовили. Довелось чекати два місяці, аж поки Б. М. Мартос не пішов з банку для праці по кооперації. Лише тоді я дістав там знов працю, але... Б. М. Мартос «перебив мені комерцію». Йому платили менше, ніж мені, і тепер я одержував його платню, ц. є. меншу, ніж раніше, коли ще тільки вступив до банку. Тільки з наступним роком мені відновлено попередній гонорар. Так через військову службу моя кар'єра банкова була підкопана. Мій товариш, якого я протегував при вступі до нашого банку перед управителем О. П. Ж-им, опередив мене. От тобі й «служба царская»!

Осінню 1911 р. я був «высочайшим приказом произведен в прапорщики запаса армейской пѣхоты». Отже, вже не «нижній чин», а старшина.

---

* Dlaczegoby nie? W Warszawie. *(пол.)* — Чому ж ні? У Варшаві. — *Ред.*

У травні 1912 р., вже як прапорщик, я знов опинився у війську. Тепер уже обставини військового життя не були зовсім для мене страшними чи чужими. Я навіть не без приємності провів ці шість тижнів у військовім одностроєю. Тут, розуміється, не останню ролю грало й те, що я міг бути в «чистім полі» зі зброєю, а не в банку з бухгалтерськими книжками й рахівницею. Маючи попередній досвід, я вже сміло стояв перед строєм, умів належно командувати і навіть серед своїх товаришів-прапорщиків тим визначався. Виконував обов'язки молодшого старшини та вправлявся у командуванні сотнею. З інтересом учився читати австрійські плани й мапи та з великим навіть зацікавленням рішав різні тактичні завдання під кермуванням генерального штабу сотника — пізніше військового міністра УНР і українського генерала В. Петрова [98].

Цікаву людину стрінув я в 165-му п. луцькому полку, в якому відбув цей «лагерный сбор». Був то командант тієї сотні, до якої мене призначив сотник О-в. Сталося це зовсім випадково через те, що мої товариші постарались про те, щоб їх причислено до сотень, де добріші команданти. Я про це не старався й тому попав до найбільш строгого. І був дуже з того вдоволений. Скоро тільки став знайомитись з порядками, зразу зауважив, що в сотні панує українська стихія. Майже цілий склад сотні був український. Це ще не було дивним, бо тоді, здається, почали робити спробу комплектування полків територіально. Отже, в цей полк попали здебільшого київці. Але дивним було те, що в сотні всі, в тому числі й начальство, говорили по-українськи. Сам сотник О-в також говорив по-українськи, і то не тільки поза службою, але й під час навчання. Ближче познайомившись з сот. О-вим, я запитав його, хто він є і чому «ризикує» користуватись українською мовою у своїх службових відносинах. Зі здивуванням довідався, що сотник О-в є «чистокровний кацап», що родом він з Оренбурзької губернії і що навчився говорити по-українськи уже в Києві. А говорив він зовсім доброю, простою українською мовою, якої навчився від своїх вояків-українців. Він пояснив мені, що робить це не з якихось політичних міркувань, а з причини цілком педагогічної натури, бо як колишній народний учитель, він прекрасно, мовляв, розуміє, що кожну людину найлегше й найкраще можна чомусь навчити, коли користуєшся її рідною мовою. Живучи на Україні, він вважав за свій обов'язок вивчити й ту мову, якою говорить її населення. І справді, сот. О-в досягав найкращих результатів, бо його сотня в усіх відношеннях уважалась за найліпшу. Українська стихія давала себе відчути навіть там, де цього трудно було сподіватись, як показує приклад сотника О-ва. Правда, це були виїмки, цілком об'єктивно доводиться зазначити, що навіть майбутній український міністр тоді ще зовсім не мав на собі ознак будь-якого впливу на нього цієї стихії.

Коли кінчився термін нашої практики, приїхала комісія на чолі з начальником дивізії для перевірки наших успіхів. Через те, що це була також і перевірка праці наших інструкторів, то вони були більше, ніж ми, заінтересовані в тому, щоб представити перед генералом усе якнайкраще. Отже, зроблено фокус. Зарані умовлено, хто з нас, прапорщиків, де мав стояти з таким розрахунком, що коли генерал скаже починати, то наш головний і відповідальний керівник, підполковник Б. мав нібито випадково покликати наперед уже умовлених осіб і дати їм виконувати також зарані умовлені функції. Так і сталось. Мене «випадково» призначено командувати сотнею, а інших чотирьох поставлено за «взводних» старшин. Генералові насамперед подобався мій голос; потім він похвалив взагалі моє орудування сотнею, потім так сам захопився цілою справою, що наказав передати командантові якоїсь іншої сотні, яка вправлялась дальше на полі, щоб він прийняв «встречный бой», а мені наказав вести такий бій. Почалось «сраженіе». Я, признаюсь, трохи схитрував, і тому втягнув свого «противника» в таке положення, що мій один «взвод» обстріляв його з крила. На цьому наш «бій» кінчився, бо генерал оголосив нас переможцями. Стиснув мені руку, дякував і... запропонував залишитись на військовій службі з тим, щоб я скінчив військову школу, а затим ішов до військової академії. Запевняв, що я, як людина з університетською освітою, міг би зробити добру кар'єру, що він помітив у мене військові здібності (яких я в себе ніколи навіть не підозрював!) та казав, що російська армія потребує освічених старшин. Я подякував за пропозицію й відмовився, покликуючись на те, що мені вже пізно починати військову кар'єру. На це почув невдоволений генеральський голос: «Жаль!.. Жаль!» Після цього генерал лаяв того сотника, який програв «бій», а потім, коли генерал від'їхав, то сотник напав на мене за те, що я «розбив» його, ведучи «бій» не згідно з вимогами статуту, хоч статут якраз вимагав приноровлюватись до місцевих умов, що я зробив.

Пізніше ми помирились, добре випили й закусили всі разом в старшинській столовці і я, попрощавшись з «противником», інструкторами та товаришами-прапорщиками, поїхав додому, щоб знов одягти на голову свою цивільну «шляпу» та взяти до рук іншу зброю — ручку й банкову рахівницю. Від цього часу й до мобілізації в липні 1914 р. я все почував себе під дамокловим мечем військовості.

В кінці 1912 р. один знайомий старшина довірочно, вже як товариш по війську, попередив мене, що їхня артилерійська бригада одержала секретні інструкції мобілізаційного характеру; він радив мені бути готовим до всяких несподіванок, ц. є. готовим до мобілізації, бо військові припускали можливість збройного конфлікту з Австро-Угорщиною. Я згадав, що й ми навесні того року вчились читати австрійські плани й мапи.

В літі цього року зробили ми останню спробу відновити чинність колишньої «Спілки». Хотіли перевести це під фірмою зовнішньо легальної організації. Для цього мали намір створити якесь культурно-просвітнє товариство з тереном діяльності на цілій Україні. Дійсно пощастило перевести затвердження статуту такого товариства під назвою «Общество распространения низшего, среднего и высшего образования в Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской губерниях». Душею цього підприємства був Л. М. Слуцький, який притягнув до цієї справи і мене. По затвердженні статуту скликано в клубі на Володимирській вулиці установчі збори. Л. М. Слуцький головував, я секретарював. Почали працювати. Притягнули до участі й праці доволі значне число учених і громадських сил.

Я працював при проф. Київської політехніки Тіхвінському*; під його кермуванням і з його доручення викладав курс хімії. Влаштовували в Києві й на провінції курси, цикли викладів і окремі реферати. Але це все був декорум, за яким крилось інше. Ми старались нав'язати старі «спілчанські» зв'язки з окремими її членами й відновити партійну роботу, користуючись правом легальних зібрань товариства та роз'їздами лекторів по провінції. Зв'язались з деякими на Чернігівщині, Київщині й Волині. Постало кілька гуртків. Однак це були лише окремі люди, які між собою лише сяк-так були зв'язані; не були то справжні партійні організації з точно означеними нормами взаємовідносин та зв'язані точною партійною дисципліною; тим більше не були це масові організації. І життя цих невеликих гуртків йшло кволо, праці широкої не провадилось, бо й провадити її було тоді трудно. Громадське життя взагалі було ще тоді сильно придушене; хвиля політичної реакції, яка почалась 1906 р., ще не встигла впасти й гнітила дух цілого громадянства, в тому числі й робітництва та селянства, серед якого мала б вестися робота відновленої «Спілки». З цих причин наше підприємство великих результатів не дало: легальне товариство вмерло, а нелегальні організації поволі також зникли.

В повітрі «пахло порохом». По часописах різних політичних напрямків, хоч і скупо, але появлялись інформації й чулись голоси про можливість війни. Для мене це не було тепер питанням теоретичним, але було воно питанням про цілком реальну можливість опинитись у положенні людини, що балансує між життям і смертю. Не могло бути найменшого сумніву, що в разі вибуху війни ніяка «неблагонадежность»

---

*Трагічна доля спікала цього видатного вченого-хіміка. В 1912 р. я знав його як соціал-демократа большевицької фракції, а в 1924 р. часописи повідомляли, що большевики застрілили його в Петербурзі за «контрреволюцію».

не врятує мене перед мобілізацією. Переді мною ставало питання про необхідність вже тепер подбати на той випадок про свою родину, бо наш банк, як приватна установа, не був би зобов'язаний видавати їй мою платню, коли б мене покликано в разі мобілізації до війська і я в банку фактично не працював би. Та й взагалі моє положення в банку стало дуже непевне, бо через те, що мене все тягали до війська, на мене почали там дивитись, як на «перелетную птицу». Ці слова одного із моїх начальників проречисто свідчили про те становище, в якому я опинився через те, що змушений був відбувати «службу царскую». Було цілком очевидним, що мене могли викинути при першій нагоді, особливо коли я позбавився би цінної для мене підтримки з боку нашого управителя, який мав намір лишити свою дотеперішню посаду. До того ж прийшла ще одна комплікація: до нас приїхало начальство із Петербурга, яке знайомилось зі справами і, між іншим, побажало ближче познайомитись з особистим складом робітників. В анкеті, в якій кожен із нас мав подали відомості про свою особу, стояло також запитання про національність. Написав я, що я української національності і тим викликав невдоволення начальства. У нас майже половина урядовців-поляків і всього лише три українці: Р. Р. Я-кий, М. І. К-нюк і я. Нікому не здавалось, мабуть, дивним, що поляки означали себе поляками, або росіяни називали себе «русскими»; але з українством справа стояла інакше. Не знаю, яку національну приналежність подавали в своїх анкетних картках Р. Р. Я-кий та М. І. К-нюк; не чув також, щоб у них вийшла якась неприємність на цім ґрунті (Р. Я-кий до того ж і сам у нас був начальством, а М. К-нюк був «на хорошем счету» у начальства). Для мене з приводу цього вийшла доволі неприємна розмова з петербурзьким начальством, бо сам пан контролер Б-кин, як оповідали, був членом чорносотенного «Союзу русскаго народа» [99]. Він виразно зазначив у розмові зі мною, що банк є, мовляв, установою російською, і тому не бажано, щоб у ньому працювали також «нерусскіе». Я потім довідався, що ні одному полякові він цього не говорив. Найкраще, очевидно, поступив наш колега Ф-ель, хрещений жид, який написав, що належить до одної з паном Б-киним «русской» національності.

Для мене стало цілком очевидним, що треба скоріше з банку тікати. Помимо всяких інших міркувань я вважав це за неминуче, бо переконався, що банкова атмосфера є для мене цілком чужою і що я до неї ніколи не приноровлюсь. Це переконання ще більше укріпилось, коли я побачив, що в боротьбі за існування чи за краще становище люди готові були підкопуватись один під другого, не спиняючись перед найгіршими засобами для того, щоб повалити свого конкурента-товариша чи

пошкодити йому. Доходило навіть до вчинків просто кримінального характеру: наприклад, невідома чиясь рука вирвала чотири сторінки в одній із бухгалтерських книжок, за цілість якої й правдивість записів у ній відповідальність посередньо падала також і на мене. Зроблено це було якраз під час перевірки справ у нашому банку петербурзьким начальством з очевидним наміром підкопатись під усіх тих, що були відповідальні за ведення тієї книжки. Наше було щастя, що контролер не пішов на це, бо інакше моєму безпосередньому начальникові та, мабуть, і мені довелось би за це понести серйозну кару. Серед людей, спосібних на подібний бандитизм, я рішуче не хотів далі лишатись, бо я зовсім не звик до такого товариства, не вмів з ним поводитись та й не хотів ні звикати до нього, ні приноровлюватись. Рішив пошукувати десь іншу якусь роботу. Отже, коли один із старших службовиків, нібито із почуття доброзичливості до мене, оповів мені про те, що петербурзьке начальство було дуже невдоволене тим, що я заявив себе українцем, то я зрозумів цю розмову навченого життєвим досвідом службовика як пораду або приноровитись таки до понижуючих обставин роботи в банку, або йти собі звідти кудись в інше місце. Я вибрав, звичайно, останнє, хоч і не було в мене тим часом якихсь нових проектів.

Почав розглядатись на всі сторони, бажаючи знайти собі такого роду працю, де я міг би мати хоч сяку-таку сатисфакцію в свідомості того, що працюю для добра загалу, а не для матеріальних вигод ненаситних визискувачів чужої праці й різної масти індивідуумів, для яких є соборне ім'я одного із синів старозавітного Ноя [100]. Таку бажану для мене працю міг би я, на мою думку, знайти в якійсь установі міського чи земського самоврядування; якась тінь подібної можливості була нібито в педагогічній діяльності. Отже, знов почались пошукування, засягання інформацій, використовування зв'язків і тому подібна неприємна процедура. Але на всі ці заходи й старання всюди дістав я відмовну відповідь, бо «неблагонадежный».

В періоді отих пошукувань за працею я мав нагоду ще раз пересвідчитись в тім, що моя колишня уява про військових людей не зовсім відповідала дійсності. Не говорячи вже про колишнє російське Міністерство освіти, де взагалі панував дух поліцейщини, навіть «ліберали» із земських діячів не хотіли до себе прийняти, боячись «неблагонадежности». А от такий генерал В. А. Ж-ков, якому мене рекомендував мій свояк підполковник А. Р. Ш-ер, сам запрошував мені викладати фізику в кадетському корпусі, хоч і знав про те, що я «неблагонадежный». Мої «вороги» військові і тут виявили себе більшими лібералами, ніж т. зв. «ліберали» із земських діячів.

Зовсім несподівано довелось мені в той час пізнати й одного ліберального високого урядовця із Міністерства фінансів. Був це управитель Чернігівської «казенной палаты» П. І. С-кий *. Зустрівшись десь в кінці 1912 р. з моїм тестем та довідавшись від нього про мене, побажав він зі мною бачитись, бо шукав собі урядовців «не со школьной скамьи, а с практической подготовкой». Про мою «неблагонадежность» із розмови з моїм тестем він знав, але цього не лякався й настоював на тому, щоб я переходив до нього, заявляючи, що це буде його річчю постаратись про полагодження моєї справи з тодішнім чернігівським губернатором Н. Маклаковим [101]. В ролі чиновника я себе не уявляв і їхав до Чернігова більше для того, щоб заспокоїти старого тестя. Але П. І. С-ий так привітно мене зустрів і так щиро мене переконував, що коли він подав мені аркуш паперу і сказав: «Пишите прошеніе», то я і написав; це мені було цілком байдуже, бо я знав, що з того нічого не буде. Всі були задоволені: управитель, мій тесть і я, кожен, звичайно, з різних причин. Минуло після того кілька місяців безрезультатно і про цю справу забулось.

Дуже хотілось мені працювати в галузі, яка близька до моїх природничих університетських студій. Довідався від університетських товаришів, що російське земельне міністерство (Главное управление землеустройства и земледелия) творить кадр різних фахівців по окремих галузях сільського господарства й промисловості і що приймає природників-універсантів, яким дають різні наукові командировки для удосконалення і т. д. Справа надзвичайно принадна. Пробую й собі приміститись, але безуспішно... «неблагонадежный».

Моя чаша терпіння стала переповнюватись. Обурювало те, що коли тягали до війська, то тоді на «неблагонадежность» не звертали уваги, але коли людині доводилось клопотатись про працю, то тут все на перешкоді ставала кваліфікація «неблагонадежный». Навіть більше того. Щоб одержати старшинську рангу, треба мати від начальства атестацію «благонадежнаго». Отже, коли 1911 р. цар мене «произвел» в перший старшинський ранг — прапорщика, то значить, він тоді ще уважав мене за «благонадежнаго», а губернатори і тепер думають інакше. Це внутрішнє протиріччя навело мене на доволі оригінальну, хоч, може, і трохи ризиковану думку використати те протиріччя. Я згадав історію з проханням харківського Данилевського, про яку колись читав нам у Криму О. В. З-ий, і рішив зробити щось

---

*За часів влади гетьмана Скоропадського в 1918 р. П. І. С-ий служив при Міністерстві хліборобства на посаді головного бухгалтера. Більшого довір'я, мабуть, не заслужив!

подібне. Написав два прохання: одно до Міністерства внутрішніх справ, а друге до Військового міністерства. У першому просив подати відомості про мою політичну характеристику до відома Військового міністерства, перед яким я, мовляв, підношу прохання про деградацію мене в рядові солдати. В проханні до Військового міністерства просив, щоб воно зібрало про мене інформації в Міністерстві внутрішніх справ; в разі коли б виявилось, що правда не на боці царя, який уважає, очевидно, мене за «благонадежного», бо зробив прапорщиком, а на боці київського й чернігівського губернаторів, які додержуються противної думки про мене, то я, не входячи в суть самого питання про конфлікт поглядів верховної і підрядної влади, просив піднести перед ким слід питання про «разжалование меня из офицерскаго чина в рядовые».

Написав і послав. Було це навесні 1913 р. Якось вліті одного вечора прибігла до нас стурбована моя сестра й не здоровкаючись ще з порога закричала: «Колю! Тікай! Зараз тікай, бо арештують!» Що? Хто? Чого? Виявилось, що тільки що у неї був помічник поліцейського пристава, розпитував про мене, де я буваю, що роблю, з ким знаюсь і т. д. Попередив, що вона не сміє про його візит нікому говорити, бо це тайна, і що в разі розголошення цієї тайни вона буде відповідати. Моя рідня так звикла, що все за мною полювала поліція, що й тепер сестра не могла собі витолкувати візит поліцейського інакше, як підготовку до арештування. Нікуди я не тікав. Ясно було, що внаслідок мого прохання «пошла писать губерния».

Скоро після того зустрів на вулиці свого родича — тодішнього ад'ютанта дивізійного штабу — сотника В. М-ча*, який відразу заявив, що я їм наробив неприємностей і багато клопотів. Питаю, чим і як? Каже, що з міністерства прийшло до них моє прохання з наказом справу дослідити. Міністерство військове було невдоволене неприємним казусом зі мною; теж і дивізія та полк, бо полк, мовляв, мене добре атестував, дивізія потвердила, й «представила к производству», а тут така халепа! Я порадив не кривити душею й написати те, що вони думають про мене, а сотник М-ч відповів, що вони нічого іншого не можуть зробити, як тільки потвердити те, що писали раніше, бо не може ж, мовляв, начальство само собі наплювати у фізіономію.

---

* Як підполковник російської служби В. М-ч після перевороту ще за Центральної Ради перейшов до Української Армії. Полковник Української Армії М-ч був разом з українськими частинами в польській інтернації. Оскільки маю відомості, полковник М-ч трагічно загинув на кордоні совітської України в 1924 р.

Минуло ще місяців півтора, аж якось являється до мене поліцейський «околоточный» і під власноручну мою розписку передає мені «совершенно секретный» пакет. Розпечатую й читаю: Міністерство внутрішніх справ повідомляє мене, що перешкод до мого вступу на службу в державні чи громадські установи воно не має зі свого боку і що про це подає до відома київському й чернігівському губернаторам. В рядові мене не було деградовано. Не знаю, чим кінчилась справа у Данилевського, але у мене вона кінчилась доволі несподівано. Пікантність її полягає ще й в тім, що поки вона тяглась, за цей час чернігівський губернатор Н. Маклаков став міністром внутрішніх справ. Отже, поки був губернатором, він був, виходить, іншої думки про мене, ніж тоді, коли став міністром! Як би там не було, але цей казус дуже показний для порядків за царського самодержавного режиму!

Від чернігівського губернатора це розпорядження міністерства, очевидно, автоматично пішло до управителя фінансової палати у відповідь на його давнє запитання про мою «благонадежность». І ось у вересні місяці 1913 р. я одержую від нього офіційний лист з пропозицією негайно прибути на посаду «чиновника особых поручений». Це було зовсім для мене несподівано, бо ж уже майже рік минув з того часу, як я розмовляв з управителем П. І. С-им та написав своє прохання. Думав, що це вже справа давно кінчена, а тут призначення. Обставини складались так, що з банку треба було забиратись. Іншого чогось не було. Рішив прийняти посаду і скоро переїхав із Києва до Чернігова вже на іншого роду «службу царскую».

Чернігів своєю глибокою патріархальністю нагнав на мене сум і розпач. Не міг я звикнути до його тишини й спокою. За життя у гробі... Були тут давні знайомі, яких знав як з приватно-особистого життя, так і з революційної діяльности чи то в РУП, чи у «Спілці». Найчастіше бачився з давнім членом РУП д-ром В. О. Б-чем. Українців «просвітянського» типу я здавна уникав, бо не подобалась мені їх легальна поміркованість, і з ними взагалі був мало знайомий. Зайшов раз до І. Л. Шрага [102] з візитою і більше не і ходив. Громадського життя в Чернігові не видно було жодного. Рядовий обиватель і урядовець здебільшого п'є й грає в карти. Політичні діячі мовчать, та й трудно було легально виступати. Один чорносотенний учитель гімназії виступив якось з філософсько-патріотично-поліцейським рефератом, але йому мало хто опонував, бо приявна була поліція і тому цей чорносотенний підлиза остався «переможцем»; навіть дехто із «інтеліґенції» підлабузнювався «науково» до цього учителя, бо він був близький до канцелярії

губернатора *. Мій управитель П. І. С-ий заініціював був заложення «Общества любителей природы»; разів два їздили «на екскурсії», «варили кашу» і на тому справа кінчилась. Деякі курйози глибоко провінціального міста ставили іноді просто в трудне становище, а один курйозний факт викликав у мене навіть підозріння, що знов вертаються колишні часи поліцейських переслідувань, бо коло мого приватного помешкання почали вистоювати городові, які пильно приглядались до наших дверей. Виявилось однак, що це була лише «почесна варта» для мого тестя — повітового «предводителя дворянства», який жив у нас, коли приїздив до Чернігова. Про своїх нових товаришів по службі я не зумів би як слід оповісти. Це були здебільшого типові «люди 20-го числа», провінціальні урядовці. Треба художнього хисту й пера Гоголя, щоб дати образ їхнього невибагливого життя, малозмістовної й одноманітної чинності та обмеженого кругу їхніх інтересів. Багато з них було стихійними українцями, навіть не усвідомлюючи, мабуть, собі цієї своєї української стихії; вони навіть порядно не вміли говорити по-російськи та, мабуть, їм і дуже рідко доводилось чути правдиву російську мову. Було серед них кілька свідомих українців «просвітянського» типу; із них найбільш інтеліґентною людиною був М. Р-ко.

Почав я був робити успішно кар'єру на новій службі: мене скоро підвищено поза чергою і зразу на два ступні. Але все оточення було таке своєрідне й чуже, що не міг я довго витримати і на початку 1914 р. подався в демісію.

Аж тепер був уже «благонадежный». Отже, спробував здійснити своє давнє бажання працювати в галузі, близькій до моїх наук. Після поборення деяких труднощів пощастило мені досягти того, що мене причислено до Земельного міністерства для спеціалізації по культурі боліт і лугівництву. В ближчій перспективі вирисовувалось приділення до Ризької політехніки для удосконалення, а потім і наукова поїздка до Німеччини, може, й Швеції. Нарешті попав я нібито на добру дорогу. При допомозі фахівця в цій справі В. П. Х-ча взявся ретельно за вивчення справи з самого ґрунту. Став основно виучувати флору чернігівських лугів і боліт. Назбирав гарний гербарій. Записував місцеві ботанічні назви; думав, що колись, може, й опублікувати можна буде. Взагалі, з головою пірнув у природу й науку і цілком майже забув про існування «сонгорода». З В. П. Х-чем їздили на іспити курсантів-селян, що кінчили влаштовані земством курси; одвідували зразкові засіви й селянські луги.

---

* Про цього учителя я ще згадаю, коли писатиму про своє військове цензорство в час війни.

Взагалі гарно й цікаво працювалось. Я зовсім забув і про свою «військовість» і тільки якось бавлячись з дітьми свою уніформу на жарт надівав на них і на себе. Коло середини липня 1914 р. виїхали ми до Ніжинського повіту. Остання наша візитація була в одного селянина, який послухався ради фахівця, відповідно обробив шматок своєї землі, де раніше росли малоцінні рослини, і цей рік перший раз мав на тому клапті прекрасний урожай. Овес з викою виріс в нього тут високий, «аж по груди». Селянин радісний і вдячний урочисто став у вівсі, а В. П. Х-ч його фотографував. Наше турне кінчилось. Я рішив заїхати відвідати родину, яка тоді жила в маєтку батьків моєї жінки, потім до своїх батьків, які жили на селі недалеко від того ж маєтку, а пізніше заїхати ще на 1–2 дні до Києва, за яким уже дуже затужив.

Дуже я звик до свого Києва і все сюди тягло. Тут же стільки пережив, учився, боровся і багато чого. Тут були близькі люди, приятелі, товариші, знайомі. Відвідавши родичів, приїхав до Києва 15 липня (ст. ст.), якраз на свято Володимира, патрона свого університету. Увечері разом зі своїм приятелем, братом жінки Борисом* пішли до саду Купецького зібрання на концерт. Прекрасно грав оркестр під орудою Й. Сука. Під впливом музики у мене був гарний, мирний настрій. У перерві між двома частинами концерту побачив, що коло буфету, де стояли столи, виліз на стілець якийсь чоловік і почав щось казати. В саді було багато поліцейських, але вони не бігли й не арештовували того чоловіка. Подумав, що це якийсь чорносотенець із «Союза русскаго народа» чи «Двоглаваго орла» говорить «патревотичну» промову, і стало гидко. Коло нього нагромадилось багато народу. Чую – говорить він поганою російською мовою. Підходжу ближче й чую: «Я член сербской колонии. Австрия объявила Сербии войну. Братья русские, идите на помощь». Читає телеграму. Справді проголошено війну. Натовп почав гукати «ура!»

Музика грала гімн. Другу половину концерту публіка слухала неуважно, нервувалась. По скінченню концерту прийшли ми на помешкання до моєї тещі, де зустрів я другого брата своєї жінки – старшину. Він був хворий і лежав перед тим у лікарні. Тепер ще слабий, він лежав

---

*Борис В-ий скінчив Київський університет і служив у Міністерстві фінансів. Після революції покинув службу і з «маршовою ротою» приїхав із Росії в розпорядження Центральної Ради. Фізично мало здібний до військової служби, він однак добровільно завжди вступав до армії, коли вимагали обставини. Високо чесна і глибоко ідейна людина. Був у повстанні проти гетьмана. Потім був урядовцем Міністерства фінансів УНР, але на початку 1919 р. знов добровільно, як звичайний козак, з рушницею в руках пішов боронити батьківщину і згинув у боротьбі невідомо навіть де і коли. Пером земля Тобі, герою і друже!

на ліжку. Кажу йому на жарт, що він має два револьвери, так доведеться йому, мабуть, один відступити мені, бо в Купецькому зібранні серб кликав на допомогу. На це він зовсім серйозно відповідає, що дійсно може мені залишити один револьвер; що мобілізація, без сумніву, буде, бо його, навіть ще хворого, телеграмою викликано до полку і він другого дня ранком їде до Житомира*. Це мене мало втішило.

Другого дня я виїхав з Києва до Чернігова. По дорозі бачив, як напроти нас їхали залізницею ешелони кавалерії й артилерії. В потязі серед пасажирів чується тривога, нервозність; ходять різні чутки; гурток жидів енергійно щось балакає на жаргоні, а цікавим поясняють, що буде війна. В Чернігів приїхав я перед вечором. Сюди ще, видно, тривога не докотилась, бо зовні все спокійно. Дома мене зустрічає служниця запитанням: «Чи правда, що в Києві вже война об'явлена? Казали люди». Отже, й тут уже знають.

Коло 5 години ранку 17 липня 1914 р. мене розбудило сильне дзеленькання електричного дзвінка. Іду відчиняти двері і бачу фігуру поліцейського надзирателя, який, простягаючи мені запечатаний пакет, урочисто вимовив: «Извольте расписаться, господин прапорщик, в принятии пакета». Беру пакет і бачу великими літерами надруковане «по мобилизации». Так! «Свершилось!» Розписався й віддав конверт з розпискою на ньому. Поліцейський надзиратель віддав честь і, відходячи, сказав: «Да... начинается война! Извините за беспокойство!» Яке це «беспокойство»? Воно тільки почалось, а справжнє «беспокойство» ще в майбутньому! Читаю папір: належить явитись до 23-го резервного батальйону в м. Чернігові; для полагодження родинних справ —3 дні; на інше — 2 дні; гроші одержати у військового начальника. Повідомляю телеграмою родину. Іду до військового начальника і одержую гроші на обмундирування. Уніформу й частину зброї я мав; треба дещо докупити. Другого дня йду купувати «снаряженіе» й інші речі. В магазині зустрічаю двох старшин, які теж купують різні військові речі. Питають, кому я купую; відповідаю, що собі. Питають, хто я такий; називаю свою рангу й прізвище. «Так ви наш ад'ютант!» Просять прийти як можна скоріше до переволочинського полку, при якому формується батальйон; кажуть, що роботи дуже багато, всі зайняті, обов'язків ад'ютанта нікому виконувати. Тепер мені більше-менше однаково; два дні раніше, два дні пізніше... Мої надії згинули... Кончено... Кажу їм: «Завтра буду в полку».

---

* Василя В-кого вбито у першому бою ще в серпні 1914 року.

ІІ частина

Світова війна. Розвал царату. Українська революція.

V

На війні – передвечір революції в Росії.

Першого дня мобілізації, 19 липня (1 серпня н. ст.) 1914 р., я був уже у війську. Спочатку стояли в Чернігові. Потім у жовтні 1914 р. наш резервовий батальйон перекинули в Галичину, приділили до 8-ї армії і поставили у Львові. У квітні 1915 р. ми «планомірно відступили» або, точніше сказавши, нас прогнали зі Львова аж до Тернополя. Пробули тут місяців зо три і знов-таки «планомірно» відійшли до Волочиська; але у Волочиську простояли лише один день, після чого відступили аж до Проскурова, де й закріпились на довший час. Тільки восени 1916 р. ми, вже як резервовий полк 41-го армійського корпусу, одержали наказ перейти на нове місце побуту – до Ягольниці, в Східній Галичині, недалеко від Чорткова.

Багато різних спогадів збереглось, без сумніву, у кожного, хто перебув добу Світової війни в тій чи іншій армії. Збереглось, звичайно, чимало таких спогадів і у мене. Із усіх тих спогадів загальний підсумок міг би я зробити такий, що добу від початку війни і до початку 1917 року треба вважати за справжній «передвечір» великої російської революції. Деякі моменти з цього «передвечора» хочу тут занотувати.

Глибокі трагедії й життєві драми, а поруч з тим і легкі мелодрами та курйози й жарти творить надміру іноді жорстока, значно рідше сприятлива, але все вибагливо-мінлива людська доля. Їй схотілося і з моєї особи зробити також персонаж одного життєвого жарту. Революціонер, якого після відсидження в царській тюрмі в 1904 р. за приналежність до Української революційної партії протягом довшого часу за «неблагонадежность» не допускали не те що на державну службу, але якому не дозволяли дістати посади десь у земстві чи при міській управі; «бунтар», якого тільки випадкова обставина – народження царського наслідника, маніфест, революція 1905 р. – позбавила сумнівної приємності їхати за

державні кошти «в мѣста не столь отдаленныя»; людина, якій протягом кількох літ царські жандарми й охранники не давали спокою, за якою постійно, як пси, ганялись шпіони, яку вічно трусили і різними переслідуваннями довели до нервової хвороби; взагалі «потряситель основ» — я по волі невблаганної долі змушений був стати до царського війська як «рядовой из вольноопредѣляющихся». «Вольно» чи «невольно» — але мусів відслужити рік. І не тільки відслужив, але й «произведен в прапорщики запаса армейской пѣхоты». Мало того, військове начальство атестувало мене як «в строевом отношении выдающегося», і ця моя атестація ходила вслід за мною, куди б я не пересувався. А коли вибухла війна, то я, з першого ж дня мобілізації покликаний до війська, із секретних мобілізаційних матеріалів довідався, що на посаду ад'ютанта 23-го резервового батальйону, згідно з мобілізаційним планом, мене було призначено майже за рік перед початком війни. Отже, оригінальний lusus naturae*: революціонер, «арестант», «бунтар» і «неблагонадежный», а разом з тим «в строевом отношении выдающийся», яким начальство інтересується; ад'ютант, до якого рук передається запечатаний великий конверт з секретними мобілізаційними матеріалами. Більше того: у Чернігові, де формувався наш батальйон (пізніше переформований у полк), не знайшлось, окрім мене, ні одного «строевого офицера с высшим образованием», тому штаб Київської військової округи призначив мене воєнним цензором м. Чернігова, і ці функції я виконував місяців два, аж до того часу, коли нас перекинули до Львова **. Курйоз, але така була дійсність.

Становище, яке я займав у війську від самого початку війни й до вибуху революції, дало мені можливість бути в курсі справ, які торкались доволі важної сторони загальної військової організації в часі війни. Багато дечого довелось мені на власні очі побачити і на власні уші почути, про що я, без сумніву, ніколи б не довідався, бувши на іншому становищі. Можна, розуміється, висловлювати різні більше або менше

---

* Lusus naturae *(лат.)* — жарт природи. — *Ред.*

** Воєнній цензурі підлягали тільки ті відомості, які відносились до військових подій; але наполохане поліцейське начальство дало розпорядження, щоб до мене звертались за дозволом взагалі на всякий друк. Отже, мені несли всяку всячину до оголошень про розпродаж і циркових афіш включно, хоч я переконував усіх, що на такі друки мого дозволу зовсім непотрібно. Офіційне видання «Губернскія Вѣдомости» цензурі не підлягали. Але видаване канцелярією губернатора «Черниговское Слово» формально вважалось за приватне видання і тому я мав нагоду дати відчути його редакторові, чорносотенному учителеві гімназії, всю приємність бути підцензурним. Кінчилось це тим, що цього чорносотенця з редакторства прогнали за нерозуміння інтересів «родины и армии».

правдиві міркування щодо неминучості фіаско автократичного царського режиму в Росії. Думаю, однак, що було б тяжко заперечити те, що війна глибоко потрясла цілим організмом держави, порушила хід господарського її життя і тим прискорила наступлення критичного моменту для царизму та зрештою спричинилась і до його повалення. Мені здається дуже правдоподібним, що коли б війна кінчилась для Росії перемогою її над супротивником, то революції могло б і не бути в 1917 р. Але військовий успіх є в прямій залежності від степені підготовленості держави до ведення війни, в якій безпосередню участь беруть мільйони людей, а посередньо — десятки мільйонів її населення. Армія надто тісно зв'язана з запіллям; вона сильно впливає на всі сторони державного життя і навпаки сама дуже відчуває, а часто й боляче переживає всі хиби й непорядки внутрішнього життя та політичної й господарсько-економічної системи даного державного організму. Тому-то, спостерігаючи різні явища чисто військової натури, можна було мати доволі вірний критерій для оцінки цілої державної організації та її негативних сторін і до певної міри можна було здогадуватись про імовірні наслідки такої системи. Я міг зблизька придивлятись в часі війни до організації російської військової справи, бачив внутрішню гнилизну цієї організації та в реальних фактах і подіях міг спостерігати, як поступово, але невпинно назрівала криза та як все густішим ставав сумрак «передвечора революції».

Протягом трьох місяців я зовсім добре познайомився з усіма доволі різнородними функціями полкового ад'ютанта в часі війни, і тому, коли в жовтні 1914 р. ми опинились у Львові, в резерві 8-ої армії, то тут командант полку, полковник П. І. Х-н цілком здав усю справу по «строевой части» на мої руки й фактичну мою відповідальність, несучи сам тільки формальну за хід справи, та лишився номінальним командантом *.

З цим фактичним станом помирились кінець кінців усі старшини полку — все старші за мене рангом до підполковників включно — і це

---

* Своєрідний тип російського старшини являв собою полковник Х-н. Походженням із міщан м. Мінська, він зробив добру військову кар'єру, дякуючи власній своїй спритності, не маючи жодної «сильної руки у сферах». Наділений природним розумом, хоч і без вищої освіти, він легко орієнтувався у військовій справі, одначе нею не захоплювався й глибоко її не виучував. До внутрішніх порядків і відносин у війську ставився надзвичайно іронічно й часто з їдким сарказмом характеризував їх. Про війну, наприклад, він навіть начальству у вічі з приємною усмішкою іронічно говорив, що «если Никола-угодник поможет, войну обязательно выиграем». Належно оцінюючи різні вибаганки, примхи й дурні накази начальства, він, однак, активно їх не поборював, а тільки зручно маневрував, тому був у начальства на «хорошем счету».

моє становище у полку санкціоновано було їх мовчазною згодою, тим більше, що сам полк. Х-н звичайно десь «розводив дипломатію» і без особливої потреби до полку не вчащав. Мені він просто й «без дипломатії» заявив: «Вы, Николай Михайлович, теперь у нас «профессор» своего дела — ну, и действуйте! А прийдется отвечать — скажете мне и вместе что-нибудь сочиним. Знаете, товарищеская помощь — большое дело; недаром полевой устав требует: помогай товарищу огнем, штыком и лопатою. Ну, а в нашем положении еще и языком. Вот только бы Николаугодник не покарал, а то все у нас «на ять» выйдет!» Так ми й жили та співпрацювали мирно, і назовні у нас справді було все «на ять».

Але не могло й у нас це довго тривати, бо наш резервовий полк був тільки одним маленьким коліщатком у цілій величезній системі військової організації, і тому дуже скоро й ми відчули її органічні дефекти.

Мені, звичайно, було зручним, те, що мій безпосередній начальник — командант полку — дав мені carte blanche (і не тільки у фігуральному розумінні, але й фактично я такі cartes blanches мав від нього) щодо полкових справ, не сидів у мене вічно над душею і не чіплявся до кожної дрібниці, як це робили інші начальники. Але з другого боку, таке моє становище причинялось до того, що я мусів приймати на себе всякі удари, що падали згори, й переносити різні неприємності, які в інших умовах міг би оминути. Зовсім мало причетний до військової справи і вже рішуче й абсолютно не відповідальний за її внутрішні хиби та непідготованість Росії до ведення грандіозної своїми розмірами Світової війни, я мусів усе ж таки пережити не одну прикру годину через різні непорядки й неорганізованість, в яких особисто ні в найменшій мірі не завинив.

Вже на самому початку 1915 р. російська армія стала гостро відчувати недостачу зброї й стрілива. Отже, й у нас його було дуже обмаль у запасі, а трохи згодом і зовсім не було понад те, що сам наш полк потребував на основний свій кадр. Але незважаючи на це, ми одержували накази висилати до частин корпусу «маршові роти», які до нас прийшли без зброї, вповні озброєними й з відповідною кількістю набоїв. На всі свої резони й доводи діставав я голе й явно не до здійснення розпорядження: добути все й виконати наказ. А як це можна виконати, коли ні на складах, ні в майстернях нема, — про це начальство думати не хотіло, а від мене вимагало просто якогось чуда. Після торгу й переторгу, неприємних балачок телефоном з ад'ютантом бригади, гострих виразів справа кінчалась на тому, що маршові роти йшли озброєні наполовину, потім вже тільки на одну четверту частину, а далі й зовсім без зброї, аж до самих окопів, де беззбройні люди сиділи, чекаючи на зброю свого убитого чи пораненого товариша. А чи мало їх загинуло, навіть не

вистріливши ні разу й не діждавшися рушниці товариша? Безглуздя, але правда. Один поранений старшина оповідав мені, як він зі своєю неозброєною ротою, що містилась за лінією фронту, «ходив в атаку» проти ворожої чоти, яка пробиралась у запілля, причому вояки його роти симулювали озброєних, тримаючи в руках вирубані в лісі дрючки.

На початку війни було досить одежі, але скоро її забракло. Інтендантура стала нам присилати зовсім непотрібні в той час речі; зимою присилали літні одяги, навесні, коли тануло, присилали валянки, бо не було чобіт; так само й з кожухами, яких взагалі була, порівнюючи, зовсім мізерна кількість. Забракло муніції. Лікар нарікав, що не може добути найпотрібніших ліків. Потім інтендантура не могла вже настарчити достатньої кількості провіанту й фуражу. Дозволено було робити «заготовки» власним старанням окремих військових частин. Почалась страшенна спекуляція й просто шахрайства. Не проворні господарі частин не могли здобути потрібного й їхні люди голодували, а зате спритні наживали значні «полкові суми» і добре набивали власні кишені. Ми також «зекономили» порядні гроші, завели собі добрі екіпажі та зовсім непотрібні нові музичні інструменти і навіть купили собі автомобіль.

Довелось побачити й славнозвісну «культуртрегерську» діяльність графа Бобринського [103] та єпископа Євлогія [104]. Спостерігав, якими «панами» почували себе під російською окупацією поляки і якими пригнобленими й упослідженими були «браття-галичани», власне українці. Пригадую, як мій земляк і товариш юнацтва, а в той час мій денщик був вражений дикунським нищенням українських книжок у Львові. Він тільки що вернувся з міста, де купив собі нову сиву смушкову папаху за 3 1/2 рубля, які одержав від мене на цю ціль. Показуючи мені свою обновку, він усе заговорював про «харошенькі книжечки», які бачив у книгарні, але не відважувався, видимо, просто попросити в мене грошей на їх купівлю. Тоді я сам запитав, які то книжечки, і довідавшись, що йому хотілось би купити «Кобзарика», дав грошей та просив купити два примірники. Нестор Демидович швиденько знов побіг до міста (ми містились у казармах на Курковій вул.), але скоро вернувся з порожніми руками і з гнівом та розпачем заявив, що книгарню зруйновано і що «салдатня тягає книжки на вулицю, палить їх і нікому не дозволяє брать і шматка паперу». Значення цього варварського вчинку він, ясно, спочатку не усвідомив, підозріваючи, що тут уся справа в сваволі «салдатні». Але коли я йому дещо пояснив, то він похмурився, нічого не сказав і вийшов з кімнати. Само собою, що він оповів про все в команді полкових писарів, переважна частина яких були чернігівці; пізніше він прийшов знов до мене і сказав, що «усі писаря дуже сердяться на це». «Сердились» і мої приятелі та знайомі прапорщики — чернігівці

й полтавці, в цивілі учителі, землеміри, урядовці й ін. Не виявляли вони себе перед тим як свідомі українці, хоч і говорили між собою частенько по-українськи або тим спеціальним жаргоном, яким кожний «хохол» обов'язково мусів добре приправити свою російську мову. Однак дикунське нищення української книжки вони всі відчули якось стихійно і навіть кожен із них ніби чув зачепленою свою амбіцію. Думаю, що таких було немало і що Бобринсько-Євлогіївські автодафе та інші «культуртрегерські» операції не дуже підвищували в них «патріотизм» та бажання нести своє життя «на алтарь отечества».

Не забуду, як о. Б-ий боявся мене впустити до себе в помешкання. Пані, яка відчинила двері, запевняла мене, що його нема дома і невідомо, коли він вернеться. Це так було зрозуміло, бо ж я був у військовій російській уніформі. Я звертався до пані по-українськи, а вона відповідала мені якоюсь страшною мовою, намагаючись говорити по-російськи. Вона підозрівала, очевидно, в мені якогось російського офіцера-провокатора. Тільки після того, як я пояснив, що мені треба бачити о. Б-го, щоб передати йому гроші, одержані мною для нього з Києва від добре йому відомих людей, мене впущено було до помешкання. Виявилось, що й сам о. Б-ий є дома і що пані, яка зо мною балакала, є його дружина; раніше вона до цього не признавалась.

Неприємно було перебувати у Львові в складі окупаційної армії та бачити, як ховаються від тебе українці, як від свого ворога. Тому я ніде й не бував, і лише після того, коли якось випадково зустрів на Ринку свою ще з Києва добре знайому паню Ар. Мих. Трушеву-Драгоманову та одержав від неї запрошення приходити до них, не соромлячись свого теперішнього становища, я відвідував родину артиста-маляра Ів. Труша. У нього колись ще молодим студентом пив я на весіллі шампанське; він пізніше бував у мене в хаті у Києві і, незважаючи на лікарські поради, іноді не міг утриматись перед спокусою «комбінації чарки горілки з шматком оселедця». Тепер же в його хаті я з'являвся в уніформі окупанта. Одно в мене було оправдання — це те, що Аріадна Михайлівна сформулювала в простому, але правдивому реченні: «Це наша спільна біда». Разів зо два зустрів тут І. Свєнціцького [105]; він був занепокоєний долею музею, сподіваючись, що «братья-русские» можуть або зовсім знищити музей, або повивозити цінніші речі до Росії. Бачив іще кількох українців, що заходили до панства Трушів. Вони сходились, видно, дуже рідко й нібито потайки, боячись, очевидно, переслідувань. На мене спочатку дивились, звичайно, з підозрінням або недовірливо і тільки трохи згодом починали говорити вільніше, коли переконувались, що військову російську уніформу я ношу не з доброї волі.

Доводилось пізніше серед певних українських кіл чути, що декого з українців свої ж таки люди попрікали занадто великою лояльністю супроти поляків, а декого й просто осуджували за запобігання перед ними. Не варто називати імен тих, кого осуджували чи попрікали, бо вони робили те, мабуть, не з легким серцем. Мені пізніше доводилось зустрічати по селах і містечках Східної Галичини своєрідне явище серед сільської української інтеліґенції: мімікрія під поляка. Існування по всій Галичині поляків з погляду російської влади було цілком нормальним явищем; навпаки, існування українців було з її погляду явищем не тільки що анормальним, але й шкідливим та небезпечним. Тому поляк всюди по урядах міг звертатись до російського офіцера на своїй мові; його навіть за це до певної міри респектували й поводились з ним порівнюючи доволі коректно. Навпаки, досить було заговорити інтеліґентному українцеві на своїй мові, а тим більше назватись своїм національним іменем, як він відразу ж в очах російського начальства ставав зрадником (кого? чого?), ворогом, небезпечним «мазепинцем», гідним усяких кар та персекуцій. Отже й доводилось українцям-галичанам ховатись перед «нами» під фальшивою маскою «поляка». Але й це часто не рятувало носіїв таких масок від всевидючого ока сусідських денунціаторів. Поляки не раз використовували присутність російських окупантів для зведення порахунків з українцями, доносячи на них місцевій російській владі та характеризуючи їх як небезпечних ворогів російської армії в її запіллі. В Ягольниці я зустрів одну учительку, яку по доносу поляка викинули з посади в школі, як українку. Вона жила тут напівлегально; я довго навіть і не підозрівав, що вона є українкою, бо чув, як говорила вона все тільки по-польськи і ні разу не назвалась не тільки що українкою, а навіть «руською» чи «русинкою». Лише через кілька місяців, упевнившись, що я українець, бо не тільки умію говорити по-українськи, але й знаю, де треба писати «є» та «ї», вона нарешті якось призналась, що є також українкою, але змушена це ховати, бо боїться, щоб її знов не арештували. Мабуть, мої знання у сфері української орфографії, ц. зн. уміння писати у відповідних випадках чисто українські літери «є» і «ї», дійсно відіграли певну роль при визначенні моєї національної приналежності. Принаймні сама та учителька запевняла мене, що це її остаточно переконало в тому, що я справді-таки українець, а не просто «малорос».

Стихійних українців у нашому полку було багато, в тому числі й немало прапорщиків. Більшість із них після революції масово пристала до українського національного руху, але раніше до українства вони не признавались, хоч між собою дуже часто, а рядові вояки навіть всі балакали «по-своєму», стоїчно витримуючи різні кепкування з боку «кацапні».

Дуже часто місцеві селяни й ін. quasi-поляки при різних конфліктах чи непорозуміннях з військовими частинами звертались до мене зі скаргами та проханнями про захист навіть в таких випадках, де я рішуче нічого зробити не міг. Пояснював я це собі тим, що їм могло бути відомо про мою роль в нашому полку та що вони просто в своїй уяві прибільшували моє значення й впливи. Але пізніше виявилось, що незмінний мій військовий товариш Нестор Демидович потихеньку-помаленьку доволі детально інформував тих, з ким йому доводилось ближче сходитись, про моє минуле, бо ж він прекрасно знав мою біографію від дитячих років. В цьому він сам мені признався значно пізніше, вже аж після революції, а раніше він, нічого мені про те не кажучи, утворював певний «Stimmung *» на мою користь. Отже, виходить, що й раніше до мене звертались люди не через непоінформованість, а навпаки, зовсім свідомо, як до «своєї людини». Декого з прохачів приводив до мене сам Нестор Демидович, обов'язково при тому додаючи, що він «прямо-таки не хотів пускати — ну, проситься ж чоловік». Ясно було, що він сам посередничав і лише дипломатично не хотів до того признатись **.

Значно трудніше було положення українських священиків у Галичині. Вони не могли, розуміється, прикидатись «поляками», бо все одно ніхто б їм не повірив. Тому вони вибрали іншу тактику, а то, власне, оскільки я знаю з власного досвіду, вони звали себе «руськими». Жодних дальших пояснень, не хотіли давати. Отже, хто як хотів, так і міг собі розшифровувати це загадкове «руський». В поводженні з російським військовим начальством вони були ввічливі, коректні, здержано-офіційні, іноді сухії все маломовні. Свого українства ніде не демонстрували; тому рядове начальство здебільшого мало такий погляд, що слово «руський» означає те саме, що й слово «русскій» і глибше цією справою не займалось. Були, звичайно, й такі, які знали різницю значень двох цих термінів, але таких було дуже мало і через це українські священики доволі успішно спекулювали словом «руський»: до українства одверто вони не признавались, але його й не зрікались; просто про це мовчали, не говорячи «так», не говорячи й «ні». Я познайомився з двома священиками із двох сіл в районі Чортків—Ягольниця. Одного з них ми не раз

---

* Stimmung *(нім.)* — настрій. — *Ред.*

** Мій військовий товариш (офіційно «денщик») Н. Д. Р-ч був дійсно моїм товаришем за цілий час моєї військової служби. З почуттям вдячності я все згадую всі його більші й менші послуги, які він мені зробив чи то з обов'язку, чи з мотивів чисто людяних. Наші відносини були такого роду, що ми не вживали один до одного офіційно-військової термінології. Я його все називав по імені й батькові і так називатиму його в спогадах.

відвідували з моїм приятелем-полтавцем, резервовим прапорщиком Р-кою *. Він все гарно нас приймав, гостив, просив відвідувати, але ні разу не признався до українства. А коли після революції я попросив прапорщика Р-ку поїхати до цього священика й спитати, чи нема в нього деяких речей, потрібних нам для української маніфестації, то він витяг десь з горища і дав нам усе: портрети Шевченка, його велике погруддя, українські рушники, плахти й ін. Пізніше, коли мене за цю саму маніфестацію викинули з полку, я був з останнім візитом в домі священика і спитав його, чи раніше він нас гостив, респектуючи в наших особах російських офіцерів або боячись неприємності від окупантів, чи з інших причин. На це він ясно й просто відповів: «Та ж я добре знав, хто ви такі!»

Трапився зо мною й інший випадок. Не пам'ятаю вже з якого приводу, якось восени 1916 р. нас запросили на парадну вечерю до авіаційного відділу, що містився недалеко від нас. Мій новий комендант полк. Е. фон В. і я були добре знайомі з літунами, часто разом з ними їздили на полювання і тому ми вдвох поїхали на це запрошення. На вечері у літунів — не знаю, чи випадково, чи ні — появився якийсь галицький священик. Ніхто не звертав на нього особливої уваги: вітались з ним; говорили кілька слів і відходили. Можливо, що це було через те, що з ним дуже трудно було порозумітись, бо він говорив якоюсь мішаниною кількох слов'янських мов, включно до староболгарської із Святого письма. По якімсь часі я також наблизився до нього й сказав до нього кілька слів по-українськи. Він чемно відповів також українською мовою, але потім став доводити, що всі ми, і росіяни, й українці — один народ, і взагалі почав розводити всяку москвофільську матерію, думаючи, очевидно, що про це я ніколи нічого не чув і не знаю. Я зі свого боку дещо зауважив і заперечив, та, не хотячи дальше з ним сперечатись, мав намір відійти, але в цей час до нас наблизився полк. Е. фон В. Тоді священик, звертаючись до нього, коротко переказав суть нашої незгоди. Власне, це було не що інше, як звичайна денунціація супроти мене, зроблена в дуже лагідних по формі, але єзуїтсько-підлих по суті виразах. Священик не знав, звичайно, дійсних поглядів мого команданта і тому ясно було, для чого він те казав. Коли ми лишили його й відійшли, то полк. Е. фон В.

---

* Гарною людиною й добрим товаришем був мій приятель прапорщик Р-ка. Походженням з полтавських козаків, він був цілим єством своїм зв'язаний з стихією українською. Природа й земля української Полтавщини говорила його устами. Він і з фаху був землеміром. Стрункий, жвавий, веселий, цікавий оповідач і природний гуморист, він все оживлював наше часто дуже монотонне життя й розганяв нудьгу та сумування. Де то тепер Р-ка? Чи й тепер він, такий же сангвінік і гуморист, як і раніше, живе здоровий у своїх Санжарах? Чи, може, сталось інакше? Все могло бути в наш бурхливий революційний час.

коротко зауважив: «Охота тебе связываться с езуитом?» Я не думаю, щоб цей священик тільки «мімікрував під москаля».

Про переслідування українців у Галичині й на Україні, про різні утиски й нищення всього, що тільки носило на собі прикмету українського, краще за мене напишуть ті, хто безпосередньо зазнав це на власній шкурі. Більш ніж прибільшено-лояльна стаття київської «Ради» на початку війни не вплинула, розуміється, на політику російського уряду, хоча в настрої українства внесла, без сумніву, велику плутанину [106]. Від самого початку окупації Галичини російською армією політичний курс щодо українства означився цілком ясно. Відношення до українців, як до ворогів було провідною лінією політики кермуючих військових кіл, а в низовій частині армії ця загальна політика, відбиваючись нібито в кривому дзеркалі, набирала часто просто жахливо-безглуздих і бридких форм, які могли виникнути тільки на ґрунті загальної психози, непевности й шпіономанії. Припускаю, що назагал російське офіцерство могло щиро вірити в те, що воно є постійно в оточенні ворогів і шпіонів. Але нема в мене сумніву також і в тому, що були серед нього очевидні шахраї й пройдисвіти, які спекулювали на такому загальному настрої і для власної своєї вигоди без найменшого милосердя ставили під небезпеку найтяжчої кари і навіть смерті зовсім невинних людей. Найбільше це відчували жиди й українці. Тягали людей за всячину: за те, що в когось знаходили моток колючого дроту (цього дроту розкидано по полях і лісах Галичини багато; але коли треба, то можна витолкувати й так, що дріт переховується до часу приходу ворожого війська); за те, що хтось мав у себе кілька метрів ізольованого дроту для телефонної лінії або частини розбитого телефонного апарату чи якусь іншу річ з військової муніції; за те, що переховував у себе «шпіона», саме існування якого було під великим сумнівом і в кожному разі не було встановлено й доказано; за те, що в кишені чи в руках у когось було звичайнісіньке дзеркальце, яке трактувалось як «оптичний прилад» для сигналізації. Це ті причини, через які обвинувачували людей у шпіонстві в випадках, мені особисто відомих і мною досліджуваних. А хіба мало таких причин можна вигадати? Не одно, мабуть, людське життя принесено було в жертву хворобливої підозрілості або підлої спекуляції. Я тут пригадаю один тільки випадок, який міг скінчитись дуже зле, а може, й трагічно для двох, на мою думку й по моєму глибокому переконанню, зовсім невинних людей. В літі 1915 р. до штабу нашого полку при звіті одного командanta роти привели хлопця-підлітка й старшого чоловіка, арештованих на полі, де вони пасли худобу чи щось працювали. У звіті було зазначено, що цих людей арештовано під час світляної сигналізації ворогові за допомогою

оптичного приладдя, яке в них відібрано; до звіту долучено якусь металеву дудочку довгу 10–12 см, маленьке кругленьке дзеркальце з подряпаною й облупленою амальгамою і шматок зім'ятого паперу з кількома літерами, писаними явно невправною рукою. Ми стояли тоді в Тернополі, 50–60 кілометрів від лінії фронту. Мені навіть в голові не містилось, як можна було відважитись кинути підозріння на цих двох людей тільки через те, що в хлопця було в кишені (!) дзеркальце, а в чоловіка – дудка й шматок м'ятого паперу. Зізнання свідків показали, що дзеркальце було справді в кишені, а писалось, що арештовано під час (!) сигналізації. Обидва були перелякані, трусились, хлопець плакав, а в чоловіка були вогкі очі; їм уже загрожували шибеницею. Я знав коменданта роти як кар'єриста, циніка й прислужника начальства. Він явно хотів виявити «рвение к службе»; навіть коли б нічого не було доказано, то все ж таки було б відомо про факт, що він, ім'ярек, виявив «усердную службу и бдительность»; тому він і поспішив зафіксувати цей факт у своїм звіті, тим самим ставлячи цілу справу на ґрунт чисто офіційних відносин. Пустити з полку цих людей – це означало віддати їх долю в руки подібних же типів, для яких вигідно було б роздути справу, покінчити її десь в темних закомірках, живих двох людей знищити, а самим одержати нагороду. Тому я рішуче не хотів їх з полку випустити; всю справу треба було полагодити у себе. Після серйозної й доволі гострої моєї розмови з своїм комендантом полк. Х-ним перемога лишилась на моїм боці. Своє донесення комендант роти мусів забрати назад, а обох арештованих я взяв на свою відповідальність і наказав їх пустити. Хлопець негайно, як заєць, вискочив через двері, а старший чоловік став хапати мої руки, хотячи їх цілувати. Бідні, нещасні люди! За що на них, як на диких звірів, полювали й з них так гидко й жорстоко знущались? Здається, він не зовсім вірив мені, що може вільно йти. Стояв і ніби хотів щось просити. Я дав йому папіросу і ще раз повторив, що він уже не арештований. Тоді він разом з конвоїрами вийшов на вулицю; всі вони ще довгенько балакали перед моїм вікном, поручкались і розійшлись. За кого він мене вважав – не знаю.

Міг би пригадати й ще кілька подібних випадків. Але всі вони свідчили би тільки про те, як легко обвинувачували людей в таких вчинках чи намірах, за які в час війни здебільшого встановлена була одна кара – смерть.

Зовсім інакше поводило себе військове начальство тоді, коли не тільки мало більш реальні й серйозні підстави щось підозрівати, а просто навіть натрапляло на слід ворожої розвідки в запіллі армії. Наприклад, два такі випадки. Якось у Львові пізньої осени в 1914 р. я пішов

відвідати своїх знайомих чернігівців, що працювали в лікарні Червоного Хреста. Недалеко кадетської школи, де містилась лікарня, в якійсь темненькій вулиці побачив я фігуру біля ями, над якою напнутий був брезент. Фігура — це був «городовой» — здалека гукнула, щоб я не наближався до ями, бо цього, мовляв, «строго не дозволяєцця». Це мене заінтригувало і я став з земляком-городовим балакати, йдучи помалу вперед та придивляючись до ями. Нічого особливого там не міг зауважити, але зрештою я так дружно розговорився з земляком, що він мені сам про все оповів. Виявилось, що в ямі «какой-то дрот или вроди подземный тилехвон» і що яму викопали ще увечері попереднього дня. Дальші подробиці оповів мені старший лікар в лікарні на підставі своєї балачки з контррозвідчиками. Із усього видно було, що найдено кабель і навіть підслухано нібито розмову; підозрівали, що розмова йшла з Перемишлем. Отже, натрапили на слід розвідки в запіллю і знаменито її паралізували: викопали на очах людей яму, поставили над ямою шатро, а коло нього балакучого городового, розповіли у лікарні (та, мабуть, і в інших місцях) про свою находку, а потім ще, може, й розпитували у добрих людей, чи не знають, хто це балакає, коли робити це «строго не дозволяється». Дуже сумніваюсь, щоб того балакуна «дротом» могли знайти. Переказували, що навіть честь самого цього відкриття належала не фаховому військовому, але прапорщикові резерви, в цивілі товаришеві прокурора. Другий випадок був у Тернополі в літі 1915 р. Штаб нашого полку містився в будинку жіночої бурси на вулиці Лелевеля. З задніх вікон будинку добре було видно костел. Працюючи в задній кімнатці, наш літографщик зауважив на одній вежі костелу якусь фігуру людини, що обережно виглядала звідти кожен раз, як рухались військові відділи по місті. Про це він «доложил по начальству». Комендант полку доручив мені повідомити про це начальника контррозвідки, тим більше, що чомусь рознеслась чутка, що в костелі є телефон. Пішов я в контррозвідку й переказав усе начальникові її, який, намагаючись зробити хитро-загадкову міну на своїй простакуватій фізіономії, заявив мені, що, список усіх телефонних чисел і самих телефонів він має в себе і що в костелі жодного телефону нема. Він трусив у руці якоюсь друкованою книжкою.

Я зауважив, що в телефонних книжках звичайно друкують тільки легальні, а не конспіративні телефони і пішов собі. Підходячи до костелу, побачив я, що площа коло нього оточена вояками, нашого першого батальйону. Коло костелу метушився й давав накази товстий підполковник Ю.-К., а з вікна костельної вежі виглядав і щось гукав фельдфебель першої роти, жвавий і запальний грузин. Питаю підполковника Ю.-К., що він робить тут; відповідає, що зараз усе побачимо. Тим часом фельдфебель-грузин

гукнув, що найшли телефон на вежі і йдуть вниз за лінією дроту. Виявилось, що підполковник Ю.-К. схотів здобути лаври контррозвідчика і самотужки піднявся з цілим батальйоном проти ворожого розвідчика...

Начальник контррозвідки прибіг з своїми людьми слідом за мною, але вже спізнився. Зчинився скандал. Законний контррозвідчик кричав, що він знав про цей телефон, але для якоїсь вищої мети мусів дати й далі йому функціонувати, а наш непокликаний контррозвідчик кричав, що коли ті, які до того призначені, не боронять запілля армії, то вона сама мусить себе боронити і т. д. Помирились на тому, що дальше справу поведе начальник контррозвідки, але в звіті буде згадано, що й підполковник Ю.-К. має свою заслугу в цій справі. Не знаю, що було потім, бо нас скоро вигнали з Тернополя. Підполковник Ю.-К. багато разів питав мене, чи не чутно чогось про ту справу і чи не має й він чогось за свої заслуги. Нічим я його потішити не міг, бо нічого не було чутно. Можливо, що взагалі всю справу поклали «під сукно», бо ж контррозвідка прогавила здобич і не була заінтересована в тому, щоб розписуватись, як вона опростоволосилась...

Мені не довелось ближче познайомитись з організацією в російській армії боротьби з ворожою розвідкою. Однак я глибоко переконаний, що вести таку розвідку в запіллі російської армії не було трудно. Не знаю, чи взагалі була велика потреба у німців вести якусь розвідку дрібничкову, коли вони мали змогу діставати різні важливі інформації безпосередньо із самого центру державного, зокрема військового управління царської Росії. Опубліковані після війни різні матеріали й спогади не залишають ніякого сумніву в цьому відношенні *. Уважаю, однак, за безсумнівне, що сітка ворожої шпіонської організації оплітала цілий організм російської армії згори до самого споду. І, мабуть, вона здобувала багатий матеріал, потрібний для ознайомлення навіть з подробицями життя, стану й планів російської армії. Цей матеріал дуже легко й просто можна було добувати безпосередньо від старшин, а почасти й вояжів. Балакучість старшин не знала меж. Вони балакали про все, що тільки знали, і всюди, де б не бували. Балакали

---

* Надзвичайно інтересні спогади опублікував, наприклад, сотник американської армії, родом чех, Е. Воска. Бувши активним учасником чеської визвольної акції за кордоном, він прекрасно ознайомився з організацією німецького шпіонажу. Між іншим він згадує, що російське адміралтейство мало фальшивий план мінованого поля, яке боронило підступ до Петербурга, а німці мали дійсний план, бо їхній агент виробив цей план. Тільки в часі війни англійське адміралтейство передало російському правдивий план мінування, викравши цей план у німецького адміралтейства.

в кав'ярнях, по кінах, у вагонах, трамваях, на вулицях і у своїх випадкових знайомих, по ресторанах і у веселих дівчат та таких же веселих домах. Жодні розпорядження й строгі накази та взивання до патріотизму не могли спинити потоку цеї балаканини. Всякі такі балачки слухали, звичайно, всі ті, кому це треба було і про це реферували там, де було треба. А зноситись із запілля російської армії з тим, хто був по другу сторону лінії фронту, зовсім не трудно було. Про це свідчить факт, який мене надзвичайно здивував і про який хочу тут згадати.

Діло було у Львові на початку 1915 р. Приходить до мене Нестор Демидович і пропонує мені раніше пообідати, бо він, мовляв, хотів би скоріше звільнитись та збігати до Катерини. З особисто мені невідомою Катериною «офіційні» наші відносини зводились до того, що вона нам прала білизну. Але мені відомо було, що в той час нашої білизни у неї не було; тому мені здавалось, що нагальної потреби відвідувати її також не було. Але Нестор Демидович доводив, що необхідно вже нам давати до прання білизну, і я мусів пристати на його пропозицію. Після цього минуло тижнів зо три. Одного дня, вже ввечері, коли більше-менше кінчилась моя біжуча праця і я міг собі прочитати газету або побалакати з кимось, мій Нестор Демидович, сидячи на своїм звичайнім місці коло печі і якось загадково усміхаючись, звернувся до мене з такими несподіваними словами: «Знаєте, барин, радіє дуже Катерина». — «Чого?» — питаю. — «Получила від чоловіка писемце». — «А де ж її чоловік?» — «У Перемишлі». Я зразу не міг зміркувати, як це могло статись, бо тоді Перемишль обложений був російським військом. Але виявилось, що Катерина передала свій лист до чоловіка через наших же вояків, які йшли з нашого полку під Перемишль, і що в цій справі посередничав мій Нестор Демидович в той самий день, коли у нас виявилась така негайна потреба давати до прання білизну. В той день якраз ми висилали поповнення під Перемишль, а Катерина просила повідомити її про те, коли буде така нагода. Тому-то й Нестор Демидович, який лише в самий день відправки поповнень довідався про це, мусів екстрено її відвідати та взяти від неї листа до чоловіка. Таким же приблизно шляхом дістала вона й відповідь від свого чоловіка, замкненого, як усі думали, герметично в обложеному Перемишлі... Безпосередній зв'язок між двома лініями ворожих фронтів виконували жінки тих сіл, які були на просторі між цими двома фронтами. Малоімовірне було реальним фактом. Проста собі жінка протягом трьох тижнів скомунікувалась із своїм чоловіком, який був на другому боці кількох ліній ворожих окопів і колючого дроту. А хіба люди, що мали свою спеціальну організацію, не могли зробити те саме значно легше й без порівняння скоріше?

Ведення розвідки в запіллі російської армії значно, без сумніву, полегшувалось завдяки славнозвісній російській «халатности». Маленька ілюстрація до цього. В касарнях, де розташувався наш полк після прибуття до Львова, не було майже зовсім ніякого канцелярського урядження. У мене не було стола для праці, тому я звернувся до одного знайомого ще з Чернігова, який тепер як резервовий корнет приділений був до штабу воєнного генерал-губернатора Галичини. Просив у нього дати мені із генерал-губернаторства (містилось воно в будинку намісництва) якийсь стіл. Дали мені, очевидно, якийсь непотрібний їм самим. Коли мені його принесли і я став ревізувати шухляди у двох стояках того стола, то виявилось, що в них переховувались різні секретні матеріали мобілізаційного характеру і взагалі різні «цілком довірочні» розпорядження й інформації *. Вже кілька місяців, як штаб генерал-губернатора мав у себе той стіл з секретними матеріалами; ніхто не поцікавився, очевидно, заглянути до шухляд і все це мені передано, мабуть, як речі ні до чого не придатні. Дивне розуміння справи! Евакуація Львова австрійським урядом відбувалась, очевидно, дуже поспішно, бо в місті залишено було взагалі багато різного дуже цінного для противника матеріалу. Але можливо, що багато з того матеріалу пізніше, коли Львів зайняла австрійська армія, австрійський уряд дістав знов до своїх рук в цілості й недоторкненим, якщо й по інших урядах російської окупаційної влади виявляли таку саму «дбайливість», як це було в самому осередку цеї влади — у генерал-губернаторстві.

Той же таки корнет С-ін оповідав мені про інший, хоч і дрібний, але дуже показний фактик. Якось зчинилась тривога, бо в одному замкненому покої генерал-губернаторства почули увечері шамотіння. Коли відчинили двері, то побачили якусь людину, що ходила по кімнаті. Арештували, зробили допит. Невідомий чоловік заявив, що він є прислужник при будинкові намісництва і до кімнати приїхав собі тим самий шляхом, що й раніше все їздив: окремим входом, яким возив дрова й вугілля. Не знаю, може, все, що говорив той чоловік, була свята правда.

---

* Я з великим інтересом ознайомився з одним «цілком довірочним» виданням австрійського Генерального штабу, де містилась характеристика всього командного складу двох російських бригад пограничної сторожі. Особливо цікаві були поміщені там дані про відношення до п'янства й хабарів. За австрійськими даними, серед командного складу цих пограничних бригад абстинентів не було, а більшість була легко приступна через своє хабарництво. Просто художньо змальована була постать одного вахмістра: кремезний, чуб з сивиною, довгі вуса, ніс червоний аж сизий, п'яниця, хабарник і продажна людина. Цікаво, чи шеф пограничників — міністр фінансів — мав такі точні інформації про підпорядковане йому військо.

Але інтересне те, що він зовсім вільно міг собі приїхати до кімнати, яку старанно замкнули й для охорони якої на коридорі поставили вартового. Більше того. З якоїсь причини по цілому місту ходила чутка, що під будинок намісництва австрійці перед відступом заклали міни й він обов'язково мусить вилетіти в повітря. Про цю чутку знали й у генерал-губернаторстві і зробили ревізію цілого будинку, шукаючи динаміту чи іншого вибухового матеріалу. Шукати мусіли старанно, бо ж ходило їм про безпеку власного свого життя, але той окремий вхід не знайшли таки, хоч він і не голка.

При вхідних дверях будинку намісництва все можна було бачити поважну, огрядну постать портьєра, який залишився на своїм місці і після окупації Львова. Знаменито вихований ще за попередньої своєї служби, він прекрасно умів поводитись з панами. Кожного привітав, розпитав, до кого той має справу, та вказував, де її полагоджують, запитував, як відвідувач іменується і т. д. Потім кожного з відвідувачів урочисто записував до книжки з зазначенням відповідних даних про ранг і посаду, а потім... Казав мені мій знайомий, що його усунули з посади, бо на те були поважні причини. Які то були причини — не знаю. Може, й він їздив віндою... А може, вся причина зводилась до того, що «этим русинам вообще нельзя доверять в каком бы то ни было деле», як це раз нам заявила відповідальна особа із штабу генерал-губернатора.

Російська окупаційна влада в Галичині цілий час свого існування почувала себе дуже непевно. В цьому мав я нагоду рішуче переконатись, близько спостерігаючи заходи, які вживала ця влада в зв'язку з приїздом царя Миколи II до Львова та Перемишля. Це було незадовго перед тим, як нас вигнали зі Львова, ц. є. взагалі майже перед самим кінцем існування й чинности цієї влади. Отже, до самого кінця свого вона не могла добитись такого стану речей, при якому почувала б себе настільки твердою й міцною, щоб могла бути певна в безпеці для життя «обожаемого вождя» в столиці «искони русской земли». Але про це оповім далі, а тепер хочу згадати, чому ми довший час залишались у Львові. Причиною того, що наш полк найдовше перебував у Львові, була доволі, на перший погляд, маловажна обставина, а то власне — як це не дивно — те, що в нашім полку була музика. Я вже згадував, що ми встигли «заощадити» значні полкові суми, за які й справили собі не тільки нову музику, якої нам «по штату» взагалі не належало мати, але й прекрасний автомобіль, яким користувались майже виключно для особистих, а не службових потреб. Це дало нашому полкові перевагу перед усіми іншими резервовими полками, що стояли також у Львові, бо вони були, очевидно, не такі спритні й нічого того не мали. Отже, в разі якихось урочистостей все

виступав наш полк і взагалі за нами встановилась репутація зразкової частини, бо назовні у нас усе і було «на ять». Коли до Львова приїхав французький генерал По, почесну варту виставив наш полк зі своєю музикою; так само й під час відвідин Львова англійським генералом Педжетом.

В кінці зими 1914–15 рр. в Карпатах справи російської армії стояли зовсім не блискуче. Довелось забрати й перекинути туди військові частини, які облягали Перемишль, а на їх місце поставити резервові полки. Наша резервова бригада також одержала наказ іти під Перемишль. Але нам більше подобалось лишатись у Львові. Тому мій командант полку негайно почав «дѣйствовать». Він відвідав штаб генерал-губернатора і поставив перед ним питання (великої ваги!) про те, хто ж буде нас заступати в разі якихось урочистостей, парадів, зустрічі високих гостей і т. п., взагалі хто буде, коли ми підемо, достойно репрезентувати «доблестную» російську армію у Львові, хто виставлятиме почесні варти і, що особливо важно, хто буде грати. Це питання, видимо, всім показалось надзвичайно серйозним, бо з цього приводу заметушилось високе начальство: одне вимагало, щоб нас лишили у Львові, а друге настоювало на тому, щоб ми йшли під Перемишль. Кінець кінців ми таки залишились. Нема на світі абсолютів. Все релятивне. І поняття «благо отечества» теж відносне. На думку одних, це «благо» вимагає, щоб військо воювало, а інші думають, що важніше, аби воно грало. «Разным разом бывает» — так сформулював колись подібну ж думку один кримський татарин.

Отже, ми лишились у Львові, а Перемишль упав і без нашої допомоги. На третій день після того, як ця «твердыня» була в руках російської армії, ми з своїм командантом поїхали туди уже як «переможці». Дивним було для мене, як це могло статись. Здавалось мені, що кожен із 2 (чи, може, й більше) фортів, які окружали Перемишль, був такою сильною «твердынею», що здобуття її було майже надприродною річчю. В тих трьох фортах, які ми оглядали, було велике число всякої зброї, зовсім справної і навіть нової, багато гармат великих і менших калібрів також непошкоджених, запаси амуніції, стрілива, набоїв. Залога Перемишля була досить численна, і все-таки він капітулював. Я ж знав, які власне сили облягали Перемишль. Знав, що там були резервові бригади, які не мали своєї артилерії, а їх піші полки зовсім не мали кулеметів і взагалі були озброєні доволі примітивно. Вся армія, яка облягала Перемишль, була настільки малочисленною, що могла лише тоненьким ланцюжком охопити цілий укріплений район з периферією в кілька десятків кілометрів. І все-таки «перемогла»... Казали, що велика залога твердині сама себе нищила, бо не вистачало харчів, настав голод. Це все так, але хіба генерал Кусманек [107] мав менше, ніж прачка зі

Львова Катерина можливостей комунікуватись з зовнішнім світом та здобувати відомості про те, яка армія облягає його твердиню? Може, справді, голод, а може, й інше. Однак факт стався. Ще один «искони русский город» упав «к царским стопам», і тому для більшого ефекту треба було, щоб сам «русскій бѣлый царь» відвідав столицю «Червоной Руси» — Львів та недавно здобуту «твердиню» — Перемишль *.

Цей урочистий акт уплановано на кінець березня 1915 р. У Львові з цієї нагоди почалась генеральна «чистка», яка добре далась узнаки львівському громадянству. Загально польське населення уважалось за більш лояльне, а жидівське й українське за мало надійний елемент. Тому й усі превенційні заходи в зв'язку з царським візитом приноровлювались до такої різної кваліфікації львівського населення в залежності від його національної приналежності. Частини гарнізону Львова були відповідно інструктовані; вони мали бути все напоготівлі, щоб могли негайно виступити в разі якихось ворожих проявів. Але, незважаючи на всі широкі попередні приготування, російська окупаційна влада Галичини не була, очевидно, певна того, що відвідини «русским» царем «русскаго» Львова не закінчаться якимось скандалом чи може й просто атентатом. На цей останній випадок дано було спеціальні, глибоко довірочні інструкції, а то, власне, коли б щось подібне сталось, то вояки львівського гарнізону мали б здійснити вже наперед передбачений і підготовлюваний «стихійний вияв народного гніву». Простішою мовою говорячи, російське військо мало вчинити у Львові погром «ненадійного» елементу, притому ближчі до місця атентату доми були б дощенту зруйновані, а їх мешканці — знищені до ноги. Сама влада прекрасно розуміла, що всякі бундючно-претензійні й фальшиво-урочисті декларації про «исконно русскую» землю, про «издревле русскій» Львів є в дійсності не більше як порожні слова, за якими криється зовсім інший реальний зміст. Кожен імперіаліст і брутальний мілітарист-завойовник все знаходить урочисті формули для прикриття своїх насильницьких вчинків.

Настав день царського приїзду до Львова. Точно визначено шлях, яким мав їхати цар містом. По всіх тих вулицях, якими він мав їхати,

---

* Характеристичним є те, що цей «искони русскій город» більшість російських старшин називала не «Перемишль», а «Пшемисль», знаючи цю назву, очевидно, тільки з австрійських військових мап, на яких назви міст і сіл означені були в польській транскрипції. Тому ніхто з російських старшин не говорив, наприклад, «Судовая Вишня», а все говорили «Садовая Вишня» (на мапах було означено по-польськи «Sądowa Wisznia»), бо польське «ą» читали всі як «а». Дехто, може, уважав слово «Перемишль» за і явно «мазепинское», бо ж так його називали українці, і тому волів уживати назви цього міста в «панській» мові.

«шпалерами» стало військо з рушницями й набоями. В будинках ніхто не смів відчиняти вікон; в декотрих будинках були вони заздалегідь пломбовані. Мобілізовано все для явної й тайної охорони життя «обожаємого». Почесну варту виставив, звичайно, наш полк. Командував нею показний, високий, гарний, бравий стройовик, українець з Київщини поручник Б-енко *.

Зі своїм нечисленним, але при парадах, «надзвичайно важливим» військом, ц. є. музикою, я також мусів брати участь у цьому параді. (У мене, як полкового ад'ютанта, взагалі, небагато було «ввѣреннаго» війська: тільки всього, що музика та писарський відділ.) Це дало мені нагоду спостерегти деякі дуже цікаві сценки.

Цар мав приїхати разом з тодішнім головнокомандуючим в. кн. Миколою Миколайовичем [108] о год. 2-ій. Першим урочистим актом при його зустрічі бувала звичайно коротка відправа в церкві чи соборі. Але у Львові для «православнаго русскаго царя» не було відповідного місця, бо їхати до св. Юра — це значило б толерувати уніятську «єресь», а знов же, їхати до якоїсь малої православної церкви не дозволяла висока царська гідність. Отже, з цього трудного становища знайшли такий вихід, що на якійсь (уже тепер не пам'ятаю її назви) львівській вулиці урядили «похідну» церкву.

Тут і мала відбутись святочна зустріч царя. Ті, що мали брати участь в цій парадній зустрічі, стали збиратись значно раніше призначеного часу. З'явились різні високі особи з військової й цивільної адміністрації, показалась велика постать предсідателя Державної думи Родзянка [109], натовпилось багато різних представників Червоного Хреста, земських та міських організацій і т. д. Всі, звичайно, одягнені «по-похідному»: у військового зразка шинелях і таких же кашкетах; деякі навіть з острогами (т. зв. «зем-гусари»); хто з червоним хрестом на рукаві, а інші з таким же хрестом на кашкеті; на плечах погони «штатських генералів», а на шиях та грудях різні відзнаки. Розуміється, і дами також були. Вони також одягнені відповідно до обставин; також «по-похідному», притому напудрені й намазані; більшість під «милосердних сестриць». Все це товариство, бундючне, симулянтське й наскрізь фальшиве, мало театрально

---

* Кажуть: «Гора з горою не сходиться, а чоловік з чоловіком зійдеться». Після кількох років розлуки ми також зустрілись з пор. Б-енком. Було це вже по революції. Енергійний Потап Великий (так я називав пор. Б-енка), тоді вже підполковник, разом зі своїм полком пробився з далекого Північно-Західного фронту і привів до розпорядження Центральної Ради цілий полк зі зброєю й майном. Не знаю, чи живий ще і де тепер є цей прекрасний старшина, який був би, без сумніву, одним з видатних старшин української армії, коли б вона знов постала.

свідчити тверде рішення «русскаго народа» боронити «русскую землю» до останнього, «до послѣдней капли крови», до «побѣднаго конца» і т. д., і т. д. Битись і вмирати мусів, звичайно, не хто інший як «мужичок», «сѣрая скотинка», а не вони, різні «штатські генерали» та напудрені «сестриці».

Приїхав міністр царського двору гр. Фредерікс [110], сивий, сильно підтоптаний старець. Цар спізнився зі своїм приїздом. Не звичне довго стояти панство переступало з ноги на ногу. Старому царському міністрові принесли стілець, і він сів. Навкруги нього стовпилось панство. Кожен намагався протиснутись наперед, щоб заговорити з міністром або хоч показати свою фізіономію. Один представляв другого, а представлений старався заговорити з міністром і при тому все кланявся, ритмічно гойдаючись цілим тулубом. Одним словом кожен, очевидно, хотів дістати «хоч дулю, хоч півдулі» і то навіть не від самого царя, а тільки від особи, що коло нього близько стояла.

Ми з своїм командантом стояли недалеко від цього цікавого товариства. Несподівано мій командант, обернувшись до мене, каже: «Никогда с его сиятельством не разговаривал. Пойдемте, поговорим». Я відмовився йти і він пішов сам. За якоїсь чверть години я побачив, що мій полк. Х-ін стоїть уже в середині гурту і щось живо оповідає. Я не міг собі уявити, що може бути спільного у якогось піхотного полковника з міністром царського двору і чим він міг так звернути на себе увагу, що всіх панів примусив замовчати, а сам заволодів розмовою. Приступив до гурту й слухаю; чую — полк. Х-ін оповідає про значення шкіряної рукавиці у військовому житті. Він доводив, що шкіряна рукавиця, одягнена на руку, стає нібито частиною людського тіла; вона хоронить руку від холоду і разом з тим шкіра руки дихає через шкіру рукавиці; вони стають одною системою, разом живуть і т. д. Потім він трохи поглибив свою теорію і став доводити, що так само й на ноги не слід надягати ні гумового, ні якого іншого взуття, а обов'язково треба обувати на ноги шкіряні чоботи; тоді, мовляв, вояк добре себе почуватиме й російська армія буде, без сумніву, переможницею... Яка іронія! Це ж говорилось якраз у той час, коли російська армія ходила напівбоса і доводилось при відправці маршових рот здирати кращі чоботи з одних і давати їх другим. Старий міністр слухав ту, без сумніву, оригінальну теорію, потакував, дещо й від себе ще додавав і нарешті спитав коменданта: «Как ваша фамилия, полковник?» Той клацнув острогами й назвав своє прізвище. Скоро потім він вийшов з гурту й, наблизившись до мене, не без іронії заявив: «Мы с его сиятельством сказались единомышленниками в сапожном вопросе; может быть, нам теперь будут присылать сапоги, а полк. Х-ну когда-нибудь поставят памятник за заслуги перед отечеством и армиею».

Але ні полк. Х-н не діждався собі пам'ятника, ні армія не одержала чобіт. Справа, очевидно, була не в теорії, а в сумній практиці.

Десь коло 4 год. все відразу ухопилось, заметушилось, потім затихло. Приїхав цар. Із автомобіля рвучким рухом виступила довга постать Миколи Миколайовича, а за ним невелика фігура Миколи II. Його відразу оточив генералітет, різні високі особи і повели до шатра молитись. За якийсь час усе те товариство вийшло з шатра. Цар спинився недалеко від нього, щоб «приймати» тут парад. Але виходило б, що він стояв би збоку лівого крила. Тоді Микола Миколайович зробив різкий жест лівою рукою, показуючи на протилежний бік вулиці, і цар швиденько побіг на вказане місце. Почувся сердитий, тріскучий голос Миколи Миколайовича: «К церемониальному маршу!», а за ним гучним своїм голосом командував поручик Б-енко: «К церемониальному маршу...» і т. д. «...шагом... марш!» Загриміли нові інструменти нашої музики, і вся наша колона, завзято б'ючи ногами, помарширувала, а на чолі цілого походу, згідно з статутом, мусів іти я. Умисно не додержуючи точно військових приписів, я трохи раніше салютував своєю шаблею перед царем, щоб, повернувши в його бік голову, мати змогу довше розглянути обличчя двох людей, в руках яких лежала доля мільйонів людських істот, їхнє життя й смерть. На моє салютування цар бистро вирівнявся і «молодцевато» приклав руку до кашкета. Я проходив від нього не далі п'яти кроків, швидко оглядаючи постаті, які мене інтересували. Цар мав вигляд звичайного старшини. Нічого «царственного», все на ньому, від одягу й до обличчя з рудуватою борідкою, було неімпозантне, ординарне. В очах не можна було прочитати виразу суворості чи строгості; навпаки, ціле обличчя скоріше зраджувало слабу волю й невитривалість. Якось не містилась у голові думка, що з наказу цієї людини вчинялись в рр. 1905–7 такі жорстокі, криваві екзекуції. Слаба людська воля й дика звіряча жорстокість можуть, очевидно, легко уживатись в одній живій істоті. Майже на цілу голову вищий за царя, жилавий, сухий, худорлявий Микола Миколайович дивився суворо й навіть злобно. Обличчя свідчило про крутий характер, енергійність, волю і жорстокість. Здавалось, що ця людина справді, не роздумуючи й не вагаючись, може послати мільйони людей на смерть без найменшого в своїй душі болю за них і без найменшого чуття любові чи жалості до них; здавалося, що вона своєю крутою волею може перемогти великі труднощі для досягнення своєї мети. Так здавалось, а в дійсності скоро після того цар став верховним командуючим, а Миколу Миколайовича скинули з головнокомандуючого всієї російської армії і послали на Кавказ. Тоді я ще, звичайно, не знав дійсної причини цієї події, але тепер уже всім відомо, що сильнішим за двох Микол Романових був один Григорій Распутін [111].

У Львові цар перебував дуже короткий час і скоро звідси вибрався, бо адміністрація, певно, добре знала, що львівська атмосфера не дуже була йому сприятлива.

Ми, малі люди, не знали про роль й значення у Петербурзі Гр. Распутіна. А от, наприклад, генерал А-ов був, очевидно, добре про це поінформований; свою поведінку він також добре допасував до петербурзьких настроїв і тому почував себе, видимо, зовсім непогано. Після славнозвісної операції у Східній Пруссії [112], на самому початку війни, коли цілу російську армію німці зовсім знищили, командант корпусу генерал А-ов опинився в дуже прикрому становищі, бо втратив свою посаду корпусного командanта. Він в значній мірі завинив невдачу тієї операції і, здається, був відданий під суд чи мав бути суджений, але якось його з тої халепи визволили «сильні руки». Незважаючи на таку голосну минувшину, генерала А-ова не тільки не вигнали зі служби, а навпаки, «для пользы службы» утворили для нього спеціальну посаду в запіллі армії. Для цього Львів з доволі великими околицями оголошено окремим «укріпленим районом», а на чолі цього району поставлено генерала А-ова з правами коменданта корпусу. Отже, і посада для нього знайшлась рівнозначна, і влада не менша, і гроші однакові, і нарешті зовсім непотрібно було тут виявляти своїх талантів полководця й стратега.

Думаю, що фахівці мусіли трохи подумати над тим, яку аргументацію можна було б хоч би «за чуба притягти» на доказ необхідності організації того «укрѣпленнаго района» (де взагалі жодних укріплень не було), бо з погляду здорового людського розуму це була творчість відповідно до приказки «приший кобилі хвіст», а сам той окремий район в загальній системі військової організації й управління був свого роду «п'ятим колесом у возі». Але всесильний Григорій наказав, фахівці знайшли аргументи та потрібні підстави й синекура для генерала А-ова була утворена.

Таким чином, коли ми прибули до Львова, то попали під його високу руку. Це вимагало насамперед виконання обов'язкового акту: треба було представитись йому. Отож ми з командантом другого дня по приїзді до Львова коло 11 год. перед полуднем направились з цією метою до його помешкання. Генеральський «вѣстовой», який нам відчинив двері, заявив нам, що «их высокопревосходительство сейчас молятся». На запитання мого командanта, чи «вони» вже давно моляться, одержали відповідь, що з 10-ї год. Потім дальшими розпитуваннями було вияснено, що «их высокопревосходительство» встають коло 9-ої год., снідають, іноді когось приймають, потім годин дві чи три моляться, потім не приймають, потім обідають, по обіді спочивають, затим іноді когось

приймають, але здебільшого знов моляться години зо дві, а пізніше вже до вечері нікого не приймають і по вечері знов моляться перед сном. Виходить, що «вони» майже цілий день проводять хоч і не в пості, але в молитві, і невідомо було, коли до «них» можна було б добитись. Приходили ми того ж дня по обіді і другого дня були, але все безуспішно, бо «вони», молились. Чи справді молились, — це річ інша, балачки про «них» серед офіцерства свідчили про дещо інше. Тільки третього дня нам пощастило: були прийняті. В кімнаті, де відбувався прийом, пахло ладаном чи якимсь церковним «благовоніем»; в кутку — цілий іконостас; окремо на столику стояла ікона Миколи, а перед нею горіла лампадка *. Справжня «молельня» московського Тіта Тітича. Просто символічно: синекура і ладан. Тут в своєму роді «з журбою радість обнялась»; тут дух Распутіна перевивався з ідеєю «укрѣпленнаго района». Там десь мучаться, проклинають і умирають, а тут моляться, «благовоняють» і благоденствують на посадах-синекурах.

Вступивши до кімнати й зорієнтувавшись в ситуації, полковник Х-н похапцем перехрестився, вдаючи, нібито робить він це навіть приховано від генеральських очей; потім він трафаретно-офіційною формулою представився. Тим було рішене питання про відносини між ними. В короткій розмові, яка потім відбулась, генерал інтересувався, чи відбуваються в нашому полку «религіозно-нравственныя собесѣдованія» з вояками та виховання їх в дусі православ'я й патріотизму; але справ чисто військового характеру в розмові не порушувано. Коли ми вийшли після прийому, я запитав свого командира, для чого йому схотілось грати всю ту комедію, і почув таку відповідь: «Что ж, Николаугодник тоже был боевой мужчина! Он ведь, знаете, за веру православную не только молитвами воевал!» **

Пригадую собі іншого богомольного генерала — також колишнього командира корпусу — М-на. Ще коли я 1911 р. був у війську «вольноопредѣляющимся», він приходив до нашої полкової церкви і тріскучим басом усердно підспівував різні церковні пісні під час служби Божої. Любов цього генерала до церковності йшла у парі зі своєрідним його розумінням військової справи. Я добре пригадую, що менші військові

---

* Від цього й веде своє походження вираз мого командира полк. Х-іна про «Николу-угодника», який він часто та іноді дуже влучно й уїдливо вплітав у свої розмови. Дійсно, з таким начальством надію на успіх покладати можна було хіба на угодників.

** Відомо, що єпископ із Мир Лікійських Микола, не можучи знайти відповідної аргументації проти доказів освіченої людини — Арія, кулаком обороняв чистоту православ'я проти «аріанської єресі» на вселенському соборі в Константинополі 325 р.

начальники не могли собі дати ради, як можна було б догодити своєму корпусному командантові. Однак, як оповідали мені старшини нашого полку, теперішній мій командант (а тоді ще тільки командант сотні й сотник) полковник Х-н зумів використати оригінальність поглядів генерала М-на на постановку справи вишколення вояків. Він навчив свою сотню виконувати різні вправи по звукових сигналах. Стоячи на одному місці й посвистуючи на різні тони й способи, він переводив ціле «ротное ученіе». Коли це побачив під час своєї інспекції генерал М-н, то був захоплений видом такої дресировки сотні людських істот і негайно постарався про підвищення Х-на в підполковники. Само собою розуміється, що винайдений Х-ним і одобрений М-ним оригінальний спосіб кермування сотнею ніякого практично-цінного значення для війська не мав і не міг мати, але він сприяв дальшій добрій і швидкій кар'єрі винахідця. Навіть при випадковій зустрічі в Проскурові в 1915 р. генерал М-н пригадав собі колишні заслуги полковника Х-на. Під час війни генерал М-н був начальником усіх військово-санітарних установ запілля Південно-Західного фронту. Як переказували мені знайомі лікарі, він і тоді найбільшу увагу звергав не на те, щоб було чим добре лікувати хворих, а головно вимагав, щоб усюди по лікарнях були ікони, релігійного характеру книжки та щоб провадились «духовно-нравствѣнныя» бесіди. Здавна відомо, що «звичка — друга натура». Генерал М-ин був із семінаристів і можливо, що своєю любов'ю до всього церковно-ладанного він лише платив данину своїй минувшині й своєму вихованню, які пройшли в «благоуханіи» диму кадильного.

Однак трудно припустити, щоб і для генерала А-ова ця «благоухання» атмосфера була природною й вимагалась його попереднім вихованням. Для нього вона була лише засобом до кар'єризму й формою підлабузнювання. Лицемірство, кваліфіковане фарисейство й особисто-егоїстичні цілі керували генералом А-овим в його благовонно-молитовних махінаціях, а через нього й від нього моральна розпуста поширювалась згори вниз між різними військовими начальниками нижчих рангів, які йому підлягали та, бажаючи вислужитись, наслідували його способи роблення кар'єри й лицемірення.

Я не можу навіть приблизно сказати, скільки в російській армії створено посад не з міркувань доцільності й потреб самої справи, а виключно ad personam *. Але помимо такого роду одвертих синекур були й іншого роду установи та посади, синекуральний характер яких був

---

* Ad personam *(лат.)* — до персоналій, для конкретної особи. — *Ред.*

більш прихований. Із числа цих останніх особисто мені довелось мати діло й ближчі зв'язки з т. зв. штабами резервових бригад. Не моє діло займатись тут (та й взагалі) питанням про доцільність колишньої російської військової організації на бойовому фронті й у запіллі. Цим нехай займаються фахові люди. Я хочу лише занотувати те, що бачив, не вдаючись навіть у критику і лише оповідаючи як наочний свідок певного явища.

Функції резервових полків, які були не в глибокому запіллі, а поблизу до фронту, полягали головно в тому, що вони мали бути близьким резервом, із якого поступали поповнення людьми до тих військових частин, котрі понесли втрати. Тому й наш полк приділили спочатку до 8-ї армії, а пізніше приділяли до того чи іншого корпусу. Здавалось, що штаб корпусу сам міг зовсім добре розпоряджатись своїм резервом, посилаючи поповнення із резервових полків безпосередньо до тих частин, які їх потребували. Однак начальство думало інакше й провело реорганізацію. По кілька резервових полків зведено докупи й утворено з них резервові бригади. На чолі бригад поставлено, звичайно, генералів, при них утворено штаби, приділено до них по два ад'ютанти (по «строевой» і «хозяйственной части»), бригадного лікаря, десяток писарів. Кожна така окрема бригада прирівнювалась до дивізії, її начальник користувався правами начальника дивізії і разом зі своїм штабом одержував відповідне утримання, «польові порціони», «фуражні» гроші на верхових коней, яких у них «за ненадобностію» ні в кого не було і т. д. Але робити їм в суті речі не було що. Роль цих бригадних штабів зводилась до виконання обов'язків «листоношів», вони тільки передавали своїм полкам накази та збирали в полках різні інформації й посилали їх далі. Скільки разів не доводилось мені бувати в штабі своєї бригади, все я бачив ту саму картину недіяльності, порожнечі, сонливості й навіть нудьги. Ніби символом цього загального образу життя штабу бригади була постать бригадного лікаря К-енка, старого «штатського генерала» з типовим «хохлацьким» обличчям. Я все його заставав у помешканні штабу в однаковій позі: сидячи за своїм столом, на якому він дуже рідко мав нагоду писати якісь накази підлеглим лікарям, він уважно й детально читав «Инвалида», вичитуючи звідти різні відомості про підвищення в рангах, нагородні збільшення утримання і т. ін. І справді, щодо цього, то він все був au courant *. Кому й для чого потрібні були подібні установи, — Аллах про те знає. Але в кожному разі в них могло знайти собі приміщення кілька десятків генералів, які не могли, очевидно, викону-

---

* Au courant *(фр.)* — в курсі справи. — *Ред.*

вати якихось більш відповідальних й корисних для армії функцій. Багато з них було із числа т. зв. «электрических», ц. є. демісіонованих генералів *. Вони вчились ще, мабуть, за тих часів, коли був у повній силі суворовський принцип: «Пуля — дура, штик— маладєц». Про модерні способи й засоби ведення війни не мали, очевидно, найменшого поняття, бо давно вже перестали жити військовим життям та інтересуватись військовими справами. Таким, отже, людям доручався догляд за резервовими полками й керування їх діяльністю.

А ця діяльність була з погляду інтересів армії важна й відповідальна, бо в цих армійських резервових полках, коли в них затримувались на якийсь час прислані з далекого запілля поповнення, вояки мали доучуватись військової справи. Це був останній етап перед тим як вояк ішов до окопів уже на самім бойовім фронті; в армійському резервовому полку він мусів остаточно підготовитись, бо далі вже вчитись було годі. Приходили ж із далекого запілля зовсім непідготовлені до війни люди. Як же міг їх удосконалювати той, хто не був знайомий з новими методами війни і тільки з газет чи урядових звітів знав про те, що в той час воювали вже не тільки «пулею-дурою» чи «штиком-маладцом», але й газами, огнем, танками та літаками? Ясно, що резервові бригади існували лише pro forma. «Висококорисну» діяльність їх начальників міг би я ілюструвати різними, іноді доволі навіть пікантними фактами, але, може, колись при іншій нагоді. Однак один випадок тут згадаю.

Було це в літі 1915 р. Бої на фронті затихли; поповнень від нас не жадали, і тому в нашому полку нагромадилось до 20 тисяч людей. Наш бригадний начальник генерал С-в, зрештою людина непогана, доволі добродушна й товариська, добре знав із своєї попередньої практики, що вліті полки мусіли «в полѣ лагерем стоять». Тому й нам було наказано вийти з казарм та з хат і стати на полі табором в шатрах. Зрозуміло, що коли 20 тисяч людей розташувалось навкруги Проскурова, то це було дуже помітно, бо ж могло зробити враження, що тут стала щонайменше ціла дивізія. Скоро після цього якось раненько нас відвідав німецький аероплан. Так само й другого дня. А потім їх прилетіло кілька й накидали

---

* Називались вони так через те, що на погонах, золотих чи срібних, мали також срібний чи золотий зигзаг противного кольору. Це було здалека видно і нагадувало емблему електричності — зигзагувату іскру. Наш начальник, також із «електричних», був товаришем по школі начальника штабу верховного головнокомандуючого генерала Алексєєва. Цей штаб на початку війни стояв у Холмі, де проживав тоді і наш бригадний. Колишні товариші тут зустрілись, побалакали і зараз же «електричність» щезла з плечей генерала С. Він був призначений начальником нашої резервової бригади. Так сам він оповідав нам про своє призначення.

бомб. Само собою зрозуміло, що наші люди мусіли негайно знов ховатись по хатах та казармах. Отже, старий і зовсім не злий порядок для мирного часу — виходити літом з казарм — не відповідав умовам воєнного часу. Дехто з нас звертав ще раніше генеральську увагу на цю обставину, але марно. Треба було, мабуть, чимось виправдати своє існування й виявити ініціативу. Добре, що ця ініціатива ще не мала трагічних наслідків, бо напад літаків кінчився лише тим, що в деяких будинках повилітали шиби з вікон та трохи була ушкоджена залізниця. Практичний досвід є, звичайно, важна річ і люди часто вчаться на гіркому досвіді. Але коли справа йде про виставлення під небезпеку життя кількох тисяч живих людей, то слід, очевидно, бути трохи обережнішим та дещо треба й передбачати. В разі трагічних наслідків генеральської ініціативності хто був би винним: чи окрема особа, чи «система»? Мабуть, що ця остання.

Лише «система» могла породити такого роду явища, свідком яких довелось мені бути ще в перші дні мобілізаційного періоду. Цілий мобілізаційний план розроблено й розписано до подробиць, але не обчислено, очевидно, елементарно відомих обставин: хоч би, наприклад, те, що не було в колишній Російській імперії порядної організації комунікації і що села були відірвані від міст. На цьому слабкому пункті розбивався цілий план мобілізації при проведенні його на практиці. Я пригадую, що одержавши запечатаний коверт, в якому були інструкції для ад'ютанта, й ознайомившись з ними, я побачив, що мої обов'язки розписані були в інструкції надзвичайно детально: на кожний день окремо і то з точністю до ½ години. Згідно з цією інструкцією, я мав на четвертий (чи п'ятий) день о 6½ год. ранку зустріти партію «ратників» Козелецького повіту (їх число було також точно зазначене, щось ніби 411 душ). Приходжу точно в означений час на площу; озираюсь — нема нікого. Десь під стіною сидить гурт людей 4—5 душ і снідає. Запитав, хто вони; кажуть, що козелецькі. Питаю, де ж інші; відповідають, що вони їхали «діліжаном» і тому «постигли» в час прибути, а інші прибудуть увечері, або другого дня, бо хто мав їхати пароплавом, а хто й пішки йшов. Так воно й було в дійсності. Точність до 1/4 години була тільки зовнішньою, показною і практичного значення ніякого не мала. Пригадую, що деякі старшини вертались з командировки для переведення мобілізації коней на 1 1/2—2 тижні пізніше, ніж це передбачено було в мобілізаційному плані.

Не було недостачі фактів свідомого порушення цього плану. Причиною такого порушення було, на мою думку, те, що не бралось під увагу інтересів цілої справи, а кожен дбав тільки про себе, не тільки що не стараючись допомогти іншому, але навпаки, намагаючись його ошукати

й використати. Не говорю вже про те, що старші начальники й кожен командант сотні затримував в себе для власних своїх, цілком приватних потреб різних фахівців: добрих шевців, кухарів, чинбарів, кожухарів, дамських і мужеських кравців, кучерів, годинникарів і ін. Навіть для няньчення дітей брали собі вояків. Але коли навіть вищі інституції військові для обслуговування армії вимагали від полків вислати відповідних фахівців, то таких звичайно ховали й не посилали, а висилали замість того мало або й зовсім нефахових людей, аби тільки виконати «наряд».

Мені особисто дошкульно довелось відчути таке ставлення до справи, бо полк, при якому формувався наш батальйон, не лишив мені ні однієї людини, що розуміла б хоч трохи справу полкової канцелярії, хоч було добре відомо, що на мою посаду має прийти старшина із резерву, ц. є. людина зовсім непідготована до виконання тих функцій. Дуже було мені тяжко перший час працювати без досвідчених писарів, не маючи власного досвіду в справі, та ще й в обставинах мобілізаційного періоду.

Кадрові старшини мали б бути нібито цілком підготовленими до виконання своїх завдань в часі мобілізації, бо ж вони тому спеціально вчились; але й вони також виявляли свою дуже малу підготовленість; постійно переступали межі своєї компетенції; втручались в чужу сферу компетенції; один одному перебігали дорогу і т. д. На цьому ґрунті виникало багато непорозумінь і навіть сварок. До самого майже кінця перебування в рядах російської армії я спостерігав постійно дивне явище: люди, які нібито спеціально себе присвятили військовій справі і служили у війську по 10—15 років, не знали елементарних речей із сфери своєї, зовсім не такої вже складної фахової науки; не знали ні своїх прав, ні обов'язків. На цьому ґрунті у мене часто бували з ними конфлікти, бо я рішуче не дозволяв втручатись у сферу своєї компетенції. Тримаючись точно в межах означених своїх прав і обов'язків, я все старався триматись коректно, але не запобігав перед старшими за мене рангом, що явно не подобалось деяким. Особливо дався мені взнаки підполковник Д-ч своїми надмірними претензіями щодо виявлення супроти його особи зовнішніх знаків військової пошани.

Я не дозволяв нікому каверзувати над «нижніми чинами» — писарями й музикантами. Після одної такої спроби з боку цього Д-ча я протестував проти його поведінки (незаконний арешт полкового писаря) і, ткнувши пальцем у відповідний параграф уставу, довів, що він надужив своїх прав. Наші відносини після того стали дуже «прохладними»; він усе чіплявся до різних дрібниць і всякими способами мстив мені аж до того часу, коли його нарешті «виставили» з полку за темну історію з чобітьми.

Загалом цих «темних історій» було досить і нагорі й унизу військової ієрархії, але вони вільно собі відбувались при ясному «денному світлі». Як я вже згадував, ми «заощадили» значні полкові суми. Це сталось, розуміється, не тільки завдяки «діловим» здібностям щойно згаданого підполковника Д-ча, начальника господарської частини полку, але й шляхом звичайного обкрадання вояків. Якось на одній нараді Д-ч витикав найкращому стройовику поручикові Б-кові, що в його роті найменші «ротні суми». На це останній зауважив, що він дає своїм воякам все, що їм належиться, і тому не може мати великих збережень та навіть не розуміє, як інші старшини можуть цим хвалитись, бо ж кожен знає, яким способом це робиться. Коли ж і з боку командanta полку він почув подібні витикання, то він з «хохлацькою впертістю» просто поставив питання так: «Прикажете, господин полковник, не докладывать в котел?» Само собою ясно, що такого наказу він не одержав, але йому порадили самому подумати й знайти відповідні способи. А ці способи були примітивно-прості й загальновідомі: обкрадати «доблесного воина». Результати таких операцій були у всіх перед очима у формі виїзних коней, екіпажів, автомобілів і ін. «благопріобрѣтенных» речей. Ними одверто користувались не тільки самі полки, але й вище начальство, прекрасно знаючи походження коштів на купівлю цих предметів. Якщо вище начальство (вроді резервових бригад) не вело свого господарства, а значить, і не могло «заощадити» собі грошей, то в такому разі йому приходили на допомогу полки зі своїми «заощадженнями». Так все й обходилось тихо-мирно згідно з мудрим правилом: «рука руку миє».

Свідомість того, що й у начальства «рыльце в пушку» і що воно не може через це вживати серйозних заходів для припинення подібної вакханалії одвертої крадіжки, вносила моральну розпусту серед начальників різних ступенів. Вони ставали звичайними грабіжниками й кондотьєрами, для яких війна була засобом до збагачення. Об'єктами, що притягали до себе увагу цих «здобувачів», були найрізніші речі: мешкальне урядження, одежа, образи, килими, піаніна, золоті й срібні речі і навіть просто всякі дурнички до окраси кімнати. Ці всі речі, зовсім мало подібні до «воєнних трофеїв», я особисто бачив у наших старшин, коли ми вийшли зі Львова; бачив також, як такі самі «трофеї» везено в запілля з наказу вищого начальства. Розпуста так сильно поширилась, що я з почуттям огірчення побачив навіть у одного свого знайомого резервового старшини, людини культурної й заможної, предмет, зовсім не належний до предметів «военного обихода», який він, без сумніву, придбав «по праву війни», ц. є. забрав із приватного мешкання. За старшинами й вояки також піддавались впливові загальної розпусти й безкарності за грабування. Я на власні очі бачив, як пограбовано деякі багаті вілли. Жах нападав

при виді наслідків вандалізму. Навіть порцелянові фігурки, які оздоблювали кахлі на грубках, грабовано, і вояки, як діти, тішились ними та ховали до кишень, їм взагалі припадали тільки якісь дурнички, бо цінніші речі грабувало начальство. Але це було дуже зручно для останнього, бо, по-перше, воно могло всю вину за грабежі скласти на вояцтво, а по-друге, коли ж і вояки дещо причасні були до грабування, то, боячись відповідальності, мусіли покривати й своїх грабіжників-начальників. А про їх «операції» вояки прекрасно були поінформовані й одверто говорили між собою про те, скільки, наприклад, підполковник Д-ч відіслав додому скринь з ковдрами, шубами, шовковим жіночим одягом і ін. Через свого Нестора Демидовича і я про це знав, у вічі їм це говорив, а вони усміхались. В одному випадку мусів навіть різко запротестувати, бо, цілком навіть не передбачуючи такої можливості, став нібито співучасником «операції».

Коли той полк, при якому формувався наш батальйон, довідався про те, що ми без його відома й згоди забрали його старіші музичні інструменти, то він став вимагати, щоб наш новосформований полк їх повернув назад до складу в Чернігові. Ми вже мали тоді нові інструменти, куплені на «заощаджені» гроші. Я наказав дати «літеру» на безплатний перевіз цих інструментів зі Львова до Чернігова. Не знаючи, скільки в точності вони важитимуть, казав лишити порожніми відповідні місця в «літері» з тим, що на залізниці мали зважити і написати їхню вагу. Так звичайно практикувалось при різних перевозах. Я страшенно обурився, коли із залізниці мені принесли відомості про вагу, яку треба було занотувати також і в «корешку» виданої «літери». Виявилось, що відправлено вантаж вагою більше 600 пудів. У відділі музикантів «по штату» було 40 людей; вони всі інструменти носили при собі. Отож виходить, що кожен із них носив при собі чи на собі більше 15 пудів (більше 240 кілогр.). Ясно, що тут було шахрайство, за яке й я міг відповідати. Я це опротестував, але безрезультатно, бо справу «зам'яли». Знаменитий російський контроль також до цього не доглупався. От коли ще на початку свого ад'ютантства через нашу спільну недосвідченість я підписав «літеру» на переїзд, в якій помилково зазначено, що батальйон у складі кількох тисяч людей їде «пасажирським» потягом, а не «військовим», то контроль це побачив і вимагав з мене великих грошей на покриття «убытков, причиненных государству», хоч всі прекрасно знали про те, що це була звичайна помилка; що ми їхали таким самим способом, як і всі інші; що жодними привілеями «пасажирів» не користувались. Але відкрити явне й грубе шахрайство (5 пудів на чоловіка) він не був здібний. Також «система»!

Для «добувачів» війна несла ще і інші вигоди: скоре здобування «чинов и орденов». Але це зв'язане було з небезпекою для життя і тому далеко не

всі кадрові старшини були охочі йти на такі ризиковані історії. Вже на самому початку війни штатську людину вражало те, що люди, які себе присвятили військовій справі і саме існування яких в часі миру могло бути виправдане тільки можливістю збройного конфлікту та необхідністю для держави мати своїх фахових оборонців, що ці люди з вибухом війни почали ховатись за спини нефахівців. Але на початку війни ще мало хто з них знав, що таке є в дійсності війна, і тому «шкурників» було порівнюючи не так багато; до них інші старшини ставились навіть до певної міри з погордою. Але що далі, то все більше появилось типових «запільників» і «шкурників», які зовсім не мали ніякої охоти «нюхати пороху». В літі 1915 р. командуючий всією російською армією Микола Миколайович видав спеціальний наказ проти цих «укрывающихся в тылу» старшин, вимагаючи, щоб вони йшли на фронт, а на їх місце щоб були поставлені поранені та здатні до праці інваліди. Однак «система» давала можливість саботувати накази нашого начальства, так що й Микола Миколайович не дочекався виконання свого строгого наказу та і взагалі дуже нескоро його стали виконувати, а деяких «запільників» до кінця війни не вдалось видобути із добре насиджених місць. Але коли якийсь старшина, побувши на фронті й діставши «клюкву» (перша бойова нагорода — червоний темляк на шаблі), попадав до якоїсь запільної установи чи резервової частини, то з нього також скоро й легко вироблявся завзятий запільний «шкурник». Такого вже майже неможливо було звідти рушити, хоч би його поранення було не більше серйозне, ніж звичайне подряпання. Бідолах студентів та народних учителів, які протягом 6—8 місяців мали стати прапорщиками та були дуже слабо підготовлені до виконання обов'язків старшин, немилосердно гнали на фронт, бо вони були пасинками, а «свого брата» кадрового офіцера лишали в запіллі. Особливо неприємно було дивитись на симулянтів-«контужених» та т. зв. «ранених в мізинець». Ці були завзятими сторонниками «війни до останнього», але самі битись не йшли. В моїй пам'яті живі ще й досі «героїчні» фігури багатьох із них, а особливо поручика А-ого, поручика К-ого й підполковника А-ті. З загальнолюдського становища, звичайно, легко зрозуміти те, що вмирати нікому нема охоти. Але бачити фігуру симулянта-»шкурника» із кадрових старшин, який галасує про «війну до побѣдного конца», а сам ховається в запіллі — більш як неприємно. Були, звичайно, й такі кадрові (та й некадрові) старшини, які навпаки не хотіли, навіть маючи формальне й моральне на те право, залишатись у запіллі й самі рвались на фронт. Але ж «система» не могла виховати так усіх, чи хоч би значну більшість. Більшість їх була іншого типу.

Про «висококорисну» й не менше «високоталановиту» діяльність славних патріотів далекого запілля найкраще, звичайно, свідчать самі

результати цієї діяльності. А були вони такі, що на фронт вояки приходили цілковито невивченими й непідготованими до участі в боях. Ступінь непідготованості був різний, але зовсім не було винятком, що люди тільки хіба здалека бачили гвинтівку, а в руках її не держали. Доходило не те що до якихось дивних чи неоправданих явищ, а просто до чогось такого, чому й назви прибрати трудно, бо назва «курйоз» була б занадто слабою кваліфікацією. Загальна «система» вимагала того, щоб справа робилась чи завдання виконувалось не по суті, а лише формально, напоказ. На цьому плодючому ґрунті виростали знамениті квітки. Для ілюстрації один лише факт. «Форма» вимагала, щоб вояки по команді «плі» (стріль) стріляли всі як один. Чи вони «по суті» вміють стріляти — це не так важно. Отже, коли в армії забракло зброї, то й резервові батальйони далекого запілля мали обмаль гвинтівок для навчання нових вояків. Тому один (а може, й не один!) запільний «герой» навчив своїх вихованців стріляти «залпом» не більше, не менше, як... у долоні, ц. зн. по команді «плі» всі плескали в долоні, причому строго вимагалось, щоб плескали всі як один. А що вони не тримали ніколи в руках гвинтівки, — це, мабуть, запільний «герой» уважав за річ другорядного значення, бо ж він сам був продуктом «системи», для якої головну роль грала форма. Отже, замість того, щоб з невеликою кількістю гвинтівок вивчити по черзі всіх вояків з ним поводитись та вміти з них стріляти, той «герой» волів вивчити їх ляскати в долоні, бо навчити при малій кількості гвинтівок велику кількість вояків стріляти «по суті» — це справа довга й трудна, а «по формі», ц. зн. ляскати в долоні, можна доволі скоро й легко вивчити хоч цілу армію. Коли ж ці «формальні» стрільці долонями прийшли на фронт і взяли уперше, очевидно, до рук гвинтівки, то на інспекції при команді «плі» вони спочатку не знали, що робити, а потім поклали гвинтівки на землю (стояли на коліні) і... ляснули в долоні. Чи могла б людська фантазія видумати щось подібне, я не знаю, але «система» це завдання виконувала щодня прекрасно, бо вона мала своїх ретельних виконавців.

Мені мало доводилось бачити серед кадрових старшин таких, які б не тільки чесно виконували добровільно прийняті на себе обов'язки військової людини, але які б активно поборювали й негативні наслідки знаменитої російської «системи». Але довелось і таких зустріти. До числа їх належав, без сумніву, мій другий командант полку полковник Е. фон В. Наприкінці 1915 р. мій перший командант полковник Х-н від'їхав до свого основного полку, а на його місце прийшов полковник Е. фон В. Я відчув зразу, що почалась нова доба нашого існування. На початку новий командант поставився до мене (це було видно з усієї його поведінки) не тільки що з застереженням, але явно з упередженням.

Я відчував, що довго вже тут не залишусь. Мені до такої міри остогидло бути в цім полку й виконувати здебільшого безглузду роботу, що я вже раніше кілька разів «подавав рапорт» про моє відчислення з посади ад'ютанта. Іноді находив на мене просто розпач й хотілось чогось «хоч гіршого, аби іншого». Окрім того, й доволі (признаю це одверто) нерозумна амбіція починала заявляти свої права, а то власне з тої причини, що не хотілось, щоб хтось мав право сказати чи думати, що ти ось сидиш собі тут, куди стріли гармат не долітають, а там сотні тисяч таких, як ти, наражаються на постійну небезпеку стратити життя.

Отже, з різних причин хотів вирватись і вживав усяких до того заходів. Були випадки, коли я мав цілковите право вийти з цього полку, бо в інших частинах армії була потреба у виконанні праці, до якої я, без сумніву, надавався. Викликала, наприклад, армія старшин, знайомих добре з фізикою. Я її знав; мав надію, що поїду, заявляв офіційно, що я є такий. Не пустили. Викликають знов старшин, які знають хімію. Я ж її спеціально студіював, знов домагаюсь відчислення, і також безрезультатно. Командант полку заявляє, що без мене він не може лишитись на такому тяжкому (!) становищі, а начальник бригади в свою чергу противиться моєму від'їздові з тих мотивів, що «лучшаго полкового адъютанта» своєї бригади він не може пустити. І не пустили. Так я й діждався нового командanta. Тепер уже для мене було ясно, що не я вийду, а «мене вийдуть». Одного було шкода, що раніше кілька разів я мав нагоду сам вибрати собі інші функції, а тепер уже треба буде йти туди, куди пошлють. Але все ж таки «хоч гірше, аби інше», і я підготовлявся до від'їзду, а «враг (підполковник Д-ч) торжествовал». Раптом обставини цілком змінились. Мій «враг» підполковник Д-ч несподівано «подав рапорт» про бажання їхати до свого полку — якось дуже приспічило йому повоювати; його ближчого помічника прапорщика Г-ка відкомандовано з ближчою «маршовою ротою». Відношення до мене відразу змінилось. Пізніше справа вияснилась. Новий командант став ґрунтовно виучувати всі справи полку й виявив «темну» справу з чобітьми: бракувало великої кількості пар чобіт. Щоб не віддавати винних під суд, їх послано негайно до окопів *. Пізніше новий командант признався мені, що він, людина

---

* Я пишу тут так, як було в дійсності. Цим не хочу сказати, що обидві ті особи винні, бо справи я не досліджував. Після революції я зустрінувся з прапорщиком Г-ком на III-му військовому з'їзді. Він казав, що постраждав невинно. Дуже можливо, що всю історію зробив «майстер свого діла» підполковник Д-ч разом зі своїми людьми — «каптенармусами». Але формально за полкове майно відповідав прапорщик Г-к і тому був покараний. Допускаю, що його просто «втопив» Д-ч, хоч і були вони між собою приятелі.

з військовим вихованням, звик вірити словам старшин і в першу чергу слухав старших, а потім молодших. Отже, підполковник Д-ч, користуючись правом старшинства, став підкопуватись під мене, бажаючи мене позбутись, бо підозрівав, що я знаю всі його махінації і про все можу оповісти новому командантові, з яким — це він зразу зрозумів — жартувати не можна. Та про чоботи я якраз рішуче нічого не знав. Полк. Е. фон В. казав, що наклепам на мене він не вірив, але мусів приглянутись. Коли ж у мене помітив порядок, а у Д-ча злодійство, то останньому запропонував вибратись негайно з полку, а до мене став одверто ставитись приязно. Пізніше ми зблизились настільки, що навіть під Новий рік 1916 випили «брудершафт».

Я добре пізнав цю людину. Якщо й не був він «з діда-прадіда козак», то був у кожному разі правдиво військовою людиною з давніми родинними військовими традиціями. Колишній гвардійський старшина, аристократ, із дуже старого, мабуть, польського роду, пізніше знімченого, а ще пізніше зросійщеного. До сірого армійського офіцерства ставився зовні цілком ввічливо, але внутрішньо з погордою. Військову службу здавна, видно, любив, її прекрасно знав і все власним прикладом показував, як її належить виконувати. Був строгий до себе, але й не менше строгий супроти своїх підлеглих. Відношення його до вояків укладалось в його точному наказі: «Все, що йому належне, дай, але й всього, до чого він зобов'язаний, вимагай». Для утримання ладу й дисципліни не спинявся перед найкрутішими засобами, які йому давав закон чи накази начальників. Коли командантам полків дано було право карати на тілі, то й цим правом він користувався. Хоч мені по-дружньому часто вдавалось переконати його не вживати цього понижуючого людську гідність засобу, але все ж таки пізніше, по революції, мусів я покутувати свою приязнь з полковником Е. фон В. Думаю, що він покутував свою іноді надмірну строгість значно гірше, ніж я. Чув я навіть, що хотіли його вояки вбити. Постійні фізичні болі, наслідком тяжкого поранення, примусили його вживати наркотик; це робило з нього людину іноді майже жорстоку, хоч в суті він таким не був, але мав твердий характер. Був він інтеліґентною, освіченою й товариською людиною і сходитись з ним було приємно, особливо коли доля примусила разом жити. Часто він кликав мене до себе посидіти й побалакати, бо казав, що в цілім полку не було, окрім мене, людини, з якою він міг би ближче зійтись. Так сходячись, — іноді й за шклянкою чи чаркою того, що було в вашому розпорядженні, — сиділи ми звичайно вдвох та розмовляли на різні теми. І коли сильно боліли його старі поранення, також кликав мене, щоб не так одиноким себе почувати. Я пізнав, що це була людина з високорозвиненою

свідомістю своїх обов'язків. Багато в чому ми не були однодумцями, але ми взаємно були цілком толерантні до поглядів другого. З ним про все можна було говорити одверто, не боячись, що приватні розмови й розходження думок вплинуть на офіційно-службові відносини та їх попсують, як це буває часто з людьми невисокої моралі й низької інтеліґентності. Я з щирою пошаною відносився до цієї внутрішньо дуже порядної й чесної людини, і у нас до самого кінця спільної служби були якнайкращі, приятельські відносини, хоч думали ми по-різному.

Полковник Е. фон В. був великий противник тієї всієї «системи», що породила вже згадані раніше явища. Він рішуче й активно поборював її, а всі її порядки, дефекти й причини їх він знав дуже добре. Хоч і хотів він перед самою війною йти на демісію, але раз вибухла війна, бився в перших рядах і ніколи не ховався. Однак, виконуючи свої військові обов'язки бездоганно, він в ґрунті не погоджувався з тодішньою військовою й політичною російською системою. Коренем зла вважав самодержавний лад у Росії; був прихильником англійської політичної системи: «король королює, але не управляє». Мої зауваження про більшу послідовність, з погляду принципу народоправства, республіканської форми слухав без особливого заперечування. Траплялось говорити й про національне питання. Одна бесіда вив'язалась якось у полі, коли ми їхали верхи на прогулянку, щоб і самим трохи промнятись і коней також. Зустріли галицького селянина, який привітав нас звичайною формулою: «Слава Ісусу». На це мій командант відповів: «Навіки слава», а на моє запитання, чому він так відповідає, пояснив, що все звик шанувати місцеві звичаї. Далі заговорили про те, хто такі власне «русини». Попереду він казав, що на його думку, це «русские или скорее малороссы». Але в дальшому, коли я доводив, що «русские» і «русини» — це не те саме і що ми не є «русские», то він не сперечався й жартівливим тоном сказав: «Ну, и бери себе этих руссинов; не хотите быть русскими — не надо. Мне то что? Я ведь тоже в сущности по крови еще меньше русский, нежели ты». Загалом термін «русскій» він розумів як означення державної приналежності, а не національності й цілком згоджувався, що цей термін щодо національного змісту покривається з поняттям «великоросс». Отже, зрозуміло, чому й галицький священик, який був на вечері у літунів, не походив коло полк. Е. фон В. Таких принципіальних і порядних старшин, як полковник Е. фон В., було в російській армії, на мою думку, занадто мало, щоб вони, виявляючи навіть велику енергію й силу волі, могли поважно впливати на хід справ та перетворити цілу військову організацію, а тому «система» торжествувала.

А коли торжествувала російська «система», то це означало розклад. І дійсно, в армії уже в 1915 р. видно було прикмети внутрішнього розкладу. Барометром цього явища було дезертирство. В 1916 р. дезертирство стало вже масовим явищем; дезертирів було більше мільйона! Однак «система» вимагала виконання всіх форм. Люди тікали з частин, з дороги до частин. На моїх очах деякі їздили цілими місяцями між двома недалекими один до другого етапними пунктами, так що навіть їхні обличчя були мені вже цілком добре знайомі. Але їздили вони «формально» законно. Інші навіть і «формально» незаконно їздили собі залізницями коло лінії фронту або й дальше. Ясно було, що «система» вже не мала сили управляти людьми; але вона ще могла орудувати паперами й полагоджувати різні формальності. Тому мільйони людей тікали, а за ними ходило кілька міьйонів різних паперів. До мене в канцелярію привозили з пошти мішками (не у фігуральному, а буквальному розумінні!) пакети. Бували дні, що я за біжучою роботою не мав змоги не то що перечитати чи хоч би переглянути одержані папери, але не міг навіть усіх пакетів розпечатати. У мене в канцелярії працювало вже коло 40 писарів; мені командант призначив помічника. Паперова стихія нас затоплювала, бо треба ж виконати всі «форми»!

Не диво, що бойова людина, якою, був полковник Е. фон В., не витримала цієї мертвої стихії і знов пішла битись з живим супротивником. В кінці 1916 р. його призначено командантом полку нової дієвої дивізії, яку формував її начальник генерал Ч-ов; полковник Е. фон В. перед Різдвом поїхав від нас. Поїхало разом з ним кілька старшин нашого полку; мав їхати і я. Та моєму від'їздові спротивився новий командант полку; його підтримав бригадний (уже інший) з тої причини, що коли командант полку пішов, то полковий ад'ютант мусить лишитись, бо інакше стане справа. Мене просто в полк до полковника Е. фон В. не пустили й я мусів залишитись на старому місці.

Перед самим Різдвом одержую лист від полковника Е. фон В., в якому він просить негайно відповісти, чи згоден я прийняти посаду ад'ютанта штабу їхньої дивізії «по строевой части»; про мене він, мовляв, говорив уже з генералом Ч-вим, який хоче, щоб я був у нього на цій посаді *. Я попереду не відважився дати на це згоди, знаючи, що на такі

---

* В 1920 р. на еміграції у Відні я близько познайомився з генералом Ч-вим. Частенько сходились, грали в шахи, іноді й по чарці випивали та згадували той час. Молодий ще, розумний, енергійний і інтелігентний генерал Ч-ов був близький до українських справ, але його особа в моїй принаймні свідомості викликала враження чогось таємничого. Останній лист від нього мав у літі 1921 р. і з того часу втратив зв'язок з ним.

посади призначають старшин Генерального штабу, а я тільки зовні бачив Академію Генерального штабу, коли був у Петербурзі. Але коли полковник Е. фон В. на мою відмовну відповідь прислав до мене спеціального посланця з листом, в якому радив не відмовлятись, запевняючи, що він, знаючи мене, переконаний в тім, що я ці функції зможу виконати, то я згодився. Відповідне «представленіе» пішло до штабу армії. Однак коли штаб армії запитав про згоду на мій перевод нашого начальника бригади, то цей останній рішуче спротивився. За мене старався полковник Е. фон В. і генерал Ч-ов, але «начальство на начальство наїхало», бо й мій бригадний поїхав особисто до армії. Одним словом — просто «на расхват». Чудні діла твої...

Фактом, однак, було те, що мене й на цей раз не пустили, хоч нібито це ж було для мене «повышеніе», а перешкоджати цьому, принаймні щодо кадрових старшин, не було в звичці начальства. Але я ж не був кадровий, і тому відносно мене це вважалось, очевидно, допустимим.

Лишився з новим командантом свого старого полку. Зовсім інша людина, й інші порядки пішли. Новий командант полковник П-гут (родом латиш, прізвищем німець, а в результаті «чистокровный русскій»), хоч і не хотів мене пускати з полку, але особливої приязні до мене не виявляв. Відчував я, що так само, як і при першій зміні командантів, кадрові під мене підводять міни. Відносини між нами установились холодно-офіційні й тільки службово-урядові. Цілком очевидним було, що скоро тільки командант увійде в курс справ, він від моїх послуг відмовиться. Знов же я мав би право нарікати на свою долю, що не давала мені змоги вийти з мого полку туди, куди я хочу, а все хотіла зробити інакше.

Але моя думка дуже скоро звернулась в інший бік, бо несподівано одержав я відомості, які мене надзвичайно вразили. Із газети «Кіевская Мысль» [113] вичитав, що за кордоном існує «Союз Визволення України» [114]. Дуже газета лаяла діячів того «Союзу», називала їх австронімецькими шпіонами і т. д. Називала також і їх імена, серед яких побачив давно знайомі: Ю. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, А. Жук [115]. Кваліфікації їх діяльності, яку робила «Кіевская Мысль», я не повірив, хоч уважав за цілком імовірне й зовсім можливе, що керуючі чинники чи офіційні кола держав, які воювали з Росією, могли ближче зацікавитись українською справою.

Невідступно переслідувала мене одна думка: що робити? Що взагалі робиться в українських колах; які там є плани. Була якась пригноблююча свідомість, що ми надто захопились чужою справою, а про самих себе нібито забули. Одначе мусіли б згадати про себе і ми самі, коли навіть сторонні люди цікавляться нами. Та й обставини вказують на те,

що неминуче мусить статись зміна, може, навіть значна зміна відносин, бо ясно було, що попередній стан речей довго не міг тривати.

Серед війська виявилась недисциплінованість і непослух. Чути було у нас і про одверті бунти серед вояків, а про деякі факти непослуху сповіщалось і офіційно. У пам'яті вставали образи з перших днів мобілізації 1914 р. Пригадував собі ті маси вояків, активної служби і резервових, які стройними лавами виходили на фронт. І коли йшли вони назустріч смерті, не можна було помітити якоїсь неохоти чи вияву невдоволення; навпаки, було помітно серед вояків якесь масове піднесення. Навіть жінки, які прийшли проводжати своїх синів чи чоловіків, не голосили, як звичайно бувало, а тільки сумно поглядали на своїх близьких, крадькома утираючи сльози; сиві батьки хрестили синів і урочисто з ними чоломкались. Перші звістки з фронту говорили, що вояки йшли в бій ніби на маневрах, в повному ладі й відважно. З того всього тепер нічого не лишилось і не було вже такої сили, яка могла б відновити колишні настрої і колишній лад. Доволі ясно відчувалось наближення чогось нового. Було це на кінці 1916 та на початку 1917 р. Було це на світанку великої революції.

VI

Початок революції 1919 р. В місяці квітні у Києві.

На початку березня (ст. ст.) дійшли до нас неясні чутки про те, що в Петрограді щось діється дуже важне, щось надзвичайно серйозне й, може, навіть небезпечне. Що саме там діялось, — ніхто точно не знав і кожен висловлював свої здогади. Газети вже кілька днів до нас не приходили. Приватної кореспонденції з пошти також не привозили. Ясно, що щось стараються заховати. Мені здавалось, що єдиною можливістю про щось довідатись — це було зв'язатись з залізничниками, які все бували найкраще поінформовані, бо вони були між собою прекрасно сполучені. Хоч залізниця від Чорткова до Заліщик правильно не функціонувала, але іноді й тут їздили потяги, і тому на станції Ягольниця також був деякий залізничний персонал. Отже, я й направився туди за інформаціями. Дижурний станції нічого точного не знав, але показав мені текст телеграми, розісланої по всіх залізничних станціях. В цій телеграмі, підписаній якоюсь новою особою — Бубликовим [116], — наказувалось усім лишатись на своїх місцях, виконувати й далі свої функції і т. ін.; телеграма та починалась зовсім незвичайною формуло: «Сего числа занял Министерство путей сообщенія» і кінчалась «комиссар Бубликов». Ці слова «занял» і «комиссар» тільки потверджували ті чутки, які вже почали просочуватись і до нас, а то власне, що в Петрограді стався переворот. Про ці відомості я поспішив переказати своєму приятелеві в полку — саратовському адвокатові прапорщику К-ву, і ми разом пішли збирати дальші інформації.

В Ягольниці й її околицях, окрім нашого полку, був ще відділ польової лікарні й відділ літаків. Пішли ми до лікарні. Тут від старшого лікаря довідались багато новин. Випадково до їхньої лікарні вернувся з відпустки хтось із службового персоналу і привіз з собою свіжі газети, в яких

писалось про події останніх днів. З газет було видно, що події пішли значно далі, ніж ми перед тим мали про них відомості. Цар Микола II зрікся за себе й за сина; новий цар Михайло [117] також зрікся. Державна Дума перебрала владу до своїх рук і призначила нове правительство. Словом, почалась революція. Ми довідались про все це тоді, коли вже всюди святкували перемогу; про те, що в Петрограді були на вулицях бої [118], ми довідались уже post factum. Отже там, десь далеко від нас, по всіх містах Росії й України відбуваються маніфестації й урочистості з нагоди повалення царизму; ціле запілля вже живе новим життям, а у нас тим часом все йде по-старому і навіть далеко не всі мають поняття про те, що справді сталось.

Не могло бути ніякого сумніву в тому, що за кілька днів цілий фронт довідається про переворот, бо заховати таку подію, звичайно, нікому не вдалось би. Але виникало питання, як величезні маси озброєного селянства й робітництва будуть реагувати на звістку про повалення царського режиму й прокламування нового, демократичного ладу. Стихійний, неорганізований революційний рух серед перетомлених війною вояцьких мас міг легко набрати характеру загальної руїни, безладдя й катастрофи, під час якої невелика організована частина війська під проводом прихильників старого ладу могла стати паном ситуації й повернути все до попереднього стану речей. Невідомо було також, яке становище супроти нового ладу займуть старшини і чи не спробують вони поставити активний опір заведенню нових порядків.

З приводу цих питань ми обмінялись з прапорщиком К-вим думками, коли вернулись із лікарні до моєї хати. Я запропонував негайно скликати кілька надійніших людей на нараду і разом виробити спільну лінію дальшої поведінки. Нараду рішили ми скликати того ж самого дня увечері і зараз же розіслали запрошення. Тим часом уважав я за відповідне переказати свої свіжі інформації командантові полку полковникові П-гутові. Я й раніше вже, скоро тільки прочитав на залізниці телеграму нового міністра комунікації, при зустрічі з полковником П-том сказав йому, що в Росії стався, без сумніву, переворот; але він тоді про це й слухати не хотів і навіть порадив мені більше про це не говорити, бо за такі, мовляв, речі я буду відповідати по всій строгості законів воєнного часу. Тепер не було вже ніякого сумніву в тому, що революція є фактом, і тому я знов заговорив з полковником П-том про це, домагаючись, щоб про переворот негайно оголошено в наказі по полку. На це він не хотів ніяк пристати. Тоді я, вказуючи на присутнього при нашій розмові свого помічника, заявив полковникові П-тові, що я йому офіційно «докладываю» про революційні події і прошу дати належні розпорядження.

Полковник почав доводити мені, що Росія «ни одного дня не может существовать без государя». На це довелось відповісти йому коротко, що колись і Франція мала своїх «государів»-королів, а тепер вона є республікою; сказав йому, що зі свого боку я зробив усе, що міг, а тепер уся відповідальність має впасти на нього; додав до того, що коли б пізніше виникла якась справа про невизнання ним нового ладу, то я вважатиму за свій обов'язок нічого із нашої теперішньої розмов не таїти. Знаючи, як мій командант боїться всякої відповідальності перед начальством, я сподівався, що це зробить на нього враження, і не помилився, бо він справді заметушився і став просити ради, як йому зробити краще. Зрештою, помирились на тім, що «неофіційно» в полку можна поширити відомості про революційні події, але в наказі тимчасом друкувати не будем. Командант розпорядився негайно вислати вершника до штабу бригади з запитанням, як він має дальше поступати, причому він заявив, що коли з бригади одержано буде відповідний наказ, то тоді «можна будет официально объявить революцию в приказе по полку». Після цього він поспішно відійшов із помешкання полкового штабу і засів у себе в хаті. Було видно, що він не відважився б на якийсь рішучий крок проти революції. Очевидно, рішив вичікувати і активності не виявляти до одержання такої чи іншої відповіді з бригади. Але про цю відповідь він міг дізнатись тільки після мене, бо моїх рук вона обминути не могла. А довідавшись про її зміст, я пішов би до командanta повідомити про її одержання тільки після того, як наш гурток спільників виробив би певний план щодо перешкодження всяких можливостей активного поборювання революції з боку старшин.

Не дожидаючись відповіді з бригади, ми увечері зійшлись на свою нараду. На цій нараді було присутніх, окрім мого приятеля прапорщика К-ва і мене, ще шість осіб: другий мій приятель прапорщик Р-ка (землемір, полтавський козак), прапорщик Б-ий (учитель з Чернігівщини), підпоручик Н-енко (правник із Києва), мій помічник підпоручик Н-ський (правник із Петрограда), один молодший старшина із роти прапорщика К-ва та ще прапорщик Х. (він казав мені, що був членом революційної партії) *.

---

* Означаю його буквою Х. умисне, щоб скрити особу, яка лишилась для мене загадковою. Пізніше хтось у полку поширив чутки, що він у Москві був поліцейським; інші говорили, що він був шпіоном і що нібито його прізвище читали в списку співробітників жандармського управління. Чи є в тому що правди — трудно сказати. Прапорщик Х. несподівано застрілився. В записці написав, що кінчить життя через інтриги проти нього. Є в усьому тому багато неясного.

Ми майже всі жили й раніше дружно; були між собою близькі, але ніхто з нас не питав другого про партійність; отже, аж до того дня ми не знали, хто з нас яких політичних переконань, але інстинктивно відчували, що нас єднає щось більше, ніж сама тільки випадковість перебування в одному полку. Я менше знав тільки прапорщика Х. і молодшого старшину із роти К-ва. Із попередньої бесіди того дня з прапорщиком К-вим я вже знав, що він давній член партії народних соціалістів [119]; йому я взаємно відкрився, заявивши про свою приналежність до соц.-дем. На нараді виявилось, що всі інші учасники наради до партії не належали, але кожен із них раніше мав такий чи інший зв'язок з нелегальною працею революційних партій; вони були щиродемократичних переконань, причому більшість із них заявлялась навіть прихильниками соціалістичних ідей. На нашій нараді не всі були однакової думки щодо дальшого поступування: дехто із присутніх був того погляду, що нам, відірваним від кермуючих революційних центрів, не слід брати в свої руки ініціативи щодо переведення в життя революційних гасел, а треба шукати зв'язку з відповідними центрами та дістати від них потрібні вказівки. Решта присутніх висловилась, однак, зовсім рішуче за те, щоб самим нам виявити ініціативність та зразу поробити всякі заходи до того, щоб справа революції знайшла в нашому полку свідому й організовану підтримку. Зрештою ми легко знайшли точки порозуміння. Рішено було між іншим негайно скликати зібрання полкових старшин та запропонувати їм вибрати комітет, який мав би завдання кермувати громадсько-політичною роботою старшин щодо здійснення у війську нового революційного ладу та недопущення будь-якого контрреволюційного виступу. Моє внесення, щоб заініціювати також створення вояцького комітету із представників рот та команд, не пройшло, бо більшість членів наради стала на ту позицію, що такий комітет має постати з ініціативи самих вояків, а ми їм не сміємо накидати своїх готових форм організації.

Ми не були точно поінформовані про настрої полкових старшин і тому не знали, як буде прийнята наша думка про створення комітету. Можна було наразитись на спротивлення і навіть активне поборювання нашого проекту. Отже, було рішено, що ми будем держати кермо в своїх руках також і на майбутньому старшинському зібранні. Було умовлено, що головувати на тому зібранні маю я, як голова нашої наради, а чотири інших члени наради мають бути членами президії, як ініціатори загального зібрання старшин. Тим ми хотіли заманіфестувати, що берем на себе не тільки ініціативу, але й відповідальність за ці збори. Таким чином, на загальному зібранні не мали ми ставити питання про обрання президії

зборів, а просто рішили самі проводити збори. Це було рішено зробити також і з огляду на те, що більшість старшин, як ми припускали, могла або просто запротестувати проти скликання «незаконного» старшинського зібрання та відійти, або, вибравши свою президію, могли перевести «законну» постанову про непотрібність ніяких комітетів. Ми ж думали, що навіть коли б більшість була проти нас, то принаймні меншість була б за нами, і тоді ми могли б відбути збори з своїми прихильниками, які й утворили б комітет. Наші прихильники, на нашу думку, не противилися би тому, щоб на початку кермували зібранням ті, що його скликали виключно «по праву революційної ініціативи»; щодо противників, то вони однаково були б і проти нас, і проти самої нашої ініціативи скликання зборів та заснування «незаконного» комітету.

Тим часом із бригади вернувся посланець з повідомленням про те, що в бригаді нічого не відомо про якісь зміни в уряді, і тому все, мовляв, лишається по-старому. Це було в той час, коли вже всі ми знали про революційні події чи то з газет, чи з усних переказів. Взагалі, як трохи пізніше виявилось, наш новий начальник бригади був завзятим царистом і чорносотенцем: він навмисне затримував деякі навіть офіційно подані інформації про переворот та про нову владу. Що хотів досягти таким своїм поступованням цей «старорежимний» генерал — трудно зрозуміти, бо ж трудно припустити, щоб він серйозно міг думати про можливість перешкодити поширенню серед війська відомостей про революційні події. В кожному разі його роль дуже скоро здемаскували і цього вірного царського слугу на вимогу бригадного комітету трохи пізніше спішним порядком кудись забрано від нас. Але поки він ще сидів на посаді бригадного начальника, він робив, очевидно, все для того, щоб по можливості довше затримати в себе навіть накази по фронту, які він діставав від фронтового штабу. З великим запізненням доходили до нас ці накази. А через те, що мій командант полку стояв на тому, що в нашому полку можна буде «объявить революцию» тільки з наказу начальства, то у нас доходило просто до курйозів, щоб не сказати до безглуздя. Коли цілою російською державою вже десять днів управляв новий Тимчасовий уряд [120], то ми одержали тільки той наказ по фронту, де писалось про те, що цар зрікся влади на користь свого брата Михайла. Отже, усердний полковник П-гут уважав за відповідне скликати зібрання старшин, на якому оповістив про цю вже запізнену офіційну інформацію та проголосив «здравицу» новому «государю императору Михаилу Александровичу», а не менше усердні старшини тричі гукнули «ура!». Мало того, полковник П-гут в своїй тупій упертості щодо виконання розпоряджень згори, які вже втратили навіть свій сенс, наказав

улаштувати урочисте принесення полком присяги на вірність новому «государю-императору», якого вже в той час не було. Такі курйози чи безглуздя бригадного начальника траплялись не тільки у нас; це цілком зрозуміле, бо по штабах сиділи типи, які умисне саботували різні накази нової влади.

Але життя йшло помимо наказів, а революція здійснювала свої цілі та завдання, випереджаючи різні офіційні повідомлення, що переходили всі щаблі довгої військової ієрархічної драбини й з великим запізненням доходили до низу і дієвої армії. Ми також, звичайно, жили й діяли, не очікуючи, поки дійдуть до нас розпорядження військового начальства про урядове «оголошення революції». Наша ініціативна група скликала збори старшин полку на 8 березня. На ці збори прибули майже всі без виїмку некадрові старшини і всього лише кілька кадрових. Відкривши збори, я коротко вияснив ціль їх згідно з тим, як у нас було ухвалено на попередній нашій нараді, і запропонував присутнім висловити свої погляди. Як і треба було сподіватись, зразу ніхто не забирав слова, бо не було в людей звички до публічних виступів, а з другого боку, ще, видно, не було внутрішньої певності в тому, що, збираючись без дозволу начальства, ми не творимо якогось кари гідного вчинку чи порушення дисципліни. Цей момент мовчанки й непевності використав один присутній кадровий старшина штабс-капітан Л. Він спробував запротестувати проти скликання нами «незаконних» зборів, але майже всі молодші старшини дуже енергійно запротестували проти виступу штабс-капітана Л. Вони так дружно й рішуче всі гуртом напали на цього оборонця «старого режиму», що він мусів замовкнути і більше не виступав на зборах. Однак тут невелика група присутніх піднесла протест проти того, що ми взялись за провід зборами, не бувши вибраними, але й цей протест зустрів не менше енергійний і, признаюсь, для мене зовсім несподіваний контрпротест подавляючої більшості зібраних. У нас, як виявлялось, було значно більше прихильників, ніж ми самі думали, оцінюючи ситуацію навіть доволі оптимістично. Група протестантів проти нашого проводу зборами, як пізніше виявилось, складалась всього тільки із 5–6 старшин. Отже, кінчилось на тому, що ми залишились в президії.

Потроху один по одному молодші старшини почали забирати слово, і наші збори набрали дуже живого характеру. Всі ці молодші старшини, переважно прапорщики із студентів, учителів і ін., виявили себе демократично настроєними і готовими підтримати демократичний лад в державі й армії; але було доволі очевидним, що із них мало хто ясно уявляв собі, що і як треба робити для того, щоб сприяти закріпленню цього ладу та не допустити повороту «старого режиму». Цим можна почасти пояснити і те, що коли прийшло до вибору комітету, то ніхто

особливо не намагався бути обраним в члени комітету. Можливо, що певну роль тут грала й та обставина, що бути членом комітету – це означало в тих умовах рішитись на активну революційну чинність, а до цього із названих кандидатів, мабуть, далеко не всі мали охоту чи нахил. Таким чином, обраними оказались всі члени президії і ще двоє із учасників зборів. На голову комітету обрали мене, заступником голови прапорщика К-ва, писарем підпоручика Н-ка.

На вечір того самого дня ми з прапорщиком К-вим скликали збори представників від усіх сотень і команд полку. Це вже було зібрання вояцького представництва. Воно відбувалось до певної міри навіть нелегально, бо вояки, мабуть, ще в меншій мірі, ніж загал старшин, підготовані були до прилюдного користування зі своїх прав громадян та до усвідомлення цілковитої легальності такого користування. Наше появлення на зборах було щиро й з піднесенням привітане всіма учасниками. Нас просили кермувати зборами й подати різні інформації та пояснення й поради. Ми, звичайно, з найбільшою охотою пішли назустріч висловленому присутніми бажанню. Прапорщик К-в узявся головувати на зборах, а на мою долю припало завдання референта.

Наші збори пройшли дуже гарно. Постанови виносились одностайно й одноголосно. В настроях присутніх представників сотень і команд не можна було помітити якоїсь розбещеності, дикого бунтарства, нахилу до стихійного нищення дотеперішнього ладу та такої ж стихійної і часто безглуздо-жорстокої помсти за попередні кривди над усіма дотеперішніми панами положення. Навпаки, цілком ясно виявилось бажання і запало рішення заводити в себе новий лад організовано й розважно, не даючи себе з одного боку спокусити на якусь акцію крикливих, бундючно-революційних, безвідповідальних елементів, а з другого боку, рішуче поборюючи всякі можливі виступи «старорежимних» начальників з метою повернення старого ладу. Постановлено утворити як постійно функціонуючі представницькі органи сотенні комітети й полковий комітет, який мав би вступити в контакт з утвореним уже старшинським комітетом з тим, що в дальшому мав би постати один спільний комітет для цілого полку, в якому на рівних правах був би заступлений увесь склад полку без поділу на окремі представництва. Було також рішено організувати наступного дня маніфестацію полку його прихильності до революції. Нам сердечно дякували за допомогу й просили в дальшому підтримувати постійний контакт з комітетом та в разі потреби не відмовляти своєї помочі й поради. Само собою розуміється, що ми обидва радо обіцяли це робити і дійсно сповняли свою обіцянку, поки були ще в полку та мали можливість бути чинними.

10 березня відбулась перша маніфестація нашого полку на користь революції. Дуже добре пам'ятаю цю дату, бо в своїй імпровізованій і також першій промові перед кількатисячним зібранням я, в ораторському захопленні, піддався доволі примітивного прийому красномовства: десятого, мовляв, березня (ст. ст.) в природі відбувається важлива подія, бо в цей день сонце повертає на весну; в нашім політичнім житті також сталась надзвичайна подія — революція — і якраз десятого березня ми славимо цю подію; нам, отже, тепер світитиме сонце політичної весни й свободи і т. д. Поезії в тому малувато, але говорив як умів. Зранку того дня до мене, як полкового ад'ютанта, з'явився старший музичної команди з проханням, щоб я «приказав» команді, як її безпосередній начальник, грати на маніфестації. Відповів йому, що ні наказувати, ні забороняти не збираюсь, бо маніфестація є справою громадською і музиканти можуть в ній брати чи не брати участі по своїй добрій волі. Старший музикант (солідний своєю товщиною жид) просив, щоб я дав їм хоча би дозвіл грати; але й цього я не схотів зробити. Він був явно в стані затруднення. Стояв і не відходив. Мабуть, не було в нього певності в тім, що нова революція не кінчиться погромами, як то було 1905 р. Порадив йому грати.

Коло 10-ї години перед полуднем просторий двір тютюнової фабрики, де містився штаб полку, став наповнюватись і скоро був до берегів повний. Із вікон моєї канцелярії було добре все видно. Всі бажаючі не могли вміститись у дворі; багато стояло за воротьми. Підходили з музикою; спочатку можна було бачити окремі сотні, але пізніше все змішалось в один натовп. Старшини, майже виключно молодші, стояли окремими гуртками і говорили між собою. Видно, ніхто з них не хотів виявляти ініціативи, чи просто не знали, що далі робити. За якийсь час до мене в канцелярію явилось кілька людей на чолі з полковим писарем — земляком із Чернігівщини К-тою; вони просили вийти на двір та щось сказати. Поінтересувався, чому, власне, я маю це робити. Тут і виявилось, що цим я мусів завдячити своєму «соратнику» Несторові Демидовичеві, який, як заявив мені полковий писар К-та, вже давніше доволі широко подавав у полку інформації про моє революційне минуле. Повісили мені велику червону стрічку, і ми всі вийшли надвір. З імпровізованої трибуни — оберненої бочки — говорив спочатку доволі довго я, а після мене своїм хрипливим голосом коротку промову сказав прапорщик К-в. «По русскому обычаю» обох нас по черзі «качали». Мітинг кінчився. Революційних пісень співати ще не вміли. Музикантам я казав грати «Марсельєзу», а вояки, розходячись, співали звичайних військових пісень.

Беручи найближчу участь в переведенні громадської організації в полку, стараючись по змозі найбільш активно працювати для здійснення у нас нового ладу та переведення в життя гасел, викинених загальноросійською революцією, я з самого ж початку революції поставив собі завдання провадити одночасно й національно-українську роботу та створити окрему українську організацію в нашому полку поруч з загальнополковою громадською організацією. В цьому найшов я собі однодумця й доброго помічника в особі свого приятеля прапорщика Р-ки; до певної міри помагав також і прапорщик Б-кий. Вже і другого дня після щойно згаданих зборів представників усіх сотень і відділів відбулись організаційні збори української «полкової ради» нашого полку. У нас навіть не виникало й думки, не то що сумнівів щодо способів переведення в життя своєї цілі. Ми жодної хвилини не вагались при вирішенні питання про заступництво тих українців, які були в більшій чи меншій кількості по всіх сотнях та полкових відділах. Власне ми, без сперечань і дебатів, почали свою організацію на основі принципу демократизму і з першого ж моменту свого організаційного життя та чинності виступали всі як рівноправні громадяни, без будь-якого звернення уваги на офіційне становище в полку тієї чи іншої окремої особи. Питання про взаємовідносини між старшинами й вояками, яке було зовсім природним і неминучим в загальнополковому житті, у нас навіть не виникало. Це кожному з нас здавалось настільки ясним і самозрозумілим, що, здається, саме висунення подібного питання кожен із нас уважав би за щось неприродне й дивовижне.

В нашому полку була чимала кількість українців. Причиною того була не тільки та обставина, що ми сформувались у Чернігові й основу нашого кадрового складу творили резервісти-українці, але до цього спричинялась, без сумніву, ще й друга обставина. Власне, як військове начальство не намагалось перетворити окремого вояка в слухняне знаряддя своєї волі шляхом подавлення в ньому його власної волі й обернення його в машину, але досягти цього, очевидно, просто неможливо. Людські почуття у воякові все залишались, і йому не були, звичайно, чужі всі ті відрухи душі людської, які виявляє кожна нормальна людська натура. Всупереч всяким розпорядкам, в окремих військових частинах скупчувались люди, зв'язані між собою спільністю походження, земляцтвом і т. п. Атракційної сили земляцтва перебороти не можна було. Отже, і в нашій бригаді окремі полки мали свою певну фізіономію щодо національного складу людей. Наш полк, загально беручи, був складений з українців. До нас приходили й від нас відходили десятки тисяч людей, але це був поточний елемент який задержувався у нас більше або

менше короткий час; постійний же, кадровий склад був у більшості своїй українського походження.

Таким чином, умови для нашої громадсько-національної праці були сприятливі й об'єктом праці був поважний своєю кількістю колектив. І дійсно, наша робота розвивалась доволі швидко й провадити її нам не було дуже тяжко. Ми в короткім часі числили в складі своєї організації на чолі з полковою радою понад дві сотні людей, причому «нестроєвая рота» прапорщика Редьки входила в нашу організацію in corpore * (всі його шевці, кравці, ковалі й інші фахівці були чернігівці або полтавці), а з інших сотень і відділів до української організації пристала більша частина українського елементу. Надзвичайно цікавим було спостерігати початкові фази розвитку нашої справи. Українська стихія, як той дух Божий, пересякала наскрізь організм нашого полку; але це було дійсно щось настільки стихійне й елементарно-природне, що його майже ніхто вже не помічав, як не помічає звичайно людина биття власного свого серця. Українську пісню всюди було чути, причому українських пісень співала й «кацапня», часто страшенно перекручуючи українські слова. Всі вояки-українці балакали між собою «по-своєму» – по-українськи – і це вважалось нормальним. Іноді й старшини, приноровлюючись до цього, вживали в зносинах між собою й вояками української мови чи окремих українських виразів, може, навіть не помічаючи того відступлення від приписаного уживання російської мови. Діалектні особливості мови були предметом добродушних жартів та незлобних товариських дотепів (особливо доставалось моїм землякам-чернігівцям за їхній знаний діалект з архаїчною вимовою). Але це були малозначні дрібниці, які в найменшій мірі не стояли на перешкоді тому, що українці почували свою внутрішню солідарність і відрубність від «кацапні».

В таких умовах, здавалось, ідея окремої української національної організації мусіла б зустрінути якнайенергійнішу підтримку з боку цілого загалу українців-вояків. Але в дійсності було це не зовсім так, бо не всі однаково усвідомлювали собі цю справу. Знайшлось чимало таких, що з першого ж моменту цілком свідомо взялись за справу створення цієї організації. Однак я мав загальне враження, що на початку нашої праці більшість стихійного українського елементу в полку поставилась до справи організації якось зовсім несподівано й оригінально: на покликання на збори всі йшли охоче й масово, але на заклик організуватись реагували явною байдужістю. На обличчях більшості не трудно було

---

* In corpore *(лат.)* – повністю, в повному зборі. – *Ред.*

прочитати скриті думки «хитрого хахла»: раз уже, мовляв, почалась революція, значить і «мода» така почалась, що всі «гарнізуються»; ну, що ж, давайме й ми «гарнізуватись», як така пішла «мода», хоч справді потреби в тому нема ніякої. Постанову про утворення української організації в полку прийняли з тою специфічною жартівливістю й веселою іронією на власну свою адресу, на яку здібний, здається, один тільки «хахол». Проти утворення організації не висловлювався ніхто; багато промовців, навпаки, доводило її необхідність. Але більшість, здавалось тоді мені, усміхалась собі в уса, голосуючи за ту пропозицію. Положення було приблизно таке, мовби хтось, наприклад, запропонував: хлопці, давайме об'єднуватись, виберемо собі голову, заступника, писаря і всі гуртом будемо їсти борщ; чому б же своїм людям, землякам не їсти в гурті? Але, по совісті кажучи, нащо воно здалось кому оте все: голова, заступник, писар і т. ін? Одно тільки, бач, що революція, – так хай уже буде й у нас так, як у людей, своя організація.

З таким елементарним нерозумінням важності й необхідності організованого національного життя довелось зустрінутись на початку роботи в нашому полку. Однак цей настрій дуже скоро сам собою зник. До цього спричинилась, без сумніву, робота більш свідомих людей з одного боку і необхідність оборонятись від зовнішніх нападів з другого боку. Серед самих вояків знайшлось чимало енергійних осіб, у яких бистро й легко розвинулась не просто собі українська стихійність чуття, а ясна розумова свідомість своєї приналежності до української національності. Із числа цих останніх пригадую собі одного видатнішого підстаршину, ротного фельдфебеля. Якось раз балакаючи з ним, спитав його, відколи він став українцем. На це він, усміхаючись, відповів: «Та Ви ж самі ще торік казали, що в мене вуса, як у козака-запорожця. А я й справді запорозький козак; сам я з Катеринославщини – прямо з Січі Запорозької. Виходить, я здавна українець!» Без усякого сумніву, це була свята правда, як правдою було й те, що я вже давно знав характерну фігуру того фельдфебеля, якого ціла постать сама просилась на полотно в образі мальовничого «гостя з Січі».

Великі послуги нашій роботі робив прапорщик Редька. Особливо цінна була його допомога щодо полагодження різних технічного характеру справ і, зокрема, щодо уладження місця для зборів, засобів комунікації, уладження різних аксесуарів нашої організації у виді прапорів, написів, портретів, національних відзнак і т. д. Все це на початку грало велику роль у розвитку нашої справи. Становище прапорщика Р-ки, як коменданта нестройової роти, де були всякі майстри, коні, вози й ін., давало нам багато більших і менших вигід.

На початку нашої чинності здійснювати свою мету ми могли головно (та навіть виключно) єдиним способом усної пропаганди чи то на зборах, чи в особистих бесідах. Але пізніше з'явилась можливість ширити й деяку літературу. Пообіцявши свою допомогу на зборах представників сотень та відділів, ми з прапорщиком К-вим негайно вжили заходів, щоб роздобути всяку літературу. Становище прапорщика К-ва, як команданта сотні, а моє, як полкового ад'ютанта, давало нам легку можливість вислати людей за цією літературою. У К-ва були різні видання 1905–6 рр. дома, в Саратові; мені треба було добути українську літературу в Києві. Отже, в Київ і Саратов послані були люди (прапорщик К-в давав кому слід відпустку, а я видав «літеру» на проїзд); за днів 7–10 ми вже книжки мали. Це значно влегшувало нашу працю. Та все ж таки наша окрема організація, поруч загальнополкової, існувала спочатку нібито більше, як кажуть, «для годиться». Не було ніби певного й для всіх самозрозумілого товчка до її внутрішнього скріплення; не було тим часом зовнішнього натиску, проти якого треба було б спільно відбиватись; не відчувалось близько ворога – не було й поготівля. Але скоро все це прийшло.

Спочатку «русская революционная демократия», що об'явилась у нашому полку, ставилась до нашої чинності з певного роду добродушною поблажливістю: приблизно так, як дорослі люди ставляться до невинних фантазій молоді. Однак згодом це відношення змінилось на скептичне, далі на недоброзичливе, а пізніше – явно вороже. Особливо в цьому визначились два прапорщики – Соловйов і Волков, які називали себе російськими соц.-рев. і видавали себе за старих партійних робітників. Лише один росіянин – мій приятель прапорщик К-в – до самого кінця нашої спільної з ним служби виявляв себе цілком толерантним до нас, відвідував частенько наші збори, іноді навіть встрявав у дебати, заперечуючи деякі твердження промовців, але робив це в лояльний формі. Може, пізніше й він змінив своє відношення до українського питання, але в той час у нього не було видно найменшої ворожості до нашої справи. Предмети обговорення на наших зборах не могли, звичайно, лишитись тайною для москалів – вояків і старшин нашого полку. Поки мова йшла про право на свою школу, мову, книжку, доти нас так-сяк толерували. Але коли ми стали порушувати питання про дотеперішні й можливі у майбутньому відносини українців і москалів, себто коли мова стала йти про характер відносин між ними як двома окремими народами, то вони відразу побачили загрозу «єдиній, неподільній», що, по їхній думці, було рівнозначне з «загрозою революції». Словом, у нас в малому розмірі відбувалось все те, що одночасно

чи трохи пізніше в значно ширшому розмірі розгорнулось у центрі та позначило відношення провідних кіл російського громадянства до визвольних змагань організованого українства під проводом Центральної Ради [121].

Позитивною стороною такого ставлення москалів до української справи було у нас те, що в міру того, як crescendo зростала ворожість москалів до українського національного руху й українських організацій та їх чинності, положення речей набирало більшої ясності й давало все більше цілком наочних доказів необхідності організації українців не тільки для досягнення своїх давніх цілей, але й просто для самооборони. І в нашому далекому закутку ця сама обставина сприяла внутрішньому скріпленню заініційованої нами української полкової організації.

Скоро після 20 березня ми довідались про величаву маніфестацію українців у Києві [122]. Можливо, що ми тоді мали не зовсім правдиву уяву про те, що відбулось у Києві. Здалека все представляється трохи інакше і більш імпозантним чи навіть більш героїчним, ніж воно є в дійсності. Але та маніфестація на багатьох членів нашої організації зробила величезне враження. Стало більш ніж очевидним, що наша невелика організована громада є лише незначною часткою величавого українського національного руху, якого центром є наш старий Київ. Було ясно, що треба зв'язатись нам з цим центром, щоб увійти таким чином в загальну систему того руху; найкраще було, звичайно, особисто нав'язати ці зв'язки. Використовуючи своє право й можливість поїхати у відпустку, я на початку квітня місяця 1917 р. виїхав туди, діставши від ради доручення використати своє перебування у Києві для встановлення зв'язку з громадсько-політичними українськими центрами.

В перших днях квітня місяця — здається, другого — я вже був у Києві. Сильно вразили мене величезний розгін і надзвичайна інтенсивність громадського й політичного життя у Києві. Якось спочатку з трудом міг собі представити, що все це є реальна дійсність, а не плід буйної фантазії. Ще так недавно все — старі й малі, чоловіки й жінки, праві й ліві — маніфестувало свій щирий, штучно-роблений чи просто казьонно-фальшивий патріотизм. З азартом хапали газети й захоплено читали звістки «про успѣхи нашей доблестной арміи». Чоловіки повбирались у військового зразка одяги з відзнаками Червоного Хреста, «Земгора» [123] й ін. воєнно-допомогових організацій. Жінки добровільно йшли працювати до лікарень, збирали гроші на подарунки «милым солдатикам». Вплив цеї психози не знав національних меж, і не одного українця та не одну українку довелось бачити чи то в «земгусарському» однострою чи в одязі «милосерної сестриці»...

Тепер все в Києві перемінилось. Газети красномовно писали на теми цілком іншого характеру; виринули нові предмети адорації й нові ідеали любові широкого загалу; в усіх, мабуть, більших помешканнях по всьому місті функціонували всякі громадські, політичні, професійні організації; кругом відбувались збори, засідання, реферати. Словом, життя зовсім інше.

Наскільки вдалось відразу зорієнтуватись, осередком українського політичного життя було помешкання Педагогічного музею на Володимирській вулиці. В Троїцькому Народному домі [124] мала свою базу військова організація — клуб імені Полуботка [125]. Починаю свої відвідини з музею. Почуття якогось розчарування чи огірчення викликають перші враження в самому музеї. Уявляв собі, що ціле те помешкання зайняте українськими організаціями, тимчасом виявилось, що Центральна Рада примістилась десь у закутку, а в інших кімнатах міститься якась управа літунського відділу. По сходах та у вестибюлі вештались сюди й туди старшини-літуни з виразом мало прихованої погорди до своїх небажаних сусідів-українців. Однак постаті літунів у чорних однострояхбули порівнюючи рідкі серед різнобарвного натовпу людей, що балакали між собою українською мовою, при тому іноді доволі поганою українською мовою, пересякненою москалізмами. Здавалось, що український гурт не звертав найменшої уваги на чорних літунів; кожен ішов собі куди йому було треба, робив що вважав за потрібне, балакав з ким було треба і т. д., так, що насмішливо-зневажливі літунські погляди лишались, очевидно, здебільшого непоміченими.

Я зустрів тут багато своїх знайомих, із котрих з деякими не бачився по кілька років та, може, й цілий десяток літ. Між іншим, зустрінувся тут з кількома старшими своїми партійними товаришами по РУП — В. Виниченком, М. Поршем, Мих. Ткаченком й ін. Дружні привітання й взаємні поздоровлення. В тоні розмови не чується найменшого натяку на колишні доволі гостро неприязні відносини після розколу РУП та за час існування паралельно УСДРП і «Спілки». Кількома добродушно-іронічними зауваженнями про ті колишні взаємовідносини у декого із співбесідників вичерпується цей предмет. В умовах справжнього масового визвольного руху і перед величним його майбутнім ні в кого нема охоти говорити про минуле та займатись взаємними докорами чи доводити свою правову в минулій чинності. В коротких словах справа рішається в смислі необхідності спільної праці. Довідуюсь, що в найближчих днях має відбутись партійна конференція УСДРП [126], й одержую запрошення бути на ній. Збирав різні дальші інформації, потрібні для нашої полкової ради, купував для неї книжки, передплачував газети.

І всюди, де доводилось бувати по цих справах, — в центрах політичних організацій, у книгарнях, в адміністраціях і редакціях газет і т. д. — всюди було багато людей різного соціального стану, в «гімнастьорках», «спинжаках» і жупанах, в чоботях і черевиках, у військових кашкетах, капелюхах і шапках. Всі ці люди, очевидно, були там по тих самих справах, що й я сам. Всюди їх було, на диво, несподівано багато. Заклопотаність чільних людей, яких імена вже давніше були відомі по їх участі в революційній чи легальній праці в українському визвольному русі, гарячкова чинність різних українських установ та організацій і особливо отой коловорот великої кількості українців навкруги цих установ та організацій у Києві наочно свідчили про величезний розмах українського національного руху, і мимоволі в голові виринала думка про те, що зовсім ще недавно «єдиний буржуй-українець» Чикаленко мусів із своїх поміщицьких прибутків покривати дефіцит газети «Рада»[127], яка мала ледве п'ять тисяч передплатників.

Політичні, громадські й професійні організації інтенсивно відновлювали своє перерване реакцією та війною життя і чинність. Хронологічно одним із перших проявів цієї діяльності була конференція УСДРП. За березень місяць місцеві організації вже встигли сяк-так відновитись та виявити свою діяльність. Тепер на черзі стояло важливе завдання: у світлі останніх подій критично оцінити деякі положення програми і виробити основи тактики для близького майбутнього в добі, поки буде скликаний партійний конгрес, вибрати центральний провід партії, означити своє відношення до інших українських і неукраїнських партій і т. д.

Конференція не була дуже многолюдною, але всі, здається, важливіші місцеві організації й пункти України були на ній заступлені. Вся «стара гвардія» колишньої РУП була майже в повному складі; чимало було також і людей молодшої, вже чисто УСДРП-івської генерації, яких особисто я вже не знав; само собою розуміється, що «неодмінний» член всяких партійних урочистостей і засідань, втілена партійна «скорбь» і ходяча її «історія» була присутня й брала чинну участь в працях конференції, висловлюючи всім свої поради й турбуючись про все.., явище, зрештою, своєрідно-побутове, не чуже й іншим організаціям. Дуже важною обставиною вважав я те, що серед учасників конференції побачив, між іншим, і дуже активних видатних робітників колишньої «Спілки», себто колишніх чинних противників УСДРП. Були це П. Канівець і Гр. Довженко; перший як особистий учасник, а другий як делегат місцевої організації УСДРП. Цей факт більш очевидно, ніж всякі довгі дебати й теоретичні міркування свідчив про те, що зміна реальних умов боротьби за національне і соціальне визволення робочого українського

люду категорично подиктувала колишнім противникам знайти спільну мову й іти одним шляхом.

Головніші питання, якими займалась конференція, були майбутній державний устрій російської республіки, скликання всеукраїнського зібрання для виявлення волі української демократії, припинення Світової війни, взаємовідносини з російською соціал-демократичною партією. Автономія України була давнім програмовим постулатом УСДРП. Однак у цьому пункті програма партії відзначалась незакінченістю, бо відповідна точка програми вимагала «широкого самоврядування (автономії) місцевого і краєвого для всього населення держави». Отже, партія стояла досі на становищі унітарності держави. Квітнева конференція зробила в цьому відношенні крок вперед, прийнявши принципову постанову про автономію для всіх націй та заведення федеративного устрою російської республіки. Звичайно, конференція не могла сама остаточно вирішити це важливе питання і залишила його дефінітивне розв'язання до конгресу; але не можна було й тоді сумніватись в тому, що та постанова конференції відповідала вимогам життя й що вона буде конгресом санкціонована. Та і сама конференція вважала, очевидно, санкцію конгресу справою більше формального значення, бо вона визнала за членами партії право в своїй практичній чинності підтримувати федералістичний принцип будови майбутньої демократичної республіки.

Постановила також конференція домагатись скликання всеукраїнського представницького зібрання. Але що особливо важно зазначити, конференція прийняла постанову про необхідність власної ініціативи українців у справі здійснення автономії України. Ця постанова була, в суті речі, не чим іншим, як закликом до широких українських мас переводити національну революцію й здійснювати автономію України via facti *.

Така постанова явно йшла всупереч тенденції російської демократії, що завзято обстоювала необхідність відкладення питання про автономію, аж до рішення Всеросійських установчих зборів. Надзвичайно гарячими оборонцями виключного права Установчих зборів у справі майбутнього державного устрою були й російські соціал-демократи. Таким чином, рішення конференції про якнайтісніше співробітництво УСДРП і РСДРП було цілком платонічне, бо ж цілком ясним було, що РСДРП не могла згодитись з позицією УСДРП щодо фактичного здійснення української автономії, не дожидаючись рішення у цій справі

* Via facti *(італ.)* — шляхом дій, фактично. — *Ред.*

Установчих зборів. Характерний інцидент стався на конференції під час обміркування питання про відношення до РСДРП. Бувший член цієї партії, як член її автономної крайової організації — «Спілки», Гр. Довженко кілька разів ужив дуже гострих виразів на адресу членів РСДРП, вказуючи на їх російсько-шовіністичну й великодержавницьку тенденцію, а проти такої кваліфікації «руських товаришів» енергійно протестував один з правовірних синів УСДРП. Що ж: tempora mutantur et nos mutamur in illis *.

Конференція постановила домагатись припинення війни та заключення демократичного миру.

6-го квітня відвідав Всеукраїнський Національний Конгрес [128]. Я мав від нашої організації лише посвідку, що я є її головою, але не мав формального делегатського уповноваження на участь у Конгресі. Та не знаю, чи мав би я право на участь в ньому в характері делегата, навіть маючи на руках формальний мандат від нашої полкової ради. Оскільки собі пригадую, мені пояснили, що принцип заступництва на Конгресі, прийнятий ініціаторами скликання Національного Конгресу [129], не передбачав участі в ньому делегатів від таких невеликих організацій, якою була наша. Так чи інакше, на Конгресі був я в характері гостя.

Не беру на себе завдання ані описувати перебіг Конгресу, ані докладно оцінювати значення цієї події в історії визвольних змагань українців в добі великої російської революції 1917 р. Особисто думаю, що та подія має надзвичайно глибоке, може, навіть епохальне значення в історії українського відродження. Це, на мою думку, був поворотний пункт українського національного руху, який з перших же днів революції почав з незвичайною швидкістю рости в ширину й глибину, захоплюючи широкі маси й різні соціальні верстви українського народу. Могутній, як сама стихія, цей рух був спочатку неорганізований і непланомірний, як і кожний інший стихійний рух. Коефіцієнт видатності неорганізованої суспільної праці все буває дуже незначний, себто при затраченні великої кількості часу й людської енергії досягається порівнюючи малих результатів. В міру того, як росте внутрішня зорганізованість, а значить, і консолідація, збільшується також і продуктивність затраченої енергії, себто досягається більшої доцільності й результатів праці. Саме Всеукраїнський Національний Конгрес і був тим моментом в українському русі, коли цей дотепер стихійно-елементарний рух почав набирати організованої форми

---

* Tempora mutantur et nos mutamur in illis *(лат.)* — Часи міняються, і ми міняємося з ними. — *Ред.*

й став виявляти найважливіші прикмети дійсного національного руху: свідомість свого «я», розуміння мети своєї чинності й волю до досягнення поставленої мети.

Як би хто не заперечував право Національного Конгресу бути правдивим виразником волі всього українського народу; які б не робили закиди формально-правного характеру щодо «легальності» постанов Конгресу, – незаперечним фактом є те, що, по-перше, всі інші революційного походження громадсько-політичні репрезентаційні органи виникають, звичайно, на таких самих основах, як і Національний Конгрес, і по-друге, на Конгресі заступлені були найрізнородніші елементи українського громадянства, причому заступлені були не тільки всі українські землі колишньої Російської імперії, але й Галичина (полоненими й заложниками).

У великій залі Київського Купецького Зібрання зійшлись на Всеукраїнський Національний Конгрес представники селянства, робітництва, інтеліґенції, культурно-просвітніх і господарських організацій, політичних партій і професійних об'єднань, робітники науки, кооператори, революціонери й легальні громадські діячі.

Подібно до того, як при демократично-парламентарній системі в законодатньому органі наслідком боротьби заступників різних верств суспільства витворюється певна рівнодіюча, що означає напрям діяльності органів влади даного народу, так і Національний Конгрес визначив своїми постановами напрям діяльності української революційної влади – Центральної Ради, що в найближчій по Конгресі добі перебрала провід в українській визвольній боротьбі. На Всеукраїнському Національному Конгресі українська стихія не тільки виявила свідомість свого Національного «я», але й знайшла організаційні форми виявлення своєї волі.

Зовнішнім виразом національної окремішності були жовто-блакитні прапори, які прикрашували залу Купецького Зібрання. Живим символом свідомості й розумової національної творчості був, без сумніву, старий з великою сивою бородою проф. М. С. Грушевський [130], що недавно тільки повернувся з заслання в Московщині.

Російський Тимчасовий уряд, очевидно, належно оцінював значення Всеукраїнського Національного Конгресу, бо устами свого комісара Суковкіна [131] виявив своє якщо, може, й не запобігливе, то в кожнім разі назовні більше ніж лояльне відношення до Конгресу. Прочитані Суковкіним по записочці (речення з чотирьох українських слів не міг, видно, затямити!) слова: «Хай жівє вільна Україна!», якими він закінчив своє привітання, і прилюдне його «лобизаніє» з М. Грушевським свідчили про те, що Тимчасовий уряд розумів серйозне

значення Конгресу; він не тільки не відважився одверто поставитись проти організаційного оформлення українського руху та його сконсолідування, але й уважав за відповідне заманіфестувати свої «дружні» (з необхідності) почуття до національного відродження українського народу.

Акт утворення українського політичного фронту, який повстав із різних складових частин українського суспільства і внутрішньо сконсолідувався під час Національного Конгресу, відбувся в атмосфері піднесеного настрою всіх активних і пасивних учасників Конгресу. Реферати, прочитані на Конгресі, й різні інформації, що їх подавали на засіданнях, вислухувані були присутніми делегатами, гістьми й публікою на хорах з напруженою увагою, хоч акустичні умови далеко не всім присутнім уможливлювали чути слова промовців. Вираз своєму настроєві дали всі присутні на Конгресі по закінченні його засідань. З надзвичайним піднесенням, що моментами переходило в ентузіазм, тисяча голосів в залі і на хорах співала «Ще не вмерла Україна» та натхненно гукала «Слава!» Людина найбільш зрівноважена й із найміцнішими нервами не могла в той час лишитись спокійною. Я раніше ніколи не бачив подібного масового ентузіастичного прояву українцями свого національного почуття й готовості до чину. При виході із залі зустрівся в дверях з давнім знайомим, колишнім фельдшером колегії П. Галагана А. Короваєм. Він міцно стискував мою руку і схвильовано говорив: «Отже, нарешті, і ми... таки дочекались!» Очі в нього були злегка вогкі.

На одному вечірньому засіданні Національного Конгресу позачергові інформації про військові справи подавав Міхновський [132]. Він, між іншим, повідомляв, що українська військова організація — Клуб ім. Полуботка — вела пертрактації з тодішнім російським військовим міністром А. Гучковим [133] у справі утворення окремих українських військових частин. А. Гучков дав нібито свою принципову згоду на утворення двох українських бригад стрілецького типу (полки в таких бригадах були двокуреневого складу). Цю інформацію вважав я за дуже важну, і тому, бажаючи докладніше довідатись про ту справу, по скінченню Конгресу негайно відвідав Клуб ім. Полуботка в Троїцькім Народнім домі.

Виявилось, що інтерпретація Міхновського змісту відповіді Гучкова була надто оптимістичною і що справа утворення українських частин, навпаки, наражається на великі труднощі. Я просив в кожному разі зареєструвати мене як старшину-українця і в разі переформування якихось уже існуючих військових частин на українські чи в разі створення нових українських частин просив мати мене на увазі як бажаючого бути приділеним до однієї із тих частин. Оскільки пригадую собі, мав

я розмову з підхор. Ганом [134] (здається, він був укр. с.-р.). Мені запропонували подати відповідну заяву, причому мав я, згідно з виробленою клубом формою, вказати у своїй заяві, хто з загальновідомих українців особисто мене знає. Заяву таку я також подав, причому покликався на Д. Антоновича й В. Винниченка (укр. с.-д.) з одного та Л. М. Драгоманову й К. Квітку (безпарт.) з другого боку. Зробив такий вибір своїх «поручителів» умисне для того, щоби не дати приводу провідникам клубу знехтувати мою заяву на тій підставі, що мої «поручителі» і я сам люди виразно партійні, а військо, мовляв, мусить бути «аполітичним». Пізніше виявилось, що моя обачність не була все ж таки вистарчальною.

Загалом при своїх відвідинах Полуботківського клубу я не без здивування й почуття певного огірчення змушений був сконстатувати, що серед чільних людей і членів панує якийсь неприємно-задерикуватий тон «військовиків» і слабо прихований настрій «фронди» супроти «цивільних» проводарів українського національного руху. Знав я, розуміється, дуже добре про те, що голова клубу підпор. Міхновський був харківським адвокатом; по всьому видно було, що й його ближчі співробітники по клубові також люди цивільні, хоч і носять військові однострої. Але точніше тоді не мав змоги зорієнтуватись в обставинах і думав, що той настрій членів Полуботківського клубу треба пояснити тим, що уніформованим цивілістам військова справа лежить все ж таки ближче на серці, ніж звичайним собі цивілістам, і що перші невдоволені другими за те, що ці останні надто мало присвячують уваги справі творення свого війська. Розумів «військовиків» і до певної міри співчував.

Довідався тим часом, що в один з ближчих днів мають відбутись збори представників українських військових організацій різних військових частин. Не пам'ятаю добре, чи були то збори представників організацій тільки київської залоги, чи якісь ширші збори. Рішив відвідати їх, тим більше, що на цих зборах мала обмірковуватись справа організації українських військових частин. Увечері пішов до університету, де мали відбутися збори. Добре знайома ще з студентських часів XII аудиторія, одна з найбільших у цілому університеті, доводі повно обсаджена була учасниками зборів. Головує полковник; серед маси воякьких фігур видно було чимало й старшинських, а між ними також і генерали в синіх окулярах. Довідуюсь, що голова – це полковник Глинський [135], а член зібрання генерал Іванів [136]. Досі на зборах українських військових організацій я бачив переважно вояків та кількох старшин нижчих рангів або військових урядовців, а тут уперше побачив у ролі проводиря зборів штаб-офіцера, полковника, а серед учасників зборів навіть генерала.

Обмірковували й справу українських військових частин. Висловлювалося, як звичайно, чимало промовців і висувалось також чимало проектів. Розохотившись, слідом за іншими забрав і я слово в цій справі. Розвивав ідею необхідності такої організаційної системи, при якій українські частини мали б свої окремі бази комплектування, себто низку своїх окремих резервових полків з окремою системою управління цими полками, зв'язаною з командою дієвих українських частин. Це було б деякою цілістю української військової організації, яка лише через зверхнього начальника українського війська була б зв'язана з загальноросійською військовою організацією. Моя промова заслужила навіть оплески аудиторії. Після зборів полковник Глинський, познайомившись зі мною, казав мені, що думка моя для українців цілком добра й із військового погляду правильна; через це, мовляв, здійснити її не вдасться, бо начальство не дозволить. Реальна дійсність показала, що він мав рацію, бо, як відомо, російське «революціонное правительство» не тільки що не згодилося на утворення двох українських бригад, але з великою бідою згодилось визнати ледве сформування одного Богданівського полку [137].

Пригадую собі зустріч і розмову в тих днях з П. П. Канівцем («Кавуном»). Дивним було для мене, що я не бачив цього активного українського революціонера десь близько центру тодішнього українського руху. Можна було б навіть подумати, що його, як «зрадника», — бо ж він був одним із основоположників «Спілки» — стороняться чи просто не допускають до праці. Але, судячи по відношенню до мене, — також «спілчанина» — подібне припущенння було нібито зовсім безпідставним. Про перебування у Києві ще когось із «спілчан»-українців я тоді ще не мав відомостей; отже, вважав за необхідне побачитись хоч з П. Канівцем. З ним був віддавна зв'язаний не тільки особистою дружбою, але й партійною революційною роботою, бо ж то він був моїм учителем революційної практики. Хотілось не тільки побачитись з давнім товаришем і приятелем, але й обміркувати спільно з ним сучасний стан речей та спільно рішитись на певний напрям майбутньої діяльності. Із бесіди, яку мав з ним, ясно побачив, що його пасивність щодо участі в тодішньому революційному українському русі мала своєю причиною його занадто «ортодоксальне», книжно-розумове ставлення до подій. Він ще не міг вирішити трудної проблеми, яку саме поведінку диктує йому «інтерес розвитку продукційних сил». Не міг ще рішитися остаточно пристати до якоїсь певної партії: був у контакті з членами УСДРП і навіть брав участь у конференції, але в той же час відвідував дім «дворянскаго собранія» на розі Думської площі й Хрещатика, де містився секретаріат меншовицької фракції РСДРП [138]. Словом, був на роздоріжжі. Остерігав мене

П. Канівець перед «буржуазно-націоналістичним ухилом» і, здається, готовий був кинути мені докір за те, що я вже стояв обома ногами на «похилій площі». Висловлювався проти кооперації з українськими буржуазними партіями та проти участи соціал-демократів у Центральній Раді.

Згадую про цю обставину як протилежність до тої позиції, яку тоді ж таки зазначив мій другий учитель (революційної теорії) М. С. Ткаченко.

З часу розколу старої РУП ми з П. Канівцем і М. Ткаченком жили різним партійно-організаційним життям, але наші особисті добрі відносини не змінились. Отже, цілком зрозуміло, що коли ми в днях партійної конференції і Національного Конгресу знов зустрілися, то в усіх нас було бажання обмінятись по-товариському своїми думками й знайти якусь спільність поглядів та можливість співпраці. Так ми зійшлись на товариську бесіду. Само собою зрозуміло, що найбільше часу й уваги під час бесіди присвячено актуальному питанню про здійснення автономії України та напряму чинності соціал-демократії в тодішніх умовах революції. «Кавун» (Канівець) обстоював свою позицію, яку вже й раніше зазначив у попередній бесіді зі мною; він її завзято обороняв, покликуючись на різні твори й думки Маркса та Енгельса та іноді до деякої міри навіть штучно порівнюючи тодішню ситуацію — в Росії й на Україні — з деякими моментами із історії французької чи німецької революції. Автономія України — це найкраще домагання, яке могла б висунути соціал-демократія, не йдучи всупереч тенденції «розвитку продукційних сил» цілої російської держави, включаючи й Україну. Навпаки, «Хвиля» (Ткаченко) з не меншою рішучістю поборював правильність висновків «Кавуна» й усю його концепцію. Він уважав, що розвиток революційних подій з неминучістю веде до повної самостійності України. Державна незалежність, по думці «Хвилі», була неминучою і рішуче необхідною умовою повного визволення українського народу з національного й соціального поневолення. Він з глибоким внутрішнім пересвідченням заявляв, що не тільки дебати на тему про автономію, але й постанова партійної конференції про фактичне її заведення була цілковито безпредметною, була якимсь анахронізмом для того часу й тих реальних обставин. На його думку, треба було вже тоді ясно й виразно ставити собі метою здобуття державної самостійності України і цю свою мету здійснювати революційним шляхом, поборюючи всіх своїх противників із російського табору та творячи блок чи коаліцію з українськими партіями, які будуть здібні йти на боротьбу за фактичне переведення в життя української самостійності.

Ясність і виразність позиції М. С. Ткаченка зробила на мене належне враження, особливо зважаючи на доволі хиткі чи невиразно зазначені

позиції в цьому питанні переважної більшості, а може, й усіх провідників українських партій. Не знаю, як вплинула ця бесіда на П. П. Канівця, але знаю, що він перестав уже так часто відвідувати російських соціал-демократів і взяв членський білет УСДРП.

В цей же свій приїзд до Києва зустрівся на вулиці з колишнім товаришем по праці у «Спілці» — Л. М. Слуцьким. Він повідомив мене, що в його приватному помешканні має відбутись другого дня конференція членів РСДРП, які працюють на території України. В числі учасників тієї конференції мало бути також кілька «спілчан», в тому числі й І. Кирієнко. Закликав і мене прийти на нараду.

Був я на тій нараді з метою зробити спробу досягти порозуміння «спілчан» — українців з УСДРП. Про свій намір піти на ту нараду сказав я В. Винниченкові, який радив мені на ній побувати. З другого боку, і Л. Слуцький під час нашої короткої розмови при першій зустрічі висловлювався за бажаність ближчого співробітництва з УСДРП та навіть за можливість досягти під час конференції деяких позитивних вислідів у цьому відношенні.

На конференції побачив лише трьох колишніх «спілчан»: самого Л. М. Слуцького, І. І. Кирієнка і ще одного з Полтавщини (імени його не пригадую). Перед початком наради І. Кирієнко закликав мене до другого покою, щоб поговорити окремо tête-à-tête. Висловивши надію, що я залишився на старих позиціях «Спілки» та не перестав бути соціал-демократом, Кирієнко запропонував мені стати помічником комісара Тимчасового уряду при одному з корпусів Південно-Східного фронту, де сам Кирієнко був уже призначений комісаром... Я цю пропозицію відхилив, покликуючись на своє рішення працювати для української революції. Тоді він запропонував мені взятись за відновлення організацій «Спілки»; він брав на себе обов'язок постаратись про те, щоб мене відповідним наказом відкомандировано із полку до Києва. На цю другу пропозицію відповів я контрпропозицією про співпрацю й злиття з УСДРП, тим більше, що питання про автономію України, яке раніше розділяло українських соціал-демократів «спілчан» і членів УСДРП, тепер уже, мовляв, не буде стояти на перешкоді, бо й «спілчани» цей постулат мусять без застережень прийняти *. І. Кирієнко рішуче не згодився

---

* Питання про об'єднання Української соціал-демократичної спілки та Української соціал-демократичної робітничої партії підносив ще 1912 р. М. Меленевський-Басок. У своїй статті, поміщеній в ч. 1–2 «Нашого Голосу», який виходив у Львові, він писав: «Я, що перший колись підняв руку за розкіл, розкіл в старій ще РУП — в ім'я інтересів і єдності інтернаціонального пролетаріату — перший і тепер промовляю своє слово за злуку».

на пропозицію співпраці, а тим більше злиття з «дрібнобуржуазною» УСДРП. Домагання автономії України також уважав за «буржуазне» й противне інтересам пролетаріату. Ми розійшлись у поглядах і ні до чого не договорились.

В перебізі конференції питання про автономію гаряче дебатувалось. Найгостріші промови проти автономії виголосили Конст. Василенко [139], М. Балабанов [140] та І. Кирієнко. Дехто із присутніх обережненько висловився за автономію, в числі їх Л. М. Слуцький; В. М. Дрелінг [141] висловився більш рішуче. Цей останній наводив, між іншим, такий приклад: кілька днів перед конференцією він був на мітингу в містечку Київського повіту; окрім нього, що говорив по-російськи, виступав на тому мітингу якийсь не то сільський учитель, не то фельдшер, який говорив по-українськи; сам Дрелінг, мовляв, відчував свою інтелектуальну перевагу над своїм опонентом-українцем і свою більшу ерудицію у соціально-політичних питаннях, але він ясно бачив, що слабший за нього супротивник перемагав його і здобував симпатію слухачів виключно через те, що говорив до них їхньою рідною мовою. В. Дрелінг закінчив свою промову так: «Товарищи, тепер с нашей сторонны было бы большой ошибкой бороться против автономии Украины; теперь мало уже даже сказать „мы не против автономии"; пора уже нам сказать ясно, что мы „за автономию" и в этом духе работать».

Перемогла, однак, точка погляду Балабанова—Василенка—Кирієнка; домагання автономії України було визнано за «буржуазне». Я встав, щоб одійти. Прощаючись зі мною, І. Кирієнко сказав востаннє: «Шкода, товаришу Левко, що розходимось. Ви зрозумієте пізніше свою помилку». Так кінчились мої зносини з колишнім лідером «Спілки», з яким в 1905—6 рр. довелось дружно й гарно працювати. Не знаю, розуміється, напевне, але можливо, що по всіх дальших своїх виступах проти українських домагань та після збанкротування політики російського уряду супроти українців, якої він був завзятим оборонцем, І. Кирієнко став інакше задивлятись на те, хто з нас помилявся. Організація «Спілки» не відновилась і своєї чинності «Спілка» в часі революції вже не виявляла.

VII

На фронті. На II-му військовому з'їзді.

Час моєї відпустки кінчився і я мав вертатись до свого полку. Та властиво і не було вже особливої потреби залишатись у Києві; навпаки, треба було вертатись до своїх людей, щоб поінформувати їх про все, що чув і бачив. З великою масою нових вражень, інформацій і купою книжок вертався я 14-го квітня із Києва до свого полку в Ягольницю. Перед від'їздом у мене вкрадено мою шинелю і я мав на собі шинелю свояка — старшини пограничної сторожі — з зеленими викладками пограничника. Людина з нахилом до всяких таємно-забобонних тлумачень різних випадкових явищ могла б побачити в цій історії з шинелею «перст Божий, указующій» на недалеку зміну мого становища в полку. Я, однак, їдучи в чужій шинелі, про ніякий «перст» не думав.

Від початку революції в настроях вояків і старшин сталася значна зміна. Вояки вже без найменшого побоювання широко, а іноді навіть досить своєрідно користувались із своїх прав вільних громадян республіки. Вже ні в кого й думка не виринала про якусь «нелегальність» зборів або «незаконність» комітетів, як то було на початку революції. Навпаки, все це було вже звичайним явищем, санкціонованим і відповідними офіційними актами. Щодо старшин, то вони поділились на дві категорії. Більша їх частина заявляла себе демократами. Головно складалась вона із некадрового старшинства. До неї прилучалась також частина кадрових старшин, які після революції почали запобігати й підлабузнюватись до вояцької маси — «ходили на задніх лапках». Навпаки, друга частина кадрового старшинства стала в явну опозицію до заведення нових порядків в армії, вбачаючи в тім пониження їхнього становища; вони обвинувачували першого по революції військового міністра А. Гучкова в тім, що він видав погубний «Приказ № 1» [142], хоч справді цей «Приказ № 1» видала Петербурзька

рада робітничих і солдацьких депутатів, а не міністр Гучков, який був дуже поміркований політик, а не революціонер.

Цей «Приказ № 1» закликав вояків вибирати свої комітети. Згодом уже й Військове міністерство (за часів Керенського) дало наказ завести комітети, які були б ніби допомоговими органами в справах господарського характеру і не мали б компетенції втручатись у справи чисто військової натури. Вибори членів комітету відбувались по куріяльній системі: окремо обирали своїх заступників старшини даної військової частини й окремо вояцтво. Вибори відбувались в кожному курені полку окремо: різні відділи полку та «нестроевая рота», що не входили в склад якогось куреня, обирали своїх заступників також окремо.

Отже, я мав брати участь у виборах старшинської курії, де повноправними виборцями були старшини «учебной» та інших «команд», старшини і військові урядовці господарських частин полку, лікарі. Із усіх цих виборців нашої курії я мав лише одного певного союзника — прапорщика Р-ку, решта ж була або сумнівні симпатики або одверті противники, яких була більшість. Особливо ж вороже виступали проти мене старшини «учебной команды» на чолі зі згаданим уже прапорщиком Соловйовим (російським есером); доволі неприязно ставились також і обидва лікарі, із котрих старший полковий лікар Р-ов заявляв себе сторонником російської партії к.-д., а молодший (пузатий жид, якого прізвища вже не пригадую) більш ніж несподівано для мене заявився сторонником жидівської партії «Бунд».

Причиною такого відношення до мене особисто та до моїх однодумців чи співробітників (в першу чергу до прапорщика Р-ки) була, без сумніву, наша робота по створенню української організації в полку. Пізніше це виявилось аж надто одверто. Ясно, що коли відбувались вибори до полкового комітету в нашій секції старшинської курії, то і я, і прапорщик Р-ка провалилися і в комітет не попали. А через те, що раніші комітети, які повстали з нашої ініціативи, перестали існувати, то ми взагалі лишились поза загальнополковою виборною організацією. Нашою опорою була тільки полкова рада, яка нас і далі підтримувала. На чолі полкового комітету опинився підполковник А-ті, який удавав тепер із себе надзвичайного «прихильника здобутків революції». Знав я із попереднього досвіду справжні погляди цього пана, і тому теперішня його маскарада із червоною фригійською шапочкою була мені огидною, так само, як гидко було бачити полковника П-та, що не міг собі уявити існування Росії без государя-імператора, на мітингах з червоною стрічкою на одязі й улесливою усмішкою на устах.

Наближалось 18 квітня ст. ст., себто 1 травня н. ст. Полк наш готувався святкувати цей день. Підполковник А-ті задумував аранжувати це святкування по-військовому: з парадом, церемоніальним маршем і т. д. Проти такого мілітаристичного способу обходження свята трудящих і соціалістів ми з прапорщиком К-вим повели відповідну акцію і план цей розбили. Було рішено, що святкування буде мати громадянський характер без параду і маршів, а то: за Ягольницею на площі мав відбутися мітинг, потім маніфестаційний похід містечком і кінець на другій площі за містечком.

Через те, що в той саме час у полку нашому, окрім свого постійного складу, було доволі багато переходових «маршових рот», то на мітинг зійшлося кілька тисяч людей. Наша полкова рада рішила виступити на мітингові окремо. Ми належно до того підготовились. Зібрались у «нестроевой роте», звідки й пішли своїм походом через усе містечко.

Наш похід викликав серед місцевого населення цілу сенсацію, бо нічого подібного воно за цілий час війни не бачило. Про цей зовнішній ефект походу постарався головно прапорщик Р-ка та його майстри. На чолі походу, який складався із 250–300 людей, несли погруддя Шевченка, поставлене в якусь спеціальну оправу із дерева, портрети Шевченка й Франка, прикрашені українськими рушниками; ще якісь речі несли; потім четверо людей несли величезний червоний прапор з написом «Хай живе соціалізм!», а за ним ще більший чи такий самий розміром жовто-блакитний прапор з написом «Хай живе автономна Україна у федеративній республіці!». Люди вибігали з хат дивитись на наш похід; чоловіки при нашому наближенні стягали з голови шапки, грамотні голосно читали українські написи на прапорах. На площі, де сходився мітинг, наш похід став окремо, поставивши на своїм чолі прапори й інші національно-маніфестаційні речі. Здається, що й серед зібраних на мітинговій площі наша поява й організованість зробили належне враження.

На голову мітингу з пропозиції полкового комітету обрали прапорщика Соловйова, а потім на домагання нашої полкової ради та частини зібраних обрано товаришами голови прапорщика К-ва і мене. Голова виліз на високу трибуну й почав мітинг своєю довгою вступною промовою. Потім говорили вже по-різному. Але основне питання, навкруги якого вертілись майже всі промови, було питання «мир чи війна». Говорив і я, розвиваючи ідею про необхідність визволення трудящих не тільки із соціально-економічної експлуатації, але й національного поневолення. Настрій зібраних на мітингу з бігом часу все підвищувався. Промовці говорили все з більшою розпаленістю.

Більшість тих промовців, яким не загрожувала безпосередня небезпека опинитись в окопах та під гарматними стрілами чи кулями, висловлювались за війну «до победнаго конца»; навпаки, ті, що їм така небезпека загрожувала, однозгідно гукали: «Долой войну!»

Я випадково зауважив, що дальше від ораторської трибуни згромадились у круг три «маршові роти», зложені виключно із казанських татарів. Заінтересувавшись цим, підійшов до кругу. Побачив, що в середині кругу стоїть якийсь старший вояк-татарин, щось по-татарськи говорить, а потім робить знак рукою, після чого цілий татарський мітинг починає кричати: «Не жалам, не жалам, не жалам!» Знов знак рукою, і всі мовчать; потім промовець знов говорить по-татарськи, робить новий знак рукою, і мітинг кричить: «Жалам, жалам, жалам, жалам!» Ясно, що йде якась репетиція і що чогось татари «не желают», а чогось «желают». За якийсь час татарин-інструктор підійшов до трибуни і попросив слова. Перед тим, як вступив на трибуну промовець-татарин, говорив якийсь підстаршина з хрестами й медалями на грудях, висловлюючись категорично за «победный конец». Татарин відразу, без дальших балачок почав говорити, що воювати не треба і що казанські татари не мають за що воювати, бо німці, мовляв, до них не прийдуть, а на кого вони йдуть, той нехай собі і воює. Потім він на цілий голос вигукнув: «Война не жалам!» і зробив знак рукою, а шістсот чи сімсот татарських голосів зарепетувало: «Не жалам, не жалам!» А коли промовець-татарин вигукнув: «Мир жалам!», то у відповідь на це по його знаку рукою всі татари ще з дужчою силою почали кричати: «Жалам, жалам, жалам!» Ця сцена мала свій ефект, бо до голосу татарів стали прилучатись голоси й інших учасників мітингу. Почався загальний галас і повний непорядок. Татарин аж підстрибував на трибуні, підбадьорюючи знаками своїх товаришів, які продовжували страшенно кричати; він справляв свою перемогу над попереднім промовцем, який щойно висловлювався за «победу до конца» і тепер стояв під трибуною. Зауваживши того підстаршину коло трибуни, татарин перехилився через перила трибуни і як переможець, показуючи на галасуючий мітинг та звертаючись до «унтера», закричав згори: «Слыхал... твою мать?»

Несподіваний і більш ніж оригінальний ораторський «кунштюк» татарина-промовця викликав обурення у прихильників «унтерового» красномовства; вони лізли по драбині на трибуну й хапали за ноги татарина, щоб стягти його додолу, а цей відбивався від них, стараючись чоботом уцілити межи очі напасників; прихильники татарина поспішали йому на допомогу й штовхали та стягали з драбини тих, що його хотіли

стягти. Словом, вчинилася страшна метушня. Голова мітингу марно намагався привернути порядок і зрештою зліз з трибуни. На мене цей мітинг зробив важке враження.

Бачачи, до чого йде діло, я переказав музичній команді, щоб вона приготовилась до походу, а українцям також сказав, щоб ішли ближче до музики, і потім, користуючись з того, що на трибуні нікого не було, виліз нагору й став давати руками знаки. Поява нової фігури на трибуні, видно, викликала зацікавлення, бо потроху гармидер став стихати. Тоді я запропонував закінчити мітинг згідно з наміченим планом, себто перейти походом через містечко на другу площу. Закликав іти ладом; всіх українців кликав стати під свій національний прапор, прилучившись до нашої організованої групи. Пропонував на знак пошани до синів досі гнобленої української нації дати їм місце наперед походу, зразу за музикою.

Далі я вже нічого ні пропонувати, ні робити не міг, бо сталось щось подібне до недавнього гармидеру. Я бачив, як наша українська організація, не чекаючи ніяких рішень, де їй належить стати в поході, зайняла місце безпосередньо за музикою. Із усіх батальйонів, які стояли чотирикутником коло трибуни, почали виділятись групи людей, які направлялись до нашої організації; інші хапали їх за рукави і не пускали, але ті відбивались і сунули далі, стаючи рівними рядами позаду нашої організації. Це були українці, які послідували моєму закликові й ставали під український прапор. Внизу коло трибуни, я побачив прапорщика Волкова (рос. с.-р.); його обличчя було повне злоби й люті; він вимахував до мене кулаками, щось кричав і гидко бризкав слиною. Я дав знак музикантам. Заграла музика і похід рушив. На чолі походу несено українські прапори і інші національні «регалії», за ними йшло коло тисячі українців, а у хвості походу йшла невелика група неукраїнців. Більшість неукраїнців до походу не прилучилася, а ті, що прилучились, по дорозі розійшлись. Містечком похід ішов зложений тільки з українців і в цьому складі прийшов до другої площі. Тут ми відбули вже чисто українське віче. Говорило кілька промовців-вояків і ми з прапорщиком Р-кою. Пам'ятаю, як милий наш Р-ка говорив своєю простою, милою полтавською мовою з м'яким «л» та чисто полтавськими виразами. В захопленні й ентузіазмі він махав кашкетом і натхненно гукав: «Хлопці, держіться гурту!» Його буквально зняли з трибуни й стали високо підкидати вгору. Струнка й легка його постать злітала над головами, а він, запалений і радісний, як дитина, продовжував вимахувати кашкетом і гукати: «Держи...и...сь!» Настрій у всіх присутніх був надзвичайно піднесений. Провідників хотіли нести на руках містечком. З трудом удалось трохи заспокоїти. Ми з музикою, в порядку й рядами вернулись з мітингу додому.

Цей день, 1 травня н. ст., був днем нашої перемоги. А вже в ближчих днях я відчув наслідки цієї перемоги. Мене і прапорщика К-ва полковий комітет потягнув до відповідальності. Сам комітет, переступаючи межі своєї компетенції, перетворився в «революційний трибунал», а ми мали перед ним відповідати за «внесеніе дезорганизаціи в ряды русской арміи». Хотіли попереду судити заочно, але пізніше покликали обох нас бути присутніми на засіданні того самочинного «трибуналу». Проти нас різко виступали, само собою зрозуміло, обидва «приятелі» російські есери Соловйов і Волков, а крім того, бундовець, молодший лікар полку, ще якийсь молодий жидок-вояк та, як сам він себе представив, московський типограф-складач російський соціал-демократ. Прапорщик К-в відповідав на закиди й розбивав обвинувачення, як досвідчений адвокат. Я говорив більше «з громадсько-політичного становища» і не стільки оборонявся, скільки сам нападав. Головно нападав на російського соціал-демократа і жидів. Першому закидав, що він має не пролетарську, а звичайнісіньку буржуазно-великодержавницьку московську психіку; просив його не вчити мене, що таке соціалізм, демократія і революція, бо все це, мовляв, знав я і за це в тюрмі сидів тоді, коли той, мабуть, бігав ще в коротких штанах; жидам казав, що коли вони виступають проти досі гнічених українців та їх національних домагань, то не мають в такому разі підстави жадати, щоб і українці обстоювали права жидів. В нашу оборону виступив член нашої полкової ради — писар котроїсь сотні. Згадував про те, що ми з прапорщиком К-вим перші в цілому полку стали за революцію й простягли руку воякам. Говорив він щиро, переконано, але ораторських здібностей був зовсім позбавлений. Все ж таки, видно, його промова вплинула на вояків — членів полкового комітету. Поки комітет радився над тим, який винести вердикт, ми з прапорщиком К-вим мусіли вийти з засідання і чекали в сусідній кімнаті. До мене підступив молодий жидок, що виступав проти нас, зі словами: «Я, товарищ, против Вас нічево не имею». — «А я, — відповідаю йому, — товарищем своим Вас не считаю и разговаривать с Вами не желаю». Він, видно, щиро був здивований, як це так можна відповідати йому, воякові й членові комітету, коли він зволив заявити, що проти мене «нічево не имеет». Вердикт був доволі несподіваний: мені — нічого, а прапорщику К-ву «просить командира полка объявить в приказѣ по полку выговор». Поняття «justicia», як видно, не у всіх однакове. А може, прапорщик К-в був покараний за «измѣну русскому дѣлу» через те, що був до нас таким толерантним у своїх поглядах і своїй поведінці. Це, очевидно, тільки збільшувало його вину з погляду «русских» сусідів.

На цім, звичайно, справа не кінчилась. «Приятелі» продовжували під'юджувати проти нас, українців, своїх вояків і старшин. Якимось просто більмом на оці була у них моя особа. Демагогічно говорили, що я несу відповідальність за тілесні кари, які примінював полковник Е. фон В. і т. п. Кілька днів після щойно згаданого суду над нами із нашого полку мала йти до фронтових частин команда молодих підстаршин, які незадовго перед тим кінчили курс своєї науки. Це були вихованці начальника «учебной команды» прапорщика В-ва, вже згадуваного прапорщика Соловйова та інших моїх «приятелів». Коли в день їх від'їзду я йшов до штабу, то по дорозі мене зупинив хтось із наших і радив не йти, бо, мовляв, ті молоді підстаршини зібрались коло штабу і вимагають, щоб я також став у їх ряди й ішов з ними. Не трудно було здогадатись, чия це робота. Я пішов далі. Дійсно, коло штабу стояв натовп тих підстаршин і голосно гомонів. Тікати я не збирався й направився просто до них. Коли наблизився до натовпу, мене оточили з усіх боків. Чулись вигуки про «дезорганізацію», «посеяніе вражды между чинами арміи», «измену родине» й інші подібні речі. Кричали, що без мене не підуть. Все це були чужі слова, яких авторів я дуже добре знав. Становище було зовсім мало приємне. Вся ця ганебна історія, аранжована «приятелями», могла скінчитись диким насильством надо мною. Виждавши зручного моменту, заявив їм рішуче, що коли б навіть я зобов'язаний був іти з ними, то після того, що від них тут почув, я б з ними не пішов, бо з людьми, які здібні на щось подібне, я не товаришую. Насильно, мовляв, вони мене можуть потягти так, як стою, але нехай знають, що й супроти них також знайдеться сила, більша за їхню. Повернувшись до ближчого, я крикнув, щоб він уступив з дороги. Цей момент мав рішити справу. Той уступив, а за ним уступили й інші. Я прийшов до штабу схвильований всім тим і негайно написав звіт про те, що не бажаю бути об'єктом цькування з боку деяких старшин полку, не бажаю наражатись на можливі й у майбутньому спроби насильства наді мною, прошу мене звільнити від виконання функцій полкового ад'ютанта й відкомандувати з полку. Покликуючись на те, що мені відомо про формування українських частин, просив мене командувати для укомплектування старшинського складу тих частин. В моєму положенні у полку зовсім легко було мені поступити інакше: написати собі й Нестору Демидовичу відповідні документи, поставити печатки й їхати туди, куди хотілось. Але цього свідомо не хотів зробити, щоб не давати прикладу справжньої дезорганізації. Хто знає, може це було помилкове міркування. Фактом є те, що самовільно не поїхав, а подав згаданий рапорт по начальству.

Полковник П-гут задовольнив моє прохання в першій частині, цебто звільнив мене з ад'ютантства, але відмовився «ходатайстовать» про відкомандування мене на укомплектування українських частин. В той час бригада вимагала вислати в її розпорядження кількох старшин із нашого полку для поповнення якихось спеціальних військових частин. Вимагалось, щоб старшини були не менше, як з середньою освітою. Я мав освіту університетську, отже, вимогам задовольняв. Мабуть, щоб позбавитись мене, полковник П-тут дав мені «предписаніе» направитись в розпорядження бригади.

За пару днів я був уже в Чорткові. Поселився на якійсь вулиці недалеко старої дерев'яної церкви типово українського стилю. Увечері, коли заходило вже сонце, я сидів на цвинтарі коло тієї церкви й меланхолійно роздумував. Згадав, що колись давно у сусідньому з нашим селі була така самісінька стара дерев'яна церква, її розвалили разом з низенькою дзвіницею і поставили нову «казеннаго образца», на московський манір, по плану, виготовленому десь у чернігівській консисторії, мабуть, архітектом-москалем. Потім думав «о превратностях судьбы». Був колись я фактичним комендантом у своїм полку. Кілька разів просився, щоб пустили; був «незамѣнимым» — не пускали, а тепер вигнали за «дезорганізацію». Не за дезорганізацію, а за організацію українців.

А що буде, коли розвинеться національна боротьба й набере форми одвертого конфлікту? Але ж яка боротьба є найлютішою: чи на фронті, чи боротьба класів, чи національна? І люди не всі однаково витривалі. От прапорщик Б-ий був з нами з початку революції і пристав до української роботи; а коли стали на нас натискати, почав відходити; на вічі 1 травня був присутній якось «бочком», а в останній час зовсім став уникати сходин і сторонився мене, ніби того «прокаженного». Чує, мабуть, небезпеку участі в українській праці. Слабодух. Прапорщик Р-ка ентузіаст, а чи витримає і знесе всі труднощі боротьби? Та рішатимем боротьбу не ми, а ті ще поки що так мало свідомі маси, які стихійно й, може, наосліп ідуть шукати своєї правди. Але чи підуть правдивими шляхами? Не треба зневірятись — треба й далі працювати, незважаючи на тимчасові невдачі. Соловйови з Волковими і молоді підстаршини зрозуміють справедливість наших бажань і шкодити ним не повинні.

То були лише думки під старою українською церквою, а реальна дійсність була далеко простіша. Вже другого дня перед полуднем побачив я з вікна на вулиці прапорщика Соловйова та ще одного старшину, які приглядались до будинку, де я поселився. Чув, як у дворі питались за мене, а за хвилю вони були вже у моїй хаті. Соловйов оголосив мені, що полковий комітет постановив домагатись, щоб усіх старшин полку на

фронт відкомандували в «обычном порядкѣ» і що я також маю вернутись до полку, щоб підлягати тому «обычному» порядку *. Передав Мені «предписаніе» полковника П-гута про поворот мій назад, а також показав розпорядження бригади такого ж змісту. Вони, ясно, встигли вже побувати й у штабі бригади і справу з моїм поворотом остаточно «оформили». Першою думкою було вигнати обох із хати і кінчити всю цю «канітєль» революційним порядком, себто самовільно разом зі своїм незмінним товаришем Нестором Демидовичем їхати до своїх. Бував і в гірших та тяжчих становищах — викручувався; зумієм і тепер удвох знайти шляхи куди нам треба. Але тут же миттю вродилась і інша думка: поїдуть ці нахаби назад до полку, будуть патякати, що злякався фронту й ганебно втік після того як інших сам туди посилав. Заговорило всередині щось «за» і «проти», але почуття амбіції перемогло. Сказав Несторові Демидовичеві збиратись, а сам хотів піти тим часом до міста. Кажу своїм «гостям», що увечері приїду до полку, але вони відповідають, що вони мусять «доставить» мене до полку у своїм супроводі і для того, власне, й приїхали вдвох. Отже, хочуть ще й знущатись — везти «под конвоєм». Нехай буде й так! Кажу їм, що, за старого «режиму» мене возили в супроводі тільки одного жандарма, а тепер вони аж удвох хочуть супроводити. Сильно образились, але не пішли геть від мне. Всю дорогу від Чорткова до Ягольниць їхали мовчки. Обидва мої «гості» були російські есери. Прекрасний зразок «інтернаціональної солідарності».

Після повороту до полку я був приділений до роти прапорщика К-ва в якості «младшаго офицера». За кілька днів прапорщик К-в, я і Р-ка одержали «предписаніе» направитись в розпорядження штабу 41-го корпусу. Ми з К-вим мали від'їхати другого дня, а Р-ка трохи пізніше після перебрання кимось іншим усього господарства, що було на його руках. Увечері зійшлись на останню спільну вечерю. Звичайно, коли хтось із старшин був довший час у полку, то в таких випадках на прощання сходився більший гурт. Але нас було мало. Окрім нас трьох — К-ва, Р-ки й мене — всього трьох чи чотирьох. Прапорщик Б-ий був «дуже занятий» і заскочив тільки на хвильку попрощатись. А всього лише неповних два місяці перед тим у цій самій залі відбувались наші перші збори і ті самі старшини, які тепер так демонструють свою до нас неприязнь, тоді одноголосно вибирали нас до свого комітету. «То было

---

* В той час до полку прислано кількох жандармських офіцерів, яких після революції «покарали» так, що послали їх до дієвої армії. Вони сиділи вже довший час у нашому полку, але есер Соловйов і йому подібні не дбали так пильно, як це було відносно нас, про те, щоб ті жандарми в «обычном порядкѣ» попали туди, куди їх післано.

раннею весною...» Коли вертався по вечері додому, із темряви виступило дві постаті. В одній із них я пізнав по голосу того писаря, що боронив нас на полковому комітеті. Він покликав мене, а коли я спинився, обидва підійшли до мене груди в груди. Кажуть, що чекали — хотіли попрощатись. Ми поцілувались, а той, кого я в темряві навіть і пізнати не міг, сказав мені на прощання: «Храни Вас Пречиста Мати!» Цей несподіваний прояв дружнього почуття й братньої любові так глибоко вразив мене, що я не знав навіть, як мав би реагувати. Нічого не міг сказати, бо почув, як спазми починають злегка торкати горлові мускули. Ішов далі додому і думав про тих двох людей і їхні шляхетні душі. Що я їм зробив такого доброго, за що вони мені так високо-шляхетно подякували? Чекали до пізнього вечора, коли вертатимусь, обняли мене як брата і бажали, щоб хранила Пречиста Мати. Такі моменти не можна забути.

Сердечно розлучившись зі своїми товаришами по роботі у полковій раді і передавши їм київські зв'язки та адреси, вирушив із Ягольниці. Їхало нас четверо: прапорщик К-в, я, Нестор Демидович і «вѣстовой» прапорщика К-ва. Провідну роль в нашій експедиції передали ми Несторові Демидовичеві «з пошани до його воєнного досвіду», як ми жартували між собою, доручаючи йому ці функції. Він же «воював з японцем», про що не раз сам згадував, даючи нам різні поради. Перейшли всі неминучі в такій експедиції етапи. В штабі 41-го корпусу нам дали і «предписаніе» направитись до штабу 5-ї Заамурської пограничної дивізії, що був тоді в Козовій, а тут нас призначили до полків: прапорщика К-ва до 20-го, а мене до 18-го Заамурського пограничного полку. Одержавши у Козовій своє остаточне призначення до пограничного полку, я зовсім якось мимоволі пригадав собі історію з шинелею. Справді, який дивний збіг обставин: цілий час, коли був на військовій службі, все носив однострій перших полків дивізій чи загальновійськову з червоними викладками; вкрали шинелю, надів другу з зеленими викладками пограничника — і сам опинився в пограничному полку. В Козовій розлучились з прапорщиком К-вим. Ми ще по черзі відвідали один одного, коли були вже в полках. Було то в середині травня 1917 р. З того часу вже більше з «Дідом» (так я звав прапорщика К-ва в дружніх розмовах) я не зустрічався. Може, й не зустрінусь ніколи *.

---

* Де тепер «Дід» і що є з ним — не знаю. Не знаю, звичайно, чи не розділила б нас доба збройної боротьби за українську самостійність настільки, що ми стали б ворогами. Але про того «Діда», якого я знав з 1916—17 рр., я буду все згадувати, як про добру, чесну людину й гарного товариша. Мої спомини про той період мого життя все будуть зв'язані з почуттям найбільшої симпатії до цієї людини.

Із Козової «двуколкою» їхали до якогось села (звалось Дубище чи щось подібне), де був обоз другого розряду нашого полку. Довелось тут заночувати в халупі, в якій мешкали старшини з обозу. У мене були з собою лише найбільш необхідні речі. Книжок також мав всього лише кілька. Увечері, сидячи на своїм походнім ліжку-куфрі «гінтері», перегортав якусь брошурку про творчість Шевченка, на обкладинці котрої був його портрет. Із другої половини хати до нашої половини заходили й порались коло печі дві жінки: одна старша, а друга молода. Я помітив, що молодша заглядала до книжечки через моє плече. Трохи згодом мій Нестор Демидович прийшов до мене й переказав, що молодиця просить позичити їй книжечку про Шевченка, бо давно вже, мовляв, нічого не читала й скучила за українською книжкою. З найбільшою охотою задовольнив її прохання. Коли другого дня йшов на позицію полку, та молодиця вийшла на поріг і з виразом суму в голосі казала: «Тож і Ви — українець. А наш (вона назвала якесь ім'я) по той бік. Перед тижнем від нас пішли також два Ваші старшини... були українці оба, тільки молодші за Вас. За пару днів їх обох принесли... один забитий, а другий поранений. Чи то довго ще триватиме?» Не було ніякого сумніву, що це була свідома українка. В її словах відчував я не тільки сум за своїм близьким — може, чоловіком, може, братом — але й свідомість абсурдності положення, коли брат іде проти брата. В цей момент я гостро відчув ту абсурдність.

Ішли ми з Нестором Демидовичем до лінії окопів з різними пригодами й більше чи менше комічними історіями. Ідучи думав: коли б хто з боку дивився на нас, чи не спокусився би він використати вид нашого походу на «ратное дѣло» як сюжет для забавного шаржу? Чи я в ролі «защитника отечества», а Нестор Демидович в ролі мого ментора щодо способу поводження в окопах не викликали б у нього бажання зобразити в карикатурному стилі дві постаті, що їх називають звичайно іменами героїв Сервантесового оповідання?[143] Йшли по черзі до польового штабу полку, до коменданта куреня і зрештою до своєї роти. Мій «соратник» зараз же пішов назад до обозу, а я сам залишився в цілком новій, непривичній ситуації.

Спочатку було незручно й неприємно. В земляній невеликій ямі, зверху присипаній верствою землі, містилось уже два старшини; я був третій. Молодий років 22—23 штабс-капітан — комендант сотні — хоч і містився у своїй окремій землянці, але часто приходив до нашої сам чи разом зі старшинами сусідніх сотень, і вони цілими днями й вечорами грали в карти. В кутку нашої землянки містився телефон; телефоніст круглу добу балакав або подавав якісь сигнали. Робити нічого не можна було; навіть читати щось було тяжко. Балачки між старшинами

вертілись головно навкруги нових порядків; більшість була невдоволена з них, бо вважала, що нові демократичні порядки являються причиною пониження дисципліни в армії; нарікали на обмеження своєї влади над вояками. Правда, із двох молодших старшин нашої сотні один підпоручик Н-ренко висловлювався іноді на захист нового ладу, а другий — білявий прапорщик — більше мовчав або просто спав. Задерикуватий був молодий командант сотні та кілька його приятелів із сусідніх сотень.

Потроху я звик до нових умов. Неприємно було, коли починали гатити з гармат або сипали з кулеметів так, що треба було пригинатись, ходячи по окопах; але й до цього звик і навчився зовсім добре спати під звуки тієї музики. Майже одинокою й притому великою втіхою було для мене, коли Нестор Демидович, окрім обіду, приносив газети.

Мене призначили командантом четвертої чоти. Кожного дня я ходив до своїх вояків, говорив з ними на різні теми, оповідав новини, читав газети, а в інший час ми сиділи в «келії» (ніша в окопі) ротного фельдшера — земляка з Таращанського повіту Київської губернії, — курили люльки і «філософували». У мене якось відразу встановились добрі відносини з вояцтвом. Коли я запізнювався прийти до своєї чоти, то за мною приходив звичайно підстаршина і казав, що «взвод просит на собрание для собеседования». А ці «собрания» і «собеседования» відбувались так, що люди згромаджувались в одному бліндажі скільки могло їх там вміститись і слухали, що я їм читав чи оповідав. З найбільшим зацікавленням ловили кожну найменшу звістку про мир і все просили пояснити, чому продовжується війна. Майже всі без виїмку бажали якнайскорішого замирення. Моя популярність у сотні явно зростала, бо й інші взводи почали запрошувати мене на «собеседования». Я, розуміється, не відмовлявся. Тоді у мого взвода появилось щось вроді почуття заздрості; мені почали казати люди з мого взвода, що я, мовляв, є їхнім старшиною і мушу лише з ними «собеседовать», а що інші взводи нехай звертаються до своїх камандантів. На жаль, більшість старшин не виконували цієї важливої функції — зовсім не інформували своїх людей і не помагали їм зорієнтуватись у тодішній складній ситуації. Скоро на домагання цілої сотні я мусів згодитись стати головою «ротного комітету», а мій молодий командант сотні, який невдоволено дивився на мою інформаційну роботу, не раз потім звертався до мене за допомогою, коли треба було сотню спонукати до виконання деяких наказів.

За час мого перебування в окопах ми не менше п'яти разів одержали наказ приготовитись до наступу, який мав початись ранком другого дня. Ці накази денервували, звичайно, людей, і без того вже стомлених і зденервованих, але, по суті, вони були зовсім зайвими, бо армія вже

більше воювати не хотіла. Останній раз такий наказ прийшов 25 травня (ст. ст.), але й його також відкликано. Здавалось, що й само начальство розуміє вже неможливість продовжувати війну в тих умовах. Воно ж мусіло чути й бачити те, що відбувалось на мітингах, які збирались на фронті і на яких виступали з промовами «переезжие свахи» (вроді «матроса» Баткіна [144]) або й сам міністр Керенський [145]. На заклики цих роз'їжджаючих агітаторів продовжувати війну «до побѣднаго конца» відповідали часто сміхом або закликами покинути фронт, коли не буде негайно розпочато переговорів про мир.

В армії явно ширився непослух. Вояки вже не тільки не хотіли виконувати роботи для будування нових укріплень (особливо призначених для начальників), але й ті укріплення, де вони самі переховувались, не хотіли справляти. Пригадаю тут одну сцену, дуже характеристичну для тодішніх настроїв російської армії. В районі Козової мав відбутись мітинг, на якому мав виступити сам Керенський. На цей мітинг зібрались вільні частини двох дивізій. Люди одної дивізії явились на мітинг військовим ладом, уоружені, а люди другої дивізії, навпаки, прийшли безладним натовпом. Перші по команді вишикувались, поставили як годиться свої гвинтівки і самі стали коло них у повному ладі, викинувши червоний прапор з написом «Долой войну!» Другі згромадились безладно навколо високої трибуни (вояки, переплутуючи всякі нові для них слова, називали трибуну «контрибуцією»). Керенський говорив звичайною своєю манерою, причому ганьбив тих, що мали прапор з написом «Долой войну!», закликав воювати до «побѣднаго конца» і т. д. Розхристані вояки із безладного натовпу часто гукали «Правильно!» під час промови Керенського, а він їх хвалив; противники війни суворо й похмуро мовчали. Мітинг кінчився і стали розходитись. Противники війни відійшли так само, як і прийшли, в повному ладі. Інші відходили більшими чи меншими гуртами, ділячись між собою враженнями. Ось підслухана балачка одного із таких гуртів: «Видно, с далека приехал — вся рожа в пыли». — «Н-да, он себе на антамабиле разъезжает, а ты вот пешком дуй восемь верстов». — «Говорит: спокойно идите, товарищи, в свои окопы». — «Ему что? Поговорил и был таков. Сам в окопы, небось, не пойдет». — «Продовольствием тож, говорит, удовлетворим вас. Вы, мол, воюйте, а мы дома за вас стараться будем». — «Тоже хлюст. Сам чай с белой булочкой попивать будет, а нам вот третий день хлеба не выдается». — «Мы, значит, опять в блиндажах вшей кормить должны, а он на перине отпочивать будет... мать...» — «Еще и паненку для развлечения подвернет, сука». — «Генерал какой сыскался! ... моченая! Воевать, говорит, обязательно надобно. Ну и воюй, коли желательно, а мы уже давольно

повоевали. Баста!» І так що далі, то все crescendo зростали настрої бесідників проти войовничого запалу воєводи Керенського. Балачки між вояками, що вертались з мітингу, набрали зрештою характеру найгіршої лайки головно на адресу Керенського.

Послали якось мене на дивізійний «наблюдательный пункт»; замість того «пункту» я знайшов на визначеному місці лише яму, на дні якої жили два телефоністи; у них давно вже не було жодного телефону. Виявилось, що вже перед місяцем той «пункт» був знищений німецькою артилерією. Його вже ніхто не справляв і навіть забули про телефоністів, які жили собі самостійним життям, добуваючи різними способами поживу. Цікаво, між іншим, те, що на цей «пункт» щодня призначали старшин, які подавали до штабу дивізії свої «наблюденія». Коли я в своїм звіті написав, що такий «пункт» вже більше місяця не існує, а є там звичайна яма, — мені не хотіли вірити. Шукаючи іншого місця для «наблюденія», я ходив по третій лінії окопів і тут побачив кількох старших вояків, які, як потім із розмови з ними виявилось, вже давненько проживали собі тут, самовільно покинувши першу лінію окопів, де був їх полк. Один рудобородий, типовий «кацап», пояснив мені свою поведінку так: «Какой я тебе солдат в сорок лет? Дома жена, ребятишки. Што нам война, когда мы сами Оренбургской губернии?» Роздумавшись трохи, він додав журливо: «Опасное занятие эта война!»

Дійсно, що це доволі «опасное занятие»; в тому я й переконався якихось півгодини після тієї розмови з оренбуржцем. «Братание», яке вже почалось на фронті, уможливлювало австро-німецькому командуванню добувати точні відомості про різні важніші точки на лінії російського фронту. Знало воно, очевидно, і про всякі «наблюдательные пункты». Коли я сів у «наблюдательный пункт» артилерійський, не можучи «наблюдать» із дивізійного, то по тому «пунктові» скоро після мого приходу почався гарматний огонь (не знаю, може, я й сам завинив тим, що надто висунувся і блиснув проти сонця біноклевим склом). Моє положення й почуття були рішуче погані, коли кругом усе трусилось і на голову сипалась земля. Із тої халепи якось пощастило врятуватись. Німецька артилерія, видно, була добре пристрілена. Про розбитий і про той, де я сидів, «наблюдательные пункты» знали, очевидно, завдяки «братанію».

Відтинок фронту, де була наша сотня, був положений на лівому березі маленької річки Ценівки, що вливається в Золоту Липу. З правої сторони йшло шосе на Бережани, наліво в долині видно було розбите сільце Шибалин, а перед нами був ліс. Окопи противника було прекрасно видно від нас, але вони були ніби порожні, бо ніколи нікого, там не

можна було побачити. Одначе досить було висунутись над свою траверзу, як звідти негайно летіло кілька куль. В тих окопах були, значить, люди й пильно стежили за тим, що у нас діється. Увечері бувало звичайно дуже тихо. І от в такі вечори я чув, як на тому боці, ніби в лісі, співали. Не міг добре чути мотиву пісень, але ясно було, що то не були німецькі пісні з характерним речитативом. Думав, що пісень тих співають якісь слов'яни, бо долітали до нас протяжні, повнозвучні і ніби сумні мелодії. Значно пізніше, вже будучи на еміграції, в рр. 1922–3 я довідався, що саме в той час, коли я сидів в окопах по один бік річки, на другому боці її, в лісі, були Українські Січові Стрільці [146]. Це вони, очевидно, співали тоді своїх стрілецьких пісень, яких я не міг пізнати по окремих уривках мелодії, що долітали до нас. Так, брат – проти брата. І хіба не мала причини ота молода жінка з сумом у голосі сказати: «А наш по той бік...»

Одного дня завітали до нашої землянки два молоді прапорщики: один із відділу зв'язкового (телефоністів), а другий з хімічного. Казали, що прийшли до мене й бажали б де про що поговорити на самоті. Ми вийшли із землянки до ходу сполучення і, ставши в тім рові, мали свою нараду. Виявилось, що вони обидва українці. Від якихось вояків вони довідались про те, що мене вигнали з полку за українство, і тому прийшли до мене з проханням, щоб я взявся за організацію українців і в цім полку, бо вони самі не знають, як це треба робити. Казали, що в цім полку є багато українців, але вони всі розпорошені, неорганізовані і тому недіяльні. Обіцяли свою найбільшу допомогу в справі переведення в життя української полкової організації. Умовились, що і як треба робити. Прапорщик із зв'язкового відділу мав прекрасні засоби для зносин з усіма частинами полку; так само й прапорщик із хімічного (газового) мав повну можливість рухатись по цілій позиції полку.

Я одержував відомості про хід організаційної праці і бачив, що вона успішно розвивається: в усіх майже сотнях і відділах позакладались українські гуртки. Лишалось, отже, обрати кермуючий орган – полкову раду – і справа утворення української організації була б цілком завершена. Ці вибори рішили ми перевести, коли полк вийде на кілька днів із окопів до ближчого запілля на відпочинок. В останніх днях травня дійсно полк відійшов з окопів кілометрів на три в запілля. Тут уже було значно більше волі руху й чинності. Почали підготовлювати скликання установчих зборів української організації. Але в цей час один із писарів полкового штабу приніс інформацію, що в штабі одержано розпорядження вислати делегатів на український військовий з'їзд. Полкове начальство хотіло заховати те розпорядження, але не вдалось: через своїх людей ми довідались про нього. Після наради рішено було, що

кілька наших людей піде до штабу полку з вимогою оголосити те розпорядження. Прищеплена старим режимом звичка шукати для всякого свого чину якусь формальну підставу була настільки сильно закорінена в психіці всіх військових, що й наші люди рішили за всяку ціну вирвати із рук полкового ад'ютанта капітана С-ва (заявляв себе російським есером) формальну підставу для того, щоб послати на з'їзд і своїх делегатів. Після довших сперечань ту підставу наші люди здобули. Це була телеграма Українського Військового Генерального Комітету [147], яка обіжно розіслана була по всіх фронтах відносно скликання на початок червня II-го Всеукраїнського військового з'їзду [148]. Телеграма та, в суті речі, нікого ні до чого не зобов'язувала, але вона була складена так, що мала всі зовнішні прикмети якогось військового обіжника центральної української установи: перед самим текстом була довга низка скорочених назв різних військових об'єднань, установ, організацій і т. д.

Дійсно — «розпорядження»! Рішено було заодно з установчими зборами полкової української організації обміркувати також і справу участі в з'їзді та вибрати делегатів. Трудно було зібрати на ті збори усіх українців, які були в полку і тому вироблено певні норми представництва від сотень і відділів; всі бажаючі могли бути присутні на зборах з дорадчим голосом. Інтересно було спостерігати відношення до нашої акції з боку росіян. Всюди те саме. Скоро тільки стало відомо в полку про творення української організації, як полковий комітет зареагував на це. Частина його членів намагались, щоб комітет висловився проти нашої акції. Зрозуміло, що це були здебільшого росіяни. Але все-таки найенергійніше виступав проти нас член комітету — жид. Цей останній спочатку зо мною навіть «кокетував» і хотів мене притягти до праці в полковому комітеті, від чого я ухилявся. Однак, коли означилась моя українська фізіономія, то його відношення зразу змінилось, він став за мною шпіонити й проти мене інтригувати, про що я, розуміється, добре знав через свою «розвідку в запіллі» в особі мого неодмінного «соратника». Переперти в полковому комітеті постанови проти нас не вдалось нашим «приятелям», але вони все ж таки зуміли настроїти проти нас солдатів-росіян, які почали виявляти свої антиукраїнські настрої різними насмішками або й просто глузуванням над українцями. Звичайно, що українці відгризались. Виникали суперечки.

Я бачив такі сцени. Вилізає з окопів трохи заспаний українець, щоб іти на наші українські збори. Росіяни іронізують: «Хохлы организуются... Куда то ты? За сеном?» (Який, власне, сенс мав цей вираз «за сеном» і чому він здавався українцям образливим — цього я не можу пояснити.) — «А хоч би й за соломою ? Твоє яке діло?» — відповідає українець. —

«Смотри... хохол... Мазепа». – «А ти хто ? Ич який... кацап... стерво». Це сцена з натури. Хто ж із двох супротивників був ініціатором «дезорганізації армії»?

Свої збори ми відбули в якійсь хаті напівроздитого фільварку. Хата не могла, звичайно, вмістити всіх бажаючих бути присутніми на зборах. Делегати від сотень і команд зайняли більшу половину хати; решту хати заповнили слухачі, які прийшли раніше; інші бажаючі послухати заповнили сіни; слухали через двері й вікна. Інтерес до зборів був проявлений надзвичайний. Навкруги хати згромадилось також багато людей. Ті, що чули то, що говорилось у хаті, передавали далі. Виявилось, що в полку є більше 800 українців різного військового стану. Головою тих наших зборів був прапорщик зв'язкового відділу; писарем рядовик О-ський; мені доручено було реферувати по всіх питаннях, які мали обмірковувати на зборах. Найцікавішим, розуміється, був пункт про автономію і федерацію, і по цьому пункту висловлювалось найбільше промовців. Всі промови виголошувались простою, без ніяких викрутасів українською селянською мовою; дехто ще не міг позбавитись «солдатчини» і в свою промову вплітав чимало засвоєних у війську московських виразів, перекручуючи їх на українське. Промовці підтримували виставлені мною тези. Один якийсь підпрапорщик з хрестами й медалями на грудях (він, як виявилось, не був делегатом) під час мого останнього слова подав репліку з місця: «Так что ж это выходит: отделение од Рассии?» На нього загукали з усіх сторін; почулось кілька виразів, якими звичайно дражнять т. зв. «сверхурочных». Аудиторія зареагувала так енергійно, що підпрапорщик розгубився; чути було деякі його слова оправдання: «Господа... паны... я собственно... я не проти...» Але його переривали й не дали говорити; на нього градом сипались слова «правильно...», «автономію треба...», «согласні всі...», «у своїй хаті я хазяїн...» Однозгідно ухвалили всі постанови. Через те, що на з'їзд вибиралось одного делегата на 500 людей, а у нас у полку було 800, то ми могли послати двох делегатів. Рішено було, що оберуть одного старшину і одного рядовика. Обраними оказались я і рядовик О-вський.

Справу з нашим від'їздом до Києва нам довелось теж з труднощами полагоджувати в полковому штабі. Одержали таки, кінець-кінців, від полку належні документи на проїзд і 1 червня (ст. ст.) рушили в дорогу. Тоді вже не додержувалось точно порядку про їзду старшин у II класі, а рядовиків у III класі. Отже, ми з О-ким їхали в одному вагоні. Десь уже за Волочиськом мій товариш зачав розмову з сусідом; розмова перейшла у спір по національному питанню. У спір ув'язався я, а на мене напав хтось інший. До нас прилучився старший підстаршина-кавалерист, який

теж їхав на з'їзд. Клубок намотався великий. Виявилось, що в нашому вагоні їхало багато делегатів на з'їзд; з другого боку, чимало було у вагоні і «приятелів». Спір набирав часами настільки гострих форм, що, здавалось, ціла та дискусія легко могла кінчитись «междуусобной бранью». Спорили цілий вечір до пізніх годин і навіть уночі більш гарячі натури ще продовжували сперечатись або один одному «пускали шпильки». Ранком 2 червня (ст. ст.) приїхали до Києва.

Ми в своєму полку дуже добре бачили, як нам робили всякі труднощі, коли ми готовились до з'їзду. Бачили й чули, як і що військове начальство і члени полкового комітету робили й говорили проти нас. Це, звичайно, викликало серед українців цілком законне й зрозуміле бажання обстоювати свої права бути рівноправними, а не «громадянами другого сорту». Але в нас викликав обурення той факт, що військовий міністр Керенський заборонив український з'їзд в той час, як інші з'їзди відбувались зовсім вільно. Ця обставина не тільки спричинилась до того, що вже по дорозі на з'їзд делегати виявляли свій підвищений настрій у спорах з противниками, гостро негативно кваліфікуючи поведінку Керенського і всього Тимчасового уряду, але й узагалі вона в значній мірі означила характер самого з'їзду та вплинула на зміст винесених ним постанов.

Я не збираюсь входити в подробиці перебігу з'їзду й наводити зміст його постанов. Робити це треба з документами в руках, а не з пам'яті. Хочу тут зазначити, що II військовий з'їзд, без усякого сумніву, мав надзвичайно великий вплив на політику Центральної Ради. Не це вказує вже сам факт, що такий важливий момент в історії української боротьби, як оголошення I Універсалу[149], відбувся під безпосереднім впливом II військового з'їзду. Значення цього з'їзду полягає навіть не в тому, що він дав велику моральну підтримку кермуючому органові української визвольної боротьби, але в тому, що він дав дуже поважний і імпонуючий доказ того, що за Центральною Радою стоїть 1 1/2 мільйона озброєного українського селянства й робітництва. Це сильно підвищило авторитет та й чинність Центральної Ради.

Понад 2000 делегатів зібралось на II з'їзд у Київському міському театрі. Вже сама велика кількість делегатів, що заступали більше 1 1/2 міл. вояків, робила з'їзд дуже імпозантним і надавала йому характеру поважної події в українській революційній боротьбі. Не дурно ж так затривожилось усе російське начальство, починаючи від міністра Керенського і кінчаючи його однопартійцем (російським есером) полковником Оберучевим[150], начальником Київської військової округи. Та й російське громадянство, різні загальноросійські військові й громадянські організації, преса і т. д. з напруженою увагою та підвищеною

злобою слідкували за тим, що відбувається на з'їзді, які він виявляє тенденції та які приймає рішення. Надзвичайна тривога чи скоріше, може, навіть переполох серед російських кіл збільшувався ще через те, що ні для кого не було секретом, який настрій панує серед делегатів.

Цей настрій делегатів публічно був заманіфестований ще перед початком засідань з'їзду, коли делегати на з'їзд разом з Богданівським полком присягали на Софійській площі за всяку ціну здобути автономію України. І під час з'їзду окремі делегати й цілі їх групи щодня мали нагоду й приводи виявляти не тільки свої пересвідчення, але й свої почуття, бо їм щодня доводилось сперечатись з прихильниками «єдиної-неділимої», які їх атакували при вході на засідання з'їзду й виході із театру. Ціла площа перед театром покривалась людьми, що гуртувались у більше й менше численні «мітюжки». І на цих «мітюжках» завзято й дуже часто люто та, здається, завжди з почуттям великої ворожнечі дебатувалось головно одно питання: відношення України до Росії. В цьому питанні українці не знаходили спільної мови з росіянами. Атмосфера утворилась настільки напружена й ворожа, що для забезпечення з'їзду перед ексцесами й можливим насильством будинок міського театру був під охороною козаків Богданівського полку.

Цілий з'їзд пройшов під знаком пафосу боротьби за національне й соціальне визволення українського народу та в атмосфері найбільшої ворожості до Тимчасового російського уряду. Щодо справ соціальної природи, то з'їзд постановив без застережень приєднатись до відповідних вимог і рішень заступників українського селянства та робітництва. В галузі політичних домагань з'їзду основне було — автономія України. Для досягнення цього з'їзд кликав Центральну Раду стати на шлях революційної чинності, негайно розпочати переводити організацію краю на основах автономії і в цій справі з Тимчасовим урядом більше не балакати.

Моментами температура на з'їзді підносилась так високо, що свою люту ворожість до Тимчасового уряду й військового міністра Керенського з'їзд готов був виявити у формі й способами, хоч і по-людськи зрозумілими, але політично не зовсім тактовними. В таких випадках на трибуні появлявся С. В. Петлюра [151], голова Генерального Військового Комітету. Його фігура в темно-гнідому френчі, галіфе і чоботах з низькими широкими халявами мала надто мало військовий вигляд. Але коли він починав лагідно говорити своїм баритоновим голосом, все заспокоювалось, втишувалось і з'їзд нормально працював далі.

Центральна Рада пішла за вимогами II військового з'їзду. На вечірньому засіданні з'їзду 10 червня (ст. ст.) прозвучали слова першого

акта Центральної Ради, в якому вже були зазначені елементи української державності. В. Винниченко серед глибокої, святочної, тиші читав І Універсал. Прозвучали слова Універсалу: «Хай буде Україна вільною. Віднині самі будемо творити наше життя. Народе Український! У твоїх руках доля твоя». При читанні Універсалу всі, як один, делегати з'їзду встали. Підвищений настрій делегатів досяг свого апогею. Звичайно вживаних на зборах способів виявлення почуття і настрою учасників було замало. Треба було чогось особливого. І тому, коли після промови голови Центральної Ради М. Грушевського на сцені появився і грав козацькі думи бандурист – старий Портянка, то це не було якоюсь театральною бутафорією, а було виявом справжнього, глибокого й щирого національного почуття делегатів з'їзду. На кінці 2 1/2 тисячі делегатів і присутньої публіки співало Шевченків «Заповіт». Співали в якомусь молитвенному екстазі. Багато стало на коліна, дехто утирав сльози. Другий військовий з'їзд зробив на мене глибоке, незабутнє враження.

VIII

В Богданівському полку.

Ще перед тим, як я пішов в окопи 18-го Заамурського пограничного полку, читав у газетах, що домагання 3 тисяч українських вояків, аби їх визнано окремим українським полком, закінчились перемогою тих вояків і що з них у Києві формується 1-й український гетьм. Богдана Хмельницького полк. Я вважав себе вправі сподіватись, що при формуванні українських частин буде взято під увагу і мою заяву, подану ще в квітні місяці. Розуміючи дуже добре, що всяка революція трощить грунтовно попередній лад і в значній мірі розхитує цілу систему державного апарату, я знав, звичайно, що не можна було сподіватись свого призначення до української частини й переводу із російської таким самим порядком, як це буває в нормальних умовах. Знав, що кожен сам мусить виявляти «революційну ініціативу» для досягнення певної мети. Але я тої «революційної ініціативи» не розумів як самочинство й анархічне безладдя. Навпаки, уважав, що в рядах революціонерів мусить панувати своя дисципліна та що «революційну ініціативу» мусять виявляти і до певної мети вести кермуючі революційні органи, а окремі особи мусять тих органів слухати. Тому й не вважав я за відповідне самочинно з'явитись на поповнення українського полку, думаючи, що в разі потреби мене покличуть, а тоді я вже навіть проти волі російського начальства знайду засоби й способи на поклик української організації з'явитись куди треба.

Пізніше я побачив, що ці мої міркування були дещо хибними. Наша зорганізованість не була на відповідній висоті, а самочинства й самоуправства виявилось більше, ніж треба. Щоправда, іноді й самочинство давало деякі позитивні висліди. Прикладом може служити хоч би самочинне створення Богданівського полку. Але це самочинство виявлено (і при тому доцільно!) відносно «зовнішнього» фронту; я ж маю на увазі внутріукраїнський фронт: вважаю, що ми могли б досягти більших

результатів, коли б виявили себе більше зорганізованими та виказали більше послуху кермуючим органам української революції. Здається мені, що й самі ті кермуючі органи, зокрема, військові, могли б розвинути чинність більш планомірну, ніж це було в дійсності. Само собою розуміється, що коли б ті, що провадили акцію створення українських військових частин, прийняли мою пропозицію активної співпраці в цій акції, я вважав би за свій обов'язок стати до тієї роботи. Але так не сталось, бо члени Полуботківського клубу мали свої резони вважати мою участь в їхній акції зайвою, а може, й шкідливою. Я з повною точністю пізніше встановив, що мою квітневу заяву покладено «під сукно» виключно через те, що в числі своїх «поручителів» я назвав Д. Антоновича й В. Винниченка — людей, без сумніву, відомих, але соціал-демократів. Цього, як виявилось, було досить, щоб проводирі Полуботківського клубу зачислили мене до «пацифістів» та «антимілітаристів» і до такої чи іншої участі в твореннi українських військових частин не притягли. Взагалі більшість членів того клубу, здається мені, недужа була на «соціалістофобію»...

Так чи інакше, замість того, щоб бути чинним у справі української військової акції, я опинився в Заамурськрму полку. Однак не міг я відмовитись від свого бажання стати ближче до тієї акції. Отже, цілком природно, що по приїзді на II військовий з'їзд до Києва я став інформуватись, як та справа йде і що є з моєю заявою. Клуб ім. Полуботка безпосередньо вже не провадив організаційної праці щодо формування військових українських частин, зокрема Богданівського полку. Для цієї цілі існував Організаційний комітет на чолі з полковником Глинським. Одвідав я той комітет (його канцелярія містилась на якійсь вулиці в районі Хрещатика—Миколаївської). В канцелярії моєї заяви не могли (чи удавали, що не можуть) знайти. Довелось почекати полковника Глинського.

Скоро тільки я з ним привітався, як він згадав нашу розмову у квітні в університетській аудиторії на зборах представників військових частин. Довідавшись про мету мого візиту, він наказав мою заяву знайти і без дальших розмов негайно дав мені на руки наказ командантові Богданівського полку зачислити мене до складу старшин цього полку. Отже, 6 червня (ст. ст.) 1917 р. я можу вважати за дату зміни свого військового стану й із російського офіцера я став українським старшиною.

Хоч і як високо я особисто оцінював такі події визвольної нашої боротьби, як наприклад військовий з'їзд, на якому збирається більше двох тисяч делегатів — заступників $1\,^1/_2$ мільйона українських вояків, але я був тої думки, що створення ядра, хоча б невеликого, майбутнього

українського війська є справою також дуже великої ваги. Хто буде заперечувати, що будь-які переговори, догоди, умови і т. д. все бувають більш корисними для тієї сторони, яка, окрім аргументів від логіки, права й справедливості, має за собою ще й звичайну фізичну силу? Ясно, що й Україна таку силу, цебто своє національне військо, мусіла мати, бо мільйони українців-вояків, розпорошених по всіх фронтах і різних частинах, такою силою, розуміється, не могли бути. Ембріоном цього війська мусів стати Богданівський полк, і для справи його остаточного сформування, сконсолідування й перетворення в надійну опору української визвольної боротьби рішив я віддати свої сили, працю і той невеликий досвід у військових справах, який придбав за час служби в російській армії. Через це й зроблені мені пропозиції кандидувати на II військовому з'їзді в члени Всеукраїнської Військової Ради вважав я за доцільне не прийняти. Думав, що в ролі українського старшини буду для визвольної боротьби більше корисним, ніж у ролі члена українського революційного парламенту. Отже, негайно явився до полку і вже в днях II військового з'їзду ділив свій час між участю в засіданнях з'їзду і працею в Богданівському полку.

По закінченні з'їзду умовилися ми з моїм товаришем подорожі, делегатом О-ським, що він поїде до Заамурського полку раніше, а я за кілька днів, коли дістану від свого нового командanta відповідний дозвіл і документи. Ми спільно з О-ським виробили план, що і як має він зреферувати про з'їзд, коли б збори українців Заамурського полку відбулись раніше, ніж я туди приїду для складання звіту про з'їзд перед своїми виборцями та для оформлення справи свого переходу із Заамурського до Богданівського полку.

Як відомо, саме в тих днях червня місяця 1917 р. на Південно-Західному фронті розпочався сумної пам'яті «революційний» наступ російської армії, аранжований «верховным главноуговаривающим» Керенським. Тепер, думаю, ніхто (в тому числі й сам аранжер) не сумнівається в тому, що цей явно безвиглядний, а значить, і безглуздий наступ був «початком кінця» кар'єри й політики Керенського та й цілого Тимчасового уряду. Наступ розпочався на відтинку фронту, де стояла і 5-та Заамурська дивізія.

Наш 18-й Заамурський полк, як оповідали мені, частинно зовсім відмовився йти в наступ, частинно був розтрощений. (Одним із перших, хто накивав п'ятами, був той жид — член полкового комітету, який так завзято агітував за «войну до побѣдоноснаго конца» і який нібито задля цього «конца» виступав проти української організації й інтригував проти мене. В цій частині оповідання свого товариша я слухав, признаюсь,

з внутрішнім задоволенням. Таких типів була маса.) Про якесь організаційне життя в розбитому й деморалізованому полку, як видно було з оповідання товариша, не могло бути й мови. Українська організація силою обставин припинила всяку свою чинність, а може, й своє існування. Не радив він мені їхати до Заамурського полку, бо це було б безцільним. З другого боку, і командант Богданівського полку полковник Капкан [152] тим часом не давав мені формального дозволу чи відпустки на подорож туди, вважаючи її цілком непотрібною. Так я більше і не вертався до того останнього місця своєї служби в російській військовій частині *.

Я далекий від думки й наміру писати хоч би навіть коротку історію Богданівського полку, який відігравав потім видатну ролью у збройній боротьбі України за свою самостійність і державність і якого ім'я на сторінках української історії знайде почесне місце. Щоб достойно виконати те завдання, для цього потрібно було б мати в своїм розпорядженні документальні дані або принаймні свідоцькі зізнання можливо більшого числа колишніх богданівців, які брали особисто участь у створенні й чинності полку. Я ні тим, ні другим не розпоряджаю, і тому подібного завдання належно виконати не в стані **. Тут я хочу занотувати лише деякі моменти з історії Богданівського полку за часи мого перебування в його складі без найменшої претензії бути літописцем його, хоч свого часу бувши з полком на фронті, я особисто розпочав, а мій помічник прапорщик М-їв продовжував записувати до книжки «Історія 1-го Українського козацького гетьмана Богдана Хмельницького полку» все те, що відносилось до його існування й чинності. В полумені революції й війни та книжка, мабуть, загинула без вороття.

Мене призначено помічником полкового ад'ютанта (значкового); посаду значкового займав тоді підпор. Ол. Шаповал [153]. Функції полкового

---

* Внутрішньо я мав (та й тепер ще відчуваю) неприємне почуття, що я нібито не виконав до кінця взятого на себе обов'язку делегата на з'їзд. Правда, що мене з Богданівського полку не пустили; правда, що й праця тут мала велике значення для української боротьби, але було мені якось неприємно подумати, що коли б хтось із колишніх моїх виборців у Заамурському полку зробив мені якийсь закид з цього приводу, то я мусів би признати, що зі свого становиська виборця він мав би до певної міри право те зробити.

** Маю відомості, що колишній старшина і пізніше командант Богданівського полку полковник української армії Ол. Шаповал піднявся цього завдання і вже зачав збирати потрібний матеріал шляхом анкети серед бувших старшин і козаків полку. Коли йому пощастить здійснити свій намір і на світ появиться якась монографія, що в ній по змозі об'єктивно переказано буде все те, що торкається історії нашого першого українського полку на Великій Україні, то це не буде, без сумніву, марно затраченою роботою автора монографії, за яку треба буде йому щиро подякувати.

ад'ютанта знав я дуже добре із попереднього досвіду, тому й тут не було для мене нічого нового чи незнайомого. За працю взявся я ретельно, бо бачив, що з одного боку, в полковому штабі ще не все було в належному порядку, а з другого боку, полковий значковий доволі часто був занятий справами не чисто полкового значення. Правду треба сказати, що в той час трудно було обмежитись тільки виконаннями своїх урядових обов'язків, бо справа формування українського полку була, що б таки хто не говорив, все-таки політичною справою. В зв'язку з цим і виникала необхідність полагоджувати чимало таких побічних справ, які в звичайних умовах ані полковому штабові, ані зокрема ад'ютантові полку полагоджувати не доводиться. Та до того всього тоді ж був такий час, що кожний активний українець займався політикою; отже, й наш значковий, і всі ми... Наскільки міг я зрозуміти, мій безпосередній начальник — значковий — охоче приймав мою допомогу, тим більше, що в періоді формування завжди буває багато різної часто дрібної праці, яка вимагала багато часу, особливо коли нема ще добре налагодженого апарату. Зрештою, значну частину ад'ютантських функцій довелось виконувати самому мені, бо підп. Ол. Шаповал разом з полковником Капканом доволі часто вели «дипломатію» десь поза полком.

Перше враження у мене склалось таке, що в цілому полкові панує дух Полуботківського клубу. Потім я побачив, що не було те враження цілковито правдивим, але велика частина правди в тому, без сумніву, була. Власне, правдою було те, що значна частина старшинського складу дихала якраз тим духом. Ясно помітно було серед них не тільки критичне, але й просто негативне ставлення до політики Центральної Ради, зокрема, вони гостро негативно висловлювались на адресу українських соціалістів. Як і в багатьох інших випадках, я із особистих бесід з тими завзятими противниками соціалістів і соціалізму переконався, що в питаннях соціальної натури ці люди доволі слабо розбирались та й особливо ними не цікавились; щодо соціалізму, то про нього знали більше «понаслышке»; мало хто читав навіть якусь соціалістичну літературу, а капітальних праць соціалістичних авторів ніхто не читав. Отже, цей протисоціалістичний дух старшинського складу міг бути скорше виявом почуття й настрою, ніж переконання. Національна свідомість у більшості старшин була високо розвинена, хоч я пригадую трьох старшин, які, очевидно, попали до українського полку не з ідейних мотивів, а з міркувань особистої вигоди чи якихсь «комбінацій»; один із цих трьох взагалі із Києва не пішов з полком на фронт, а два інші покинули полк (правда, зовсім легально, бо перевелись) уже на фронті — в Галичині.

З погляду чисто військового були старшини в полку різні. Були типові сільські народні учителі, що стали прапорщиками чи підпоручниками, але ні своєї психіки, ні свого зовнішнього вигляду учителів не втратили; були старшини більше-менше середньої якості; але оскільки маю право судити, думаю, що більшість була добрими та навіть дуже добрими муштровими, бойовими старшинами, які ще й у російських полках добре себе зарекомендували. По своєму положенню в полку мав я можливість ознайомлюватись з curriculum vitae кожного старшини; пригадую, як просто знаменитий «послужной список» одного прекрасного муштрового старшини закінчувався такими словами: «дезертировал из полка», бо... його зачислили до нашого Богданівського полку. (Хоч таким чином помстились «истинно-русскіе»).

З козаками в перші дні перебування в полку безпосередньо мало стикався, бо по сотнях мало бував. Коли пізніше познайомився ближче, то побачив, що переважна більшість — це справді національно свідомі люди і добрі козаки. Був, розуміється, й елемент спекулянтський чи, може, й просто кримінальний, але чисельно був він взагалі невеликий, а пізніше й зовсім його в полку не було, бо він або сам розбігся, або був вигнаний. Саме походження подавляючої більшості козацтва свідчило про те, що в соціальних питаннях козаки повинні стояти на відмінній від старшин позиції; так воно в дійсності і було, бо козацтво полку в масі було за радикальні соціальні зміни дотеперішнього ладу; зокрема, до українських соціалістів ставилось дуже прихильно, хоч і не могло їм простити лояльність і нерішучість супроти російського уряду.

Формування полку йшло доводі мляво з огляду на специфічне відношення до справи з боку різного російського начальства *. Але все-таки ця справа потрохи посувалась наперед і полк набирав вигляду справжньої бойової частини.

В полку дуже був поширений та навіть домінував такий настрій, що полк має бути опорою влади Центральної Ради і що тому було б помилкою покинути Раду без підтримки, а самим іти на фронт. Міркування, я думаю, цілком правильні, і кожний інший мусів би міркувати так само. Але на цьому всі вороги українського руху спекулювали, кажучи, що богданівці взагалі зорганізувались для того, щоб не йти на фронт. Питання

---

* Цікаво зазначити таке: київський інтендант генерал Якимович дав полкові обмундирування. Нічого в тому надзвичайного нібито не було, бо він давав його сотням тисяч людей. Але відносно українців це було настільки несподівано прихильне поступування, що Богданівський полк в подяку за те подарував генералові Якимовичу козацьку шапку і записав його в списки полку як почесного козака.

про тактичну лінію поведінки було предметом неоднократних бурхливих зборів «полкового кругу».

Наприкінці червня місяця (ст. ст.) сталось порозуміння Центральної Ради з національними меншостями на Україні. Для закріплення ніби тієї угоди до Києва приїхали три міністри – Керенський, Терещенко [154] і Церетелі [155]. Після закінчення переговорів відбулась маніфестація миролюбиво-дружніх відносин між дотеперішніми антагоністами. Отже, й наш Богданівський полк брав участь у тій маніфестації; 28 червня (ст. ст.) він проходив коло будинку Центральної Ради церемоніальним маршем перед президією Ради і міністрами. Старшини й козаки старались, щоб полк показав себе перед сторонніми людьми (в даному разі міністрами) в якнайкращім порядку. І я думаю, що кожна об'єктивна людина, яка в тому щось тямить, мусіла б сказати, що тоді наш полк показав себе назовні справді гарно.

Казали одначе, що й тут Керенський не міг себе стримати в рамках пристойності та висловився, що, на його думку, богданівці таки на фронт не схочуть піти. Повторюючи цю хуліганщину слідом за іншими «истинно-русскими» хуліганами, Керенський і на цей раз помилився, як і взагалі він сильно помилявся в оцінці власних своїх талантів полководця. Коли постановила про це Центральна Рада, Богданівський полк, навіть бувши проти такої постанови, підляг їй і на фронт пішов. Це рішення про відправку Богданівського полку із Києва на фронт, як тоді говорилося, прийняте було нібито з тої причини, що тепер, мовляв, сталась догода між Центральною Радою, національними меншостями й Тимчасовим урядом, отже, тим самим відпадає потреба підтримки з боку богданівців, бо внутрішніх конфліктів не передбачається, а є потреба боронити батьківщину зовні.

Опублікований внаслідок догоди II Універсал [156] Центральної Ради з дня 3 липня (ст. ст.) викликав в нашому полку велике невдоволення, а серед декого навіть обурення. В цім акті вбачали відступлення Ради від тих засад, що зазначені були в I Універсалі; збочення від того напрямку, який указав II військовий з'їзд і якого Рада своїм I Універсалом урочисто зобов'язалась додержуватись. Цей настрій невдоволення використовували, звичайно, всі ті, що явно чи тайно були прихильниками «суто національної» політики і на цьому ґрунті поборювали Центральну Раду чи проти неї виступали з критикою. В загальних балачках можна було чути слово «зрада» на адресу Центральної Ради.

В днях 4–6 липня (ст. ст.) стався у Києві виступ Полуботківського полку [157], який, подібно до Богданівського полку, організувався «самочинно» та домагався, щоби і його офіційно визнано українським

нормальним полком. Яку роль в цій історії грала частина старшин та група козаків нашого полку, я точно не знаю, бо в ту справу не був втаємничений. Це робилось секретно. Відбувались, звичайно, збори полкового кругу, на яких бували присутні й делегати від полуботківців, але на тих зборах не говорилось, розуміється, всього. На підставі значно пізніших своїх розмов з людьми, які близько стояли тоді до організації того виступу, я знаю, що групи старшин нашого полку (Павелко [158], Лук'янів, Калениченко й ін.), зв'язаних з Полуботківським клубом, активно брали участь у підготовленні виступу; полковник Капкан і значковий Ол. Шаповал про цей виступ знали і йому не перешкоджали, причім полковник Капкан грав подвійну роль, так що і полуботківці, які мали повставати, і Центральна Рада та Генеральний Військовий Комітет, які були проти виступу, — обидві сторони вважали, що він на їх боці. Метою виступу мало нібито бути захоплення військовими кругами влади в свої руки, прокламація військової диктатури з метою повести рішучу «суто національну» політику, а не політику паліативів, як Центральна Рада. Відомо, що полковник Капкан, який на розпорядження Генерального Військового Комітету мав не допустити виступу полуботківців, видав наказ, котрим перебирав владу у Києві до своїх рук. Під наказом підписаний був сам Капкан і Ол. Шаповал. В останній момент Капкан, видно, не відважився йти далі видання наказу, і на тім справа pronuntiamento * скінчилась **.

Козаки Богданівського полку, загально беручи, були душею на боці полуботківців; однак навіть невдоволені політикою Центральної Ради, все-таки не відмовляли їй і Генеральному Комітетові послуху і виступали проти полуботківців, оскільки, звичайно, старшини нашого полку та й сам командант не вводили їх у блуд своїм непевним поступованням.

Десь в половині липня (ст. ст.) запало рішення Центральної Ради та Генерального Військового Комітету про відправку Богданівського полку на фронт. Природна річ, що це рішення викликало надзвичайно піднесений настрій у полку і було предметом обміркування по сотнях та в полковій раді. Наскільки я собі пригадую, таких завзятих оборонців того рішення, якими були його противники, в полку не оказалось.

---

* Pronuntiamento — виступ, маніфест, декларація. — *Ред.*

** Дивна це була фігура — полковник Капкан. Із його «послужного списка» я бачив, в яких тяжких положеннях він бував на фронті. Був сім (він казав, що один раз не записано, — значить, вісім) разів ранений, мав високі бойові нагороди, (золоту зброю також), але дуже часто в значно менше трудній ситуації він «дрейфил» і відступав. Це бачив я і пізніше поза полком. Дивна людська натура!

На захист рішення Центральної Ради чулись голоси «законопослушних», які внутрішньо і самі, очевидно, не були переконані в доцільності постанови Центральної Ради. Утворювалось таке становище, що полк міг би не послухати наказу Ради, яку сам же уважав за свій, хоч би навіть і не цілком задовольняючий, найвищий уряд. Члени Центральної Ради і її президії приїздили до полку та переконували, що він має йти на фронт, а їм відповідали, що полк мусить обороняти й підтримувати Раду. Ситуація дивна і навіть негідна обох сторін. Зрештою, в полку рішено, що наказ Ради має бути виконаний і полк на фронт має йти.

Це було пробним каменем для витривалості й військової цінності Богданівського полку, і тут, власне, мало виявитись, чи мали підставу різні «югороси», «малороси» і пр. «істинно-русскіе» разом з Оберучевими, Керенськими й ін. «революціонерами» закидати богданівцям, що вони є «дезертири» та що затіяли всю історію з утворенням українського полку виключно для того, щоб уникнути відправку на фронт. Від того, як витримає цей іспит Богданівський полк, залежало не тільки про зовнішній престиж нашого полку (а посередньо й цілого національного руху), але це було важно і для нас самих, бо тут ми і самі переконались би, з ким маємо діло.

Перед від'їздом полку на фронт мене призначено полковим ад'ютантом (значковим), а попередній значковий підпор. Ол. Шаповал був призначений начальником господарської частини полку*. Мені довелось працювати більше в полковому штабі, який містився в казармах на Бібіковському бульварі. Отже, я мав менше можливості стежити безпосередньо за тим, що діялось по сотнях, але знав про все те добре, бо з одного боку, пертурбації в сотнях і куренях негайно відбивались у нашому полковому штабі у формі офіційних донесень, а з другого боку, полковий штаб все буває осередком життя полку і туди сходяться всі усні інформації про стан полку. Але деякі сцени чи окремі події в сотнях я мав нагоду бачити також і на власні свої очі.

Як і треба було сподіватись, певна частина козаків просто не захотіла йти на фронт. Тут, без сумніву, був різний низькопробний елемент, складений із справжніх дезертирів, «комбінаторів» чи, може, й кримінальників. Такого елементу було, однак, у полку дуже мало. Більше було таких, що не хотіли або й не могли йти на фронт через

---

*Попередній начальник господарської частини штабс-капітан (прізвища не пам'ятаю) через стан свого здоров'я не міг чи не хотів виступити з полком на фронт. Чи була то справжня, чи тільки «дипломатична» хвороба — цього не знаю. В кожному разі він залишився у Києві і в полку більше не був.

хворобливий стан здоров'я чи старший вік. Нарешті, частина козаків не хотіла йти з Києва з мотивів чисто принципово-тактичних, про які я вже згадував раніше. Ця остання категорія належала до числа найбільш національно свідомого елементу нашого полку.

Всіх тих, що не хотіли йти з полком на фронт, охоче пускали з полку, бажаючи очистити його від непевного елементу. Наші полкові лікарі А. Журавель (українець з Зеленого Клину) та К. Бризгун pro forma оглядали їх і давали різні посвідки. Полковий штаб інтенсивно працював, виставляючи їм документи про виключення по віку й відкомандування до різних запільних установ. І після всіх цих легких можливостей вийти з полку та залишитись у Києві виявилось, що загалом порівнюючи незначна частина схотіла використати ці можливості, так що полк вирушив на фронт в складі майже нормальної кількості людей.

Ще в самий останній момент більш запальні противники відправки Богданівського полку із Києва пробували настоювати на своєму. Я бачив сам, як група цих «принципіалістів» тягла за рукави своїх товаришів і не пускала їх на вулицю, де сотня вже починала шикуватись, щоб іти завантажуватись на потяг. Коли ж вона вишикувалась, пролунала команда сотенного «...кроком руш!» і сотня рушила, то «принципіалісти» ...приєдналися до сотні і пішли з нею на фронт. Злобна легенда про «дезертирів», уперто й провокаційно ширена «революційними» й «истинно-русскими» противниками українського руху, мусіла впасти. Однак почуття злоби не зникло й найшло свій вияв у ганебному факті зрадницького нападу на богданівців при їх від'їзді із Києва.

Незадовго перед від'їздом полку на фронт до нас прибув підполковник В-кий. Не пригадую точно, з яким «предписаніем» він до нас заявився (здається, Київської військової округи). Невелика, кругленька фігурка; не так жвавий, як метушкий; якось дуже легко «вкочувався» в саму середину товариства; мав великий «решпект» перед усяким начальством; із «послужного списка» видно було, що був інтендантом якоїсь дивізії; доволі добре говорив простою «мужицькою» українською мовою — нібито українець. Як він опинився у нас, що його сюди привело, чим він був зв'язаний з українським рухом і які його наміри — трудно було знати. В кожному разі підполковник В-кий зайняв у нас посаду помічника коменданта полку.

Що сталось при від'їзді богданівців на фронт, про те відомо всім, але ніхто з винуватців ганебного, зрадницького, безглуздого й підлого нападу на наших людей покараний не був. Незаперечним фактом є те, що полковник Оберучев зарані приготовив відділи донських козаків і жовтих (бувших «єво імператорскава вєлічества») кирасирів; що ці відділи без достатньої причини напали на наш другий ешелон, який уже рушив

на фронт; що стріляли на наших козаків із кулеметів, коли ті найменше сподівались чогось подібного, були роздягнені й збирались спати; що били наших старшин і козаків прикладами, приговорюючи: «Ми вам покажем автономію...» Сумним епілогом до цього дикого, розбишацького нападу були похорони на Щекавицькому цвинтарі 16 жертв тої розлюченої московсько-шовіністичної солдатні. Зовсім не виключено, що всіх забитих чи поранених тоді навіть і не знайшли.

Відправку дальших ешелонів на кілька днів здержано. Команданта полку полковника Капкана тимчасово усунено від командування, і він мусів залишитись у Києві (про причини його залишення у Києві говорили, правда, різне; казали навіть, що він сам заховався). В командування полком вступив «на законній підставі» підполковник В-кий. 31 липня (ст. ст.) поїхала на фронт і решта полку, що була задержана в Києві, разом зі штабом, різними командами, господарством, обозом і т. д.

Місцем розташування нашого полку призначено район с. Рабіївки, на Волині, недалеко станції Войтівці. Виявилось, що ми оточені зо всіх боків полками кавалерійської дивізії, до якої нас тимчасом приділено. Штаб дивізії був у с. Писарівці, трохи ближче до Войтівців. Отже, ми попали на іспит, в примусовий «карантин». Полк потроху «підлатувався». Другий курінь під час нападу був розбитий і пограбований (у старшин пограбували їх власні речі, револьвери, шаблі, біноклі), але ті козаки, що під час нападу розбіглись, рятуючись перед напасниками, знаходили полк і верталися до своїх сотень *. Багато з них прийшли до полку босі і в одній білизні; треба було їх обути, одягти, озброїти... Потроху полк приходив до нормального стану. Отже, «дезертири» шукали й знаходили свій полк на фронті навіть після кривавої розправи над ними «братьев-русских», після знущання над ними, босі, голі й голодні... А що ж панове Оберучеви сказали?

---

* В цей час прибув до Богданівського полку і наш поет Гр. Чупринка, який вже раніше числився козаком нашого полку. Те, що пише про перебування Гр. Чупринки в Богданівському полку Вол. Дорошенко у своєму нарисі життя й діяльности Чупринки (див. видання Українського Громадського Видавничого Фонду, Прага, 1926), не зовсім відповідає тому, що було в дійсності. Робити якісь закиди Вол. Дорошенкові я, звичайно, не можу, бо він був дуже далекий від нас і не міг знати, що робив Чупринка в нашому полку. Винні ті його інформатори, які подавали йому для чогось «ретушовані» відомості.

Своєму давньому товаришеві Гр. Чупринці я дійсно пропонував залишитись у мене при полковій канцелярії; але він побажав бути в сотні, бо казав, що «канцелярським письменником» він себе не вважає. За кілька днів після того Чупринка знов прийшов до мене і просив його «пустити на волю», бо він бачить, мовляв, що в полку він «приший кобилі хвіст». Це його прохання задоволено, і від нас вернувся до Києва. Пізніше Гр. Чупринка своєю смертю найкраще доказав, то він не тільки є «з діда-прадіда козак», але й здібний був принести в жертву своїй батьківщині найдорожче для людини — своє життя.

Скоро тільки прибув до місця розташування полку полковий штаб, як одержано телефонограму, що начальник дивізії кличе до себе командантa нашого полку. Підполковник В-кий чомусь не відважився їхати сам і поїхали ми до Писарівки удвох. Дивізійний штаб знайшли у великому домі старої панської садиби. До нас вийшов поважний кавалерійський «генерал-лейтенант» (дуже шкодую, що не можу пригадати його прізвища; в кожному разі не звучало воно так, як «русское» і не кінчалось на звичайно московське «ов»). Розпитував про полк, його склад, господарство і т. ін. А потім, трохи помовчавши, сказав: «Но, видите... тут одно обстоятельство...» і протягаючи мені телеграму, додав: «Вот, адъютант, прочтите это». Я взяв і став читати. Це була телеграма полковника Оберучева. В ній він сповіщав, що їде наш Богданівський полк, який бунтує і бешкетує; що полк склався із дезертирів, що вже при від'їзді з Києва довелось ужити зброї для встановлення порядку й примушення полку виступити на фронт, рекомендувалось бути з нами обережним і строгим. Хоч і як я був підготовлений до всяких несподіванок, але ця телеграма мене сильно обурила. Думав собі: це ж той самий Оберучев, що 1905 р. так одверто виступав проти старого ладу, признавався до демократичних порядків і революції; з ризиком для особистої кар'єри агітував серед старшин своєї 33-ої артилерійської бригади, збирав серед них підписи під революційною заявою і т. д.; той самий, що тепер називає себе соціалістом, що колись виявляв себе «україноφілом» і пр.; і тепер ця людина в націоналістично-патріотичному запалі робить отакі речі, розстрілює невинних людей, чинить над ними насильство, а потім ще й посилає провокаційну телеграму. Було на душі почуття суму, огиди і... ненависти до «патревотов». Генерал заговорив далі: «Так вот — теперь знаете... Вы понимаете, конечно, господа, что у меня есть достаточно средств, чтобы всякую попытку нарушения порядка или бунт прекратить в корне... но... откровенно Вам скажу, что я лично видел людей Вашего первого эшелона, и они произвели на меня очень хорошее впечатление...» Підполковник В-кий сидів на краєчку стільця, якось підстрибував і белькотав щось невиразне. Я почав «докладывать» генералові, що і як було у Києві. Вислухавши мене, генерал показав на телеграму й сказав: «Да, не верится что-то этим страшным вещам... А Вы вот скажите мне лучше, адъютант: у Вас какая команда — русская или украинская?» Кажу, що українська. — «Ну, — это Ваше домашнее дело... Но русскую Вы тоже, конечно, еще не забыли?» — жартує генерал. Кажу, що не забули... — «Вот это для меня и важно, а между собой командуйте как хотите... Так что ж, господа? — будем служить и, думаю, будем мирно и хорошо служить... Впрочем, Вы ведь люди интеллигентные... вот, вижу, адъютант с университетским образованием... сами прекрасно разбираетесь в обстоятельствах... До свидания. Когда нужно

будет,— обращайтесь... Всегда готов помочь, чем смогу...» Цей генерал зробив на мене глибоко симпатичне враження... Розумний, інтеліґентний, тактовний. Отже, бувають і такі люди серед «русских»... А може, він і не зовсім «русскій» був... «Надзвичайно гарний і симпатичний старорежимний генерал і надзвичайно паскудний „революційний" полковник», — думав я, коли ми виходили із штабу кавалерійської дивізії, яка нас стерегла.

Становище «піднадзорних», зачинених у «карантині» дратувало, розуміється, наших старшин і козаків. Від полку їздила делегація до Києва, щоб поскаржитись на таке становище полку перед Центральною Радою та домагатись від неї, аби вона виступила в нашу оборону.

Про виступ тих делегатів у Центральній Раді я читав потім у газетах. З промовою там виступив підпоруч. Артем Шаповал (не Ол. Шаповал, що був значковий, а другий; в полку його звали «Перебийніс» за його справді якийсь кривий чи перебитий ніс). Якщо газети точно передавали зміст його промови, то в ній доволі багато було «переборщення», «патріотичної» істерики і навіть неточності, щоб не сказати неправди. Промова, видно, справила на членів Ради негативне враження. Писали, що промовець був навіть не зовсім тверезий. Не пам'ятаю, щоб та інтервенція Богданівських старшин у Центральній Раді мала якісь конкретні позитивні наслідки для полку.

На Спаса, 6-го серпня (ст. ст.), старшини й козаки організували українську маніфестацію у церкві. Наш полковий священик о. Маринич, належно причепурившись та убравшись у парадні ризи, правив українською мовою службу; хор нашого полку співав також по-українськи. Але до всього того прапорщик Павелко (сам семінарист і, видно, добре знайомий з правилами «гомілетики») казав з церковного амвону промову на тему «Преображення України». На місцевих селян, видно було по всьому, ця українська маніфестація під фірмою церковної служби зробила велике враження. Я стояв недалеко старого чоловіка з сивим, аж жовтуватим волоссям на голові; бачив, як він з напруженою увагою слухав промову прапорщика Павелка, дивився йому просто в уста і майже кожне речення промовця потверджував притакуючим рухом голови, вимовляючи при тому постійно коротке: «Еге!... Еге...!» Мабуть, ні та сільська церковця, ні люди, що в ній збирались, чогось подібного, як було на того Спаса, не бачили і не чули... Мабуть, уперше, скільки світ стоїть, сталось те лише тоді, коли прийшов туди Богданівський полк.

Десь коло 20-го серпня мене й полкового нашого інтенданта І. Андрущенка послано до Києва для полагодження чи остаточної ліквідації там різних справ полку муштрового й господарського характеру. Поки ми це справляли, наш полк причислено до складу 4-го армійського корпусу.

Вертались ми до полку саме в той час, коли почав свою акцію генерал Корнілов[159]. Всі розмови у вагоні вертілись навкруги цієї події. Прихильники Корнілова — виключно російські старшини — покладали великі надії на його виступ, який мав, на їх думку, установити «порядок» на фронті й у цілій Росії. Зокрема, говорились, що Корнілов «наведет порядок» і на Україні. Наша полкова уніформа (особливо уніформа нашого милого «пана Івана» — Андрущенка — з демонстративно-підкресленим домінуванням жовто-блакитних барв) робила нас предметом не тільки уваги, але й нападів з боку наших випадкових товаришів подорожі. Майже всю дорогу ми мусіли відгризатись від різних «защитников отечества» та вислухувати їхні погрози, що скоро «всей этой Украине будет конец...»

Богданівський полк приділили до 10-ї пішої дивізії. До складу цієї дивізії ще раніше приділено два полки розформованої третьочергової дивізії. Таким чином, разом із своїми чотирма основними полками, 10-та дивізія складалась тепер із шести полків, а наш був при ній сьомим. Старшини полку оповідали мені, що командант 4-го корпусу генерал Мілеант, приймаючи до свого корпусу Богданівський полк, зробив перегляд, під час якого поводився надзвичайно нетактовно, з задиркуватою ворожнечею і навіть просто непристойно дозволяв собі робити всякі зневажливі зауваження відносно українських порядків у нашому полку. Казали, що від «Перебийноса» дістав він належну відповідь.

Бойовий відтинок полку призначено 8—10 кілометрів на захід від Скалату й Старого Скалату; простягався він від шосе Скалат—Тернопіль (приблизно 1 км за Панасівкою) просто на південь до лінії залізниці і далі майже до самої Теклівки. Штаб полку містився в Старому Скалаті. Для команданта полку й ад'ютанта (значкового) помешкання було визначене в домі місцевого священика о. Плакиди. (Моє походне ложе — «гінтер» — стояло, по словах о. Плакиди, якраз у тому кутку, де колись стояло ліжко, на якому чи то уродився, чи тільки спав молодий Курбас [160]).

Тільки на початку вересня місяця вернувся до полку задержаний у Києві полковник Капкан. Скоро після цього підполковник В-кий, який хоч і був до смішного боягузом на фронті, але, мабуть, мав серйозний намір стати командантом Богданівського полку, висловив бажання залишити наш полк. Ніхто його, звичайно, не затримував і він од нас від'їхав собі до Києва. Це не було ніякою втратою для полку і навпаки звільняло його від зайвого баласту. То був другий випадок, що старшина покинув Богданівський полк. Третім був один прапорщик, який заявив, що соціальний зміст української визвольної боротьби не відповідає його переконанням, і тому він, не бажаючи іти проти свого сумління, воліє виступити з нашого полку та перейти до козачого війська. Його також не затримували.

Після знаменитого «революційного» наступу в червні місяці на всьому фронті фактично військові акції майже припинились. На нашому відтинку також не було якихось особливо видатних військових подій. Війна набрала характеру позиційної пасивності. Тільки окремі епізодичні акції порушували іноді цю пасивність. Пригадую собі, як сотня «Перебийноса» тижнів зо два турбувала німців стрілами, а полковий штаб своїми донесеннями; хотілось їй за всяку ціну вибити німецьку заставу із хати, недалеко якої стояв вулик: закортіло козакам покуштувати меду. Після «перемоги» наші козаки захопили таки вулик, але він був порожній... Другий раз якось наша стежа захопила німецького стежника... А може, він і сам не дуже тікав. Привели до штабу. Став я його розпитувати, хто він і що. Переглянувши його речі, вернув йому фотографію його жінки з маленькою дитиною. Зворушений цією дрібничкою, німець казав, що подібну Grossmütigkeit міг виявити тільки старшина революційної армії. Додав потім, що він є саксонський соціал-демократ і дуже симпатизує російській революції. А коли я відповів, що я є український соціал-демократ, то німецький товариш просив мене взяти собі на пам'ятку його гвинтівку. Я, дійсно, собі взяв і мав в себе аж до того часу, коли німецька армія окупувала Україну; та за часів гетьмана німецька команда видала наказ, про здачу всякої зброї під загрозою розстрілу на місці без суду й слідства. Ту гвинтівку все ж таки я не віддав, а знищив. Наш відділ піших стежників був постійно в чинності. Пригадую собі, що молодий бравий старшина-стежник Падалка зі своїми козаками все відбував різні свої дослідницькі експедиції аж до лінії німецької дротяної огорожі. Так само пригадую, що старшина-кулеметчик Ворона якимись модерними способами обрахунків для кулеметної стрільби на велику віддаль все когось збивав з позиції.

Наскільки я маю право судити, міг би сказати, що Богданівський полк службу на фронті виконував загалом добре. Це особливо ясно виступало на фоні загального розкладу й недієздатності російської армії, так що кінець кінцем наше дивізійне й корпусне начальство почало на нас дивитись як на єдину певну військову частину. Не є це тільки моя думка чи голе твердження, бо це змушений був визнати той самий генерал Мілеант, який на початку так зневажливо зустрів наш полк. Сталось це з такої нагоди: 10-й дивізії та, здається, й цілому 4-му корпусові дане було завдання зробити не наступ, а тільки «демонстрацію», щоб хоч трохи відтягти увагу противника й прикріпити більше його сил до нашого фронту. Полки наступати відмовились. Тоді запропоновано нашому полкові розтягтись на лінії фронту цілої дивізії і зробити ту «демонстрацію».

Це був очевидний абсурд. Тут виявилась, очевидно, ота знаменита «система» виконувати «формально». От тут-то генерал Мілеант і заявив,

що Богданівський полк — єдиний в корпусі, на який він може сполягти. Після обміркування справи козаки й старшини рішили те завдання виконати, щоб «показати кацапні, що українські козаки можуть це зробити». Довідавшись про те, сусідні полки прислали до нас делегатів з заявою, що в разі спроби з нашого боку зробити «демонстративний» наступ, вони наших козаків розстрілюватимуть з-заду. Особливо енергійно заявляли полки гвардійського корпусу, що стояли лівіше від нас. Наказ про «демонстрацію» відмінено, бо, мабуть, начальство саме зрозуміло його абсурдність. Треба сказати, що те бажання показати себе перед чужими з якнайкращого боку було одним із стимулів, які підтримували внутрішню дисципліну полку й утримували його від розкладу. В разі якихось непорозумінь досить було старшині сказати, що на нас дивляться «кацапи» й радітимуть, коли полк розкладатиметься, — як козаки те непорозуміння ліквідували, щоб... «кацапня не сміялась».

Само собою зрозуміло, що ми не пропускали нагоди «зафіксувати» свою перевагу над іншими полками щодо дисципліни, ладу й дієздатності. Робилось це головним чином у формі донесень штабові дивізії. Полковник Капкан дуже добре використовував обставини і «фіксував» чинність Богданівського полку, а тим самим і свою, шляхом «представленія к наградам» старшин і козаків полку. Попав і я в число «представлених» за те, що якось пішов зі старшиною-артилеристом 10-ї бригади поза лінію наших дротяних загороджень подивитись, що роблять німці. Полягали ми коло залізничного насипу. Нараз німцям прийшло через щось в голову стріляти на нас із гармат, позицію яких ми могли доволі добре бачити. (Німці тоді, здається, вже зовсім перестали нас боятись і дозволяли собі багато «вольностей».) Отже й ми рішили на них стріляти з гармат. Я взяв трубку телефону до нашої артилерії і передавав їй команди, а мій товариш-артилерист коригував стрільбу. Ми, очевидно, зробили якусь шкоду німцям, бо вони почали перебігати на інше місце й перестали стріляти. Все це було «зафіксовано». Ми донесли про артилериста, а артилеристи про нас. На цій підставі полковник Капкан представив мене до нагороди «Орденом Володимира четвертой степени с мечами и бантом». Дістати ту нагороду за свій «подвиг» від А. Ф. Керенського мені так і не довелось, бо незадовго його скинули большевики, а «представленіе» про нагороду мене, мабуть, порвали. Така досада! Від «государя-императора» мав аж чотири ордени, а від революційного воєводи нічого не дістав на спомин. Обидно. Полковник Капкан не був байдужим до відзначення начальством його діяльності; отже, мені доводилось інтервенювати у ад'ютантів штабу дивізії про нагороду його, як видатного командanta. Послуга за послугу. Але нічого в тому, зрештою, особливо не було, бо це ж була звичайна практика в російській армії.

Раз якось одвідали ми дивізійний штаб разом з полковником Капканом. Тут зустріли начальника обозу (інтенданта) 10-ої дивізії в ранзі сотника. Полковник Капкан привітався з ним як зі своїм знайомим, хоч і доволі холодно. Сотник з гостренькою борідкою і таким же гострим носом розпитував нас про наш полк. Пробував говорити по-українськи, але виходило слабувато. Полковник Капкан відповідав йому не дуже охоче, а пізніше казав мені, що це його товариш по військовій школі і «колишній українець». То був П. Болбочан [161] — майбутній український генерал.

Старшини й козаки Богданівського полку цілий час живо реагували на всі події громадсько-політичного життя в Росії й на Україні. Виразником соціально-політичних настроїв полку була полкова рада, в якій довелось мені брати близьку участь і навіть бути її головою. Не можу сказати, щоб усі старшини доброзичливо ставились до самого існування полкової ради; немало було таких, що вважали її за зовсім непотрібну і навіть шкідливу установу. Зокрема, і сам полковник Капкан своїм поступованням супроти полкової ради викликав частенько її невдоволення; але й він в разі якихось непорозумінь чи затруднень звертався зрештою до її посередництва для усунення тих затруднень чи ліквідації непорозумінь. Я особисто вважав існування й діяльність полкової ради за дуже корисну в обставинах того бурхливого революційного часу. Думати про те, щоб можна було підтримувати дисципліну й керувати полком за допомогою «старорежимних» метод була річ безнадійна. Як би не були наші козаки захоплені ідеєю національного визволення України, але вони не могли бути байдужими до питань соціально-політичних, якими живо хвилювалось усе українське селянство й робітництво. Свої бажання вони висловлювали в полковій раді. Та й несправедливо було б позбавляти богданівців тих прав, якими користувались усі інші полки, не давати їм можливості подавати свій голос та впливати на напрям діяльності українських і загальноросійських організацій громадсько-політичного характеру. Зрештою, в самому полку полкова рада була тим органом, за допомогою якого навіть після різних незгод вироблялась кінець кінцем певна колективна думка й воля до чинності. Наша праця в полковій раді, загалом беручи, йшла добре й дружно. За весь час моєї участи й головування в полковій раді лише один раз прийшло до того, що змушений був заявити про уступлення зі становища голови ради. Причиною цього була поведінка одного члена ради — молодого добровольця із телефонічного відділу. (Його особа й роль в полку здавались мені взагалі неясними). Після енергійного виступу проти нього кількох інших членів ради справа була ліквідована: молодий доброволець попросив вибачення, а я лишився й далі головою ради.

Згадаю одну політичну демонстрацію, яку Богданівський полк зробив у той час. Це була панахида в день смерті гетьмана Мазепи — 22 серпня (ст. ст.). Цілком офіційно оповіщено було в полку про цю панахиду. Полковий священик правив її, молячись за Мазепу, як борця «за добро й самостійність України». Це була, мабуть, перша українська демонстрація за державну самостійність України.

Російський уряд зі свого становища мав, безперечно, рацію, коли забороняв чи не згоджувався на утворення окремої української військової частини. Існування Богданівського полку було прекрасним пропагаційним засобом для створення окремої української армії. Доказів цього я мав велике число. Відколи наш полк опинився на фронті, не було, мабуть, такого дня, щоб до штабу полку не зголошувались делегації від різних полків, які, просили прийняти до Богданівського полку вояків-українців із других полків. Просились до нас цілі сотні, курені й окремі відділи. Заявляли, що вони нічого від нашого полку не вимагатимуть, бо прийдуть озброєні і з своїм господарством. Пам'ятаю особливо енергійного підстаршину кулеметної сотні якогось полку, який просто заявив: «Заберемо кулемети, коней і приїдемо до Вас; не проженете ж нас?» І приходилось «проганяти», бо... занадто ми були лояльні й «законопослушні». Ми без особливого труда могли б у короткім часі розгорнути свій полк принаймні в дивізію, але цього не зробили. Були ми надто слухняні. Нас ганьбили («дезертири»), нас розстрілювали й провокували (Оберучев), з нас знущались (Мілеант), а ми все ж таки були слухняні, бо й у центрі бачили надто велику лояльність.

А настрій широких мас був для нас, без сумніву, сприятливий. Я пригадую, що серед інших мотивів, які спонукали вояків-українців проситись до іншого полку, був і такий: разом боронити свою землю, свої хати й господарство, бо прийде австрієць чи німець і все розорить. Як це не подібне до того, що говорив раніше казанський татарин та оренбурзький «русский мужик»! Могли б ми багато зробити зі своїм Богданівським полком, але... шляхом одвертої національної революції не пішли. Не мені судити, чи добре ми тоді поступили.

З місцевим українським населенням у нас були дуже добрі відносини. Ми були для нього «своїми», а не «москалями». Воно нам помагало чим могло, і в той час, коли сусідні полки скаржились на недостачу харчів для людей та фуражу для коней, наші люди й коні не голодували, бо місцеве українське населення охоче продавало нашому полку муку, сіно, солому і т. д. Відношення до нас з боку української інтеліґенції було прихильне. Пригадую, як до о. Плакиди зібралось більше товариство в гості. Просили

показати їм наші полкові прапори *. Я їм показав прапори і бачив, з якою любов'ю вони їх розглядали. При цій нагоді о. Плакида сказав навіть невелику промову, яку він, дивлячись на полковника Капкана, закінчив словами: «Слава Україні і її майбутньому гетьманові!» Було по всьому видно, що це дуже подобалось полковникові Капканові. Присутні гості покрили промову оплесками, а полковник Капкан кланявся і клацав острогами.

Перебуваючи в складі загальноросійських дивізій, Богданівський полк був зв'язаний з ними не тільки чисто військовим своїм життям, але й життям громадсько-політичним. Наші представники, в тому числі і я особисто, входили до складу дивізійних комітетів. Хоч нас на початку зустрічали з певним упередженням, але пізніше, бачачи наш щиро-демократичний настрій, скоро змінялі своє відношення і загалом ставились до нас непогано; можливо, також і через те, що в складі дивізійних комітетів були й українці.

Сумне останнє враження залишилось у мене від послідніх спільних зборів з представниками інших полків 10-ї дивізії. Було це на початку жовтня місяця (ст. ст.). Російська армія була в стані повного розкладу. До 10-ої дивізії приїхав помічник комісара Південно-Західного фронту Цвєтков (російський есер). Він зібрав полкові комітети усіх полків дивізії, в тому числі й нашу полкову раду. Комітети подавали інформації про стан полків. Заявляли, що полки не мають харчів, коні не мають сіна, старшини не дбають ні про що і відносини між ними та вояками напружені і т. д. Всі полки заявляли, що воювати більше не хочуть і не будуть, причому деякі полки заявляли, що покинуть фронт найдалі за місяць, а інші згоджувались почекати до перших морозів. З доручення нашої полкової ради я подавав інформації про стан нашого полку. Говорив тільки те, що хотіли члени ради — козаки, і від себе рішучо нічого не додавав. Казав, що ми все маємо від місцевого українського населення, яке до нас ставиться дуже добре та все нам дає, і що наш полк готовий боронити свою землю доти, доки це буде треба; моя згадка про те, що в нашому полку відносини між старшинами й козаками добрі і що по старому козацькому звичаю старшини й козаки у нас говорять один одному «ти», зробила сенсацію. Помічник комісара Цвєтков під час моєї

---

* У нас в Богданівському полку було два прапори: один великий, малиновий з золотим шитвом, який передав полкові Військовий клуб ім. Полуботка, і другий значно менший, виконаний у комбінації жовто-блакитних барв, подарований полкові Центральною Радою перед від'їздом на фронт. З різних причин (в тому числі, очевидно, і політичних) певна частина старшин і козаків за «справжній» полковий прапор уважала малиновий, одержаний від Полуботківського клубу.

промови щось пильно собі занотовував до книжечки, а члени полкових комітетів між собою голосно гомоніли. Чути було вигуки: «Смотри, у них как!», «У них за целый полк офицер говорит!» і т. і. Наші козаки підштовхували один одного ліктями й задоволено поглядали — таки, мовляв, доказали ми кацапні! Потім стилем Керенського говорив Цвєтков. Переконував, соромив, закликав, загрожував, згадував про соціалізм, батьківщину, революцію і пр., і пр. Але коли він патетично вигукнув, що хто не хоче воювати, той може їхати додому, але звідти баби проженуть його кочергами назад на фронт, то полкові комітети почали голосно реготати й вигукувати: «Давай вагоны — все поедем! Против баб тоже средствие найдется!»

Із спільних зборів полкових комітетів 10-ої дивізії ми відходили з почуттям моральної перемоги. Нікому ми війни не виголошували, і з нами ніхто нібито не воював. Але і ми самі, і всі присутні на зборах ясно відчували, що в тих реальних умовах переможцями були ми — богданівці.

Боротьба йшла, власне, між урядом та військовим начальством з одного боку і вояцькою масою з другого боку. Перші за всяку ціну намагались утримати сякий-такий лад і дисципліну в армії та примусити її стояти на «обороні революційних здобутків», а другі воювати більше не хотіли, не слухали начальства й рвались додому.

Тільки безнадійна сліпота чи глупота могли бути причиною того, що дехто із високих навіть громадсько-політичних та урядових кіл припускав можливість збереження російської армії та утримання за її допомогою фронту. Для кожного, хто тоді ближче стояв до мас вояцтва, хто знав його справжні настрої, хто думав реально, а не фантастичними уявами, ясно було, що в той час залишилась тільки одна тінь колишньої російської армії, що вона вже розсипалась і ні до чого була не здатна.

На фоні такої дезорганізації, упадку дисципліни й розпаду цілої російської армії наш Богданівський полк дійсно уявляв собою виїмкове явище, позитивне значення якого було настільки самоочевидне, що не потрібно було для того ніяких особливих пояснень. В цьому й полягала наша перемога, що її відчули всі учасники щойно згаданих зборів. Мабуть, усвідомлення тієї нашої перемоги було причиною того, що коли я вже збирався від'їздити, то до мене звернувся голова дивізійного комітету, який переходив до корпусного комітету, з просьбою згодитися бути замість нього головою дивізійного комітету. Я відмовився, не бажаючи працювати в загальноросійській військовій організації.

III частина

III Військовий з'їзд. Делегація на Кубань. Більшовицька навала. Прихід німців. Дипломатична місія в Румунії.

IX

На III військовому з'їзді. У Центральній Раді.

20-го жовтня (ст. ст.) 1917 р. у Києві мав відбутись III Всеукраїнський військовий з'їзд [162]. Наш Богданівський полк з підвищеним інтересом підготовлявся до нього. Незадовго перед тим він перейшов з позицій в резерв та розташувався недалеко від Волочиська в районі с. Росоховатця. По сотнях відбувались збори, на яких живо обмірковували різні питання, що стояли в зв'язку з недалеким з'їздом. Дехто із старшин і козаків полку виявляв велику передвиборчу чинність. Особливо визначався в цьому відношенні інж. М-ко [163], який безупинно об'їздив і обходив сотні та скликав передвиборчі збори. На тих зборах він виступав як непримирний ворог москалів, котрих люто ненавидів; не обминав також ні однієї нагоди, щоб напасти на українських соціалістів, яких уважав за «непевних націоналістів». Знаючи, що я український соціал-демократ, він уникав зустрічі зі мною, однак нам не раз довелось виступати один проти одного на різних передвиборчих зборах. Більшість старшин і сам командант полку полковник Капкан поділяли погляди інж. М-ка або ідеологічно стояли на позиції, близькій до його позиції. Він, властиво, виступав як їхній речник. Це для них було тим більше зручним, що п. М-ко, хоч і був фаховим інженером і свою вищу освіту здобув десь за кордоном, але вступив до полку звичайним козаком. Правда, чисто військових функцій рядового козака він не виконував, бо його, очевидно, прийняли й держали в полку більше для політичної роботи. Але формальне його положення рядового козака полку назовні давало нібито йому більше, ніж якомусь старшині права претендувати на заступництво «своїх» козацьких інтересів та бути виразником «справжніх» поглядів козацтва. Останнє в подавляючій своїй більшості не тільки не було вороже успособлене супроти соціалістів, але навпаки, симпатизувало соціалістичним ідеям. Однак воно почасти було невдоволене лояльною

політикою Центральної Ради супроти російського Тимчасового правительства, складаючи відповідальність за цю лояльність на українських соціалістів. Розуміється, що п. М-ко і його однодумці використовували ці настрої козацтва та навіть немало попрацювали для викликання чи утворення подібних настроїв.

Моя роль й функції в житті полку, як видно з попереднього, мали подвійний характер: як старшина полку, я займав становище значкового (ад'ютанта); як громадянин був я головою полкової ради. В цій останній гідності, з доручення полкової ради, за два дні до Військового з'їзду я скликав представників усіх сотень на загальнополкове зібрання, на якому докладно обміркували різні питання біжучого моменту. При обміркуванні цілком ясно означилось, що переважна більшість сотенних делегатів стоїть на позиціях демократизму й соціалізму; невелика частина делегатів на чолі з інж. М-ком заступала погляди голого націоналізму й воюючого шовінізму, усуваючи питання соціальної натури. По обміркуванні питань порядку денного полкове зібрання обрало відповідну до встановленої норми й чисельного складу полку кількість делегатів на з'їзд (здається, 8 делегатів), причому сотенні делегати при обранні делегатів на з'їзд старались обрати такий склад полкової делегації, який відбивав би по можливості всі течії політичної думки. В число делегатів на III Військовий з'їзд обрано було також полкового господаря І. Андрущенка [164] (самостійник-соціаліст), мене та п. М-ка. 18-го жовтня (ст. ст.) увечері ми виїхали до Києва; з нами поїхав і полковник Капкан, який мав також взяти участь у з'їзді як член Українського Генерального Військового Комітету.

III Військовий з'їзд був надзвичайно численний. Делегатів від різних військових частин армії и фльоти з'їхалось більше двох тисяч, так що для наших зібрань довелось зайняти велику будову цирку на Миколаївській вулиці. Перед офіційним відкриттям з'їзду делегати, як годилося, розбились і зорганізувались в окремі фракції. Організацію фракції українських соціал-демократів заініціював полковник Є. Неронович [165]. Жвавий, енергійний, повний життя та бажання життя й боротьби, він голосно гукав по кулуарах, збираючи до одного місця всіх делегатів соціал-демократів. Коли зійшлись, він запропонував уконституватись у фракцію й намітити свого кандидата до складу президії з'їзду. Делегати мало знали один одного і тому відразу запропоновано на голову фракції й до складу президії самого ініціатора наради Є. Нероновича. Останній свою кандидатуру зняв, покликуючись на те, що він, як кооптований член Генерального Комітету, має перед з'їздом відповідати і тому в складі президії з'їзду не може бути; замість себе до президії запропонував Скнаря [166],

якого знав із Петроградської громади [167]. Без довгих балачок Скнаря намітили до президії з'їзду, а потім обрали й свою фракційну президію. Інші члени з'їзду також позаписувались до різних фракцій, незважаючи на енергійну агітацію соціалістів-самостійників [168] і безпартійних, які були рішуче проти поділу з'їзду на фракції. Найчисленнішою фракцією, як і слід було сподіватись, виявилась фракція українських есерів [169], що числила понад 500 членів. В той час як серед московського, так і серед українського вояцтва за есерами міцно утвердилась репутація селянської партії *. Фракція українських соціал-демократів була значно меншою і складалась усього приблизно з 400 членів. Зовсім нечисленними були фракції українських соціалістів-самостійників та безпартійних. Окремою фракцією засіли на лівому крилі делегати-моряки; їхній чорний одяг різко виділявся серед загального сірого тону одностроїв всіх інших учасників з'їзду. Наш І. Андрущенко заступав у президії з'їзду фракцію самостійників-соціалістів.

Всі делегати з'їзду дуже добре розуміли, яку серйозну роль й поважне значення в українській революції повинен відіграти цей з'їзд, що в ньому брали участь представники понад трьох мільйонів українського вояцтва. Багато було делегатів, що брали участь також і в II Військовому з'їзді в червні 1917 р., з яким тісно зв'язана історія І-го Універсалу Української Центральної Ради. У нас, учасників того з'їзду, ще цілком свіжі були спогади про той урочистий момент, коли ми слухали глибокого внутрішнього значення слова першого Універсалу: «Хай Україна буде вільною... однині самі будемо творити наше життя. Народе український, у твоїх руках доля твоя». Серед делегатів III з'їзду панувало почуття великої відповідальності за ті рішення, які прийме з'їзд; ще не цілком ясне передчування якоїсь поважної події, в якій з'їздові доведеться відіграти певну, можливо, навіть рішаючу роль, все більше опановувало членами з'їзду. Було ясно, що український уряд і Центральна Рада числять на нашу моральну, а може, й іншу підтримку. У своїх привітаннях нашого з'їзду члени українського уряду й представники громадських та політичних організацій називали нас «красою й гордістю українського народу».

---

* Наскільки ще солдати-селяни політично були мало свідомі й слабо розбирались в партійних справах, показує хоч би такий, факт: вже аж у вересні 1917 р. до мене звернувся один старшого віку вояк сусіднього полку (сам москаль) з проханням порадити йому, до якої партії йому, як селянинові, краще записатись, щоб дістати напевне землі. Казав, що товариші радять записатись до «революціонерів», а сам він думає, чи не було б вигідніше записатись до якихсь «єсєров», бо ці останні, як він чув, обіцяють усю землю віддати до рук «хрестян».

Нас вітали також і представники загальнокозачого з'їзду [170], який у той самий час відбувався у Києві і на якому, як було відомо, панував «єдінонєдєлімческий» настрій. Навіть військові представники французький, бельгійський та румунський завітали до нас як гості, а один із союзницьких консулів склав нам в імені інших своїх товаришів «щире привітання».

Все це не затуманювало голови делегатів; навпаки, вони бачили в цьому доказ того, що наш з'їзд справді при певних обставинах може стати поважним чинником у розвитку революційних подій і що серйозне значення цього чинника усвідомлюють собі зовсім ясно як наші друзі, так і вороги. Через це з'їзд з надзвичайною уважністю обмірковував кожне питання, що стояло на порядку денному, свідомий того, що кожна його тактична помилка або невідповідне рішення може відбитись непоправною шкодою для всієї нашої національно-визвольної боротьби.

По обіді 25 жовтня (ст. ст.) на наш з'їзд несподівано явився Голова Українського Військового Генерального Секретаріату [171] С. Петлюра, який заявив, що важність моменту й серйозність подій, які назрівають, вимагають од учасників з'їзду, щоб вони перервали на якийсь час виконання своїх громадських обов'язків, як члени з'їзду, та в інтересі українського народу виконали свій обов'язок як вояки. В імені українського уряду він просив делегатів зі зброєю в руках стати до послуг Центральної Ради.

Після короткого обміну думок з'їзд одноголосно постановив зорганізуватись у полк. Рішено, що пленум з'їзду вибере командира полку та чотирьох курінних, а всіх інших начальників призначить уже сам полковий командант на представлення відповідних курінних. До вибору цих командних осіб з'їзд поставився дуже уважно. З місць названо імена кандидатів на полкового командира: відсутнього на з'їзді полковника Капкана, полковника Капустянського [172] і мене. Мій однополчанин п. М-ко істерично вигукував ім'я Капкана, якого підтримували також і «самостійники». Делегати з'їзду вимагали, щоб оголошено, що відповідний кандидат робив для української справи перед революцією й під час революції, які взагалі має заслуги, де служить у війську і т. д. Коли один із моїх товаришів із Франції подав коротку біографічного характеру інформацію про мою особу, закінчивши її тим, що я давній революціонер, український соціал-демократ, а тепер ад'ютант Богданівського полку, то з різних місць почулись голоси і вигуки: «Хай вийде на середину!', «Де він є?», «Нехай покажеться!» Мене примусили вийти на середину арени й розглядали, що називається, «в натуральну величину». Попросивши у голови з'їзду слово, я заявив, що охоче відмовлюсь від честі бути командантом «з'їздовського» полку на користь командира свого полку, а сам охоче буду виконувати ті самі функції, що й у полку, коли

в тому буде потреба. Знімати кандидатури мені й іншому кандидатові, полковникові Капустянському, не дозволили. Нас — двох присутніх на з'їзді кандидатів — попросили вийти з засідання (Капкана на засіданні не було), а по переведенню голосування закликали знов до залі, де голова з'їзду Лебединець [173] провістив волю подавляючої більшости з'їзду: полковника Капкана обрано фактично командантом «з'їздовського» полку. Це сталось, мабуть, тільки через те, що з'їздові заімпонувало моє становище значкового в одностроєю єдиного в той час українського полку, до якого українське вояцтво ставилось у більшості з якимсь своєрідним пієтетом і любовністю, як до чогось всім близького й дорогого. Один делегат, говорячи зі мною, сформулював це так: «Богданівці — люди певні».

Справа з формальним утворенням з'їздівського полку скінчилась скоро й легко. Ми були всі в помешканні цирку, із якого був тільки один вихід на Миколаївську вулицю. Отже, досить було, щоб проти того виходу стала озброєна чота, і ми були б усі замкнені в цирку як у мишоловці, бо були без жодної зброї. Довелось вивести цілий наш полк на вулицю. Зброї довго не привозили. З'явився наш почесний шеф полковник Капкан, прийняв від полку пошану, передав формально керування ним мені і від'їхав, обіцяючи прискорити присилку нам зброї. Більше ми його не бачили і зброї нам також не привозили. Серед делегатів з'їзду панував настрій урочистої серйозности і суворої мовчазности. Довге безцільне стояння на вулиці, неясність положення й прояв очевидної неорганізованості почали втомлювати делегатів й викликати в них невдоволення. Команданти сотень запитували, чи скоро буде зброя, бо люди почали нарікати. Несподівано в одному курені почалась голосна, надзвичайно бравурно-весела пісня. До мене негайно ж підійшло кілька командантів куренів та сотень з заявою, що їхні сотні рішуче протестують проти подібної поведінки своїх товаришів, бо такий важний і урочистий момент не годиться понижувати співом невідповідних пісень. Я пішов до гурту аматорів рідної пісні, щоб «навести порядок». Увійшов до середини гурту й, озирнувшись навкруги себе, побачив задоволені, веселі й безпечні обличчя співаків. Посередині їх стояв спиною до мене якийсь коренастий чоловік і з азартом диригував імпровізованим хором, завзято виводячи своїми високим баритоном: «Дівчина козака сім раз одурила». Надворі вже стемніло, і я відразу не пізнав того настроєвого й захопленого своїм ділом диригента. Тільки коли хтось із гурту гукнув: «Смирно!», пісня припинилась; до мене обличчям обернувся сам диригент, і я побачив, що то був мій давній знайомий, старший товариш по Революційній українській партії, лікар військової лічниці д-р Б-ар.

Я навіть не підозрівав у нього такої любові до пісні й темпераментності. Попросив їх, щоб не співали, бо інші невдоволені; вони з очевидною неохотою послухали мене, бо ясно було, що доктор Б-ар мав добрих партнерів. Подумав я тоді сам собі: чисто по-козацьки; стоїмо без зброї, маємо двох противників, які можуть несподівано наскочити на нас з котрогось боку; становище неясне й для нас небезпечне; зв'язку з іншими українськими частинами ще не налагоджено; взагалі стоїмо перед невідомим, — а козаки нічого... співають.

Я посилав на всі боки посланців, шукаючи зв'язку з начальством та військовими частинами та домагаючись для свого полку зброї. Вияснилось, що український резервовий полк уже б'ється на Печерську; що українські частини в боротьбі проти військ штабу Київської військової округи [174] фактично кооперують з большевицькими відділами [175], але не виключено, що большевицькі відділи обернуть зброю проти нас; що загальне кермування операціями українських частин має полковник Капкан, якому й наш полк підлягає; що нам уже давно мали б привезти із арсеналу рушниці, але в дорозі зіпсувався автомобіль. Тільки десь надвечір пощастило нам дістати з арсеналу 21 скриню з гвинтівками. Таким чином, на 2000 людей ми мали 420 гвинтівок; обіцяно було видати зброю на всіх, але так і не здійснено обіцянки. Через недостачу зброї делегати з'їзду, а тепер козаки «з'їздовського» полку мали ставати до зброї по черзі. Докторові Б-рові доручив я зорганізувати із лікарів і фельдшерів санітарну службу, за що він взявся з такою ж енергією, як раніше диригував. Наші курінні, згідно з наказом, розташувались недалеко від будинків Центральної Ради і Генерального Військового Секретаріату: на Фундуклеївській вулиці та на розі Бібіковського бульвару й Тимофіївської. Наш штаб і команда зв'язкової служби для тіснішого контакту з Центральною Радою й Генеральним Секретаріатом помістились в будинку Центральної Ради, де в той час відбував своє засідання новоутворений Комітет охорони революції на Україні [176]. Тут же в боковій залі згуртувалось доволі багато різного народу. Давались всякі накази; відбувались короткі наради між окремими особами; тягли дріт для польового телефону. Спочатку трудно було навіть зорієнтуватись в ситуації. Зауважив, що серед зали з люлькою в зубах помалу походжав полковник Павленко [177]. Велика його фігура в уніформі літуна визначалась дуже ясно серед усього натовпу. До нього підходили військові і він їм щось наказував. Я зрозумів, що він є тут якийсь начальник, і тому запитав когось, яка роль є полковника Павленка і що він за начальник. Мені пояснили, що його призначено начальником усіх українських військових частин у Києві на місце полковника Капкана, який відмовився виконувати

покладені на нікого функції і виїхав з Києва *. Я підійшов до полковника Павленка, представився йому й запитав, що наш полк має робити. На це своє запитання почув доволі лаконічну і разом з тим доволі оригінальну відповідь: «А чорт його знає що! Що накажуть, те й робитимем!» Після цієї відповіді я вже більш не турбував начальство і сидів тут без діла аж до того часу, коли одержав наказ бути напоготові й перейти до розпорядимості начальника оперативного відділу Військового Секретаріату.

Фактичною в той час владою в Україні був Комітет охорони революції. Згідно з його постановою, члени комітету мали нести дижурство по черзі з тим, щоб комітет урядував перманентно. Перша черга припала на С. Петлюру й М. Порша, які вже пізньої нічної доби перейшли з будинку Центральної Ради до помешкання Військового Генерального Секретаріату на Гімназійній вулиці ч. 5. Разом з ними перейшов туди і я зі своїм штабом.

Цієї ночі сталась одна подія, про яку хочу тут згадати, бо вона показує, що в той час нам доводилось боротись не лише зброєю, але й своєрідною «дипломатією» **.

Десь коло 4-ї години вночі до Військового Генерального Секретаріату прибігли два юнаки шкіл прапорщиків, які містилися коло св. Софії. Вони оповістили, що їхні школи одержали наказ бути напоготові і чекати наказу кудись рушити. Куди саме мали їх мали вести, — юнаки не знали. Їх направили до оперативного відділу. Штабс-капітан Шинкар [178], який завідував оперативним відділом Військового Секретаріату, був перетомлений просто до нестями. Коли він переслухував цих двох союзників із ворожого табору, то мені здавалось, що через свою крайню перевтому він навіть не чує всього того, що йому оповідали юнаки.

---

* За часів своєї служби з полковником Капканом я не раз мав нагоду переконатись, що він уникав виступати одверто й активно, коли обставини були непевні й вислід акції міг бути неуспішний. Про один факт такого роду я згадаю далі, коли писатиму про свою участь в повстанні проти гетьмана і роль полковника Капкана при першій невдалій нашій спробі підняти повстання у Києві вночі з 22 на 23 листопада (ст. ст.) 1918 р.

** У книжечці «Літературно-наукового вісника» за січень 1925 р. помістив свої спогади п. В. К. В них він згадує і про цю подію та пише, що про неї «М. Галаган оповідав мені таке». Можливо, що я й оповідав п. В. К. (не знаю, хто криється за цими ініціалами) про це, бо в приватних розмовах зі своїми знайомими згадував про цей момент. Загалом можу сказати, що цю подію п. В. К. описав доволі правдиво. Однак він подекуди надав їй якийсь не цілком відповідний колорит, а в дечому й неправильно переказав. Зазначаю, що п. В. К. помиляється, коли каже, що до школи прапорщиків вислала мене Центральна Рада. Також помилково він називає мене членом Центральної Ради; в той час я її членом ще не був, бо мене обрано було після III Військового з'їзду на початку листопада (ст. ст.), а подія сталась вночі з 25 на 26 жовтня (ст. ст.).

В цей час до кімнати, де відбувалося переслухання, увійшов С. Петлюра і, довідавшися, про що йде мова, звернувся до мене з проханням піти до тих шкіл прапорщиків та на місці зорієнтуватись в обставинах. Через те, що в той час не було кому іншому доручити ту справу, я взяв на себе цю місію і направився негайно разом з юнаками до їхніх шкіл прапорщиків. По дорозі з Гімназійної вулиці до св. Софії я розпитував юнаків, чи не знають вони хоч приблизно, який маршрут вказано для походу їхніх шкіл. Вони цього, певно, не знали, але випадково чули, що їхні старшини говорили між собою про Столипінську вулицю й Кадетське шосе. Для мене стало ясно, що школи одержали наказ іти до Кадетського Гаю, де, по наших відомостях, штаб Київської військової округи почав концентрувати свої сили, які мали з'єднатись з «ударними батальйонами» й іншими частинами, що йшли з фронту, і спільно вдарити на нас з південного заходу. Мені було відомо, що юнаки цих двох шкіл прапорщиків (коли не помиляюсь, 3-ої й 5-ої школи) були переважно бойові підстаршини. Кожна школа мала по 500 юнаків; отже, разом це все складало батальйон доброго, дисциплінованого й дуже боєздатного війська. Я рішив за всяку ціну перешкодити з'єднанню цієї частини з іншими частинами штабу округи. Само собою розуміється, що наш «з'їздовський» полк з 420 рушницями не міг би збройною силою спинити юнацького батальйону. Тільки пізніше ми добули собі більшу кількість зброї. Отже, треба було видумати щось інше. Що саме буду робити, — я тоді ще не знав, але рішив поводитись як начальник.

Коли я увійшов до будинку, де містились школи, то побачив у великому передпокої у кутику, коло печі, двох українських комісарів, яких українська влада призначила до тих шкіл. Тут же снували багато старшин, а на кріслі сидів якийсь полковник, що давав їм різні накази. Я звернувся до наших комісарів з запитанням, що у них діється, і одержав коротку відповідь: «Не знаємо... кудись збираються виступати... нас не слухають». Тоді я направився до того полковника, що сидів на кріслі, міркуючи, що раз тільки він один сидить, то виходить, що він і є начальник цілого військового відділу, зложеного із юнаків обох шкіл. На моє запитання до нього, чи він є начальник відділу, полковник притакнув, але в свою чергу запитав мене, яке мені до того діло. Відрекомендувавшись представником Військового Секретаріату, я запитав, куди і з якою метою він має вести юнаків, але одержав різку відповідь, що це мене і Український Військовий Секретаріат нічого не обходить, бо школи, мовляв, підлягають штабові Київської військової округи. Наш діалог тягнувся ще кілька хвилин, причому полковник подавав свої репліки сидячи й тоном підкресленої зневаги до мене. Тоді я рішуче заявив, що штаб

округи втік, єдиною законною владою у Києві й на цілій Україні є Центральна Рада та її органи і що іменем Військового Секретаріату я йому приказую аж до належного розпорядження цієї законної влади нікуди з відділом не рухатись. Я додав ще, що коли б він наказу не послухав і виступив на вулицю, то з ним буде поступлено, як з ворогом, а всякий рух юнацьких шкіл буде нами трактуватись, як ворожий стратегічний рух, за наслідки якого, рівно ж як і за страчене життя юнаків, відповідатиме він — начальник відділу. При цих моїх словах полковник підвівся і став на прості ноги та зовсім іншим тоном почав мене запитувати, як же бути йому з його підлеглістю штабові округи. Я допоміг йому вийти з цього скрутного становища, заявивши, що за законність, правильність і точність передачі наказу Військового Секретаріату відповідаю я, а що йому належить тільки виконати наказ. Полковник попросив мене дати йому час порадитись із старшинами, яких і покликав негайно до окремого покою.

Оглянувшись, я побачив, що коло мене залишився якийсь підполковник, як виявилось, це був помічник начальника однієї із шкіл, очевидно, із тих, що «орієнтуються» на всяке начальство. Отже я рішив його використати *.

Я звернувся до підполковника й сказав йому, що я (признаюсь, без належного права) призначаю його начальником обох шкіл прапорщиків, якщо дотеперішні начальники не викажуть послуху законній владі України — Центральній Раді. Добре знаючи з попереднього досвіду, що кожен «стройовик» має велику охоту стати командантом тієї частини, в якій він служив, я був певний, що цей підполковник не відмовиться «принять командованіе» юнаками, раз він уже «зорієнтувався» на мене і на нараду не пішов, то хотів, очевидно, бути на очах нового начальства. І дійсно, після моїх слів підполковник витягся, клацнув закаблуками, взяв «під козирок» і по-військовому відповів: «Слушаю-с».

Тим часом ті два юнаки-українці, що привели мене до школи, наблизившись до мене, пошепки просили, щоб я пішов до зали, де зібрані були всі юнаки. Я пішов туди, а за мною йшли провізорично умовний начальник обох шкіл, два комісари тих шкіл і два юнаки-українці. Коли

---

* У своїх спогадах, надрукованих в «Літературно-науковому віснику» за січень 1925 р., п. В. К. неправильно пише, що я «загітував помічника начальника школи, малюючи йому «блєстящую карьеру» на українській службі. Моє становище в той час було таке, що треба було не «агітувати», а наказувати. Кожне слово агітації або переконування когось могло викликати сумніви щодо правильності моїх заяв і наказів та підкопати авторитет влади, в імені якої я виступав, і мій власний як репрезентанта тієї влади.

наша своєрідно-оригінального складу процесія вступила до зали, де було повно юнаків і стояв галас їх голосів, хтось із юнаків, мабуть, побачивши у дверях фігуру підполковника, гукнув на цілий голос: «Встать! Смирно!» Юнаки посхоплювались і не рухались. Все це мені надзвичайно допомогло, бо, по-перше, присутність підполковника свідчила про легальність моєї появи, а по друге, команда «Встать-смирно!» скорше могла бути віднесена на мою честь, ніж на честь підполковника, бо я йшов попереду, я в такому разі — це явно доказувало, що я є якась persona grata, а не якась собі випадкова людина. Скориставши цей момент, я виліз на стіл і звернувся до юнаків з промовою, в якій повторив те, що заявив їх начальникові перед тим, як прийшов сюди. Наприкінці сказав, щоб вони не виконували наказів, які суперечать розпорядженням Військового Секретаріату, додавши до того, що на випадок, коли б їхній начальник не послухав мого наказу про невиступ, то я його усуваю з посади, а начальником обох шкіл призначаю присутнього тут підполковника. Справа з юнаками закінчилась тим, що вони заявили свою лояльність до влади Центральної Ради, а також запевнили, що в ту ніч без наказу Військового Секретаріату нікуди не виступлять. Та воно й зрозуміло, що в таку непевну пору вигідніше пересидіти трохи дома, ніж маширувати містом невідомо куди та ще й уночі. Коли ми виходили із зали, то гурток юнаків-українців десь із кутка гукав «Слава Україні!», а інші юнаки «Ура!»

У передпокої мене вже чекав полковник, який попросив мене, щоб я зайшов до кімнати, де відбувалось зібрання старшин. Пішов я туди, маючи вже цілковиту певність своєї перемоги. Всі старшини юнацьких шкіл дивились на мене очима, повними люті й ненависті. До мене посипались запитання про те, яка є політика Центральної Ради; чи вона з большевиками, чи проти них; чи визнає вона Тимчасове правительство; чи прямує до відділення України від Росії і т. д. Голоси були нервові й оскаженілі. Я відмовився давати будь-які пояснення й відповідати на запитання, заявивши, що прийшов сюди не для того, щоб мітингувати, а для того, щоб передати їм військовий наказ, який вони мають неухильно виконати. Потім сказав, що був у юнаків, які виявили повну лояльність до Центральної Ради і які не будуть виконувати наказів, противних її розпорядженням; далі заявив, що на випадок, коли б старшини постановили не підлягати Військовому Секретаріатові, — начальником обох шкіл я вже призначив «лояльного» підполковника, а що вони будуть арештовані й віддані під суд за непослух. Сказавши це, я вийшов із того зібрання. Кілька хвилин пізніше вийшов звідти полковник і заявив мені, відкозирявши, що старшини постановили підлягти Центральній Раді й виконувати накази Військового Секретаріату. Перемога

була на моїй стороні, і я вертався тріумфатором уже не пішки, а в екіпажі на гумових шинах, яким мене відвезено було на Гімназійну вулицю з наказу того самого полковника, що почав зі мною балакати з явною зневагою.

Не маю найменшої причини бути невдоволеним успішним виконанням своєї «дипломатичної» місії та здійсненням задуманого мною «стратегічного» плану, бо думаю, що, перешкодивши виступові юнацького батальйону й не допустивши до з'єднання його з іншими силами, ворожими Центральній Раді, я тим самим, можливо, запобіг зайвому пролиттю крові та, може, врятував життя кільком людським істотам.

Наш «з'їздовський» полк берегли, і тому не давали нам серйозних операційних завдань. Тут, без сумніву, грало роль головне те, щоб через можливі значні втрати під час бою в рядах делегатів на з'їзд не перервався живий зв'язок з частинами, які їх послали на з'їзд. Наші відділи обсадили центральний телеграф на Володимирській вулиці, захопили центральну пошту на Хрещатику, прогнавши звідти якісь неукраїнські відділи та виконали ще кілька окремих бойових завдань. На тому, власне, й обмежилась участь нашого полку у військових акціях того переходового часу, хоч, правда, делегати-моряки зорганізували свій окремий загін і завзято билися з юнаками військової школи на Печерському. На третій день минула вже необхідність існування нашого полку й увесь його склад знов повернувся до виконання своїх громадських обов'язків.

Властиво, й під час формальної перерви праці з'їзду також відбувались збори військових делегатів, які, звичайно, не могли перетворитись відразу на простих вояків, бувши обраними на з'їзд для обміркування й прийняття рішень в справах великого політичного значення. Під час завзятої боротьби на вулицях Києва делегати, виконуючи обов'язки вояків з рушницями в руках, не переставали також свідомо й уважно слідкувати за подіями та їх обмірковувати. Це зовсім не значить, що делегати, зорганізувавшись у полк, займались тільки мітингуванням. Навпаки, всюди, де тільки було треба й коли було треба, наші відділи виконували дані їм завдання без заперечувань. Але коли обставини дозволяли, то делегати збирались та радились з приводу різних обставин, що виникали в зв'язку з перебігом тодішніх подій. І навіть під час цих зборів делегати не переставали бути вояками.

Оригінальний був зовнішній вигляд цих зборів. Участь в них брали, розуміється, ті делегати, які в даний час були вільні від служби; але кожної хвилини могла виникнути потреба вислати кудись наш відділ, а може, й усім виступити. Тому делегати являлись на збори зі зброєю в руках і так, уоружені, говорили промови, голосували і т. д. Мало того, коли

запала постанова з'їзду про перетворення його в полк, то президія з'їзду тимчасово припинила свої функції і голова з'їзду офіційно заявив мені, що з цього моменту влада переходить до командanta полку. Отже, й на зборах, що відбувались в часі перерви праці з'їзду, на бажання делегатів довелись головувати мені, як командуючому полком. Таким своїм рішенням делегати хотіли, очевидно, виразно підкреслити, що вони і на хвилину не забувають про свій обов'язок вояків. Та й у дійсності траплялось так, що під час виборів доводилось давати накази учасникам їх не в порядку ведення зборів, а в порядку командування полком.

28-го жовтня (ст. ст.) військовий з'їзд відновив нарешті свою тимчасово перервану роботу. Цілком природно, що він не міг не реагувати на таку надзвичайно важливу подію, як захоплення влади московськими большевиками, а також і на всі ті події, що відбулись у Києві перед очима делегатів чи навіть при їхній активній участі. Настрої з'їзду дуже яскраво відбились у резолюціях, прийнятих з'їздом. Загально можна сказати, що делегати в переважаючій своїй більшості натхнені були пафосом боротьби за соціальне і національне визволення, тому зрозуміло, що й прийняті з'їздом резолюції також наскрізь просякнені пафосом цієї боротьби. В питаннях соціальної натури найбільш радикальну позицію займали делегати-моряки. Пригадую собі їхнього речника: білявого, темпераментного, з худощавим блідим обличчям і повними запалу очима. Хоч і моряки формально належали до утворених на з'їзді фракцій соціал-демократів і соціал-революціонерів, але всі вони сідали вкупі й фактично виступали як окрема фракція. Позицію крайнього націоналізму займав блок двох фракцій — соціалістів-самостійників і безпартійних. Але надзвичайно характеристичним було те, що між цими двома крайніми крилами на з'їзді не доходило до того, щоб вони не могли порозумітись. Радикальні внесення крайнього лівого сектора з'їзду приймались голосами також і правого сектора і навпаки. Дуже характеристично, наприклад, хоч би те, що поруч радикальних соціальних домагань з'їзд вимагав також, щоб «Служба Божа правилась по-українськи».

Отже, військовий з'їзд, з одного боку, не висловився проти большевицького перевороту, оцінюючи цей переворот як перемогу робітників і селян над буржуазією. В цьому знайшла свій вираз позиція з'їзду в питаннях соціального характеру. Але разом з тим з'їзд рішуче відкинув претензії московських большевиків накинути Україні совітську систему влади та їхнє стремління втручатись у внутрішні українські справи. Так само з'їзд гостро виступив проти спроби чи скорше погрози проводирів козачого з'їзду захопити владу на Україні в свої руки та проти втручання в її справи чехо-словаків [179]. З'їзд рішуче й без застереження визнав

Українську Центральну Раду за найвищий орган влади на Україні і категорично домагався, щоб Центральна Рада перебрала до своїх рук верховну владу та щоб Генеральний Секретаріат негайно приступив до будування української державності на цілій етнографічній українській території. Щодо внутрішнього ладу Української Республіки та її відносин до інших, то це мали рішити Українські Установчі Збори [180]. Інтереси української визвольної боротьби, на думку подавляючої більшості з'їзду, вимагали негайного припинення війни.

Після від'їзду на III Військовий з'їзд моя військова служба фактично закінчилась. На свою останню посаду полкового значкового (ад'ютанта) Богданівського полку я вже не повернувся, бо після скінчення з'їзду мене обрано членом Всеукраїнської Військової Ради [181]. Скоро після того, на початку листопада (ст. ст.) обрано мене членом Комітету Центральної Ради, т. зв. Малої Ради [182], яка функціонувала в часі між двома черговими сесіями пленарного зібрання, т. зв. Великої Ради.

На II Військовому з'їзді в червні 1917 р. я ухилився від кандидування в члени Військової Ради, бо це означало б перехід до більше-менше активної участі й ближчої роботи в центрі загальної української національної політики. Мені ж (правильно чи помилково – це інша річ) здавалось тоді, що я з більшою користю міг би працювати в справі організації української військової сили. Тому, як уже згадував, я волів стати до праці у Богданівському полку, який до того часу ще не закінчив навіть остаточно свого формування.

У мене склалось враження, коли я з фронту приїжджав до Києва, що за виїмком невеликого гуртка українських націоналістів-військовиків (клуб ім. Полуботка) мало хто серйозно займався справою організації українського війська. Головна увага діячів українського національного руху була звернена на громадсько-політичну сторону справи, а утворення власної своєї оружної сили стояло нібито в числі другорядних завдань. Припускаю, звичайно, що це могли бути мої помилкові враження, але вони були такі, і тому я особисто хотів у міру можливості й по силі своїх здібностей використати для української військової справи досвід і знання, які мені довелось набути за кілька років перебування в російській армії. Хоч і не був я військовим з фаху, але обставини склались так, що, незважаючи на свою цілковиту нехіть і навіть ворожість до військовості, мені прийшлось займати становище, яке дало мені можливість ближче ознайомитись з важною стороною організації військової справи в часі війни.

Розвиток української національно-визвольної боротьби в кінці жовтня 1917 р. витворив зовсім іншу ситуацію, ніж це було в літі того ж року. Нова фаза цієї боротьби вимагала, очевидно, нового розподілу активних

робітників на різних місцях загального національного фронту. Я не вважав себе в праві претендувати на якесь виїмкове становище в розумінні права вибору місця чи галузі своєї праці по власній своїй уподобі, а не відповідно до потреб чи інтересів загальної боротьби. Ці ж потреби й інтереси, розуміється, далеко краще могли бачити й оцінити ті, що близько стояли до кермуючого центру української боротьби, т. є. до провідних кіл Центральної Ради й Генерального Секретаріату. Мої старі товариші по партії, які займали різні становища в Центральній Раді й Секретаріаті, під час III Військового з'їзду настоювали на тому, щоб я лишився у Києві для праці в Ц. Раді, переконуючи мене в доцільності зміни характеру моєї дотеперішньої чинності в загальній українській справі. Особливо на тому настоював покійний Мих. Степ. Ткаченко *, з яким я був близько знайомий ще з першого року свого студентства. Я піддався переконуванням своїх товаришів і на цей раз не зняв своєї кандидатури в члени Військової Ради, куди й був вибраний по скінченні III з'їзду. З різних причин, в тому числі й уважаючи на мої функції під час з'їзду, я мав підстави думати, що моя кандидатура є запевнена. Одначе, не одмовляючись її виставляти, я тим самим свідомо йшов до зміни своєї дотеперішньої діяльності, знаючи наперед, що попаду у вир інтенсивної громадсько-політичної праці й можу бути поставлений перед необхідністю взяти на себе значно більш відповідальні функції, ніж це було дотепер.

По конституції Центральної Ради, члени Ради військових депутатів ex officio ** входили в склад Центральної Ради. Їх число означене було приблизно на 150. Отже, й III Військовий з'їзд обрав таке число депутатів. Формально Рада військових депутатів мала б бути поширеною екзекутивою, яка через свою президію мала б провадити організацію українського вояцтва і взагалі кермувати всіма справами, що торкались здійснення української політики відносно війська. Однак адміністративно-технічну й організаційну роботу серед війська провадив Військовий Генеральний Комітет. Таким чином, коли б і президія Ради військових депутатів також узялась за активну працю, то це означало б не що інше, як паралізацію тієї самої праці й утворення двох центрів для однієї роботи. А коли пізніше всі справи, що торкались війська, перейшли до компетенції офіційно утвореного Центральною Радою Генерального Секретаріату Військових Справ, то поле діяльності для Ради військових депутатів зменшилось до мінімальних розмірів. Фактично

---

* М. С. Ткаченка в 1920 р. московські большевики вивезли з України до Московщини, де він і вмер у таборі для інтернованих. Велика шкода цієї небуденної людини.

** Ex officio *(лат.)* — з обов'язку, офіційно. — *Ред.*

військові депутати були чинні більше, або й переважно, в якості членів Центральної Ради. Але Рада депутатів все ж таки залишалась репрезентантом громадсько-політичної думки українського вояцтва й осередком його організованої волі, і тому вона цілком недіяльною не могла бути вже хоч би з тієї причини, що до неї звертались за вказівками різні військові частини, в яких українці мали перевагу.

Треба згадати, що III Військовий з'їзд постановив домагатись переведення українізації війська, себто утворення чисто українських по складу військових частин та українізації Чорноморської фльоти. З'їзд лише точніше спрецизував те, чого стихійно прагнули українські вояки і що вони вже й раніше фактично почали здійснювати. Звістка про цю постанову III з'їзду ще більше підкріпила цей стихійний рух, тим більше, що після большевицького перевороту фронт почав уже стихійно розвалюватись. Військові частини, зложені в більшій своїй частині чи переважно з українців, які були на далекому від України фронті або й у запіллі, але далеко від України, почали організованою силою пробиватись на Україну і з'являтись у Києві. Прибували різні більші й менші відділи, команди й цілі полки з Північного та Північно-Західного фронту, із Петрограда, з Росії й Сибіру. Пригадую прибуття відділу циклістів із Петрограда чи з якогось міста коло нього. Любо було глянути на них, коли вони вишикувались перед будинком Генерального Секретаріату Військових Справ на Гімназійній вулиці, щоб скласти своє привітання національному урядові: всі один як один добірні молодці, з національними відзнаками, стрункі, гарні. Машини стояли колесо в колесо. Так само шикарно виглядала й кулеметна команда, яка теж прибула звідкись із півночі. Різного роду зброї військові частини появлялись у Києві майже щодня. Дуже часто вони прибирали собі назви по імені визначних діячів українського руху: Шевченка, Гордієнка, Сагайдачного, Дорошенка, Орлика і т. д. Інша річ, як вони себе поводили пізніше, але в той час вони ще були цілком захоплені романтизмом української національної боротьби.

Делегати цих частин заявлялись, звичайно, і в будинку жіночої міністерської гімназії, де було місце осідку Ради військових депутатів. Не пригадую собі, з якого власне приводу я був одного вечора в помешканні Ради військових депутатів. Мабуть, були збори депутатів — членів соціал-демократичної фракції, бо добре собі пригадую, що на тих зборах найбільше виступали два брати Кас'яненки [183]: Грицько й Євген *. Із них

---

*Євген Кас'яненко — колишній соціал-демократ, потім укапіст, а тепер просто большевик. Яке тепер становище Грицька Кас'яненка — не знаю; раніше був людиною дуже радикальних поглядів чи фраз, — затрудняюсь сказати.

Грицько був членом Ради військових депутатів, а Євген був присутній на зборах, мабуть, по партійній лінії. З запалом обмірковували питання про виборність військових начальників; про те, до якої посади ці начальники мали б призначатись, а після якої вони б уже мали обиратись. Пригадую, як Грицько К-ко дорікав мені за «невиразність» моєї позиції: я, мовляв, не належу до правої течії в партії, але не визнаю доцільним принцип виборності військових начальників. Зовсім не пригадую собі, чим навіть кінчились ці дебати, бо вони, щиро признаюсь, мене доволі мало цікавили: пропозиції й проекти були здебільшого хоч і радикальні та революційні, але мало життєві й теоретично мало обґрунтовані, а практично нездійснимі.

Вийшов я з кімнати, де були наші збори, до великого покою чи зали. Тут було багато різного народу. В різних кутках зали члени Ради депутатів давали інформації. В залі були поставлені лавки, на яких сиділи звичайно депутати під час засідання. Тепер ці лавки були рясно обсаджені сторонніми людьми, одягненими у військові одяги, здебільшого сильно пом'яті й не зовсім чисті. Це, очевидно, делегати різних частин з фронту, які або вже прибули до Києва, або прислали своїх людей з фронту за інформаціями й інструкціями. Серед цих делегатів побачив я знайому постать колишнього поручика 23-го резервового полку, а тепер підполковника Б-енка. Зустрілись ми по-приятельському з «Потапом Великим», навіть почоломкались. Питаю, чого він тут; каже, що привів з далекого Північно-Східного фронту свій Переволоченський полк з майном, кіньми, обозом і т. д. Більшість старшин і командант полку покинули полк, а він залишився і по праву старшого перебрав командування полком та при допомозі кількох старшин-українців привів додому. Тепер прийшов сюди, щоб дістати наказ, що має робити далі; однак не тільки що не може його дістати, але не може довідатись, де має полк розташуватись і чи можна дістати для людей харчі.

На жаль, це не був одинокий випадок. Ми мали аж забагато майстрів різних проектів реорганізації війська; ми розводили «виразну» балаканину про виборність чи призначання військових начальників; але, на превеликий жаль, у нас дуже й дуже мало було здібних організаторів; мало було і просто досвідчених та практичних робітників, які могли б толково провадити хоч би таку справу, як розташовування й годування своїх частин.

Мені особисто не довелось брати ближчої участі в роботі Ради військових депутатів, бо зразу ж довелось виконувати різну працю в Центральній Раді та по партійній лінії. Власне, із числа обраних військовим з'їздом депутатів у Києві постійно залишались і тут працювали головно ті,

що були обрані до складу «Малої» Центральної Ради або були членами президії Ради військових депутатів; інші військові депутати брали участь тільки у «Великій» Центральній Раді, себто тільки тоді, коли її пленум сходився на чергову сесію. Мені, як членові «Малої» Ради, приходилось бувати на її засіданнях та працювати в комісіях для розгляду різних законопроектів чи внесків, які мали бути стверджені Центральною Радою.

Спочатку для розгляду кожного окремого внесення чи кількох таких внесень ad hoc * були утворювані спеціальні комісії, складені із представників різних фракцій Центральної Ради. Через ці комісії переходили тільки важніші внесення чи то якоїсь фракції Ради, чи якогось генерального секретаря. Багато таких внесень поступало просто на розгляд пленуму «Малої» Ради, що, звичайно, значно обтяжувало її працю. Отже, згодом утворено постійну «Комісію для розгляду законодавчих внесень», яка розглядала всі внесення перед тим, як вони поступали на розгляд Ради. Виняток зроблено тільки для законопроекту земельного, для розгляду якого існувала спеціальна комісія. В комісії для розгляду законодавчих внесень кожна фракція Центральної Ради мала певне число місць, при чому вона сама призначала й відкликала своїх членів по власній своїй ініціативі, не маючи лише права призначати більшого числа, ніж це було для неї фіксовано постановою Ради. В число членів цієї комісії делеговано й мене від нашої фракції, і я в ній брав участь від самого початку її функціонування.

Працюючи в цій комісії, ми всі власне робили лише перші кроки на ґрунті парламентарного законодавства, бо, загально беручи, серед нас не було досвідчених в цьому відношенні людей. Ми творили основи українського законодавства і разом з тим в процесі цього творення ми учились виконувати функції законодавців та набирались досвіду в самій техніці його переведення. Були в нашому складі фахові правники. Із числа українських фракцій Центральної Ради порівнюючи найбільше інтеліґентів мали соціалісти-федералісти [184]. Наша соціал-демократична фракція також мала їх доволі. Серед фракцій національних меншостей, особливо жидівських, було теж досить багато інтеліґентних, освічених людей. Найбіднішою в цьому відношенні була фракція українських соціалістів-революціонерів, хоч і була вона найчисленнішою.

Цілком природним було, що й на персональному складі комісії законодавчих внесень відбився середній рівень інтеліґентності й освіти кожної окремої фракції. Постійним членом комісії від

---

* Ad hoc *(лат.)* – відповідно. — *Ред.*

соціалістів-федералістів був фаховий правник М. Корчинський [185]; другий представник тієї ж фракції (він часто мінявся) теж бував звичайно із числа кваліфікованих українських інтелігентів. В складі представництва нашої фракції була значна кількість з університетською освітою, із них і фаховий правник М. Г. Левитський [186] був першим головою комісії. Але есерівське представництво в комісії було (не хотів би нікого образити!) дуже мало відповідним, що б не сказати просто убогим; все це були переважно або дуже молоді люди, аби хоч і старші, але зовсім мало знайомі навіть з елементарними основами законодавства. Склад есерівського представництва часто змінявся. Добре пригадую собі тільки постать одного сільського вчителя в сірій солдатській шинелі й одного військового «классного фельдшера». Перший був простою, симпатичною, відданою й надзвичайно старанною людиною, він дуже ретельно обмірковував усякий проект, все старався, щоб вийшло якнайкраще, старанно вносив різні додатки й поправки, але все це, на жаль, було дуже «по-просвітянському». Навпаки, молодий, чорнявий, з трохи кирпатим гострим носом і косими бровами «хвершал» говорив з апломбом, всяку справу розв'язував «з маху»; для нього зовсім не було, очевидно, трудним висловлюватись з приводу всякого найскладнішого питання; але чогось доладного й розумного від нього не можна було почути. Ще один із ближчого оточення М. С. Грушевського, молодий, надзвичайно балакучий есер частенько відвідував засідання нашої комісії й заливав нас потоками свого гаркавого красномовства.

Внесення, які доводилось розглядати комісії, були найрізнородніші. Кожен генеральний секретаріат, що вносив свій проект, присилав звичайно свого представника для захисту свого внесення й пояснень членам комісії. Це були люди, які більше-менше були підготовані до виконання своїх функцій, бо кожен із них працював тільки в своїй галузі і мав обороняти тільки своє внесення, над яким чи сам особисто працював, чи воно опрацьоване було в його інституції, що, посилаючи його, давала йому потрібні вказівки й матеріали. Але членам комісії доводилось, звичайно, розглядати й обмірковувати внесення часто із такої царини, в якій далеко не всі з них були компетентними. Я особисто не вважав можливим іти за прикладом есерівського представника в комісії і спочатку дуже мало брав участь у дебатах, чекаючи, що компетентніші за мене люди справу висвітлять, а тоді я зможу цілу справу собі уяснити й свідомо подати голос за чи проти внесення. Згодом для мене стало очевидним, що в складі комісії нема людей, які могли б претендувати на цілковиту й неспірну авторитетність своєї думки, і що справа виясняється власне в процесі дебатів, під час яких висловлюються й особи, що дуже навіть

далекі по своєму фахові від тої області, до якої відноситься даний проект. Отже, й я став одважуватись виступати з критичними зауваженнями до того чи іншого внесення, в тому числі й до внесень чисто правничого характеру. Не без приємності я побачив, що мої зауваження не тільки не викликали якоїсь зневажливої відповіді з боку фахівців-правників, що приходили обороняти свої внесення, але що з ними числились і навіть іноді з ними згоджувались, хоч я з науками правними був знайомий тільки як дилетант і не міг мати претензій на те, щоб мої зауваження були для фахових правників особливо цінними. Один раз мені довелось почути навіть комплімент від представника Генерального Секретаріату Юстиції. Був це К. В. Квітка, якого я знав ще з того часу, коли він читав свій реферат у Косачів. Після засідання, коли ми з ним розмовляли, виявилось, що він уважав мене за правника. Коли ж я це спростував, то К. В. Квітка сказав: «В кожному разі Ви умієте юридично думати». На це мені не лишалось нічого іншого, як відповісти, що в такому разі «юридичне» думання не відрізняється від думання «природничого». Ми мусіли вчитись та навчаючись, може, й із помилками творити.

Були, розуміється, прогріхи і з нашого боку, і з боку тих людей, які працювали в генеральних секретаріатах і які мусіли б знати справу фахово, а свої внесення робити з належним обґрунтуванням та після відповідної підготовки. Про всі такі казуси згадати трудно, але один факт добре мені затямився. Від Секретаріату торгу й промисловості (а може, я не зовсім точно передаю назву) поступило внесення, в якому вимагалось великої суми грошей для здійснення дуже серйозного проекту постачання палива. Секретаріат проектував експлуатувати десь на Волині торф'яні багнища з метою вживати торф як паливо. Пригадую, що здійснення експлуатаційного плану вимагало збудування окремої вітки залізниці довжиною 40—50 верст. До цього проекту прикладена була «пояснююча записка» Секретаріату, яка, однак, мало що нам поясняла. Коли в комісії прийшла черга на розгляд цього великого проекту, то члени комісії дуже старанно перегортали сторінки паперу, на яких виложено коротко той проект і такі ж короткі пояснення до нього. Видно, що члени комісії, присутні на засіданні, затруднялись приступити до критичної оцінки проекту. Обороняти свій проект Секретаріат прислав директора свого департаменту, який теж був присутній на засіданні комісії, але якось урочисто-загадково мовчав. Був це великий чоловік, мало рухливий, мовчазний. Я його раніше бачив в Центральній Раді, здається, на зборах представників Селянської спілки. З обличчя його знав раніше, але познайомився тільки на цьому засіданні комісії. Він не забирав голосу в обороні свого внесення, а ми не відважувались братись

за критику їхнього величавого проекту. Нарешті хтось із членів комісії запитав, чи оправдаються великі кошти, які вимагає Секретаріат. На це представник його дуже поважно, але також і дуже коротко відповів: «А як же, оправдаються!» і при тому переконано хитнув головою. Хтось пропонував одкласти розгляд цього внесення на друге засідання, але представник Секретаріату заявив, що цього робити ніяк не можна, бо Україна терпить від недостачі палива і навіть цілому господарському життю загрожує криза через цю недостачу матеріалу для палива. Отже, мовляв, внесення Секретаріату має характер негайності. Відважившись сягнути в цю величезної ваги проблему рятування цілого економічного життя України, я попросив пана директора департаменту ознайомити нас трохи детальніше, ніж це є в «пояснюючій записці», з тими обрахунками, якими Секретаріат може обґрунтувати своє твердження щодо продуктивності затрати величезних державних коштів, потрібних для переведення в життя проекту експлуатації волинського торфу. В першу чергу просив сказати нам, яка площа торф'яних багнищ і яка «мощность залеганія». Через те, що в університеті доводилось при студіях геології користуватись російською термінологією я так і сказав по-російськи: «мощность залеганія». Цього він нам сказати не міг; тоді я запропонував просити Секретаріат дати нам ці дані бо це є основа, без якої не можна робити ніяких обчислень і висновків. Директор департаменту охоче пристав до цього і навіть заявив, що він бере назад цілий проект для додаткового перероблення. Господарська криза, очевидно, могла трохи почекати. Отож вчились усі. І наші фахівці також мусіли вчитись. Того проекту в комісії ми більше не бачили. Можливо, що Секретаріат пізніше й сам трохи інакше оцінив свій первісний сміливий крок в державній творчості та знайшов інші джерела для постачання теплової енергії українській промисловості, а може, й... взагалі нічого не зробив. Після засідання комісії великий директор департаменту приступив до мене й звернувся з такими словами: «Скажіть, добродію, звідки ви знаєте, що таке „мощность залеганія"?» – «Я, – кажу, – кінчив природничий факультет, учив геологію, і тому знаю, що це таке». На це мій співбесідник дуже поважно і з виразом явного здивування басовим тоном протяг: «А-а-а!», а потім додав: «Я сам геолог і зразу побачив, що маю діло з природником!» Я тоді, розуміється, зовсім навіть і в думці не мав, що маю нагоду перший раз в житті говорити з майбутнім членом Директорії УНР – Ф. П. Швецем [187].

Одночасно з працею в Центральній Раді майже кожен її партійний член виконував певні завдання й роботу для своєї партії. Роботи ж було більше, ніж досить. Мене примушено взятись за перо. Тодішній член

Центрального Комітету УСДРП, енергійний і рухливий М. Авдієнко [188] * поставив мені категоричну вимогу, щоб я містив статті на військові теми в центральному органі партії «Робітнича газета» [189]. Мусів підлягати вимозі члена ЦК і став писати. Обставини спонукали мене зачепити одне питання щодо основ організації української армії, при обміркуванні якого довелось мені «схрестити шаблі» з людиною, що її хвилі революції пізніше піднесли на якийсь час доволі високо над поверхнею розбурханої стихії. Безпосереднім приводом до написання моєї статті були такі обставини.

Я вже згадував про те, що в критичний момент боротьби на вулицях Києва 25 жовтня (ст. ст.) полковник Капкан увечері того дня несподівано виїхав із Києва. Як пізніше виявилось, він поїхав до свого полку, який стояв недалеко Волочиська. Які він мав наміри: чи просто хотів ухилитись брати на себе відповідальність за військову акцію у Києві, чи хотів, як це дехто твердив, використати момент та розпочати свою власну акцію з Богданівським полком, — про це точно ніхто не знав. Але коли він появився в Богданівському полку, там уже справа була рішена. Старшини полку, довідавшись про події в Києві та про те, що з фронту стягають «ударні батальйони» для боротьби не тільки з большевиками, але й з військом Центральної Ради, скликали нараду і ще до приїзду полковника Капкана рішили на цій нараді за всяку ціну пробитись до Києва на поміч Центральній Раді, хоч би для цього довелось іти походом, пробиваючи собі дорогу зброєю. На чолі цієї акції став тодішній полковий господар підпоручник Ол. Шаповал **. Залізничники-українці допомогли в цій акції богданівцям, давши їм необхідне число вагонів для переїзду. Отже, Богданівський полк у повному складі до 4 000 людей, добре організований і добре озброєний, явився в критичний час у Києві і своєю активною участю у боротьбі у великій мірі сприяв тому, що перемога у Києві була на стороні українців. Після цього Богданівський полк лишився й далі у Києві. Стояв тут також український резервовий Полуботківський полк та ще деякі частини.

Серед старшинства цих полків виникла ініціатива створення із тих кількох частин окремої дивізії сердюків [190]. Сама собою ця ідея не могла зустрінути заперечень, але ініціатори йшли далі, домагаючись, щоб

---

* М. Авдієнко — давній український соціал-демократ. Брав поважнішу участь в революції. Після розколу в УСДРП був членом фракції незалежників, пізніше разом з іншими незалежними соц.-дем. став членом УКП, а тепер є членом КП(б)У.

** Пізніше Ол. Шаповал був полковником української армії і командиром Богданівського полку, коли полк входив у склад дивізії генерала Натієва.

сердюцька дивізія буда свого роду українською гвардією чи взагалі упривілейованим військом. Власне, проти такої тенденції до творення окремих упривілейованих частин в українській армії і виступив я у своїй більшій статті, надрукованій в «Робітничій газеті». Я доводив, що оборона батьківщини є обов'язком усіх її громадян; всі мусять це виконувати, отже, і всі мають право на однакові умови при виконанні цього обов'язку; привілеї для якихось частин не можна оправдати з погляду принципу демократії; нерівність допустима тільки така, яка викликана неоднаковим характером виконуваних функцій в загальній системі військової організації; не повинно бути в українській армії сліпого наслідування старого російського ладу, за якого існували гвардійські царські полки, що мали бути надійною опорою для «царського престолу» в його боротьбі проти народу; такий поділ армії на упривілейованих і звичайних вносить розбрат в її ряди, бо упривілейовані дивляться на звичайних з погордою, а останні заздрять першим, їх не люблять і навіть ненавидять. Нічого, здавалось би, в цих думках не було такого, з чим не годився б кожний демократ. Але несподівано проти становища, зайнятого нашою партією, виступив (не пригадую назви того тижневика) Микита Шаповал [191]. Я ніколи раніше не мав нагоди пізнати цього чоловіка. Чув його прізвище; знав, що він видавав журнал «Українська Хата» [192], де співробітничав мій близький земляк та товариш з гімназії Гр. Чупринка; знав, що коло того журналу купчився гурт легальних українських письменників — хоч і не все видатних, але радикально-націоналістичних; чув, що серед інших легальних українців самого Микиту Шаповала вважали за якогось enfant terrible * і навіть говорили про нього з почуттям ворожості. В революційних організаціях не довелось ні бачити його, ні чути його прізвище. Отже, був трохи здивований, коли довідався, що він тепер належить до видатніших членів партії українських соц.-революціонерів, хоч і не є її лідером. Якось разів два бачив його в Центральній Раді серед інших членів есерівської фракції, було дивним мені, що він виступав з різкою відповіддю на мою статтю. У своїй статті він обвинувачував соціал-демократів у фетишизмі, доводячи, що соціал-демократи думають схематично і тому не можуть зрозуміти того, що теперішні сердюки зовсім щось інше, ніж колишні гетьманські сердюки, та що тільки, мовляв, фетишисти можуть боятись історичної назви «сердюк», бо вкладають в це поняття старовинний зміст і не можуть зрозуміти, що його можна наповнити

---

* Enfant terrible *(фр.)* — жахливе дитя. — *Ред.*

новим змістом. Загалом тон полемічної статті Микити Шаповала був дивний, щоб не сказати малопристойний. Він навіть уважав за допустиме зробити випад проти мене особисто, як автора статті. Закидаючи нам, соціал-демократам, фетишівські забобони та підкреслюючи незалежність свого думання, він писав, що коли б хто хотів іти слідом за соціал-демократами, то мусів би поставити під великий сумнів особу автора статті, бо ж відомо, мовляв, що в історії України ім'я полковника Гната Галагана [193] заплямоване. Я і в дальшій своїй статті обстоював позицію партії в справі організації української армії. Відповів і на закиди Микити Шаповала щодо нашого фетишизму, заявляючи, що ми боремо не історичних сердюків, а тенденцію до створення новітніх привілейованих сердюцьких дивізій. На його особистий випад відповів тою ж монетою: писав, що соціал-демократи добре розуміють, що відповідальність за поведінку Гната Галагана не можна перекладати на всіх тих, які носять це прізвище; так само, як із загальновідомого історичного факту героїчної поведінки під Корсунем Микити Галагана [194] зовсім не можна дедукувати, що всі українські Микити є герої.

Трохи пізніше виявилось, що причиною такого не зовсім коректного виступу М. Шаповала було дещо інше, ніж звичайна його загостість чи задиркуватість у полеміці. Серед членів Центральної Ради стали ширитись чутки про те, що група старшин щойно згаданих полків висловлює явне незадоволення політикою Ради, критикує одверто діяльність Генерального Військового Секретаріату, закидаючи йому незнання військової справи, і навіть задумує нібито силою змусити Центральну Раду призначити секретарем по військових справах фахового військовика із числа старшин згаданої групи. На чолі цієї фронди стояли нібито полковник Капкан, капітан Болбочан, штабскапітан Богданівського полку Х-енко, полковник Пень. Всі вони були зв'язані між собою ще з часів свого «юнкерства». З цією акцією групи старшин зв'язували також ім'я М. Шаповала, який був, як переказували мені, товаришем проводирів фронди по військовій школі. Я дійсно бачив, що він ходив у військовому однострою з погонами підпоручика; пригадав, що бачив колись у списках Богданівського полку ім'я якогось підпоручника Шаповала, який, однак, ніколи в полку нашому не бував і зрештою був із полкових списків викреслений. Раніше я на цю обставину не звертав уваги: мало хто в той час не носив військового одягу! В кожному разі згаданий habitus * М. Шаповала був так ма-

---

* Habitus *(лат.)* – звичка, манера. — *Ред.*

ло військовий, що я вважав його за «глубоко штатского» чоловіка, за якогось давнього резервіста, що не зовсім зручно почуває себе у військовому однострою. Не тільки я, але й чимало інших членів Центральної Ради не без здивування почули, що він нібито причасний до планів якогось військового pronuntiamento. Говорили, що військова фронда виставляла кандидата на генерального секретаря військових справ Болбочана і Шаповала. Само собою розуміється, що ці плани військовиків були предметом обміркування на фракційних засіданнях Центральної Ради.

Обмірковувала їх і наша соціал-демократична фракція. Висувались різні плани контракції, але зрештою верх узяв план, запропонований М. Поршем. Він підійшов до речі дуже просто: головним секретарем фронди він уважав Шаповала; твердив, що останній хоче стати генеральним секретарем і тому затіяв цілу цю історію; заявляв, що Шаповал зразу відійде від тої фронди, коли йому дати щось для задоволення його хворобливої амбіції, а без нього, мовляв, фронда сама собою зникне. М. Порш пропонував на посаду генерального секретаря військових справ М. Шаповала не пустити, щоб він там не робив знов спроб загрожувати переворотом, але предложити йому інше генеральне секретарство, де б він не міг шкодити. По обрахунку Порша, Шаповал мусів згодитись стати, напевне, якимось іншим генеральним секретарем, ніж домагатись обов'язково портфеля військового секретаря з проблематичними виглядами на досягнення цього. М. Порш переконував, що Шаповалові не вистачить відваги ризикувати на переворот, коли йому запевнити якийсь портфель в складі уряду. Тому він уважав за доцільне запропонувати М. Шаповалові портфель генерального секретаря... пошт і телеграфів, сподіваючись, що Шаповал на це, без сумніву, піде. Сам М. Порш брався подібне внесення нашої фракції належно обґрунтувати. Пропозицію М. Порша наша фракція прийняла, і на найближчому засіданні Малої Ради він виступив з відповідною заявою від нашої фракції. Про закулісну сторону цілої справи, зв'язану з цією заявою, знали тільки члени нашої фракції, і тому зручна аргументація М. Порша звучала назовні поважно. Особливо пікантним було те місце в аргументації, де промовець доводив необхідність організації поштової і телеграфічної комунікації по-військовому, з точним її функціонуванням і бездоганним виконанням свого призначення, так абсолютно потрібних в революційний час. Виходячи з тих міркувань, наша, мовляв, фракція уважає за відповідне, щоб на чолі Генерального Секретаріату пошт і телеграфів стояла людина, яка й сама знає військову дисципліну й іншим зможе прищепити належне

розуміння своїх обов'язків та зуміє досягти в поштово-телеграфічній справі найбільшої пунктуальності. Гра скінчилась успішно. Фракція есерів витолкувала, очевидно, цей маневр, як певну уступку їм, а сам кандидат чи то відчув у собі поштово-телеграфне покликання, чи, може, розміркував так, як припускав М. Порш, але без довшого надумування згодився орудувати поштами та телеграфами, залишивши, очевидно, свої мрії про можливість «полки разводить». Не знаю, чи прав був М. Порш щодо рішаючої ролі Шаповала у військовій фронді, чи були на те якісь інші поважніші причини, але ніякої спроби військового перевороту не зроблено і я більше про це нічого не чув.

Постанови III Військового з'їзду, без сумніву, мали великий вплив на дальший напрям української політики. Попередня фаза розвитку українського національного руху йшла під гаслом автономії України. В самій Центральній Раді, у великій аудиторії Педагогічного музею, висів портрет Шевченка, оздоблений рушниками, а під ним національний жовто-блакитний прапор з написом на ньому: «Хай живе автономна Україна в федеративній Росії!» В цім написі сформульоване було домагання, яке ставила Центральна Рада за попередньої доби щодо взаємовідносин між Україною й іншими краями бувшої Російської імперії. Мало хто, мабуть, задумувався над тим, чи не містить у собі внутрішнього протиріччя оте гасло, написане на жовто-блакитному прапорі; власне, чи «автономія» і «федерація» не виключають одна одну. Підносилось іноді це питання в українських політичних колах, але його розв'язували якось дуже легко, бо загально беручи, здається, мало хто вглиблювався в дослідження цієї справи. Не всі ясно собі уявляли, яка ж властиво Україна має федеруватись з іншим «автономними» краями чи областями: чи має вона бути окремою державою, яка добровільно зрікається частини своїх суверенних прав на користь цілої федерації, чи й інші члени майбутньої федерації мали б перед її утворенням декларувати свою державну суверенність; чи майбутня федерація і мала б повстати через вільний договір рівноправних державних одиниць, чи навпаки, автономію окремих країв мала б обкроювати центральна російська влада. Цими питаннями займались порівнюючи мало; вся увага й енергія звернені були на творення via facti основ автономного життя України.

Правда, деякі українські політичні кола одверто та навіть різко ставили питання про державну самостійність України. Зокрема, орган І. Маєвського * «Конфедераліст» [195] обстоював цю позицію, допускаючи у майбутньому можливість порозуміння з Московщиною й утворення міждержавного зв'язку України з Московщиною та, може, й іншими

країнами у формі конфедерації зі збереженням повної державної самостійності конфедерантів.

Щодо головних кермуючих українських партій, то серед них панував «автономістичний» напрям. Більше того, коли в українських політичних колах підносилось питання про необхідність творення української республіки, то російські політичні кола починали гостро виступати проти таких проявів українського «сепаратизму», а провідні українські діячі із Генерального Секретаріату уважали за свій обов'язок навіть офіційно спростовувати подібні «провокаційні» поголоски про намір України відділитись від Росії.

Але реальне життя вимагало дати ясну відповідь, як уявляють собі українські політики конкретно свою працю для осягнення виставленого ними гасла про «федеративну Росію».

Останній військовий з'їзд вніс значну ясність в загальне положення цієї справи, бо він виразно сформулював домагання щодо української державності. Після цього з'їзду серед українських партій значно підвищились фонди тих, що підносили вже й давніше питання про творення української республіки.

Не обійшлось, звичайно, і без того, що дехто хотів навіть придбати собі політичний капітал на цій справі. Це в першу чергу відноситься до «самостійників-соціалістів», які аж надто почали висувати наперед та підкреслювати своє «самостійництво», забувши зовсім про і другу половину своєї партійної назви: «соціалістів». Вони, не цураючись подекуди навіть і демагогічних прийомів агітації, завзято працювали над збиранням найрізнородніших елементів з симпатіями до «самостійництва». Їхня агітація до певної міри була спрямована також проти Центральної Ради: на її засіданнях на галереї аудиторії Педагогічного музею появлялись гуртки слухачів, які різними вигуками й репліками виявляли своє невдоволення її політикою та домагались проголошення Радою української державності. Голові Центральної Ради М. С. Грушевському довелось навіть кілька разів загрозити публіці тим, що він змушений буде дати наказ «опорожнити залу засідання» від публіки, бо справді вигуки й репліки подавані були так енергійно,

---

*Маєвський був на початку членом фракції українських есерів, потім з есерівською партією розійшовся і наблизився до «самостійників-соціалістів». Дивно було чути, як він в Центральній Раді виступав з своїми націоналістичними промовами та різкими заявами проти росіян, говорячи по-російськи з чисто московським акцентом. Він раніше жив у Москві і не вмів говорити по-українськи, але писати, мабуть, умів, бо майже сам-один заповняв цілі числа свого органу «Конфедераліст». Пізніше його ім'я зв'язане було з авантюрою організації повстання проти румунів у Бессарабії.

що зчинявся доволі сильний гамір. На одному такому засіданні Центральної Ради на початку листопада (по ст. ст.), коли публіка з галереї (мабуть, по раніше виробленому плану) почала голосно виявляти свої самостійницькі переконання, несподівано вихопився один з лідерів «самостійників-соціалістів» Ол. Степаненко [196], збіг до речницької трибуни і, не просячи у голови Ради слова, почав швидко викладати домагання своєї партії. Після кількох безрезультатних спроб голови Ради спинити промовця, який тим часом продовжував говорили при виявленні знаків співчуття з боку галерейної публіки, нарешті був відновлений порядок на засіданні. Щоб внести заспокоєння в настрої українських патріотів, голова Ради М. С. Грушевський вважав за відповідне заявити, що подібні виступи не тільки перешкоджають нормальній праці Ради, але й мають очевидну мету недопустимими засобами й методами вплинути на відповідальну частину членів Ради, які саме в цей час, мовляв, на своїх партійних фракційних засіданнях займаються питанням про здійснення якраз тих самих побажань, що їх висловив Ол. Степаненко і так енергійно підтримувала публіка. Слідом за головою Ради подібну заяву склав також хтось із есерівської фракції. Ці офіційні заяви з одного боку заспокоїли завзятих патріотів, що засідали на галереї, а з другого боку вони трохи приборкали проворних «самостійників-соціялістів» в їх стремлінні легким способом придбати собі право пріоритету в питанні української державності. Ці претензії були безпідставними вже хоч би через те, що УСДРП ще на своїм конгресі в жовтні 1917 р. цілком виразно й ясно висунула як чергове завдання своєї діяльності «будування Української Демократичної Республіки». Щоправда, партія українських соціал-демократів стояла тоді ще на позиції федерації з Росією, але все ж таки вона цілком позитивно розв'язувала питання про творення основ української державності. Метушлива чинність «самостійників-соціалістів» мала, без сумніву, багато елементів очевидної демагогії.

Фракційні наради Центральної Ради мали своїм результатом те, що по взаємному порозумінню українські фракції рішили провести офіційну постанову Української Центральної Ради про декларацію української республіки. Було, звичайно, немало балачок і сперечань з приводу того, яку назву має носити наша республіка. Зрештою, знайдено цю назву, а то власне: Українська Народна Республіка. Так само й текст Універсалу, яким малось сповістити населення України про цей акт, викликав деякі суперечки, але й цю справу полагоджено. На засіданні Центральної Ради 7 листопада (ст. ст.) проголошено Українську Народну Республіку й ухвалено текст III Універсалу [197]. Всі

українські партії подали свої голоси «за», так само й польські та жидівські (за виїмком «Бунду»). Із російських партій есери голосували «за» (з умовою, що Українська Народна Республіка має бути членом загальноросійської федерації), а російські соціал-демократи — меншовики та «Бунд» від голосування стримались. В кожному разі проти проголошення УНР ніхто не голосував. Отже, принцип української державності прийняли також і національні меншості на українській території. Це стало нібито спільним ділом усього населення щойно проголошеної Української Республіки.

Таких урочистих моментів Центральна Рада переживала кілька. Момент проголошення УНР належить до видатніших подій в її діяльності. Майже всі члени Центральної Ради, особливо українці, були явно зворушені. Стискали одному руки й здоровили. Виходячи після засідання з зали, я почув, що хтось із публіки на мене гукає. Оглянувшись у бік голосу, побачив, що до виходу з верхніх місць для публіки поспішає мій родич, колишній дивізійний ад'ютант і штабс-капітан, а тепер уже підполковник В. М-ч, той самий, з яким я мав розмову з нагоди свого прохання про деградацію мене до рядового. Це було для мене приємною несподіванкою. Питаю: «А ти чого тут?» — «Як, — каже, — чого? Прийшов подивитись, як засідає наш найвищий уряд! Поздоровляю тебе!». І він тут же в проході міцно обняв мене і поцілував, стиснувши кілька разів мою руку. Цей безпосередній відрух людської душі проречисто свідчив, як заворушилась українська стихія.

Українська державність народилась в обставинах надзвичайно мало сприятливих для її закріплення й дальшого розвитку. Коли умови революційного часу взагалі сильно затруднюють усяку позитивно-конструктивну роботу різних державних органів чи громадських установ, то українським установам революційного походження тим більше тяжко було виконувати свою роботу, бо поруч із скомплікованою внутрішньою ситуацією їм доводилось числитись також і зі складною ситуацією зовнішньою. Агресивно-войовничий большевизм загрожував Україні не тільки з півночі, де були вже більші й менші відділи збольшевизованого війська. Та й на самій Україні було чимало агентів московських комуністів, які провадили свою ворожу Центральній Раді акцію. До того всього зовнішній фронт проти Австро-Угорщини й Німеччини ще не був зліквідований, отже, можна було сподіватись, що й на цьому зовнішньому фронті можуть виникнути ворожі акції, протиставити яким дезорганізовані рештки колишньої російської армії було б цілковито безсильно. Правда, певний час частина Центральної Ради й український уряд мали ілюзії, що можна буде зберегти зовнішній

фронт для оборони української території від чужоземної інвазії. Тому було об'єднано бувші Південно-Західний й Румунський фронти в один Український фронт, на чолі якого поставлено російського генерала Щербачова [198]. Однак доволі скоро ці ілюзії розвіялись, бо стало майже для всіх очевидним, що фронт розвалився і що далі воювати абсолютно неможливо. Зовсім не треба було бути «Соломоном мудрим», щоб зрозуміти неможливість дальшого провадження війни та побачити необхідність розпочати переговори про перемир'я. Московські большевики вже дали наказ своєму верховному головнокомандуючому прапорщику Криленку [199] почати переговори про перемир'я. Український головнокомандуючий генерал Щербачов також домагався від Центральної Ради її згоди на переговори про перемир'я, бо цього вимагали всі об'єктивні умови. Одним словом, було очевидно, що треба негайно миритись.

Незважаючи на повну очевидність такої необхідності, при обміркуванні цього питання в Центральній Раді (на засіданні 2 листопада ст. ст.) виникли великі суперечки. Лінія розділу йшла в головних рисах між українською більшістю членів Центральної Ради і неукраїнською меншістю. Фракції українських соціал-демократів і українських соціал-революціонерів займали становище необхідності негайного перемир'я та підготовлення до переговорів про мир. Щодо українських соціал-федералістів, то їхній речник (Макар Кушнір [200]) найбільше балакав проти заключення сепаратного миру «з одного боку» та вважав можливим заключити тільки загальний мир «з другого боку». М'якотілі соціалісти-федералісти взагалі не знали, на яку ступити, й обмежувались загальниками, не подаючи своїх проектів щодо конкретних засобів і способів осягнення бажаного «загального» миру в обставинах того часу, коли австро-німецькі війська могли без перешкоди маширувати на Україну й Росію. Представники національних меншостей у Центральній Раді й Генеральному Секретаріаті пхали палки в колеса та ще більше затруднили положення. Особливо настирливо й завзято виступали жиди, які заступали не тільки національно-жидівські партії, але й «русскія». Найбільш неприємно-уїдливими «общерусскими» патріотами були два жиди: Балабанов, що заступав російських соціал-демократів, і Скловський [201], заступник російських соціал-революціонерів. Вони намагались зі всіх сил перешкодити тому, щоб Центральна Рада виступила в питанні про перемир'я й мир в імені Української Народної Республіки як незалежної держави, та щоб Україна не заключила миру «коштом Росії». Вони взагалі були проти того, щоб будь-який мир заключав хтось інший, ніж загальновизнаний всеросійський уряд, якого тоді не було, і невідомо було, чи він коли-небудь

створиться. Большевицьку раду народних комісарів представники національних меншостей у Центральній Раді взагалі не вважали за уряд, а скорше за яких узурпаторів, насильників і бандитів. Серед українських партій був погляд, що ту раду народних комісарів можна вважати за уряд Великоросії. Отже, в кожному разі в Центральній Раді ніхто не вважав її за всеросійський уряд.

Здавалось би, що при таких умовах на розпочаті большевиками переговори про перемир'я ціла Центральна Рада мусіла б однозгідно відповісти своїм рішенням про ведення самостійних переговорів в імені УНР, аби не дати большевикам можливости заключити мир «коштом України». Та досягти подібної однозгідности не можна будо з огляду на становище більшості представників національних меншостей, які були завзятими «общерусскими» патріотами. Певний дисонанс вносили також і українські соціалісти-федералісти, перед якими примарою стояв грізний образ Антанти; їхня позиція в цьому питанні та й взагалі їхня поведінка аж надто явно й очевидно показувала, що українські соціалісти-федералісти в той час були ще сильно пересякнені загальноросійською ідеологією і що вони не рішались стати на становище одвертої оборони української державної самостійности. Коли навіть бувший царський генерал і теперішній головнокомандуючий українським фронтом Щербачов заявляв про необхідність заключення перемир'я, то ні «общерусским» патріотам із «русских» партій, ні жидівським національним партіям, ні тим більше українським соціалістам-федералістам не доводилось заперечувати цієї необхідности.

Але ж виникало питання, з якою метою малося заключати перемир'я. Логіка речей змушувала кожну об'єктивно думаючу людину сказати, що перемир'я мало привести до сепаратного миру, бо оборонятись проти офензиви центральних держав Україна не могла. Одначе російські й жидівські заступники партій (та й українські соціалісти-федералісти) думку про сепаратний мир одкидали, домагаючись, щоб Генеральний Секретаріат зайнявся справою створення всеросійського уряду, який порозуміється, мовляв, з державами Антанти щодо справи миру. Не можна, звичайно, сказати, щоб і дві найбільші українські фракції Центральної Ради (соціал-революціонери і соціал-демократи) рішились одверто поставити питання про сепаратний мир та обстоювати його конечну неминучість. Ці два слова «сепаратний мир» видавались якимись сакраментальними і їх просто уникали вживати, говорячи більше про перемир'я та мирові переговори. Але ж ці дві українські фракції не вагались поставити цілком ясно й виразно питання привернення миру. Дехто із соціал-демократів — членів Генерального Секретаріату — потрохи озирались ще

занепокоєно у бік Антанти. В. Винниченко говорив про необхідність порозумітись у цій справі з Англією та Францією, які нібито «акредитували» своїх «послів» при уряді УНР [202]. Інші знов домагались, щоб мирові переговори ведено в порозумінні з урядами тих нових державних організмів, які повстали на території бувшої Російської імперії.

Здається, що серед переважної більшості членів українських фракцій соціал-демократів і соціал-революціонерів доволі міцно закріпилась була ще одна ілюзія, а саме та, що новонароджена Українська Народна Республіка своєю ініціативою в справі мирових переговорів з центральними державами може спричинитись до припинення війни й заключення загального миру між усіма воюючими державами. Якщо, може, й не всі українські соціал-демократи та українські соціал-революціонери думали іменно так, то в кожному разі, таке було офіційно-формальне становище цих партій. Навіть українські соціалісти-федералісти говорили іноді про звернення до «західноєвропейських демократій» з метою прихилити їх до ідеї пропонованого Україною справедливого загального миру та здійснення добрих намірів української демократії за допомогою й підтримкою західноєвропейських демократій.

Тепер уже для всіх нас ясно, що принципіальність, теоретичність, відданість демократичним засадами і... наївно-запальна мрійність та віра в справедливість не були спеціальною прикметою одної тільки української демократії. В кожному разі в українських соціал-демократів і соціал-революціонерів було тоді настільки почуття реальності, що вони не ховались за якісь абстрактно-теоретичні міркування і справу миру ставили в усій її реально-практичній необхідності.

Це саме почуття реальності й об'єктивна оцінка явищ і подій того часу не допустили українських соціал-демократів і соціал-революціонерів до легковажного відношення до утвореної в Московщині влади народних комісарів. Українські соціалістичні партії не визнавали большевицької влади за всеросійську, але не відмовляли їй права державної влади Великоросії; отже, не відмовляли большевикам права також і щодо ведення мирових переговорів у заступництві Великоросії. З тим більшою очевидністю поставало питання про необхідність виступлення України як самостійного фактора в справі мирових пертрактацій. Так іменно й ставили це питання обидві українські соціалістичні фракції (соціалістів-федералістів за соціалістів трудно, звичайно, вважати, і твердження це їх не торкається); вони виразно зазначили, що заключення перемир'я й мирові переговори мають провадитись в імені Української Народної Республіки як самостійної держави, оскільки обставини

змінились так, що загальноросійського федерального уряду нема, і замість федерації витворилось via facti кілька самостійних держав, в тому числі й УНР.

Пригадую собі дуже добру промову українського соціал-демократа лівої течії Євг. Нероновича, яку він виголосив з великим піднесенням і в якій поборював становище представників національних меншостей та обстоював позиції українських соціалістичних партій. Після того, як з аналогічною декларацією виступили також і промовці українських соціалістів-революціонерів, більшість Центральної Ради ухвалила на засіданні 2 листопада відповідну резолюцію в справі мирових переговорів, якою уповноважено Генеральний Секретаріат вжити необхідні для того заходи. Цим зроблено перший крок в напрямі розв'язання питання про формальні взаємовідносини з центральними державами та зліквідування зовнішнього фронту.

На чергу ставало питання про відносини з тими самостійними державними формуваннями, які витворились, подібно до УНР, на руїнах колишньої Російської імперії.

X

Делегація на Кубань у грудні 1917 р.

З надзвичайною швидкістю й нестриманою силою розгорнувся український національно-визвольний рух; дуже багато різнородних завдань висував кожний дальший етап розвитку революційних подій; на кожного окремого учасника національної революції припадало в той бурхливий час 1917 року значно більше обов'язків і функцій, ніж це буває в часі більше-менше спокійного життя. Отже й я, подібно до багатьох інших, силою об'єктивних умов змушений був не раз виконувати обов'язки й доручення, які не залежали від мого власного бажання, а які подиктовані були тодішніми обставинами нашої боротьби.

Раніше я трохи довше спинився на своїй невольній причасності до військової справи. Ця обставина відіграла певну роль в тому, що в моїй особі знайшли виконавця одного з чергових завдань: ведення переговорів з Південно-Східним Союзом про утворення загальноросійського федерального уряду. Виконуючи це завдання, я й побував в Катеринодарі та Новочеркаську. Спогади про цю подорож спробую тут занотувати.

Здається, зовсім не розминаючись з правдою, можна твердити, що листопад 1917 р. був місяцем чи не найбільшого напруження й найінтенсивнішої праці всіх сил української революції. Наслідком большевицького перевороту в Московщині сильно змінилось також і становище України як внутрішнє, так і у відношенні до сусідів. Внутрі виникло надзвичайно важливе питання про відношення до чинності большевиків на Україні та їхнього стремління до заведення також і тут радянської форми влади; а у сфері зовнішніх справ у першу ж чергу виникло цілком практичне питання про закінчення війни; також великої ваги завдання встановити певний modus vivendi з найближчими своїми сусідами, які після большевицького перевороту стали жити фактично як самостійні держави і мали свої уряди.

І тому не диво, що протягом місяця листопада відбувались у Києві майже без перерви різні партійні, політичні й громадські з'їзди, конференції, наради, які присвячували найбільшу увагу розв'язанню цих життєвих проблем. Центральна Рада й Генеральний Секретаріат реагували на події інтенсивною чинністю, відбуваючи свої часті засідання, виносячи важні рішення та видаючи необхідні розпорядження. Та найважнішим з усього цього було, без сумніву, те, що в листопаді 1917 р. положено першу підвалину української державності, коли 7 (20 н. ст.) листопада Центральна Рада прокламувала Українську Народну Республіку. Під знаком цього видатного державно-творчого акту Центральної Ради проходила ціла ближча доба українського національного руху.

В кінці листопада становище провідних українських чинників в питанні про створення загальноросійського уряду вже цілком означилось. Центральна Рада, відбиваючи настрій переважної більшості української революційної демократії, стала на становищі, що цей уряд мав бути створений на основі принципу федерації, а склад його мусів бути однорідно-соціалістичний з участю в нім усіх соціалістичних партій (від большевиків до народних соціалістів включно). Інша річ, звичайно, чи принципіально правильно було займали таку позицію, чи можна взагалі сполучити федералізм з накиданням певного складу федерального уряду, т. є. з обмеженням права федеративної частини щодо її свободи посилати своїх заступників до складу федерального уряду. Але історичним фактом є те, що Центральна Рада таку позицію дійсно займала.

Відповідно до такого становища Ради провадив політику і Генеральний Секретаріат. Не пригадую вже точно, але було це в кінці листопада чи на початку грудня (ст. ст.), коли якось після вечірнього засідання Центральної Ради до мене підійшов М. С. Ткаченко і став мені оповідати про те, що у Києві перебуває посланець з Дону, з яким Генеральний Секретаріат веде переговори щодо нав'язання зносин та створення федерального уряду. Той посланець, як казав М. С. Ткаченко, не мав повновластей вести зобов'язуючі пертрактації й підписати якусь хоч би провізоричну умову. Тому виникала потреба, щоб делегат українського уряду, належно умандатований, поїхав до місця перебування уряду Південно-Східного Союзу і там перевів пертрактації з цим урядом в усіх актуальних справах, а головно вияснив його становище щодо запропонованих Центральною Радою основ для утворення федерального уряду, виходячи при тому зі становища, що большевицьку Раду Народних Комісарів ми можемо трактувати лиш як уряд Великоросії, а не загальноросійський уряд. Тут М. С. Ткаченко став доводити, що відповідним кандидатом на такого делегата являюсь я, бо я маю для того досить необхідних даних:

я є, мовляв, людина політична, соціал-демократ і підготована для тої справи; в громадсько-політичних і раціональних справах я є в достаточній мірі «штатським», але разом з тим я й у військових справах теж розуміюсь і навіть зовнішній вигляд маю військовий. «Ви, — казав він, — маєте разом і університетський знак, і гвардійські погони. Це буде козакам імпонувати, а до штатських вони не мають поваги».

Покійний М. С. Ткаченко говорив зі мною піднесено й якось імпульсивно, аргументуючи необхідність моєї згоди різними міркуваннями аж до моєї зовнішності включно. Я мимоволі звернув увагу на цю його збільшену емоціональність. Справа ж бо полягала головно в тім, щоб договоритись про створення загальноросійського уряду, а я ж знав уже давніше, що М. С. Ткаченко є самостійник. Пригадав я собі ясно, як після довгих років розлуки ми стрінулись в днях першої по революції партійної конференції УСДРП та Національного з'їзду у квітні 1917 р.; як ми зійшлись утрьох — М. Ткаченко, П. Канівець і я — на товариську бесіду і як М. С. Ткаченко вже тоді ясно й виразно висловився за необхідність простувати до фактичного здійснення державної самостійності України, а П. П. Канівець* навпаки, доводив «несоціалістичність» такої акції та її шкідливість для самої ж України з погляду політичного й економічного. В моїй пам'яті ясно виринула згадка про ту нашу розмову. Отже я нагадав М. С. Ткаченкові цей момент та спитав його, з яких, власне, мотивів він так енергійно обстоює тепер необхідність вести пертрактації про федеральний уряд загальноросійський замість того, щоб навпаки via facti творити українську самостійність. Мені здавалось, що тут М. С. Ткаченко був не зовсім послідовний. Але у відповідь на своє запитання я почув від нього такі міркування: на Україні, як і в цілій Росії, почалась велика політична і соціальна революція; в цій революції зцентралізована російська держава мусить розвалитись, бо національності будуть стремітись до визволення; Україна, соціально відроджена, мусить відірватись від Московщини й стати самостійною. Однак начеркнений щойно процес не піде, мовляв, дуже легко, бо на чолі революційно-соціального руху стали московські большевики-централісти; вони по всіх окремих країнах мають своїх прихильників і агентів, які по їхніх вказівках будуть боротись проти цілі національних рухів: відірвання від Московщини. Нам, українцям, треба зв'язатись по можливості з усіма автономними країнами, підпирати їх

* Мій товариш і приятель П. П. Канівець умер від еспанки в грудні місяці 1918 р. в самий день вступу війська Директорії до Києва. Спи, друже, спокійно після бурхливих і тривожних літ свого життя!

сепаратизм, а большевицький уряд треба спільними силами звести на становище уряду одної з таких країн — Московщини. Створення федерального уряду не є самоціль, а лише засіб оборони проти московського централізму. Для того, мовляв, політично нам треба порозумітись і з Південно-Східним Союзом, хоч у соціальному відношенні нам з ним не по дорозі.

Ми довгенько розмовляли з М. С. Ткаченком на цю тему. Зрештою я дав свою згоду поїхати. Того ж вечора ми разом з ним відвідали голову Центральної Ради М. С. Грушевського в його кабінеті, який також просив мене взяти на себе місію делегата, додаючи, що для помочі мені й порад в разі потреби зі мною має їхати Є. Онацький [203], член фракції українських есерів. М. С. Грушевський уважав за доцільний такий склад делегації, бо таким чином в ній були б заступлені дві найбільші українські фракції Центральної Ради, себто така делегація дуже добре відбивала б настрої й погляди подавляючої більшості української частини Центральної Ради. Він зазначив, одначе, що Є. Онацький мав би бути лише моїм дорадчим і що відповідальним делегатом буду я. Близько я не знав свого товариша по делегації, але не мав підстав відмовлятись від спільної з ним праці і тому без якихось особливих умов зі свого боку згодився їхати з ним. Хто ближче знав закулісову сторону всієї цієї справи, переказував мені пізніше, що українські есери, не маючи свого відповідного кандидата, погодились з тим, що в якості делегата поїде український соціал-демократ, а вони «для контролю» пішлють і свою людину. З ними немовбито солідаризувався й М. С. Грушевський. Само собою, що я не мав найменшої причини уникати контролю.

Другого чи третього дня потім відвідав я у гостинниці «Савой» генерального секретаря міжнаціональних справ О. Я. Шульгіна [204], від якого мав одержати детальніші інформації про завдання нашої делегації, текст ноти до всіх новоутворених республік і автономних країн у справі створення федерального уряду та необхідні інші матеріальні й відповідні уповноваження. О. Я. Шульгін знав уже про те, що я маю їхати; без довших попередніх розмов ми перейшли до бесіди по суті самої справи.

Умови праці тодішніх генеральних секретарів були дуже мало сприятливі для спокійної ділової роботи чи наради. В кімнату, яка служила за кабінет генерального секретаря міжнаціональних справ (отже, фактично тодішнього українського міністра закордонних справ), безперестанку входили урядовці, з яких кожний мав обов'язково якусь «негайну» справу, що її він мусів реферувати самому міністрові. Наша бесіда з О. Я. Шульгіним йшла цілий час з оцими доволі неприємними intermezzo, так що кінець-кінцем усіх потрібних мені документів і детальних інформацій я так і не мав змоги одержати від нього. Він пообіцяв мені все

це виготовити в найкоротшому часі і тоді повідомити мене про те, коли б я мав до нього знов зайти. Попередив мене, що я мав би бути готовим до від'їзду в ближчі дні, бо делегат з Дону також від'їжджає дуже скоро, а з ним і я маю їхати.

Днів зо два минуло, а повідомлення я ніякого не одержував. Було 6 грудня (ст. ст.) 1917 р. З нагоди моїх іменин зібралося у нас товариство — рідня і знайомі. Ми всі сиділи коло стола і трапезували в доволі благодушному й веселому настрої. Відірваний від дому протягом трьох років війни, я перший раз за цей час проводив той день в родинно-приятельському товаристві. Мимоволі мої думки вибігли якось від справ громадсько-політичних, я зовсім не думав про «подорож до козаків» та завдання, які я мав виконати. Аж нараз нашу бесіду перервав дзвінок у прихожій. Хтось пішов відчиняти двері, а за хвилину виявилось, що приїхав О. Я. Шульгін, який спішно хоче зі мною говорити. Він передав мені різні документи, додав дещо коротко на словах і сказав, що за дві години я маю бути на двірці, де для нас буде приготований окремий вагон, який буде в нашім розпорядженні на цілий час подорожі. Хоч і приємно було б ще побути в своїм домашнім товаристві, але цієї приємності я не міг собі дозволити. Зібравши потрібні речі, я попрощався з рідними та приятелями і в призначеній годині був на двірці. Знайшов призначений для нас вагон II класу, причеплений до потягу, що їхав у напрямі на Катеринослав. У вагоні сиділо вже 6 озброєних моряків, що були нам приділені для охорони, і донський делегат осавул Шапкін із своїм товаришем. За якийсь час явився й мій товариш по делегації Є. Онацький. Потяг, як це тоді було звичайним явищем, від'їхав зі спізненням майже на цілу годину. Виїхали ми з Києва увечері 6-го грудня (ст. ст.). Почалась моя перша дипломатична місія.

Подорож з Києва на Дон і Кубань в грудні 1917 р. (навіть у своїм окремім вагоні) зовсім не мала характеру приємної partie de plaisir *. В дорозі повсякчас можна було наразитись на дуже неприємні несподіванки або й просто на напад чи насильство з боку демобілізованих вояків по залізницях. Та й для большевиків чи їхніх симпатиків наша делегація, яка їхала на Кубань, не могла бути байдужою і мусіла притягти до себе їхню увагу. Думати про те, що наша подорож лишиться у тайні, розуміється, не можна було. Тому, власне, й був приділений нам екскорт із 6 моряків-українців: не для честі, а таки для охорони. До всього того наше подорожування мусіло тривати доволі

---

* Partie de plaisir *(фр.)* — приємність. — *Ред.*

довго з причин загального неладу в транспорті й комунікації. Отже, ми мусіли організувати своє внутрішнє вагонове життя відповідно до обставин: з вартами, звітами, наказами і т. ін.

Така мілітаризація життя нашого вагонового населення зовсім не була зайвою річчю, бо протягом нашої далекої подорожі нам не раз довелось відбивати атаки на наш вагон, який притягав до себе увагу не тільки незвичайним складом пасажирів, але й невеликою їх кількістю. Ця остання обставина, коли всі потяги в той час були наповнені до крайньої можливості, особливо викликала ворожий настрій серед натовпу демобілізованих. На якійсь більшій станції один раз серед ночі довелось навіть оголосити «загальну мобілізацію», бо справа набрала доволі серйозного характеру: нас почали «брать приступом». Треба, однак, сказати, що в той час фігура моряка, особливо озброєного, користувалась великою повагою й респектом. Тому й наш невеличкий відділ озброєних і дуже енергійних моряків справляв на натовп, без сумніву, значно більше враження, ніж чота звичайних вояків.

Від'їжджаючи з Києва, ми не знали, де в той час перебували члени уряду Південно-Східного Союзу: в Катеринодарі чи Новочеркаську. Довідатись про це в дорозі ми, звичайно, також не могли. Тому рішено було, що ми, українські делегати, поїдемо до Катеринодара, а донські — до Новочеркаська. В разі коли б уряд Союзу був у Катеринодарі, ми мали б виконати доручену нам справу там; коли б же його там не було, а був він тоді у Новочеркаську, то ми мали б із Катеринодара поїхати до Новочеркаська; про наш приїзд донські делегати мали попередити союзний уряд.

Такий план відповідав подвійному характерові нашої місії, бо хоч офіційно ми мали говорити з урядом Південно-Східного Союзу, але офіційно ми мали теж вияснити окремо й спеціально становище кубанського уряду. Таким чином, на Кубані ми мусіли в кожному разі побувати. Нам було б не зовсім зручно їхати туди, коли б усі справи ми полагодили з урядом Південно-Східного Союзу в Новочеркаську, бо при таких умовах наша подорож до Катеринодара була б занадто явно підкресленим виявленням нашого спеціального інтересу до політики кубанського уряду. Оскільки Кубань була членом Союзу, з яким ми мали вести переговори як з певною цілістю, нам треба було уникати будь-яких комплікацій і можливих з боку союзного уряду закидів щодо нашого нелояльного супроти нього поступування. Я був радий, що запропонований мною щойно згаданий план нашої подорожі донський делегат осавул Шапкін прийняв без жодного вагання і застереження, так що в разі будь-яких можливих у дальшому розмов з цього приводу я вже міг

покликуватись не на наше одностороннє рішення, а на спільно з осавулом Шапкіним вироблений план.

Загально можна сказати, що наше подорожування, окрім кількох нічних і денних атак на наш вагон, не відзначилось ніякими особливими чи видатними подіями.

Подорож була довга, доволі одноманітна й мало весела. Розмов на теми, які в той час найбільше інтересували кожну політично чинну людину, ми вели мало. З своїм товаришем — українським делегатом Є. Онацьким — нам у дорозі не було про що багато нараджуватися; та й у приявності сторонніх людей (вагон не був поділений на окремі купе) це незручно було робити. Щодо донських делегатів, які їхали з нами, то вони якось не виявляли себе політично певно орієнтованими і в розмовах, які від часу до часу між нами виникали, обмежувались дуже загальним формуванням своїх поглядів і свого становища щодо загальних проблем і актуальних питань революційного часу. Отже, ми зайняли позиції повної лояльності й строгої коректності одні супроти других, так що ціле спільне подорожування не омрачилось ніяким прикрим інцидентом або якимсь непорозумінням. Навпаки, взаємна пошана, так би мовити, потенціальних союзників виявлялась у тому, що коли донці починали упівголоса співати свою пісню про тихий Дон, то кілька українських голосів прилучилося до них, а коли українці затягали «Ще не вмерла Україна», то їм помагали донці.

Дуже інтересно було говорити з моряками. Вони горіли й дихали огнем національної і соціальної революції. Більшість говорила емоціонально, палала пафосом боротьби. Заявляли непохитно бажання боротись за здійснення справедливого соціального і політичного ладу. Висловлювали свої погляди на методи збудування такого справедливого ладу та усунення національного визиску й пригнічення. Пригадую собі кремезну постать одного з них, родом з Київщини (мабуть, покликаного з резерви), який особливо ясно й твердо висловлював свої погляди; був рішучим оборонцем свободи совісті й із великою ненавистю говорив про попів. Говорили вони й про необхідність для України завести свою фльоту, і про те, який прапор має бути заведений у фльоті, і який тризуб на ньому повинен бути (з хрестом чи без хреста), і як має комплектуватись фльота, і який термін служби в ній муситься завести. А в перерві між цими поважнішими розмовами учили «кацапчука» — прислужника при вагоні (молодого веселого хлопця родом з Курської чи Орловської губ.) вимовляти слово «паляниця», яке він ніяк не міг правильно вимовити.

Доїхавши до Ростова, ми розділились з донськими делегатами; вони поїхали до себе в Новочеркаськ, а ми до Катеринодара.

До Катеринодара наша делегація прибула ранком 10 грудня ст. ст. Про свій приїзд ми нікого не сповіщали наперед і на двірці нас, звичайно, ніхто не зустрів. Наш вагон після приїзду до Катеринодара відчепили й поставили коло двірця. Ми з Є. Онацьким рішили трохи прибратись, поснідати, а потім іти складати офіційні візити.

Хоч ніхто нас з «хлібом-сіллю» не зустрічав, але все ж таки Кубань нас зустріла своїм хлібом. Хтось із моряків вибіг на двірець і приніс звідти прекрасний білий хліб. Мене вразило не тільки те, що хліб був надзвичайно добрий, але й те, що він був такий великий і коштував вражаюче дешево (здається, 20 коп. цілий хліб). На Україні за час усієї війни не було недостачі хліба; був і білий хліб. Але в грудні 1917 р. по містах уже відчувалась його часткова недостача, а передвоєнної якості білого хліба неможливо було легко добути. І ціни на хліб уже зросли. А тут розкішний білий хліб і такий дешевий. Зразу пригадалось, що з кубанської пшениці, вихованої українськими руками, італійці виробляють макарони, які знов продають на Україну й на ту ж Кубань. Отже, перше, що ми дістали на Кубані до своїх рук, був символ багатства природи й землі кубанської — білий хліб.

Я дуже далекий від думки писати якусь історичну працю або полемічно-критичну статтю. Думаю, що ні для того, ні для другого ще взагалі не настав час: важніші матеріали історичного значення ще не всі опубліковані — це перше; сучасник, а тим більше учасник подій об'єктивним критиком бути не може — це друге. Судити про те, хто й які помилки зробив із тих осіб, що займали відповідальне становище на Кубані, я не вважаю себе покликаним і компетентним, бо мені довелось бути свідком лише дуже маленької частини всіх тих подій, які розгорнулись на терені Кубані протягом кількох років оружної боротьби. Моя ціль є зовсім інша, а то власне без будь-якої оцінки й критичних уваг зафіксувати лише те, що я бачив і що чув під час перебування на Кубані й почасти на Дону в кінці 1917 р. і що збереглось у мене в пам'яті як спогад про деякі факти або загальні враження від певної суми явищ. Живі свідки тих самих подій внесуть свої поправки й додатки до цих моїх коротких спогадів.

По приїзді до Катеринодара ми довідалися, що всіх членів уряду Південно-Східного Союзу тут нема, а що більша їх частина перебуває в Новочеркаську, Владикавказі й інших містах. Таким чином, ми не могли негайно приступити до переговорів з цим урядом. Як я вже зазначив, це до деякої міри було нам на руку, бо давало нам змогу використати час, поки члени союзного уряду між собою скомунікуються, для переговорів з кубанським урядом з метою вияснити його становище

й відношення до лінії політики Центральної Ради. Отже, почали з того, що відвідали голову кубанського уряду Л. Л. Бича [205].

На якій вулиці і в якому помешканні приймав нас Л. Л. Бич — цього не пригадую. Але добре пам'ятаю, що я мимоволі звернув увагу на різницю умов, за яких я розмовляв з генеральним секретарем міжнаціональних справ у Києві і за яких йшла бесіда з головою уряду в Катеринодарі.

Наша розмова проходила тут цілком спокійно; ніхто її не перебивав своєю несподіваною появою; приходив до кабінету тільки той, кого кликав сам Л. Л. Бич; не видно було тієї неприємної розхристаності та непотрібної метушні й безладдя, які доводилось так часто бачити протягом минулих місяців по різних революційного походження державних і громадських установах; назовні помітно було більше організованості, ладу й дисциплінованості. Все, звичайно, треба брати релятивно, і я також у своїй думці тільки порівнював.

Л. Л. Бич був одягнений по-козацькому: чорна черкеска; при боці на пояску кинджал; на грудях білі кістяні палички замість набоїв; погонів, як і в інших «стариків»-козаків, не було. Коли б хто подумав, що голова кубанського уряду Л. Л. Бич мав зовнішній вигляд «рубаки-козака», то він, побачивши Л. Л., був би, звичайно, сильно розчарований. Л. Л. Бича я знав як інтеліґента, близького до журналістики, громадського і політичного діяча, українського соціал-демократа. Властиві цій професії прикмети не трудно було спостерегти і в його постаті, одягненій в козацький одяг. Перше враження могло навіть скластись таке, що трохи немодерного фасону пенсне на чорному шнурочку мало пасує до кинджала та черкески і навпаки. Але у мене особисто цього враження не було, бо цілий зовнішній вигляд голови кубанського уряду вповні відповідав загальному колоритові місцевого життя й особливостям краю. Навпаки, всі ці зовнішні аксесуари зливались в одну гармонійну цілість, яка відразу ж викликала враження й думку про відрубність революційного руху на Кубані від галасливого й занадто претензіонального руху «русской революціонной демократіи», що з самого початку революції все намагалась «шапками забросать» всяке стремління національностей і країв до будування свого життя власними своїми силами. Кожен найменший прояв місцевої відрубності приємно вражав око й почуття українця, бо всюди, де тільки він міг зауважити такі особливості, він своїм внутрішнім чуттям пізнавав свого союзника в боротьбі проти централістичних тенденцій «общерусской» демократії.

Так було й зі мною під час зустрічі з Л. Л. Бичем. Його зовнішній вигляд в моїй уяві символізував кубанську відрубність. А почуття своєї

окремішності таїть у собі зерно сепаратизму. Та й я, зрештою, мав у себе на плечах у формі на срібних, золотом шитих погонах богданівського полку емблему українського сепаратизму. Я з Л. Л. Бичем говорив як українець з українцем. Не був я у ролі інтерв'юера у п. міністра-президента і не занотовував собі негайно до книжечки кожну фразу голови уряду; тому не можу з вичерпуючою повнотою відновити зміст нашої розмови, але головні її пункти у мене збереглись у пам'яті. Л. Л. Бич детально розпитував про перебіг подій на Україні й спеціально у Києві, про дійсні цілі й напрям політики Центральної Ради, становище на фронті й позицію нашу в справі миру з центральними державами і взагалі про всі актуальні в той час питання, а особливо про відношення до большевицької влади. Я старався з можливою точністю вияснити становище Центральної Ради й уряду Української Народної Республіки в усіх справах, які були порушені під час нашої розмови і в свою чергу просив Л. Л. Бича вияснити основний напрям політики уряду Кубані й його відношення до нас *.

Інформації Л. Л. Бича насамперед з повною очевидністю свідчили про те, що, сидячи в Києві, ми або неясно уявляли собі реальний стан справ на Кубані, або не надавали належного значення деяким обставинам, які в житті Кубані грали в дійсності роль чинника першорядної ваги. Не всі з нас, наприклад, добре знали, як гостро тут стоїть питання про взаємовідносини між козаками й некозачою частиною населення. Так само й справа міжнаціональних відносин на Кубані не для всіх нас в достаточній мірі була ясною.

Після бесіди з Л. Л. Бичем для мене принаймні стало більше, ніж очевидним, що поширена серед українців думка, нібито Кубань є просто собі східною частиною української землі, є більше-менше ілюзорною і навіть до певної міри шкідливою.

Відносини тут були значно більш скомпліковані, ніж оця дуже простолінійна концепція про «безумовний український характер» Кубані. Її населення поділене було двома доволі різкими перехресними лініями: одною лінією воно поділене було на дві станові групи — козаків

---

* П. Сулятицький у своїй книжці «Нарис з історії революції на Кубані», згадуючи про перебування нашої делегації у Катеринодарі, у примітці на ст. 2. пише: «Ні з Кубанню, ні з Південно-Східнім Союзом порозумітись делегатам України не пощастило. Уряду Союзу в Катеринодарі вони не застали, а кубанці від рішучих виразних кроків ухилялись». Це не зовсім вірно. Наша делегація мала доручення «порозумітись» з урядом Південно-Східного Союзу, а не з Кубанню. Тому, власне, ми жодних пропозицій кубанському урядові не робили, а тільки взаємно інформувались. Отже, ніяких рішучих кроків не було потреби робити.

та «іногородніх», другою лінією — національно — на українську й російську частини. Отже, ні по лінії поділу станового населення краю не представляло собою однорідної групи, бо козацтво складалось із двох частин — української (чорноморці) й російської (лінейці); по лінії національного поділу воно так само було гетерогенного складу, бо й українська, й російська частина складалась почасти з козаків, а почасти з «іногородніх». В таких умовах тяжко, звичайно, провадити певну лінію політики у відношенні до України з її на той час уже доволі явно означеною тенденцію до творення своєї державності. Дійсний зміст проголошення Центральною Радою в листопаді 1917 р. Української Народної Республіки трудно було заховати за ініціативою її в справі утворення федерального загальноросійського уряду. Тому й відношення різних членів кубанського уряду до політики Центральної Ради було різне: українці їй симпатизували, а росіяни навпаки.

Та, властиво, в часі перебування нашої делегації на Кубані ще навіть не існував справжній крайовий уряд, бо в його складі «іногородніх» ще не було. Порозуміння між козаками й «іногородніми» та утворення коаліційного крайового уряду сталось уже після нашого від'їзду, а в часі нашого перебування в Катеринодарі робились лише перші кроки, в цьому напрямі. Отже, Л. Л. Бич, як голова уряду, не міг нам давати якихось зобов'язуючих цілий уряд запевнень, або приобіцювати нам його активну поміч. Та ми цього не домагались, не маючи такого доручення від свого уряду. Для нас важно було з'ясувати дійсний стан речей і можливості на майбутнє.

Щодо справи миру, то Л. Л. Бич заявив себе сторонником ідеї про загальний мир і противником сепаратного миру російської республіки з центральними державами. В цьому відношенні він був виразником позиції, яку займав цілий тодішній кубанський уряд.

В питанні про майбутній державний устрій кубанський уряд займав виразну позицію федералізму. В цьому відношенні наші становища були дуже близькими, хоч у позиції кубанців не можна було тоді запримітити явних сепаратистично-самостійницьких тенденцій, які доволі виразно виступали в актах Центральної Ради. Одначе виявлялось, що при всій подібності, якщо не повній ідентичності, позицій українського й кубанського урядів в питанні про демократичний і федеративний устрій російської республіки, здійснення пропозиції Центральної Ради про утворення федерального уряду наражалось на певні труднощі. Керуючі політичні кола на Кубані вважали московських большевиків за насильних захватників і узурпаторів влади, і тому творення загальноросійського уряду з їх участю не могло тут зустрінути прихильного відношення. Кінець-кінців, це питання мав обміркувати й так чи

інакше вирішити уряд Південно-Східного Союзу, до якого власне й була адресована привезена нашою делегацією пропозиція Центральної Ради. На думку Л. Л. Бича, не виключена була можливість контрпропозиції з боку союзного уряду про утворення федерального уряду без большевиків.

Про можливість безпосереднього зв'язку Кубані з Україною в тій чи іншій формі Л. Л. Бич висловлювався дуже обережно. Говорив він, звичайно, не про свої особисті в цій справі погляди, а про настрої й погляди кермуючих місцевих політичних діячів. В умовах тодішньої кубанської дійсності ця справа в той час ще не могла бути предметом чи змістом практичної політики. На перешкоді тому стояла не тільки неунормованість внутрікубанських відносин, але й не досить висока політично-національна свідомість української частини населення Кубані. Любов до України й стихійне почуття спорідненості не перетворились ще у сформовану свідомість необхідності державно-політичної єдності, хоч початкові елементи такої свідомості, без сумніву, уже народжувались.

Бесіда з Л. Л. Бичем була для нас надзвичайно інтересна й дуже повчаюча. Ми почули від нього не тільки сухі інформації, але й оцінку подій, ілюстровану різними нам перед тим мало або й зовсім не відомими фактами. Чи була та оцінка правильна й чи висловлені ним погляди були бездоганні — то інша річ. Бо ж errare humanum est!* Але в кожному разі ту оцінку й погляди ми почули від видатного громадського й політичного діяча та свідомого українця, який без порівняння більше за нас зорієнтований був у всіх місцевих справах, політичних настроях і характеристичних особливостях життя свого краю.

Наприкінці нашої бесіди Л. Л. Бич сказав нам, що він довідається, коли нас може прийняти Кубанський Військовий Отаман і про час прийому нас повідомить. На цім ми й попрощались.

Другого дня ми були на аудієнції у Військового Отамана полковника Філімонова. Нас привезли до отаманської палати й провели зразу до зали, де були вже Отаман полковник Філімонов і голова уряду Л. Л. Бич, який нас і представив отаманові.

Аудієнція носила характер чисто офіційного акту. Після взаємного привітання я вияснив мету нашого приїзду до Катеринодара й характер нашої делегації. На це Отаман відповів мені, що в цих справах я мав би переговорити з урядом. Так само й на мої делікатні спроби порушити деякі питання щодо напряму кубанської політики він не менше делікатно відповів знов же покликанням на компетентність свого уряду.

---

* Errare humanum est! *(лат.)* — Помилятися властиво будь-якій людині. — *Ред.*

Становище Військового Отамана найбільше відповідало б становищу президента республіки. Отже, цілком натуральним було, що й наша аудієнція відбувалась у присутності голови уряду. Поведінку Отамана також можна було б розуміти як виявлення головою держави похвальної лояльності супроти свого уряду, який веде політику і за неї відповідає. Але в даному разі якось мимоволі закрадалась думка, чи не є причиною такого занадто здержливого поступування Отамана-росіянина-лінейця та обставина, що на аудієнції у нього була українська делегація.

Загалом ціла ця аудієнція залишила в мене враження певної беззмістовності й чисто формального акту. Єдине, коли Отаман говорив нібито з щирим (зрештою, для військової людини цілком зрозумілим) інтересом, це був момент, коли він розпитував мене, що означають золоті букви на моїх погонах «Б. Х». («Богдан Хмельницький»), як утворився Богданівський полк, як взагалі стоїть військова справа на Україні, якою мовою командують і хто виробляв форми команди.

Задовольнивши з можливою повнотою цікавість Отамана в цьому відношенні, я мав глибоке переконання, що більше теми для розмови не знайдеться і тому треба кінчати акт офіційної ввічливості, бо інакше запанує дуже неприємна в таких обставинах мовчанка. Мабуть, те ж саме думали й усі інші присутні, бо одночасно ми всі встали, стиснули один одному руки, й на тому аудієнція наша скінчилась.

Приїзд нашої делегації до Катеринодара припав якраз на цей час, коли там зібралась Крайова Рада, а три дні пізніше відбувся з'їзд представників усього населення Кубані – козачого й «іногороднього». Ми вже встигли побачитись за цей час з кількома чільними кубанськими особами, в тому числі з головою Крайової Ради М. С. Рябоволом [206] і з членом уряду Південно-Східного Союзу І. Л. Макаренком. Тепер годилось відвідати засідання законодавчого органу краю.

Отже 11 грудня (ст. ст.) 1917 р. ми відвідали вечірнє засідання Крайової Ради, яке відбувалось у помешканні театру. По умові з головою Крайової Ради М. С. Рябоволом і з деякими членами уряду в той день ми мали бути присутні на засіданні Ради лише як почесні гості і не мали виступати з привітанням. Рішено було, що з привітанням від Центральної Ради ми виступимо другого дня, коли буде відбуватись спільне засідання представників усього населення краю. Таким чином, ми не дали б приводу до виникнення фальшивого враження, нібито делегати Центральної Ради підкреслюють свої симпатії до козачої частини населення краю й ігнорують «іногородніх».

Коло 7 год. вечора разом з І. Л. Макаренком ми прибули до театру й увійшли до ложі бенуару на правому боці від сцени. У ложі сидів учений-

статистик і найстарший кубанський козак Ф. А. Щербина [207]. Після того, як І. Л. Макаренко представив нас, Ф. А. Щербина сердечно нас привітав; згадав дещо із свого минулого, свої зустрічі із видатнішими українськими діячами; пригадав, як С. В. Петлюра, ховаючись від переслідування царських жандармів, жив якийсь час на Кубані й працював у нього.

Познайомились і переговорили з лідером черкесів Султан-Шахим-Гіреєм. Починалось засідання ради. На сцені стояв стіл президії. Цілий партер і ложі зайняті були членами Ради. Горішні місця займала, видно, публіка. Більшість членів Ради були поважні козаки; багато сивоусих — це все «старики». У задніх рядах видно було молодших депутатів Ради; темнувато-сірі черкески на них були потріпані, обличчя невеселі, стомлені; це, без сумніву, були «фронтовики». На правій від сцени половині партеру окремою групою сиділи депутати, одягнені так само, як і всі інші, в черкески, але в кругленьких папахах; це — черкеси. Загальний образ зібрання мальовничо-привабливий. Живі запорожці... Січ... Багатий матеріал для мистецької творчості Рєпіна. І яким же несподіваним дисонансом прозвучали перші ж слова, коли відкрилось засідання Ради! Засідання провадилось російською мовою. Я добре чув, як козаки-чорноморці говорили між собою своєю рідною «чорноморською», себто доброю українською мовою, але це була проста мова, мова дружніх, інтимних зносин, якою вони, однак, не користувались у прилюдних офіційних виступленнях; виходячи на трибуни, речник-чорноморець говорив іншою мовою — офіційною «панською», себто російською, хоч кубанські козаки-лінійці прекрасно розуміли українську. Загальна доля українців не минула, отже, й нащадків запорожців.

Відкривши засідання Ради, голова її М. С. Рябовол подав до її відома, що для переговорів з крайовим кубанським урядом та урядом Південно-Східного Союзу прибули делегати Української Центральної Ради, які є присутні в залі засідання Крайової Ради. Обернувшись у нашу сторону, М. О. Рябовол звернувся до нас з привітанням і просив членів Ради прилучитись до його слів привіту. З цілої зали й зі сцени почулись гучні оплески. Кілька сот очей було звернено у наш бік; вони шукали і, видно, що не знаходили тих, кого вітали. Я встав і поклоном відповів на привітання. Цей мій рух дав, очевидно, можливість усім присутнім точно встановити, де є, власне, вітані гості. Разом з тим це було ніби сигналом для збільшення сили оплесків, які перейшли у справжню овацію. Якийсь незвичайний ентузіазм опанував присутніх на засіданні. Члени Ради й президія встали з своїх місць і стоячи продовжували плескати. Чи гукав хто що-небудь під час цієї овації, я не пам'ятаю або, може, просто я не чув тих вигуків, бо не вихор, а ураган і грім оплесків наповнив цілу театральну

залу і оглушав. Та й я був занадто зворушений таким прийомом і не міг, звичайно, холодним розумом виучувати все те, що навкруги мене в той момент діялось, фіксуючи все це в своїй пам'яті.

Пригадую, що на якийсь час мій погляд зупинився на групі черкесів, які стояли недалеко від нашої ложі. Вони з не меншою, ніж інші члени Ради енергією й чуттям виявляли нам свої симпатії. І ще не можу забути зоріючого натхненням обличчя одного вже сивого козака, що також стояв неподалеку від нас. Повним приязні поглядом злегка вогких очей він вдивлявся в наші обличчя, плескав у долоні і ніби в потвердження всієї глибини й щирості свого почуття, любовно кивав нам сивою головою. Потрохи овація стала стихати і майже зовсім уже улягласъ, коли десь з протилежного до нас боку зали кілька більш ентузіастично настроєних членів Ради знов заплескало незвичайно енергійно. Ці оплески невеликої групи підхоплені були цілою залою, і сцена овації повторилась знов. Скільки часу вона тривала, — сказати не можу. Може, й не дуже довго, але здається мені, що довго. В кожному разі вона мене глибоко зворушила. Після неї я певний час не міг спокійно слідкувати за дальшим перебігом засідання Ради. В голові роїлись свої думки. Думалось: ніякими людськими силами не можна штучно викликати подібне виявлення почуття й настрою; це є та сама стихія, яка глибоко захвилювалась також і на просторах України; ця українська стихія така буйна й могутня, що пірвала за собою й своїх інонаціональних земляків (бо ж серед членів Ради була й значна кількість козаків-лінейців); не може бути, щоб виявлена з таким ентузіазмом непереможна сила біо-психічного зв'язку й спорідненості душі двох частин одного народу не розвинулась у щось більше, ніж почуття близькості й любові; мусить це почуття перетворитись у свідомість єдності, а за нею мусить прийти й створення інших форм співжиття окремих віток одного народного дерева, одної нації...

Не майстер я описувати внутрішні чуття, які хвилюють людину, тому й тут не буду пробувати це зробити. Одно я знаю, що за перейдений час революції два рази я пережив подібні моменти глибокого зворушення, захоплення, пафосу: перший раз у квітні 1917 р. під час Національного Конгресу, коли кілька сот голосів присутніх наповнило залу Купецького зібрання у Києві звуками українського національного гімну, і другий раз під час II Військового з'їзду у червні, коли більше тисячі членів з'їзду, вислухавши I Універсал Центральної Ради, з молитвеною пієтністю, стоячи навколішки, співали «Заповіт»...

Ми не були до кінця того вечірнього засідання Крайової Ради, бо треба було відбути чергове побачення. В кулуарах театру, якими ми

йшли, стояли групи членів Ради й, очевидно, охорона із козаків частин місцевого гарнізону. Нас привітно здоровили й віддавали пошану.

Відбувши побачення, по вечері ми вернулися до своєї кімнати в гостинниці. Під час цього побачення, на якому окрім і нас двох українських делегатів були присутні І. Л. Макаренко й ще один член уряду Південно-Східного Союзу, ми умовились з І. Л. Макаренком, що він скомунікується з іншими членами союзного уряду і вияснить, чи маємо ми чекати інших членів уряду в Катеринодарі, щоб відбути з цілим урядом спільну конференцію, чи для цієї цілі ми мали б їхати до Новочеркаська.

Другого дня, ц. т. 2 грудня (ст. ст.) збирався у Катеринодарі обласний з'їзд, на якому ми мали виступити з привітаннями. Треба було порадитись з колегою Є. Онацьким щодо характеру наших виступів та змісту промов. Тепер ми вже могли радитись між собою зовсім вільно, бо жили тільки вдвох у кімнаті. Приїхали ми до Катеринодара, як я казав, у своїм окремім вагоні, в якому могли б, звичайно, жити протягом усього часу, поки перебували у Катеринодарі. Але наші теперішні господарі — кубанський уряд — були у відношенні до нас такі дбайливі, чемні й гостинні, що не дозволили нам лишатись у нашім рухливім помешканні-вагоні, а дали до нашого розпорядження дуже добру, гарно влаштовану кімнату у військовій гостинниці. Ціла ця гостинниця була гарно влаштована: без зайвого люксусового урядження, але доволі модерно й культурно. Було в ній тихо, приємно, затишно. Отож і ми могли тепер спокійно порадитись.

Я мав на увазі використати свій виступ для з'ясування становища Центральної Ради, її політики, відношення до інших новоутворених республік і автономних країн, її позиції в питанні про федерацію і, вкінці, вияснити ціль нашого приїзду. Щодо Є. Онацького, то він висловив бажання зачепити в своїй промові дуже гостре питання про «небезпеку контрреволюції справа і зліва», як він сам сформулював цю тезу своєї проектованої промови. Само собою розуміється, що я не мав права ні вказувати, ні забороняти йому брати ту чи іншу тему для своєї промови. Але я вважав ту тему за цілком невідповідну для привітальної промови, бо вона була в кожному разі дискусійного, а не декларативного характеру. Із розмов з місцевими діячами, а почасти й з деяких окремих балачок, які доводилось випадково чути, я вже знав до певної міри, які є настрої серед тутешньої людності. Симпатії до большевиків були вже й серед певної частини козацтва (головно фронтовиків), а серед «іногородніх» вони були чимало помітні і, мабуть, ще більше поширені. Тому а ргіогі можна було сподіватись, що оскільки перша частина тези («небезпека контрреволюції справа», ц. т. з боку російських монархістів

і чорносотенців) буде прийнята прихильно, остільки ж друга її частина («небезпека контрреволюції зліва», ц. т. з боку большевиків) навпаки може викликати велике невдоволення. Я радив своєму товаришеві по делегації не порушувати цієї теми у своїй промові, бо ж привітальна промова мусить бути більше урочистою, а не полемічною. Ми мали виступати перед з'їздом, складу й настроїв якого добре не знали і могли б наразити на неприємність і себе, і своїх тутешніх прихильників. Є. Онацький настоював все ж таки на своїм, запевнивши, що він зуміє знайти цілком лояльні й відповідні форми висловлення своїх думок. На тому ми й кінчили свою нараду.

Ранком другого дня ми знов прибули до того ж театру і знов зайняли місця в тій самій ложі. Відкриття з'їзду відбулось з запізненням. Перед відкриттям я вийшов до кулуарів і далі до якогось закутку, де курили. Всюди було багато делегатів. Вони збирались групами й гаряче між собою дебатували. Склад окремих груп був дуже різнородний. Козацькі черкески мішались з цивільними одягами й вояцькими шинелями. Дебати йшли по питаннях, які в той час хвилювали всіх; дебатували пристрасно, але особливої гостроти набирали дебати, коли доходило до питання про відношення до московських большевиків. Переходячи від одної групи дебатерів до другої, я міг пересвідчитись, що переважна частина большевицьких прихильників була в цивільних одягах й шинелях. Однак немало було й молодших козаків-фронтовиків, які солідаризувались з ними і в дебатах їх підтримували; фронтовики гостро висловлювались, відповідаючи своїм «старикам». А ці останні, не маючи, видно, досвіду у політичних дискусіях та ще менше, мабуть, знаючи ходячу і вже значно заяложену термінологію таких дискусій, твердо стояли на своїх позиціях, обороняючись проти нападів не все однаково влучно й з перемінним успіхом. Про большевиків «старики» не хотіли й слухати та вважали, що тільки шаблею можна розв'язати питання про взаємовідносини з ними. Було ясно, що між «стариками» — батьками й «фронтовиками» — синами виросла стіна взаємного нерозуміння і недовір'я, а може, й ворожнечі. У своєрідній інтерпретації виникло й на Кубані старе, але вічно нове питання про відносини «батьків і дітей»...

Само собою розуміється, що й українське питання не залишилось без уваги дебатерів. Згадували Центральну Раду (частіше її називали Київською Радою); критикували чи обороняли її політику; кваліфікували її як «контрреволюційну» або «національно-революційну» в залежності, очевидно, від переконань чи просто почуття даного речника. Один раз і я, помимо своєї волі, взяв невелику участь у дебатах. Я стояв собі й мирно курив, не втручаючись у розмови та думаючи, що мене тут ніхто не знає і не

звертає на мене уваги. Нараз із однієї групи, що дебатувала недалеко від мене, виступив якийсь молодший чоловік східного чи семітського типу й, звертаючись просто до мене, почав свою філіпіку на адресу Центральної Ради. Говорив він несотворенні речі явно большевицької фабрикації на манір усіх тих фабул, які поширювали тоді большевики про Центральну Раду (в роді того, що Генеральний Секретаріат Центральної Ради зветься так через те, що він складається із генералів). Не бажаючи встрявати в сперечання з цим невідомим мені дуже азартним суперником, я обмежився на тому, що рішуче спростував усі його неправдиві й доволі безглузді твердження та різко заявив, що для того, щоб мати право про якусь справу висловлювати свої думки, треба насамперед щось у ній тямити, а не ляпати язиком різні дурниці. Дехто мене підтримав; занадто проворний молодик, здається мені, не сподівався такого афронту, бо, нічого не відповівши мені, одійшов набік. Вернувшись до своєї ложі, я про все «відєное і слишаное» переказав своєму товаришеві по делегації.

Почалось засідання з'їзду. Делегатів на з'їзді було значно більше, ніж напередодні на засіданні Ради. Переважна більшість делегатів зайняла місця, поділившись на дві великі групи: козаків і іногородніх. Менша частина засіла в задніх рядах; всуміш козаки з некозаками. За столом на сцені засіла дуалістична президія: посередині голова Крайової Ради М. С. Рябовол та голова (прізвища не пам'ятаю) Виконавчого Комітету громадської крайової організації «іногородніх»; направо й наліво від них члени президій обох представницьких органів, причому ці члени президій посідали не всуміш, а окремо козаки та черкеси й окремо «іногородні». Склад і розміщення президії відбивали в собі поділ самого з'їзду й населення цілого краю на дві категорії людей, між якими ще не дійшло до порозуміння.

Першим привітав з'їзд голова Крайової Ради М. С. Рябовол, а за ним привітав його голова Виконавчого Комітету. Обидва підкреслювали велике значення для життя й нормального розвитку краю об'єднаної праці всього населення. Здавалось мені, що ця ідея не тільки не була чужою для присутніх учасників з'їзду, але й приймалась ними приязно, бо обидві промови покриті були рясними оплесками.

Далі вітав з'їзд Військовий Отаман полковник Філімонов. Він особливо виразно підкреслював необхідність збереження ладу й боротьби з розкладовими елементами. Маю враження, що його промова була вистилізувана так, що не зачіпала прямо нікого, але, дешифруючи її, я міг би деякі натяки прийняти й на адресу українських політиків та їх «розкладового» впливу на інші країни. Одначе, не маючи перед собою тексту отаманської промови, не хочу нічого позитивно стверджувати.

Після отамана слово для привітання було дано нам. Першим говорив я, а потім Є. Онацький.

З'їзд, чи принаймні більшість його членів, зустрів моє появлення на сцені дуже прихильно, привітавши мене рясними оплесками. Якийсь час я не міг навіть почати своєї промови. Коли оплески уляглись, я почав своє привітання; на початку говорив по-українськи, але потім, заявивши, що хочу, щоб мою промову зрозуміли всі присутні, продовжував по-російськи. Говорив я про те, про що ми умовились напередодні увечері. Все йшло добре, мене уважно слухали. Але коли я сказав, що Центральна Рада не визнає Раду Народних Комісарів за всеросійський уряд, а може вважати її хіба тільки за уряд Великоросії, то з лівого заднього кутка зали, де під навісом згромадилась, очевидно, опозиційна частина членів з'їзду, хтось голосно гукнув: «Позор!» Одначе більшість членів з'їзду заплескала, а кілька голосів подало репліку: «Правильно!» Президія швидко відновила спокій в залі і я без перешкод цілком благополучно закінчив своє привітання, говорячи наприкінці знов українською мовою.

За мною вийшов Є. Онацький. Не зважаючи на обставини, він таки почав розвивати тему про «контрреволюцію справа і зліва». Як я й пророкував йому, його міркування про праву контрреволюцію слухали прихильно й одобрювали. Але коли він заговорив про ліву контрреволюцію, то зчинився великий галас. Почулись вигуки: «Долой!», «Вон!», «Контрреволюционер!» і т. д. Частина з'їзду плескала, висловлюючи тим своє співчуття промовцеві, але це ще більше дратувало опозиціонерів і вони гукали ще дужче. М. С. Рябоволові з великим трудом удалось відновити в залі тишу й спокій. Він звернув увагу членів з'їзду на те, що не годиться їм так нечемно поводитись зі своїй гостем. Шкода, що мій товариш по делегації Є. Онацький не прислухався до цього слушного зауваження голови Ради, яке vice versa* він міг направити також і на адресу гостя. Є. Онацький, видно, розгубився, бо замість того, щоб якось обминути це слизьке місце, він знов повторив щойно висловлене. Цим повторенням він спровокував новий вибух протестів; почався знов галас ще з більшою силою, ніж раніше. Вже обидва голови насилу втихомирили з'їзд. Після того мій товариш, який говорив російською мовою, не можучи, мабуть, від схвилювання дібрати відповідних російських виразів, став без очевидної потреби повторювати про «здобутки революції», забувши російський вираз «достиженія революції» і зрештою зім'яв свою промову та закінчив її без жодних «здобутків», а скорше навіть навпаки.

---

* Vice versa *(лат.)* — навпаки. — *Ред.*

Я не міг і не можу простити цього виступу своєму товаришеві по делегації. Мені до крайності соромно було за його нетактовність. Тоді, признаюсь, я щиро жалкував, що згодився їхати з есерівським «контрольором». Злий я був на українських есерів, які наділили були мене таким «контрольором», сердився й на М. С. Грушевського, який з ними солідаризувався. Але це вже справа минулого. Другого дня катеринодарські газети помістили наші промови, як годиться, дещо перекрутивши.

Незважаючи, однак, на цю невдачу нашого виступу перед представницьким зібранням цілого краю, на внесення голови Ради М. С. Рябоволa з'їзд ухвалив надіслати Центральній Раді привітну телеграму. В той час справа комунікації й поштово-телеграфних зносин стояла кепсько і не можна було мати певності в тому, що вислана з Катеринодара телеграма буде одержана в Києві. Кілька членів з'їзду, що мали скласти текст телеграми, рішили все-таки вислати її Центральній Раді, а відпис її дати мені на руки для передачі його по приналежності після нашого повороту до Києва. До кімнатки за лаштунками, де комісія складала текст телеграми, покликали мене, щоб довідатись від мене про деякі офіційні титули й точні імена. Бувши присутнім при праці комісії, я був свідком такої сцени. Текст було вироблено, перечитано й ухвалено; запропоновано, щоб підписаний він був так: «Кубанська Крайова Рада». Всі погодились, але один черкес пропонує додати ще «і черкеси». Йому стали доводити, що це є зайва річ, бо черкеси є також члени Ради, але він настоював на своїм додатку на тій підставі, що в Києві, мовляв, не знають про те, що черкеси є членами Ради і можуть підозрівати їх у небажанні послати Українській Центральній Раді своє привітання; вони ж, черкеси, обов'язково хочуть, щоб у Києві їх привіт прочитали. Тільки після мого запевнення, що в Києві про те відомо і що, нарешті, я особисто можу про це засвідчити, внескодавець згодився свій додаток зняти, але мене просив все ж таки належні пояснення з цього приводу у Києві кому слід подати. Я, звичайно, дуже радо таке зобов'язання на себе прийняв і його чесно виконав, бо ж зворушливо-милий вияв симпатії з боку черкесів до України мене до того справді зобов'язував.

Перед з'їздом стояли дуже важні завдання: він мусів унормувати відносини між двома частинами населення Кубані й знайти приємлимий для обох сторін modus vivendi. Для всіх було очевидно, що відсутність порозуміння між козаками й «іногородніми» шкідливо відбивається на цілому житті краю. В час нашого перебування у Катеринодарі робились ще тільки перші кроки в цьому напрямі; дальші етапи порозуміння й остання фаза розвитку переговорів, що закінчились певною угодою, припадають на той час, коли ми вже з Кубані від'їхали.

Козачий організм роз'їдала тоді іржа внутрішньої незгоди й суперечностей. Стомлені війною фронтовики та певна частина біднішого козацтва, без сумніву, не мали охоти збройною рукою боронити свій край перед небезпекою большевицької навали, в той час як «старики» й заможне козацтво, навпаки, були настроєні войовничо супроти большевизму.

Отже й внутрі самого козацтва треба було полагодити відносини між різними його елементами. Звичайно, почуття економічного нерівенства не можна знищити без усунення самої причини цього почуття; так само й фізичну та моральну втому людини не можна перемогти, не давши їй спочинути. Однак відповідною сугестією можна до певної міри приспати перше й примусити на якийсь час забути друге. Сила сугестії з часом уменшується й її вплив зникає, але певний час вона все ж таки діє. В цьому відношенні велику роль грає почуття приналежності людини до якогось колективу. А козацтво і є якраз тим колективом, приналежність до якого виховує в окремого індивідуума сильно розвинене почуття солідарності.

Козацтво не було морем людського піску, як інші верстви трудового люду, окремі індивідууми якого організаційно між собою майже не були зв'язані. Навпаки, це була справжня організована громада, приналежність до якої і навіть цінність самої приналежності відчував кожен її член. Не говорю, розуміється, про виїмкові явища й можливі виключні натури, але щодо широкої козачої маси, то це, очевидно, можна твердити з певністю. Та навіть стороння людина без труду помічала всюди вплив і значення колективу — Войска. Я особисто, проходжуючись у вільний час містом, всюди бачив докази видатної ролі колективу Війська в житті краю. Все більш примітне, на чому спиниться зір глядача, носить на собі печатку цього колективу: собор, отаманська палата, різні урядові установи, школи, гостинниця і т. д. — все це військове. Ціле місто Катеринодар стоїть на військовій землі, та й цілої території Кубані, разом з усіма її земними й водними багатствами, господарем є Кубанське Військо. І коли стороння людина так ясно й виразно відчуває силу, значення й вплив цієї економічно далеко не вбогої й станово більшеменше в собі замкненої козачої громади, то, очевидно, стократ сильніше відчував силу й впливи тієї громади її окремий член — кубанський козак. Ясно, що внутрішньої боротьби, що її джерелом є економічне нерівенство, громада без відповідних реформ не в силі усунути, але силою свого авторитету вона може її на якийсь час приголомшити чи навіть спинити. І взагалі в умовах, коли окремі людські одиниці зв'язані між собою почуттям станової солідарності та коли над одиницею тяжить авторитет громади, внутрішня боротьба відбувається тяжко, набирає викривлених

форм і болюче відчувається обома сторонами, які між собою борються на одному ґрунті й солідаризуються на другому. «Іногородне» населення Кубані також, розуміється, поділене було на різні соціальні верстви й політичні угрупування. Але це населення не являло собою громади на подобу козацтва. Тому й боротьба внутрі цього населення розвивалась так само, як і в кожному іншому суспільному організмі, побудованому на соціальному нерівенстві його членів; протилежність соціально-економічних інтересів не скрашувалась і не приборкувалась почуттям станової єдності. Єдино, що, цілком до того ж формально, лучило між собою цю частину населення Кубані, було те, що вони не належали до козаків і творили категорію подекуди обмежених у правах «іногородніх»; ця формальна категорія єднала людей за прикметою скоріше негативного, ніж позитивного значення.

Отже, серед козацтва, а спеціально серед чорноморців, був далеко більш сприятливий, ніж серед «іногородніх», ґрунт для того, щоб викликати серед них настрої й почуття, які примусили б їх призабути про внутрішні незгоди й об'єднатись для спільної акції. Треба було тільки відповідним актом поставити їх під вплив внутрішнього глибокого почуття приналежності до колективу — Війська. Для цього улаштовано після відкриття об'єднаного з'їзду урочистий парад.

Я не хочу твердити, що перед цим парадом не було зроблено відповідних заходів для того, щоб усунути внутрішні суперечки, які роз'їдали військове тіло. Дуже можливо, що перед тим відбувались наради, вироблялись проекти реформ і необхідних змін дотеперішнього ладу, приймались якісь ухвали, давались певні обіцянки і т. д. Але я не сумніваюсь також і в тому, що ініціатори урочистого параду надавали велике значення й цьому актові, бо він, безперечно, мусів спричинитись до витворення атмосфери, сприятливої для відновлення до певної міри захитаної козачої солідарності й єдності. Думаю, що вони не помилялись.

Парад відбувся у присутності Військового Отамана, членів Крайового Уряду, президії Крайової Ради. Нас також запросили як почесних гостей. У параді брали участь і старші козаки, й молодші фронтовики. Як це буває тільки при урочистих парадах, несли військові регалії. Було їх, думаю, понад 70 різних предметів. Несли старі військові прапори, литаври, бунчуки, срібні труби, відзнаки... багато несли речей. І кожна та річ мала свою історію, що зв'язана була з певним моментом життя чорноморців. Чи збереглась вона ще з давніх часів та перейшла до сучасних нащадків запорізьких козаків від дідів-прадідів, чи здобута була в боях, чи подарована котроюсь царицею — все одно вона наочно свідчила про минуле війська. Не були козаки-чорноморці якісь

безбатченки, «Івани-непомнящіє», «православниє»; мали вони свою історію, задокументовану і ніби втілену в тих почесних регаліях. І кожен член чорноморсько-козачої родини, якщо й не добре знав, то, напевне, всім єством відчував її, а тому й урочистий парад з несенням військових регалій не міг не викликати в ньому піднесення, почуття своєї гідності й солідарності з своїми братами-козаками, бажання боронити землю, здобуту зі зброєю в руках його предками.

Якщо таку ціль поставили собі ініціатори параду, то вони її осягли. Парад підіс настрій учасників і присутніх і, видимо, зворушив всіх, в тому числі, признаюсь, і мене. Навколо місця, де стояв Отаман і почесні особи, згромадилось велике число старшого й молодшого козацтва. Старий сивоусий генерал Кокунько говорив промову. Говорив він російською мовою, а думки, чуття і навіть фразеологія були в нього українські. Все згадував і покликувався на традиції, звичаї й славу запорожців. Душа й стихія українська в цей момент панувала над усіми.

Атмосфера для примирення була створена. Вчорашні, може, ще й сьогоднішні противники не почували вже себе такими і мирились. Я бачив ці сцени примирення: стоїть «старик», а недалеко від нього молодий козак; у «старика» роблено-суворий погляд, бо він знає, що внутрішньо він уже не сердиться на молодшого; молодий скидає шапку, і вони без урочистих промов і фальшивого патосу чоломкаються, а потім кількома короткими реченнями взаємно обіцяють «стоять за одно». Примирення сталось. Як довго воно триватиме?

Поза участю в урочистих актах місцевого життя, одвідин, засідань представницьких органів та офіційних візитів і виступів ми відбували побачення й наради ділового характеру. Найбільше сходились з заступником голови уряду Південно-Східного Союзу І. Л. Макаренком, з яким бачились майже щодня і який взагалі виявляв у відношенні до нас велику увагу й гостинність. Пригадую собі добре, як він нас шанував обідом, під час якого ми наочно (й на смак) могли пересвідчитись в «ізобілії плодов» землі кубанської та багатстві й різнородності річної та морської фауни: самих рибних закусок було стільки, що покуштувавши потроху кожного сорту, можна було насититись.

І. Л. Макаренко посередничав і улаштовував нам побачення з потрібними особами. В той вечір, коли ми були перший раз присутні на засіданні Крайової Ради, ми зійшлись на коротку розмову з членом уряду Південно-Східного Союзу — представником Астраханського війська, а на другий день після урочистого параду відбулась у нас конференція з кількома членами того уряду, присутніми в той час у Катеринодарі. Зійшлись ми на конференцію в помешканні, де урядував І. Л. Макаренко.

Присутніх було, окрім нас двох українських делегатів та І. Л. Макаренка, ще три члени уряду Південно-Східного Союзу і один член Кубанського уряду. Чи всі три особи (прізвищ їх не згадаю), що їх тут зазначаю як членів уряду Південно-Східного Союзу, були дійсними членами, чи, може, хтось із них був заступником члена уряду, — цього з точністю тепер сказати не можу. Знаю тільки точно, що один (русявий хорунжий Астраханського війська) був, без сумніву, членом уряду, а, два інші були присутні на конференції також із титулу членства в тім уряді.

Предметом конференції було обговорення привезеної нами пропозиції Центральної Ради. З самого початку конференції стало ясним, що жодних дефінітивних рішень з цього приводу присутні члени уряду Південно-Східного Союзу прийняти не можуть і відповіді нам дати також не можуть, бо не вважають себе компетентними в такому складі щось вирішувати. Невідомо було також, чи інші члени союзного уряду приїдуть до Катеринодара для вирішення цієї справи і чи взагалі ми могли сподіватись одержати формальну відповідь уряду Союзу тут, у Катеринодарі. Вияснялось, що не виключена була можливість неприїзду повного чи достатнього складу союзного уряду до Катеринодара і що в такому разі нам довелось би їхати до Новочеркаська, де ми мали б перевести пертрактації з іншими відповідальними членами уряду Південно-Східного Союзу. Таким чином, означався й характер нашої тодішньої конференції: були висловлені погляди окремих членів уряду, наші пояснення й контрзауваження, але рішення прийняті не були. Загально можу сказати, що окрім І. Л. Макаренка, всі інші присутні на конференції члени союзного й кубанського уряду були доволі скупі на висловлення своїх думок. Ставили деякі запитання до пропозиції Центральної Ради і коротко висловлювались до тої чи іншої точки пропозиції, було видно, що свої заяви вони й самі не вважають за відповідальні. Головним речником з боку членів уряду Союзу був І. Л. Макаренко. Через те, що ми з ним говорили кілька разів окремо і що на конференції він, в суті речі, висловлював ті самі думки й заступав ту саму позицію, що й у наших окремих бесідах, я про його погляди й позицію оповім далі. Що ж до конференції, то вона не дала позитивних вислідів. Думки, висловлені на ній кожним зокрема членом союзного уряду, збереглись у моїй пам'яті. Перед тим я чув їх із уст І. Л. Макаренка, а пізніше у Новочеркаську із уст інших членів союзного й донського уряду.

Після закінчення цієї конференції в тому ж помешканні я мав зустріч і розмову з американським консулом. Він висловив бажання зі мною побачитись, і тому нам улаштовано тут зустріч. Консул переконував мене в необхідності продовжувати боротьбу з центральними державами

і не заключати з ними миру. З певністю він твердив, що Антанта переможе. Німці впадуть. На моє зауваження, що Україна не є в стані сама воювати, якщо Росія заключить мир, і що коли б навіть ми зорганізували оборону на границях України, то далі на півночі все одно фронту не буде, а тим буде дана німцям повна можливість негайно ж знищити цілий український фронт нападом з крила, консул відповів, що важно, аби хоч якийсь час існував український фронт та відтягав частину ворожого війська. Він поганенько говорив по-російськи і цю свою думку формулював так: «Пусть будет только часовой! Больше не надо — только часовой!» На Московщину він не покладав ніяких надій. Про неї він висловився, що «Великороссия — это вечный голод, вечный бунт и вечный большевик». Він сподівався, що козаки й українці можуть створити поважну військову силу, яка ще довго могла б противитись силам центральних держав, бо ці останні вже виснажені війною. Заявляв, що коли б на Україні почалась наново творитись своя армія, то Америка їй і козакам достарчила б необхідну зброю. Зрештою висловився, що відновлення ладу й знищення большевизму мусить піти з півдня: з України, Дону й Кубані; тоді, мовляв, повстане демократична федерація, на зразок Північноамериканських Держав. Само собою розуміється, що я, не маючи на те уповажнень, не міг вести з консулом зобов'язуючих розмов і, згідно з його проханням, прийняв на себе тільки функцію передатника його пропозицій українському урядові. По приїзді до Києва я це й виконав.

І. Л. Макаренко був одним із діяльних проводирів і політиків Кубані. Видатне становище він займав також і в Південно-Східному Союзі, де він був заступником голови Союзного уряду. Якщо не помиляюсь, то був він також Генеральним контрольором кубанської республіки. Бувши в той час уже не молодиком, а людиною середнього віку, він мав, однак, на своїм військовім однострою відзнаки невисокої ранги хорунжого. Це свідчило про те, що за мирного часу він не був кадровим старшиною, а став ним уже в час війни. Отже, не можна було сподіватись побачити в нього яких спеціальних прикмет і особливостей, характеристичних для старшинської касти, хоч би й козачого походження. І, в дійсності, я їх не спостеріг. Навіть спосіб висловлення своїх думок не був у І. Л. Макаренка «військовий», т. зн. він їх не висловлював у якихось коротко сформульованих реченнях, без доказів виставлених голих тезах або різких чи гострих виразах; не «рубав по-військовому», а навпаки, не скупився на слова, заокруглював фрази і висловлювався в еластичних формулах. Все треба було дуже уважно стежити за ходом бесіди, щоб не втратити провідної її ідеї та основної нитки, що в'язала головні думки, в ній висловлені. Говорив він по-українськи, хоч легко переходив і на

російську мову, особливо тоді, коли з якогось приводу починав наводити чужі думки чи слова, висловлені російською мовою. Загалом бесідник добрий і зручний.

Перша розмова, яка відбулась у нас в день нашого приїзду, як і кілька інших розмов при кількох наших зустрічах з І. Л. Макаренком, носили характер взаємної інформації або вирішення питань другорядного значення Але у нас відбулась з ним одна генеральна бесіда, під час якої порушені були основні питання. Здається мені, що говорили ми têt-à-têt. Мій товариш по делегації, здається, або не був присутній на цій бесіді, або він не брав у ній участі, так що його присутність не залишила слідів у моїй пам'яті.

Помимо інших, менше важних, два основні питання обговорені були в цій бесіді. Перше — завдання, роль і доцільність існування Південно-Східного Союзу, і друге — взаємовідносини України з Кубанню й можливі форми майбутнього співжиття їх.

Щодо першого питання, то І. Л. Макаренко в доволі категоричних виразах висловився в обороні ідеї Союзу. Підставою його створення була в значній мірі однаковість соціальних і побутових умов Союзних країн. Ця обставина й стимулювала виникнення Союзу, який має своїм завданням спільними зусиллями оборонятись перед централістичними й захватницькими тенденціями Росії. Ціль Союзу є виборення справжньої федерації окремих республік і країн, а не тільки декларативного проголошення голого принципу без дійсного федералістичного змісту. Кубань, рівно ж як і інші члени Союзу, мала б бути у майбутній федерації на положенні окремого штату зі своєю широкою по обсягу прав самоуправою. Внутрішньою справою самої Кубані мало б бути питання про унормування відносин між різними частинами її населення. З цього погляду й права Всеросійських Центральних Зборів не повинні б бути такі широкі й всеоб'ємлючі, як думає собі загальноросійська демократія. Тому й ініціатива Центральної Ради щодо положення перших основ федеративного перебудування бувшої російської імперії іде по лінії стремлінь Союзу і з його боку повинна зустрінути прихильне відношення. В кожному разі він, як представник Кубані в союзному уряді, мав заступати такий іменно погляд і обороняти цю позицію. Сам Союз є не більше, як справа тактичного порозуміння й конкретно-практичного значення. Після досягнення поставленої собі цілі Союз, природно, втратить raison d'être* свого дальшого існування, і тоді відкриються

---

* Raison d'être *(фр.)* — мотиви, причини для існування. — *Ред.*

можливості для всяких інших політичних комбінацій, тактичних порозумінь, об'єднань і т. д.

Відношення Кубані до України визначається фактом формального членства Кубані в Південно-Східному Союзі. Ця обставина хоч і не виключає, але до певної міри, принаймні офіційно, обмежує можливість для кожного члена Союзу безпосередніх і формальних інших союзницьких договорів без згоди цілого Союзу. Отже, й союзницькі відносини Кубані з Україною могли б постати або наслідком поширення складу уже утвореного Союзу шляхом приєднання до нього України, або шляхом виступлення Кубані із Південно-Східного Союзу та заключення окремого союзу з Україною. В даних обставинах ця друга можливість — більшменш проблематична. В разі створення справжньої федерації республік і Україна, й Кубань були б цілком рівноправними членами федерації, і тоді, цілком імовірно, могла б зовсім природно виникнути колаборація обох цих республік для взаємної підтримки в обороні їх культурних і економічних інтересів. Нарешті, коли б навіть конкретно постала справа єднання України з Кубанню, то це питання не могло б бути рішене шляхом створення унітарної Української республіки, в склад якої увійшла б і Кубань як губернія чи область; навіть форма федеративного зв'язку України з Кубанню не могла б уповні відповідати становищу, значенню й характеру обох цих країн; найбільше задовольняючого й відповідною формою можливого їх зв'язку була б конфедерація двох цих самостійних республік *.

Так в коротких словах міг би я переповісти думки І. Л. Макаренка, що їх він висловив з приводу тих двох головних питань, які ми обговорювали в нашій бесіді. І здається мені, він не був одиноким чи одним з небагатьох заступників такого іменно погляду на речі. Навпаки, можна з певністю припустити, що цей погляд був дуже поширений серед козаків-чорноморців і взагалі козачо-кубанської інтеліґенції, яка активно вела тоді кубанську політику або йшла в орбіті її. Отже, коли навіть самі козаки-українці були в той час ще доволі мало підготовані до свідомого прийняття ідеї української соборності, то козаки-росіяни й зовсім були,

---

* В тій концепції не можна, звичайно, добачити елементів повного й виразного українського соборництва всіх земель від Кубані аж до Сяну. Восени 1927 року я мав нагоду у Празі разом з І. Л. Макаренком згадати цю нашу розмову, яка відбулась 10 років перед тим. Він дав деякі вияснення з цього приводу і навів деякі причини й обставини, які примушували його тоді займати таке становище. Я не заручився його згодою на опублікування цих додаткових обставин і тому про них не пишу, але я застеріг собі право написати у спогадах те, що від нього чув у грудні 1917 р.

очевидно, рішучими противниками цієї ідеї. Л. Л. Бич мав, без сумніву, повну рацію, коли звертав нашу увагу на цю обставину й радив реально оцінювати стан речей та надто не захоплюватись на той час ще проблематичною можливістю утворення єдиного кубано-українського фронту, який без застережень піднявся б в обороні політики й стремлінь Центральної Ради.

Я не хочу цим сказати, що серед козаків-чорноморців не було таких, які свідомо і то ще задовго до революції 1917 р. стояли на ґрунті україно-кубанської єдності й соборності. Такі козаки-чорноморці були. Але по-перше — це були поки що тільки окремі особи, чисельно обмежений гурток людей, а не явище масового порядку; а по-друге — не всі вони навіть були тоді при активній праці на Кубані: хто ще не встиг вернутись з фронту або був у війську десь, може, й на Кубані, хто, настрашений несподівано великим розмахом бурхливих подій, не відважувався, мабуть, взятись до роботи, а дехто (напр., П. Христюк) [208] з усім запалом і молодечою енергією став до загальної національної роботи на Україні. Фактом є те, що в кінці 1917 р. ми не зустріли в Катеринодарі великого числа свідомих українців-соборників серед козаків-чорноморців. Широкий загал чорноморського козацтва переживав ще ту стадію розвитку, коли національна українська ідея не вийшла ще у нього із ембріонального стану. Вона виявлялась не в свідомій певної загальнонаціональної мети акції, а більше у формі емоціональних відрухів, на зразок того, що його викликала наша поява на засіданні Крайової Ради. Особливо й не можна було цьому дивуватись при порівнянні з тим, як стояла справа національно-визвольної боротьби на Україні. В кожному, разі мені довелось побачитись і розмовляти тільки з трьома-двома відомими українцями з Кубані, яких я знав особисто або по імені; це були Л. Л. Бич, М. С. Рябовол і К. Я. Безкровний.

Про зустріч і бесіду з Л. Л. Бичем я вже згадував. Тепер згадаю й про зустрічі та розмови з М. С. Рябоволом та К. Я. Безкровним.

М. С. Рябовол в час нашого перебування у Катеринодарі був дуже зайнятий різними справами, зв'язаними з виконанням обов'язків голови Крайової Ради. Головування на засіданнях та участь у всяких нарадах забирала, як звичайно, надміру багато часу. Трудно було зійтись з ним на довшу бесіду. Я мав нагоду лише один раз переговорити з ним і то доволі коротко. Було це в міському театрі, де засідала Крайова Рада. Говорили, звичайно, про те, що обох нас найбільше інтересувало: про становище на Україні й на Кубані. М. С. Рябовол, зв'язаний у минулому з українськими революційними організаціями, близько знав багатьох із тих революційних діячів, які в той час відігравали видатну роль у Києві. Йому не

треба було довго оповідати про хід подій на Україні; він дуже скоро й легко орієнтувався в них, бо це для нього були все справи близькі, й до зрозуміння їх він був цілком підготований своєю попередньою участю в загальноукраїнській легальній і нелегальній роботі. Загально він про стан справ на Україні був поінформований і розпитував лише про деякі подробиці. Висловлював побоювання, чи будуть в стані нечисленні кадри української свідомої й політично вихованої інтеліґенції опанувати й повести за собою стихійно зворушені національною й соціальною боротьбою маси українського народу. Радів успіхами цієї боротьби й висловлював свої бажання дальших успіхів визвольних змагань України. Становище на Кубані не малював він рожевими барвами. Спеціально щодо української справи на Кубані, то вказував він на ті самі труднощі, про які говорив уже раніше Л. Л. Бич. Свою роль на Кубані в часі революційних подій розумів як роботу українця, поставленого в особливі умови і тому змушеного шукати шляхів та виробляти способи ведення загальної української справи відповідно до специфічних обставин і особливих умов кубанського життя.

М. С. Рябовол належав до тих свідомих українців на Кубані, які йшли в орбіті «козачої» політики. Не всіх, розуміється, вона однаково задовольняла, а декого з українців, може, й зовсім не задовольняла. Легко, звичайно, критикувати post factum, особливо коли ця критика ні автора її, ні його прихильників не зобов'язує до позитивної творчості й відповідальної чинності, і нічого вже справі помогти не може. Але супроти М. С. Рябовола критичні свої зауваження й оцінку його діяльності на Кубані під час революції треба робити дуже обачно й відповідально, бо його вже нема між нами і відповідати на всі зауваження або, може, й закиди він уже не може нікому. Не тому, щоб хотів я тільки на словах виконати старий римський заповіт «de mortius bene aut nihil» *, а тому, що, я справді в тім переконаний, можу сказати про покійного М. С. Рябовола, що він щиро й віддано служив Матері-Україні так, як міг і як розумів справу її визволення. Таке переконання виніс я із короткої, але приємної й щиро товариської розмови з М. С. Рябоволом. Трагічною передчасною смертю заплатив він за свої переконання.

З українцями-козаками довелось бачитись і розмовляти, але ні з ким із українців-«іногородніх» так і не прийшлось зустрінутись на Кубані. Були вони тоді в Катеринодарі чи не були — не знаю. Більш імовірним є припустити, що принаймні дехто мусів бути, бо, здається,

---

* De mortius bene aut nihil *(лат.)* — Про мертвих або добре, або нічого. — *Ред.*

дехто з них навіть постійно жив у Катеринодарі. Наше перебування тут не було ніяким секретом, і українці-«іногородні» знали, очевидно, про це дуже добре, але так і не вважали за відповідне зв'язатись з нами та поінформувати про свої справи і взагалі освітлити перебіг подій зі своєї точки погляду. Коли українці-козаки (нехай і не всі!), як дехто думає тепер, занадто перегинали палицю у бік «козацькості», то українці-некозаки мусіли, очевидно, вживати заходів до виправлення їхнього поступування. Було б, звичайно, дуже інтересно тепер згадати про те, що колись чув з цього приводу із уст самих же цих некозаків. Але, на жаль, почути нічого не прийшлось. Чому так сталось, — трудно сказати! Може, занадто сильно давав себе відчувати принцип колишньої української роботи, сформульований у класичному виразі: «не знав, помилився, забув, опізнився». А може, до того спричинились і інші поважніші обставини. Нехай про це скажуть ті, що краще це знають. Фактом лишиться те, що про думки й становище українців-»іногородніх» довелось мені дещо довідатись ні від кого іншого, як знов же таки від козака — К. Я. Безкровного.

Одного вечора до нас у гостинницю завітав К. Я. Безкровний. Чи так мені тільки здавалось, чи й справді це було так, але мені показалось, що ці одвідини були трохи якісь незвичайні. К. Я. Безкровний прийшов до нас, не умовившись про час зустрічі і не попередивши про те, що має нас одвідати. Сама поява й тон нашої розмови справили на мене враження чогось трохи секретного й напівконспіративного. Розуміється, що прямо про це запитати К. Я. Безкровного я не вважав за відповідне, але мимоволі й сам я тримався під час розмови так, як це буває тоді, коли бесіда йде про справи не зовсім легальні або в умовах, не цілком безпечних для всіх присутніх. Я пояснював собі все це тим, що К. Я. Безкровний і його однодумці не були прихильниками офіційної політики кубанського уряду і навпаки, находились супроти нього в опозиції. Цілком здавалось тоді мені натуральним, що коли ми — делегати Центральної Ради — переговорювали з урядом, то опозиція могла просто неприхильно поставитись до нас або могла свідомо уникати зустрічатись з нами окремо, щоб не ставити нас у ніякове становище, яке легко могло б створитись, коли б уряд став підозрівати нас у якихсь закулісових комбінаціях з опозиціонерами. З початку розмови я лише зрозумів, що К. Я. Безкровний належить до неприхильників офіційної політики; але пізніше мені стало також ясним, що якоїсь неприхильності до нас з боку тієї групи, до якої належав К. Я. Безкровний, нема і що деяку таємничість його візиту треба розуміти скоріше як прояв обережності, подиктованої бажанням не утрудняти нашого становища при переговорах з офіційно-урядовими чинниками.

К. Я. Безкровного знав я ще з попереднього часу як члена РУП. Фактично, коли говорилось про місцеву катеринодарську організацію РУП, то все зв'язувалось її існування з іменем К. Я. Безкровного, який уже віддавна стояв на позиції, так би мовити, «великоукраїнської» політики. Тому не було нічого дивного в тім, що й під час нашої бесіди він підходив до оцінки місцевих подій з погляду загальноукраїнських інтересів, а не місцево-кубанських. Те, що мені довелось почути від К. Я. Безкровного про стан української справи на Кубані, в суті речі відповідало тому, що я вже перед тим чув від двох інших видатних діячів-кубанців, власне, що на Кубані правдиво український рух ще не досить розвинувся. Виявлялось, що українські організації на Кубані не мають ні достатніх матеріальних засобів, ні потрібного кадру активних працівників, а через це й не мають таких впливів і не займають в місцевому житті такого становища, яке відповідало б чисельному відношенню між українською й неукраїнською частиною населення. Революція не принесла з собою кардинальних змін у цьому відношенні, і загальноросійські впливи політичні й культурні домінують над українськими впливами. Це видно, мовляв, хоч би вже з того, що на цілу Кубань існує якесь одне періодичне видання українською мовою, в той час як російською мовою видається кілька*; урядовою мовою є російська; школи майже всі так само російські; більшість кермуючих становищ теж зайнята росіянами і т. д.

Все це фактичний бік справи, який сам собою не представляв нового для мене чи взагалі оригінального по своєму характері матеріалу. Але висновки, які звідси робив К. Я. Безкровний, були, без сумніву, зовсім інші, ніж те, що я чув раніше. На його думку, Українська Центральна Рада повинна б була вважати Кубань за одну з частин цілої української землі і відповідно до того провадити свою акцію так, щоб Кубань стала під повний вплив України і йшла цілком по лінії її політики. Формально Кубань заступлена була, мовляв, у Центральній Раді кількома своїми представниками; тепер стоїть завдання й фактично здійснити об'єднання. К. Я. Безкровний уважав, що український уряд має досить засобів, а Центральна Рада й взагалі Україна має великий контингент інтелектуальних національно свідомих робітників, і тому вони повинні частину засобів і робітників віддати Кубані. Так цілком конкретно ставив він питання

---

* Пригадую, що в Катеринодарі я читав дві місцеві газети, видавані російською мовою. Одна щоденна називалась, здається, «Кубанский край». Якесь відношення до видавця цієї газети мав К. Я. Безкровний (був її видавцем чи співвидавцем). Оригінально вона виходила: в обідню пору можна було вже купити число газети, яке мало дату слідуючого дня. Своєрідний американізм!

практичної політики України відносно Кубані й форм співпраці українців київських з українцями катеринодарськими. З України на Кубань мали приїхати національно свідомі працівники-кооператори, учителі, партійно-політичні діячі, інструктори, діячі «Просвіт» і т. д., і стати до помочі тутешнім українським організаціям і діячам, а український уряд мав би належно забезпечити успіх акції з боку матеріального. В такому виді К. Я. Безкровний просив мене поставити справу української роботи на Кубані перед належними чинниками після нашого повороту до Києва.

Зайнятий різними справами, зв'язаними з виконанням дорученої мені місії, я дуже якось мало уваги звертав за ці кілька днів на те, що відбувалось тоді в Московщині. Не зауважив, що там підготовлялись до серйозної акції проти України і що вже майже розпочався збройний конфлікт. Хоч, може, мені личило б більше, ніж моєму товаришеві по делегації, бути в курсі військових подій, але сталось інакше: Є. Онацький одного дня заявив мені, що ми мали б поспішити виїхати з Катеринодара, бо інакше можем і не доїхати додому через те, що буде перерване сполучення з Києвом. Тоді ми ще не мали певних відомостей про те, чи збереться уряд Південно-Східного Союзу для обміркування привезеної нами пропозиції і чи ми можемо дістати його відповідь. Отже, хоч я й міг зрозуміти тривогу Є. Онацького, але все ж таки не вважав можливим від'їжджати без виконання дорученої нам справи, та й побоювання його я вважав не зовсім підставними й прибільшеними.

Тільки 14 грудня (ст. ст.) ми довідались від І. Л. Макаренка, що інші члени союзного уряду не можуть негайно прибути до Катеринодара, бо зайняті різними своїми справами на Дону й Тереку. Наслідком цього ми рішили їхати до Новочеркаська, щоб довідатись про те, як ставляться до пропозиції Центральної Ради приявні там члени уряду союзного й донського. Відбувши останню нараду з І. Л. Макаренком, ми попрощались і переїхали з затишної військової гостинниці до свого вагона.

Потяги з Катеринодара виїздили один ранком, а другий увечері. Цей останній їхав просто до Ростова, але він уже від'їхав, коли ми кінчили свої справи в Катеринодарі, і тому перед нами стояла дилема: або чекати до слідуючого вечора, або виїхати на другий день ранком, доїхати до станції Тихоріцької (цей потяг їхав до Царицина), почекати там, поки над'їде вечірній катеринодарський потяг, причепитись до нього й їхати далі на Ростов і Новочеркаськ. До слідуючого вечора сидіти у своїм вагоні на двірці у Катеринодарі — це означало б, що ми продовжували б без жодної потреби турбувати наших гостинних господарів, які певне, не залишили б нас без усякої уваги. Тому я запропонував їхати ранком другого дня і почекати кілька годин на Тихоріцькій. Мені до того ж

хотілося на власні очі побачити цю станцію, записану в історії російської революції як місце жахливо-бузувірського знущання царських катів над революціонеркою. Так ми й зробили.

Перед вечором 15 грудня (ст. ст.) були на Тихоріцькій. Треба було почекати до першої години ночі. Наш вагон відвезли на запасовий тор, і ми спокійно полягали спати, не чекаючи ніяких пригод. Коло першої години мав приїхати потяг, до якого нас мали причепити. Дійсно, коло цього часу наш вагон почали возити вперед і назад; значить, причіплюють. Возили щось з півгодини, а потім перестали. Я вийшов на станцію спитати, чому ми все-таки стоїмо на запасовій колії і чи не запізнюється катеринодарський потяг. З великим здивуванням довідався, що цей потяг уже від'їхав, а нас, очевидно, забули причепити до нього. Дуже це було прикро, але що робити... революція. Треба чекати цілу добу. І ми терпеливо чекали, але... не поїхали. Уночі проти другого дня повторилось буквально те саме: свистали, давали сигнали лампами, немилосердно штовхали наш вагон; возили коло станції сюди й туди, але так і не причепили... На мою нову інтервенцію навіть ніяких пояснень дати не могли чи не хотіли, а по деяких прикметах і по поведінці супроти нас залізничного начальства можна було догадатись про дуже неприязне до нас відношення. Із тих інформацій, які приносили нам наші моряки і провідник вагону (наш веселий товариш подорожі — «кацапчук»), більш ніж очевидно було, що ми знаходимось у ворожому стані. Російські чорносотенці й большевики однаково ворожо ставились до «украинского посольства». Ясно було, що нас умисно затримували на Тихоріцькій, тим більше, що другого дня ранком я побачив, що нас уночі запхали серед сили різних порожніх і гружених вагонів; здавалось, звідти й за тиждень не визволишся. Я вже думав просто покинути там свій вагон і їхати далі звичайними пасажирами, але на нашій «військовій раді», рішено ужити енергійних заходів і добитись, щоб наш вагон причепили таки до того потягу, який нам треба було. Цілий день ми були в стані боротьби зі станційним начальством. Енергійні й рішучі матроси, спасибі їм, справі помогли значно більше, ніж моя «дипломатія» й погрожування подати телеграму урядові зі скаргою на відношення до нас з боку залізничних урядовців.

Так чи інакше, тільки вночі на 17 грудня (ст. ст.) ми таки причепились до катеринодарського потяга й поїхали на Ростов і далі Новочеркаськ. Вечором того ж дня були в Новочеркаську. Розвідались зразу, де міститься уряд Великого Війська Донського, і направились просто туди. Нам на цей раз повезло, бо ми попали якраз на засідання цього уряду. Щоб не гаяти часу, просили прийняти нас зараз же й були покликані до

зали, де відбувалось засідання. Пам'ятаю, що на засіданні були присутні, окрім інших, В. А. Харламов (голова уряду Південно-Східного Союзу), Богаєвський та Агєєв; ці три члени донського уряду більше, ніж усі інші, брали участь в обговоренні пропозиції Центральної Ради.

В Новочеркаську вже знали про те, що ми маємо туди приїхати, і були вже знайомі зі змістом пропозиції Центральної Ради. Нам довелось давати тільки деякі додаткові пояснення й певні умотивування до того чи іншого пункту пропозиції. В принципі члени донського уряду згоджувались прийняти пропозицію про створення федерального загальноросійського уряду і визнати федеративний устрій («с сохранением государственного единства»), але не хотіли пристати на участь большевиків у майбутньому федеральному уряді як заступників Великоросії. Так само вони висловлювались проти «однородно-соціалістичного» складу цього уряду та обстоювали право кожної окремої республіки й автономного краю посилати до складу федерального уряду того, кого ці республіки й краї на те уповноважать, без огляду на політичні переконання й партійну приналежність представників *.

На тому засіданні донського уряду довелось наочно пересвідчитись, на які труднощі наражалось переведення в життя того способу творення центрального уряду, який пропонувала Центральна Рада. Під час обговорення цього пункту привезеної нами пропозиції забрав, між іншим, слово член донського уряду Агєєв, який, висловлюючись проти однородно-соціалістичного складу всеросійського уряду, вказував на те, що донський уряд не міг би делегувати до всеросійського уряду соціалістів як своїх заступників, бо таких, мовляв, у складі донського уряду нема. Лише самого себе вважав Агєєв до певної міри соціалістом; однак разом з тим він сам признавався, що не є справжнім соціалістом і що причисляє себе до т. зв. ревізіоністів. Агєєв не вважав себе виразником поглядів більшості членів свого уряду і того населення, яке цей уряд мав заступати, і тому казав, що він особисто не згодився би бути заступником свого краю у всеросійському федеральному урядові, а інших соціалістів (хоч би навіть такої сумнівної марки, як сам Агєєв) серед них не було. Таким чином, Дон, на його думку, взагалі не міг би бути заступлений у центральному федеральному уряді, коли б його створено на основі пропозиції Центральної Ради про однородно-соціалістичний його склад.

---

* Про свій погляд щодо принципіальної внутрішньої суперечності в пропонованій Центральною Радою засаді для утворення федерального уряду, а також про труднощі практичного здійснення цієї основи я писав у «Студентському Віснику» за березень–квітень 1927 р. в статті «Десята річниця Української Центральної Ради».

Донський уряд став кінець-кінців на тому, що відповідь на пропозицію Центральної Ради має дати уряд Південно-Східного Союзу за всіх членів Союзу. Але невідомо було, коли цей уряд зійдеться й дасть свою відповідь. Таким чином, нам більше не було цілі лишатись у Новочеркаську і ми того ж самого вечора виїхали звідти до Києва.

Кружляли різні чутки про те, що діється на Україні, але певного чогось ніхто не знав. Говорили, що по деяких містах почались большевицькі повстання, що большевицька червона армія йде з півночі, що Харків і Катеринослав в руках большевиків. Нам не можна було обминути Катеринослава. Не знали ми, чи перескочимо на правий берег Дніпра, але не було ради, треба було їхати, поки ще можна було сяк-так посуватись далі.

Приїхали нарешті в Катеринослав. Большевиків нема. Один залізничний урядовець — українець улаштував якось так, що наш вагон причепили до потяга, який їхав хоч і не до Києва, але кудись на правий берег. Так доїхали до П'ятихаток, а тут нас уже причепили до київського потяга. Без більших пригод 20 грудня (ст. ст.) ранком ми вже наближались до своєї столиці і ще перед обідом були в Києві.

Сердечно подякував я нашим добрим товаришам подорожі — морякам і ми попрощались. Мабуть, навіки! Коло дверей вагона стояв наш веселий «кацапчук». Подякувавши як слід і йому за двотижневе товариство й прощаючись з ним, спитав його, чи навчився вимовляти «паляниця». Він спробував був вимовити це трудне слово, але правильно не вимовив; здвигнув плечима й зробив рукою жест безнадійності. Так, виходить, і не навчився за два тижні, а всі старання наших моряків пішли намарно.

За час нашої відсутності загальне становище справ у Києві змінилося. Тепер уже перед Центральною Радою і Генеральним Секретаріатом стояли інші завдання: в першу чергу треба було подумати не про утворення федерального уряду разом з большевиками, а про організацію оборони своєї батьківщини перед большевицькою навалою, яка вже сунула з півночі. З другого боку, треба було зайняти певне становище в справі миру з центральними державами. Думки всіх відповідальних людей були зайняті цими важливими справами й, мабуть, мало хто думав про нашу делегацію й покладену на неї дипломатичну місію.

Увечері того ж дня, коли ми приїхали до Києва, я пішов на засідання Генерального Секретаріату до бувшого губернаторського дому, щоб зреферувати йому про наслідки нашої подорожі на Кубань та Донщину. Запросили мене до зали, де відбувалось засідання; я коротко зреферував свою справу. Слухали мене мовчки і, здається мені, без особливого інтересу, бо ця справа в той час уже перестала бути актуальною, хоч минуло

всього лише два тижні від того дня, коли нас посилали для переговорів на Кубань та Дон і коли та справа переговорів була чи не найбільш актуальним черговим питанням української політики. Таким швидким темпом розвиваються події в часі революції.

В Центральній Раді довідався я про всякі новини, події й зміни, які сталися за минулі два тижні. Ціле життя революційного українського парламенту йшло під знаком «війна і мир». Московські большевики фактично розпочали вже війну проти України. Тим часом тяглись ще quasi-дипломатичні переговори між українським урядом і большевицькою Радою Народних Комісарів, яку ми не визнавали всеросійським правительством. Большевики висилали ультиматуми; український уряд відповідав на ультиматуми; але було для всіх ясно, що війна з московськими большевиками вже почалась. З другого боку, представники союзників — французький генерал Табуї та англієць Баге — в імені своїх держав домагались, щоб Україна далі вела війну проти центральних держав — цих «ворогів демократії і людськості». Однак перед Центральною Радою гостро актуально стояло питання про мир з цими «ворогами демократії і людськості». Війну треба було кінчати й рятувати свою землю, бо сподіватись на поміч таких прихильників «демократії і людськости», як Франція чи Англія, не можна було.

Довідався я, що голова комісії Центральної Ради для розгляду законодавчих внесень — М. Г. Левітський — поїхав до Берестя для ведення переговорів про мир. Він був членом соціал-демократичної фракції, і тому члени комісії, зберігаючи головування за нашою фракцією, після його від'їзду обрали на голову мене в часі моєї відсутності. Одним із аргументів на користь моєї кандидатури, як довідався, було те, що члени комісії бачили в мене на військовім однострою університетський знак і через це вважали мене за правника. Вияснював я це непорозуміння й рекомендував обрати когось іншого. Моя аргументація не вплинула і мене присилували дати згоду на виконування функції голови комісії. Знов почалась тимчасом перервана діяльність на грунті українського революційного парламентаризму. Кінчався 1917 і наступав 1918 рік.

XI

Большевицька навала. Німці на Україні. Поворот Центральної Ради.

Початок 1918 р. не віщував добра для дальшої нашої визвольної боротьби. Тяжкі чорні хмари заволікали політичний горизонт. Не лише розумом усвідомлював, але й цілим своїм єством відчував кожен із нас небезпеку близької грози й бурі. На нас сунулась страшна сила большевицької червоної армії, а ми не мали чим боронити своєї землі. Ще так недавно українські вояки декларували й маніфестували свою готовість «душу й тіло положити за свою свободу», але коли прийшов час доказати це на ділі, то виявилось, що є дуже мало нащадків «козацького роду», які стояли до розпорядимості Центральної Ради. Може, колись дослідники українського визвольного руху висвітлять справжні причини, чому так сталось: чи спричинилась до того загальна втома вояків наслідком Світової війни, чи, винна в тому їх мала свідомість національна, чи, може, завинила й сама Центральна Рада своєю невдалою політикою. Тепер на це питання різні люди відповідають по-різному, але в кожній відповіді ясно проглядає занадто багато елементів суб'єктивізму. Я цим займатись не буду, констатую лише факт, що українці-вояки підпали стихійному процесові розкладу російської армії і розходились по домах. Перед Центральною Радою постало питання про створення хоч невеликої власної своєї армії, яку треба було творити негайно й поспішно, бо небезпека насувалась зо всіх боків.

В нашу комісію для розгляду законопроектів, внесених до Центральної Ради, поступив проект закону про створення української армії на основі міліційної системи. Внескодавці обґрунтували свій проект різними принциповими міркуваннями про доцільність і необхідність будування армії на демократичних засадах. Конкретно це мало знайти свій вияв у заведенні в Українській Народній Республіці народної

міліції замість постійної армії. Однак було зовсім очевидним, що справа була не в принципах, а в тому, що єдиною в той час можливістю для створення української армії була система добровільництва, а не примусового набору. Комісія наша ухвалила цей законопроект і доручила мені реферувати його на засіданні Центральної Ради. З неохотою взявся я за це. Загалом не належу я до тих людей, що так дуже люблять промовляти з речницької трибуни. Мені значно більше подобається працювати не на виду цілої громади людей, а десь непомітно, без усяких зовнішніх ефектів, комісії чи в кабінеті на самоті. За цілий час праці комісії для розгляду законопроектів дотепер я всього лише два чи три рази виступав у Центральній Раді як референт ухвалених комісією проектів законів. Серед членів комісії все знаходився хто-небудь охочий взяти на себе обов'язок референта. Та, мабуть, мої колеги по комісії були не тільки більш талановитими референтами, але й мали більшу охоту до публічних виступів у Раді, ніж я. Тим менше було в мене бажання реферувати закон про народну міліцію, бо я не бачив можливості перевести його в життя. Я думав, що для заведення міліційної системи потрібен був би довший час, протягом якого можна було б належно виховати кадри свідомих громадян-міліціонерів, і що одним писаним законом здійснити цього не можна. Та й грошові засоби УНР не могли вистарчити на те, щоб покрити величезні видатки утримування народної міліції, бо сама місячна платня старшинам і козакам виносила доволі високу суму (пригадую, що рядовий козак мав одержувати 300 карб. місячно, одяг і т. д.). Одначе бачив я, що серед членів комісії не було людини, яка могла б реферувати законопроект про міліцію; були то здебільшого цивільні люди, які не цілком точно уживали навіть різних виразів із військової термінології. Реферував я той законопроект 3-го січня (ст. ст.) 1918 р.; тоді ж таки його ухвалила і Центральна Рада.

Сподіваних результатів той закон про заведення міліційної військової системи не дав. Серед фахових (та й не зовсім фахових) військовиків він викликав значне невдоволення, бо вони вважали, що цей закон перетворює їх із «оборонців батьківщини» в плачених «наймитів». Добровольців приголошувалось також небагато, і навпаки, деякі козаки досі вірних Центральній Раді військових частин (наприклад, Богданівського полку) вважали тепер себе цілком управненими «на законній підставі» жадати звільнення від військової служби, бо добровільно міліціонерами вони лишатись не хотіли.

Лише безмежно віддана українській боротьбі студентська й гімназійна молодь навіть без заклику зголошувала свою готовність боронити Україну зі зброєю в руках. Глибоко сумна, надзвичайно трагічна, але

високопатріотична й героїчна подія в історії української визвольної боротьби, яка відігралась під Крутами, доказує краще всяких слів, на які подвиги здатна була ота молодь і які жертви принесла вона в ім'я інтересів і честі своєї батьківщини. Українське військо було дуже нечисленне. В такому стані малої оборонної здатності Центральної Ради надійшли грізні події, що відогравались у січні місяці 1918 р. спочатку поза Києвом, а в половині місяця вже на вулицях самої столиці молодої УНР.

Стихійний розвал фронту привів до того, що й на Українському фронті, ц. т. колишніх Південно-Західному та Румунському, залишилась тільки невелика кількість війська, яке не здатне вже було спротивлятись противникові. Отже, утворення постановою Центральної Ради того Українського фронту з генералом Щербачовим на чолі мало більше маніфестаційне значення. Питання про мир з центральними державами було для України питанням конечної, реальної й невідкладної потреби завтрашнього дня. Мирові переговори з центральними державами вже вела українська делегація у Берестї-Литовському, одночасно з представниками большевицької Ради Народних Комісарів. Але дивним якось випадало те, що Україна вела ті переговори як окрема держава, будучи ще формально частиною загальноросійської федеративної республіки. Щоправда, революція має свою логіку, і УНР була, звичайно, в той час фактично цілком самостійною державою. Отож, по суті, її виступлення як такої на міжнародному форумі відповідало фактичному станові речей, але з формального боку тут не все було в порядку.

Досвід з попередньої доби революції яскраво свідчив про те, що російська «революціонная демократія», від правої до самої найлівішої її частини, однаково вороже ставиться до права українського народу на самоозначення й утворення своєї держави. Всі ілюзії в цьому відношенні були вже розвіяні й будь-якої надії на порозуміння з російською демократією не залишилось. Було очевидно, що шлях порятунку лежав через проголошення незалежності й самостійності УНР. До цього в однаковій мірі спонукали як внутріросійські відносини, так і відносини до європейських держав. Так само, як і інші фракції Центральної Ради, наша соціал-демократична фракція у своїх нарадах дебатувала це питання. Явна більшість на чолі з М. Поршем та М. Ткаченком схилялась до того, щоб Центральна Рада проголосила незалежність УНР. Але були й такі, що рішуче висловлювались проти того. Зрештою постановлено було, що фракція українських соціал-демократів має голосувати за проголошення незалежності України, коли це питання буде поставлене в Центральній Раді.

Відомо, що проголошення незалежності УНР сталось 9 (22) січня 1918 р. Перед тим відбувались спільні наради українських фракцій, на яких розглянено кілька проектів IV Універсалу Центральної Ради. Зрештою ухвалено остаточну його редакцію. На вечірньому засіданні Ради прочитано текст цього Універсалу й ухвалено всіма голосами українців та більшості неукраїнської частини членів Ради. Не пам'ятаю точно, які і як неукраїнські фракції голосували, але знаю, що проти незалежності України подали голос тільки чотири члени Ради, які заступали російські партії. Голосування було переведено поіменно. Кожен говорив українською чи російською мовою «за» або «проти» («против»). Серед російських соціал-демократів сидів також і українець Д. Чижевський [209] *; коли дійшла до нього черга, то він по-українськи гукнув: «Проти!» З кількох місць почулись на його адресу репліки: «Грязь Москви!», «Московський холуй!», «Запроданець!». У нашій фракції прийшло до зовсім невідповідної урочистому моментові сцени: викликаний головою Ради М. Ковальський [210] **, що завзято висловлювався на нашій фракції проти самостійності, мусів подати голос «за»; але подавши голос «за», він тут же повернувся у наш бік зі словами: «Я, товариші, висловлювався проти і тепер я проти з огляду...» Однак його ніхто не слухав; хтось махнув на нього рукою, і він замовк.

Російські соціал-демократи (меншовики) [211] виходили із зали хто похмурений, а хто розлючений (як М. Балабанов). Українці виступили з урочистими промовами. Промовляв і член української мирової делегації [212] М. Любинський, який разом з другим членом тієї ж делегації О. Севрюком [213] був тоді саме у Києві; він говорив, що коли б цей акт проголошення незалежності УНР стався раніше, то це значно улегшило б роботу делегації та прискорило б заключення миру. Після засідання Центральної Ради члени її – українці й присутня українська публіка взаємно себе здоровили. Деякі чоломкались. У коридорі бачив, як «кумушка української революції» [214] церемонно лобизалась з М. Поршем, який мав вигляд коли не переможця, то принаймні іменинника.

Думаю, одначе, що не в одного мене урочистий настрій з нагоди проголошення державної незалежності України змішувався з почуттям тривоги перед сумною українською дійсністю. Московсько-большевицьке військо сунуло на Україну та щодня все ближче й ближче

---

* Теперішній професор Українського педагогічного інституту у Празі. Оскільки відомо, він і тепер є членом російської соціал-демократичної партії.

** М. Ковальський – теперішній голова Українського Центрального Комітету у Варшаві.

підступало до Києва. Не пройшло й тижня після проголошення незалежності, як і в самому Києві вибухло большевицьке повстання. На Печерському йшов бій між українським військом (головно Богданівським полком) і робітниками-большевиками, що засіли в Арсеналі; в окремих місцях Києва також вибухали повстання. А тим часом «браття козацького роду», які позбирались у Києві у великій кількості та називали себе полками імені різних українських героїв, оголошували свій знаменитий «нейтралітет» у боротьбі між військом Української Центральної Ради та московськими большевиками; вони лишались сторонніми глядачами в цьому нерівному двобою й спокійно «лускали насіння». Більше сумного та й, мабуть, більше ганебного видовиська не можна чи дуже трудно собі уявити.

В такій атмосфері Центральна Рада гарячково працювала над своїм соціальним законодавством. Вже самі зовнішні обставини, в яких відбувалась та праця, свідчили про її запізнення *. В той час, коли у Києві свистали по всіх напрямках кулі й гули гарматні постріли, у Центральній Раді сперечались над земельним законом [215]. Під час одного засідання Ради чути було в самій залі засідання, що стрілянина йде десь дуже близько. Я вийшов із зали довідатись, що саме діється, й почув від когось із сторожі при будинкові Ради, що відділ большевиків захопив готель «Прага» [216] (якихось пару сот кроків від будинку Ради) і звідти обстрілює цей будинок, маючи очевидний намір його захопити. Чув, що із-за стін незакінченої будови Ольгинської жіночої гімназії (на розі Володимирської і Фундуклеївської) йде безладна стрілянина. Пробрався до цієї будови й поліз нагору. Тут побачив наших вірних оборонців. Це були молоді хлопці, переважно середньошкільники. Підійшов до якогось реаліста в чорному форменому пальті й із папахою на голові; питаю, куди він стріляє і чи бачить свою ціль. Не міг він, звичайно, бачити її, бо й не дивився на неї, а тільки без перерви пускав кудись одну кулю за другою. Показав йому й іншим, як треба стріляти та як слід орудувати прицільним приладом на гвинтівці. Нічого цього вони не знали, бо їх ніхто, мабуть, і не вчив. Розпалені боротьбою, вони буквально вирівали з моїх рук рушниці й продовжували далі палити, не звертаючи уваги на мої вказівки. Гнітюче-сумна картина, але такою вона була в дійсності. Бідні діти несвідомого поневоленого народу!

Земельний закон проголосували й, здається, одноголосно ухвалили в редакції, з якою ще недавно не всі погоджувались. Звуки близької стрілянини поклали край дебатам.

---

* Про це писав я свого часу в своїй статті, поміщеній в «Студентському Віснику» за березень–квітень 1927 р. (Прага) з нагоди десятої річниці Української Центральної Ради.

Повстання в Арсеналі було задавлене за допомогою козаків коша Слобідської України на чолі з С. Петлюрою. Однак червона большевицька армія підступала під самий Київ. Становище було надзвичайно серйозне. І от у цей час явились у нас «спасителі» в образі українських соціалістів-революціонерів. Вони зараз же після проголошення IV Універсалу зробили «міністерську кризу» [217] і перебрали кермо до своїх рук. Зробити «кризу» їм було дуже легко, бо ж їх у Центральній Раді була тьма. Але на їхньому прикладі зовсім не потверджувалась теза про те, що «кількість переходить у якість». Велика своєю кількістю, фракція українських соціалістів-революціонерів (та й ціла їх партія) була малою інтелектуальними силами, і тому при утворенні нового складу правительства соціалісти-революціонери не були в стані обсадити своїми людьми всі міністерства. Українські соціал-демократи не заборонили своїм членам вступити до нового правительства за їхньою особистою відповідальністю. Отже, в числі міністрів оказались і два соціал-демократи (Д. Антонович — морський міністр і М. Ткаченко — міністр юстиції). Увійшло до складу нового «есерівського» правительства кілька «співчуваючих» українським есерам, а решту портфелів розділили вони між собою*. М. Ткаченко пішов у міністри із міркувань, так би мовити, гуманітарного характеру, бо казав, що не можна лишити без помочі отих безпорадних людей. Щодо Д. Антоновича, то він не був у Києві в той час, так що не міг, очевидно, дати навіть своєї згоди на міністрування (сумніваюсь, щоб взагалі він згодився стати українським намісником Посейдона!). Наскільки наші есери нездатні були до перебрання управління до своїх рук, свідчить про це той факт, що вони не могли навіть обсадити свою «домінію» (Міністерство хліборобства) своєю людиною і мусіли відступити керування в ній «співчуваючому», а на міністра освіти не могли дати якоїсь освіченої людини. Дійсно, «від великого до смішного — один крок».

Протягом десяти днів січня місяця йшла одчаянна боротьба за вдержання Києва в українських руках. Большевицька артилерія гатила по місті скажено. Будинок Центральної Ради був під постійним огнем большевицьких гармат. Лише будинок міністерської жіночої гімназії та великий масивний будинок першої гімназії захоронювали Центральну Раду перед большевицькими шрапнелями; але декілька шрапнелів уцілило все ж таки і в будинок Центральної Ради. Українська артилерія

---

*Голова ради міністрів і міністр закордонних справ — В. Голубович; міністр внутрішніх справ — П. Христюк; військовий міністр — А. Немоловський; міністр харчування — М. Ковалевський; міністр освіти — Н. Григоріїв.

мусіла майже цопівгодини міняти свої позиці, бо большевики негайно її намацували й засипали її шрапнелями. Помагали тому, звичайно, й ті большевики, що були в Києві, подаючи большевицькій армії потрібні інформації або сигналізуючи їй. Невелике українське військо знесилювалось у нерівному бою. Окремі райони міста були захоплені місцевими большевиками, з якими українські відділи вели боротьбу з перемінним успіхом. Район, де я в той час жив, кілька разів переходив від одного противника до другого. Недалеко від мого мешкання на вулиці коло управління Військового Начальника валялись трупи забитих большевиків, які зробили атаку з Соломенки. Їх била українська артилерія із Ботанічного саду прямим прицілом.

Большевицька червона армія проривалась уже з лівого берега Дніпра. Броньовий потяг большевиків стріляв, мабуть, уже з Деміївської товарової залізничної станції. Для людини, непосвяченої у стратегічні плани українського військового начальства, загальна ситуація представлялась безнадійною, бо видно було, що большевики перемагають.

25-го січня (ст. ст.) коло 10 год. ранку, маневруючи на вулицях, щоб не попасти під кулі, йшов я на засідання Центральної Ради. Внесена була негайна інтерпеляція до нового правительства, щоб воно висвітлило загальну ситуацію на військовому фронті. Після довшого відшукування з'явився нарешті сам прем'єр В. Голубович [218] і перед зібраними членами Ради з'ясовував загальне стратегічне наше положення. Заявив, що безпосередньої небезпеки для Києва з боку большевиків нема.

Голова Центральної Ради М. Грушевський після того звернувся до мене з проханням, щоб я зібрав негайно членів комісії для розгляду законопроектів та поставив на її обміркування в спішному порядку проект закону про восьмигодинний робочий день і участь робітництва в керуванні промисловими підприємствами. Не довіряв я інформаціям, що їх подав був Голубович, і тому запропонував зі свого боку М. Грушевському, щоб цей законопроект внесено просто на пленум Малої Ради, бо інакше, мовляв, невідомо, чи встигнемо ми розглянути його в комісії ще перед тим, як Рада змушена буде розійтись. М. Грушевський настоював, однак, на тому, щоб той законопроект розглянула комісія; так, на його думку, справа з затвердженням закону пішла б скоріше. Він просив при тому, щоб комісія розглянула законопроект якомога швидше. Думаю, що він у той час знав уже точно, як стоять наші справи на фронті.

Довелось зібрати членів комісії й зайнятись розглядом важного законопроекту під звуки вибухів большевицьких шрапнелів. Зібрались у боковій кімнаті, якої вікна обернені були в ту сторону, звідки бомбардували нас большевики. Порадив членам комісії не сідати проти вікон,

а сісти у простінках між вікнами ближче до стін. В таких оригінальних умовах відбувалась тоді наша законодавча творчість. І незважаючи на все це, члени комісії, попритулювавшись до стін, завзято дебатували над кожним параграфом, окремими формульовками і навіть окремими словами. Праця наша йшла дуже поволі. Стурбований Голова Центральної Ради кілька разів забігав до нашої кімнати, інформувався про хід роботи комісії і просив нас приспішити. Давали нам термін годину, півгодини, але ми дебатували без кінця. Нарешті знервований М. Грушевський запитав, скільки часу ми ще будемо розглядати той законопроект. На це я відповів йому, що коли й далі йтиме так праця, то ми кінчимо свою роботу за якісь 7—8 годин, бо я не маю змоги примусити членів комісії прикоротити своє красномовство. М. Грушевський аж затрусився при тих моїх словах, бо справді таки наше поступування набирало вже характеру якогось знущання з людей та й з самих себе. Підвищеним тоном Голова Ради заговорив: «Це неможливо, пане товаришу... як же... це рішуче неможливо... бо ми мусимо негайно ствердити закон... стоїмо перед небезпекою». Він нервовими бистрими кроками вийшов із нашої кімнати. У нас настала мовчанка; ніхто не забирав слова. За хвильку появився знов у нас у кімнаті секретар Ради [219] і заявив, щоб ми передали законопроект на розгляд пленуму Малої Ради, не кінчаючи його розгляд у нашій комісії.

Коли прийшли ми в малу залу засідання Ради, то побачив я, що майже всі присутні члени Ради стоять на ногах одягнені і з шапками в руках. Без дебатів ухвалено той закон про права й привілеї робітництва. На жаль, це вже було «zu spät» *. Члени Ради швидко зникли з будинку. Не знаю, чи багато з них знало в той момент, що другого дня ми вже не зійдемося тут. Я ще й досі не розумію, що, власне, було причиною того, що В. Голубович в імені свого правительства-ефемериди подавав того дня на засіданні Малої Ради явно неправдиві інформації про військовий стан. Чого було тут більше — чи непоінформованості, чи наївності, чи чванькуватої глупоти — трудно сказати. Може, зрештою, він і навмисне нас дурив, маючи якісь свої «державної ваги» міркування чи невідомі нам цілі.

Полагодивши з секретарем Ради деякі справи нашої комісії, я також збирався йти додому. Однак здійснити це було дуже тяжко. Большевицька артилерія вже добре пристрілялась і засипала район Центральної Ради шрапнелями; звідкись летіли вгорі кулі й співали пісні смерті. Став коло вихідних дверей будинку Ради й дивився якийсь час на

---

* Zu spät *(нім.)* — Занадто пізно. — *Ред.*

те, що видно було звідти. Уже був вечір і надворі темніло. Зліва високо підносився чорний дим і червоніло за університетом зарево пожару: то горів будинок Грушевського на Паньківській вулиці. На вулицях ні живої душі; все як вимерло. В університет вдарив один гарматний стріл, а за ним слідом другий. Десь близько, мабуть, на площі перед оперним театром, чути вибухи. Над будинком Ради без перерви виють большевицькі шрапнелі. Якраз проти будинку Ради стоїть великий будинок, де містився раніше жіночий пансіон Левашової [220], а тепер урядував Військовий Генеральний Комітет; часто туди вціляла большевицька артилерія, і кожен раз, коли гарматний стріл пробивав стріху й вибухав на піддашші, залізна стріха здіймалась великим пухирем, а потім знов спадала. Вирватись із будинку Ради ніяк не можна було; довелось там сидіти й чекати. У вестибюлі походжав М. Порш. Він не мав тепер уже вигляду іменинника, але добре володів собою. Підійшов до нього й кажу: «Голубович, очевидно, занадто оптимістично оцінює ситуацію. Щось нібито не виглядає так, як він інформував». На це М. Порш почав говорити, що взагалі серед військових керівників нема тямущої людини; що вони не прийняли якогось стратегічного плану, який запропонував був їм сам Порш, і через це, мовляв, дали большевикам у руки багато козирів і т. д. Додав, що в кожнім разі, оскільки він поінформований, ситуація не є безнадійною.

Коли стрілянина трохи стихла, став я пробиратись додому. Проходив коло дому Грушевського, який ще горів усередині. Гурт людей коло дому позирав на пожежу; оповідали, як будинок запалили гарматні стріли. Далі трохи стояла родина С. Драгоманова. Балакаючи з ним, пройшли ми дорогу Паньківської й Маріїнсько-Благовіщенської і тут спинились. Раптом над нашими головами засвистали кулеметні кулі й з дерев посипались збиті вітки. Пригнувшись до землі, С. Драгоманов побіг додому, а я попід стіною також посувався в напрямі до Жилянської. Лишалось мені до дому якихось півкварталу, але небезпечно було далі йти, бо знов большевики почали гатити з гармат; видно, стріляли по управлінню Військового Начальника, бо скоро й тут знялась пожежа. Рішив, однак, іти далі й повернув на Жилянську. Було якесь дуже неприємне почуття, що от-от щось тобі лясне у потилицю. Війкнуло над головою і в палісаднику кілька кроків передо мною вибухло. Оглушило й закидало мерзлою землею. Потім знов війкнуло й на моїх очах ударило в дерев'яний будинок. Спинився й момент чекав, що вибухне. Нема. Кроків 20–30 пробіг і був коло дверей свого будинку, але двері замкнені. Чекав поки відчинять двері, притулившись за виступом стіни, а вздовж вулиці все війкали й вибухали шрапнелі.

Усе населення нашого будинку згромадилось у сутеринах дому. Зайшов і я туди відвідати своїх. Народу повно і вже мітингують; одні лають Центральну Раду; другі остерігають перед большевиками; дехто обороняє Раду. Гамір... духота... безладдя. Пішов знову нагору до свого помешкання. Із того, що вже бачив у місті, пересвідчився, що в Києві будинки ставили добре і що стіни цегляних будинків доволі добре витримують бомбардування легкої артилерії; отже, й дома можна доволі безпечно сидіти; але не радив іншим вертати із сутеренів, бо вони там почували себе, без сумніву, більш безпечно, ніж нагорі. В цілому помешканні не було нікого, окрім моєї тещі й мене. Мовчки вона поралась коло чогось у кухні, а я сів у своїй кімнаті. Взяв з полиці книжку Оляра [221] й став перечитувати окремі місця, відновляючи в пам'яті деякі моменти із історії великої французької революції. Чую з кухні голос: «Николай Михайлович, хотите чаю?» Так це було просто запитано, що й я так само буденно відповів: «Отчего ж? — выпью». І ми пили чай, а з вікна видно було, як догоряв дім Грушевського, і чути було, як по стіні нашого дому, нібито горохом хто кидав, сипались шрапнелеві кулі. Від тещі довідався, що наш будинок є під доглядом сусідніх большевиків, які знають, що тут живе член Центральної Ради та український артист Саксаганський [222]. Ще вдень приходили вони перевіряти, чи нема в домі кулемета і чи не стріляють з вікон, так що домовий комітет мусів навіть запечатати вікна в цілому домі, щоби уникнути неприємностей. Питаю: «А Вы, Н. Н., не боитесь сидеть тут наверху?» — «Чего мне бояться, — відповідає. — Мало вже мне осталось жить... да и терять мне мало что осталось!» Дійсно, страчено, очевидно, вже все те, що було раніше основою добробуту, бо ж революція в першу чергу звернена була проти поміщиків, і їхні землі, ліси, левади й будинки були вже не їхні. Соціальна боротьба велася вже давно, але раніше переможцями були поміщики; тепер же в революції перемогли селяни. Природно й зрозуміло. Але жаль було дивитись на стару людину, що глибоко сама про себе сумувала й нікому про те не хвалилась. Знов узявся за Оляра, коли з'явився з «преісподньої» тесть і, побачивши мене, невдоволено буркав: «В такое время он может спокойно сидеть и читать книжки... идите вниз... иди и ты, Наташа». Ні вона, ні я не пішли, а старий тесть сів коло неї у кухні на якомусь ослончику і так вони двоє старих мовчки сиділи.

А я сидів у себе, слухав гарматні вибухи і думав: це образ минулого; в огні і людській крові йде новий соціальний лад, а той старий лад, що його втіленням є ота пара старих поміщиків, упав і ніколи не вернеться *.

---

* В часі німецької окупації тестя застрілено з рушниці через вікно у його маєтку, куди він поїхав був з Києва.

Але муситься якось розв'язати тяжку проблему, щоб справедливі соціально-політичні домагання гнічених верств суспільства були задоволені без виявлення звірячої жорстокості й пролиття людської крові. Та й не тільки питання соціально-політичної натури треба розв'язати способом, гідним людини; національні конфлікти так само. Невже ж ніколи не прийде такий час, коли люди взаємно себе шануватимуть, не будуть взаємно себе різати й нищити та знайдуть шлях мирного полагоджування всіх конфліктів чи то політичного, соціального, чи національного характеру?

Пізнім вечором стрілянина трохи стихла. Позбирались усі нагору й почали спати. Я відразу заснув, бо стомився, а до стрілянини вже звик. Уночі збудила мене стривожена жінка. Десь гупали гармати тяжкої артилерії. По відблиску й звуку за допомогою свого пульсу вичислив, що стрілянина йде з гармат, які віддалені щонайменше на яких 5—6 кілометрів. Отже, значить, стріляють з-за Дніпра. В Київ ще не вступили, значить, большевики. Та й Голубович казав же, що ще будуть якийсь час тримати Київ. Заспокоїв стривожених жінку й малого сина і знов здорово заснув з думкою, що ранком довідаюся докладніше, як стоять наші справи на фронті.

Другого дня ранком прийшла з лавки дівчина-служниця й оповістила про несподівану для мене річ: Київ уже зайняли большевики; ні українського війська, ні Центральної Ради в Києві вже нема. Большевики оточують військом цілі квартали й роблять повальні труси в кожному будинку й кожній квартирі. Вже наближаються й до нашого будинку. Як довбешкою по голові вдарила мене ця вістка. Навіть вилаяти в думці мудрих есерівських правителів, що не попередили нас про таку можливість, не було тоді часу, бо треба було думати, як себе рятувати. Коли застукають дома, ясно, буде кінець. Треба кудись тікати з дому. Кинувся витягати цивільне убрання із скрині, бо дотепер ходив у військовому. Поки прилагоджував і переодягався (за роки війни відучився вдягатись у цивільне), сповістили мене, що червоноармійці у нас уже в дворі й на вихідних сходах. Альтернатива: дома — капут; вийду з дому — може, врятуюсь. Рішаю йти. На сходах дійсно сидів якийсь червоноармієць з типово кацапською фізіономією. Озброєний «до зубів»: навхрест кулеметні стрічки, рушниця, револьвер, шабля і в руках дві бомби. Зараз мене мусить спинити. Рішаю з ним заговорити, але про що з ним говорити? Показую на бомби й, удаючи, що дуже боюсь, кажу йому по змозі «по-кацапськи»: «Спрячьте лучше эти самыя бомбы... неровен час — уроните... апасна ведь...» — «Ничяво ни апасна», — відповідає. Його видно, тішить, що такий великий чоловік і боїться, а от він собі держить «бомби» в руках і нічого не боїться... — «Лучше бы спрятать куды...» — стараюсь його

упросити, а тим часом, недовірливо поглядаючи на його фізіономію, потроху просовуюсь далі по сходах... «Чяво прятать, то ани без капсулей...», — каже червоноармієць і починає «куражитись» та грати в руках бомбами. Я скоренько скочив далі, ніби злякавшись; хоч знав уже, що раз «без капсулей», то й боятись нема чого, але все продовжував просити його, щоб не жартував, а краще «бомби» кудись сховав. Кажу: «Вы, военные, понимаете, что это там означает «без капсулей», «с капсулями», а нам, штатским, это все единственно... вроде апасна. Спрячьте лучше». Так балакаючи я з дверей і побіг шукати безпечнішого місця для себе.

Прийшов до своїх давніх знайомих проситись, щоб переховали. Кажуть, що нічого проти того не мали би, але у них, мовляв, небезпечно, бо перед тим у них жила дружина С. Петлюри; про це нібито знали сусіди, так що й пані О. Петлюра мусіла від них виїхати. Обіцяли все-таки прийняти, коли нічого не станеться. Пішов розглядатись далі і по дорозі зайшов до київського комерційного училища, де мав бути у своєї дружини Єв. Неронович. Балакаючи з ним, спитав, як же він задивляється на сучасне наше становище в зв'язку з приходом большевиків. Помовчавши трохи, він відповів: «Жахлива річ соціальна революція. А все-таки большевики й червона армія несуть соціальне визволення трудящому народові. Мусимо до них приєднатись». Коли ми потім разом ішли до міста й зустріли якийсь відділ червоноармійців, то Неронович, указуючи мені на них, казав: «Дивіться, розхристані, голодні, напівбосі й люті як звірі. Але це ж революційна армія; це ж пролетарі й селяни, що роблять соціальну революцію та топлять у крові неволю й соціальну неправду». Ми скоро розійшлись в різні сторони.

Червоний жах навис над Києвом. Тисячами розстрілювали старшин. Удень і вночі арештували та вели кудись людей, звідки вони вже не вертались. Хапали на вулицях. Шукали спеціально «вільних козаків» і членів Центральної Ради та членів українського уряду. Чутно було, що розстріляли трьох лівих українських соціалістів-революціонерів, хоч вони були прихильниками радянської системи; єдина причина була та, що вони були українці. Розстрілювали всіх, у кого знаходили посвідку на внесок на український Національний Фонд. Знущались з портретів Шевченка й подібно до царських жандармів палили українські книжки і т. д., і т. д.

Добув я собі всякі посвідки й сяк-так переховувався. Зрештою ризикнув навіть вернутись додому. Наш будинок зараз же після того, як я вискочив, трусив сам начальник того бронепотяга, який спалив будинок Грушевського. Нічого не знайшов він небезпечного. Син Саксаганського заявив домовому комітетові, що має зброю. На нього й звернули головну увагу червоноармійці, але коли він показав їм батькову

пістолю, мабуть, з XVII століття, то начальник з презирством її відкинув, кажучи, що «такой дряни» вони не беруть. Використовуючи ту обставину, що трус робив сам начальник броньового потяга, наш домовий комітет виставив на дверях великий плакат з написом, що тут, мовляв, трусила сама ота persona grata. Пізніше різні банди, які ходили з власної ініціативи трусити по домах, з пошаною читали отой плакат на наших дверях і в дім не заходили.

Незважаючи на страшний терор, ризикнула наша київська соціал-демократична організація відбути збори, щоб обміркувати своє становище супроти большевицької московської окупації. Небагато зібралось людей на ті збори; відбувались вони в помешканні редакції «Робітничої Газети». По коротких дебатах наше становище цілком вияснилось. Більшість залишилась на старих позиціях, себто не визнавала радянської системи й уважала большевицьку навалу за звичайну мілітарну окупацію України; але невелика меншість висловлювалась за підтримку большевицької влади на Україні. Питання стало так, що треба було розійтись. Це й сталось. Із зборів вийшли Неронович, Єв. Касяненко та їхні жінки; другий Касяненко — Грицько стояв у дверях, мнявся, а потім «невиразно» також вийшов. Ті, що залишились, постановили використовувати всякі легальні (наївно ми тоді припускали, що й такі можуть бути!) і нелегальні можливості для продовження своєї партійної чинності. Однак цих можливостей було дуже мало.

Скоро після того, як большевики зайняли Київ, можна було помітити, що серед них панує настрій непевності. Почалась метушня на вулицях: везли на залізничну станцію різні речі, в тому числі й меблі та всякі предмети домашнього вжитку. Стало в місті відомо, що наступають німці разом з українцями, а большевики тікають. Йдучи раз вулицею, побачив, що бельгійські війська вантажать коло Червоного Хреста щось на автомобілі і везуть те на залізничну станцію; отже, ясно, що й вони тікають.

Мій приятель П. П. Канівець мав якісь зв'язки з київськими большевиками, з якими колись сидів у тюрмі. Він попередив мене, що знає від своїх знайомих большевиків про те, що, відступаючи з Києва, московські большевики мають намір взяти заложників-українців, щоб на них помститись в разі, коли б українці при повороті переслідували у Києві большевицьких прихильників. Радив мені «Кавун» не лишатись у Києві. Я узнав його раду за розумну й рішив прийняти пропозицію своєї матері та разом з нею виїхати додому. Довелось перебороти чимало труднощів, але мені пощастило-таки це здійснити. Дома просидів спокійно кілька днів. Не взяв я під увагу тоді те, що в разі відступлення

большевиків з Києва вони мусять іти на лівий берег Дніпра та можуть попасти і в наше село.

Так воно й сталось. Увечері одного дня, коли я вернувся зі «старого двора», наша служниця, якось загадково усміхаючись (я не казав, чого я сиджу дома), оповістила: «А в нас на голодному кутку вже большевики помістились». Не сподобалась мені ця звістка, але я жартами перевів розмову на іншу тему, аби показати, що я не виявляю нібито особливого інтересу до тієї звістки. Нафти тоді по села було вже дуже мало, так що з ощадності світилось в одній або в двох покоях, а в інших у разі потреби засвічували свічки. Спати лягали рано, бо все одно робити щось при такому слабому освітленні було трудно. Увечері того ж дня десь коло 9-ї години, почув я із своєї кімнати, що в кухні йде якась розмова з чужими людьми. Ці нежданні пізні візитери говорили якимись різкими, грубими голосами й чогось домагались. Потім почув, як перебігла коридором із кухні дівчина; затим бистрими кроками йшла до кухні мати, а за нею, кульгаючи, йшов також поспішно мій батько. На порозі дверей із кухні (три кроки від дверей до моєї кімнати) почалась боротьба: мати й батько, видно, заступили дорогу невідомим людям, що хотіли увірватись у покої, а ті намагались їх усунути й продратись. Чув між ними діалог, із якого зрозумів, що справа йде про мене. Грубий голос кричав: «Знаем, што он здесь... прячете...» А материн голос відповідав: «Да что вы, люди добрые... какой у нас офицер... нету у нас офицера». Оборонятись не було чим, бо жодної зброї, навіть доброї палиці в мене не було. Єдина можливість урятуватись — вискочити у вікно. Але подвійні рами. Тихенько замкнув двері на гачок. Та це мала перешкода, бо гачок слабенький. Згасив свічку й сіпнув внутрішню оконну раму. Піддалась. Підготовився вискочити, як тільки стануть добиватись до дверей. Напружено прислухався до того, що відбувається в кількох кроках від мене на порозі кухні. Змагання продовжувалось. Потім грубий голос чути було десь далі — значить, батько з матір'ю перемагають. За хвилю цокнула дверима клямка — значить, двері до кухні причинені. Вискочив із свого покою, перебіг кімнатами, одягся й вибіг на веранду, а звідти до саду. Під моїми ногами хрускав лід, що вкривав поверхню снігу. Почув, що десь далі також хрускає — хтось ходить. Ховаючись під деревами, перебіг до альтанки й заховався в кутку між нею й парканом. Над садом злетіла ракета й освітила все, а потім і друга.

Сидів у своїй схованці і думав, що так, як тепер я, почуває себе, мабуть, отой заєць, на якого насідають хорти. А ті сліпі, розлючені люди — хорти, які ось за мною гоняться, думають, що я є їх запеклий ворог, якого треба за всяку ціну спіймати й знищити. Гірко було відчувати всю несправедливість

такої думки. Глибокий сум і жаль охоплював душу, коли пригадував собі той час, як з цього самого саду тікав від царської поліції. А може, й серед отих большевиків, що тепер мене переслідують, є колишні царські поліцаї; писали ж у газетах, що большевицький комендант Муравйов [223], який разом з Юр. Коцюбинським [224] вів московську навалу на Київ, був раніше жандармським старшиною.

В саді вже не чутно було хрускоту. Із свого закутка бачив, як у домі освітлювались по черзі вікна одного покою за другим. Значить, роблять ревізію. Прийшли нарешті аж до вихідного коридору, а звідти причинили двері на веранду. Чую грубий голос: «А здесь што?» і потім голос батька: «Это уже балкон, а дальше сад». Потім знов той грубий голос: «Значится, убег... был здесь... знаем...» За якийсь час вийшли з дому, спинились у дворі, запалили сірник і почали рахувати гроші. Чую балакають: «Сколько дал?» — «Мало... яво мать...» — «Идем назад... распро...яво душу мать». І знов бачив я, як ходили по хатах. Тихенько прокрадаючись, підбіг до вікна, щоб подивитись, що то за люди. Побачив батька з лампою в руці, а коло нього якогось розпатланого солдата з револьвером у руці, яким він погрожував батькові. Забравши всі до копійки гроші у батька й матері та ще й деякі цінні речі, обидва бандити-большевики вийшли з дому, лаючись найнепристойнішими словами.

Не хотів я лишатись дома, бо можна було сподіватись, що прийдуть знов бандити по мою душу. Зайшов до одного селянина, добре знайомого. Ціла родина була стривожена; всі були тероризовані, чекаючи якогось нападу з боку непрошених гостей, що з'явились у нашому селі. Не хотів збільшувати їхньої тривоги й рішив іти на другий кінець села, куди бандити, очевидно, не мали б охоти плентатись. Доброї душі людина, сестра того селянина, Параска, взялась провести мене городами до мого бувшого «соратника» під час війни, вже згадуваного раніше Нестора Демидовича.

Його родина вже спала. Параска пішла збудити. Вийшов сам Нестор Демидович і став мене гукати: «Та йдіть у хату, чого там опасаться». Увійшли до хати, питає: «Що воно там таке? Нападеніє яке чи що?» Оповів йому, як було. «Та це пустяки... лягайте спать у нас та й годі». — «Добрі, — кажу, — пустяки, коли мало не кончили мене». — «Та не безпокойтесь... до мене не прийдуть... стели, жінко, отут на лавці». Говорив він усе це таким спокійним тоном і з такою характеристичною для нього дидактичністю, що й мені самому стало здаватись, що все, то були «пустяки». Звернув увагу свого милого господаря на небезпеку для нього, коли б уночі мене тут застукали, але він преспокійно відповідає: «Та це, пане, пустяки... скажу, що ми в одному полку служили, ну, а тепер Ви у мене вроді якби заночували, йдучи додому». «Не повірять, — кажу, —

що я солдат». — «Так я скажу, що Ви були у нас у полку старшим писарем, а я состояв при канцелярії... так, значить, ми собі однополчани». Сердечно подякував Парасці за її поміч мені й відвагу і лишився ночувати у хаті «однополчанина».

Другого дня раненько йшли ми з Нестором Демидовичем (я в киреї й великій шапці) до нашого дому «на розвідку». Сконстатували, що в нашому домі розташувався відділ большевицької кавалерії. Займав він половину дому, а в другій містились мої батьки. Ці большевицькі кавалеристи, довідавшись про бандитський напад, запевняли моїх батьків, що то не були справжні большевики, а були, мовляв, грабіжники; казали не турбуватись, бо вони нікого більше в дім не допустять. І дійсно, нікого не пускали, навіть і свого командантa, який до них просився. Рішив і я піти під сторону большевицьких кавалеристів. Переліз через паркан у сад, а потім зайшов до хати й помістився поруч з кавалеристами. Так нібито безпечніше. Так під одною стріхою ми й переночували одну ніч.

Другого дня показались німецькі літаки й кидали бомби десь за селом в сторону Броварів. Наступають, отже, німці. Всі большевики, що були в селі, кинулись урозтіч. Кидали зброю, продавали селянам за безцінь коні, вози, сідла, муніцію та тікали далі пішки, нібито йшли з фронту демобілізовані.

Надвечір уже їх не було в селі й нам усім легше зітхнулось. Треба було вертатись до Києва, але приходили звістки, що під Києвом ще йдуть бої німців з чехо-словацьким військом. Довелось чекати. Вночі я проснувся через якийсь галас у домі. В мою кімнату, голосно балакаючи, ввалився натовп людей; почали розташовуватись на канапі й підлозі; хтось тяг з мене ковдру й домагався, щоб я пустив його на ліжко; по всіх кімнатах гупали чобітьми люди. Були це чехо-словацькі легіонери. Сяктак унормувались відносини. Стомлені люди поснули мертвим сном.

На ранок наступного дня я чув із своєї кімнати, як приходили до їдальні (у нас помістився, видно, полковий штаб) розвідчики й доносили, що німці є вже на віддалі яких 9—10 кілометрів: ідуть вздовж залізниці на Полтаву й по Чернігівському шосе. Становище чехо-словаків було тяжке, бо їх могли охопити з двох боків, замкнути й усіх винищити. До того ж вони не зустрічали собі підтримки серед населення. Можливо, що це було звичайне відношення чужого населення до уступаючої армії; селяни не хотіли давати добровільно харчів, фуражу, коней, возів і т. д. Насильне відбирання викликало озлоблення. Та треба правду сказати, що поводження чехо-словацького війська з населенням було не тільки що нетактовне, але й просто визиваюче та іноді навіть брутальне. Брали всякі продукти, сіно і т. д. насильно, не даючи навіть жодного поквитування за взяте; при

спробі селян противитись насильству вживали зброї. Мені самому довелось рятувати перед багнетом чехо-словацького легіонера свою матір, яка запротестувала, коли гурт легіонерів вломився у наш двір, розбив замок і почав тягати сіно й солому із нашої клуні. Подібне діялось по всьому селу й викликало велике обурення серед селян. Робилась і такі речі, які трудно було навіть оправдати: наприклад, щоб краще (чи скоріше) було ходити з одного двора до другого, потрощили плоти між суміжними ґрунтами селян і ходили з одного до другого двора навпростець городами; або на казани, в яких варилось їжу, викопували ями просто серед двора (так було і в нас) замість того, щоб копати їх на майданах, як це робилось звичайно під час маневрів російської армії.

Загалом становище було тяжке. Розумів я дуже добре, що люди, які стоять перед загрозою смерті, не будуть міндальничати й добиватимуться свого силою, коли їм не даватимуть добровільно. Думаю, що кожен з нас поступав би приблизно так, як поступали тоді чехо-словацькі легіонери. Війна по самій суті своїй є насильство, й під час війни звіряча натура людини показує себе в усій своїй брутальності. А хто означить точно ті межі, де кінчається ворог та починається невтралітет?! Під час війни люди найчастіше поступають за принципом: хто не зі мною, той проти мене. Не можна було сподіватись, що у нас будуть інші відносини, ніж деінде. A la guerre comme a la guerre *. Я розумів це все, але дивувався, що військове начальство чехо-словацьких легій крізь пальці дивилось на деякі вчинки своїх вояків (вроді ламання плотів чи копання ям серед дворів), які ні в якій мірі не були викликані інтересами справи, а були лише проявами нерозумної сваволі. А ці вчинки тільки доливали олії до вогню ворожості й озлоблення, які й без того вже панували серед населення завдяки різним насильним реквізиціям.

Наскільки сильно охопили наших селян такі почуття ворожості до чехо-словаків, показує хоч би такий факт. До мене звернулось двоє селян за порадою, чи не покласти зрештою край чехо-словацькому пануванню, виступивши проти них збройно. Казали, що в одному нашому селі можуть організувати курінь піхоти й за одну ніч можуть знищити всіх легіонерів, що є в селі. Я рішуче не радив цього робити. Вказував на те, що чехо-словацьке військо б'ється за свою свободу і що воно змушене добувати собі силою необхідні предмети поживи, коли їм не дають добровільно. На це мені відповідали, що той, хто б'ється за свободу, не може грабувати. Я бачив, що мої поради приймають невдоволено, але

---

* A la guerre comme a la guerre *(фр.)* — На війні, як на війні. — *Ред.*

настоював на своєму і рішуче відмовився кермувати проектованим повстанським батальйоном. Можливо, що найбільше переконуючим у всій моїй аргументації було те, що я запевнив моїх співбесідників у тому, що перебування чехо-словацьких легіонерів не може тривати довше, ніж два дні. Я трохи помилився в своїх запевненнях, бо вони стали відходити вже другого дня після тієї нашої розмови. Тяжко було їм відступати, бо дороги вже почали розтавати. Автомобілі загрузали, й їх палили. Люди й коні тягли вози, вибиваючись із сил. Але мусіли тягти, бо ворог уже наступав на п'яти. Скільки тих мук, страждання й людської крові приноситься на жертвенник свободи.

Зібрався й рушив я до Києва. Ніякого руху по дорозі; все принишкло. Вже коли їхали по шосе за Броварами, мій погонич показав пужалом поперед себе, а потім раптом спинив коня й трохи ніби стривожено вигукнув: «Он німці їдуть!» Він був за Світової війни на німецькому фронті ранений і не міг ще, мабуть, уявити собі, що з німцями можна зустрінутись мирно. Казав йому їхати далі, але він якось нерішуче поганяв коня. Зустрінулись нарешті з п'ятьма стежинками-кавалеристами; думав, що нас зупинять і будуть оглядати. Нічого, навіть оком не повели й проїхали повз нас, ніби коло порожнього місця. За передньою стежею їхала чота, трохи далі ціла сотня, а ще далі зустріли кінний полк, а за ним ішла піхота, їхала артилерія і знов ішла піхота з кулеметами і т. д.

До самого Києва їхали ми, зустрічаючи німецьке військо. Маса того війська сіро-зеленуватим потоком лилось по дорозі із Києва на схід. А серед тієї маси німецького війська виринали окремі фігури українських вершників з національними пов'язками на рукавах та з довгими шликами на шапках. Символ відношення реальних сил двох держав.

Якесь подвійне почуття панувало всередині. З одного боку, відчувалась певність того, що не може тепер бути прояву сваволі, дикості, жорстокості, не буде тепер звірячого нищення людей, не буде трусів, грабунків. Але з другого боку, була якась непевність; невідомо було, що несуть з собою ті невідомі люди у сталевих шоломах, що ходять по вулицях збитими лавами під звуки дудочки.

Що українці не ставились до німців вороже, це було цілком зрозуміло, бо ж вони прийшли до нас як «союзники». Але й неукраїнці та взагалі рядові обиватели також прихильно зустрічали німців у Києві, бо ці принесли з собою визволення від большевицького пекла. Довелось мені говорити з одним інтеліґентним чоловіком, який дивним способом об'єднував у собі слов'янофільство з високою пошаною до німців, що переходила просто в германофільство. Цей мій знайомий хоч і хитав докірливо головою за те, що Центральна Рада «закликала німців», але

в той же час говорив, що німці — це мур, якого розбити не можна; що ніколи в них не може бути ніякого большевизму, бо вони люди висококультурні й люди порядку; що навіть республіки у них бути не може, бо «кайзеризм» — це суть німецького духу. У них, мовляв, усе твердо, міцно, непохитно й незломно. «Посмотрите, — казав він, — вот едуть повозки немцев... Слышите ? Гудит как!.. Не дребезжит, а гудит! Вот это значит немецкая работа! И заметьте: это после трех лет войны!» Дійсно, армія велика, міцна, дисциплінована. Однак тепер уже знаєм, що не всі пророкування мого знайомого здійснились: і німецька армія не встояла, і в Німеччині республіка.

Приїхав я до Києва 9 березня вже нового стилю, бо ще, мабуть, у дорозі до Києва Мала Рада ухвалила перейти на новий календарний стиль. Коли прийшов до будинку Центральної Ради, представилось мені видовисько таке, як буває після програного бою. У будинку був повний хаос, так його знівечили большевики за короткий час свого перебування у Києві. Навіть не було де зібратись, бо в залах було все поперекидане; всі, хто туди приходив, або стояли на коридорах, або десь притулювались чи то на перекинених скринях, чи на якихсь лавках.

Потроху збирались члени Ради. Видно було, що кожен пережив за цей час чимало біди. Багато з них ще не встигли навіть переодягнутись і прийшли в такому одягу, як були в поході чи десь переховувались: у брудних чоботях, в шинелях, папахах або картузах, неголені й майже нечесані. Скоро все довели до ладу й Центральна Рада продовжила свою чинність знов уже в Києві. Не пригадую собі, щоб ця чинність визначилась якимись особливо видатними подіями, принаймні в той час, коли я ще брав участь в роботах Ради, наприклад, до мого від'їзду в Румунію. Знаю, що реферував я справу призначення пенсії письменникові Ів. Нечуєві-Левицькому та Л. М. Драгомановій [225]. Не мав я, мабуть, щастя чи «легкої руки», бо Ів. Нечуй-Левицький умер щось дуже скоро після того, а Л. М. Драгоманова також умерла незабаром (літом того ж року).

В короткому часі після приходу німців у Центральній Раді довелось, одначе, зайнятись деякими справами, що виникли на ґрунті втручання німців у внутрішні справи УНР. Приводом до цього послужив такий факт: десь близько Києва німці арештували кількох селян (за якусь провину — не пам'ятаю) і віддали їх під свій військовий суд. Говорили, пригадую собі, що взагалі судили й винесли суворий вирок зовсім невинним людям. Чи було правдою, що селяни були винні, чи навпаки — все одно це були українські громадяни, які не підлягали юрисдикції німецького військового суду. Справа була принципового характеру з погляду нашого — українського. Інакше, звичайно, ставились до цього представники

національних меншостей у Центральній Раді, – власне, представники російської меншості. Вони той факт використовували, розуміється, не для оборони українського суверенітету, а для скандалізування Ради і компрометації політики в очах широких верств населення. Цілком очевидним було, що члени Центральної Ради – українці мусіли б забрати ініціативу в цій справі в свої руки і не давати «козирів» своїм постійним антагоністам. Так, на жаль, не сталось і інтерпеляцію в цій справі внесли російські партії. Але й тут все ж таки українці не схаменулись вчасно і, не вирішуючи її на пленумі Ради, передали її до спеціально обраної комісії. Склад комісії був такий: чотири заступники українських партій (2 есери, 1 соціал-демократ, 1 соціаліст-федераліст) і три заступники меншостей. На засіданні комісії з усією очевидністю вияснено було факт втручання німців у компетенцію української судової влади. Інтерпеляцію треба було, очевидно, прийняти.

Але тут утворилась доволі оригінальна констеляція: три представники меншостей обороняли принцип невтручання німців в українські справи, а три представники українських партій (есери і соціалісти-федералісти) висловлювались за неприйняття інтерпеляції. Щодо соціалістів-федералістів, то їхня лінія поведінки все була в такій самій мірі плутаною, як плутаними були промови одного їхнього речника в Центральній Раді, що кожну справу розглядав «з одного боку», «з другого боку», «з третього боку», а зрештою ні до яких висновків не приходив. Їхній представник у комісії і тут так само крутив на всі боки, не бажаючи, мабуть, з доручення своєї партії, допустити до того, щоб інтерпеляція була предметом обміркування на публічному засіданні Центральної Ради. Ту сам лінію вели й обидва заступники есерів. Вони робили це навіть значно більше примітивно, ніж соціалісти-федералісти. Це були ті самі наші «спасителі», що прийшли нас рятувати своїм кабінетом на чолі з В. Голубовичем; ті самі, що для врятування української самостійності вимудрували свій спосіб заведення на Україні радянської системи [226] *. Були серед цих мудриків і такі, що затівали навіть скинути Центральну Раду та на її місце поставити Раду робітничих і селянських депутатів [227]. Аж так далеко готові були йти перед приходом німців ці

---

* П. Христюк, бувший міністр першого кабінету Голубовича, у своїй книжці («Замітки і матеріали до історії української революції». Том II., стор. 26) пише, що той кабінет «ухвалив приступити до організації рад робітничих і селянських депутатів, як органів влади на місцях». Для вироблення відповідного закону вибрано було навіть комісію із трьох «соломонів-премудрих»: міністра Григоріїва, Любченка і Лимаря. Вся трійця тоді була с.-р.; Любченко скоро перейшов до большевиків; здається, і Лимар тепер у них, а Григоріїв ще поки що... пише.

«державні мужі» для рятування української самостійності, а тепер, після приходу німців, вони вже не хотіли допустити навіть обміркування інтерпеляції в справі порушення тієї ж таки самостійності. Отже, при тій ситуації в комісії рішити справу мав голос заступника партії українських соціал-демократів, яким був я. Подав я свій голос «за», чим викликав невдоволення всіх членів комісії — українців; інтерпеляція була прийнята, але думаю, що це мало лише значення принципове, а не практичне, бо ми не мали змоги силою змусити німців шанувати не на словах, а на ділі суверенність УНР.

Якось під час засідання Ради в залі появились дві військові фігури: одна велика проста фігура в німецькім однострою, а друга невелика, вертлява, в австрійськім. Не знаю я точно, що це за пани були нашими гістьми, але, очевидно, були то заступники німецького й австрійського командування на Україні. Прийшли, без сумніву, подивитись, як виглядає український революційний парламент. З цієї нагоди речники різних фракцій виступали зі своїм декларативними промовами. Між іншим, говорив і заступник «Бунду» Рафес, який сказав перші слова звертання на трьох мовах (українській, російській і жидівській), а потім промовив по-жидівськи. Оба німці слухали його з виразом цікавості до такої несподіваної оригінальності, причім австрієць цілий час крутився на стільці і часто, нахиляючись до пруссака, щось йому шептав. Трудно, звичайно, сказати, яке враження справило на наших нежданих гостей оте засідання Ради, але не думаю, щоб дуже добре, бо навіть зовнішні умови тому не сприяли: засідання було не у великій залі, а в малій боковій; було тісно, неімпозантно. Промови виголошувані були експромтом, без підготовки, а тому були деякі із них бліді й малозмістовні.

Різні кола громадянства дуже неоднаково оцінювали факт появлення німецької армії на Україні. Однак загальний настрій був такий, що з приходом німців на Україні запанує відносний спокій. Отже, й українські, й неукраїнські громадсько-політичні кола почали роботу для скріплення своїх позицій в часі цього очікуваного спокою. Само собою розуміється, що провідні українські кола взялись негайно за організацію апарату державного управління.

Полагодити цю справу було нелегко вже навіть через брак відповідних людей, бо люди з державно-адміністративним досвідом були вороже настроєні супроти українських державницьких змагань, а певних людей з таким досвідом було обмаль. Наскільки тяжко було полагодити цю справу, бачив я вже з того, що два міністри УНР майже одночасно звернулись до мене з пропозиціями, які по своєму характеру були надто далекі одна до другої. Після ухвали Центральною Радою

закону про Генеральний Суд [228] (пізніше за гетьмана його переіменовано було за російським зразком на Сенат) тодішній міністр юстиції М. С. Ткаченко просив мене дати свою згоду на те, щоб виставлено було мою кандидатуру в члени Генерального Суду. Хоч по закону Центральної Ради членами Генерального Суду, подібно як і російського Сенату, могли бути особи з університетською освітою не тільки юридичною; хоч М. С. Ткаченко переконував мене, що для користі самої справи не мусять бути всі члени Генерального Суду обов'язково правниками, але я ухилився від честі бути українським «сенатором» і не дав своєї згоди на виставлення моєї кандидатури. Тільки що закінчив я свою розмову з одним міністром і вийшов до кулуарів Центральної Ради, як мене спинив другий міністр О. Жуківський [229] і став просити згодитись прийняти відповідальний пост Київського губерніального коменданта. Мусів одхилити і цю пропозицію. Та на цьому не кінчилось.

Десь так на кінці березня під час засідання Центральної Ради в тій самій боковій залі, де відвідали нас представники німецького й австрійського командування, наблизився до мене тодішній кермуючий Міністерством закордонних справ М. Любинський і почав шептати, що має до мене важну справу, про яку мусимо негайно поговорити. Відійшли в куток, і він почав її викладати. Все звелось до того, що ми мусимо нав'язати дипломатичні зносини з нашою сусідкою Румунією, що міністерство рішило вислати туди посольство і що він пропонує мені пост посла УНР в Румунії. Без довгого надумування над цією пропозицією М. Любинського я відмовився її прийняти, не почуваючи себе в силі взятись за таку важну й відповідальну працю. Декілька разів повторював М. Любинський свою пропозицію, але я те все відхиляв, висуваючи все той самий щойно наведений мотив моєї відмови.

Після того молодий віком керуючий міністерством пішов до стола президії Ради і про щось говорив пошепки з головою Центральної Ради, старим професором М. Грушевським. Очевидним було, що наша розмова відбувалась з відома, а може, й на бажання М. С. Грушевського. Це стало для мене зовсім ясним, коли я побачив, що вони обидва знов направляються до мене. Почав уже мене переконувати сам М. С. Грушевський. Я все-таки не давав згоди. Видно, що йому це було неприємно, бо він якось хвилювався і все домагався моєї згоди.

«Згодіться, Миколо Михайловичу, згодіться. Треба їхати... Не сміємо відмовлятись від повнення своїх обов'язків... А як же. Я вже давно до Вас приглядаюсь. Ви добре поведете... повірте мені старому». Прекрасно я знав, що випробуваний діяч М. С. Грушевський не став би так настоювати на моїй згоді, не «приглянувшись» попереду і не

розрахувавши. Значиться, були в нього якісь причини добуватись моєї згоди. Подумав, що, може, й справді є потреба, щоб якраз я їхав до Румунії; а коли така потреба дійсно є, то я не смію розуміється, відмовлятись. Я вже внутрішньо схилявся до того, щоб дати згоду. М. С. Грушевський продовжував мене умовляти; при тому він змінив тон голосу на ласкавий і по-батьківськи гладив мене рукою по плечі. Я не встояв і дав згоду їхати послом УНР до Румунії.

Перед своїм від'їздом мав я три побачення, кожне з яких для мене, з різних мотивів, мало великий інтерес. Насамперед відвідав мене мій земляк з нашого села Василь О-ач. Був він давнього козачого роду, який зрештою настільки збіднів, що сам В. О-ач мусів покинути вже сільське господарство й служив тоді у Києві на залізниці. Він був один із тих, що ще 1903 р. приступив до заложеної мною організації РУП. Здавалось, що теперішнє його становище пролетаря мусіло б сприяти його розвиткові в напрямі засвоєння більш радикальних поглядів, ніж було перед 15 роками. Однак із бесіди з ним я побачив, що це не було так.

Навпаки, в ньому помітно було, з одного боку, значно більш високу національну свідомість, але разом з тим став він більше консервативним. Було б, здається, правильним сказати, що він став українським націоналістом-державником. Він запевняв мене, що дотеперішні методи державного будівництва рішуче непридатні і що треба, щоб влада, була більш твердою й рішучою. «Кажу Вам, – заявляв він, – треба кийком орудувати, бо не буде в нас ладу». Хоч і не згоджувався я з цією його тезою, але не легковажив і тієї його рішучої заяви, бо це ж був «голос землі», якого ігнорувати не можна, хоч би він навіть звучав не так, як би хотілось.

Потім прийшов до мене мій товариш і приятель ще з колегії П. Галагана, тоді вже учитель київської гімназії Л. Лещенко. Я з радістю його привітав, вигукнувши: «А... це ти, Лещенко! Доброго здоров'я!» Але він відразу зауважив: «Я не «Лещенко», а »Ляшонак» – «Як так?» – питаю. – «Я бєларус», – каже він; через це, мовляв, і прізвище його мусить звучати відповідно до законів білоруської мови. Ще в колегії звали ми його по-товариськи «Мазуром». Тепер пояснив він мені, що він і не українець , і не «мазур», а правдивий білорус. Дійсно, говорив він білоруською мовою і брав участь в роботі білоруської «Громади», яка збиралась, як я собі пригадав, на свої «пагалюнки» у помешканні Центральної Ради. Якось навіть не вірилось, що цю далеку від політики людину, математика й філософа, так глибоко могла захопити справа визвольної боротьби його бідолашного білоруського народу. Щиро привітав його на новому шляху й побажав йому та його справі найбільших успіхів.

Нарешті відвідав мене дома мій бувший командант полку полк. П. Х-ін, який прочув якось про моє призначення до Румунії. Він прийшов заявити своє становище супроти України та просити рекомендації. Казав мені: «Служили когда-то вместе в полку с Вами. Сплоховал Никола-угодник... не помог... войну проиграли. Послужим теперь Украине. Беда вот только, говорить по-украински немножко слабовато... но я же, знаете, не русский ведь в сущности, а скорее белорус... из Минской губернии. Служил все время на Украине, хочу и тепер ей послужить... не откажите в рекомендации. Вы ведь теперь большой у нас человек». * Отже, і полковник Х-лін перестав себе вважати за «русского». Як би там не було, але це було симптоматичним. Я особисто не мав змоги щось для нього зробити, бо за годину мав бути вже на потязі.

* Полковник Х-ін був потім призначений чернігівським комендантом. За часів гетьмана був комендантом полку. Під час повстання проти гетьмана його вбито у Прилуці.

IV частина

Дипломатична місія в Румунії. Гетьманщина і повалення гетьмана. Директорія. Дипломатична місія в Угорщині.

XII

Дипломатична місія в Румунії.

Про історію Румунії, її економіку політику і т. д. я давніше знав не більше, ніж про якусь іншу державу на Балканах. Можливо, що в деякому відношенні про Румунію знав навіть менше, ніж про сусідні з нею держави, і напевне менше, ніж про західноєвропейські. Більше заінтересування нею появилось у мене під час війни на Балканах1912 р., коли всі православні балканські народи «під знаменем хреста» ополчились на Турцію, що билась «під знаменем півмісяця». Дуже добре я пам'ятав з того часу історію з Добруджею [230]: як Румунія вступила у війну тоді, коли вже обидві сторони були знесилені; воювала по боці «хреста» проти «півмісяця», а потім напала на свого недавнього воєнного союзника і «хресного» брата та відібрала від нього частину території. Очевидно, що й участь її у Світовій війні мала під собою такий самий ґрунт.

Виступлення Румунії у Світовій війні на стороні держав Антанти було справжнім нещастям для тодішньої Російської імперії. Румуни до такої міри мало підготовлені були до ведення війни з якоюсь державою, де військова справа стояла на належній висоті, що їхнє військо, техніка й уся військова організація, як оповідали мені знайомі старшини, скидались більше на карикатуру, ніж на щось серйозне з військового погляду. Не диво, що німецькому генералові Макензену [231] не завдало великої праці покінчити з цим новим противником в найкоротшім часі. Дійсно, він мав право буквально повторити Цезареву форму: veni, vidi, vici *. Румунська армія виявила себе рішуче нездатною не те що нападати, але навіть обороняти свою землю. Німці не воювали, а просто маширували

---

* Veni, vidi, vici. *(лат.)* — Прийшов, побачив, переміг — *Ред.*

в глибину Румунії. Ще коли був я у полку в Ягольниці восени 1916 р., не раз доводилось чути балачки про те, як «доблестные союзники» – румуни тікали при одному виді німців, кидаючи своє військове (правда, мало придатне для ведення модерної війни) майно й тікаючи світ за очі. Бачив тоді я (та й чув на власні уші), як місцеві люди насмішливо й зневажливо ставились до того нашого знаменитого «союзника» і це почуття зневаги переносили й на російську армію. Серед військових було велике озлоблення проти «музикантів», ц. т. румунів. З презирством про них говорили, що румуни «не нація, а професія»; що порядно воювати вони не вміють, а тільки, як ті мародери, в кінці війни між якимись державами вони зрадницьки нападають на слабшого й грабують у нього шматок землі; що не мають вони поняття про військову честь, благородство й джентльменство.

Відомо, що авантюра з втягненням Румунії у війну мала той наслідок, що скоро побиту румунську армію зняли з фронту, а на її місце стала російська армія, яка й здержувала дальший наступ німців, болгар і турків у Румунії. Значна частина Румунії була вже в руках німців разом зі столицею її Букарештом; король, парламент, уряд та центральні державні установи перенесені були майже до самої колишньої границі з бувшою Російською імперією – до м. Ясси; золотий запас Румунії лежав у підвалах російського державного банку. Отже, фактично вона опинилась у повній залежності від Росії і румунський уряд не був фактично господарем навіть тієї частини своєї території, яка ще не була окупована німцями. Тут влада фактично належала російському військовому начальству. Військові російські круги давали вияв свого відношення до румунів часто у формах дуже неделікатних та навіть брутальних. Доводилось чути, що навіть менші військові начальники російської армії поводились з румунськими старшинами вищих рангів так, як з худобиною; про румунське населення і говорити не приходиться.

Румуни все це терпіли і, згідно зі своєю тактикою чекали слушного часу. Час цей настав, коли в Росії вибухла революція і російська армія почала розвалюватись. Румунія, здана на свої власні сили, не в стані була, розуміється, противитись силі центральних держав і заключила з ними сепаратний мир, хоч і зобов'язалась була свого часу перед Антантою такого миру не заключати.

Справу замирення з центральними державами перевів новопризначений германофільський кабінет видатного румунського політика Маргільомана [232]. У посіданні румунського уряду була лише невелика частина державної території, бо більша частина Румунії була, згідно з договором, окупована тимчасом німецькою армією. Отже, становище Румунії в квітні місяці 1918 р. було, мабуть, мало чим краще, ніж становище нашої молодої УНР.

Відповідною постановою 5 квітня оформлено було моє призначення, і я того ж самого дня від'їхав із Києва. Ще перед офіційним призначенням одвідав я наше Міністерство закордонних справ, щоб одержати загальні інформації про становище в Румунії та вказівки щодо завдань, які на мене покладаються. Я одержав інформації доволі скупі і вони мало що доповнили ті відомості, які я мав перед тим.

Щодо інструкцій відносно ближчих моїх завдань, то тут справа стояла трохи гірше. М. Любинський затруднявся ясно й дефінітивно їх сформулювати.

Треба правду сказати, що ситуація була дійсно досить скомплікована. В той час бессарабський Сфатул Цереї [233] проголосив уже приєднання цілої Бессарабії до Румунії. Отже, і вся етнографічно українська частина Бессарабії опинилась під протекторатом Румунії; правильніше буде навіть сказати, що за допомогою Бессарабської Директорії [234] Румунія вже управляла цілою Бессарабією. Таким чином, виникало питання, як має поставитись до цього влада УНР: чи визнає вона без жодних застережень приєднання Бессарабії до Румунії, вважаючи, що Сфатул Цереї, як виразник волі населення, діяв цілком законно й виніс свою постанову, користуючись правом самоозначення відповідно до бажання більшості населення; чи навпаки — буде вона протестувати проти такого рішення Сфатула Цереї, зважаючи на те, що те рішення прийняте було під загрозою багнетів румунських вояків, які були введені в залу засідання під час голосування — отже, тим знасилувано волю заступників населення й ушкоджено інтереси української частини людності Бессарабії; чи, може, українська влада буде числиться з фактом приєднання Бессарабії до Румунії як з fait accompli *, не буде формально виступати з протестом, але буде домагатись запевнення в тій чи іншій формі прав української меншості на території Бессарабії; чи, зрештою, може, наше Міністерство закордонних справ має на увазі ще якісь конкретні плани щодо зазначення свого становища в справі Бессарабії.

На жаль, я не міг одержати на це своє запитання певної відповіді від кермуючого міністерством М. Любинського. Він дуже чемно пропонував мені свої послуги зібрати й надіслати мені додатково всі потрібні матеріали, які торкаються справи Бессарабії; радив поговорити в цій справі з деякими людьми; кілька разів нагадував, щоб я не забув узяти з собою книжку Рудницького «Ukraina — Land und Volk» [235] і ще якісь книжки, але ясної відповіді на запитання не давав.

---

* Fait accompli *(фр.)* — довершений факт. — *Ред.*

Підніс я і друге питання: про військове майно, яке залишилось в Румунії і Бессарабії після розвалу російського фронту. Це майно мало не мільйонову, а скорше, мабуть, як на тодішні ціни, мільярдову цінність. Воно в ніякий спосіб не могло належати Румунії, бо це майно було власністю колишньої Російської імперії, а тепер мусіло, очевидно, припасти її спадкоємцям: всім державам, які постали на території колишньої Російської імперії. Питання про те, як ці спадкоємці розділили б між собою те майно та й взагалі в якій пропорції вони перебрали б на себе права й обов'язки супроти дебіторів і кредиторів колишньої імперії, мусіло б бути питанням, що його мали б вирішити самі ті спадкоємці по взаємному порозумінню; стороння сила, ц. т. інша держава, яка не є спадкоємцем Російської імперії, не повинна втручатись у цю справу. Україна мала б перебрати на себе права й обов'язки бувшої російської держави приблизно в розмірі однієї їх третини. Таким чином, і щодо військового майна, яке було нагромаджене на Румунському фронті, то Україна мала б заявити свої претензії також на одну третину його. Але з огляду на те, що інші держави-спадкоємці не могли негайно забрати належну їм частину, мала б влада УНР взяти все те військове майно під свою охорону з тим, що пізніше полагодить цілу ту справу з іншими законними претендентами. Ця точка погляду не була виставлена як моя особиста, бо й інші кермуючі особи в бесідах зі мною висловлювали такий самий погляд. Отже, і цю справу поставив я перед кермуючим Міністерством закордонних справ. Він згоджувався з тим, що обстоювати цей погляд було для нас вигідно. Не мав особисто нічого проти того, щоб в такому напрямі я провадив справи по приїзді до Румунії, але й тут дефінітивно нічого мені не сказав.

Одно він мені сказав ясно й виразно: мусів я добиватись, щоб Румунія визнала de jure незалежність УНР. Інші всі справи пропонував лишити на той час, коли прийде до міністерства голова Ради міністрів В. Голубович і висловить погляд цілої Ради міністрів на всі ті питання, які я підніс чи які виникли в самій Раді міністрів. М. Любинський покликувався на те, що він, як лише кермуючий міністерством, не може сам давати вказівок до таких важливих питань, які я підніс. Згодився я, звичайно, почекати прем'єра *.

В. Голубович прийшов до міністерства не то заспаний, не то стомлений. Запитання, що з ними я до нього звернувся, були для нього,

---

*В другому кабінеті Голубовича брали участь всі три більші українські партії — есери, соціал-демократи і есефи. «Спасителів» було вже тепер трохи менше.

оскільки міг я зорієнтуватись по його відповідях, цілковитою несподіванкою. Принаймні відповідав він на них так, як відповідають люди на питання в таких справах, над якими вони ніколи не роздумували. Коли мова зайшла про становище правительства УНР супроти рішення Сфатула Цереї, то В. Голубович сказав мені, що мусів би я домагатись згоди румунського уряду на встановлення «справедливих» границь між УНР та Румунією. Тут він на мапі почав показувати, як мусіла б, на його думку, йти погранична лінія. Його палець виводив на мапі якусь таку фантастично плутану лінію, що мій терпець урвався, і я порадив Голубовичеві пошукувати собі іншого оборонця його дивовижних проектів бажаної йому лінії державного кордону УНР. Це, зрештою, не була ніяка лінія державних кордонів, бо В. Голубович водив пальцем по розграні етнографічних територій. А через те, що в Бессарабії населення помішане, то проектовані Голубовичем державні границі скидались на якісь торочки на кінці рушника чи плахти.

На мою заяву зреагував М. Любинський. Він казав, що накреслювані Голубовичем границі є не більше, ніж особисті міркування цього останнього, з якими трудно погодитись. Потім обидва вони заявили, що дефінітивні вказівки вишлють мені пізніше до Ясс. У справі військового майна мав я обстоювати точку погляду, про яку щойно згадував.

Просив мене М. С. Грушевський, щоб перед від'їздом зайшов я до нього на нараду. Я відвідав М. Грушевського в його кабінеті у Центральній Раді. Зовсім іншого характеру була це бесіда. Я вислухав усі поради М. С. Грушевського з великим інтересом і без вагання прийняв їх для себе як кермуючі вказівки в тій чинності, що її мав я виявити в ролі заступника УНР в Румунії. Було видно, що старий професор уже добре продумав цілу справу, «приглянувся» й обчислив різні можливості; так само й щодо аргументації в обороні українських інтересів я мав можливість протягом короткої нашої розмови вислухати чимало цінних для мене вказівок. Я був дуже вдячний М. С. Грушевському за оту нашу бесіду. Побажав він мені успіху, і ми попрощались.

До складу моєї місії (правда, її гучно називали тоді «посольство») приділило міністерство лише двох урядовців-аташе; інший потрібний персонал мав я набрати в разі потреби із тих українців, що вже перед тим виступали в Румунії як фактичні заступники українського правительства: були це почасти члени українських військових рад та військові комісари. Зі мною їхали урядовці А. Клор та А. Галин. Перший із них був напівфранцузького походження; жвавий, спритний, знав добре чужі мови. Другий — доволі флегматичний українець, племінник відомого українського діяча; хоч знав він і французьку, але головно він мав бути

фахівцем в румунській мові; на ділі виявилось, однак, що він знає молдаванську і то, мабуть, просту селянську мову, а з румунською літературною мовою у нього вийшло слабше. Обидва були ще молоді люди і до самостійної праці, звичайно, не були підготовані; хоч А. Галин був по-українськи трохи лінуватий, а А. Клор по-французьки трохи легкодушний, але загалом обидва були вони симпатичними й слухняними молодиками. Постарались вони про полагодження всяких формальностей, зв'язаних з нашою подорожею, та закупили різні потрібні речі. Одержав я «увірительну грамоту», дипломатичний паспорт, 25 000 карб. на наше утримання (не дуже велика сума як на той час!) і рушили ми із Києва до Ясс. Міністерство залізниць дало нам окремий вагон, а Військове міністерство приділило нам для охорони 5 бравих синьожупанників, які мали супроводити нас до границі.

Перед тим, як призначили мене послом, наше міністерство одержало згоду від румунського уряду на призначення мене на цю посаду. Отже, як годиться, виконано було перший акт при нав'язанні дипломатичних зносин і румунський уряд офіційно уділив своє agrèment *. Таким чином, про наш приїзд румуни знали і, здавалось би, попередили кого слід. Так, одначе, не сталось. Знало, очевидно, про це й німецьке та австрійське командування на Україні. В зоні німецької окупації (бо фактично це справді була окупація) ніяких непорозумінь не було; при перевірках на станціях до нашого вагона німецькі старшини і вояки не заходили; досить було тільки сказати, хто їде в нашому вагоні, і вони йшли собі далі, бо мали, мабуть, наказ нас не чіпати. Інакше було в зоні австрійської окупації. Австрійці ні про наше посольство, ні про його ціль нічого, очевидно, не знали і на цьому ґрунті виникали непорозуміння; старшини і вояки пробували увійти також і до нашого вагона; коли їх не пускали, то вони сперечались, здвигували плечима, дивувались, не знали, як мають з нами поводитись; але зрештою не перешкоджали нам їхати. Якесь безладдя.

Приїхали другого дня рано до Тирасполя — кінцевої станції, до якої їздили українські потяги; на другий берег Дністра до Бессарабії тоді вже потягів не пускали, побоюючись, що бессарабська Директорія не випустить назад українських потягів. Так само й з другого боку на наш бік не приїздили потяги, доїжджаючи тільки до станції Бендери, що положена на правому березі Дністра. На станції Тираспіль був румунський старшина для зв'язку з австро-німецьким командуванням. Він про наш

---

* Agrèment *(фр.)* — згода; агреман (згода уряду країни на прийняття певної особи послом від іноземної держави). — *Ред.*

приїзд не був, очевидно, попереджений і тому не знав, чи можна нас пускати, чи ні. Цього він нам не говорив; навпаки, запевняв, що він уже говорив по телефону з Бендерами, щоб за нами вислали сюди спеціальний потяг. Однак було ясно, що він чекав відповідних інструкцій і нам тільки «заговорював зуби». Коли минуло вже досить часу, запитали ми румунського старшину, коли ж, нарешті, приїде той обіцяний «спеціальний потяг». Він всяким способом викручувався, а потім заявив, що на станції Бендери нема, на превеликий жаль, відповідного вагона для нас, бо ж не можуть вони, мовляв, прислати якийсь там поганенький вагончик, коли їде українське посольство. Говорили ми йому, що ми рішуче нічого не маємо проти того, щоб з другого боку прислали навіть звичайний товаровий вагон; що цих кілька кілометрів ми можемо переїхати в будь-якому вагоні, бо нам важно переїхати скоріше на другий бік, а там ми вже влаштуємось як слід. Старшина продовжував свою крутню, заявляючи, що ніяк не можна допустити, щоб ми їхали в якомусь поганенькому вагоні, бо це не відповідало б нашій гідності і т. д. Було ясно, що треба чекати, поки він одержить необхідні вказівки. Вже аж надвечір заявив він нам, що за 10—15 хвилин буде тут з другого боку потяг для нас. Дійсно, за короткий час до станції приїхав паровик з одним товаровим і одним вагоном другого класу. Коли увійшли ми в той класний вагон, то перед ними представився незвичайний образ: в середині вагона не було буквально ніякого урядження; все було знищене, вся оббивка була зідрана, із лавок стирчали поламані пружини; половина вагона полита була вапном. Такий був то «спеціальним потяг»; стара товарова машина, розбитий класний вагон і якийсь дрантивий товаровий вагон. Воліли ми влізти до товарового вагона і так тут стоячи переїхали на другий бік Дністра. Їзда тривала недовго, так що за кілька хвилин ми були вже в Бендерах.

У Бендерах нам дали окремий переділ у вагоні першого класу і навіть не взяли з нас грошей. Вагон був колишньої російської залізниці, гарний, чистий. Отже, могли, очевидно, прислати за нами якийсь порядніший «спеціальний потяг», бо на станції Бендери було видно чимало всяких пристойних вагонів. Неприємно вразила ця дрібничкова брехливість, крутійство й нещирість.

Зручно розташувались ми у своєму купе і збирались, як тільки рушить потяг, лягти спати, бо вже був вечір, а ми трохи таки потомились. Нараз хтось постукав до нашого купе, а потім увійшов якийсь невеликого росту чоловік. Представився нам як колекціонер автографів видатних людей і просив мене, щоб і я дав йому свій автограф. Не знаючи, що то за людина, я відмовився підписались на папері, який він мені протягав. На його обличчі появився вираз глибокого й щирого огірчення.

Він страшенно став мене просити написати моє прізвище; показував автографи Толстого, якихось міністрів і прочих «выдающихся людей»; просив хоч на клаптику паперу підписатись, аби не було навіть тіні сумніву в тому, що він не має наміру якось зловжити мій підпис. Кажу йому: «Вы же собираете автографы выдающихся людей, а я к таковым не принадлежу; я обыкновенный смертный». Він поширеними очима дивився на мене, а потім заговорив: «Как обыкновенный смертный? Вы теперь уже стали исторической личностью. Вы первый посланник независимой Украины в Румынии. Поэтому я и прошу Вас покорнейше не отказать удовлетворить мою просьбу. Я сохраню вашу собственную подпись как память об этом историческом событии и о Вашей личности». Бачив я, що то був справді великий аматор автографів, а не якийсь аферист; зрештою, він мав право сам собі виробляти принципи, на підставі яких кваліфікував людей з погляду їх гідності бути в числі видатних. Написав йому своє ім'я й прізвище — нехай береже їх собі на втіху. Кілька разів подякував він мені й пішов, а я подумав собі: «Историческая личность» приїхала сюди в отому дрантивому товаровому вагоні».

Із Бендер мали ми їхати до Ясс через Кишинів. Подумував було спинитись у Кишиневі на 1—2 дні, щоб поінформуватись тут у місцевих людей про їхні настрої й відношення до акту прилучення Бессарабії до Румунії. Однак потім рішив їхати просто до Ясс, і вже звідти пізніше поїхати з цією метою до Кишинева. Не хотів давати румунам до рук матеріалу для обвинувачувань мене в акції проти того прилучення.

Несподівана обставина спричинилась до того, що я зупинився таки в Кишиневі. Була вже ніч, коли ми приїхали до Кишинева. Прокинувся я від галасу на станції й у вагоні. Потім хтось почав кричати коло нашого купе, стукав до дверей і рвав за ручку. Коли хтось із моїх урядовців одімкнув двері й відчинив їх, щоб подивитись, хто то стукає, то раптом до нашого купе увірвався якийсь румунський майор, щось лопотав незрозуміле надзвичайно голосно і, не питаючи дозволу, почав умощуватись у нас. Звернули його увагу, що це купе зайняте нами, але він продовжував горланити, товкся по купе, кликав ще й інших офіцерів сюди і взагалі поводився нахабно, безпардонно й просто по-хамськи. Тоді я попросив пояснити йому, що протестую проти такого непристойного його поводження з нашою місією, яка їде до їхнього уряду, на знак протесту висідаю з потягу, а в Кишиневі заявлю про його поведінку відповідному начальству. Майор присмирнів; може, навіть вийшов би з нашого купе, боячись кари. Але я випередив його, вийшов із купе і сказав, щоб винесли звідти наші речі. Таким чином, у мене з'явилась цілком «легальна» причина для того, щоб перервати свою подорож і задержатись у Кишиневі.

Рано другого дня зв'язався я з українською військовою радою. Рішили, що звідси я поїду автомобілем, який мені дасть рада. Післав до якогось старшого румунського начальника переказати йому про інцидент, що стався вночі й примусив нас висісти в Кишиневі, з просьбою дослідити, хто був той майор, та його притягти до відповідальності. Само собою, що це було обіцяно, але, без сумніву, не здійснено. Отже, лишився я у Кишиневі на три дні через те, що чекаю, мовляв, поки полагодять автомобіль. Розуміється, що лагодили його так довго, скільки це треба було. Я внутрішньо був вдячний отому нахабі-майорові, бо в часі перебування у Кишиневі побачився я з різними людьми як українцями, так і неукраїнцями; інформувався про те, що мене інтересувало й що могло мені потім придатись при розмовах з урядовими румунськими чинниками; інформував зі свого боку місцевих українців про стан справ на Україні і т. д. Зі зрозумілих причин не можу записати деяких обставин чи подробиць або змісту своїх розмов при побаченнях. Занотую тут лише те, що не може пошкодити нікому із тих нещасливих наших і чужих людей, які перебувають тепер під суворою владою славнозвісної румунської сигуранци. Може, настане колись час, коли про все те можна буде вільніше говорити й докладніше написати.

У Кишиневі була армійська військова українська рада. На чолі її стояв старший віком прапорщик. Хто він був такий, докладніше про те не довідався; здавалось мені, що був він давній військовий служака і в прапорщики був підвищений із підпрапорщиків. Була це людина щиро й глибоко віддана українській справі. Він з усією енергією всюди виступав на захист інтересів України й українців, хоч тодішні обставини не сприяли зовсім успіхові його заходів. З виразом болю душевного в голосі оповідав він, як нищиться цінне військове майно, як його розтягають румуни, не даючи жодних посвідок на те, що забирали; як нашим українським радам тяжко доводиться боротись за те, щоб хоч щось зберегти та щоб охоронити своїми невеликими силами і те майно, і себе самих перед румунськими наскоками. Багато дечого сумного оповідав він, і я сам наочно пересвідчився, що все те було чистою правдою. Військова українська рада фактично виконувала функції місцевого українського представництва. Фронт уже цілком розвалився; залишились невеликі відділи, зложені з українців, за допомогою яких рада й намагалась зберегти те, що можна було ще зберегти. Але перевести це було тяжко, бо румуни вже захопили різні склади, гаражі, автомобільні парки, майстерні і т. д. Там уже стояла їхня сторожа, але коло інших складів була українська сторожа. Бувало й так, що частину складу, гаражу чи майстерні охороняли українці, а другу частину румуни. До приїзду нашої

місії рада прив'язувала великі надії, сподіваючись, що нам пощастить обстояти українські інтереси й недопустити до цілковитого пограбування дорогоцінного військового майна. Нас окружила рада надзвичайною увагою й дбайливістю. При одвіданні мною її помешкання зустріли мене члени ради з усякими почестями, а голова ради урочисто привітав мене, на що я теж урочисто відповідав, хоч і не був зовсім настроєний на урочисту ноту після того, що бачив на власні очі або про що встиг довідатись з оповідань інших.

По вулицях Кишинева бродило багато російських старшин. Вони, як видно було, не мали охоти активно противитись поступуванню румунів і обмежувались тільки на тому, що зневажливо кваліфікували румунське військо й румунське військове начальство. Про те, щоб допомогти нашій раді в її заходах щодо збереження військового майна, не могло бути, розуміється, й розмови, бо російські старшини ставились до неї з неприхованою ворожістю. Кого більше ненавиділи вони — румунів чи українців — не можу напевне сказати. Але бачив я, що вони українській раді не тільки не допомагали, а навіть шкодили; в той же час бачив, що деякі російські старшини вже ходили в одностроях румунських «капітанів» і «локотенентів», бо вже стали до служби в румунів, змінивши не тільки свій одяг, але й свої прізвища з «-ов» і «-ин» на «-еску» *.

Місцеве населення, без огляду на національну приналежність (українці, росіяни, жиди), рішуче вороже ставилось до румунів; кляло Бессарабську Директорію і Сфатул Цереї за те, що вони віддали Бессарабію румунам; тяжко зносило румунську окупацію. Все було придавлене; румунська влада не допускала ніякого прояву протестів; підозрілих арештовували й відправляли кудись до Румунії; заведено гостру цензуру; зборів не допускалось і т. д. Оповідали, що при голосуванні у справі приєднання Бессарабії до Румунії в помешкання Сфатула Цереї увійшло румунське військо; вояки тримали рушниці, направлені на опозиційних членів; із усіх членів Сфатула Цереї лише чотири відважно голосували проти і були негайно замкнені; здається, тільки одному з них пощастило втекти, а про долю інших нічого не було відомо.

Українці мали в Кишиневі свій клуб. Запросили мене на вечерю, але попередили, що публічно не можна буде на вечері говорити на політичні теми, бо румуни або Директорія напевне пришлють туди свого агента.

---

* Півтора року пізніше, коли був я на чолі дипломатичної місії в Угорщині, довелось мені під час окупації Будапешта румунами зустріти одного румунського старшину, який добре говорив по-українськи. Виявилось, що був він колись «-енко», а тепер став «-еску». Був в російській армії на румунському фронті, а потім пішов на службу до румунів.

Вечеря відбулась все-таки в доволі бадьорому настрої, видно було, що бессарабські земляки також покладали великі надії на нашу місію. На самій вечері промовляли «загальниками», але потім мав я окрему бесіду з чільнішими людьми української громади у Кишиневі. Про зміст цієї бесіди легко можна здогадатись.

Зустрівся з деякими громадськими діячами — росіянами й жидами. В один голос заявили вони, що з румунською окупацією не примиряться. Просили, щоб я всіма силами спротивився актові насильного прилучення Бессарабії до Румунії та вимагав прилучення її до України.

Розуміється при тому росіяни (та й жиди, хоч і не так виразно) висловлювали своє переконання, що згодом Україна порозуміється таки з Росією, коли там буде лад і не буде большевиків; що знайдена буде певна форма співжиття обох народів під однією державною стріхою, і тоді знов Бессарабія разом з Україною буде в складі майбутньої єдиної федеративної республіки. Дуже показний в цьому відношенні факт хочу тут зазначити.

Другого дня після нашого приїзду до Кишинева, ранком, коли я ще навіть не був одягнений, прийшов до моєї кімнати готелевий слуга і сказав, що вже від 6-ї години рано чекають мене якісь люди, які сидять на коридорі. Одягся, покликав свого урядовця й просив довідатись, що то за люди й чого їм треба до мене. Приніс він мені відповідь, що то є росіяни-делегати і що вони хочуть говорити зі мною в такій важній справі, про яку з ніким іншим говорити не можуть; казав, що люди ці зовсім прості. Сказав їх покликати. З низькими поклонами вступило троє бородатих людей; один був уже старий, а двоє середніх літ. Питаю, що вони мають до мене. Старий чоловік почав викладати: були вони рибалки-старовіри з берега Чорного моря; почули, що приїхав український посол, і прийшли просити захисту, бо, мовляв, нема життя через румунські знущання; просили, щоб Україна не допустила до остаточного прилучення Бессарабії до Румунії. Старий аж у пояс кланявся й не просив, а благав: «Не допусти, батюшка, не допусти... Сам, Ваше благородие... Извини, не знаю, и величать уже как тебя... Сам знаєш... нету жизни нам под румынами... пропадем... Похлопочи за нас... Присоедини к Украине...» Тим часом виступив другий чоловік; поставив на стіл якусь залізну коробку та, вклонившись, промовив: «Примите, Ваш-ство, от трудов наших...» У коробці була ікра, мабуть з 1 1/2 фунта. Взяв я ту коробку і, повертаючи делегатові, кажу, що боронити їх буду старатися, але хабарів брати за це не хочу й не можу. Усі делегати хором запротестували: «Што ты, батюшка!.. Што ты! Да разве мысленно такого человека фунтом икры подкупить?! Старой мы веры и обычаи у нас старые. Не обидь нас... от честного труда своего подношение. Прими, батюшка». Цю сцену перервав

мій урядовець: забрав він у мене коробку й поставив на другий стіл. Рибальники-старовіри дякували йому за це, а потім продовжували викладати свої жалі, болі, прохання й надії. Обіцяв їм зробити все, що буде в моїй силі. Делегати, вклоняючись, відходили з моєї кімнати, при чому старий рибалка старовір продовжував просити: «Постарайся, батюшка, радной... похлопочи... не допущай. Бог тебя вознаградит».

Ця візита кацапів-старовірів мене глибоко схвилювала. Що мусіли терпіти оті бідолахи-рибалки, коли вони так викладали мені свої болі й надії. Блискавкою рознеслася по всій Бесарабії вістка про наш приїзд, і вже другого дня аж з чорноморського берега чужі люди спішать просити й молити про порятунок. Коли б це були українці, не було б то дивом; може, навіть, можна було б подумати, що їх штовхає звичайне почуття національної єдності й бажання бути вкупі з матір'ю-Україною. Але ж це були найчистокровіші кацапи. Що ж їх могло стимулювати шукати захисту в українського посла? Знущання нових господарів і біда, якої вони від них зазнали? Іншої причини я не міг бачити. Вони готові були вхопитись і за соломину, рятуючись. А може, вони щиро вірили, що я справді мав силу і змогу їх оборонити? Та чи ж я мав?

Під час свого короткого побуту в Кишеневі бачився й говорив я з кількома членами Бессарабської Директорії. Директорія — це властиво була рада міністрів, обрана Сфатулом Цереї, що був революційним парламентом, аналогічним до нашої Центральної Ради. Складу Сфатула Цереї я точно не знаю, але знаю, що входили до нього, окрім різних представників молдованського населення, також і представники інших національностей, в тому числі й українці. Чи входили також і росіяни, — напевне не пригадую, щось мені здається, ніби росіяни взагалі бойкотували Сфатул Цереї і в ньому участі не брали; може, однак, деякі угруповання росіян все ж таки сяке-таке відношення до нього мали й деяку участь в його чинності брали. В кожному разі вони ролі таки не грали. Українці, навпаки, йдучи за принципом самоозначення, визнавали Сфатул Цереї і брали в ньому діяльну участь. Один українець, місцевий адвокат Сидоренко, був навіть директором юстиції.

В силу яких причин — не знаю того, але переважна більшість у Сфатулі Цереї належала молдованським заступникам. Отож й переважна більшість членів Директорії була також молдованська. Головою Директорії був Інґулєц [236]; він власне найбільш активно провадив акцію прилучення Бессарабії до Румунії, так що можна б сказати, що це було цілком його ділом. З ним довелось мені зустрінутись за посередництвом директора юстиції п. Сидоренка. Яке становище займав сам Сидоренко в питанні про прилучення і взагалі яке було його відношення до політики

Сфатула Цереї про це мені, само собою зрозуміло, було б дуже незручно писати з огляду на теперішнє його положення (якщо він ще живий і здоровий), бо в разі якоїсь помилки з мого боку в означенні його тодішньої позиції він з відомих причин не мав би навіть змоги мене спростувати. Отож, колись, можливо, він і сам про це напише, а я тим часом промовчу. Можу хіба тільки зазначити, що бачив у нього в коробочці ордер, яким його нарівні з іншими директорами нагородив румунський король [237], коли вся Директорія була на авдієнції у короля з нагоди проголошення прилучення Бессарабії до Румунії. Чув я, що він одержав на рівні з іншими своїми колегами з Директорії 10 000 лей на знак, очевидно, королівської милості. Голова Директорії Інгулєц одержав з цього самого приводу вищий ордер і більше грошей.

З директором комунікації доводилось мені говорити разів два чи три. Він сам скінчив київську політехніку приблизно в ті самі роки, що й я скінчив університет, такщо ми знайшли навіть деяких спільних знайомих з часів студентства. Його ресорт був, звичайно, не політичний, але не могли ми обминути в бесідах і питань політичної натури. Ще з Києва знав дещо про український рух, однак не помітив я в ньому якоїсь виразної симпатії до українського сепаратизму, хоч сам він в той час стояв супроти Москви на ґрунті сепаратизму молдованського. Правду треба сказати, що й у цьому відношенні не був він виразним молдованським націоналістом і мені здавалось, стояв за прилучення Бессарабії до Румунії чи не найбільше через те, що насувалась большевицька небезпека з Москви. Отже, прилучення було нібито способом позбавлення неминучої большевизації Бесарабії в разі, коли б вона лишилася на становищі федеративної загальноросійської республіки. Він, треба зазначити це, стояв на становищі визнання кровного споріднення молдованів з румунами; чи була це одна національність (румуни й молдовани), чи справа зводилась лише до тієї спорідненості, — на це ясно він якось відповісти не міг. Так чи інакше обстоював право більшості населення Бесарабії виявити свою волю в смислі прилучення її до Румунії; більшість же населення, згідно з його запевненням, була молдованська. Тому не вважав він, щоб фактом прилучення доконано було якогось несправедливого акту супроти немолдованської меншості, та й окрім того, він був тої думки, що права меншості будуть цілковито забезпечені. З повним респектом ставився він до росіян, а щодо українців, то тут було більше платонічної симпатії до їх національно-культурних домагань. Здавалось мені, що він був сильно пересякнений ідеологією звичайного російського ліберального чи навіть радикального інтеліґента і тому й на українську справу дивився очима того загальноросійського інтеліґента.

Зовсім іншою фігурою був голова Директорії Інґулєц. Зовні одрізнявся також від комунікаційного директора: в той час, як цей останній був типовим молдованином з чорним волоссям і темним обличям, Інґулєц навпаки зовсім мало скидався на молдованина, бо з обличя був він трохи навіть бліди́й, а волосся мав шатенове. Не довелось мені з ним довше говорити, але й під час порівнюючи недовгої розмови позицію його легко було зрозуміти. Здається мені, що Інґулєц був перед війною народним учителем. Чи брав якусь участь в революційному русі в Росії, — не знаю, а з розмови з ним не можна було бачити, щоб був він колись причасний до революції. Так само трудно було зорієнтуватись, коли, власне, він став на позиції національної єдності молдован і румунів. Однак, в той час, коли мені з ним довелось бачитися, цю тезу він приймав як безсумнівну й самоочевидну правду, а не як ідею, над якою можна було б ще дискутувати. Так, принаймні, він висловлювався, а в його душі читати я не хочу. Приєднання Бессарабії до Румунії вважав він за виправлення несправедливості, яка свого часу була доконана Росією супроти Румунії через насильне відірвання від неї Бесарабії. Визнавав він, що меншість населення (т. є не молдовани) може бути невдоволеною з факту прилучення, але все те населення є, мовляв, захоже й чуже для корінного населення краю, і тому або воно має без спротиву підглягти волі корінного населення, або шукати собі місця для життя десь інде, коли йому не подобається жити під румунами, або нарешті силою або авторитетом державної влади буде примушене визнати новий стан речей. Вважав він, що населення виявило через Сфатул Цереї свою волю цілком свобідно й непримушено, отож питання про перегляд того рішення не може виникати. Супроти Росії займав Інґулєц становище рішучого її противника і не бажав собі мати сусідку велику, хоч би й республіканську, російську державу. Логічним висновком з цього було те, що він висловлював явну симпатію українському національному рухові й зокрема українській державній самостійності. В нашій бесіді Інґулєц зазначив, що українцям Бессарабії буде забезпечений культурно-національний розвиток. Як би хто не оцінював погляди й щойно зазначену позицію голови тодішнього бессарабського уряду, але одно треба признати, що висловлені вони були виразно і впливу загальноросійської ідеології в них не було зовсім видно.

Доволі добре поінформувавшись про настрої місцевих людей у Кишиневі та й урядових чинників, рушив я із Кишинева до Ясс. Голова військової української ради постарався для нас про все необхідне, навіть поклав до автомобілю мішок цукру, бо в Яссах було на цукор скупувато. Сердечно попрощались і рушили в дорогу. Їхали з невеликими пригодами, але загалом доволі добре. Надвечір трохи збились з дороги й блукали

серед поля. Здалека поглядали якісь фігури в шапках, але скоро кудись зникали. Хотіли ми розпитати про дальшу дорогу і гукали іноді до людей, однак вони не підходили до нас, а деякі й просто тікали. Нарешті таки зловили одного молдована. З ним почав переговори наш фаховець-аташе А. Галин. Чув я якісь трохи зрозумілі слова: «ля іш... дромо...», «ля іш...», «ну...» Догадувався, що ми таки не тією дорогою їхали. Попросив запитати, чому люди так ховаються від нас. Молдован відповів, що думають нібито ми начальство. Цікаво би було знати, чи ця звичка тікати від начальства збереглась ще з царських часів, чи виробилась за румунської влади. Сяк-так допитались, куди їхати, взяли справний напрям і скоро доїхали до Прута, а увечері були вже в Яссах... Про наш приїзд знав уже український військовий комісар румунського фронту шт.-кап. К. Чоботаренко, який і влаштував нам нічліг.

К. Чоботаренко запропонував мені тимчасом поки не буде знайдене помешкання для цілої місії, лишитись в його кватирі, досить просторній. Я з вдячністю пропозицію прийняв. Це давало мені можливість бути в безпосередньому контакті з нашим фронтовим комісаром; з другого боку я міг негайно приступити до збирання інформацій про загальний стан речей і про відношення румунської влади до українців. В той час на цілому фронті функціонувала система українських військових комісарів на чолі з фронтовим, якому підлягали корпусні, дивізійні і т. д. Вони були фактичними заступниками українських інтересів на цілому фронті і, розуміється, були добре поінформовані про становище румунської влади як супроти українського руху, так і відносно наших претензій щодо військового майна. Про це й поінформував мене того ж вечора К. Чоботаренко.

Загально положення справ вирисувалось так. На фронті є комісари, які мають в своїм розпорядженні невелике число українських військових відділів. За допомогою цих відділів комісари стараються врятувати величезне військове майно, але здійснити це їм дуже тяжко, бо румуни, як це було і в Кишиневі, силою забирають склади провіанту і пр. Через недостачу людей деяке майно лишилось і зовсім без охорони; його просто розтягають або грабують румунські вояки. Вищі органи військової й цивільної румунської влади нібито офіційно не заперечують права українців на оте майно, але на практиці дивляться крізь пальці на те, що (нібито без їх відома) нижчі військові начальники різне майно насильно забирають, при тому без ніякого поквитування. Російські генерали, в тому числі й бувший головнокомандуючий українського фронту ген. Щербачев, разом з представниками Антанти ведуть таку лінію, що Румунія ні в якому разі не потребувала віддати військове майно Україні; навпаки, вона сама мала б забрати все військове майно, а пізніше після встановлення в Росії

порядку по скиненні большевиків вона мала б за те майно з майбутньою «порядочною» Росією розрахуватись... Щодо відношення румунської влади до УНР, то воно представлялось цілковито невиразним.

Поробив я заходи щодо поповнення складу своєї місії та зондував ґрунт у міністерстві закордонних справ, як воно мене прийме. По рекомендації нашого комісара запросив я до праці в місії прап. Л. Л-ніді, який був близький до фронтової української ради й комісаріату. Л. Л-ніді був з походження грек; людина освічена, інтеліґентна, перед війною служив у російському міністерстві закордонних справ. Він дав був спочатку свою згоду працювати, але другого дня прийшов до мене з такою заявою: як грек він є противником турків, що нищать його братів греків; оскільки Україна є тепер союзницею Турції, то він по совісті не може працювати на її користь. Довелось пояснити що факт заключення мирового договору з Турцією не ставить ще Україну в положення союзника Турції, як рівно ж і інших держав Почвірного союзу. Додав, що Україна не має підстав для того, щоб не бути в союзі з Турцією, але в кожному разі це питання не сьогодняшнього дня. Я просив його роздумати й дати мені відповідь про свою згоду чи незгоду працювати в нашій місії в Румунії. Після обдумання Л. Л-ніді свою згоду дав і мені в роботі щиро допомагав. Про цю культурну, делікатну й симпатичну людину я зберіг найкращі спогади з часу спільної праці в Яссах*.

Фронтовий військовий комісар К. Чоботаренко став фактично радником місії по справах військових. Отже, вважав я, що такий склад місії тим часом вистачить для ведення нашої праці. Та й коштів у мене не було багато, щоб міг я поширити склад місії. Правда, фронтовий комісар пропонував узяти із їхньої скарбниці скільки мені буде потрібної (а грошей комісар мав у себе багато, ліквідуючи деяке майно), але вважав я, що наша молода УНР не може дозволяти собі розкошів і мусить бути дуже ощадною. Склад місії лишився невеликий. Тим часом завдяки заходам нашого комісара румунська влада надала для нашої місії помешкання із п'яти чи шести кімнат з великою залею, кабінетом і пр. Охороняючи перед всякими несподіванками цінні автомобілі, комісар поставив до нашого двору штук чотири автомобілей й цілу рухому автомобільну майстерню. Принесли нам різні пишучі машини, провели телефон і т. д.

Одним словом могли ми говорити, писати, їздити хоч усі зразу на автомобілях по справах, приймати в залі високих гостей, аби тільки було про що писати й говорити, було за чим їздити та було кого в себе приймати.

---

* Л. Л-ніді був пізніше в 1919 р. секретарем нашої дипломатичної місії в Греції.

Неофіційні інформації, які я дістав із румунського міністерства закордонних справ, свідчили про те, що я міг би туди з'явитися офіційно без наражання себе на ризик якогось афронту. Отож поїхав.

Приймав мене державний підсекретар, фактичний кермуючий міністерством. Заявив він мені, що румунський уряд радо вітає представника України у себе; що, мовляв, у нас є чимало справ, які треба полагодити по взаємному порозумінню; що ми сусіди, отже й у майбутньому матимемо, очевидно, різні справи до полагодження. Говорив п. державний підсекретар дуже приємно, ввічливо й приязно, але, на жаль, нічого не згадав про те, як румунська влада ставиться до незалежності України. Це питання я й дозволив собі поставити. Відповідь була такого рода, що Румунія, мовляв, як держава не першою розряду, не повинна б випереджати в цьому питанні великі держави. Знов дозволив я собі нагадати, що дві великі держави вже незалежність УНР визнали, як рівно ж і дві менші держави. На це почув одповідь, що є й такі великі держави, які нашої незалежності не визнали. Стало ясним, що прямої відповіді одержати було годі; очевидно, хоч тоді кабінет в Румунії був германофільський, але в Яссах були представники й Антанти, на яку Румунія також мусіла оглядатись. Таким чином доводилось тимчасом задовольнитись заявою п. державного підсекретаря, що з незалежною УНР Румунія буде числитися як з фактом і мене буде визнавати як її репрезентанта de fait *. І в справі наших претензій на військове майно трудно було добитить дефінітивної й ясної відповіді. Все зводилось більше до того, що то дуже складна справа, що її легко не можна розв'язати, що майно те, звичайно, не є румунське, але й Румунія дещо в тім заінтересована; що й претензії України на майно також небезпідставні... Про Бессарабську справу я на цей раз уже рішив і не підносити питання, бо тут, без сумніву, відповідь була б запутана ще в більш складні дипломатичні формули. Та й не можна було, на мою думку, при першому ж візиті висипати цілий мішок справ і питань. Подякував за те, що румунська влада потурбувалась про наше приміщення й при цій нагоді висловив певність в тому, що румунська влада буде також фактично визнавати за нами право екстериторіальності, на що одержав підтвердження підсекретаря. Чоботаренко міг тепер у мене скласти хоч усе майно з цілого фронту та звести до мене всі свої автомобілі... Сказав мені ще п. державний підсекретар, що переговорить з прем'єр-міністром, коли той мене прийме і про час прийому мене повідомить. На цім і попрощались, а увечері того ж дня я мав уже в себе візитну картку п. державного

---

* De fait *(фр.)* – фактично. — *Ред.*

підсекретаря... Загалом бесіда була дуже приємна й незвичайно повчаюча, бо в румунському міністерстві закордонних справ балакали цілком інакше, ніж в українському. Л. Л-ніді який був також при моєму першому візиті твердив, що із своєї попередньої практики він знає, що так взагалі говорять дипломати. Отже, треба вчитись.

Кілька днів пізніше повідомлено мене про те, що має мене прийняти прем'єр-міністр Марґільоман. Прем'єр-міністр назовні вигдядав справжнім великим паном. Дивлячись на нього, думав я, що це сидить передо мною живий натуральний «румунський боярин», про яких пишуть у прокламаціях. На самому початку прийняття прем'єр заявив мені, що румунський король не може мене прийняти, бо, мовляв, я є представником не визнаної ще держави. Після того, що сказано було вже в міністерстві закордонних справ, це мені здавалось цілком природним, і тому я не заявив жодних претензій на авдієнцію у короля. Про військове майно я вже у прем'єра не підносив питання, зате про Бессарабію підніс. Вказував на те, що Бессарабія не є заселена компактною масою молдованського населення; що в хотинському повіті українці складають абсолютну більшість населення; що на півдні її, в Акерманському й Ізмаїльському повітах, переважає українське населення, яке разом з тамошніми німцями й болгарами без усякого сумніву складає більшість. З того, мовляв, виходить, що голос України в справі Бесарабії мав би бути також вислуханий. Прем'єр відповів, що, йдучи за тим приміром, треба було б на основі взаємності взяти під увагу думку Румунії щодо долі тих молдован, які живуть по другий бік Дністра на території, яку займає УНР і вважає за безсумнівно свою. Прем'єр ризикнув навіть на твердження, що в деяких повітах Херсонщини молдовани, чи там румуни, становлять більшість. На це я зауважив, що то твердження прем'єра трудно було б обґрунтувати даними науки, які подають навіть не українські, а чужоземні вчені. По тім прем'єр казав, що з боку місцевого населення не заявляється якогось невдоволення щодо прилучення Бессарабії до «матері Румунії». На це я зі свого боку зауважив, що умови не сприяють свобідному виявленню думки й волі цілої людності Бессарабії і що я розпоряджаю документальними даними, які могли б потвертити противне*. Наприкінці я застерігся, що дозволю собі знов піднести цю справу, коли одержу відповідні вказівки від свого уряду.

---

* Я дійсно мав у себе чимало таких документальних даних у виді постанов громад, заяв, петицій і т. д. Після мого від'їзду з Ясс, вже за часів гетьмана, на помешкання місії, як мені оповідали, зроблено напад, під час якого зроблено ревізію в помешканні й забрано всі ті документи.

Прем'єр дуже мило прощався, бажав мені успіхів у виконанні покладених на мене завдань і додав, що він сподівається, що знайдеться спільна мова для полагодження різних справ між новою великою сусідньою Україною та її сестрою Румунією. Дуже гарно говорив тоді румунський прем'єр-міністр Марґільоман.

Незабаром довелось мені зробити першу інтервенцію перед румунською владою в обороні українського громадянина. Фронтовий комісар повідомив, що румуни арештували нашого комісара одного з корпусів шт.-кап. Білецького. Негайно інтервеніював я в міністерстві закордонних справ, а ввечері мав уже відповідь міністерства, що арештований через непорозуміння наш комісар уже звільнений. Дійсно, скоро приїхав до нас і сам комісар... Запитав його про причину й обставини арешту. Вияснилось, що наш комісар побив двох румунських старшин, піймавши їх на гарячому, коли вони виломали дошки в якомусь складі й тягали звідти цукор. Комісар Білецький з обуренням казав: «Це старишини?! Прийшли б з відділом війська та просто забрали б увесь склад, то наші сторожі й противитись їм не могли б. А то, як злодії, зайшли з-заду, виломили стінку й крадуть... ну... піймав я обоїх і набив їм пики». Сподівався, казав комісар, що ті старшини покличуть його на дуель, але справа кінчилась інакше: увечері на нього напали гуртом румунські старшини, затягли насильно в свій штаб і там хотіли з ним серйозно розправитись. Здається, моя інтервенція була дуже в час зроблена. Румунська військова влада вважала, очевидно, за відповідне не роздувати того інциденту з побиттям нашим комісаром румунських старшин любителів чужого цукру; справа ця більше не підносилась.

Приїзд української дипломатичної місії викликав серед громадсько-політичних кіл Румунії заінтересування до України. В газетах писали не тільки про самий факт перебування нашої місії в Яссах, але й про історію нашої національної боротьби та за відновлення української державності. При тому згадувалось і про колишні близькі дипломатично-політичні стосунки України з Молдавією та Волохією. Найбільш поінформованим був орган проф. Йорґи [238]. Подаючи різні інформації про Україну та її національних діячів, цей орган писав, між іншими, і про мою особу, зазначаючи, що до Румунії прислано не аби яку людину, бо я, мовляв, походжу із старого українського роду і що в Києві є навіть вулиця, названа іменем нашого роду (це звичайна помилка, можливо, що сплутали з колегією Галагана). Та газета учила інші газети, що моє прізвище треба писати не по-турецькому «Gala-gan», розділяючи його на два слова, а одним словом «Galagan».

Своєрідно цікава зустріч відбулась у мене з одним румунським політичним діячем. Прийшов він до нас з власної ініціативи. Інформувався про українські справи, про можливості комерційно-торговельних зносин, пропонував свої послуги в посередництві при закупленні за кордоном різних предметів фабрично-заводської промисловості, нафтової промисловості і т. д. Потім зовсім несподівано запитав мене, де чи чому я, власне, служу. Зі здивуванням відповідаю, що я є, як уже казав йому, офіційним представником УНР, отже служу Україні, її владі. Чую, що він повторює: «Ґут. Ґут...», і бачу, що розводить руками. Видно, його це не задовольняє. Після кількох взаємних запитувань, які свідчили про те, що ми рішуче один одного не можемо зрозуміти, нарешті він справу поставив ясно. Наш тлумач переказав мені таке: мій співбесідник є членом політичної партії і членом парламенту; але це, мовляв, лише певне становище, яке дає йому можливість провадити належним способом справи кількох фірм; отже основною своєю працею вважав він працю для тих фірм, бо хоч і одержував свої депутатські дієти, але значно більше мав від своїх патронів промисловців і комерсантів; він хотів знати, для якої ж фірми чи якого підприємства я працюю, коли взявся за таке явно не вигідне заняття, як представництво України за кордоном. Просив я пояснити, що жодної комерції, прикриваючись своїм офіційним становищем, я не проваджу, можу бути тільки посередником між своїм урядом і тими особами чи фірмами, які зроблять ті чи інші пропозиції. Мабуть, це пояснення зовсім розчарувало мого візитарія, бо він більше не появлявся у нас. Дуже своєрідне все ж таки буває розуміння обов'язків і функцій народного виборного! І так цинічно одверто все це представлено.

Про якісь дипломатичні успіхи нашої роботи говорити, на мій погляд, доволі трудно. Та об'єктивно оцінюючи тодішню українську дійсність, трудно було сподіватись чогось значнішого в цьому відношенні. До всього того і перебування нашої місії в Яссах було дуже коротке: всього три тижні. Шляхом офіційних виступів, посилкою нот, формальним заявленням своїх домагань чи протестів офіційно непризнаному заступництву УНР зробити щось було доволі тяжко. Отже, треба було працювати більше поза кулісами. Цей спосіб довелось примінити також і в справі забезпечення наших інтересів щодо військового майна. Російські генерали і царський посланник при румунському королівському дворі Паклєвський-Козелл разом з представниками Антанти, як уже згадувано, вели ворожу нам політику в цьому питанні. Вони, звичайно, мали доступ до самих верхів румунської влади, в тому числі й до королівського двору, куди нам доступитись не можна було. Таким чином треба було шукати інших шляхів до впливових людей. І треба сказати, що деякі побутові

особливості, які не чужі були і найвищим колам румунського суспільства, уможливили нам дещо зробити. При всьому своєму скептичному відношенні до високопоставлених людей, я все-таки не думав, що можливе щось подібне до того, в чому довелось переконатись. В цих справах надзвичайну спритність виявив К. Чоботаренко*. Досягли того, що Румунія майна собі не забрала так, як того хотіли російські генерали й посол та антантські представники. Було приступлено до реєстрації всього того, що ще залишалось з тим, що про долю його мало рішитися пізніше в порозумінні з українським урядом та з урядами інших держав-спадкоємців.

Одного дня до мене прийшов господар того дому, де містилась наша місія. Після розмов на загальні теми запропонував він мені взяти участь у полюванні, яке мало відбутись у ближчих днях. Я просив нашого тлумача запитати між іншими про те, яка дичина є в лісі і хто ще буде на полюванні. Тут-то й виявилось, що з румунською мовою у нас виходить затруднення, бо наш тлумач забув, як по-румунськи називається коза. Тоді я запитав сам по-латинськи; мій господар зрозумів добре й відповів позитивно. Відносно складу товариства, яке виряджалось на полювання, казав він, що будуть там якісь російські генерали й російський царський посол. Було ясно, що це є спосіб для «неофіційної» зустрічі й пертрактацій. Однак, в той час ми вже знайшли інші шляхи для полагодження справ і без росіян. Від участі в полюванні я ухилився.

Ходив я іноді пішки по місту й приглядався. Саме місто Ясси невелике й нічого особливо інтересного для себе не бачив. Не думав, що так несподівано увірветься моє перебування в Яссах. Не подивився на все те, що було тут для мене цікавого і пізніше дуже того шкодував. Щось трохи нібито орієнтального було помітно в загальному вигляді й характері життя. Румунські селяни, які появлялись у місті, виглядали якось дуже убого й малокультурно. Міські жінки дивно якось виглядали: кидався у вічі їхній одяг з великим декольте і в кожної золотий хрест на грудях, ніби в наших протопопів. Часто бачив, як ходила на варту королівська гвардія. Зовсім інший стиль, ніж бачив я колись у Петербурзі й Варшаві. Царська гвардія справляла враження чогось дебелого, важкого, могутнього,

---

* К. Чоботаренко був за часів гетьмана консулом в Румунії і далі провадив справу з тим військовим майном. Оскільки знаю, воно було продане консорції банків (здається за 360 мільйонів лей), при тому 4 посередники мали дістати 10% із загальної суми, за яку було майно продане. Здається, українська держава нічого не одержала. Сам К. Чоботаренко скінчив погано. В 1920–21 р. жив я у Відні спочатку в одному помешканні з ним, а потім в тім самім домі. Займався він якимись комерційними справами, не все навіть бездоганними. Зрештою 1922 р. умер від галопуючого туберкульозу, що розвинувся на ґрунті голодування.

а румунська королівська навпаки. Якимось дисонансом було те, що великі королівські гвардійці не йшли рівним твердим кроком, а якось бігли, підстрибуючи. Неприємно вражав вигляд румунських старшин: майже всі вони без винятку були страшенно намазані й напудрені. Румунські старшини зовсім не мали вигляду «бравих солдатів», ходили, здебільшого, як ті чабани. Хоч різні оповідання російських старшин про румунську армію я брав усе cum mango grano salis *, але тепер думав, що в тих оповіданнях було чимало правди.

Десь коло 20-го квітня одержав я від нашого міністерства закордонних справ постанову Центральної Ради в справі Бессарабії. Згідно з розпорядженням міністерства мав я знов порушити перед румунським урядом цю справу та домагатись визначення границь між Україною й Румунією згідно з принципом самоозначення населення. Конкретно мав домагатись прилучення Хотинського повіту до України, а також і південної частини Бессарабії, де не було молдованської більшості. В цій південній частині можна було згодитись і на плебісцит. На мапі, яку мені прислано, означена була й майбутня лінія кордону. Хоч і не була вже це лінія в стилі Голубовича, але не здавалась вона мені можливою до здійснення. Та й з погляду державно-стратегічного було це, на мій погляд, щось доволі нестійке. Виконуючи, однак, волю нашого тодішнього народного представництва, передав я румунському урядові ноту з зазначенням вгорі наведених домагань. Хто далі провадив пертрактації, я не знаю... Мені не довелось уже більше балакати в цій справі і про відповідь румунського уряду на ту ноту я також нічого не знаю, бо скоро від'їхав із Ясс і більше не вернувся.

В кінці квітня 1918 р. раптом якось перестали доходити звістки з Києва. Балакали про якесь ускладнення у відносинах між українським урядом і німцями. Нічого певного не можна було довідатись. На початок травня припадав православний Великдень. Рішив я поїхати до Києва на свята й особисто довідатись про стан справ. Виконавши необхідні акти офіційної куртуазії, заявив я румунському міністерству закордонних справ, що на короткий час їду до Києва і 2 травня від'їхав із Ясс, нічого навіть не підозріваючи, що тим часом сталось у Києві. На станції Роздільній купив газету і з неї довідався, що Центральної Ради вже нема, що стався переворот і панує вже тепер на Україні гетьман Скоропадський [239], той самий генерал Скоропадський, якого я знав як коменданта 1-го українського корпусу. Стало для мене ясним, що до Ясс я вже не вернусь.

---

* Cum mango grano salis (*лат.*) – з дрібкою солі (з застереженням, глузливо). – *Ред.*

XIII

Гетьманщина й повалення гетьмана. Директорія.

Їдучи із Роздільної до Києва, чув я у вагоні різні розмови з приводу перевороту. Через те, що їхав я ще «по-посольському», ц. т. першим класом, то, звичайно, довелось чути розмови не простих людей, а панські. По сусідству їхали якісь військові: два генерали і полковник. Із їхніх розмов було видно, що всі вони добре знали з Петербурга генерала Скоропадського. Мабуть, знали його навіть дуже близько, а може були й особистими його приятелями, бо згадували, регочучись, про різні штучки, в яких брали колись участь разом з теперішнім гетьманом. Всі ці балачки відкривали різні інтимні й пікантні історійки, але суть діла була, розуміється, не в цих пікантностях із життя царських гвардійських старшин. Важнішим було те, що ці приятелі Скоропадського покладали велику надію на нього в смислі покінчення зі «всякими українськими самостійностями». Всі вони були певні, що Скоропадський, як «русский гвардейский офицер», почне нарешті робити «русское дѣло». Правда особисто до нього вони ставились більш, ніж скептично, просто навіть з неповагою чи з погордою. Видно було, що це є їхнє давнє до нього відношення, ще з часів спільної служби. Однак, на їх думку, було добре, що якраз Скоропадський взяв на себе роль маскарадного гетьмана, бо він, мовляв, як людина слабої волі сам робити нічого не буде, а люди розумніші, сильніші й «государственно мыслящие» робитимуть те, що потрібно для Росії.

Розмови цивільних панів свідчили про те, що вони сподіваються відновлення у ближчому часі всіх старих порядків в соціально-політичному житті й поставлення на «надлежащее» місце «русской культуры», ц. т. інакше кажучи, сподіваються цілковитого привернення старого російського ладу на території гетьманського панування. Словом, ще не

доїхавши до Києва, я вже вповні зрозумів суть недавніх подій у Києві. Лишалось тільки по приїзді доповнити це детальнішими даними.

У Києві довідався, що переворот зробили німці; що інспіратором і організатором перевороту був німецький генерал Ґренер [240]. Українські хлібороби [241] дали свою марку для державного coup d'état *, але фактичною силою, яка стала на допомогу гетьманові, були озброєні відділи російських старшин. Правда й самі німці не ховались з тим, що вони всією силою своєї окупаційної армії підтримують новий стан та переворотників на чолі зі Скоропадським. Німці вже заранні обеззброїли дивізію «синьожупанників», а потім німецький військовий відділ насильно розігнав Центральну Раду, брутально поводячись з її членами, та арештував декого із членів уряду (в тому числі й М. Любинського, що підписував в імені Центр. Ради мировий договір з німцями). Оповідали, що на Голову Центр. Ради М. Грушевського організований був атентат і що він тепер переховується десь на передмісті Києва. Довідався я разом з тим, що не зважаючи на всі ці обставини, українські партії ведуть переговори [242] з фактичним паном положення — німецьким командуванням — про встановлення певного modus vivendi... **

Таким чином виходило, що кермуючі політичні кола українські шукають можливості забезпечити якийсь континуітет державної влади України. Отже не випадало й мені просто собі кінчити з власної ініціативи свої функції посла УНР, не повідомивши навіть про це нове гетьманське міністерство закордонних справ; треба було, очевидно, явитись до нового міністра й скласти там свої уповноваження. Питаю, хто тепер є міністром закордонних справ. Кажуть мені, що тимчасом управляє міністерством «Ник-Мик». Питаю: «Який такий „Ник-Мик"? Хто це такий?» Кажуть: «Та хіба не знаєте? Микола Василенко» [243]. «А чому ж його „Ник-Миком" зовуть?» — «Бо він ніяк не навчиться підписуватись по-українськи і все починає підписуватись по-російськи „Ник", а потім справляє на „Мик". Через це його й прозвали „Ник-Мик". Російсько-український Янус Дволичий». Атестація знаменита!

Я дуже мало знав Мик. Василенка і всього лише один раз в житті з ним випадково зустрівся у знайомих. Ще колись із вікон Колегії бачив, як він біг іноді із Фундуклеївської жіночої гімназії, де був учителем, з купою якихось зшитків під пахою, оточений гуртом гімназісток, серед

---

* Coup d'état *(фр.)* — державний переворот. — *Ред.*

** Modus vivendi *(лат.)* — спосіб життя. — *Ред.*

яких був популярний своєю добротою. Я знав, що пізніше він добився доцентури в київському університеті. Знав, що належав він до російської партії к.-д. [244], які надзвичайно вороже ставились до українського політично-національного руху і навіть вийшли із складу Тимчасового російського правительства внаслідок визнання Генерального Секретаріату України за автономний орган. Взагалі серед українців імена обох братів Константина і Николая Василенків (російськ. с.-д. і рос. к.-д.) були одіозні. Тепер довідався, що Мик. Василенко активно підтримує переворотників. Дуже неприємно було йти до нього на розмову, але пішов.

Було це вже, здається, після Великодніх Свят. Зустрів мене новий міністр дуже холодно, щоб не сказати навіть вороже. Після того, як я відрекомендувався, заговорив він тоном переможця про новий стан речей, нові завдання, нові напрямки політики і т. д. Тон розмови мені надзвичайно був осоружний. Подумав я в той момент: старий Грушевський десь ховається, як той зацькований звір, а цей мені тут оповідає з видом переможця оті речі. Дуже негарно я подумав у той момент про Василенка. Дипломатичного досвіду великого я не мав і готові дипломатичні формули думання в голові моїй не виринули; зате довга військова практика дала мені доволі різних формул, придатних на різні випадки в житті. І одною з тих військових, різких і малоделікатних формул оцінював я у своїй думці істоту свого співбесідника. Не міг я далі себе стримати і, перервавши гетьманському міністрові, заявив йому, що метою мого візиту було одне: поінформувати його про стан речей в Румунії з огляду на те, що свої функції, як посла УНР, я вважаю скінченими і до Румунії більше не вернусь. Міністр припинив своє красномовство, а потім почав балакати, що він взагалі тут урядує лише тимчасово, що скоро буде призначена інша особа на пост міністра закордонних справ і що він просить, аби я пізніше ще раз зайшов та поінформував уже того дефінітивного міністра. Я встав, щоб вийти з кабінету. Тут заговорило, видно, у Мик. Василенка почуття доброго учителя, бо він запитав мене, чи не потребую я якоїсь посади для свого існування, і сказав навіть, що міг би про те постаратись. Подякував йому й відповів, що я вже якось сам про себе постараюсь.

Більше я ніколи з Мик. Василенком не зустрічався та й не шкодуватиму, коли взагалі не доведеться мені з ним зустрітись. Хоч з того часу багато води утекло, хоч Мик. Василенко тим часом став членом Української Академії Наук [245], хоч він тепер, мабуть, є політично нечинним, але не можу я ще й сьогодні задушити в собі того почуття ворожості до нього, яке викликала в мене ота розмова моя з ним за часів його урядування в характері гетьманського міністра.

За якийсь нас на посаду цю призначено Д. І. Дорошенка [246]. Від міністерства зак. справ одержав я запрошення зайти туди. Пішов знов. На цей раз приймав мене новий міністр зовсім інакше. З властивою йому надзвичайною ввічливістю й бездоганною коректністю Д. Дорошенко розпитував мене про Румунію. Я оповідав те, що знав, та висловлював свої думки, як би, на мій погляд, треба було вести справи далі. Наприкінці нашої розмови Д. Дорошенко запитав мене, чи не згодився би я й на далі залишитись послом у Румунії. Я, признаюся, поставився до цього запиту як до прояву лише ввічливості й коректності, таких характеристичних для поступування Д. Дорошенка, і тому коротко відповів, що змушений ухилитись від продовження служби представника України за кордоном. На моє здивування Д. І. Дорошенко знов перепитав мене, чи може все-таки я не згодився би лишитись послом у Румунії, і навіть почав наводити певні аргументи на те, що я повинен згоду свою дати. Таким чином виходило, що за тим запитанням Д. І. Дорошенка крилось щось більше, ніж виявлення джентельменства з боку переможця супроти людини, яка є в стані переможеного. Коли б навіть було це тільки проявом отого джентельменства, то й це вже само по собі говорило б багато на користь нового міністра, особливо коли порівняти поведінку Д. І. Дорошенка з поведінкою Мик. Василенка. Але бачив я, що пропозиція мені робиться серйозно і що Д. І. Дорошенкові залежить нібито на тому, щоб я послом лишився. Не міг я, звичайно, думати, що в даному разі рішаючу роль грають мої якісь видатні дипломатичні здібності, і тому доводилось думати, що Д. І. Дорошенко хотів би, аби українці залишались на службі в гетьманському міністерстві. Це видно було із такого його запитання до мене: «Хіба Ви не могли б співробітничати зі мною?» На це я цілком отверто відповів Д. І. Дорошенкові, як українець українцеві: «Думаю, що з Вами, Д. І., я міг би співробітничати, але я добре знаю, що моя особа неприємлима для нового уряду, а цей уряд, на мою думку, неприємлимий для України». * Д. І. Дорошенко висловив свій жаль і ми попрощались.

Доба гетьманського панування вже добре схарактеризована різними досі опублікованими працями різних авторів та й деякими документами з тієї доби. Почалось із заборони з'їздів, селянських та соціалістичних організацій. Заведено строгу цензуру; заборонялось відбування

---

* У своїх спогадах Д. І. Дорошенко, згадуючи про цей момент, пише, що я одмовився прийняти його пропозицію, покликуючись на відповідну Постанову своєї партії. Це не зовсім точно. В дійсності моя відповідь звучала буквально так, як це наведено мною в тексті, бо я її собі занотував тоді по свіжій пам'яті, коли вернувся додому.

зборів і т. д. Українські партії всі перейшли до опозиції; панами положення при допомозі німців стали дідичі, фабриканти і фінансові діячі із славнозвісного «Протофісу» [247]. Відновлено було в суті «старий режим» тільки під іншою назвою, бо подекуди зберегли чи наново завели навіть українські назви: напр., замість губернаторів були «старости», а поліцейсько-жандармський апарат звався «державною вартою». По селах роз'їжджали т. зв. «карательные отряды», складені переважно із російських старшин.

Довелось мені ближче пізнати «роботу» таких «отрядів», коли один із них об'їжджав нашу околицю та відвідав і наше село. Ці добровольці мстились на селянах за те, що ті позабирали панську землю і інвентар: з селян знущались, їх катували й брали великі контрибуції. У нашому селі також кілька разів були «отрядники». Раз явились вони до моїх батьків і домагались, щоб їм показали, яку шкоду їм зробили селяни на полі, в лісі й саді. Хоч і була там деяка шкода, але моя мати заявила, що нічого особливого не було зроблено і що вони, мовляв, самі якось усю справу полагодять з селянами, бо, казала моя мати, «ми собі свої люди і самі між собою чи посваримось чи помиримось». Ця відповідь матері показалась карателям надто «крамольною»; вони почали погрожувати їй карами за те, що вона «покриває» селян. І все-таки, не зважаючи на те, що не було приводу для карання, та добровольська офіцерня побила декого й оштрафувала інших ні за що ні про що — «для примѣра и острастки». Ретельні «стражи порядка», як бандити, забрали мого верхового коня, що я його собі купив ще за часів війни, а тепер він дома працював для господарства. Насилу я визволив свого бідолаху «Абріса». Бачив, яка злоба й ненависть росли серед селянства до нових панів положення; чув вислови надії на те, що прийдуть большевики і визволять. Але нехай колись історики будуть характеризувати цю добу в історії української боротьби. Я лише занотую тут деякі особисті свої переживання й деякі моменти чи факти, яких свідком довелось мені бути особисто.

Опинився я після послування в Румунії в стані безробітного і пошукував заняття. Запропонував мені колишній товариш із РУП Б. П. Матюшенко посаду в міністерстві народного здоров'я, де він саме був директором департаменту. Я подумав, що міністерство це неполітичне, партія наша не забороняє служити на технічних посадах у гетьманських міністерствах, роботи я тимчасом не маю. Згодився і пішов наймати. Прийняли. Спочатку призначили управляти канцелярією міністерства, а скоро потім, коли її переформували в департамент, став я директором департаменту загальних справ. Директором першого департаменту був д-р Б. Матюшенко, другого — д-р А. Корчак-Чепурківський [248], третього

«фахівець» із Петрограда Вітте і четвертого — я. Секретарем міністра був галичанин д-р Рихло [249]. Нижчих службовців приймали самі директори департаментів; трохи вищих призначав міністр на пропозицію директорів департаментів, а найвищих (від V класу) на пропозицію міністра призначав гетьман.

У нашому міністерстві встановився такий модус, що міністр представляв гетьманові тих кандидатів, яких ухвалювала міністеріальна рада, що в неї входили товариш міністра, радники, директори та віце-директори департаментів і завідуючі окремими відділами. В цій раді українці мали більшість голосів і могли впливати на склад вищих урядовців міністерства. Це здебільшого вдавалось, бо міністр д-р В. Любинський [250], аматор полювання, бон-віван і жуір, прислухався до голосу ради і не відважувався йти явно проти її волі. Бували, звичайно, і серйозні сутички, бо до міністерства лізла всяка чорносотенна «русская» публіка. Пригадую собі один момент: поставлена була кандидатура на радника міністерства д-ра Баранова; вніс її сам міністр. Щось мені знайоме було те прізвище, але я точно не міг собі пригадати, звідки я його знаю. Дуже різко виступив проти цієї кандитатури д-р Матюшенко, який, мабуть, на вираз запитання в моїм обличчі, звертаючись до мене, сказав: «Ви його мусите знати: це тюремний лікар». Розуміється, що я його добре знав, цю людину ненавиділи всі, хто сидів колись у Київській Лук'янівській тюрмі, бо це був не лікар, а справжній тюремщик. Я підтримав Матюшенка, до нас прилучились інші, і тюремщика ми провалили. Були й інші подібні випадки. Склад урядовців нашого міністерства був у більшості українським, у трьох департаментах переважна більшість була українська, а в департаменті опікування приблизно половина на половину. Однак, сам директор департаменту Вітте, а за ним і урядовці росіяни тримали себе лояльно і жодних вибриків собі не дозволяли. Міністр В. Любинський іноді старався також удавати з себе українця. Здається, подібний стан речей був ще тільки в одному гетьманськону міністерстві залізниць, на чолі якого був Бутенко [251], де також домінували українці; по інших міністерствах, особливо внутрішніх справ та військовому, панували праві росіяни й українофоби.

Трохи згодом моїм віце-директором став один «фахівець» із російської головної медичної управи А. П. С-ов. Це була вже старша людина, «статскій совѣтник» і дійсно фаховий знавець медичної адміністрації. Говорив він мені, що він теж, власне, є українець, бо, мовляв, його «матушки имѣніе находится очень близко от. Полтавы». Ні говорити, ні писати по-українськи він абсолютно не вмів, але я на нього й не натискував, бо працював він дійсно тільки як фахівець; він говорив,

що і як треба зробити, або писав по-російськи проекти, а далі вже робили все українці. А. П. С-ов був дуже тактовною й вихованою людиною; працювали ми з ним мирно й добре; він навіть похваляв мене за те, що я, в противенстві до інших українців із міністерства, люблю порядок і розуміюсь на адміністрації; казав, що я є «бюрократ в лучшем, конечно, значении этого слова». Зрештою ми навіть з ним подружили і ці дружні відносини мені потім дуже стали в пригоді, коли валили гетьмана. Але про це пізніше. У мене про А. П. С-ова лишились добрі спомини.

Товариш державного секретаря Н. М. Могилянський [252] «мав необережність» розіслати по всіх міністерствах обіжник, в якому було написано, що в Українській Державі «державною мовою є язик український». Само собою розуміється, що я, яко «бюрократ в лучшем значении этого слова», негайно розіслав копію цього обіжника усім підвладним міністерству інституціям і особам, вимагаючи точного додержання роспорядження влади. На цьому ґрунті виникало багато непорозумінь, неприємних для мене особисто історій, а іноді й курйозів. Старі російські бюрократи побачили, звичайно, в цьому «насильственную украинизацию». Деякі медичні губерніальні інспектори продовжували, писати по-російськи, ігноруючи згадане розпорядженя щодо державної мови. Я казав їм такі писання вертати та повідомити, що міністерство не є в приватних зносинах з відповідною особою і тому вимагає, щоб до нього звертались державною мовою. Ці панове приїздили до міністерства, скаржились на мене міністрові, а цей чіплявся до мене. Я, однак, стояв на своєму, що поки не буде іншого розпорядженя, я буду точно додержуватись даного державним секретарем пояснення, що «державною мовою є язик український». Іноді присилали мені із інших міністерств повідомлення про те, що має відбутись те чи інше «междувѣдомственное совѣщаніе». Коли запрошення були писані російською мовою, то на засідання я не ходив, а на телефонні запитання, чому я не приходжу, відповідав, що з тими панами, які мене запрошують, я «в частной перепискѣ не состою» і з ними навіть не знайомий; коли ж вони, мовляв, кличуть мене урядово, то мають писати «державною мовою». Знов скарга і знов балачки з міністром. Раз навіть з товаришем міністра д-ром Яковенком [253] мав я подібну малоприємну бесіду, хоч д-р Яковенко був же нібито українець. Газета «Кіевская Мысль», фактично орган російських соц.-дем., два рази робила мене предметом своєї уваги з приводу такої моєї поведінки, нападала на мене за «шовінізм» і «неумѣрный націоналізм».

Згодом «русскіе» добились того, що їм дозволено було писати покищо по-російськи, а на вивчення української мови дано було якийсь

три- чи шестимісячний термін. Але це була лише форма для легалізації російської мови в урядових зносинах. Були, треба сказати, і такі росіяни, які справді по-щирості намагались виконати розпорядження щодо мови урядових зносині Небагато їх було таких, але були. Пригадую собі одного із них. Це був житомирський (волинський) медичний інспектор на прізвище Лебедев. Раз приїхав він до міністерства і був у мене по справах. Дуже намагався говорити по-українськи і навіть сяк-так, як то кажуть через пень-колоду, таки балакав простою волинською мовою, але, звичайно, всього того, що йому треба було, оповісти не міг. Дуже просив йому вибачити, що так погано ще говорить, але казав, що він згідно з наказом завів у себе в управлінні українську мову і сам також її ретельно вчить. Дійсно, пригадав я, що із його управління папери всі приходили писані доброю українською мовою. Виявилось, що ті папери писав українець, спеціально для того запрошений до управління. Я запропонував інспекторові говорити по-російськи, щоб йому було легше, на тій підставі, що ще не пройшов термін, який було дано для обов'язкового вивчення української мови. Він, звичайно, мою пропозицію прийняв і далі говорив по-російськи, але, відходячи, ще раз мене запевнив, що до призначеного терміну українську мову він вивчить. І, мабуть, він чесно старався додержати своє слово, бо за якийсь час я мав змогу переконатись в тому, що він «робить успіхи» в українській мові: під текстом одержаного паперу своєв підпис «Лібідів»: всі три «і» замість трьох «е».

Розуміється, що всі подібні дрібні успіхи українців з горою компенсували росіяни в різних ділянках громадсько-політичного життя. Це видно було навіть по тому, як ставилось російське (різних політичних барв) громадянство до самої гетьманської Української Держави та її установ. Найвищі державні установи, в тому числі й міністерства, воно розглядало як якісь канцелярії для здійснення на Україні «русскаво дѣла». Вони потрібні були, так би мовити, «постольку-поскольку». Це була, з погляду росіян, тимчасова гра «в самостійність», а тому й потреби великої не було, на їх думку, в тому, щоб ці установи належно були забезпечені й мали характер справді вищих державних установ. Таке відношення до них виявлялось навіть у дрібницях; їх часто або ігнорували, або поводилися супроти них зневажливо чи іронічно поблажливо.

Пригадую, такі два дрібні, але характеристичні «фактики». Наше міністерство містилось спочатку в якомусь закутку у приймах у міністерства земельних справ на Софіївській площі. Було надзвичайно тісно і треба було шукати іншого приміщення. З великою бідою виторгували будинок «Скорої помочі», в якому колись за війни була лікарня, а тепер проживала собі невідомо чого й нащо якась компанія «милосердних

сестричок» та таких же «братчиків». Після довгих морочливих балачок і перебалачок нарешті виселили звідти нікому вже непотрібну лікарню і ми пішли комісією оглядати той будинок. З боку т-ва «Скора поміч» прийшли також представники, здебільшого «русскіе»; був між ними й Д. С. Марґолін [254] *. При огляді «русскіе» робили нам усякі перешкоди: не показували деяких помешкань, не хотіли звільнити декотрі кімнати, не згоджувались на дрібні перероблення, які потрібні були для пристосування до урядування міністерства; навіть хотіли загородити вестибюль, щоб не було де одвідувачам і урядовцям роздягнутись. Словом, «канцелярія по дѣлам Протофіса» може собі працювати й на коліні чи на столі з трьома ногами. Так було це противно, що навіть старий Д. С. Марґолін розсердився й заговорив: «Что вы себе думаете? Это же вам не полицейскій участок или какая-то паршивенькая контора. Это же будет министерство Украины». Він був у Товаристві «Скора поміч» впливовою людиною і ті «русскіе» відразу замовкли, а наше міністерство таки туди переселилось. Але тут почався другий «фактик». В помешканні, де вже розмістилось і урядувало міністерство, продовжувала жити якась особа жіночого полу і неясної професії, яка називала себе княгинею. Займала вона дві кімнати, призначені для директора і віце-директора департаменту, і не хотіла звідти виїжджати. На мене насідав директор департаменту, щоб я її звідти видворив, я вживав усяких заходів, але та особа знаходила шляхи до «сфер» і я нічого не міг зробити, бо наш міністр зміняв мої накази про її примусове виселення. Так вона собі жила в міністерстві, поки, здається, сам наш міністр не знайшов дла неї іншого помешкання. Така «пошана» до «авторитету» гетьманського міністерства! Але навіть в самий день виселення тієї особи із помешкання міністерства явився до мене якийсь індивідуум, представився «капітаном гвардейської артилерії» і став вимагати, щоб я оту даму не турбував. Заявляв, що ці турбування дами зовсім зайва річ і навіть є неввічливістю, бо ж не варто, мовляв, турбувати даму із-за якоїсь там «глупости» — українського Міністерства. Заявив я йому, що з ним на цю тему балакати не бажаю і просив лишити мене в спокої. Однак він пренахабно продовжував говорити про «бутафорію самостійних міністерств», про «глупую выдумку какой-то Украинской Державы» і т. д. Пригрозив я йому, що прикажу його викинути, коли він сам негайно не вийде з мого кабінету. Уже від дверей він гукав: «Долго эта комедія не

* Батько А. Д. Марґоліна, відомого адвоката, потім товариша міністра закордонних справ УНР, а пізніше посла УНР в Лондоні.

может продолжаться. Мы с вами скоро посчитаемся!» Я й сам думав, що «комедії» скоро мусить прийти край.

Не можна було дивуватись, що якийсь там «гвардейської артилєрії капітан» дозволяв собі бешкетувати в гетьманському міністерстві, як у шинку, коли й люди із ближчого оточення гетьмана робили те саме. Явився якось до мене в бундючній уніформі «гетьманського двора» один із старшин того «двора» та почав вимагати, щоб його батька прийняли на якусь доволі високу посаду в міністерстві — радником чи що. Я вказав йому на те, що для подібних призначень є певний порядок і що я особисто рішуче не компетентний розв'язати такі питання. Старшина той говорив, звичайно, по-російськи і я йому відповідав так само. Взагалі я додержувався тої засади, що прохач громадянин України може говорити одною із краєвих мов, а я, як урядовець, маю йому відповідати тою ж мовою. На цьому ґрунті була в мене навіть сутичка з одним галичанином, який причепився до мене за те, що я відповідав полякові по-польськи. Однак я все точно додержувався цієї засади і тому говорив і з тим старшиною по-російськи, оскільки він був у мене як приватна людина й прохач. Але цей гетьманський «придворний» став говорити тоном вимоги, побрязкував своєю шаблею і покликувався на гетьмана та своє високе становище при «дворі». Тоді я запитав його, чи він говорить зі мною як приватна людина й прохач, чи як урядова особа, що принесла якесь роспорядження згори. Він ствердив останнє, а я йому на це заявив: «Коли Ви виступаєте як урядова особа і звертаєтесь до мене також як до урядової особи, то прошу говорити зі мною й урядовою мовою, ц. т. по-українськи. По-російськи більше з Вами говорити я не буду!» Гетьманський «придворний» попереду остовпів, потім розлючений схопився і почав вичитувати в такому самому тоні, як говорив і «гвардейський капітан». І дивно (а може й не дивно!), він кінчив свою тираду, нібито змовившись з отим капітаном, тими самими капітанськими словами: «Посмотрим, чья возьмет! Мы с вами еще посчитаемся!»

В гетьманській «Українській Державі» все більше й більше набирав сили «русскій дух». Діячі «Протофісу» в союзі з гетьманськими міністрами, разом із реакційними заходами в області соціально-політичній провадили одверту антиукраїнську політику. Реакційна соціально-політична чинність «протофісовських» діячів і їх союзників із гетьманського уряду, б'ючи одним кінцем по селянських і робітничих верствах українського населення, другим кінцем била також і по-українському національно-політичному русі. Серед трудових мас України, робітників і селян витворювався ворожий до українства настрій, бо в своїй уяві вони ідентифікували гетьмансько-реакційний лад з українським

національнім рухом. Довелось мені особисто переконатись в тому, коли відвідав свої рідні місця. Свій настрій селяни виявили в різних різко негативних кваліфікаціях гетьманського (нібито українського) ладу. Один із моїх співбесідників по-простому висловився таким способом: «Нехай вона скрутиться, ота Україна, і з гетьманом, і з усіми його карательними отрядами, і з усіми панами разом. Ось прийдуть большевики — тоді знатиме та Україна. Хай вона проклята буде, як отакечки людей мучать». Наскільки міг я довідатись, подібний настрій серед селянства був сильно поширений за часів гетьманщини. В деяких місцях, особливо на Київщині, вибухали селянські повстання, які жорстоко задушували гетьманці при допомозі німецької армії.

Розуміється, що про ці селянські настрої прекрасно були поінформовані московські большевики. Вони чекали слушного часу, щоб використати їх для своїх цілей не тільки проти гетьмана, але взагалі проти українського національно-політичного руху та української демократичної держави. Большевицькі агенти масами працювали на Україні серед робітництва й селянства. Для тієї ж цілі приїхали до Києва Х. Раковський [255] і Д. Мануїльський [256]. Офіційною причиною їх приїзду були мирові переговори з Україною, бо московські большевики зобов'язались у Бересті перед німцями заключити мир з Україною [257]. Однак справжньою метою їх перебування у Києві були, без сумніву, не мирові переговори з гетьманським урядом, а повалення його й опанування Україною. Тому, власне, Раковський з Мануїльським тягли без кінця ті переговори, а коли їм уже не треба було лишатись у Києві, то перервали їх і від'їхали до Москви, ніякого миру не заключивши. Прекрасного партнера щодо затягання переговорів мали Раковський з Мануїльським в особі голови української мирової делегації С. П. Шелухина [258] (тоді вже гетьманського сенатора). Різними фокусами Х. Раковський викликав С. Шелухина на безконечні теоретичні дискусії, а цей легко давав себе спровокувати й охоче полемізував. Мабуть, Раковський в душі сміявся з усієї тієї комедії з переговорами*. Особисто я пересвідчений, що всякі підписані договори не мають ціни, коли нема сили примусити контрагента до виконання взятих на себе зобов'язань. Але є люди, що думають інакше, ніж я; до них, між іншим, належить і бувший голова української мирової делегації. Ці люди мусять

---

* Ніколи не бачив Х. Раковського, але від людей, які його ближче знали, чув, що він є хитра, розумна й спритна людина Це, між іншим, потверджував був. болгарський посол на Україні проф. Ів. Шишманов, з яким я зустрічався в родині Драгоманових. Він бачився з Раковським у Києві і оповідав потім нам, що Раковський справив на нього враження освіченої, розумної й зручної людини.

пожалкувати, що мирового договору України з Росією не підписано; вони мусять також нарікати й на поведінку колишньої української мирової делегації, бо своєю невдалою тактикою вона грала на руки большевикам. Але, може, та делегація не так уже й винна була. Не виключено, що сам гетьманський уряд не дуже-то хотів підписувати договір від імені Української Держави, бо тим нібито була б зафіксована її незалежність від Росії й повна суверенність супроти неї. А це ж для «русскаго сознанія» гетьманських міністрів було душевною драмою.

Наскільки тяжко було «русским душам» гетьманських міністрів миритись із існуванням Української Держави, показує той факт, що ці міністри вимагали урядового проголошення тези, що Україна без Росії існувати не може. Як відомо, частина гетьманських міністрів (в тому числі й у першу чергу Мик. Василенко) зробила навіть з цього приводу міністерську кризу і вийшла зі складу кабінету. Хоч до гетьманського кабінету вступило після цього кілька українців — с.-ф., але трудно було не сумніватись в тому, що це не більше, ніж чергова маскарада «под украинца», бо в дійсності кермувати гетьманською політикою продовжували ті ж самі «русскіе» поміщики, фабриканти і торговці із «Протофісу».

Ця маскарада, як відомо, тривала недовго. Між українським національним табором, з одного боку, і гетьмансько-протофісовським, з другого, створилось провалля, яке трудно було чимось перекрити. Український демократичний національний табір почав ладнатись до бою проти реакційно-гетьмансько-протофісовського табору і приступив до організації кермуючого органу в цій неминучій боротьбі. До національного табору стали вже горнутись і ті хлібороби-демократи, що «садили на престол» генерала Скоропадського. Відомо, що в тім саме часі утворився Український Національно-Демократичний Союз (разом з хліборобами-демократами), який пізніше перетворився в Український Національний Союз [259] (вже без хліборобів-демократів). Український демократичнй табір уже ясно відчував неминучість гострого конфлікту; мало хто вірив в успіх переговорів, які провадив Національний Союз з гетьманом. Було очевидно, що бій неминуче настане; українці маніфестували свою ворожість до гетьманської політики.

Пригадую собі знаменитий момент під час урочистого відкриття київського українського університету [260]. У великій залі бувшої військової школи, коло Кадетського Гаю, назбирались маса людей. По праву директора департаменту сидів я в четвертому ряді. На естраді за великим столом засідала професура на чолі з ректором, а збоку ліворуч стояв «трон» для гетьмана. В супроводі своїх «придворних» вступив «голова держави» у білому одязі й прочитав грамоту. Потім говорив ректор і ін.,

а далі виступали представники різних установ і організацій з привітаннями. Отже треба було бачити й чути, кого і як зустрічала присутня українська публіка. «Голову держави» вітали доволі слабенькими, чисто урядово-офіційними оплесками, але коли вийшов з привітанням В. Винниченко, голова Національного Союзу, то йому назустріч понеслась буря оплесків і голосів. Йому довго не давали говорити, а коли він почав свою промову, то знов перервали його овацією. Ось, хто був «головою держави» для українців. І в дальшому всіх відомих українців зустрічала публіка оваціями. Гетьманці були явно збентежені, а присутні при урочистості посли держав Почвірного союзу та представники німецького й австрійського командування перемовлялись між собою. Видно, вони прекрасно зрозуміли значення зробленої українцями демонстрації. Гетьман проголошував про всякі майбутні реформи в області соціально-політичного життя (в роді проекту земельної реформи чи обіцянки скликати український сойм), переговорював з Національним Союзом, брав до кабінету кількох плохеньких українців, відкривав український університет, але разом з тим робив політику «Протофісу», дозволяв та навіть підтримував формування різних російських військових відділів і «армій», їздив на побачення з донським атаманом Красновим [261] й обговорював з ним справу єдиного «общерусскаго» фронта. Словом, робив один чи може півкроку наперед і зараз же відступав десять кроків назад.

Все це, очевидно, мусіло неминуче скінчитись так, як воно й скінчилось в дійсності. Гетьман 14-го листопада призначив новий російсько-чорносотенний кабінет на чолі з С. Гербелем, проголосив федерацію України з Росією, підпорядкував своє військо «общерусскому командованию». На це український демократичний національний табір відповів повстанням [262].

По обіді 14-го листопада бачився я з членом Центрального Комітету УСДРП М. Авдієнком від якого довідався, що питання про одверте повстання проти гетьманської влади є справою рішеною. Сказав він мені, що діяльну й провідну ролю в повстанні грає наша соц.-дем. партія, і додав, що чільними провідниками повстанської акції являються два члени нашої партії В. Винниченко і С. Петлюра. Говорив також, що друга соціалістична партія — українські с.- р. — також мали би бути заступлені у проводі повстанням, але їхній представник М. Шаповал в останній момент злякався й відмовився бути на чолі повстання*. Замість нього

---

*Це потверджує, між іншим, учасник зборів, на яких обрано було Директорію, Р. Лащенко в своїх опублікованих у календарі «Дніпро» споминах про обставини виборів членів Директорії. В делікатній формі те саме пише й В. Винниченко у своїм «Відродженні нації». М. Авдієнко говорив про це простіше й ясніше.

обрано «маргаринового» с.-р. Ф. Шевця, що мав заступати селянство як голова Селянської Спілки [263]. Інші українські партії й організації, казав він, також приєднались до повстання. Отже, нібито «єдиний фронт». Ще сказав мені М. Авдієнко, що маю виконати якесь доручення Центр. Комітету партії, про що мене сповістять в ближчих днях.

Ранком другого дня гетьманська державна варта здирала вже розліпленні по місті прокламації, підписані членами Директорії В. Винниченком, С. Петлюрою, Ф. Шевцем і П. Андрієвським [264].

Коли 15-го листопада прийшов я до міністерства, то побачив, що всі наші українці є в стані великого схвилювання. За якийсь час машиністка принесла мені прокламацію Директорії [265] і сказала, що вона її буде розмножувати, для чого треба, мовляв, кудись спровадити ту «русскую», яка працювала коло цикльостилю й гектографу. Кажу їй, що про це вона могла б мені й не говорити. Маючи на увазі якесь доручення партії у зв'язку з повстанням, я мусів бути обережним і конспіративним. Машиністка заявила, що вони справу улаштують самі, але прийшла вона сказати і мені, щоб я про це знав. Скоро прокламації були готові й віднесені. Коли ж вернулась одурена «русская», то, очевидно, догадалась, що в її відсутність щось таке зроблено, бо прийшла скаржитись мені. Сказав їй, що вона ні за що відповідати не буде, бо мені, мовляв, відомо, що вона не була присутня в міністерстві.

Думав, що на тому справа й кінчиться. Але другого дня наше міністерство оточила державна варта разом з «русскими» добровольцями і в цілому міністерстві зроблено трус. Шукали якихсь слідів друкування прокламацій в нашому міністерстві, але нічого не знайшли. Робота була чисто зроблена! У моїм кабінеті сидів з рушницею доброволець. Балакав я з ним, як належить гетьманському директорові департаменту. Нараз вбігає в кабінет др. Б. Матюшенко, як вияснилось потім, щоб попередити про трус. Побачивши добровольця з рушницею, він сказав кілька незначних слів і вийшов. Тоді доброволець запитав мене, хто це був такий. Кажу, що директор департаменту. — «А я думал, какой-то «діловод». Что ж он не умеет говорить по-русски?» — Кажу, що уміє, мабуть, не гірше, ніж ми з ним. — «А если умеет, так зачем же он кривляется?» — «А говорить українською мовою, бо служить в українському міністерстві». — «Да какое там „українське міністерство". Чепуха все это и больше ничего». Мене покликав міністр Любинський, а коли я вернувся, то побачив, що той доброволець — шпик, уже порався у мене в шуфлядах і на етажерці. Говорив мені той шпик, що знає мене давно; знає, що учився я в Колегії; із дальших розмов видно було, що знає взагалі життя Колегії і близьких до неї людей. Я запитав його, яке його прізвище, але він відмовився назвати. Підозріваючи,

що це бувший колегіят, я ужив заходів, щоб вияснити його особу. За допомогою «ходячої пам'яті» останніх 15 років існування колегії, бувшого фельдшера її, а тепер помічника-вихователя п. А. Коровая я з'ясував, що то був вигнаний із колегії суб'єкт. По скінченні трусу цей суб'єкт узяв у мене список урядовців міністерства і розпитував, хто чим займається і звідки походженням; проти прізвищ галичан ставив хрести. Потім усіх галичан арештували й повели з міністерства. Правда, більшість із них скоро звільнили *.

Мені повідомлено, що Центр. Комітет нашої партії призначив мене до складу Революційного Комітету, який мав провадити повстання всередині Києва. Головою Революційного Комітету був В. М. Чехівський, а в склад його входило п'ять чи шість членів партії. Революційний Комітет зі свого складу призначив двох членів — М. Авдієнка й мене — до Військово-операційного штабу; третім членом нашого Штабу був покійний Г. Горобець (Воробйов) [266]. Завданням Військово-операційного штабу була організація збройних сил в Києві та кермування військовими акціями всередині Києва в координації з акціями військових сил Директорії ззовні Києва. Із нас трьох «воєвод» найбільш експансивним був Авдієнко; він метеором літав усюди і систематично в Штабі не працював; його скоро Революційний Комітет послав на другий бік до Директорії, так що він потім і зовсім з нами не працював. Здається, що найбільш «образованим» у військових справах був я. Але «по-справедливості» треба признати, що найбільш праці приклав із усіх нас трьох Г. Горобець. У двох з ним ми виробили загальну схему організації. Я виробляв план військових операцій, а Г. Горобець виконував чи не найбільш тяжку частину нашої роботи, бо він ту організацію здійснював та підтримував зв'язки з різними окремими відділами, які мали б брати участь в наших операціях.

В систему нашої організації входили невеликі відділи українців двох гетьманських полків, які стояли у Києві, але головною нашою силою мали бути робітничі відділи, які були під впливом нашої партії і тих неукраїнських партій, що згоджувались підтримувати наш виступ проти гетьмана. Зв'язок з цими окремими відділами підтримувався через їхніх представників, які складали «команду зв'язку». Нашою штаб-квартирою була школа на Степанівській вулиці, а «зв'язкова команда» містилась внизу Фундуклеївської вулиці, хвилин 10 ходи від штаб-квартири.

---

* Коли Директорія вступала в Київ, то д-р. Рихло побачив на вулиці того суб'єкта; він хотів утікти, але його піймали. Казали, що начальник розвідки Січовиків Чайковський наказав його застрілити.

Само собою зрозуміло, що наша робота не могла йти швидким темпом в тих обставинах гетьманського шпіонства, переслідувань, арештів і військової диктатури.

Ми у своїй підготовчо-організаційній праці ще далеко не були підготовлені до якогось серйозного виступу, коли обставини, які від нас не залежали, змусили нас виступити у Києві вночі з 22-го на 23 листопада. Обставини цього першого й невдалого нашого виступу були такі. Увечері 22-го листопада прийшов я до нашої штаб-квартири. Вступ до неї був дозволений дуже обмеженому числу людей. Я побачив зі здивуванням, що окрім Г. Горобця, який давав якісь вказівки старшині начальникові «зв'язкової команди», сидить тут ще й старшина із гетьманської охорони Г-енко. Знав я цього останнього ще раніше, бо він числився колись формально старшиною Богданівського полку; був він потім членом Військової Ради, а тепер служив у гетьманській охороні. Признаюсь, що не мав я до нього довір'я, і тому сильно не сподобалось мені те, що він сидить у нас у самому центрі повстанської акції і слухає всі наші плани. Запитав Горобця, чому так сталось, і почув у відповідь на своє запитання таке: поручник Г-енко дав нам до диспозиції своїх людей із гетьманської охорони, які тепер охопили район навкруги нашої штаб-квартири і мають її стерегти перед нападом з боку державної варти. Це було б прекрасно, коли б дійсно можна було цілком покласти на гетьманську охорону. Але щось в тому відчувалось непевне.

Вже по 9-ій годині несподівано почули ми на сходах якийсь гуркіт. Думав я, що вже нас відкрили, але замість державної варти з галасом вбіг М. Авдієнко в супроводі ще двох панів: одного в уніформі урядовця, а другого в цивільному одязі. Така неконспіративна поведінка М. Авдієнка мене просто розлютила. Однак, він виправдувався тим, що надзвичайні обставини примусили його привести сюди тих двох сторонніх людей. Казав, що на цю ж ніч призначено вже повстання у Києві якоюсь іншою організацією, про що й мають заявити ті люди. Став я говорити з ними. Вияснилось, що повстанською акцією кермує полк. Капкан. Заявляю їм, що вони не сміють розбивати наш план своїм дочасним виступом, але ті панове відповіли, що нічого вже змінити не можна, бо всі розпорядження вже дано. Кажу їм: «Ведіть мене до Капкана!» Попереду мнялись, але таки повели.

Прийшли до помешкання на Жилянській вулиці. Тут снували якісь молоді люди, було видно, що переодягнені в чужий цивільний одяг. З розмови чути було, що більшість їх галичани. Питаю Капкана; кажуть, що його тут нема. Заявляю, що він мусить бути тут і що я маю з ним говорити як член Революційного Комітету. За якийсь час побачив, що

крізь щілинку у дверях хтось виглядає одним оком. Кажу: «Пане полковнику Капкан, це я, виходьте!» На шпиньках він вийшов із своєї схованки і кинувся цілуватись зі мною. Всі галичане поставали струнко. Пішли в окрему кімнату, де було двоє-троє членів штабу Капкана. Питаю його, що він затіває і чому робить без порозуміння з нашим штабом. Відповідає, що про існування Революційного Комітету й нашого штабу він нічого не знав; що він готовий підпорядкуватись нашому штабові, особливо знаючи тепер, що в нашому штабі є я; що він не хотів би, мовляв, виступати сепаратно, але тепер уже пізно відкликувати наказ про виступ. На всі мої вимоги вжити негайних заходів, щоб виступу не було, відповідав Капкан, що це вже рішуче неможливо. Становище було дуже тяжке. Ми не були готові, а повстання мало початись за якихось три години. Питаю, які його плани й якими силами він диспонує. Почав мені викладати Капкан, що сил у нього багато, що він може захопити ціле Печерське, Подол, Звіринець і Деміївку. Але, коли я його просив точніше вияснити план операцій, то цього він не міг зробити: не було в нього готового плану операцій та навіть не було в його штабі плану Києва. Я виразно зазначив, що ми не можемо дати більших сил, але Капкан заявляв, що цього й не треба. Треба лише, щоб ми допомагали. Заявляв також Капкан, що має в своїм розпорядженні два вагони зброї, які стоять біля заводу Ґретера, і що він нам може дати до 1000 рушниць і набої.

Треба було на щось рішитись, і я рішився підтримати затіяну без нашого відома акцію Капкана. Вийняв із кишені план Києва і ми почали виробляти план акції. На себе я взяв перевести таке: проникнути городами з Лук'янівки до Кадетського Гаю й збити батарею, яка там стояла; просунутись далі аж до Поста-Волинського й там ударом ззаду вибити із окопів невеликий ворожий відділ, а потім постаратись збити ліве крило гетьманського війська, яке прикривало приступ до Києва з боку Святошина; окрім того мали ми дати невеликий відділ 20–25 людей для підтримки броневих автомобілів, які мали б під командою Капканового брата приїхати з Печерська до Софіївської площі. Ми мали почати звідси систематичний розгром різних російських старшинський відділів, що містились на Володимирській та Фундуклеївській вулицях і на Хрещатику; захопити центральний телеграф, пошту й деякі установи. Капкан сказав, що зараз же переходить до помешкання австрійського консулату на Володимирській вулиці, звідки буде кермувати своїми відділами. Ми мали з ним зв'язатись і навпаки він з нами своїми людьми. Капкана треба було питати: «Дядя Том» – «Onkel-Tom».

З такими рішеннями вернувся я до свого штабу вже по 10-й годині. Негайно почали мобілізувати своє «військо», дали наказ виступати по

сигналу. Тим часом сконстатували ми, що штаб наш попав у мишоловку: нас замкнув у школі сторож того будинку. Що було причиною цього — чи необережна поведінка наших людей, особливо Авдієнка, чи за тим крилось щось інше, — тоді трудно було на це відповісти. З великими труднощами ми вибрались всякими способами й шляхами із тієї мишоловки і перейшли на друге помешкання, де досі містилась наша «зв'язкова команда». Поручник Г-нко взяв нас і тут під охорону своїх людей, але мені особисто рішуче не подобалась його присутність у нас *.

О год. 12-ій ночі пущена була ракета коло Ботанічного саду на знак, що повстання починається. Замість звісток про успіхи почали приносити нам дуже невтішні вісті. Насамперед ми не могли зв'язатись з Капканом, бо коли наші люди прийшли до австрійського консулату й питались про «Onkle-Tom» а, то там дуже дивувались і казали, що такого чоловіка не знають; коли ж наші все-таки заявляли, що він там мусив бути, то австрійські солдати, які охороняли консулат, прогнали їх звідти. За Ґретеровим заводом жодних вагонів зі зброєю не знайдено; робітників, які туди пішли по зброю, прогнала гетьманська залізнична охорона і вони вертались звідти, лаючи нас останніми словами. Робітничому відділові, який мав напасти на сонних старшин, що містились в казармах на Лук'янівці, обеззброїти їх і стати зі зброєю до нашого розпорядження, не пощастило виконати це завдання: сторожа при воротях вони не встигли скрутити; він вистрілив і сполошив старшинський відділ. З Подола й Печерського не було вісток про початок виступу. На Софійську площу жодний панцерник не приїхав. Ясно було, що виступ провалився. Капкан одурив нас кругом і начисто. Наш невеликий відділ виступив із казарм (бувших артилерійських) на Жилянській вул.; пройшов Володимирською аж до Софійської площі, але тут не зустрів обіцяних панцерних авт. По дорозі цей відділ захопив Либедський поліцейський участок і розігнав російські старшинські відділи; поставивши всюди свою варту. Інший відділ напав на Старокиївський участок. Були виступи ще на Подолі й Лук'янівці.

Однак, загалом була невдача. Видано розпорядження виступ припинити. Пізної ночі рішили ми розійтись до другого дня. Г. Горобець на пропозицію господині помешкання рішив лишитись ночувати там же.

---

* Я переказую тут так, як було колись, пишу про свої колишні почуття. Не маю права робити пор. Г-енкові будь-які закиди, бо не розпоряджаю для того якимись певними даними. Скажу тільки, що я з почуттям здивування й недовір'я довідався, коли був 1919-20 р. послом УНР у Будапешті, про те, що пор. Г-енко їхав окремим (правда, товаровим) вагоном із Царгороду кудись на захід. Про це він тоді сам мені казав, одвідавши наше посольство у Будапешті.

Я з великою пошаною згадую господиню того помешкання, де ми були вночі з 22 на 23 листопада. Вона стратила молодих синів у часі української визвольної боротьби, але не стратила любові до України. З виразом материнської любові в очах дивилась вона на всіх нас, але не кликала нас лишити небезпечну акцію. Навпаки, вона разом з нами дивилась спокійно у вічі тій небезпеці й ризикові вкупі з нами опинитись в руках державної варти чи російських старшин, які її й нас, без сумніву, жорстоко покарали б та, може, в тих обставинах лютої взаємної ненависті не лишили б і живими. Відходячи вночі з того помешкання, я з почуттям найглибшої пошани поцілував руку благородної й стоїчно мужньої матері-спартанки. Скоро після того, як ми порозходились, у школі на Степанівській і в помешканні на Фундуклеївській зроблено було трус; питались за «начальником штабу з рудими вусами». Я дивуюсь, яким чудом уник арешту Г. Горобець. Його оборонила мати молодих своїх синів, що впали в боротьбі за волю України.

Другого дня зранку зайшов я на побачення з Горобцем в умовленому напередодні місці. Оповів він, що сталось уночі після мого відходу. Було нам ясно, що за нами йшли по п'ятах з одного помешкання штабу на друге. Хотіли забрат Горобця, як начальника штабу, але потім було доказано, що він майже зовсім ніяких вусів не має. Дійсного ж носія «рудих вусів», т. є. мене, в час трусу вже не було. Ми бачили, що нас хтось зраджує, але не могли тоді встановити, хто саме є зрадник. Рішили бути сугубо конспіративними й по змозі з меншим числом людей бачитись особисто. Я спізнився на службу до міністерства. Тим часом до мене додому вже послано із міністерства служителя довідатись, де я є. Українці інтересувались моєю долею, мабуть, через те, що підозрівали мою причетність до того невдалого виступу, але урядовці росіяни й гетьманці-«малороси», треба думати, цікавились мною з інших мотивів. Я продовжував директорувати, надівши на обличя маску «правдивого» гетьманського директора департаменту.

Військові успіхи Директорії, особливо блискучий успіх Січових Стрільців під Мотовилівкою, сильно занепокоїв гетьманський уряд і росіян-добровольців. Вони звернулись за допомогою до німців, які пішли їм назустріч. Особливо охоче йшли на допомогу гетьманові німецькі артилеристи й кавалеристи. Звичайно, йшли за гроші *. Військо

---

* Коли після повалення гетьмана був я деякий час комісаром військового міністерства, то знайшов там документи, із яких видно було, що на наймання німців гетьманський уряд витратив величезні кошти. Артилеристові й кавалеристові платилось за одну добу служби 1000 (тисяча) карбованців кожному.

Директорії то наближалось зовсім до Києва, то знов відходило. Все залежало від того, яку позицію займуть німці, бо було цілком очевидним, що гетьмансько-російсько-добровольчі відділи будуть зметені в один момент натиском ззовні й зсередини. Різним поголоскам, що їх пускав гетьманський уряд, про допомогу французів і «православних» греків мало хто вірив. Важко було добитись, щоб німці зайняли нейтральне становище. Про це й вели переговори з німецькою Радою солдатських депутатів члени нашого Революційного Комітету.

Був раз і я з В. П. Мазуренком [267] у голови німецької Ради солдатських депутатів, здається Кірхнера. Зустрів він нас дуже холодно й відразу заявив: «Ich habe keine Zeit» *. Потім згодився на коротку розмову, але перед її початком разів десять повторив: «Nur fünf minuten» **. З розмови нашої ніяких позитивних для нас наслідків не було; німці ще якийсь час продовжували активно підтримувати гетьманців. Пізніше згодились вони зайняти становище нейтралітету. А це й рішило всю справу, бо своїми силами гетьмансько-добровольці не могли удержатись.

Наш операційний штаб продовжував свою підготовку до повстання всередині Києва. Із попереднього невдалого виступу ми мали деякий досвід: по-перше ми бачили, що добровольські відділи є дуже поганеньким військом, яке розбіжиться при першому ж натиску; по-друге на практиці пересвідчились, що значить зв'язатись з непевними елементами. Отже свої обрахунки базували тепер виключно на тих силах, якими самі ми диспонували. Не можна сказати, щоб були ці сили великі, але ми знали, що коли матимем добре основне ядро, то в момент боротьби навкруги нього назбирається досить значна маса людей. Революційний Комітет провадив пертрактації з різними партіями, які давали нам до диспозиції свої відділи. Справа вже була доволі добре полагоджена за якісь два тижні після першого нашого нещасливого виступу.

Увечері ходив я до штабу, а вдень відвідував міністерство, бо це мені важно було з різних причин. Але найважнішою причиною було те, що я тут добував надзвичайно цінний матеріал для своєї «стратегії». Становище гетьманського уряду було настільки погане, що він почав уже мобілізувати урядовців міністерств. Вже дійшли до того, що забирали з посад урядовців до п'ятого клясу включно. Черга доходила вже й до мого класу четвертого; нарешті покликано до війська всіх урядовців, здатних носити зброю. З великим трудом уник я цього призиву. Отже, праці

---

* Ich habe keine Zeit *(нім.)* – Я не маю часу. — *Ред.*

** Nur fünf minuten *(нім.)* – Лише п'ять хвилин. — *Ред.*

в міністерстві вже майже не було жодної. Ми з А. П. С-вим сходились і балакали про те, хто кого подужає. В цих бесідах виявилося, що близький родич С-ва російський генерал завідує всім артилерійським постачанням російсько-германських відділів у Києві. Для оцінки ситуації нам з А. П. С-вим потрібно було знати, чим же «ми» диспонуємо. Отже просив я А. П. С-ва довідуватися у свого родича про все це; він це робив, а потім оповідав мені *. Таким чином я доволі точно знав про стан російсько-германського фронту. Довідався, що наступу військ Директорії очікують з боку Пущі-Водиці і що в тому напрямі за Куренівкою поставлена сильна артилерія різних калібрів. Про інші відтинки фронту відомості ми вже мали.

На підставі цього всього родився план: демонстративне повстання одночасно в різних частинах міста і головний удар з-заду на позиції від Посту-Волинського до Куренівки. Треба було збити противника з цих позицій і відкрити шлях війську Директорії з боку Святошина й Пущої Водиці. На ці позиції треба було напасти несподівано і їх очистити, а на Куренівці розбити піше прикриття артилерії чи то нападом, чи кулеметним вогнем з гори коло Кирилівської лікарні. На Печерському стояла гармата; хоч була вона з одним несправним колесом, але стріляти з неї можна було. Отже треба було її захопити й частим огнем демонструвати, що в нас є й артилерія; на плані міста видно було, що з неї можна було вцілити й у гетьманську палату. План виступу був готовий, сили наші також підготовлені, і ми призначили загальний виступ на 12 годину вночі з 13 на 14 грудня.

Як це часто буває, зовсім несподівана обставина змінила наш первісний план. На печерській вартівні сиділо багато українських старшин, арештованих гетьманською владою і добровольцями. Мабуть, вони знали про те, що повстання має не сьогодні-завтра вибухнути й були в стані напруженого очікування. Через якесь непорозуміння з вартою старшини почали з вартою суперечку, а потім кинулись на варту, обеззброїли її й, захопивши зброю, зайняли будинок військового міністерства. На них повели наступ, але вони геройськи боронились. Було це коло 6-ої год. вечора, а ми приготовились виступати тільки на 2-у годину. Однак спиняти подій не можна було; треба їх було розвивати. Негайно дано клич до бою, і вже десь коло 10-ї години в різних частинах

---

* Я визнаю, що надуживав довір'я А. П. С-ва, але робив це не для себе й власних своїх інтересів, а для добра своєї батьківщини. Хай простить мені це А. П. С-в і хай він зрозуміє, коли він ще живий і здоровий, що мною тоді керувало одно: salus rei publicae – suprema lex. *(Salus rei publicae — suprema lex (лат.) — Благо республіки — найвищий закон. — Ред.)*

міста почалась стрілянина й бої з добровольцями. Аж до самого ранку не можна було ще означити явної нашої перемоги, але моральний успіх ми вже, без сумніву, мали, бо всі спроби задушити повстання не пощастили. 14-го грудня перед обідом здались два гетьманські полки (власне, не були це полки, а були тільки кадри майбутніх полків). Нам дісталось багато зброї. На гору коло Кирилівської лікарні поставили кулемети й стріляли по батареях. Добровольці стали тікати до міста; їх по дорозі обеззброювали робітники; деякі добровольці вішали рушниці на деревах і тікали далі без зброї. На Подолі також побивали добровольців. Печерське вже було майже все в руках повстанців і звідти стріляла гармата на одному колесі. На відтинку коло Посту-Волинського позиції були збиті. Гетьманські сердюки, які стояли по обох боках Святошинського шосе, знялись самі з позицій і пішли до Києва. Справа була виграна. Гетьман зрікся влади.

Наш операційний штаб поміщався вже в Лук'янівському Народному Домі. Народу, як то все буває в революції, натопилось сюди маса, ніде було повернутись. На допомогу штабові прийшов молодий галичанин старшина австрійської армії. Вони з Горобцем тут орудували, а я поїхав шукати зв'язку з командуванням війська Директорії, яке мало вступати до Києва. Під'їхавши до Жидівського базару, побачив, що з боку Святошина правильними рядами вступає в Київ українське військо. Глянув на годинник, який показував 4 год. 12 хв. вечора. Отже, рівно один місяць йшла боротьба за здобуття столиці.

Знайшов я штаб дивізії, яка вступила в Київ, на Володимирській вулиці. Мав порозумітись щодо дальшої участі в охороні порядку у місті. Ще молодий віком начальник дивізії нічого не міг мені толком сказати. Пропонував пити чай, бо з холоду, казав, добре випити гарячого; хвалив дуже «валянки», які, мовляв, незамінима річ зимою. Але про діло так і не сказав мені толком нічого. Тільки й того я довідався, де є штаб дивізії, а я йому сказав, де є наш штаб.

Вертаючись з Володимирської до Лук'янівського Народного Дому, зустрів я на Львівській вулиці другу колону війська Директорії, їхав я в якомусь автомобілі, що представляв собою лазаретну «лінейку» з будкою. Нас спинили вигуками «Стой! Хто єдіть?» — Для того, щоб одрізняти наші відділи від гетьманських, було встановлено гасло: для українців — «Хай живе Українська Народна Республіка!», а для німців — «Es lebe Petlura!» * Я подавав те гасло, але мене не слухали й гукали: «Вилазь, хто

---

* Es lebe Petlura! *(нім.)* — Хай живе Петлюра! — *Ред.*

там у будці! Вилазь!» На силу порозумівся з якимсь толковішим чоловіком; видно, був він тут якимось начальником; пустили мене їхати далі... По дорозі ще, разів два-три спиняли й перепитували, хто я й що та куди їду... В штабі довідався, що вже почались непорозуміння: обеззброюють наші відділи і арештовують наших людей.

Увечері зібрався Революційний Комітет і призначив комісарів до всіх міністерств, які мали тимчасом виконувати функції міністрів, поки Директорія не призначить нових міністрів. Головою ради комісарів став В. М. Чеховський. Мабуть, за мої військові «таланти» призначено мене комісаром військових справ. В цій своїй гідності, поки буде встановлено щось інше, призначив я тут же «словесно» щойно визволеного з арешту полк. Аркаса [268] комендантом м. Києва. Пізнім вечором поїхали ми з комісаром міністерства внутрішніх справ А. Пісоцьким [269] (Річицьким — теперішнім большевиком) оглядати свої міністерства й дати деякі розпорядження. Страшний стан побачив я в будинку міністерства військових справ: вікна побиті, на долівці бите скло, кругом гармидер, видно сліди куль, валяються шматки вибитої цегли. Здорово, видно, облягали старшин, що засіли були тут і по-геройськи, видно, вони боронились. Вертались уже дуже пізно. Одвіз я Пісоцького додому, а потім поїхав і собі додому. Десь уже на Безаківській вулиці мене спинила стежа; питали, хто й що. Сяк-так вилеґітимувався (гасла вони, звичайно, не знали) і мене пустили, але автомобіль з шофером затримали. Йшов далі пішки. По дорозі знов спинив якийсь вояк, знов питав, знов не знав гасла. Коли ж я казав, що гасло треба б знати, то він відповів: «Тепер усі за республіку. Показуй кармани».

В якості комісара довелось мені діяти довше, ніж іншим моїм товаришам: всіх інших комісарів скоро заступили начальники відділів, які функціонували при Директорії у Вінниці на правах міністерств. Мені ж довелось лишатись аж до того часу, коли нарешті остаточно складено кабінет міністрів і вже аж після Різдва став виконувати обов'язки військового міністра ген. Осецький [270].

Коли 3-го грудня приїхав я урядувати до військового міністерства, то першим до мене зголосився ніхто інший, як полк. Капкан. Він пропонував свої послуги бути моїм помічником, а я на це запитав його: «А де ж Ви були 22 листопада? Де були Ваші панцерники, Ваше військо?» Полк. Капкан почав викладати, що його схопили добровольці, кудись потягли і жалісним голосом додав: «Били мене... знущались...» Явна комедія. «Хто ж, кажу, Вам повірить, щоб Вас добровольці так-таки й пустили потім на волю. Та й не чутно було, щоб Вас арештовано було. А як же з австрійським консулатом і з „Дядею Томом"?» Він нічого не

відповів. Комедія, дурне фанфаронство й авантюрництво. Нічого я Капканові не обіцяв. Він пішов від мене і з того часу я більше його не бачив. Де він тепер, мій колишній командант Богданівського полку, не знаю. Може, й не живе вже. Не я йому суддя.

Стали до мене являтись різні генерали, що служили за гетьмана; між ними лише один був, який умів говорити по-українськи: генерал Галкін [271]. Майже всіх їх довелось усунути й замінити тимчасом своїми людьми. Одного навіть наказав арештувати, бо він дуже, очевидно, погано поводився з підвладними й викликав проти себе таке озлоблення, що грозили його вбити. Неприємне почуття було в мене, коли давав цей наказ; згадав свої власні колишні переживання при тому, як мене позбавили свободи. Приходили жінка й дочка генерала, плакали, просили випустити. Пропонував їм вибрати: або випущу, але не можу ручитись за його безпечність, або нехай посидить під арештом і буде живий. Вони подумали й вибрали останнє. Дякували.

Київська газета «Послѣднія Новости» [272] опублікувала повний список ради комісарів. Це число газети привіз додому один наш селянин. Делегація селян ходила до моїх батьків здоровити їх з тим, що їх син займав таку високу посаду. Казала мені потім мати, що делегати були горді тим, що, мовляв, і наше село не останнє; при тому один делегат, бувший гвардійський вояк, поясняв, що комісар — це все одно як міністр, а військовий міністр — найголовніший із усіх міністрів. Кожен, очевидно, оцінює явища по-своєму.

Скоро слідом за тією дивізією, що першою вступила до Києва, вступило й інше військо Директорії. Може, були в тому війську якісь й інші частини осадного Корпусу Єв. Коновальця [273] (тоді він був отаманом, ц. т. генералом, але пізніше з власної, здається, своєї ініціативи він знов став полковником та так і тепер пишеться; така сама метаморфоза сталась і з бувшим начальником штабу того корпусу отаманом А. Мельником) [274]. Переказували, що серед військового командування сталось непорозуміння з приводу вступу до Києва; згідно з планом першими до Києва мали вступити Січові Стрільці [275], які зрештою мали на цю честь найбільше морального права, але начальник дивізії, з яким я мав нагоду балакати (любитель чаю й ціннтель валянок), виявив у цьому відношенні «революційну ініціативність» і випередив січовиків. З приходом до Києва Осадного Корпусу фактично вся влада перейшла до рук військового командування на чолі з отаманом Коновальцем.

Про те, як ця влада управляла, які розпорядження давала й якими вчинками ознаменувала своє правління, писалось уже доволі. Я собі пригадую, один маленький інцидент, дуже характеристичний, на мою думку,

для тодішніх відносин. До призначення Директорією міністрів Рада комісарів мала виконувати (принаймні хоч в межах Києва) функції Ради Міністрів. Зібралась вона на засідання для розв'язання негайних біжучих справ у помешканні Міністерства Закордонних Справ. Бажаною була також присутність коменданта Осадного Корпусу отамана Коновальця. Він обіцяв прибути на те засідання, але через щось опинився в клубі, де були, здається, збори Національного Союзу. Просили мене зателефонувати до клубу й повідомити отам. Коновальця, що Рада Комісарів чекає його в міністерстві Закорд. Справ. Зателефонував я і переказав Коновальцеві те, що мені було доручено. У відповідь почув коротку військовим тоном сказану фразу: «Комендант Осадного Корпусу є в клубі». Кажу йому: «Через те я Вам і телефоную до клубу, що ми про це знаєм. Як умовлено було, Рада Комісарів зібралась в міністерстві Закордонних Справ і чекає Вас». Чую знов військовим тоном: «Я цього до відома не приймаю». Чому він, власне, того «не приймав до відома» і з якої причини, це лишилось не розгаданою для мене тайною. Бачачи, що ми не порозуміємось, я повісив телефонну трубку й пішов переказати про висліди своєї невдалої балачки з воєнним начальством. Рада Комісарів постановила перенести засідання до клубу. Неприємно було за Раду й за отамана.

Директорія не приїздила до Києва п'ять днів. Готувались до урочистої її зустрічі з усіма відповідними до моменту аксесуарами. М. К. Садовський [276] прикладав увесь свій театральний досвід, щоб урочистість відбулась як можна більш ефектовно. Рада комісарів постановила вислати назустріч Директорії своїх представників. Мали її зустріти Голова Ради Комісарів В. М. Чеховський, за цивільну владу — А. Пісоцький, за військову — я.

Рано 19-го грудня виїхали ми спеціальним потягом до Боярки. Тут довідались, що Директорія розділилась: цивільна частина Директорії мала приїхати вже скоро, а військова ц. т. Головний Отаман, мала прибути пізніше, окремо від інших. Цивільні комісари лишились у Боярці, а я поїхав далі до Мотовилівки. Тут побачив інтересну картину. На пероні станції стояли в рядах вояки армії Директорії: у кожухах, у свитках, шинелях, хто в шапках, а хто в папахах. Справжня селянська армія. За начальника якийсь молодий прапорщик. Коли показався потяг, прапорщик почав вирівнювати людей: готувались до зустрічі; потім взяли «на караул», а прапорщик рапортував Головному Отаманові. Глибоке й приємне враження справив на мене цей маленький епізод; це ж робилось усе без примусу, з власної доброї волі; пошану віддавали за заслугу, за працю на користь народу, а не з приказу начальства. Трохи неприємно було бачити в потязі Головного Отамана занадто багато бундючності.

Разом з Головним Отаманом С. Петлюрою доїхав я до Києва. Тут, на двірці, урочиста зустріч з музикою, привітальними промовами. Потім мали їхати на Софійську площу, де мав відбутись молебень і потім парад військ. Все, як годиться при зустрічі високих осіб. Трохи, правда, малодемократично, але, очевидно, аранжери зустрічі іншого видумати не могли. Вже на самому двірці було багато народу й страшенно всі товпились та немилосердно штовхались. Повне безладдя. Вийшов і я вслід за іншими, щоб сісти на свій автомобіль, на якому мене чекав мій ад'ютант (звався він тоді «осаул», а не так, як було у нас у полку — «значковий»), та їхати на парад. Але здійснити цей патріотичний намір зразу мені не пощастило, бо мій «міністерський» автомобіль окупували чотири якісь старшини з оточення Головного Отамана. Шофер не хотів їхати, бо мав від мене наказ чекати мене. Старшини на нього кричали, а один (казали мені, що то був Тютюнник) [277] штовхав шофера у потилицю. Підбіг до мене ад'ютант і пояснив справу. Я прийшов до автомобіля й сказав, що цей автомобіль є в моїм розпорядженні і що на ньому маю їхати я, а зі мною може поїхати й хтось із тих старшин. «А Ви хто такий?» — питають. Кажу: «Я — військовий комісар». Разом загорланило кілька голосів: «Комісар! Знов большевизм. Годі вже большевицьких комісарів». Шофера знов штовхали у потилицю. Безглуздість, дикість і ганебність. Щоб покласти край цій ганебній сцені, сказав я шоферові везти тих дикунів, а потім приїхати за мною. Так, отже, першого ж дня кричали мені «Вилазь!», а потім висадили з автомобіля, далі казали «Показуй кармани!» Але то все ще були прості вояки — селяни, які ще переживали азарт боротьби з гетьманцями; а це ж старшини із оточення Головного Отамана роблять те саме. Значить, починається «єралаш».

Втішився трохи, коли побачив війський парад на Софійській площі. Дійсно, справжнє військо, народна армія українська. Думалось, що коли б і всюди був такий лад, як тут на військовому параді, то наша справа була б на твердому ґрунті.

А з параду на площі пішли на парад до українського клубу. Була тут, очевидно, вечеря та щось подібне. Хто був проворніший, той, мабуть, вечеряв; інші вдовольнились думкою про вечерю. А потім говорили. Багато говорили і по-різному говорили. Говорив новий голова Національного Союзу М. Шаповал, що сам міг би бути членом Директорії, коли б не одмовився. Із промови його трудно було зрозуміти, хто, власне, більший герой: чи ті герої, яких він величав, чи Національний Союз, чи сам промовець. Дійсно, «вони останніми йшли до бою, але зате першими вертались з бою, з піснями й побідними кличами». Говорили члени Директорії й дякували своїм помічникам, а ці останні величали членів Директорії. Декларували

свої позиції отаман Коновалець і (здається, тут же підвищений із полковників) отаман Болбочан, а їм упоперек обом говорив (здається, не отаман) начальник дивізії Данченко [278]. Говорили, оскільки пригадуєтеся, неодмінні на всяких українських урочистостях старші й молодші жінки. Дехто із присутніх під час промов утирав сльози на очах, а інші брязкали посудою, чокались чарками й голосно їли. Ця урочистість справляла враження сумбурне й важке.

Виконавши обов'язок, що його на мене поклала партія в часі революційного повстання проти гетьмана й склавши в кінці грудня 1918 р. обов'язки військового комісара, вернувся я знов на стару свою посаду та приступив до виконання своїх попередніх функцій директора департаменту Міністерства народного здоров'я. Нашим новим міністром став колишній директор медичного департаменту д-р Б. Матюшенко; перед тим був він комісаром міністерства. Дуже недовгий час довелось нам служити під керівництвом нового міністра, бо він скоро нас покинув. Ми не відчули й не пізнали на собі ні позитивних, ні негативних особливостей нового керівництва, бо наш новий міністр систематично не урядував, приходив до міністерства наворотами на короткий час, а потім скоро відходив по якихось справах. Найважніше розпорядження нового міністра, яке я особисто одержав, був наказ справити нове гарне умеблювання для його кабінету. Справили і поставили те умеблювання, але на ньому новий міністр уже не урядував, бо зовсім несподівано для нас скоро від'їхав до Парижа.

Тепер уже всім відомо, як розвивались події на Україні після того, як влада перейшла до рук Директорії УНР. Відомо, що безпосередньо за поваленням гетьмана московські большевики почали військові операції проти України. Не має ніякого суттєвого значення, хто власне йшов попереду: чи були то китайсько-латиські частини, чи таращанська дивізія, чи якісь інші військові сили. Важне те, що це були тільки авангардні сили, за якими б прийшли головні сили московських большевиків. Так воно, як знаємо, і було в дійсності. Отже, насувалась знов небезпека з півночі; Україна знов стояла перед загрозою війни з большевиками, якої зовсім не бажала собі нова українська влада.

Виникало питання про те, щоб знайти шлях порозуміння з московськими большевиками та уникнути небажаної війни. Прихильником мирного полагодження справи війни—миру був і Голова ради міністрів та міністр закордонних справ В. М. Чеховський. Між Києвом і Москвою йшов обмін телеграмами. Український уряд (чи, принаймні, його більшість) намагався уникнути війни, а московські большевики лукавили. Зрештою прийшли до того, що Директорія мала вислати до

Москви делегацію для пертрактацій. На чолі тієї делегації мав їхати С. П. Мазуренко [279]. До мене звернувся В. М. Чеховський з пропозицією їхати також членом делегації до Москви; говорив про це зі мною і С. П. Мазуренко. Я згодився і вже зовсім готовився було до від'їзду, коли в київській організації УСДРП вибирали делегатів на партійний конгрес, я зняв навіть свою кандидатуру з огляду на свій від'їзд. Однак поїхати не довелась. В. М. Чеховський, заявив мені, що я буду потрібний для інших цілей, більш важних. Тоді я ще не знав, для чого, власне, я буду потрібний, але дав свою особу до диспозиції урядові УНР і не настоював на тім, щоб мене послано на переговори з большевицьким урядом до Москви.

Сусідство совітсько-комуністичної Москви відбивалось на житті України не тільки тим, що звідти постійно загрожувала небезпека оружного нападу на Україну, але й тим, що існування совітської влади було нібито доказом початку соціалістичної революції. Цілком природно, що коло цього останнього питання працювала думка політичних українських кругів. Ясно, що різні круги по-різному оцінювали те явище. Правіші і націоналістичні кола або заперечували правдивість розуміння факту існування совітської Росії як початку соціалістичної революції, вважаючи те явище лише за прояв питомої росіянам анархічності, або, згоджуючись навіть з таким розумінням, уважали за необхідне поставити оружний опір поширенню тієї революції на Україну. Серед українських соціалістичних кіл не було однодушності в цьому питанні. І ліві течії соціалістичних партій вважали совітську Росію соціалістичною державою й віддавали їй усі свої симпатії. Правіші соціалістичні течії з таким трактуванням не годились; вони вважали, що Росія й Україна переживали добу буржуазної революції і що ближчим завданням революціонерів являється здійснення демократичного ладу; разом з тим, ці правіші соціалістичні течії обстоювали повну незалежність України від Москви та її право утворити свою суверенну державу, якої внутрішній зміст і форму має визначити сам український народ і не мають вони накидатись нам з Москви.

Ці питання були, звичайно, предметом обміркувань і в нашій соц.-дем. партії, де також намічались більше-менше виразно дві течії: правіша й лівіша, які тимчасом ще не доходили, одначе, в дебатах до гострих суперечок між собою. Отже, в таких умовах і обставинах зійшовся у Києві VI конгрес УСДРП 10 січня 1919 р. Тут уже цілком виразно визначилась різниця в поглядах двох течій. На чолі правішої стояв М. Порш і В. Винниченко, а ліву течію заступали М. Ткаченко і А. Пісоцький; середню позицію займала група делегатів на чолі з І. Мазепою. Конгрес скінчився, в суті, перемогою середньої течії, до якої прилучилась

і правіша. Отже, УСДРП офіційно стала на таку позицію: розвиток капіталізму привів нас безпосередньо до доби початку соціалістичної революції; однак провідну роль в цій революції мають відігравати передові капіталістичні держави Західної Європи; Україна попала під вплив того революційного процесу в Західній Європі, але специфічні умови на Україні, як країні аграрній, ставлять перед нею інші завдання, ніж у Європі; Україна йде в напрямі до здійснення «трудової демократії», але в ближчому часі має бути заведений на Україні загальнодемократичний лад. Конгрес висловився за заведення парламентарної системи, але як тимчасову репрезентацію підтримував Трудовий Конгрес; висловився також за об'єднанням всіх українських земель у соборній незалежній українській республіці. Таке рішення конгресу привело до внутрішнього розколу в партії. Ліва течія, яка стояла за негайне здійснення на Україні соціалістичного ладу та заведення радянської системи, вийшла з конгресу й заложила свою окрему фракцію «незалежних український соціал-демократів». Ця фракція формально із партії тимчасом не виступила, але було очевидним, що це є лише тимчасове становище, яке приведе до повного розриву. Так і сталось у дальшому: «незалежники» еволюціонували до «укапізму», а пізніше й цілком злились з комуністичною партією на Україні.

Аналогічний процес відбувався і в рядах партії українських соціалістів революціонерів. Тут цей процес пішов навіть значно дальше в своєму розвитку, бо ліва течія укр. с.-р. вже цілком порвала зі своєю партією й перекинулась на бік московських большевиків. Тепер під проводом лівого укр. с.-р. Шинкаря з Московщини наступала, як авангард російської червоної армії, т. зв. Таращанська дивізія.

В середині січня 1919 р. зовсім ясно означився стан війни між Україною й Росією, хоч офіційно й війна не була проголошена ні однією, ні другою стороною і хоч у Москві продовжувала сидіти вислана туди українська мирова делегація. Зрештою, справа війни була «оформлена» оповіщенням Україною війни Совітській Росії. Які в дійсності були ближчі причини того проголошення війни, про це тепер різні автори пишуть різно *. Формально стан війни між Україною й Росією датується 5 січня 1919 р., але фактично він почався, звичайно, значно раніше. Над Києвом знов повисла загроза. Стояв він знов перед новим натиском з півночі червоної армії. Насувалась грізна буря.

---

* В. Винниченко у своїм «Відродженні Нації» пише, що війну проголошено на домагання «отаманії». Чи так воно було, про це звичайні смертні не знають. Фактом є, що війну проголосила Директорія УНР на чолі з автором «Відродження Нації».

В таких обставинах мав зійтись у Києві Трудовий Конгрес [280], який мав розглянути дуже важливі питання соціальної, національної й державної політичної натури. Перед тим відбувались вибори делегатів. У нас у міністерстві також обирали своїх представників, які потім мали зійтись з такими ж представниками цілого «трудового» населення Києва та обрати делегатів на Трудовий Конгрес. При переведенні вибору заступників у нашому міністерстві показалась на практиці деяка недоладність закону про Трудовий Конгрес. Згідно з цим законом активне й пасивне виборче право мали, між іншим, фельдшери (звались вони тоді помічниками лікарів), але лікарі такого права були позбавлені. Через те, що в нашому міністерстві було якраз чимало лікарів, то виникло питання, як бути з ними. Рішили ми (та, здається, це всюди так було), що лікарі в міністерстві являються урядовцями і тому право участі у виборах мають. Отже, виходило, що коли один лікар служить в якійсь установі, то він є повноправний громадянин, але коли другий такий самий лікар ординує у себе дома, то він неповноправний громадянин. Щось недоладне, нелогічне й абсурдне. Зібрались ми, виборці, в залі Київського Купецького Зібрання й обирали там делегатів на Трудовий Конгрес. Не пам'ятаю вже, кого вибрали, але перемогли, здається, тоді голоси «русских».

Десь у середині січня покликав мене до себе на помешкання наш міністр Матюшенко. Коли по обіді прийшов я до нього, то він заявив, що того ж самого дня чи другого дня ранком від'їжджає до Парижа в якості радника дипломатичної місії. Питаю, хто буде нашим новим міністром. Відповідає, що теперішній директор департаменту д-р В. В. Зелінський [281] буде призначений товаришем міністра і разом з тим кермуючим міністерством. Було це все великою для мене несподіванкою. Але що ж? Казав колись один мій знайомий жид: «Каждый ищет, где глубже». (Він перекручував російське прислів'я: «рыба ищет, где глубже, а человек, где лучше»).

Це був час, коли ми одержували вже вказівки, щоб по змозі скорочували кількість урядовців та щоб були готові до всяких «евентуальностей». Іншими словами, було це попередження про можливість евакуації. Декого справді звільнили, дехто сам просив звільнення. Треба було видавати їм ліквідаційні гроші; потрібні були кошти й на різні інші справи. Але державна скарбниця видавала гроші лише по асигновках, підписаних міністром. Отже, яке було наше огірчення, коли другого дня В. В. Зелінський заявив нам, що на призначення його товаришем міністра він згоди не давав, що про це виразно він заявив і Матюшенкові на запитання останнього та що він в жодний спосіб не буде кермувати

міністерством. Ми опинились «на леді». Ні старого, ні нового міністра не маєм; грошей нам із скарбниці не дають; урядовці вимагають платні; жодних розпоряджень для міністерства ніхто не дає і т. д. Вістка про те, що наш «капітан» покинув наш «корабель» перед бурею, скоро розійшлась по міністерству; всі сильно хвилювались. Зібрались ми, кілька директорів, віце-директорів та завідуючих відділами, на нараду; просили В. В. Зелінського прийняти кермування міністерством, але він рішуче відмовився; просили А. Корчак-Чепурківського, щоб він згодився стати нашим міністром, але він теж одмовлявся, кажучи, що міністром нашим мав би бути соц.-демократ (сам Корчак-Чепурківський був членом партії с.-ф.; чому так мусіло б бути, як говорив Корчак-Чепурківський, — цього не пригадую вже). Наше становище було тяжке. Шукаючи виходу, А. Корчак-Чепурківський висунув ідею, щоб на міністра призначено мене; він дійшов до такої міри «смілості» чи «одчаю», що відважився навіть на таку аргументацію, що, мовляв, я є природник, а природничі науки близькі до медичних. Звичайно, я також відмовився з цілком зрозумілих причин. Уповноважили ми д-ра Корчак-Чепурківського переговорити з Головою Ради міністрів і постаратись, щоб справу з «торічелевою порожнечею» на фотелі нашого міністра так чи інакше спішно полагодити.

Ще в той час, коли був я комісаром військового міністерства, доводилось мені відвідувати в різних справах міністерство закордонних справ. При одній зустрічі сказав мені директор департаменту цього міністерства М. Г. Левітський, що міністерство закордонних справ складає список осіб, які могли б бути кандидатами на різні посади в закордонних представництвах УНР. Казав, що в тому списку записано й моє прізвище. Якось в середніх числах січня покликав мене до себе в міністерство В. М. Чеховський і запропонував мені їхати на чолі дипломатичної місії до Лондона. Представивши різні мотиви, я просив звільнити мене від виконання такого доручення. В. М. Чеховський згодився не силувати мене прийняти те призначення, але зазначив, що взагалі він числить на те, що я згоджусь віддати свої послуги міністерству закордонних справ. Питав, куди б я хотів поїхати. Просив я по змозі взагалі не притягати мене до служби за кордоном, бо я не хотів від'їжджати з України. На повторне запитання, чи все-таки не міг би я виїхати, відповів я жартом: «Хіба що поїхав би зі Стаховським [282] до Будапешта подивитись, як робиться революція за кордоном... І то не надовго, щоб ще встигнути вернутися до Києва». На цім ми і попрощались.

За кілька днів після цієї розмови викликав мене до телефону В. М. Чеховський і сказав, що д-р Стаховський згодився їхати до Лондона,

а що мою кандидатуру він предложить Директорії на голову дипломатичної місії на Угорщині. Я відповів, що в попередній розмові нашій я лише на жарт говорив про це, а що взагалі й не маю охоти виїжджати з України; згоди своєї на призначення мене на Угорщині не дав і на цей раз. Після того, як сталась у нас несподівана історія з відсутністю міністра, В. М. Чеховський поставив переді мною питання: або згодитись бути міністром народного здоров'я (А. Корчак-Чепурківськйй подав йому, очевидно, цю думку), або прийняти призначення за кордон. Перше я рішуче й безумовно відхилив; щодо другого, то просив дати мені час надуматись.

Було це тиждень перед урочистим проголошенням з'єднання українських земель 22 січня 1919 р. Відвідував я Міністерство закордонних справ кілька разів і бачив тут сумний і тяжкий образ. В помешканні міністерства метушились поважні громадські діячі, заклопотано ходив колишній діяльний революціонер, російський урядовець, а пізніше український міністр. Всі вони хапались скоріше покінчити різні формальності й негайно виїхати за кордон. Тут же цілими гуртами ходили різні знайомі й незнайомі мені люди, які клопотались про полагодження всяких формальностей у зв'язку з виїздом. Були всі схвильовані. Дехто просився, щоб його також призначили кудись за кордон. Гнітюче враження справляло все це. Великий ісход із рідної землі перед ворогом.

16-го січня прийшов я до міністерства відповісти В. М. Чеховському на його останню пропозицію. В. М. Чеховський зустрів мене заявою про те, що вже відбулось рішення Директорії про призначення мене головою дипломатичної місії на Угорщині. Зробив ще останню спробу уникнути цього призначення, але міністр, показуючи мені щойно одержану із канцелярії Директорії телефонограму, відповів: «З обов'язку громадянина, товаришу, мусите це виконати. Мусите коритись верховній владі України».

Я скорився. Не буду нарікати на свого старшого товариша В. М. Чеховського і не хочу підносити перед ним скарги за те, що в тих тяжких для нас обставинах він змусив мене тоді скоритись «верховній владі» і виїхати з України. Зневіра й розчарування в людях в роки емігрантського життя не раз викликали в мене думку, що, може, для мене особисто морально було б краще, коли б я, подібно як і сам В. М. Чеховський, лишився серед свого народу та разом з ним, оскільки мав би сили й змоги, працював там і виборював краще майбутнє.

Однак доля рішила інакше. 26 січня 1919 р. виїхав я з місією із Києва до Будапешта, і не знаю, чи доведеться ще коли на власні очі побачити свій Київ, з яким зв'язаний тисячами ниток найінтимніших почувань.

XII

Дипломатична місія в Угорщині.

В Міністерстві закордонних справ радили мені їхати із Києва по змозі скоріше, бо сподівались, що в ближчому часі буде трудно або й зовсім неможливо виїхати. Однак мені треба було полагодити деякі справи службового й персонального характеру і тому зразу виїхати я ніяк не міг. Насамперед треба було передати комусь свої обов'язки в міністерстві здоров'я; потім треба було набрати склад місії; нарешті треба було полагодити й домашні справи, бо невідомо було, як довго доведеться бути за кордоном, а через це доводилось брати з собою й родину.

В Міністерстві здоров'я кінчив справи доволі скоро. Але щодо складення місії, то тут справа затягалась з різних причин. Обставини мого призначення на голову дипломатичної місії були такі, що зарані про її склад я, звичайно, зовсім не думав. Та й після призначення мій психологічний стан не сприяв виявленню з мого боку особливої ініціативності чи активності; не було в мене внутрішнього сильного товчка до того. Коли я змушений «коритись верховній владі» та виконувати покладену на мене місію «в порядку громадського обов'язку», то я буду виконувати її з тим персоналом, який мені призначить саме міністерство. Хоч, правда, цілковито байдужим до цієї справи я не міг бути, але й проти кандидатур з боку міністерства також не спорив. Чекав, отже, оформлення свого призначення, виготовлення необхідних документів, видачі коштів на утримання місії та призначення інших членів місії.

В день урочистого проголошення злуки українських земель відправився я до помешкання Директорії, щоб зустрітись там з членами галицької делегації й з ними переговорити про різні справи у зв'язку з моїм призначенням до Будапешта. Угорщина була ж частиною колишньої двоєдиної монархії, до складу якої належала й Галичина; отже природна річ, що уряд Західної Української Народної Республіки (тепер

уже Західної Області УНР) мусів мати в Угорщині навіть більше інтересів, ніж уряд Директорії УНР.

Мені довелось мати розмову тільки з одним делегатом д-ром Л. Цеґельським [283]; інші чи то були зайняті більш важними справами, чи просто мало інтересувались справою призначення представника УНР на Угорщину, але на розмову зі мною не з'явились. З д-ром Л. Цеґельським мені ніколи не доводилось зустрічатись і особисто його я не знав. Отже, я не знав також, чим треба пояснити собі несподіваний для мене façon de parler* мого співбесідника: по-перше він у справі на мій, принаймні, погляд важній і для УНР і для ЗОУНР говорив зі мною доволі поверхово й без особливого заінтересування; по-друге (може, наслідком враження від урочистого акту або неофіційного чи півофіційного продовження того акту в апартаментах Директорії) він нетвердо вимовляв слова й плутався в реченнях. Неприємно було вести таку бесіду й мало чого взагалі корисного для мене вона могла дати. Я лише довідався, що в Будапешті є вже представник ЗОУНР [284]; із деяких окремих виразів свого співбесідника міг також зробити висновок, що він не є зовсім задоволений тим, що представника УНР на Угорщину призначено без порозуміння з галицькою делегацією. Зрештою, д-р Л. Цеґельський порадив мені по дорозі до Будапешта заїхати до Станиславова і порозумітись там з урядом ЗОУНР. Про свою розмову із Цеґельським переказав я в нашому міністерстві і підніс питання про доцільність призначення представника з Києва, коли вже є в Будапешті один український представник, якого можна було б призначити тепер, з огляду на злуку земель, заступником цілої Соборної України. У міністерстві, однак, були тої думки, що, не знаючи того представника ЗОУНР, трудно його призначати заступником цілої України; говорили мені, що коли я приїду до Будапешта й побачу, що та людина є відповідна, то вона потім буде призначена радником місії. Я на це згодився, але домагався, щоб в кожному разі на Угорщині було лише одне українське представництво; просив міністерство, щоб справа з окремим галицьким представником у Будапешті була розв'язана в порозумінні з галицьким урядом в смислі скасування окремого їх представництва та злиття з нашою місією в цілях зазначення й назовні існування лише одної Соборної УНР. Це мені обіцяно й запевнено, що так іменно буде справа представництва полагоджена; я ставив це категоричною умовою своєї майбутньої чинності, бо вважав за недопустиме й за повний нонсенс існування двох заступництв однієї тепер української держави.

---

* Façon de parler *(фр.)* – манера розмовляти. — *Ред.*

Була розмова про призначення до місії як фахівця, економіста, професора (коли не помиляюсь – томського) університету М. Птухи [285]. Я, розуміється, охоче бачив би його в складі місії, бо вважав дуже цінним для місії, щоб в її складі була така кваліфікована людина і фахова в справах господарських. Предложив його кандидатуру міністерству, але не знаю, з яких причин так і не призначено його до складу нашої місії*. Натомість до складу нашої місії призначено бувшого товариша голови Центральної Ради М. Шрага [286]. Він тільки що прибув до Києва, тікаючи із Чернігова пішки перед наступом большевиків; прийшов до міністерства і просився, щоб його призначили до якоїсь закордонної місії. Товариш міністра закордонних справ А. Д. Марґолін [287] запевняв, що М. Шраг буде мені корисним помічником у праці; покликувався на заслуги старого І. Шрага. Я не сперечався – нехай їде. Призначили його радником місії. Потім сказали мені, що до складу місії, як аташе буде призначений поет О. Олесь [288]. Прийняв я предложення своїх послуг з боку А. Клора, якого вже знав раніше, коли він був урядовцем місії в Румунії; його мені міністерство призначило урядовцем і тепер. Просив я більше нікого до нашої місії не призначати і залишити вільні посади, на які я міг би пізніше запросити когось із галичан для здійснення в нашій місії принципу соборності. Затруднення робило мені те, що на посаду радника міністерство обіцяло призначити дотеперішнього заступника ЗОУНР у Будапешті, а потім призначило Шрага; однак, думав, що в такому разі міністерство мусить згодитись на дві посади радників у місії, можливо, за рахунок скорочення загального числа членів місії, яких разом з головою мало бути сім. Отже, нібито вже справа з формуванням місії скінчилась. Більше вже мені нікого міністерство не мало бажання призначати і я нікого більше не пропонував.

Ще, правда, майже напередодні нашого від'їзду просив мене один український с.-р, щоб я взяв його з собою до Будапешта, але вже не як члена місії, а тільки як «супутника». Його прізвище було подвійне чи потрійне, причому всі складові частини того складаного прізвища були дериватами слова «Бондар». Мотивував він своє прохання тим, що за часів гетьмана його сильно переслідували і що коли й за большевиків його також будуть переслідувати, то він не витримає й з'їде

---

*Об'єктивно треба признати, на мою думку, що сталось це на добро, бо проф. М. Птуха буде, очевидно, значно більш корисним для України, як член Української Академії Наук, ніж був би корисним як член нашої місії, а потім як емігрант, бо мусів би тепер разом з нами розділяти долю багатьох інших членів колишніх місій УНР.

з глузду. Він, справді, мав якийсь чудний вираз очей. Я згодився, щоб він їхав з нами за свої кошти. Пізніше довелось пожалкувати цього, бо він наробив неприємностей.

Рано 24-го січня мене покликали до міністерства; сказали, що найдалі до двох днів я маю з місією виїхати з Києва, бо обставини того вимагали. Другого дня прийшов я до міністерства взяти потрібні документи. Однак, являлося питання, як ми можемо їхати на Угорщину, не маючи від її уряду згоди на прийняття нашої дипломатичної місії. Але в часі революції такі питання розв'язуються надзвичайними способами. Отже, те саме було й з нами. Коли брав я свої документи, в міністерстві був якийсь старшина в австрійській уніформі. Він предложив нам свої послуги: обіцяв поставити нам на паспортах візи з тим, що ми його візьмем з собою на Угорщину. Чи мав він право на це, про те ні він, ні ми не підносили питання: раз каже, що поставить візи, нехай поставить. Але гірше було те, що ми самі не знали, як доведеться нам їхати, і тому нічого обіцяти тому офіцерові не могли; сказав я йому, що нічого не маєм проти того, аби він разом з нами їхав і навіть візьмем до свого вагона, коли його матимемо. Мабуть, він зміркував, що таки краще мати хоч якусь обіцянку, ніж нічого, і «візи» нам поставив, скріпивши їх своїм підписом і печаткою з мадярським гербом та німецьким написом на ній: «Kommando des Heimkehrerlagers in Kiew» *. Що було писано в тій «візі», ми не розуміли, бо написано було по-мадярськи. Потім виявилось, що написано було погано: нас названо було «Az ukrán vörös kereszt missio», ц. т. місія «Українського Червоного Хреста». Однак ми тоді того не знали й уважали, що все у нас гаразд.

26-го січня рушили в дорогу. До самого моменту від'їзду я так і не бачив свого аташе О. Олеся і не знав, чи він поінформований про те, що став причетним до української дипломатичної служби. Отже, їхали ми без нього. На двірці була сила народу; всі стремились їхати з Києва, бо чекали, що Київ скоро займуть большевики. З великою бідою, за допомогою станційного начальства, примостились ми у вагоні, так що не в силі були взяти з собою того старшину, який нам «візував» паспорти; йому довелось їхати окремо від нас. Ближчою метою нашої подорожі був Станиславів, де я мав побачитись з урядом ЗОУНР і з ним згодитись щодо складу місії та нашої політики.

---

*Kommando des Heimkehrerlagers in Kiew *(нім.)* – командування таборів біженців в Києві. — *Ред.*

Їхали ми з Києва до Станиславова довго й з великими незручностями. До Волочиська доїхали порівнюючи доволі скоро, але дуже погано було їхати по Галичині, де українсько-польська війна давала себе дуже ясно відчувати. Залізниці функціонували дуже неправильно; не було палива, мало було паротягів і вагонів; польські залізничники, видно, саботували. Нас у Тернополі тримали майже 1 1/2 доби; сидіти довелось у неопалених вагонах. Ходив я поглянути на місто, де довелось перебути кілька місяців у 1915 р. Страшні зміни: деякі частини міста лежали в руїнах. Дякуючи заходам старшини галицької армії, який повнив тут службу, добули якось паротяг і пустили наш невеликий потяг. В дорозі потяг іноді зупинявся серед дороги, бо, казали, не вистачало палива; дехто казав, що то польський саботаж. До Станиславова ми приїхали тільки 30-го січня.

Мав я намір як можна скорше порозумітись з урядом ЗОУНР та їхати далі до Будапешта. Одначе різні причини не дозволили здійснити цього наміру. Другого дня після приїзду до Станиславова я склав візит державним секретарям та голові Національної Ради д-рові Єв. Петрушевичеві [289]. Прийшли ми з радником М. Шрагом до урядового помешкання голови Національної Ради якраз у той момент, коли від уряду Директорії одержано тут телеграму у справі переговорів з поляками про припинення ворожих військових акцій. Цілком випадково ми були свідками того, як дехто розуміє «соборність» у практичній політиці. Оскільки міг я зрозуміти із окремих фраз (власне, були це якісь істерично роздратовані вигуки), уряд Директорії просив галицький уряд вислати своїх представників для вироблення певних умов, на основі яких можна було б розпочати з поляками пертрактації про припинення збройного конфлікту. Коли д-р Петрушевич прочитав подану йому телеграму, то почав високим голосом вигукувати: «Це їх не обходить! З поляками ми маємо до діла, а не вони! Заступників не вишлемо!» І ще різні подібні вигуки д-ра Петрушевича чули ми, сидячи в сусідній кімнаті й очікуючи, коли нас попросять до кабінету голови Ради на розмову. Не можу, звичайно, з певністю ствердити, чи Петрушевич умисно вигукував свої доволі різкі фрази на адресу уряду Директорії в нашій присутності, щоб показати своє зневажливе відношення й до нашого уряду, й до нас, чи це було наслідком його хвилевої нестриманості. Можливо, що були в тім елементи й того, і другого. Одначе, найважнішим було в усьому тому інциденті те, що Голова Національної Ради д-р Петрушевич ясно розділяв «Соборну Україну» на два табори: «ми» й «вони».

Розмовляли ми з д-ром Петрушевичем зовсім мирно; може, він уже заспокоївся після вибуху гніву, а може, тільки взяв себе в руки, але говорив досить спокійно. Питання про представництво в Будапешті вирішено

в тому смислі, що воно мало б бути унітарним з відповідним заступництвом в ньому галичан. Обіцяно мені, що про це буде повідомлений дотеперішний галицький заступник сотник Яр. Біберович [290]; цей останній мав би стати офіційно членом нашої місії, а інших членів місії мав би він мені рекомендувати в самому Будапешті. Таким чином ця справа розв'язувалась нібито добре й без особливих комплікацій. Пізніше, однак, вийшло інакше. В кінці розмови д-р Петрушевич сказав, що в ближчому часі має прибути до Станиславова д-р Т. Окуневський [291] і що для мене було б важно почекати тут, поки він приїде, бо мав він привезти деякі цінні для мене інформації щодо становища Угорщини.

Окрім того була в той час у Станиславові делегація закарпатських українців на чолі з д-ром М. Брацайком. З цією делегацією мала відбутись нарада, на яку д-р Петрушевич запросив і мене. Розуміється, що я з охотою й навіть радістю прийняв це запрошення, бо для мене було надзвичайно важно почути голос самих тих українців, а не довідуватись про їхню долю з чужих переказів. Тоді ще Закарпатська Україна належала до Угорщини; ясно, що обминути справу положення закарпатського українського населення не можна буде в розмовах у Будапешті; отже вислухати думку представників того населення було просто неминучою для мене потребою. Та й інформації д-ра Окуневського були для мене дуже інтересні. Таким чином доводилось задержатись у Станиславові.

Скоро тільки ми сюди приїхали, довідався я, що тут перебуває ще кілька місій, які виїхали із Києва раніше за нас. Чого вони тут сиділи, я не знав тоді та й тепер не знаю, яка була в тому потреба. Фактом є те, що в Станиславові нагромадилось членів різних місій аж надто багато. Куди не прийдеш — всюди можна було бачити українських дипломатів, які дуже поспішно від'їжджали з Києва і не дуже поспішали від'їжджати із Станиславова. Ця обставина настільки неприємно вражала місцевих українців, які мали до того ж з ними різний клопіт, що вже можна було чути зовсім неприховані й одверті вирази невдоволення з їх боку на адресу так немобільних дипломатів. Це ще більше спонукало до того, щоб скоріше звідти виїхати. На жаль, довелось тут чекати д-ра Окуневського кілька днів, бо він з якоїсь причини не приїздив.

Тим часом у Станиславові зібралась Національна Рада. Це була, звичайно, велика подія в національно-політичному житті краю, і не можна було не використати нагоди побачити й почути, як працює представничий орган галицьких українців. Був я на відкритті тієї сесії Національної Ради. На превеликий свій жаль, був я вже тоді хворий і ніби крізь туман бачу в своїй пам'яті образ того засідання, бо сидів я на нім, відчуваючи біль голови й повну слабість. Пригадую собі, як кинулось мені зразу

в вічі, що у галичан збори відбуваються в значно більшому порядку, ніж у нас; було помітно в них більше вміння провадити зборами й говорити коротше та більше доречі, ніж це практикувалось у нас (на жаль, і тепер ще це у нас практикується!); видно було далеко більше звички до публічного життя й публічних виступів, ніж у нас у Києві.

І ще один момент зафіксувався у моїй пам'яті: відношення до членів Ради — селян. У нас до членів Центральної Ради — селян ставились не тільки з великою увагою, але навіть з якимсь пієтизмом; коли виступав було в Раді якийсь селянин, то слухали його часто нескладну промову надзвичайно уважно й з пошаною, бо вважали її «голосом землі», виявленням волі й бажань найчисленнішої частини українського народу. Тут відношення до членів Ради — селян було зовсім інше; не тільки що не було помітно якогось пієтету, але навпаки можна було помітити певну неуважливість до їх заяв. Бачив я з ложі, де сидів, як один член Ради у кожусі й по-селянському підстрижений хотів зробити якусь заяву; він встиг вимовити тільки всього кілька слів, бо на нього з різних місць загукали голоси людей, одягнених по-міському та в одягах священників; депутат-селянин далі не говорив і ніяково сів на своє місце. Було дуже ясно, що в революційному парламенті Галичини панує зовсім інший дух, ніж у нашій Центральній Раді.

З закарпатськими українцями познайомився я та коротко говорив з ними ще 1-го лютого, але довша нарада з ними відбулась кілька днів пізніше, коли вже приїхав до Станиславова д-р Окуневський. Закарпатських українців було чотири: окрім уже згаданого д-ра Мих. Бращайка, ще один селянин, один робітник (здається, залізничник) і один старшина; цей останній дуже слабо розумів «по-руськи» і говорив мадярською та німецькою мовами. В нараді брали участь Голова Національної Ради д-р Петрушевич, голова Ради державних секретарів д-р Із. Голубович [292], д-р Т. Окуневський, закарпатські українці й ми зі Шрагом. Метою наради було вислухання інформацій та визначення напряму політики щодо Закарпатської України. Перша половина програми виконана була докладно; щодо другої половини, то справа кінчилась на тому, що члени наради поробили свої зауваження до поданих інформацій або висловили свої думки про бажану, на їх думку, політику відносно Закарпатської України; якихось певних рішень в цій справі не прийнято. Д-р Т. Окуневський подавав інформації про ставлення до української справи різних визначніших осіб із парламентарних та урядових кіл Чехії й Угорщини. Лідер закарпатських українців д-р Бращайко інформував про становище на Закарпатській Україні. Із коротеньких заміток, які я зробив собі під час тієї наради й які в мене збереглись,

видно, що за поданими д-ром Окуневським інформаціями ситуація представлялась так: в Чехії частина політичних діячів заявлялась виразно проти окупації українських земель (президент Масарик [293] і чеські соц.-дем.); навпаки, інші політики (головно лідер чеських народних соціалістів Кльофач [294]) не були проти окупації. Далі вияснювалось, що добутий галицьким урядом різний військовий матеріал затримано на чеському кордоні, але пізніше його дозволено перевезти; разом з тим виявлялось, що французький генерал Бартельмі [295] вислав до Львова (нібито для боротьби проти большевиків, а в дійсності для боротьби проти українців) 17 вагонів муніції. Відносини з Угорщиною були загалом добрі.

Д-р М. Брацайко реферував про стан речей, який витворився після того, як 21 січня в місті Хусті відбувся з'їзд представників закарпатських українців. З'їзд став на позиції свого права самоозначення й домагання злуки всіх українських земель, що були в складі колишньої Австро-Угорщини. Мадярські органи влади вкрай вороже поставились до виявленої українцями тенденції відірвати від Угорщини Закарпатську Україну, завели тут режим диктатури й жорстоко переслідували учасників з'їзду в Хусті. Законом з дня 2 грудня 1918 р. (т. зв. «Х закон») Закарпатській Україні признане було право автономії. Був навіть окремий міністр для справ «Руської Країни» (так називалась тоді офіційно Закарпатська Україна) д-р Орест Сабо; він стояв проти відірвання «Руської Країни» від Угорщини. Однак, той закон про автономію в життя не проводився і навіть не робилось якихось заходів для його здійснення, окрім хіба того, що деякі округи з мадярським населенням відривали від Закарпатської України та прилучали до корінної Угорщини. По думці членів наради моїм завданням було б підтримувати домагання наших закарпатських братів щодо злуки всіх українських земель.

Хвороба, яка була зовсім не на часі, на три дні прив'язала мене до ліжка. Навіть у себе в готелевому покої не міг я з кимось побачитись і поговорити, бо страшенно боліло горло. Тільки трохи одужавши, міг я ще дещо зробити.

Довідався, між іншим, що до Станиславова приїхав із Будапешта представник угорського уряду; називали його «консулом», бо тоді взагалі була така атмосфера й загальний настрій: людей, які виконували якісь урядові доручення чи функції, називати різними високими титулами. Отже, рішив я побачитись з угорським «консулом» та поінформуватись у нього про те, як поставиться угорський уряд до нашої місії, чи її визнає за представництво УНР і чи прийме мене як дипломатичного заступника УНР.

Наше побачення відбулось 7 лютого. Знайшли ми «консула» в ресторації, де він кінчав свій обід за пляшкою вина. Ще здалеку побачивши його за столом, відчув я щось близьке, знайоме в його обличчі, яке викликало думку про «наших» людей із Білої Церкви чи Бердичева. А ще приємніше було довідатись, що п. угорський «консул» таки справді був із «наших» і навіть просто земляк. Відразу «консул» заговорив з нами, не без самозадоволення, на ламаній російській мові з виразним жидівським акцентом. На моє запитання, звідки він знає російську мову (бо я був вражений такою несподіванкою), п. угорський «консул» відповів: «Что значить?.. Я же сам сквирскій ребйонок!» Виявилось, що угорський «консул» родом з України, із Сквирського повіту на Київщині; років 3—4 перед тим він, уникаючи військової служби, емігрував за кордон, оселився в Угорщині і там пізніше натуралізувався *. За свого життя у Сквирі і взагалі до емігрування із колишньої Росії він називався Мойше Пінковський, а тепер уже він був Макс Пінтер.

Як і годиться порядному землякові, М. Пінтер пішов нам назустріч в деяких справах. Про те, як поставиться угорський уряд до нашої місії, він, розуміється, нічого не міг сказати, бо ніяким взагалі «консулом» він не був і нічого спільного з великою політикою не мав. Приїхав він до Станиславова з доручення угорського міністерстра торівлі й промисловості, очевидно, з метою вияснити можливості збуту деяких товарів та здобуття тут потрібних Угорщині предметів. Під час бесіди з нами М. Пінтер звичним жестом практикованого маклера виймав із різних своїх кишень усякої форми цвяхи, зразки різних товарів і т. д. та все запитував: «А это Вам надо? А это надо?» Відповідав я йому, що все це, звичайно, речі потрібні Україні, але тепер, мовляв, нас найбільше цікавить питання про те, як проїхати на Угорщину й там добитись нашого прийняття. Нашу розмову продовжили ми в готелі, де спинився сам М. Пінтер та його помічник, мадярський старшина, і де вони мали свою канцелярію. Вияснив я собі, що тоді в Угорщині був коаліційний уряд, який складали ліберально-радикальні буржуазні партії та угорські соціал-демократи; міністром торгівлі, який вислав М. Пінтера, був соц.-дем. Ґарамі. Тоді я попросив, щоб наш земляк негайно скомунікувався зі своїм міністром та сповістив його, що до Будапешта їде українська дипломатична місія, на чолі з українським соціал-демократом, який просить, мовляв, товариської допомоги щодо зручнішого переїзду по території Угорщини та

---

* Пізніше, вже в Будапешті, оповідав він нам, що в часі війни він кілька разів був у Росії; з якою метою він туди їздив, про це не сказав, залишивши нам самим догадуватися про ціль таких доволі для нього ризикованих вояжів.

щодо улаштування цілої місії в Будапешті. На висловлене ним побажання, я показав М. Пінтерові наші паспорти з «візою», яку нам уділив у Києві комендант табору поворотців. Подивившись на наші «візи», Пінтер закрутив головою, приказуючи: «Это же нехорошо. Што он написал? Вы знаете, што он написал?» Кажу, що не маю поняття, бо написано по-мадярски, а я не розумію тієї мови. «Он же написал, што Вы «Красный Крест миссия». Ай... как он нехорошо написал». Тут, власне, я й довідався, що наші «візи» були дуже сумнівної цінності і що нашу дипломатичну місію волею коменданта обернено в місію Червоного Хреста. Після наради зі своїм помічником секретарем (сотником генерального штабу) М. Пінтер вирішив, що найкраще буде просто викреслити в наших «візах» слова про місію Червоного Хреста. Це він і доручив зробити сотникові, який акуратно під лінію викреслив ті непотрібні слова в наших «візах». Робилось це знов же по праву революційного часу. Після цього М. Пінтер пообіцяв негайно зробити те, про що я його просив; він доручив зайнятись цим своєму секретареві. Я якось мимоволі звернув увагу на те, що сотник генерального штабу надзвичайно точно й без найменшого заперечування виконував усі накази свого теперішнього шефа: писав під його диктат листи, ходив з дорученнями, занотовував собі різні справи, про які мав нагадати своєму шефові і т. д. Порівнював поведінку цього старшини з поступуванням наших старшин. Думалось, що наші, мабуть, в подібних умовах не виявляли б такої витривалості й дисциплінованості, як цей мадярський з вищою освітою. Видно мадярські старшини уміють виконувати свої обов'язки супроти батьківщини в різних умовах, іноді, може, й тяжких та понижуючих.

Я ніяк не сподівався, що відповідь із Будапешта наспіє так скоро. Вже другого дня М. Пінтер сповістив нас, що дістав відповідь: нам буде приготовлене помешкання в готелі «Dunapalata», а на якійсь станції (забув її назву) на нас буде чекати окремий вагон. Це була така чемність і увага до нас, якої трудно було навіть сподіватись. Я сердечно подякував за цю послугу М. Пінтерові і сотникові.

Рішив негайно рушити із Станиславова до Будапешта і став приготовлюватись в дорогу. Тут довелось мені ще раз (і аж до сьогоднішнього дня — слава природі! — останній раз) мати нагоду пізнати вихованість і розуміння своєї компетенції з боку українського військового начальства. Я саме тоді якраз ретельно займався складанням до куфрів своїх речей; тут же сидів один українець-лікар, який відвідував мене під час недуги. Хтось постукав до дверей і вслід за тим до кімнати вступив український старшина. Він подав мені якийсь папір, просив прочитати, розписатись, що я його читав, і вернути йому папір. Читав я і не хотілось

вірити, що це могло бути в дійсності. Був це не то наказ, не то загроза, не то... я навіть не знаю, як це слід кваліфікувати. Полковник Ол. Шаповал, невідомо з якого, власне, титулу, бо він тоді був начальником всього тільки Західної групи військ УНР, написав розпорядження до всіх голів дипломатичних місій, аби вони в найкоротший час виїхали із Станиславова до місць свого призначення. Я не можу, звичайно, пригадати тепер точного тексту того циркулярного наказу, але пригадую, що його зміст був щонайменше недопустимий. Мені особисто дуже не подобалось, що в Станиславові згромадилось стільки місій. Але, яке до того діло якомусь воєводі — полк. Ол. Шаповалові, це просто не вкладалось в моє розуміння взаємовідносин між цивільною й військовою адміністрацією. Я тоді скваліфікував той крок полк. Ол. Шаповала як прояв великої міри непошани до людей, яких вислано за кордон репрезентувати УНР.

Вернув той папір старшині, який його приніс, заявивши, що підписувати його не хочу. Старшина почував себе ніяково; говорив, що йому дуже неприємно виконувати те доручення, але він мусить його виконати з службового обов'язку; просив підписатись, бо інакше, мовляв, вийшло б, що він не виконав наказу свого начальника. Дійсно, подумав я собі, чим винен цей сотник, що має таке мудре начальство, і за що він має відповідати. Поставив і я свій підпис під отим знаменитим «твором», де вже стояли підписи інших голів місій. Дуже жаль, що не маю того «твору» в себе на руках. Це ж все-таки документ, який заслуговував би на те, щоб його опублікувати. В кожному разі пам'ять про нього у мене збереглась, і обминути тут мовчанкою той факт сваволі військового чи повного нерозуміння ним меж своєї компетенції я не можу. У моєму дипломатичному паспорті виразно стояло «Правительство Української Народної Республіки... військовим та цивільним установам УНР наказує, щоб власникові цього не тільки не чинено ніяких перепон при переїзді чи проживанню повсюду, але щоби були вжиті заходи для оказання йому всякої допомоги». Ясно, виразно й категорично. А, отже, полк. Ол. Шаповал рішив собі, що все це «єрунда» і поступив інакше *.

Із Станиславова виїхали 9-го лютого і через Стрий доїхали до пограничної залізничої стації Лавочне. Тут мали пересісти на потяг, що їхав уже на той бік галицько-угорської границі. Старшина галицької армії

---

* Років сім чи вісім пізніше довелось зустрінути колишнього товариша по Богданівському полку Ол. Шаповала на еміграції у Празі. Казав він мені, що той свій наказ він розіслав головам місій по наказу Головного Отамана С. Петлюри. Хоч би навіть було правдою, що С. Петлюра виявив таку безтактність, то все-таки дивним є те, що Ол. Шаповал взяв на себе виконання функцій поліцейського відносно послів УНР.

ревізував наші документи і на моїм паспорті лишилась, як пам'ять про це, власноручна його помітка: «Доз. пер. гра. 9-II 1919 Сотник Г». Не просто написав: «бачив» чи «видів», а «дозволив» переїхати границю... ergo* міг «не дозволити». Все-таки галицький сотник був без порівняння чемніший за наддніпрянського полковника...

По дорозі зі Станиславова до Лавочного я якось не бачив нікого із своїх товаришів дипломатів, але в Лавочному їх було дуже багато. Два вагони майже цілком були зайняті членами українських місій; з трудом примостились ми в одному з тих вагонів. Масовий ісход із рідної землі! Зовнішній вигляд у більшості суто український і для європейця незвичний. Військовий аташе при царгородській місії В. Кедровський для повного ансамблю їхав у якійсь навіть для нашого «східноєвропейського» ока незвичній шапці — не то з ведмедя, не то з собаки. Настрій у всіх сумний, бадьорості не помітно, їхали дорослі й діти. Везли з собою багато різної поклажі: куфри, скрині, пакунки і навіть мішки.

Мені дуже незручно було сидіти, бо одна нога була все значно вище, ніж друга: на долівці між лавками лежав мішок муки, яку місія везла з України аж до Атен, передбачаючи, мабуть, можливість голоду в Греції. Хотілось скоріше доїхати до тієї станції в Угорщині, де мали висісти з оцього потягу та сісти до вагона, який так ласкаво мав для нас приготовити угорський уряд.

Нарешті таки доїхали до тієї станції, але тут чекало нас гірке розчарування. Послав я свого урядовця довідатись у залізничного начальства, де є приготовлений для нас вагон. Дійсно, його для нас приготовили, але поки ми переговорювали з начальником станції, тим часом царгородський аташе в страшній шапці знайшов той порожній вагон, в який і стали поміщатись усі місії. Ми прийшли останніми й для нас місця вже не було. Здавалось, що ми порушували закони природи, коли пробували й собі вступити до вагона, бо там було все до послідньої можливості зайняте людьми й речами. Втиснулись і ми якимось чудом. Про те, щоб сісти в купе, трудно було й думати, бо все було міцно окуповане.

Страшенно не люблю я тісноти у вагонах не тільки через те, що це взагалі дуже неприємна річ, але головне тому, що тоді люди виявляють, не соромлячись, найгірші сторони своєї істоти і навіть звичайно тоді в них прокидається звіряча природа. Не кожен тоді може собою володіти. Іноді бореться за місце у вагоні, нібито справа йде про життя й смерть.

---

* Ergo — *(лат.)* — отже. — *Ред.*

Різниця психіки дала себе відчути. Голова місії д-р Дм. Левицький [296] був так ласкавий, що улаштував якимсь чудом у своїм купе наших жінок з моїм хлопцем. Не варто згадувати всіх подробиць нашої подорожі, в якій сумні моменти й неприємно вражаючі окремі епізоди переплітались із глибоко комічними. І сміх, і горе.

В моїй пам'яті ота ніч у вагоні, без міри й ладу набитому людьми й речами, ще й досі стоїть якоюсь тяжкою примарою. Ніколи в житті не доводилось мені їхати в таких умовах; але всі ті незручності річ не так важна. Цілу ніч гнітив мій ум отой кошмарний контраст між тим, чим ми нібито хотіли бути, й тим, що було з нами в реальній дійсності. Щось глибоко понижуючого було в отім контрасті: висока гідність «посла УНР» і оте сидіння в коридорі вагона, до стелі наповненому речами, на власному своєму куфрі, й відчування постійної небезпеки, що хтось, хто сидить десь вище за тебе, поставить тобі свій брудний чобіт на плече або й на голову. Я благословляв природу, коли ми нарешті висіли на двірці у Будапешті.

Отже, 10-го лютого прибули ми нарешті до місця свого призначення. Умови життя впливають, без сумніву, на настрій людини, і тому, коли після всіх неприємних історій під час подорожі, опинились ми в умовах культурного життя, коли в прекрасному, модерному, європейському готелі «Dunapalata» явилась можливість добре вимитись, почиститись і спочити на добрій постелі, то якось скоро забулись усі ті незручності, неприємності й дикий хаос, які щойно довелось пережити. При виді широкого, величавого, повноводного Дунаю, який протікав коло самого готелю, й прекрасної, великої, королівської палати, яка була якраз проти вікон нашої кімнати на другому боці Дунаю, не хотілось думати про кошмарно тяжку ніч і про всі минулі пригоди.

Треба було починати діяти. Першим ділом треба було знайти заступника ЗОУНР сотника Я. Біберовича та довідатись у нього про загальний стан речей і вигляди на можливість визнання угорським урядом нашої місії як представництва УНР.

Нічого по суті нового не довелось мені почути від Я. Біберовича; єдине хіба нове й важне в одержаних інформаціях було те, що я довідався про перебування в Будапешті військових представників Антанти, які мали певний вплив на напрям політики угорського уряду. Тут була й залога, складена з військових відділів держав Антанти. Старшим серед антантських військових начальників був французький полк. Вікс, який вороже ставився до українців.

Отже треба було виробити певну тактику щодо заходів перед угорським урядом з метою добитись від нього визнання нас. Рішив я ще перед тим, як іти до міністерства закордонних справ, розвідатись про

цю справу у соціал-демократів, які входили в коаліційне міністерство, неофіційно в порядку товариської інформації. Для цього рішив я відвідати міністра торговлі соц.-дем. Е. Ґарамі; це було тим більше зручно зробити, що треба було йому подякувати за його послуги.

Побачення відбулось у міністерстві торгівлі 2-го лютого. Подякувавши міністрові за його ласкавість та вияснивши йому відносини України до Совітської Росії і ціль нашого приїзду до Будапешта, запитав я міністра Е. Ґарамі про його думку відносно того, яке становище може зайняти до нас уряд Угорщини. Міністр відповів, що на його думку члени уряду соціал-демократи певне так само, як і він особисто, будуть за тим, щоб нашу місію визнати за офіційне заступництво УНР; щодо інших членів уряду, то він припускав, що соціал-демократам удасться схилити їх до прийняття в цьому питанні позиції соціал-демократів. Міністр Ґарамі обіцяв того ж таки дня переговорити зі своїми товаришами міністрами, зокрема з міністром закордонних справ, і про наслідки своїх розмов повідомити мене по змозі скоріше. Дійсно, того ж самого дня увечері я дістав повідомлення, що можу явитись в міністерство закордонних справ і передати там свої документи.

Одночасно з цим ужив я заходів, щоб побачитись із провідними особами мадярської соц.-дем. партії. Увечері 2-го лютого був у мене редактор центрального органу соц.-дем. партії «Népszava» т. Варнай. Він обіцяв, що газета «Népszava» займе становище сприятливеї для нас. Загалом можна сказати, що т. Варнай, який, до речі, був у полоні в Росії, виявив розуміння нашої справи і особисто ставився до неї з симпатією. Його трохи непокоїло, що українці воюють з московськими большевиками, яких він уважав тоді за революційну владу, але після нашого з Шрагом пояснення цілої нашої національно-визвольної боротьби, він нібито був заспокоєний тими поясненнями і обіцяв нам свою підтримку; було в кожному разі ясно, що тепер уже т. Варнай не ставив українську владу на один рівень із контрреволюційними владами російських генералів; він тепер уже знав, що й українські соціал-демократи входять в кабінет міністрів і що навіть моя повновласть підписана україн. соц.-дем. В. Чеховським.

Не гаючи часу, вже 3-го лютого я (оскільки собі пригадую, разом з М. Шрагом) відвідав Міністерство закордонних справ. Прийняв нас заступник кермуючого міністерством граф Чакі. Українську справу він знав, очевидно, ще з часів Берестейського миру. Зовсім не було потреби давати йому довгих пояснень, бо він був добре зорієнтований; довелось лише подати до його відома події останнього часу й вияснити конструкцію тимчасової верховної влади УНР. На запитання про те, чи уряд Угорщини визнає офіційно УНР і мене як повновласного заступника незалежної української

держави і чи, відповідно до того, признає всі права й привілеї, встановлені міжнародним правом для дипломатичних заступників, граф Чакі відповів, що Угорщина затруднилась би взяти на себе ініціативу щодо визнання незалежної української республіки de jure, але вона визнає її de facto і наслідком цього буде визнавати за нашою місією всі звичайно узнані привілеї дипломатичних заступництв. Мене, як фактичного посланника УНР, прийме тимчасовий президент республіки, про що, мовляв, мене повідомить міністерство писемно. Я передав графові Чакі свою вірительну грамоту. Через те, що адміністрація готелю, з огляду на існуючі приписи, просила нас оформити справу нашого перебування в тім готелі (здається був установлений якийсь термін для перебування), просив я п. заступника міністра, аби це було зроблено урядово та щоб до нашого розпорядження дано було кілька покоїв у готелі для членів місії й канцелярії. Обіцяно було, що все буде зроблено. На тім перший візит був закінчений.

Другого дня д-р Шульц, який раніше співробітничав у Я. Біберовича, предложив мені свої послуги посередничати в побаченні з д-ром Оскаром Ясі, лідером радикальної партії і бувшим міністром національних справ. По обіді ми були у нього. Ніяких обітниць д-р О. Ясі, звичайно, не робив, але загалом можна сказати, що до нашої справи він поставився симпатично. Можна було вважати, що й з боку його партії можна було числити на підтримку.

Таким чином, наша справа нібито стояла непогано як в урядових колах, так і в громадських. Треба було чекати закінчення офіційної сторони нашого визнання. Однак треба було познайомити громадянство з нашою справою. Перед від'їздом із Києва дали мені в міністерстві закордонних справ текст відозви: «До народів всього світу та їх правительств». Цю відозву дав я перекласти на мадярську мову з тим, щоб розіслати її до органів політичних партій та подати до преси. Наводжу повний текст цієї відозви, бо, оскільки я знаю, вона серед досі опублікованих матеріалів із історії української революції не була поміщена. Її текст (власне копія) збереглася у мене випадково серед інших матеріалів. Відозва звучить так:

До народів всього світу та їх правительств

Коли війна віддала зброю в руки народів й військо стало народнім, стара державна влада Росії не могла встояти й упала під ударом революції. Визволилась і Україна від вікового гніту російської держави. Всенародною творчою роботою встановлено було на Україні вільний демократичний лад з Центральною Радою, революційним парламентом на чолі.

Але молоді паростки демократичної державності на Україні затоплено навалою безладдя, що насувалась на Україну з Московщини, й розпадавшогося

фронту в значній мірі зусиллями агентів германського імперіалізму, які намагались вибити молоду державу з кола своїх супротивників. Безладдям скористувались поводарі германського імперіалізму: силою багнетів примусивши розійтись Центральну раду, пригнобивши українську демократію, вони віддали владу на Україні в руки російського панства на чолі з російським генералом Скоропадським, який фальшиво прикривався демократичною ідеєю державної самостійності України.

Запанував над народами України важкий гніт російського панства. Карні експедиції катували селянство, робітники страждали по тюрмах та лагерях германських. Під ударами Держав Згоди упав германський імперіалізм, ослабла сила його й на Україні.

Одночасно однодушно повстав український народ зі зброєю в руках од краю до краю. За місяць, від 15 листопада до 15 грудня, повстання обняло всю Україну і російсько-германська влада згинула. Волею Народу Україна знов стала вільною незалежною демократичною республікою на чолі з Директорією.

Вітаючи міжнародні визвольні сили, що допомогли знищенню германського імперіалістичного гніту на Україні, Директорія від імені Народної Республіки України приносить братній привіт всім народам світу і їх урядам, бажаючи жити в добрій, дружній згоді з ними. Всі міжнародні зобов'язання, всі вимоги міжнародного права являються обов'язковими для України, і спадщина бувшої Росії в міжнародних заступниках (стосунках? — М. Г.) пропорціонально силам України переходить до останньої.

В момент свого визволення Український народ, кермуючись високими ідеалами всесвітнього братерства народів, щиро бажаючи мира та розцвіту всім націям, прямуючи до дружби та приязні зі всіма своїми близькими й далекими сусідами, опираючись на принципи самовизначення народів, висловлені президентом великої Американської Республіки Вільсоном, звертається до народів всього світа та до їх Високих Правительств з братнім, щирим привітом і закликом до підтримання добросусідських, дружніх, приязливих зносин з Українським Народом, Українською Народною Республікою.

Директорія і Правительство Української Народної Республіки тішаться надією, що цей заклик знайде співчуття у Правительств Народів всього світа, що привіт Українського Народу буде прийнятий усіма Народами і що дружні, добросусідські, братерські зносини скоро будуть зав'язані між всіма державами та Українською Народною Республікою, яка вже готова і зараз відповідно прийняти представників інших Правительств і в свою чергу післати своїх.

У столиці Української Народної Республіки м. Києві
Року 1918, місяця грудня, 28 дня.

Директорія Української Народної Республіки:

Голова Директорії — *В. Винниченко.*
Члени Директорії: — *С. Петлюра*
Ф. Швець
П. Андрієвський
А. Макаренко

Голова Ради Міністрів і Міністр Закордонних Справ — *В. Чеховський*

Не всюди, звичайно, з однаковою зручністю можна було говорити про «германський імперіалізм», не згадуючи й про «антантський імперіалізм». З цього боку в Угорщині не було, правда, несприятливого настрою для оперування подібною аргументацією, але в засаді подібна позиція була, очевидно, досить хисткою. Однак, з одного боку, наведена вгорі відозва дана була мені в міністерстві для її поширення в такому виді, як її ухвалила Директорія, а з другого боку в ній, окрім звичайної для того часу риторики, була важна заява, щодо перебрання Україною відповідної частини зобов'язань колишньої Російської імперії. Отже, я не вважав за можливе ту відозву заховати й її не опубліковувати.

Просив я радника нашої місії М. Шрага відвідати особисто редакцію газети «Népszava» і передати їй оту відозву. Скоро після свого від'їзду М. Шраг вернувся стривожений; виявилось, що він попав у досить неприємне становище, бо якраз у той час мадярські комуністи захопили редакцію цієї газети, засіли в ній і відбивались від наступу на них Будапештської поліції. З обох боків йшла стрілянина. М. Шрага питали, куди й для чого він направляється. Отже, його могли, як він припускав, запідозріти в тому, що він є російський комуніст, могли його арештувати, і таким чином він міг би нежданно-негадано опинитись «в числѣ драки». Боротьба продовжувалась від сьомої години вечора до 4 години рано, при чому вбито кількох поліцейських. На другий день їх ховали. Ми тимчасом урядували в канцелярії Я. Біберовича, звідки можна було бачити ці похорони.

Властиво, це була велика маніфестація проти комуністів і за демократичний уряд та за демократичну республіку. Ніщо, здавалось би, не віщувало можливості наступлення «диктатури пролетаріату» всього лише один місяць пізніше після тієї маніфестації, в якій брали участь десятки тисяч демократичних верств громадянства, в тому числі і робітництва. Одначе, так сталося потім.

20-го лютого мені принесли пакет із мадярського Міністерства закордонних справ. В ньому була офіційна відповідь на питання, піднесені мною при візиті 13-го лютого. Наводжу цей документ повним текстом (в перекладі з французької):

Міністерство Закордонних Справ
Мадярської Народної Республіки.
9180/1919
К.И.М.
Пан Микола Галаган.
Надзвичайний Посланник Української Народної Республіки.
Будапешт.

Пане Посланнику!

З приємністю маю честь потвердити одержання вірительної грамоти, якою п. В. Чеховський, міністр Закордонних Справ Української Народної Республіки, акредитував Вас в якості Надзвичайного Посланника при Правительстві Угорської Республіки.

Визнаючи Вас як представника de facto (comte représentant de fait) Української Народної Республіки і запевняючи Вас, що Ви можете числити на мою поміч і підтримку у виконанні Вашого завдання, я застеріґаю собі подати свого часу до Вашого відома ім'я особи, яку я предложу послати до Києва в якості уповноваженого представника Угорської Республіки, аби там зі свого боку сприяли встановленню дружніх і доброзичливих відносин зі шляхетним українським народом та його Правительством.

В цей час пан Ляйтґеб є повірений заступати інтереси угорських громадян на Україні.

Щодо побажань, які Ви заявили графові Чакі під час Вашого візиту до Міністерства Закордонних Справ, я постараюсь їх задовольнити в міру можливості. Я буду мати честь повідомити Вас про день і час, які тимчасовий Президент Угорської Республіки призначить для прийняття Вас на авдієнції. В разі, коли б Ви бажали при тому представити Панові Президентові персонал Вашого Посольства, я був би Вам вдячний, коли б Ви по змозі скоріше надіслали мені список персоналу Вашої місії. Дозволяю собі додати, що я негайно вжив необхідних заходів, щоб Ваше право перебування в готелі «Дунапалата» продовжено і щоб адміністрація готелю дала до диспозиції Вашого посольства — як Ви бажаєте — помешкання із п'яти кімнат.

Застеріґаючи собі повідомити Вас остаточно про те, користуюсь нагодою, щоб висловити Вам, пане Надзвичайний Посланнику, запевнення моєї найбільшої пошани.

Будапешт, 13 лютого 1919.
Кермуючий Міністерством
Закордонних Справ (підпис)

Цей лист одержав я надто пізно, бо вже другого дня, 21-го лютого, увечері, я одержав повідомлення про те, що авдієнція у президента Республіки призначена на 22-е лютого. На цей раз зміст папера був такий:

Міністерство Закордонних Справ
Мадярської Народної Республіки
9251
К.М.

Пан Микола Галаган
надзвичайний посланник Української
Народної Республіки
Будапешт — готель «Дунапалата»

Пане Посланнику!

У відповідь на побажання, яке Ви заявили графові Емерикові Чакі перед кількома днями, маю честь Вас повідомити, що пан тимчасовий Президент Угорської Республіки прийме Вас на авдієнції в суботу 22-го лютого в полудне.

Автомобіль Президента прийде за Вами до готелю «Дунапалата» о год. 11 3/4.

Церемоніял, встановлений для авдієнцій, які уділює п.п. членам дипломатичного корпусу тимчасовий Президент Угорської Республіки, передбачає, що п.п. члени дипломатичного корпусу при цих авдієнціях одягнені в рединґот.

Прийміть, Пане Посланнику, запевнення моєї найбільшої пошани.

Будапешт, 21 лютого 1919.

За кермуючого Міністерством Закордонних Справ
Дрше Лайош, державний секретар.

У мене вже не було часу, щоб ще перед авдієнцією повідомити Міністерство закордонних справ про склад нашої місії, і таким чином мати можливість представити Президентові Республіки всіх членів місії. Та, окрім того, ще й інша причина, зовсім прозаїчна стояла тому на перешкоді, а саме та, що ні радник місії Шраг, ні урядовець К-ор не мали відповідних одягів. Із Києва від'їжджали ми поспішно, так що там не було їм часу належно екіпуватись, а в Будапешті ще вони не встигли собі справити потрібної для урочистих моментів ноші; тим менше вони могли задовольнити вимоги, які треба було виконати щодо одягу при авдієнції у Президента Республіки. Із нас усіх тільки в мене зберігся ще з передвоєнних часів «рединґот», в якому треба було явитись на ту авдієнцію. Рішив я, що поїдемо ми разом з Я. Біберовичем. По-перше, цим ми нібито відразу маніфестували б ідею соборності, а по-друге, Біберовичеві не треба було старатись про «рединґот», бо це парадне убрання цілком заступав йому військовий однострій бувшого австрійського сотника, на якому були українські державно-національні відзнаки.

Президент Республіки граф Михайло Каролі [297] приймав нас у королівській палаті. Високий, показний мужчина, Президент Республіки

був також у «редінготі». Це, очевидно, мало свідчити про офіційну урочистість акту. Однак, урочиста частина авдієнції тривала недовго: кілька хвилин зайняла моя промова до Президента і також кілька хвилин його промова. Потім усі ми на запрошення Президента посідали й розмова йшла вже без усяких урочистостей на різні політичні теми.

З ініціативи гр. М. Каролі були предметом розмови три головні питання: як сильним є большевицький рух; яке становище займає Українська республіка відносно Закарпатської України; і нарешті, чи не було б можливим говорити про спільну політику супроти Румунії.

Щодо першого питання, то тут, Президент Республіки бажав одержати від мене деякі подрібніші інформації та довідатись мою думку, наскільки сильний є большевицький рух і чи може він поширитися за допомогою червоної армії поза межі колишньої російської імперії. Сам гр. М. Каролі висловлював думку, що большевизм має підтримку з боку російських народних мас і що цей рух є глибоко народним рухом і тому мав би, на його думку, бути сильним. Я не мав змоги перед тим добре зорієнтуватись в обставинах та, зокрема, точно довідатись про відношення провідних політичних кіл супроти московських большевиків і тому відповідав дуже загально. Між іншим сказав, що приклад України ясно показує, що московські большевики грубо порушують право народів улаштовувати своє державне життя по своїй волі, що ніяких державних границь большевики не шанують і силою зброї «несуть визволення» всюди туди, куди можуть насильно продертись, і що коли б Україна була переможена в боротьбі, то зовсім не виключено, що слідом за тим, як стерті були б державні границі Української Республіки, прийшла б черга на ближчі сусідні держави Західної Європи, в тому числі й Угорську Республіку*. Я вважав за необхідне зазначити, що правительство УНР бореться з московськими большевиками не як зі своїми соціальними ворогами, а як з російськими імперіалістами.

Питання про Закарпатську Україну гр. Каролі поставив, як то кажуть, руба: він просто висловив своє переконання, що було б найкраще, коли б Українське Правительство заявило, що воно визнає Закарпаття інтеґральною частиною Угорської Республіки і не підносить питання про його прилучення до України. На це довелось відповісти, що Україна не може відмовити кому б то не було, в тому числі й своїм закарпатським

---

* Роль гр. М. Каролі напередодні проголошення в Угорщині «диктатури пролетаріату» і під час тієї диктатури дає мені підстави думати, що я не помилився, коли був обережним на авдієнції у колишнього Президента Угорської Республіки. Само собою розуміється, що я тоді нічого не знав про можливість того проголошення.

братам, права рішати самим про свою долю. Україна, казав я, не має наміру силою зброї приєднувати до своєї держави етнографічно українські землі проти волі населення тих земель; однак, проголошення, подібне до того, про яке говорив гр. Каролі, підкопувало б ґрунт у нас самих під ногами, бо й свою державу ми прокламували на основі права на самоозначення. Президент гр. Каролі вказував на історичне право Угорщини щодо Закарпаття; я відповідав, що демократія висуває новий принцип, виразом якого являється 14 пунктів Вільсона [298]. Наприкінці я ще дозволив собі висловити надію, що й угорська демократія, яка тепер прийшла до влади, буде стояти на основі признання за всіма народами права їх на самовизначення, а щодо закарпатських українців, то не буде противитись тому, щоб вони виявили свою волю в свобідному голосуванні; додав, що в тому разі, коли б закарпатські українці виявили бажання жити разом з усіма іншими українцями в одній державі, то Правительство УНР не вважало б, очевидно, себе в праві відмовитись від своїх братів і не прийняти їх до складу соборної України. На це останнє моє зауваження гр. Каролі нічого зі свого боку не відповів і перейшов до третього питання: про політику відносно Румунії.

Тут він також висловлювався доволі ясно і без ніяких затуманювань. Казав, що коли б між Угорщиною й Україною не було спірних питань, то можна б, на його думку, і навіть треба було б зостановитись над питанням про спільну політику супроти Румунії, яка виявила захватницькі тенденції як відносно угорських земель, так і відносно українських. Навпаки, казав він, коли б Україна йшла у своїй політиці по лінії союзу з Румунією, то це погіршило б можливість порозуміння з Угорщиною, бо їй з Румунією до згоди прийти, очевидно, не можна. Відповідав я зі свого боку, що про союз України з Румунією говорити не приходиться і що дійсно супроти неї Україні більше, очевидно, по дорозі з Угорщиною, бо насильне захоплення Румунією українських земель, без сумніву, буде перешкодою до встановлення цілком дружніх і добрих з нею відносин; казав я наприкінці, що Україна з великою радістю бачила б Угорщину в числі тих держав, які сприяли б прилученню до УНР тих частин етнографічної української території, які захопила Румунія і яких населення недвозначно заявило свою волю жити разом з усією українською людністю в одній своїй державі.

Власне на цім і кінчилась авдієнція у Президента Угорської Республіки. Отже, тут було інакше, ніж у Румунії: там мене голова держави — румунський король — не приймав, бо я заступав «невизнану» державу; тут мене також визнали за представника УНР de fait, але голова держави — тимчасовий Президент Угорської Республіки — приймав мене на урочистій авдієнції, як члена дипломатичного корпусу.

Поки що я міг бути задоволений і, забігаючи трохи наперед, можу зазначити, що всі пізніші й дуже різного роду угорські правительства ставились до нашої місії, як до дипломатичного заступництва УНР, та завжди мене трактували відповідним способом, не тільки виконуючи супроти мене всі приписи офіційної куртуазії, але й не обминаючи різними повідомленнями, які розсилались угорським міністром закордонних справ усім іншим дипломатичним заступникам. Навіть за совітської влади на Угорщині вдалось мені зберегти це становище.

В той час на Угорщині було мало заступників держав. Був я з офіційним візитом у австрійського заступника — посланника барона Кнобльока та у чехо-словацького — д-ра Годжі. З першим довелось бачитись, при чім вияснено, що австрійське посольство в Будапешті буде числитись з тим, що ми будемо видавати українським громадянам наші паспорти, які воно буде визнавати без застереження при видачі віз на в'їзд до Австрії чи переїзд через її територію. Щодо чехо-словацького заступника, то з д-ром Годжею зустрінутись не довелось, бо сказали в леґації, що він уже від'їхав до Праги. Як воно було в дійсності — не знаю. Візитну картку я в чехо-словацькій леґації все-таки залишив, але на неї ніхто не відповів. Австрійський посланник відповів візитом другого дня. Через що так сталось з чехо-словацькою леґацією, трудно мені сказати; не думаю, одначе, щоб тут була звичайна неввічливість.

Познайомився я в Будапешті з одним із нечисленних інтеліґентів серед закарпатських українців д-ром Ґіядором Стрипським [299]. Він був тоді радником міністерства для справ «Руської Країни», т. є. Закарпатської України; рівночасно завідував частиною етнографічного музею, яка відносилась до Підкарпаття. Про те, чому він власне перебував у Будапешті, а не на Підкарпатті, де для нього, без сумніву, знайшлось би досить відповідної праці, оповідав мені д-р Г. Стрипський, доволі скомпліковану історію. Я вже не пам'ятаю всіх деталей цієї історії; але пригадую собі, що найголовнішу роль грала в тому справа бібліотеки. Чи так воно все було, як оповідав Стрипський, чи не так, але фактом було те, що із Будапешта він не виїхав. На мене робило все це таке враження, що він взагалі ніколи б звідти не виїхав.

Дуже тяжко було зрозуміти, яку в суті речі позицію займав д-р Г. Стрипський в питанні про приналежність Підкарпатської України до тієї чи іншої держави. Вже з давнішого часу був він близький до українського національного руху (студіював якийсь час на університеті у Львові, хоч зрештою кінчив мадярський університет у Будапешті; був близький до діяльності «Союзу Визволення України» і навіть написав одну видану «Союзом» брошурку); стояв на становищі, що підкарпатські

українці являються галузею українського народу; всі п'ять чи шість діалектів підкарпатської мови вважав він за діалекти мови української і т. д., і т.д. Але скоро тільки справа торкалась питання приналежності до Угорщини чи до України, він це питання або обминав або висловлювався так, як той німець, що казав: «Оба лютше!»

Д-р Стрипський був би, без усякого сумніву, надзвичайно корисним діячем національного відродження свого народу, коли б він активно взявся за те діло. Але, очевидно, він не рішався стати цілком одверто на таку позицію, на яку стала більшість політичних діячів українців з Підкарпаття, і через те його участь у національно-визвольному русі була порівнюючи дуже незначна. Може, почасти перешкодою до активності його у визвольній боротьбі підкарпатських українців була його хронічна хвороба шлунка; але не думаю, щоб це була рішаюча обставина. Отже, д-р Стрипський фактично не виходив поза межі питань та інтересів історично-філологічної науки. Це його прив'язувало до свого кабінету й бібліотеки, які були в Будапешті. Таким чином, і тоді, коли ще «Руська Країна» була при Угорщині, він дав своїй рідній країні дуже малу частину того, що міг би й що мусів би дати, а пізніше, коли Підкарпаття було відірване від Угорщини й зовсім перестав бути їй безпосередньо корисним. Шкода, розуміється, що так було, але такий був факт *.

Мені все здавалось, коли доводилось говорити з д-ром Г. Стрипським, що подібні до нього люди являються тільки серед дуже пригнобленого народу: сам народ ще не в силі забезпечити існування й наукову працю людини: отже, коли ця людина сяк чи так знайшла серед чудого народу можливість жити й працювати в науці, то це рішає про її подальшу долю; коли ця людина не має сильної волі, то вона лишається там, де має свою хату, бібліотеки й засоби до життя. Це, очевидно, є не вина, а біда.

На початку березня разом з д-ром Стрипським відвідав я міністра для «Руської Країни» д-ра Ореста Сабо. Міністр Сабо був з українського (підкарпатського) роду, очевидно, змадяризованого. (На це вказує й саме його прізвище, бо слово «сабо» є чисто мадярським; воно означає «швець»). Д-р О. Сабо не був, на мій погляд, т. зв. «мадяроном», але був, без сумніву, мадярофілом. Під час мого візиту ми говорили по-українськи; власне я говорив по-українськи, а він «карпаторуським язиком». Розумів мене міністр доволі добре; лише в окремих випадках, коли

---

* Переказували мені, коли я вже виїхав із Будапешта, що д-р Я. Стрипський зайняв нібито вороже до українців становище. Ручитись, звичайно, за правдивість цього я не можу, але не вважаю це за щось неможливе. Україна війну програла. Бібліотека все була в Будапешті.

чогось не розумів у моїй промові, звертався за допомогою до Стрипського, який відповідне слово чи вираз перекладав міністрові по-мадярськи. Сам міністр говорив «по-руськи» поганенько. Видно було, що розпоряджав лише тим запасом знання своєї рідної мови, який зберігся в нього ще з дитячих чи юнацьких років.

Міністр д-р Сабо ясно й недвозначно висловив свій погляд щодо Закарпатської України. Із його слів виходило, що закарпатські українці уявляють собою якийсь окремий «руський» народець, який нібито не почуває себе до українців ближчими, ніж до інших слов'янських народів. Мовою своєю цей «без роду племені» народець так само відрізняється, по думці міністра, від українського народу; також і деякі побутові особливості, на його думку, свідчили про те саме. В цій частині розмови не довелося почути мені від міністра Сабо якихось цікавих даних чи оригінальних думок. Можна було думати, що це є для нього справа, якою він раніше ближче не займався.

З далеко більшим інтересом слухав я міністра, коли він говорив про те, що Закарпатська Україна економічно зв'язана з Угорщиною і без цієї останньої існувати не може. Він наводив різні дані на доказ справедливості свого твердження; було замітно, що в цьому відношенні міністр Сабо розпоряджає більшою кількістю знання, ніж в області мови, культури й етнографії свого народу. На моє запитання, як же собі він конкретно представляє можливість вільного розвитку «руського народу» на Підкарпатті і задоволення його економічних потреб, відповів мені міністр, що форма співжиття вже знайдена в проголошеному «X законі», який забезпечує автономію «Руської Країни». Тут я дозволив собі зауважити, що часто розв'язання якогось питання в теорії не відповідає тому, що переводиться на практиці. Я особисто мав досить різних даних про те, як мадярське військо (особливо т. зв. «секлєри») і жандармерія поводились у «автономній Руській Країні». Ці зовсім певні матеріали мав я від д-ра М. Брашайка, який був у Будапешті і заходив до нас, а також від поручника Мих. Бойка, який особисто оповідав про різні факти і надсилав мені відповідні матеріали, в тому числі й автентичні листи місцевих людей з Закарпатської України.

Деякі факти із цієї практики «автономії» я навів і перед міністром д-ром Сабо. На це останній відповів, що на початку, мовляв, усе бувають різного рода труднощі, які потім в процесі життя усуваються. Він знов говорив про те, що «руському» народові Закарпатської України іншого виходу, як співжиття з Угорщиною, нема, бо йому більше нема до кого прилучатись; виходило навіть так, що вже на другому боці Карпат, у Галичині, живе якийсь інший, більше-менше чужий чи більше-менше близький народ, який зве себе українським.

Я вже давніше помітив, що міністр д-р Сабо говорить одним із діалектів «руської» мови, який я прекрасно знав ще з дитинства, бо міністр, так само, як і я сам в дитинстві, замість «і» вимовляв «уи». Отже, я сказав міністрові, що й я умію говорити точнісенько так, як говорить він. На доказ цього я став говорити своїм чернігівським діалектом. Д-р. Сабо, видно, зовсім цього не сподівався. Він питав мене, звідки я родом, і коли почув, що я аж з-за Києва, із Чернігівщини, то здивувався, як видно було, ще більше. Після невеликої паузи, міністр заявив, що говорити так, як я з ним говорив, не може людина, яка не знала тієї мови з дитячих років. Він додав, що це справді, на його думку, є доказом того, що ми є собі «руидні брати». Я це цілком потвердив і зі свого боку заявив, що коли в Закарпатті й на Чернігівщині живуть рідні брати, то трудно сумніватись в тому, що на цілому просторі між тими двома областями (в тому числі й у Галичині) живуть також наші рідні брати, значиться, що ми всі є членами одного народу українського. Звернув я, між іншим, увагу міністра на той факт, що в мадярській мові назва «orosz» (читаєтеся «орос» ц. т. «руський») відновиться в першу чергу до тих «руських», які живуть на цілому просторі від Закарпаття до Київщини й Чернігівщини. Для тих же, що живуть далі на північ, мадяри мають окрему назву «moszka» (читається «моска», ц. т. «москаль»). Лише згодом, головно в різній офіційній кореспонденції, почали називати словом «orosz» також і росіян (великоросів чи москалів). Отже, виходить, що мадяри, так само як і наші предки, ясно відрізняли українців «руських» від росіян «москалів». Після цього маленького інтермеццо якось нібито змінився і самий тон нашої розмови, яка набрала більше, я б сказав, інтимного характеру.

Звичайно, що офіційне становище члена правительства не дозволяло д-рові Сабо бути зі мною зовсім одвертим, тим більше, що ми бачились перший раз (та й останній, бо він скоро вже зник з політичного обрію). Я не можу тішити себе тим, що переконав д-ра Сабо в помилковості його попередніх міркувань, чи зробив його українцем, але думаю, що наша розмова до певної міри на нього вплинула. Ми прощались зовсім дружньо.

У Будапешті склад нашої місії дещо змінився. Переговорював я з Яр. Біберовичем щодо приділення його в склад місії. Як я і сподівався, він не схотів зайняти вільного місця секретаря місії; отже довелось мені прóсити Правительство УНР призначити його другим радником. Я вважав конче необхідним, щоб було ясно визначено існування лише однієї української місії, а не двох окремих. Я. Біберович згодився на мою пропозицію бути фактичним радником нашої місії ще до одержання

офіційного призначення на цю посаду, на що я вже мав принципову згоду Міністерства Закордонних Справ УНР. Він, дійсно, став нашим радником, однак разом з тим він продовжував виконувати різні доручення уряду ЗОУНР, про яких характер далеко не завжди мене інформував. Отже, тим часом органічного злиття в одно заступництво УНР не було, але було вже добре й те, що хоч назовні ми виступали як єдина українська репрезентація. Я був тієї думки, що з моментом оформлення становища Я. Біберовича справа повного злиття буде остаточно полагоджена. Але сталось інакше.

Коло 10-го березня приїхав до нас наш аташе О. Олесь. Просив я його нав'язати зносини з літературними й журналістичними колами та постаратись про те, щоб українська справа була добре й правдиво освітлена перед мадярським громадянством. О. Олесь, здається, вже в самий день свого приїзду до Будапешта знайшов дорогу до тих кіл і вже того самого вечора вступив із своїми мадярськими товаришами в найтіснішi зносини, які, оскільки собі пригадую, перманентно тривали дві доби. Я затрудняюсь сказати, яких результатів досяг би наш поет, коли б його перебування в Будапешті та виконування функцій аташе нашої місії тривало довше, ніж це було в дійсності. Пізніше мені особисто довелось пересвідчитись в тому, що навіть кількаденне перебування Олеся в Будапешті лишило по собі пам'ять серед мадярських літератів та журналістів: після від'їзду О. Олеся дехто з них приходив до нашої місії розпитуватись про нашого поета-аташе та при тому висловлювали жаль, що не можуть продовжити з ним зустрічей і приємних розмов. Кілька днів перед переворотом на Угорщині 21 березня, коли була проголошена «диктатура пролетаріату», О. Олесь виїхав до Відня і вже звідти до нас не вернувся, хоч я запевняв, що жодна небезпека йому не загрожує з боку нової влади. Видно, що О. Олесеві було досить і свого «рідного» большевизму та не було охоти пізнати ще й «заграничний».

Доволі неясна для мене історія сталась з нашим урядовцем А. Клором. Він просив мене, щоб я звільнив його з посади урядовця місії та відправив до міністерства закордонних справ, перед яким він, мовляв, мав старатись про якесь інше місце. Само собою, що я його не затримував. Напередодні його від'їзду сталась, одначе, несподіванка. Прийшов до мене наш товариш подорожі (отой самий подвійний чи потрійний Бондар, який просив узяти його, бо, мовляв, що з'їде з глузду, коли лишиться на Україні). Він заявив мені, що покаже в себе в кімнаті (вони жили в одній кімнаті з К-ром у тому ж готелі, де й ми) якийсь компрометуючий К-ра документ. Покликав я М. Шрага й ми пішли разом дивитись на той документ. Бондар при нас вийняв із куфра А. К-ра лист (не знаю, як він добув ключ від того куфра);

лист був адресований на ім'я Д. З. Мануїльського з проханням допомогти А. К-рові якось улаштуватись на посаді. Під тим листом був підпис жида (здається, він звався Лянґер чи щось подібне), який незадовго перед тим відвідував нашу місію, розпитуючи про можливість дістатись на Україну, куди він мав їхати нібито в справах української кооперації (його фотографія з типовим обличчям була поміщена в одному з інформаційних українських видань на німецькій мові за 1919 рік). Вся ця історія виглядала дуже правдоподібною; одно тільки трохи було на заваді: наш доброволець Пінкертон мав нерви не в порядку. В кожному разі про все це попередив я своє міністерство. Чи правда то була, чи містифікація так і не знаю *.

По рекомендації Я. Біберовича прийняв я до складу своєї місії двох галичан, які перед тим співробітничали у нього. Були це гімназійний професор Ів. Флюнт та молодий чоловік Ів. Стасів. Перший зайняв посаду аташе, а другий посаду урядовця. Обидва вони дуже точно й совісно працювали в місії та були в її чинності дуже корисними робітниками, Ів. Флюнт виїхав на початку 1920 р. до Галичини на посаду гімназійного професора, а Ів. Стасів залишився в місії ще й після того, як я вже склав свої обов'язки голови місії та від'їхав з Будапешта. Здається мені, що мій наступник без достатніх причин звільнив пізніше Ів. Стасіва з посади, особливо коли взяти на увагу, що цей останній в тяжкі часи не тільки не покинув праці в місії, хоч не одержував платні, але навіть із своїх скромних збережень платив за помешкання місії. У мене збереглись добрі спогади про проф. І. Флюнта, але ще кращі про Ів. Стасіва, якого я ближче міг пізнати й оцінити його глибоку відданість справі нашої національно-визвольної боротьби. Я з великою приємністю згадую про те, що наші відносини протягом нашої спільної праці у Будапешті не омрачились ніяким серйозним непорозумінням; я дуже радий, що й до цього часу з Ів. Стасівим я знаходжусь в дружніх листових зносинах. Допомагав нам почасти ще й П. Ходаркевич; він був полонений поручник

---

*Можливо, що я не вважав би тієї історії з листом за містифікацію, коли б пізніше не трапились дві інші історії... Той же Б-ар заявив мені трохи згодом, що М. Шраг є шпіоном. Якихось доказів того навести він не міг; говорив, що Шраг тримає себе взагалі підозріло. Я порадив тоді Б-рові звернути увагу на стан свого здоров'я. За якийсь час одного ранку, коли я ще спав, явився до мене Б-р і з-за дверей просив пустити його до кімнати, бо він мав нібито якусь негайну й важну справу до мене. Як тільки я пустив його до прихожої, він упав на коліна й хапаючи мої руки, тремтячим голосом почав просити, щоб я його не губив і не видавав, бо він, мовляв, знає, що я є шпіон. Було видно, що стан Б-ра, дійсно загрозливий. Заспокоїв його, як умів, і примусив його їхати на Україну чи до Галичини, бо залишитись в Будапешті було йому, на мою думку, небезпечно. (Він не знав ніякої чужої йови і це збільшувало стан напруження). Казали мені пізніше, що на Україні стало йому краще.

російської армії, родом білорус. Виконував у нас функції пресового референта; порядно знав мадярську й кілька чужих мов *.

Крім дипломатичної місії в Будапешті була ще й військово-санітарна місія, завданням якої було старатись про відправку додому українців полонених, які були на Угорщині. На чолі військово-санітарної місії стояв полковник В. Сікевич [300]. Секретарем у нього був д-р Д. Лалков; сам він казав, що родом він є болгарин з Херсонщини; що його прив'язувало до України, я не знаю, але він, здавалось мені, зовсім щиро пристав до українського руху. Військово-санітарна місія мала свою станицю у військових бараках, де містились бувші полонені перед тим, як їх окремими транспортами відправляли додому. Комендантом станиці був галичанин поручник Гамерський; його ближчими помічниками по станиці були Ілля Маслюк і Конст. Загорода — теж обидва галичани. На українській станиці збиралось іноді кілька тисяч людей; поруч була російська станиця, де збиралось, звичайно, ще більше народу.

Коло 15-го березня приїхала до Будапешта галицька торговельна делегація на чолі з С. Вітиком [301]. Хоч голова делегації і деякі її члени відвідували мене й у загальних рисах інформували мене про мету свого приїзду, але ближче я не мав змоги довідатись про те, що ця делегація мала купувати чи продавати. Оскільки міг довідатись, її головною метою було закуплення на Угорщині різних військових предметів, потрібних для війни проти поляків. На це вказує й той факт, що в складі делегатів були старшини, в тім числі й інтендантські.

Свої пертрактації галицька делегація провадила без порозуміння з нашою місією, тримаючи зв'язок постійно лише з одним Біберовичем. Отже «соборницьких» настроїв ця делегація, в тому числі й бувший голова Трудового Конгресу С. Вітик, не виявляла, ведучи свою сепаратну лінію. Почуття «соборності» з'являлось у декотрих членів делегації лише тоді, коли треба було їм за нашою допомогою полагоджувати особисті справи. Пригадую, що один делегат (його загальний habitus нагадував перебраного в цивільний одяг священика; мав побите віспою обличя) звернувся до мене з просьбою, щоб місія наша перевела одну його грошову комбінацію; я змушений був заявити панові торговельному делегатові, що рішуче не можу допустити, аби наша місія робила подібні операції, прикриваючись своїм офіційним становищем.

---

* П. Ходаркевич настільки зблизився до українців, що не прийняв навіть пропозиції білоруського посла у Берліні А. Цвікевича перейти до білоруської служби. Пізніше Ходаркевич був студентом Подєбрадської Академії, яку вже, здається, скінчив і вернувся додому на Волинь.

Одного разу навіть ціла делегація змушена була згадати про «соборність»; мабуть, правильніше буде сказати, що подумати про це змусили її мадярські урядові чинники. Те, що мені стало відомим, представляється так. Мадярські урядові кола згоджувались, як мені оповідали делегати, продати зброю, але вимагали, щоб українці формально зреклись усяких претензій щодо Закарпатської України. Торговельна делегація заявляла, що вона не покликана давати подібних зобов'язань. Тоді мадяри вказали нібито на те, що в Будапешті є повновласний заступник України, який міг би таке зобов'язання підписати в імені українського правительства. Отже, увечері до мене прийшли два делегати (nomina sunt odiosa! *), які почали мене переконувати в тому, що це зобов'язання чи якусь таку декларативну заяву я повинен підписати, щоб тим уможливити торговельній делегації добути потрібні речі. Цього я не зробив. Чи мала якийсь успіх та галицька делегація, я не знаю. Здається, її робота була перервана зміною влади на Угорщині.

З радянською владою в цій справі переговорювали вже ми, але загально можна сказати, що без особливих успіхів, бо мадярські комуністи з великою підозрілістю ставились до української національно-визвольної боротьби; вони не вірили, що зброя буде вжита проти поляків та підозрівали, що вона буде вжита також і проти московської червоної армії. Зі свого становища мадярські большевики, очевидно, мали рацію, бо вся їхня надія на успіх була зв'язана з приходом на Угорщину російської червоної армії. Але здається мені, що в дійсності та зброя не була б обернена проти московської червоної армії. Припускаю, що уряд ЗОУНР просто не дав би тієї зброї «закордонцям»; запорукою цього є вся політика уряду ЗОУНР на чолі з Петрушевичем.

Кілька днів перед тим, як проголошена була на Угорщині «диктатура пролетаріату», зайшов я до кімнати радника М. Шрага, де побачив невідоме мені товариство: дві дами й одного мужчину. Виявилось, що той мужчина був не то бувший австро-угорський віце-консул, не то торговельний агент у Росії. Він ще не забув говорити по-російськи; знав Сибір. Отже цей чоловік говорив, між іншим, що Антанта ставить дуже тяжкі умови мира з Угорщиною, яка їх прийняти не може. Через це серед буржуазних кіл угорського суспільства є такий, мовляв, настрій, що для врятування батьківщини й збереження дотеперішніх державних границь доведеться піти на жертви. Ті кола, казав він, готові зректись усяких претензій до участі у владі і передати її до рук соціалістів. Припускалось, що однорідносоціалістичну владу з захопленням привітає трудовий люд, який на заклик нової соціалістичної вла-

---

*Nomina sunt odiosa! *(лат.)* – Імена ненависні (Овідій). — *Ред.*

ди буде завзято боронити свою батьківщину; буржуазні кола також, звичайно, стали б у ряди оборонців батьківщини під проводом соціалістичної влади. Не все, розуміється, говорилось до кінця; дещо з того мені видавалось дуже проблематичним або й малоімовірним, зокрема неправдоподібною видавалась мені готовність буржуазії добровільно уступити владу соціалістам, а не самій спробувати заключити мир з антантськими також буржуазними державами на умовах найбільш сприятливих. Однак, малоймовірне й неправдоподібне дуже скоро стало дійсністю.

20 березня старший військовий представник держав Антанти французький полковник Вінкс передав мадярському правительству ноту, в якій ці держави визначали майбутні границі Угорщини приблизно так, як ішла демаркаційна лінія, встановлена при заключенні перемир'я 13 листопада 1918 р. Це означало, що від дотеперішньої державної території Угорщини відтинали значні простори, які мали б бути приділені до трьох сусідніх держав: Румунії, Сербії й Чехо-Словаччини; окрім того, й доля частини території, сусідньої з Австрією та заселеної Німцями, також була непевна, бо проектовано прилучити її до Австрії.

На цю ноту держав Антанти мадяри відповіли революцією та рішенням зі зброєю в руках боронити інтегральність угорської держави. Правда треба згадати, що в суті речі жодної революції не було, бо президент республіки гр. Мих. Каролі і буржуазна частина кабінету міністрів добровільно склали свої урядові функції, а влада без боротьби перейшла до рук пролетарських партій — соціал-демократичної й комуністичної — та була проголошена диктатура пролетаріату й заведена радянська система.

В готелі «Dunapalata», де ми жили, містились члени військових місій антантських держав. Увечері 20 березня серед членів цих місій помітна була надзвичайна оживленість і метушня; дехто з них переодягся в цивільний одяг. Тут же містився й п. Ем. Церкович, представник угорського уряду; він підтримував зв'язок з усіма закордонними місіями в Будапешті. Від нього ми довідались, що антантські представники готуються до негайного від'їзду в зв'язку з важними змінами, які можуть в ближчому часі наступити в правительстві Угорщини. Які саме це зміни, про те п. Церкович не сказав.

В Будапешті запанувала якась надзвичайна тиша. Серед цієї тиші несподівано над Дунаєм розляглось кілька пострілів із рушниць, а потім коротко заторохкотів кулемет. І знов настала повна мертвечина.

Вже по 10-ій год. вечером у мене на столі задзвонив телефон. Коли я обізвався, то почув знайомий голос М. Пінтера. Він із міністерства повідомляв про новий уряд на Угорщині. Гукав звідти: «Товаріщ посольнік! У нас новоє правітєльство... совєтскоє. Товаріщ Ґарамі [302] уже нє будєт міністром... Он нє хочет в совєтском правітєльствє. Будут

соціал-демократи і комуністи. Беля Кун [303] тоже будєт. Тєпєр у нас слабода!» І таким рідним, знайомим прозвучало оте слово «слабода». Навіть звук «с» звучав як «ш».

На другий день, ц. т. 21 березня, ми проснулись уже під новою владою. Всюди, як це було й у нас дома, стало червоно. Слово «vörös» («вереш» — «червоний») уживане було в найрізнородніших випадках, так само як і «a proletàr diktatura». На вулицях появились перші відділи «vörös ör» («червоної армії»).

Виявилось, що між соціал-демократичною партією і комуністами стала згода, на підставі якої соціал-демократи разом з комуністами входили в склад правительства, згодились проголосити «диктатуру пролетаріату» та радянський режим на московський зразок. Про це сповіщено спеціальною радіотелеграмою московський совітський уряд.

Напередодні цих подій комуністичні проводирі, в тому числі й головний Беля Кун, сиділи в тюрмі. З ними провадив переговори соц.-дем. Кунфі (сам він не мадяр, а жид); як стало потім відомо, ці пертрактації провадились з відома чи з ініціативи бувшого президента республіки гр. Мих. Каролі, причому тут активну роль грала і його жінка. Видатніші соціал-демократи, як от лідер партії Бухінгер і Ґарамі, на згоду з комуністами не пішли, але більшість проводирів соц.-дем. партії зробила угоду з арештованими проводирями комуністів.

Після цього тих арештованих комуністичних проводирів випущено на волю і вони стали членами уряду.

Головою ради народних комісарів став соц.-дем. Ґарбаі; кожним окремим комісаріатом мала управляти колегія на чолі з комісаром даного ресорту. Із усіх комісарів було 12 соц.-дем. і 1 комуніст; із членів колегій було 10 соц.-дем. і 7 комуністів. Комісаром закордонних справ призначено Белю Куна (членами колегії були соц.-дем. Петро Аґоштон і комуніст Ерне Пор); комісаром «Руської Країни» призначено бувшого її губернатора Авг. Штефана [304].

Назовні життя за нового режиму спочатку мало чим відрізнялось від попереднього. Правда, вже першого дня існування совітського режиму було багато зачинених магазинів; на вулицях багато було людей з червоними пов'язками. Але було зовсім не подібно до того, що ми бачили у себе на Україні за большевицької влади: тут буржуї ходили собі вільно; нікого не хапали на вулицях і не водили по вулицях гуртів арештованих; публіка ходила собі у ковнірцях і це, очевидно, нікого не дивувало й за це нікого не переслідували; ніхто не виявляв жаху перед небезпекою попасти в лапи чекістів та бути розстріляним.

Загалом радянський режим у Будапешті мав такий характер, що

навіть приємно було на це подивитись. Дивним було якось бачити, що всі газети під тими самими назвами, як і раніше, виходили й після проголошення радянської системи та «диктатури пролетаріату»; однак, тепер уже писали ці газети цілком інакше, ніж напередодні, бо всі вони були націоналізовані й по редакціях сиділи вже нові люди, призначені до того новою владою.

Я рішив почекати кілька днів поки члени нової влади ввійдуть у курс справ, і тоді нав'язати зносини з новою владою. Цілком очевидним було, що трудно було сподіватись доброзичливого відношення до нашої місії з боку нового правительства Угорщини, бо воно ж у своїй першій декларації виразно зайняло становище союзника московської совітської Росії, з якою Україна вела війну. Мій ближчий співробітник висловлював навіть думку про те, що краще було б нашій місії виїхати з Будапешта. Я ж думав, що це можна зробити завжди, але нашим обов'язком є робити своє діло при всяких обставинах і тому я був проти виїзду. Ми чекали відповідного часу, щоб офіційно явитись в комісаріаті закордонних справ. Нагода така скоро прийшла *і* то з приводу події, якої я особисто, признаюсь, цілком не сподівався.

Уночі з 23 на 24 березня, коло 4 год. ранку почув я стукання до свого помешкання. Не одягаючись, вийшов до прихожої й запитав, хто там є. Почув у відповідь: «Telegramm!» Відчинив трохи двері й простяг руку, щоб узяти телеграму. Але раптом двері силою відчинено й на порозі з'явилось двоє цивільних з револьверами й 4-5 вояків з рушницями й бомбами. Всі були оперезані червоними биндами й пов'язками. Сів я на ліжку, закрившись ковдрою й чекав, що буде далі. Проснулась стривожена жінка й наляканий син. Один із несподіваних гостей, які вжили той самий спосіб, що його вживали російські жандарми, коли приходили арештувати чи трусити (вони також говорили з-за дверей: «Почта!»), щось мені говорив. Я звик, що нічого не розумію по-мадярськи і тому навіть не дуже прислухаючись до слів свого неприємного гостя, якось механічно відповідав йому: «Ich verstehe nicht!» * Нарешті чую зовсім ясно, що він уже втретє говорить мені по-російськи: «Вы арештованы!» Кажу йому: «Понимаю. А Вы кто и по какой причине арештовываете?» Він назвався комісаром «по русским делам» і додав: «Ваши деньги и документы!» Заявив я йому, що його поступування противне всяким звичайно прийнятим нормам поводження з представниками чужих держав; казав, що коли б новій владі не подобалось перебування нашої місії

---

* Ich verstehe nicht! *(нім.)* – Я не розумію! – *Ред.*

у Будапешті, то вона мусіла б про те нас повідомити і ми виїхали б з Угорщини; я скваліфікував його поступування як звичайний напад серед ночі і т. д. Але цей візитер (він був, як видно було по всьому, старшим між усіма іншими нічними візитерами) вимагав у мене грошей і документів місії. Мені було ясно, що це діло російських большевиків.

Я нарешті сказав, що противитись шістьом озброєним людям я не в стані і, підлягаючи силі, видам гроші місії. Вийняв я із куфра 600.000 корон і віддав. Другий цивільний (він був мадяр) знайшов у шухляді ще й мої власні гроші і їх також забрав. При цій «нічній оказії» він украв мій кишеньковий револьвер. Домагався я, щоб мені дали потвердження на забрані гроші, але вони мені рішуче відмовили на тій підставі, що завтра, мовляв, усе це буде оформлене.

Одержавши гроші, мої візитери якось зразу забули про документи. Я, власне, на це почасти й числив, коли віддавав усе до останньої корони. Обидва цивільні буди задоволені своєю здобиччю й стали більш добродушно балакати. Той, що говорив по-російськи, став навіть перепрошувати мою жінку за те, що турбували вночі, на що від неї одержав відповідь, що це не первина, бо царські жандарми у нас не раз уже робили подібне, лиш не брали грошей до останньої копійки. Він почав робити з себе «джентльмена» й з усіх забраних у мене грошей милостиво дав жінці 5.000 корон.

Мені запропонував одягатись і їхати з ними на станицю, де, мовляв, мене чекають російські й українські полонені. Це вже мені рішуче не подобалось, бо я майже не сумнівався, що ще по дорозі до станиці, яка була за містом, мене «виведуть в расход». Зробив я контрпропозицію, щоб вони їхали туди самі без мене, а коли хочуть, щоб я був арештований, то нехай поставлять коло моїх дверей вартового. Після торгів і нарад тих двох цивільних за дверима мого покою та балачок нарешті таки вони пристали на мою пропозицію, причому навіть не лишили коло дверей вартового, а взяли з мене слово, що до другої години дня я не вийду нікуди зі своєї кімнати; о другій годині мали прийти за мною, щоб таки повезти на станицю (може, для того, щоб там справити суд Лінча).

Після цього проводир того нападу пустився зі мною в балачку. Він ще раніше патетично вигукував: «Знаете, что теперь в Венгрии обявлена вторая в мире советская республика!» «Знаю, — кажу. — Не с луны свалился! Только не вторая, а третья... Вторая была так называемая украинская советская республика». Тепер він уже доводив, що УНР — буржуазна республіка, а я її буржуазний заступник; потім казав, що Україна проголосила себе федеративною частиною РСФСР і тому, мовляв,

взагалі не може бути окремого заступництва України за кордоном і т. п. На це я йому відповів, що обставини зовсім не є відповідними для того, щоб дебатувати над цим питанням: він зі зброєю в руках вірвався до мене серед ночі, забрав без розписки гроші, стоять у покої озброєні люди, я сиджу без штанів. Згодився говорити з ним на цю тему в умовах більш відповідних.

Спитав я нарешті, як зовуться мої нічні гості. Мадяр-комуніст називався Ковачем, а той, що говорив по-російськи, назвав себе Михайловичем. Виявилось, що цей останній до певної міри був навіть «земляком», бо був він жидом із Таврійської губернії. Я довідався від «земляка», що вони були вже перед тим у Біберовича арештували його і ще дві особи, які у нього працювали; всі арештовані стояли на вулиці коло нашого готелю. Попросив я «земляка», щоб і тих арештованих пущено додому. Потім виявилось, що у Біберовича забрали коло 2 мільйонів корон, які він забрав із банку, щоб заплатити за куплені набої.

Канцелярію нашу запечатали.

На станиці Михайлович підбурював проти нас полонених, хотів ділити забрані в нас гроші, але мадярські вояки не допустили до цього, заявивши, що гроші мають піти туди, куди скаже Беля Кун. Цілу ніч вони бродили по місту, шукаючи Белю Куна; на ранок його знайшли й одержали наказ передати гроші до комісаріату закордонних справ.

Додержуючи даного слова, я другого дня не виходив зранку із готелю, але почав звонити по всіх напрямках по телефону. Із комісаріату закордонних справ мені сказали, що гроші є там, що від комісаріату не був даний ніякий наказ про наш арешт; що нічний напад зроблено самочинно безвідповідальними людьми, що я можу себе вважати вільним і можу зірвати печатки на канцелярії та далі урядувати. Обіцяли привезти мені гроші.

Михайлович приходив ще два рази до мене з вимогою, щоб я їхав з ним на станицю, але я йому заявив, що буду просити комісаріат, аби мене охоронив перед його небажаними й неприємними відвідинами, і він лишив мене в спокої. Ще якийсь час цей авантюрист чи московський агент робив усякі вибрики, але його зрештою сама угорська радянська влада примусила виїхати з Угорщини разом з якоюсь дуже неприємною й підозрілою особою жіночого роду, яку він подавав за свою жінку.

О год. 5-й вечором член комісаріату закордонних справ Ерне Пор, права рука Белі Куна, разом з другим своїм товаришем привезли мені гроші в тому самому ручному куфрикові, який забрав у Біберовича Михайлович з компанією. Коли підрахували ми ті гроші, то виявилось, що бракує 200.000 корон, хоч Михайлович запевняв мене, що він узяв

тільки всього 200 корон, щоб заплатити візникові. Цю квоту ми з Біберовичем мусіли вважати пропащою і кожен із нас прийняв половину тієї суми на рахунок своєї місії. Пізніше у тієї жінки, що була з Михайловичем, знайшли за панчохою 60.000 корон, які «помилково» попали не до нас, хоч напевне, вони належали нам.

Ці гроші через щось опинились у голови «Російського червоного хреста» Бермана, який фактично був представником московських большевиків; його французи були арештували, але після приходу нової влади його звільнено і він грав роль головного інструктора совітської влади на Угорщині, будучи фактичним послом московської влади. Я домагався, коли довідався про те, що Берман забрав ті гроші, щоб їх нам повернули, але ця справа тяглась так довго, що й сама совітська влада на Угорщині впала, а з нею зник і Берман. Так Берман з Михайловичем трохи заробили на нас *. Обороняючи інтереси своєї місії й домагаючись повернення їй грошей, знайдених за панчохою подруги Михайловича, я на всякий випадок у своїх листах до комісаріату вживав доволі різких виразів і домагався, щоб угорська влада покарала тих, що грабували гроші, і вжила заходів проти тих, що пограбовані гроші переховують. Думав, що ці мої листи збережуться в архівах і при зміні обставин можуть мені стати в пригоді. Пізніше довелось мені переконатися, що я в своїх міркуваннях не помилився.

Зовсім неприємна історія з нічним нападом була приводом до того, що я ближче познайомився з керівниками закордонної політики радянської Угорщини. Розуміється, що напасники до цих керівників не належали. Той другий, що привіз разом з Ер. Пором гроші, не був членом колегії комісарів закордонних справ. Він був соціал-демократ і, видно, не належав до числа ентузіастів нового режиму. Оправдання своєї участі в новій владі він бачив у тім, що ця нова влада мала зберегти інтегральність Угорщини; про це він нам багато говорив і подарував нам кілька брошур, в яких трактувалась ця справа та доводилась необхідність збереження цілості дотеперішньої державної території Угорщини.

---

* Михайлович зі своєю подругою виїхав з Угорщини через Галичину на Україну. Слідом за ним виїхав один галицький старшина, щоб затримати його на терені Галичини. Михайлович уживав усяких заходів, щоб оминути того старшину, бо догадувався, очевидно, про ціль його подорожі. Переборюючи різні перешкоди, той старшина таки не дав Михайловичеві змоги втікти. Його в Галичині арештували й посадили в тюрму у Станиславові, де він сидів через щось доти, доки із Станиславова не уступили українці. Поляки, звичайно, Михайловича випустили, а в газеті «Rzeczpospolita» було потім поміщене інтерв'ю з Михайловичем, який заявляв, що українські місії, мовляв, самі в себе покрали гроші, а його безвинно замкнули в тюрму. «Rzeczpospolita» не посоромилась цього надрукувати.

Загалом слово «інтегральність» було бойовим гаслом. Про це го ворилось і писалось усюди; з цим гаслом виходили на вулицю тисячі демонстрантів. На стінах по цілому місті розліплені були плакати, на яких була намальована територія Угорщини з чотирма відрізаними шматками її; на плакатах були погрозливо-бойові написи: «Voulez-vous autre Alsaces?» * або «Nem! Nem! Soha!» (т. є. «Ні! ні! Ніколи!»). Справді, виходило так, як говорив раніше той пан, якого я бачив у Шрага. Не большевизм, а піднесений патріотизм!

Переді мною стояло питання про те, що можна було б зробити корисного для нашої справи в умовах нового режиму в Угорщині. Прийшов я до висновку, що насамперед треба спробувати, чи не пощастило б якимось способом за посередництвом і допомогою угорської радянської влади припинити війну між Україною та совітською Росією. Для цього треба було, звичайно, знайти таку аргументацію, в якій говорилось би не про загальні принципи, права й справедливість чи соціалізм та демократію, а вказувалось би на безпосередні вигоди для Угорщини внаслідок припинення українсько-російської війни. Ідею для відповідної аргументації дала мені перша радіотелеграма, яку Беля Кун надіслав до Москви і в якій уся надія покладалась на поміч звідти. Отже, очевидно, треба було спробувати доказати, що без припинення війни Угорщина не може сподіватись одержати бажану поміч з Москви.

З тією метою рішив я відвідати комісаріат закордонних справ. Я вже був знайомий з комісаром Ерне Пором і направився насамперед до нього **. Ерне Пор не мав належних даних для того, щоб грати кермуючу роль в політиці нової влади. Він був ще молодою людиною, але мав характеристичну для своєї нації спритність (він був жид), так що міг бути добрим підручним. Подібно як і Беля Кун, Ерне Пор був у полоні в Росії; там навчився большевицьких теорій і практики й разом з іншими присланий був з Москви на Угорщину для роботи в комуністичному большевицькому дусі.

Сам Ерне Пор був завзятим комуністом, але я не помічав у нього тієї люті, звірства й людожерства, які були характеристичними рисами московських большевиків. Він справляв на мене враження доволі

---

* Voulez-vous autre Alsaces? *(фр.)* — Ви хочете мати ще один Ельзас? — *Ред.*

** Ерне Пор, як я пізніше довідався, був родом з Кошиць. Після повалення большевизму на Угорщині він опинився в Чехословаччині й став її громадянином. В рр. 1924—1926 він грав знатну роль в політбюро Комуністичної партії Чехо-Словацької Республіки. Лише випадково я довідався про те, що член політбюро Ернест Зайдлєр є ніхто інший, як Ерне Пор. Із він політбюро був видалений за некоректне відношення до записів у бухгалтерійних книжках. Буває!

доброї й симпатичної людини, навіть нібито лагідної натури; нагадував він мені трохи російських революціонерів; особливо, коли видали йому, мабуть, із націоналізованого магазину якесь непомірно довге пальто не на нього шите з довгими рукавами (він був малого росту); пізніше він робив нам різні більші й менші послуги і, взагалі, весь час були у нас з ним добрі назверх відносили.

Так, отже, кілька днів, після нічного нападу пішов я до комісаріату на розмову. Вияснив я перед Пором, що від становища на Україні залежить дальша доля совітської влади на Угорщині і що доки там буде війна, жодна допомога з Москви не прийде, бо між Москвою й Будапештом лежить Україна. Мені здається, що моя аргументація і взагалі ціла проблема, яку я поставив перед Пором, зробила на нього враження, бо він з великою увагою слухав те, що я говорив, запитував сам та просив про дальші вияснення і нарешті запитав, що ж на мою думку треба зробити для того, щоб на Україні сталось замирення. Я відповів, що на мою думку, угорська влада мала б навіть не радити, а просто вимагати від Москви, аби була негайно припинена війна з Україною. Після цього Е. Пор попросив мене почекати, а сам пішов на пораду з Белею Куном. За якийсь час він вернувся й сказав мені, що Беля Кун просить зайти до нього, бо хоч він й сильно занятий, але піднята мною справа є, мовляв, настільки важною, що про неї треба поговорити негайно. Ерне Пор повів мене до зали, де урядував Кун.

Ми йшли розкішними залями королівської палати. У великій залі перед кімнатою, де сидів Б. Кун, товпилась велика кількість всякого народу, мабуть, прохачів; в інших кімнатах так само було багато людей. Поводження відвідувачів нагадало мені образи із нашої домашньої революції: забруджено, засмічено й кругом гармидер; кожен відвідувач, особливо жінки, хотів обов'язково говорити (так як це було й у нас) з самим комісаром; всі пхались до дверей Куна і нікому іншому не хотіли говорити про свою справу: взагалі Беля Кун був тоді особою, на яку були звернені всі «очі упованія» і разом з тим «гласи вопіющії» про різні вимоги та вислови про різні невдоволення. Не без труда й намагання провів мене Пор крізь цей натовп людей і пропустив до передпокою; двері замкнули й поставили коло них вартового.

Із невеликої кімнати передпокою пройшов я до покою самого Белі Куна. Якось відразу мій погляд довше зупинився на обличчі тієї особи, яка була в той час найбільш популярною в цілій Угорщині. Дуже виразні риси обличчя ясно свідчили про його жидівське походження. Він був чоловік невеликого росту, доволі товстий, з опецькуватою фізіономією, на голові з коротко стриженим волоссям, видно було шрам (мабуть, слід від биття під час арешту). В поводженні його й у розмові не помітна була властива його

нації темпераментність і жвава спритність; натомість його надмірно товсті губи свідчили, про якусь нібито кровожадність і злобну мстивість*.

Я знов перед Куном став викладати, через що на мою думку Угорщина заінтересована в тім, щоб московські большевики припинили війну проти України. Кун відповів мені, що з буржуазною Україною совітська Москва миритись не буде, а треба, мовляв, щоб Україна проголосила себе також радянською республікою; казав він, звичайно, й про те, що радянська Україна вже навіть існує і що, власне, Москва не має особливого інтересу миритись з буржуазною Директорією, маючи за собою радянський український уряд. Я вказував Кунові на те, що не можна накидати всім країнам тієї самої системи совітів, які існують в Росії; говорив про те, що Україна також шукає відповідних форм державного ладу для забезпечення інтересів трудових мас та що у нас заведено «трудові ради» [305]. Однак, це все нібито мало впливало на Куна, бо він стояв на своїм.

Я собі подумав, що з Куном треба, очевидно, говорити інакше й по змозі різко ставити справу. Сказав йому, що свою розмову з Пором я почав з власної своєї ініціативи і ніякої пропозиції в імені свого уряду я не можу робити, бо на те не уповноважений. Але додав, що розпочав ту розмову через те, що ясно бачу повну безнадійність становища угорської радянської влади в разі, коли буде продовжуватись війна між Україною й Росією; казав, що українці ще в кожному разі будуть воювати кілька місяців, а за цей час Угорщина буде оточена зі всіх боків і вона сама собою знесилиться й упаде, а тоді їх всіх проводирів постріляють як горобців. На це мені Беля Кун (він умів говорити по-російськи, хоч і не зовсім добре, і охоче користувався цією мовою) заявив: «Вы же знаете, товарищ, что я учебник Ленина (він хотів, очевидно, сказати «ученик»). Мы знаем, что идет социальная революция... нас поддержит пролетариат всего мира». «А Вы, — кажу, — знаете, товарищ, что «ошибится может даже крокодил». Вы с Лениным тоже можете ошибиться. А тогда, Вы это прекрасно знаете, Вы кончите очень плохо».

Не знаю, з якої саме причини, але після цього Кун став говорити зі мною більш лагідно. Я продовжував свій наступ. Знав я між іншим, що Кун дуже не любить Раковського; рішив використати й цю обставину. Кажу, що дивуюсь тому, як це розумні люди не хочуть зрозуміти того, що не можна на Україні вести такої політики, як її хочуть вести московські большевики. «Вот, — кажу, — такой умный, образованый человек

---

* Всю свою жорстску мстивість Беля Кун виявив у Криму після того, як була розбита армія Врангеля й Кун був призначений диктатором Криму.

Раковский...» Я не встиг нічого більше сказати, як мене перебив Кун: «Кто умный? Раковский? Он дурак». Я став рішуче заперечувати, що Раковський «дурак»; покликувався на людей, які його особисто знали; згадав, що й колишній болгарський посол на Україні проф. І. Шишманов [306] після побачення з Раковським у Києві хвалив його. Це, видно, дратувало Куна, бо він нервовим голосом вигукував: «Это неправда. Он умный? Я хорошо его знаю. Он дурак». Бачив я, що «інтернаціональної пролетарської солідарості» у відносинах між проводирями комунізму нема. Кажу Б. Кунові, що виходить ще гірш є, бо, власне, через отого «дурака» головним чином і не можна чи дуже трудно досягти замирення між Україною та Росією, а це окошиться на радянській владі на Угорщині.

Кун почав говорити мені, що раніше всі видатні большевики (в тому числі й сам Кун) були проти всякої самостійності України, але тепер, мовляв, Ленін свій погляд змінив і не є проти; за Леніним змінило свій погляд ще кілька видатних і чільних людей в міжнародному Комуністичному русі (також і Кун); проти української самостійності продовжували бути Троцький [307], Роза Люксембург [308] і ще дехто. Я знов додав, що й Раковський проти, як про те свідчить уся його поведінка. Це зауваження знов вивело Куна з рівноваги.

Він сказав мені, що про нашу розмову він повідомить Москву, а я висловив надію, що при бажанні совітський московський уряд міг би знайти спосіб порозумітись з українським соціалістичним урядом; притому вказав, що в самій Угорщині комуністи працюють разом з соціал-демократами, бо їх не розділяє на два ворожі табори національне питання.

Наприкінці запитав мене Кун, чи нема когось серед українців, з ким можна було б говорити про самостійну радянську Україну. Я вважав, що буде дуже корисним підтримувати серед угорських правлячих кіл інтерес до української проблеми в такій чи іншій її формі й постановці. Відповів Кунові, що є й такі українські самостійники, які стоять за радянський устрій. Він цим надзвичайно зацікавився та просив сказати, хто це такий; я вказав на В. Винниченка. Тоді Беля Кун став розпитувати, де є Винниченко й чи не можна з ним побачитись та поговорити. На це я сказав, що В. Винниченко живе у Відні і що він, мабуть, не відмовиться приїхати до Будапешта, коли за ним хтось поїде до Відня й привезе його окремим потягом. На цім скінчилась моя розмова з Куном.

Здається було це 30 березня, як мені телефонував Е. Пор про те, що за В. Винниченком послано окремий вагон, а другого дня в Будапешт приїхав В. Винниченко разом з Ю. Тищенком-Сірим [309]. В. Винниченко, видимо, був здивований такою несподіванкою і не знав точно, з якої причини його окремо запросили до Будапешта. Поінформував я його

про свої розмови з Пором і Куном і запитав його думку про те, щоб я мав написати урядові УНР з приводу його пертрактацій і чи не треба було б порадити урядові зі свого боку вживати заходів до припинення військових акцій. На це В. Винниченко гаряче заявив: «Е, ні! Цього не радьте! Ми тут будемо переговорювати, а вони нехай там б'ються. У балачках з большевиками найкращий аргумент — це зброя, сила, кулак. Як щось виграєм, — тоді якось між собою помиримось».

На другий день зранку мали початись пертрактації Винниченка з Куном. В. Винниченко мав іти до комісаріату разом з Ю. Тищенком; вони запропонували й мені піти разом з ними, на що я, звичайно, дуже радо згодився, бо хотів бути в курсі справ та знати про всі обставини переговорів і про умови, які виставляють обидві сторони. Повів я В. Винниченка й Юр. Тищенка до комісаріату й познайомив з Белею Куном. Після розмови між Винниченком і Куном останній запропонував Винниченкові сформулювати свої умови на папері; ці умови Кун мав передати до Москви.

Вийшли ми всі три від Куна; нас повели через якісь коридори й кімнати та завели до якоїсь великої зали, посередині якої стояв маленький столик; біля цього столика В. Винниченко почав писати свої умови. Він сформулював першу й другу точку; потім поклав своє перо й став позіхати та, звертаючись до нас, казав: «Ну, пишіть там далі. Що там ще треба?» Я сказав, що треба поставити певні умови щодо перебування війська однієї держави на території другої держави, бо інакше московські большевики пришлють на радянську Україну своє військо й будуть панами в «самостійній радянській Україні». В. Винниченко відразу перестав позіхати й потягатись: «Так! Так! Це треба! Ну да! Це треба поставити. Формулюйте». Я сформулював третю точку умов В. Винниченка; потім сформульовані були ще дві точки. Юр. Тищенко-Сірий переписав ті умови; вони були такі:

1. Признання повної самостійності і суверенності Української Радянської Республіки в етнографічних межах, включаючи Галицьку Україну зі Львовом по лінії Сяну і інші части бувшої Австро-Угорщини, населені в більшості українцями, а також частини Бессарабії, Таврії, Донщини, Кубані і Холмщини і пограничні російські губернії з переважаючим українським населенням.

2. До розв'язання в загальноєвропейському масштабі питання існування соціалістичних республік, між уже існуючими, а по мірі повстання і з новими, мусить бути воєнний союз на підставі рівності в правах кожного члена союзу.

3. Війська тої чи другої радянської республіки, котра входить в союз, можуть лишатись на території другої союзної радянської республіки тільки за її згодою.

4. Уряд Української Радянської Республіки складається із незалежних українських соціал-демократів, лівих українських соц.-рев. і українських комуністів, а також з українських соціалістичних партій, котрі стануть на платформу радянської влади.

5. Кожна з союзних соціалістичних республік зобов'язується давати всіляку необхідну матеріальну поміч другій союзній республіці в обороні її території і боротьбі проти імперіалістичних захватних посягань з боку сусідніх буржуазних держав і в першу чергу проти Антанти, поляків і румунів, а також в боротьбі проти внутрішніх контрреволюційних виступів, які загрожують існуванню радянської республіки.

Ці свої умови В. Винниченко передав Белі Кунові для передачі до Москви, а сам лишився в Будапешті чекати відповіді на них.

В ці дні перебування В. Винниченка у Будапешті влаштовано велику вечерю, на яку запрошено багато різних осіб із радянського угорського уряду. Були в тому числі й усі три комісари закордонних справ: П. Аґоштон, Б. Кун і Е. Пор. Під час вечері, звичайно, були промови, в яких усі висловлювали надію, що В. Винниченко явиться добрим генієм-миротворцем і що братні народи, визволені з соціальної та національної неволі, будуть жити в союзі й мирі як вільні з вільними.

Я вважав дуже важним те, що на вечері був присутній комісар Петер Аґоштон. Із усіх угорських комісарів це була найбільш цікава в усіх відношеннях фігура. Це була високоінтеліґентна людина, професор університету; сам він був соціал-демократ і радянський лад розумів не по-більшевицько-московському; загалом це був дуже впливовий член рад. уряду Угорщини. Отже, важно було, що й Аґоштон поставився з великою увагою до української проблеми; це давало підставу думати, що він так само уважно й серйозно буде ставитись до цієї проблеми, коли в уряді буде обмірковуватись питання про посередництво Угорщини в справі замирення України й Росії. Я сподівався, що перед ним можна буде поставити питання не тільки про союз з проектованою українською національно-радянською республікою [310], але й про мир Росії з УНР, яка вже існує й воює.

В. Винниченко чекав відповіді більше тижня і, не діждавшись її, вернувся до Відня. Ми умовились, що я буду навідуватись до комісаріату і коли буде якась відповідь, перекажу її Винниченкові. Відповідь одержано не від Леніна, а від Раковського. Це був лист останнього до мадярських комуністів. Умови Винниченка були подані до Москви в німецькій мові, причому не названо Винниченка, а сказано, що їх ставить відомий український письменник (в німецькому тексті стояло слово «Dichter», який перебуває в Будапешті) *. Отже Раковський, писав, що вони догадуються, хто такий є той «поет», який виставляє подібні умови. Раковський

---

* Радіотелеграму перехопила паризька радіостація і у французьких газетах появився повний текст умов Винниченка під заголовком: «Потрійний союз совітських республік Російської, Української й Угорської». Ця радіотелеграма наробила багато шуму.

правильно догадувався, що то був В. Винниченко. Ерне Пор дав мені прочитати ті місця з листа Раковського, які відносились до пропозиції Винниченка. Я читав там таке: «поет» є, очевидно, Винниченко; відомо, писав Раковський, що Винниченко належить до лівого крила «директоріянської банди», але він є, мовляв, типовий представник дрібнобуржуазної ідеології, і тому нема ніякої рації не те, що переговорювати з ним про якісь союзи чи вислухувати якісь його пропозиції й умови, а просто не варто взагалі про це балакати. Я бачив по виразу обличчя Е. Пора, що подібної відповіді вони не чекали.

З Белею Куном я з цього приводу не говорив, бо з ним взагалі я рідше бачився. Доводилось говорити з кількома мадярами-комуністами; вони не могли зрозуміти того, як могли в Москві чи в Харкові не прийняти тих умов Винниченка, які кожен із них уважав цілком добрими, правильними, справедливими, необхідними і. д., і т. п. Ер. Пор, з яким мені взагалі приходилось доволі часто зустрічатись і говорити про різні справи не раз потім згадував про це й осуджував поступування Раковського; особливо він виявляв невдоволення, коли становище радянської Угорщини було тяжке.

Я просив дати мені можливість переказати В. Винниченкові зміст відповіді Раковського. Мене зв'язали телефонічно з готелем, де жив Винниченко у Відні, і я йому тоді зараз же на свіжу пам'ять точно переказав усе те, що читав у листі Раковського. Коли дійшов я в переказі до того місця, де Раковський характеризував самого Винниченка, то останній перебив мене запитанням: «Що? Що, таке писав?» Я повторив і почув роздратований та обурений голос Винниченка: «От скотина. Я так і знав... Це ж Раковський, представник дрібнобуржуазної ідеології. Ну й сволочі. Шкода, що починали балакати». Я уявляв собі, що обличчя у той час Винниченко мав таке, яке він звичайно мав тоді, коли бував щиро й глибоко чимось обурений.

Таким епілогом кінчилась справа «потрійного союзу совітських республік», яка так занепокоїла французів і паризьку пресу *.

---

* В III частині «Відродження нації» В. Винниченко згадує про цю історію своїх переговорів, причому подекуди дає й інше освітлення окремих моментів, ніж те, яке міг дати кожен той, хто б слідкував тоді за ходом цих пертрактацій. Я стояв дуже близько до цієї справи і маю свої безпосередні враження. Був присутній при всіх головних моментах тих переговорів, і тому мене дещо дивує те, що написане у «Відр. Нації». Напр., я не чув заяви Винниченка про те, що він не вірить в успіх своєї акції (написано на стор. 323: «Я попередив мадяр, що не вірю в успіх»). Попередження мусіло б бути на початку переговорів; на першій розмові В. Винниченка з Б. Куном я був і такого попередження не чув. Так само щодо ліквідації Директорії. В. Винниченко просив передати урядові УНР, щоб він продовжував воювати, і казав, що потім «якось помиримось». Чи, може, помиритись це й значить «ліквідувати»?

Відношення совітського уряду Угорщини до нашої місії було загалом лояльне. Після нічного нападу Михайловича коло нас поставлено навіть охоронну варту, але потім її замінено спеціальними плакатами на дверях наших помешкань, в яких комісаріат закордонних справ оголошував, що вступ до нас без окремого дозволу заборонений, а ті, що порушать цю заборону, будуть покарані на підставі революційних законів.

Ще 26 березня ми зі Шрагом були в комісаріаті торгівлі й переговорювали в справі дозволу вивезти куплені для Галичини товари (в тому числі й військові речі). При цій нагоді я попросив комісара про дозвіл користуватись прямим дротом для розмов зі Станиславовом. Комісар Ракоші дав нам відповідну картку, з якою ми з Біберовичем ходили на центральний телеграф, де він говорив зі Станиславовом (з якимось державним секретарем). Тоді ж із Станиславова повідомляли, що міністр фінансів УНР Кревецький [311] має намір їхати з транспортом грошей до Відня і питає, чи його пропустять через Угорщину та чи дадуть йому мадяри військову охорону. Здається, що він переїхав щасливо.

Комісар закордонних справ видав усім членам місії спеціальні посвідчення, які дозволяли їм без перешкод ходити в Будапешті, коли звичайним людям цього не дозволялось. Взагалі і за нового уряду наша місія продовжувала виконувати функції дипломатичного заступництва УНР та обороняла інтереси своїх громадян. Це останнє було особливо важним. Річ у тім, що на підставі порозуміння між московським та мадярським урядами всі громадяни обох цих совітських республік користувались під час свого перебування на території другої республіки відповідними правами, але й несли всі обов'язки, т. є. ставали, власне, фактично громадянами тієї республіки, де вони перебували. Отже, на Угорщині, російських громадян стали тягти до червоної армії, примусових робіт і т. д. Ми добились того, що тих людей, які мали українські паспорти, трактовано як чужинців, значиться, вони були вільні від виконання спеціальних обов'язків громадян угорської рад. республіки. Після цього до нас поплили сотні людей, які бажали перемінити посвідку іспанського консулату (Іспанія заступала інтереси Росії в Австро-Угорщині під час війни) на український паспорт. Це не тільки давало нашій місії багато праці, але й було причиною різних неприємностей, бо серед цих людей сказалось багато жидів, які жили в Угорщині різними спекуляціями; одержавши український паспорт, ці новоявлені громадяни УНР вимагали, щоб місія наша виступала на їх захист, коли угорська влада ловила їх на якихось недозволених спекуляціях, виселяла за це поза межі своєї держави або на підставі нових законів націоналізувала те чи інше їхнє майно. Ці наші нові громадяни думали, очевидно, що український паспорт

дає їм право не підлягати законам даної держави, і були невдоволені, коли в деяких випадках їм у нашій місії пояснили, що поступування органів угорської влади є законним, оскільки на Угорщині видані були нові закони. Один невдоволений «одесит» домагався навіть, щоб йому вернули паспорт «русского» громадянина. Мадярська влада трохи косим оком дивилась на власників українських паспортів, але до своєї червоної армії їх все-таки не змушувала йти.

Якось в кінці квітня Я. Біберович поїхав до Відня, а вернувшись звідти, заявив мені, що він дістав від свого уряду уповноваження на окреме заступництво ЗОУНР. Це, звичайно, було логічним вислідом усієї політики д-ра Петрушевича й Державного Секретаріату ЗОУНР. Однак, сам факт розбиття й назовні ідеї соборності українських земель справив на мене сумне враження. Не знаю, чи вживав Біберович якихось заходів перед рад. владою Угорщини, щоб його визнано окремим заступником ЗОУНР, чи за рад. влади він тимчасом не добивався такого визнання. Правда, в бувшому будинкові Австрії на Akademia utca він одержав для свого користування (на правах спадкоємця колишньої Австрії) дві кімнати, але я не знаю точно, чи він уже й тоді робив якісь офіційні заяви владі. В кожному разі це було, очевидно, тільки питанням часу.

Познайомився я з комісаром «Руської Країни» Авг. Штефаном. Був попереду з візитом у нього, а потім він зайшов до мене. Здавалось мені, що А. Штефан відвідував мене якось нібито конспіративно і що йому не було б приємно, коли б про цей його візит знали кермуючі комуністичні верхи. Із розмови з комісаром «Руської Країни» я виніс враження, що він дуже далекий не тільки від комунізму, але й соціалістом він зовсім не був. Видно було по всьому, що членом рад. уряду Угорщини він став подібно до декого із соціал-демократів, не для переведення в Угорщині соціальної революції, а з патріотичних міркувань для боротьби за збереження територіальної цілості дотеперішньої угорської держави. Авг. Штефан значно краще, ніж колишній міністр Ор. Сабо, говорив по-українськи (звичайно, закарпатським діалектом); мені не доводилось переконувати його, що «ми є брати», бо це було для нього нібито ясним; все ж таки він заступав такий погляд, що Закарпатська Україна зв'язана інтересами свого існування з Угорщиною і мала б лишитись в її складі, як автономна область.

Протягом всього тільки одного місяця існування рад. ладу внутрішнє становище Угорщини значно змінилось на гірше; так само й становище на фронті сильно погіршало. Соціал-демократи, бажаючи врятувати свою батьківщину та обстояти «інтеґральність», стали на очевидно хибний шлях, коли утворили «компроміс» з комуністами. Фактично цей компроміс привів до того, що домінуючу роль стала грати чисельно незначна

комуністична партія, а велика масова партія соціал-демократів опинилась на становищі помічного чинника в комуністичних експериментуваннях. Пізніше обидві ці партії злились навіть в одну, прибравши назву «соціалістично-комуністичної робітничої партії». Взятий соціал-демократами курс був для них явно згубливим *.

Під впливом комуністів угорський совітський уряд пішов шляхом сліпого уподібнювання до московського зразку «роблення революції». Це уподібнювання доходило до того, що навіть у подробицях і дрібницях здійснювано було все те, що «учебники» Леніна привезли з Москви. Навіть одежа угорських чекістів була пошита на зразок московських чекістів; причому на основі, мабуть, принципу взаємності функції чекістів на Угорщині виконували росіяни (головно російські жиди); так само й «революційні ударні батальйони» були складані із бувших російських полонених, в той час, як у Росії вони складались із мадярів. Коли доводилось бувати в т. зв. «Совітському Домі» (великий прекрасний готель «Hungaria» над Дунаєм), то все можна було бачити коло самого будинку та у вестибюлі знайомі риси «земляків», які були одягнені в шкіряні куртки чекістів, та чути, як вони говорили між собою по-російськи. Взагалі велика участь жидів в органах совітської влади викликала невдоволення; навіть комуністи-мадяри не ховали цього. Один із таких доволі визначних комуністів, який жив у тому самому готелі, де жили й ми, і з яким доводилось зустрічатись, говорив мені, що він уважає за велику тактичну помилку те, що серед кермуючих людей занадто багато жидів, бо це не сприяє популярності й авторитетності совітської влади серед широких верств населення.

Угорська совітська влада попала цілком під кермування Москви, від якої до того ж вона сподівалась дістати мілітарну поміч. Можливо, та навіть цілком правдоподібно, що соціал-демократи, творячи блок з комуністами, не мали на увазі робити большевицьких експериментів. Але вони їх почали робити: були соціалізовані фабрики, торговельні підприємства, доми і т. д.

Наслідком такої радянської зміни господарських і правних відносин у продукції й обміні почулась велика криза. Буржуазні верстви побачили,

---

* В 1919 р. у Відні вийшла книжка під назвою «Entstehung und Zusammenbruch der ungarishen Räterdiktatur». Автора її не зазначено, але він сам пише, що належав до кермуючих людей угорської соц.-дем. партії. Про компроміс з комуністами (стор. 12) він пише: «Більшість провідників партії була переконана в тому, що цей крок є самозгубливим кроком». Одначе тільки дехто із провідників (Бухінгер, Ґарамі) не схотіли співпрацювати з Б. Куном.

що вони сильно помилились у своїх розрахунках, коли сподівались, що нова влада обмежиться тільки обороною батьківщини і не буде ламати дотеперішніх соціально-економічних відносин у краю. Так само й селянство зайняло становище опозиції супроти нової влади; воно бойкотувало Будапешт і не привозило туди продуктів. У столиці радянської Угорщини почався голод; навіть ті, що мали гроші, не могли добути продуктів; за шматок поганого м'яса зводились цілі бої, а потім і зовсім його вже не можна було добути; хліба й інших продуктів або не було зовсім, або було дуже мало. Коло двох місяців ми там справді голодували. По вулицях стали ходити демонстрації; жінки з дітьми на руках масами йшли й голосно гукали: «Kenyàr! Kenyàr!» («Хліба! Хліба!»).

Все це відбивалось на настрої армії, що обороняла границі Угорщини перед наступом військ трьох сусідніх держав. Армія почала стихійно розвалюватись, а деякі частини перейшли навіть на бік білої армії, яка формувалась на території, зайнятій Румунами. Єдиною більше-менше боєздатною частиною армії була дивізія т. зв. «секлєрів», яка однак була настроєна цілком вороже до радянської влади і воювала тільки через те, що хотіла розбити румунську армію та відібрати назад ті землі, де були родини, майно й господарство «секлєрів». Зрештою й ця дивізія, бачучи себе покиненою, перестала битись. Чеська й румунська армії почали наступ і знов зайняли недавно відбиті місцевості.

Становище влади було загрожене дуже серйозно. Навіть більш завзяті комуністи вважали справу майже безнадійною. До мене зовсім несподівано прийшов 30 квітня Ерне Пор. Він доволі одверто змалював тодішнє становище і казав, що можливо радянському урядові доведеться тікати з Угорщини. Притому він додав, що цей уряд за якийсь час знов вернеться за допомогою російської червоної армії. Знов виринуло питання, як це може статись, коли Україна воює проти Росії. Тоді Е. Пор сказав, що вразі, коли б довелось тікати з Угорщини, він хотів би особисто поїхати до місця осідку українського правительства і там переговорювати про мир з Росією. Я сказав, що правительство наше є в Рівному і що на чолі його стоїть соц.-дем. Мартос; радив Порові, не гаючи часу, летіти туди аеропланом. Мою раду Пор узяв на увагу і просив йому та ще трьом його товаришам допомогти вибратись із Угорщини в разі, коли б їм довелось тікати. Ще не час писати про те, як і що саме зроблено, але прохання Ерне Пора задоволено, причому він ще раз потвердив свій намір побувати у Рівному.

Під час цієї нашої розмови звернувся до мене Пор з другим проханням, а саме: він просив мене в разі, якщо доведеться їм тікати, згодитись узяти на переховок якісь величезні суми грошей, які я мав би вернути,

коли б знов вернулась радянська влада. Ця несподівана просьба мене сильно здивувала; спитав я, чому він, власне, звертається з цим до мене. Ерне Пор на це мені просто відповів: «Нам нужно сберечь эти деньги на тот случай, когда мы снова прийдем к власти. Нам некому передать деньги. Вам мы верим и потому Вас просим их у себя сохранить». Відповів я йому, що ще може й не доведеться їм тікати.

Взагалі Пор при цьому своєму нежданному візиті був якось особливо настроєний і говорив чимало про всякі цікаві справи, про які він, мабуть, не говорив би зі мною в інших обставинах. Тут, між іншим, впавши, мабуть, в настрій одвертості, оповів мені, що радник нашої місії М. Шраг приходив якось до них з пропозицією своїх послуг бути комісаром «Руської Країни». Як говорив Пор, вони послуг Шрага не прийняли, бо йому не довіряли з тієї причини, що він є с.-р. «Вот, – казав він, – русские левые с.-р. тоже работали с комунистами, а потом подняли в Москве восстание. Шрагу мы не верим». І продовжуючи цю розмову, Пор запитав мене, чи не згодився б я стати на чолі комісаріату «Руської Країни». Казав, що радянський уряд Угорщини ужиє героїчних заходів, щоб урятувати ситуацію. Отже, коли наслідком тих заходів становище на фронті зліпшиться, то треба буде повести інтенсивну працю в «Руській Країні». Місцевих людей, здатних до кермування, там нема, мовляв, серед робітничих і селянських мас; так само нема їх і серед місцевих соціалістів та комуністів, і це спонукає шукати комісара серед українців. Це була друга велика несподіванка для мене. Я не думав, щоб Пор говорив те сам за себе й з власної своєї ініціативи; припускав, що за цією несподіваною пропозицією мусить критись якась комбінація, в якій головною пружиною є Беля Кун. Яка могла бути у нього ціль, того я не міг собі зміркувати. Отже, довелось мені обмежитись тимчасом балачкою на загальну тему про необхідність національного й культурного піднесення русинів та заявою про те, що на становищі представника УНР також, на мою думку, можу бути корисним для справи соціального й національного визволення різних віток українського народу.

В кінці квітня, як це видно було із слів Ер. Пора, внутрішнє й зовнішнє становище радянської Угорщини було надзвичайно загрозливим. Це, звичайно, відповідно відбивалось і на громадських настроях; в одних викликало тривогу за будуччину, а в других надію на повалення радянської влади. Не зважаючи на все це, уряд готувався до святкування 1-го травня. І треба сказати, що це свято пройшло надзвичайно урочисто й з великим піднесенням. Цілий Будапешт був чудесно й художньо прикрашений; кілька сот тисяч людей ішло в поході з великим числом

оркестрів музики; увечері була чудова ілюмінація і т. д. Загалом свято справлено виїмково гарно й парадно. Ніколи нічого подібного не доводилось мені бачити.

Другого дня після свята 1-го травня були вжиті ці героїчні заходи для врятування положення, про які натякав у розмові зі мною Пор. Рада робочих депутатів постановила покликати робітництво до зброї. У відповідь на це робітники величезними масами зголосились до послуг урядові й, кидаючи все, йшли в ряди народної армії. Протягом кількох днів у самому лише Будапешті до зброї стало кілька десятків тисяч робітників; так само й по інших містах зголосились усі робітники, які здатні були носити зброю. Здвиг був настільки могутній, що навіть цілком сторонню людину він глибоко захоплював.

На чолі армії формально стояв комісар (соц.-дем.) Гаврбі, але фактично кермував нею полковник генерального штабу Штромфельд. Ця нова народна армія кинулась на своїх ворогів і в короткий час досягла великих успіхів. Само собою розуміється, що міжнародні «комбінації» також грали в тому не останню роль: в Будапешті появилась італійська місія, а на фронті з боку мадярської армії опинились великого калібру італійські гармати, які нібито мали бути послані до Польщі.

Так чи інакше, мадярська армія прогнала румунів за ріку Тису і наносила тяжкі удари чехам. Майже ціла Словаччина була вже занята мадярами; так само була звільнена від чужого війська «Руська Країна». Проголошено радянські республіки Словацьку й Руську-Українську. Мій знайомий Ерне Пор став комісаром закордонних справ Словацької Радянської Республіки. Успіхи мадярської армії були такі великі й вони з такою швидкістю йшли один за другим, що це сильно стривожило держави Антанти. 13-го червня Клемансо [312] прислав угорському правительству телеграму з вимогою припинити військові акції проти Чехії й Румунії з погрозою вжити відповідних заходів у разі продовження наступу угорської армії. У відповідь на цю телеграму Беля Кун заявляв свою згоду зійтись з державами Антанти на конференцію, наводив аргументи для оправдання поступування угорської влади супроти своїх сусідів, але разом з тим заявляв, що радянсько-угорське правительство не стоїть на становищі «територіальної неподільності Угорщини». Цією своєю відповіддю Беля Кун остаточно підірвав ґрунт під ногами у тих, хто, добровільно віддаючи владу до рук представників робітничого класу, сподівались зберегти територіальну цілість колишньої Угорщини. Це ще збільшило число противників радянської влади. Незабаром ті противники виявили себе активною чинністю.

Я стояв на становищі, що при всяких обставинах ми мусимо робити своє діло; коли не можна робити чогось іншого, то треба вести хоч пропаганду української справи. В умовах «диктатури пролетаріату» й удержавлення всієї преси робити це було, звичайно, доволі тяжко, але все-таки робити треба було, приноровлюючись до обставин. В Будапешті за часів радянської влади видавано комуністичні газети на всіх європейських мовах. Отже, виринула ідея, щоб під покровом комуністичної української газети вести українську пропаганду.

Серед українців ще раніше з'явились два «комуністи». Були це два галичани, які служили при українській станиці. Один був собі вояк із селян, а другий, здається, моряк австрійського флоту. Вони в перших днях рад. влади змінили були своє відношення до нашої й військово-санітарної місії; стали якось косо на них дивитись і говорили всякі «революційні» слова на адресу тих «буржуазних» місій. Після моєї розмови з ними вони значно злагіднили тон і визнали необхідність боротись не тільки за соціальне, але й національне визволення всіх поневолених народів. Отже цим двом прозелітам комунізму і предложено на обміркування ідею заснування в Будапешті української газети, в якій вони мали б боронити українську справу в «комуністичній інтернаціональній родині». Обидва прозеліти були людьми грамотними, але з журналістикою чи газетярством ніколи нічого спільного не мали, їм обіцяна була допомога в цьому відношенні, аби вони тільки згодились бути редакторами проектованої газети.

Десь коло 20 квітня приїхав до Будапешта Микита Шаповал, якого Державний Секретаріат за якусь історію випровадив за межі Галичини. Він аж надто захопився «соціалістичною революцією» на Угорщині. Своє захоплення він висловив у бесіді із співробітником газети «Pester Lloyd», де й була поміщена ця бесіда з Шаповалом, в якій він дуже вихваляв радянський лад. Так само й наш радник М. Шраг цілком, видно, серйозно думав, що почалась світова соціальна революція; він також переоцінював значення подій на Угорщині. Але ж, кінець кінців, обидва вони нібито не уступали з позицій національно-визвольної української боротьби. Отож й вони приєдналися до думки про видання української газети.

Скоро потім згадані прозеліти М-к і З-да одержали відповідні засоби й приступили до видання в Будапешті свого тижневика «Червона Україна», «Органу Української Комуністичної Групи». Тижневик «Червона Україна» почав виходити 24 травня 1919 р.; всього вийшло 7 чисел. Із цих 7 чисел перші чотири своїм змістом відрізнялися від останніх трьох чисел. Пояснюється це тим, що перші чотири числа зредаговані за

допомогою сторонніх людей. Дві статті, поміщені в ч. 4. «Авантюра чи трагедія» та «Дорога до порозуміння» викликали величезне непорозуміння в «інтернаціональній комуністичній родині» на Рожа-утца в Будапешті. Спочатку, мабуть, на «Червону Україну» мало звертали уваги, так що її редактори пускали, як вони самі казали, статті «сторонніх людей». Але після виходу четвертого числа обох редакторів поставили під суд; проте покарали їх не дуже-то суворо, зважаючи на їх очевидну недосвідченість у редагуванні газети. Після двохтижневої перерви «Червона Україна» стала вже виходити під доглядом двох більш досвідчених комуністів: одного поляка й одного російського жида.

Оскільки мені довелось чути думку про «Червону Україну» людей, які були дуже далекі від комунізму, то можна було зробити висновок, що ця українська газета в Будапешті робила своє діло. У багатьох українців я бачив її в руках, при чому не раз прийшлось чути похвалу на адресу її «редакторів» за те, що вони і в тих умовах працювали все ж таки на користь української справи.

В нашій місії зродилась думка заснувати легальне товариство для піднесення культурного рівня й національної української свідомості серед українського населення. Це завдання проектувалось здійснити за допомогою т-ва «Просвіта», членами якого мали б бути не тільки «русини» з Закарпаття, але й українці з усіх інших земель.

Після відповідних заходів удалось дістати згоду народного комісара Авг. Штефана підтримати цю ідею в урядових кругах та сприяти тому, щоб статут т-ва «Просвіта» затверджено. Більше того, А. Штефан згодився бути особисто членом Т-ва. Окрім нього свою згоду бути членами-фундаторами «Просвіти» дали ще два «русини» — д-р. Г. Стрипський і д-р. Єв. Підгаєцький. Інші фундатори — це були співробітники дипломатичної та військово-санітарної місій — наддніпрянці й наддністрянці. Фундатори «Просвіти» в числі 13 осіб відбули в помешканні нашої місії установчі збори з участю народного комісара Штефана. Т-во намічало дуже широкий план діяльності. Оригінал прийнятого статуту «Русько-українського т-ва «Просвіта» підписали: Августин Штефан, д-р. Гіядор Стрипський, М. Шаповал, Мих. Шраг, В. Сікевич, Іван Флюнт, д-р. Данило Лалків, Олександр Бачинський, Іван Стасів, Остап Гамерський, Володимир Ульванський і д-р. Євген Підгаєцький. Та розвиток подій на Угорщині став на перешкоді здійсненню проектованого плану культурно-національної та й громадсько-політичної праці серед закарпатських «русинів». Зрештою, я особисто сумнівався, щоб мадярський радянський уряд взагалі легалізував діяльність національно-української «Просвіти».

* * *

Було б, на мою думку, дуже інтересним, коли б хтось докладніше зайнявся закарпатсько-українською журналістикою. З тих часів я не маю потрібних даних, щоб освітлити цю справу хоч би в загальних рисах. Однак, деякі матеріали з доби 1919 р. випадково в мене збереглись і вони дають змогу пригадати дещо про періодичні видання «Руської Країни».

В Ужгороді виходила тижнева газета «Руська Краина», яка з початку 1919 року зазначала «Годъ изданія XX». Газета ця була органом о. Авг. Волошина [313]; вона лояльно ставилась до угорської держави, але обстоювала право «руського» народу на свою культуру і мову. Для характеристики способу писання наведу тут маленький уривок із передової статті «Руськой Краины» з дня 5 лютого, 1919 р., т. є. вже після революції в Австро-Угорщині. Стаття носила назву «Свобода» і трактувала питання про те, як треба розуміти свободу і як нею слід користуватись, причому аргументація походила головно із святого письма та від Божої волі. Наприкінці статті писалось:

«...хотяй таже земля не есть райомъ для человѣка, но опять однако отъ насъ зависить, чтобы не сталася для насъ пекломъ черезъ злое употребленіе свободы, ибо красти, забивати, гнѣватися, грѣшити противъ Бога й ближнього, нападовати на церков истину и слуговъ Божіихъ, то свобода діяволска есть, то робить сатаны и слуги его, христіанска же свобода есть: добро творити и законам повиноватися... Братя русины, сія христіанска свобода должна запановати между нами и вкоренитися во громадах наших, діяволску же свободу выверечи и выкыряти треба изъ нашой руськой краины, бо діяволска свобода лише ганьбу намъ приносить перед другими честными народами й во бѣду и пропасть бы насъ повели, отъ чего «сохрани насъ Боже твоею благодатію».

В тому ж самому числі Ирней Легеза у своїй статті «Мысли о будучности Руськой Краины» пише таке:

«Кто забывъ руську бесѣду, хоть якъ теперь указуеся русиномъ, якъ фарисей, тотъ не може быти искреннимъ вождьомъ, бо серце его не руське, народъ знае тыхъ вождовъ, котрѣ за часовъ гнета робили для него, котрѣ писали въ руськѣ новинки, издавали учебники и молитвенники, котрѣ заложили кредитну кассу и торговлю, котрѣ всягды защищали русина. Нынѣ, когда чиновники поставляются, внимайте панове Руськоѣ Краины, выберайте такихъ, котрыхъ не сан, но чувство веде до Руськой Краины».

Газета ця іноді дуже в різких висловах виступала проти всяких насильств мадярської адміністрації, зокрема боронила учасників з'їзду представників Закарпатської України, який відбувся 21 січня 1919 р. в Хусті і в якому, між іншим, брав участь і редактор «Рус. Кр». о. В. Желтвай.

В травні міс. почала виходити в Будапешті газета «Ruszka-Krajna» як орган народного комісаріату «Руської Країни» і центральний орган «руської соціалістичної партії». Видавалась вона мадярською мовою і, в дійсності, лише по назві своїй мала нібито щось спільне з «Руською Країною».

В середині квітня в Мукачеві стала виходити «Руська Правда». Це також було урядово-совітське видання, але «руською» мовою. Перші чотири числа вийшли в Мукачеві, а п'яте вийшло вже в Будапешті (мало появитись в червні, але в тому числі було стільки помилок, що його затримано й видано другим виданням лише 14 червня). Видання перенесено сюди через те, що «Руську Країну» вже займали чеські й румунські війська. «Руська Правда» виходила з підзаголовком «Политична тыждньова газета». Газета ця видавалась також «язичіем», як і «Руська Краина» Волошина; вона була писана плутаним правописом, хоч сам же комісар Штефан видав був декрет про заведення нової транскрипції без «ъ» та з уживанням українських «і», «ї», «є», «г». У двох числах газети (ч. 2 з 19 квітня і ч. 4 з 3 травня) поміщена була, між іншим, стаття під назвою «Украинцѣ: неприятелѣ наші». Стаття була звернена головно проти братів Бращайків.

«Братя Бращайкови, — писала газета, — *собрали много тисячъ коронъ одь зведеныхъ людей. Еднъ Бращайко бивъ касьромъ сихъ грошей. Сесь панъ ганьбився ожѣ онь с русиномъ, зато прозвище свое змадярізовавъ на Байора. Сесь Юлій Байор-Бращайко бывъ фишкаликомъ, (адвокатом) у Хустѣ, обфалшивъ урядное письмо»* і т. д. в цьому дусі.

Переходячи від справ локальних до загальноукраїнських, газета писала далі:

«У великой Украинь вже є народна влада, бо тамъ большевизмъ высвободивъ уже украинський народъ помочію Россяновъ. На куртый часъ протиставить ся лише у Галичинѣ націонализмъ, што го купили великі пани и богачі. Такъ якъ соединилисмося съ Россійскимъ роботничимъ народомъ, такъ соединимеся и мы съ украинскими братями. Но соединимеся и изь цѣлымь світомъ. Чекайте еще братя! Якъ великоруські братя высвободять бѣдныхъ галицькихъ украинцевъ, соединимеся съ ними, а не съ тыми, што хотять съ украинського народа кожу здерти».

Але фігури братів Бращайків, видно, не дають спокою авторові статті, бо він знову вертається до них і пише:

«До теперь нѣмо терпілисме газдоване й шахрайства братей Бращайковыхъ, бо мы и самі были немочными. До теперь и в Руській Краинѣ пановали надъ народомъ буржоазіе и други великі паны, але одъ теперъ вже не будемс терпіти, штобы они и надале давили нашъ народъ».

І автор на кінці своєї статті на адресу їх посилає загрозу:

«Съ силовъ диктатуры хусниме на непріятелѣ народа й вшитких поставиме идъ революційному судові».

Видно, що автор цієї статті хотів під формою «революційного» виступу перевести звичайну інтригу проти Бращайків чи помститись за їхню українську політику, знаючи, що їм трудно буде боронитись.

Продовженням «Руської Правди» була «Русько-Українська Правда», якої вийшло тільки два подвійних числа (ч. 6–7 з 28 червня і 8–9 з 3 липня). Сам підзаголовок цього видання «Просвітно-політична тижнева газета» вказував на зміну характеру того видання. У двох останніх подвійних числах «Русько-Української Правди» ясно помітний вплив д-ра Г. Стрипського, який дуже інтенсивно використовував цей орган комісаріату для культурно-освітніх цілей. Помітна була його ближча участь у виданні також і в тому, що мова її стала значно кращою.

Загалом можна б сказати, що поза «революційною» фразеологією комісаріат «Руської Країни» доволі енергійно працював для культурного й економічного піднесення своєї країни. Між іншим, на історично-філософічному факультеті Будапештського університету засновано катедру «руського языка». З професором на цій катедрі д-ром Ал. Бонкалом довелось мені познайомитись. Само собою, що тодішні умови примушували його бути цілком лояльним до совітської влади. Із розмови з ним я бачив, що він не плутається «між трьома соснами» і зовсім ясно й точно відрізняє терміни «руський», «русскій» і «російський». Студіював він, між іншим, також і в Петербурзі; знав російську й українську мови і прекрасно знав різницю між ними. Проф. А. Бонкало оголосив був курс української граматики. Ми подарували проф. Бонкалові деякі новіші видання щодо української справи, але не могли, на жаль, добути для нього інших матеріалів та наукових праць, які він потребував для своїх викладів і студій.

Глибоке враження зробив на мене концерт, який улаштував «русько-український» комісаріат 19 червня. Його офіційна ціль була зібрати кошти на користь «Руської Червеної Гарды», але в дійсності був це пропагандистично-маніфестаційний національний концерт «русинов». Активну участь в ньому брав комісар Авг. Штефан, який виступив з довшою промовою; виступав Гіяд. Стрипський з промовою-рефератом; виступало кілька артистів-музиків і співаків. Але центром усього цього святочного концерту був виступ співачки Андреї Таланковичівної. Вона сама була родом «русинка» (мабуть, була дочкою священика), але настільки вже була змадяризована, що ледве вміла говорити «по-руськи». Слова «руських»

пісень для неї написані були по-мадярськи; вимовляла вона ці слова далеко не бездоганно. І все ж таки, коли полились звуки «русинських» народних пісень, то всі ті дефекти самі собою зникли; було тільки чути щиро українські мотиви й правдиві українські слова: «Полюбив я дівчиноньку, а дівчина мене» або «Коли мене, любко, любиш, не кажи нікому, бо то люди порозносять, як вітер солому».

* * *

Невдоволення совітською владою перейшло в отверте повстання. 24-го червня почалось повстання в одній із касарень; до нього прилучилась військова школа. На вулицях Будапешта почалась стрілянина. Дня 25-го червня, сидячи у себе в покої, почув я крики і виглянувши у вікно, побачив на набережній і на мості через Дунай натовп людей, які когось вітали, махали хустками; за якийсь час перед моїми вікнами плили вниз по Дунаю три монітори з національними прапорами на човбах і червоними на кермах. Вони плавно проплили до готелю «Гунгарія» («Совітський Дім»); спинились якраз проти готелю коло протилежного берега й пустили п'ять гарматних стрілів просто до вікон тієї кімнати, де урядував Беля Кун. З берега безладно стріляли на монітори з рушниць та кулеметів, але оковані панцирем монітори спокійно повернулись, поплили далі вниз по Дунаю.

Боротьба тривала два дні, а закінчилась поразкою повстанців. Однак це був грізний симптом, бо це було лише виявленням того настрою, який опанував усю країну, в тому числі й частину робітництва.

Будапешт і далі переживав голодні дні; ми все ще годувались переважно «sówietgemüse», т. є. вареною капустою з поганим соусом. Селяни продовжували бойкотувати Будапешт і вороже ставились до большевицької влади та її господарської й політичної чинності. В липні місяці почались навіть одверті селянські повстання, причому в деяких випадках селяни мали й гармати. Чекісти та карні відділи мали багато роботи з цими повстаннями селян.

В самому Будапешті також почались арешти; ширились чутки про десятки й сотні постріляних чекістами по склепах (це, як потім виявилось, були дуже перебільшені чутки). Потягли якось до «чека» і голову нашої військово-санітарної місії полк. Сікевича та його сина-кадета, підозріваючи в ньому скритого російського генерала-монархіста й контрреволюціонера; довелось негайно інтервеніювати в комісаріаті, бо в «чека» могло статись усе.

На фронті знову справи мадярів погіршали. Угорщину окружено зі всіх боків: чеська армія вже з'єдналась на півночі з румунською; далі стояла сербська, а від сторони Австрії замикали круг відділи антантського війська.

До нас не доходили газети й вісти з-за кордону, бо Угорщина була ізольована від зовнішнього світа. Джерелом моїх інформацій про становище на Україні був переважно комісаріат закордонних справ. Я періодично ходив до Пора і затівав з ним балачку, під час якої на здогад говорив про яке-небудь чергове селянське повстання в Таращанщині або десь в іншому місці; тоді Пор починав доводити що там, де я вказував, ніякого повстання нема, а хоч і було повстання там-то й там-то, так воно, мовляв, уже задушене. Іноді я не згоджувався з тим, що повстання задушено, а він те признавав. Так я й довідувався цим контрабандним шляхом, про деякі події на Україні.

На початку липня рішив я поїхати до Відня. Перед моїм від'їздом наша розвідка донесла, що угорський уряд жде з України якихось «послів». Я думав, що з приїздом цих «послів» чи заступників радянської України нам відмовлять права представництва УНР. Чекав, поки вони появляться, щоб вияснити становище своєї місії, але вони чомусь не їхали, хоч мали бути у Будапешті ще в кінці червня. Отже, не став я далі їх чекати й виїхав до Відня, умовившись з М. Шрагом, що в разі приїзду «послів» з України він мене про це повідомить шифрованою телеграмою. Виїхали ми з урядовцем Стасевим та своїми родинами 22-го липня; прийшлось зазнати всіх приємностей виїзду з країни, яку щільно замкнено й блоковано.

За якийсь тиждень одержав я телеграму від Шрага, що «посли» прибули до Будапешта. Не знаю, з якої причини у нас не було на паспортах поворотних віз. Пішов Стасів до угорського радянського представництва у Відні, щоб узяти там поворотні візи, але йому відмовлено. Рішив я, що не хочуть назад пускати з огляду на приїзд з України радянських «послів», пішов сам до леґації, щоб в тому переконатись або дістати візи. В цей час замість попереднього угорського представника Чобеля, якого Австрія просила забрати через його нелояльну поведінку, новим представником був П. Аґоштон. Мене надзвичайно здивувало поводження Аґоштона, коли я до нього прийшов. Насамперед я помітив у нього прояв радянського патріотизму, якого він не виявляв у Будапешті; потім не міг зрозуміти причини його заяви про те, що ніякого українського представництва у Будапешті він не знає, хоч ми з ним зустрічались навіть на вечері, коли приїздив Винниченко. Я просив його зателефонувати до Будапешта і справу вияснити; він це зробив, побалакав з Куном і поставив нам візи. Отже, виходить, що нас назад пускають, але це ще більше заплутувало положення, бо невідомо було, з якою метою нас пускають.

По приїзді до Будапешта я довідався, що приїд «послів» є якоюсь напівсекретною справою; вони тим часом, як донесла наша розвідка,

одержали великі гроші й окремий вагон та виїхали на протирумунський фронт для підтримання духа в армії й формування окремих українських відділів червоної армії.

Пішов я, звичайно, до Ерна Пора перевірити свої інформації. Коли я сказав, що знаю про те, що з України прилетіли «посли» (про те, що вони не приїхали, а прилетіли я догадувався тільки), то Пор навіть похвалив нашу розвідку. На моє запитання він сказав, що це нічого не міняє в нашому становищі і що наша місія може й далі функціонувати.

Отже, ці посли були якраз тими «українськими старшинами», яких пізніше втоплено в Дунаї з наказу Белі Куна. До мене кілька разів звертались люди з різних українських кругів з проханням висвітлити цю загадкову історію з двома українськими старшинами, які трагічно загинули в Дунаї *. Про цю справу знаю з різних джерел: 1) нашої розвідки серед комуністичних кіл Угорщини, 2) заяв, які зложив у канцелярії нашої місії один чоловік, що стояв близько до мадярської чеки і 3) із публікацій, які появились після повалення радянського представництва в мадярській і німецькій пресі.

Уся ця справа представляється не так таємничою, як просто темною, в якій бракує заяви самого Б. Куна чи взагалі тих, що втопили обох цих «послів». Таким чином мені відомо тільки дещо і далеко не все. Знаю, що в липні місяці до Будапешта прилетіли дві особи, із яких один називався «Єфімов» (прізвища другого не пригадую вже). Цей «Єфімов» був, без сумніву, жид і походив із України; другий був нібито росіянин. Після того, як вони пробули деякий час на фронті, їх на приказ Куна привезено до Будапешта. Тут їх у «Совітському Домі» допитували чекісти, а потім з наказу Куна їм повішено каміння на шиї й кинено в Дунай. Після перевороту новий уряд досліджував цю справу і ті обидва трупи витягнено з Дунаю. Чи були це «українські старшини», певно не знаю, але дуже сумніваюсь, щоб це було так. Що вони робили на Угорщині, також точних інформацій не маю, але говорено мені, що їх арештували з тієї причини, що підозрювали їх у веденні контрреволюційної пропаганди в зв'язку з формуванням українських відділів. Мені відомо, що ці особи зносились шифрованими телеграмами з Харковом, т. є. мали шифр «українського радянського» уряду. Це нібито свідчило про те, що вони справді були «послами» того уряду. Але оповідали мені й таку версію, яку нібито мадярські комуністи вважали за правдиву: при переїзді справжніх

---

* Навіть уже 1928 р. в зв'язку з арештом Белі Куна у Відні звертався до мене в цій справі представник «Союзу українських старшин» і просив її вияснення.

«послів» Раковського через територію, зайняту військом Директорії, тих справжніх «послів» піймано; від них взято всі документи й шифри та їх постріляно, а замість них послано агентів Петлюри. Про всю цю історію з фальшивими «послами», на думку угорських комуністів, знав і я, а ці «посли», що були нібито в дійсності агентами Петлюри, працювали за моїми вказівками й за моєю матеріальною підтримкою з метою розвалити мадярську червону армію і тим сприяти поваленню радянського уряду.

Знаю, що цей уряд вселив до того готелю, де ми жили, двох дівчат-агентів з метою так чи інакше влізти до мене (одна із них хотіла бути учителькою мого сина) і вивідати, що я роблю; чи маю зв'язок з «послами». Знаю, що відношення до нашої місії з боку мадярського радянського уряду в останній період його існування змінилось на явно холодне, якщо не просто вороже. Нарешті мене поінформовано, що коло 10 серпня у Будапешті мали зробити «алярм», під час якого мали напасти на нашу місію, а мене особисто мали «пустити в расход».

До того часу радянський уряд Угорщини не втримався, бо внутрішнє становище й зовнішні фактори поклали кінець його існуванню вночі 31 липня.

В процесі проти комуністів, який відбувся після повалення радянського уряду, фігурувала й справа втоплення «двох українських старшин», але ближчих подробиць про це не подано, бо, мабуть, і не встановлено.

Оце все, що мені відомо про історію з тими нібито «українськими старшинами». Додам тільки, що нічого спільного із ними я не мав і про справжню мету їхнього приїзду на Угорщину не знаю.

У другій половині липня стан мадярської червоної армії був настільки безнадійний, що для всіх уже було очевидним, що «диктатурі пролетаріату» на Угорщині приходить кінець. 20-го липня румуни почали офензиву. Їм ставили спротив, здається, тільки «ударні батальйони», сформовані з російських полонених. Один російський старшина, який чудом урятувався, оповідав мені пізніше, що два куріні росіян відбили були наступ румунів і прогнали їх за р. Тису та, переслідуючи румунів, перейшли на другий бік ріки. Коли росіяни були вже на другому березі, то кілька мадярів сіли до човна й поплили на цей бік ріки, а другий човен вони пустили вниз по річці (було всього тільки два човни). Це зроблено навмисне, щоб росіянам не було повороту назад. Лише дуже невелике число москалів якось перебралось назад, а решту румуни винищили.

Фронт був зруйнований. Большевицька влада не мала більше в себе сили. Пізнім вечером 3-го липня повідомили мене, що Беля Кун з товаришами має тікати з Угорщини. По наказу з Відня австрійський посол дав їм візи на в'їзд до Австрії і вони всі окремим потягом виїхали до

Відня. Здається, що втікачів хотіли захопити по дорозі чи навіть у самому Будапешті, але голова італійської місії підполков. Романеллі не допустив до того. Так скінчився період «диктатури пролетаріату» на Угорщині.

1 серпня утворився новий (уже третій за час мого перебування на Угорщині) уряд на чолі з с.-д. Пайдлем. Замість комісарів знову з'явилися міністри, а замість «радянської» знову стала «народна» республіка. Цей новий уряд утворився із провідників професійного робітничого руху та соціал-демократів. Знову вернув до свого уряду міністра Е. Ґарамі; бувший голова ради народних комісарів А. Ґарбой став міністром освіти, а бувший комісар П. Аґоштон став міністром закордонних справ. Цей уряд проіснував усього кілька днів.

Не пригадую вже, на яку нараду мав я їхати до Відня на початку серпня. Пішли ми з М. Шрагом 4-го серпня до нового міністра; з одного боку з візитом, а з другого попросити «laisser-passer»* для мене. Помітна була якась порожнеча й бездіяльність у міністерстві. Нас прийняв міністр Аґоштон з надзвичайною увагою й цілком по-товариськи; вже коли ми хотіли йти і, стоячи, докінчували балачку, міністр Аґоштон цілком свобідно сів собі на стіл і, так балакаючи, несподівано заявив, що він трохи розуміє по-українськи, бо знає словацьку мову. Я спитав Аґоштона, які є перспективи нової влади; на це відповів він, що не певен, чи буде існувати ця влада до вечора того дня. Яка різниця між цією останньою моєю розмовою з П. Аґоштоном (1926 р. він умер на еміграції) і тією моєю балачкою з ним, коли він був радянським послом у Відні! П. Аґоштон знав, очевидно, стан справи, бо та влада дійсно скінчила своє існування вечором того ще дня.

Смерком 4-го серпня на площі перед пам'ятником Петефі зібрався натовп людей, які гукали «славу» був. «ерцгерцегові» Йосифові Габсбургові [314]; відбувались такі ж зібрання і в інших місцях, при цій нагоді били жидів. Цю вістку приніс нам родич нашого радника М. Шрага по материній лінії; він був також жидом і з його явно семітською фізіономією небезпечно було вже ходити по вулиці. Йосифа проголошено не то намісником короля, не то правителем Угорщини, яка стала називатись знов королівством.

Як голова держави Йосиф при значив 7 серпня новий уряд на чолі з Іштваном Фридрихом; міністром закордонних справ призначено генерала Танцоша, бувшого воєнного аташе при австро-угорському посольстві у Петербурзі. Один галицький старшина, бувший австрійський офіцер, зайшов до мене і повідомив, що він служив колись у полку, яким

---

* Laisser-passer *(фр.)* — перепустка. — *Ред.*

командував ген. Танцош, що вони добре між собою знайомі і навіть говорять між собою «per du»* та що Танцош (говорив зовсім добре по-російськи) виявив цілковите розуміння наших стремлінь до створення своєї держави та висловив симпатії для нашої боротьби. За десять днів призначений Йосифом кабінет міністрів частинно змінився, причому міністром закордонних справ призначено Ловасі.

Але за два тижні знову прийшла зміна уряду; на цей раз уже значніша, бо Йосиф мусів під пресією Антанти уступити зі становища голови держави. Новий кабінет проіснував три місяці. Протягом цього часу в цілій Угорщині й зокрема в Будапешті відбувався процес «контрреволюції» і притому ще в умовах окупації країни чужою військовою силою.

Румуни без боїв, залізницею приїхали майже до самого Будапешта в серпні місяці та зайняли його. Прибула також невелика мадярська національна армія, яку організував адмірал Хорті [315] у Сегедині на території, занятій чужим військом. Ця невелика армія не могла, звичайно, ставити серйозного спротиву окупантам; отже панами положення були румуни. Старшим заступником цивільної румунської влади був міністр Діаманді, бувший посол Румунії в Петербурзі.

Румуни мстились на мадярах за всі шкоди, які зробили їм колишні союзники мадярів — німці під час окупації Румунії армією Макензена. Трудно сказати, чого тільки не вивозили румуни з Угорщини. Вдень і вночі із Угорщини до Румунії їхали великі потяги, наповнені найрізнороднішим майном. Особисто мені довелось бачити сцени грубого насильства румунських вояків і старшин над мирним населенням; бачив також, як румунські старшини більш ніж некоректно (висловлюючись делікатно) поводились із чужим майном, зокрема по магазинах.

Заведено обмеження громадянських свобод та строгу цензуру. Румунська цензура не хотіла дозволити видання Українського Пресового Бюра «Die Ukraine», а також роблено різні труднощі нашій військово-санітарній місії в її праці. Щоб урегулювати ці справи та окрім того добитись дозволу покористуватись прямою сполукою між Будапештом і Букарештом для зносин з тамошньою місією УНР, поїхав я на побачення з міністром Діаманді.

Переборюючи різні перешкоди, які робили по дорозі відділи румунських вояків та військова охорона при готелі, де примістився Діаманді та його канцелярія, добився я врешті побачення з румунським міністром. Загалом міг би сказати, що міністр Діаманді не виявив

---

* Per du *(нім.)* — «на ти». — *Ред.*

особливого інтересу до української боротьби за державність, але виразно зазначив, що признає велику вагу боротьби українців проти большевиків і в цьому відношенні бажав нам успіху (йому довелось посідити в Петропавловській кріпості, коли большевики його арештували в Петербурзі; про цей факт він згадав у розмові). Всі порушені мною справи обіцяв унормувати; дійсно вони були позитивно полагоджені.

Я міг подати нарешті телеграму голові місії у Букарешті К. Маціївичу [316]. Було для нас великою приємністю, коли після кількох місяців майже повної ізоляції ми одержали нарешті автентичні відомості про стан на Україні, які телеграфом передав нам посол К. Маціївич.

Румуни дали нам дозвіл переправляти військовополонених через заняті ними території.

Наше Пресове Бюро почало видавати своє інформаційне видання. Румунська цензура надзвичайно суворо ставилась до цього видання, так що завідуючому тим Бюром довелось переборювати багато труднощів. Вийшло всього чотири числа «Die Ukraine» на німецькій мові з великими цілими плямами, що свідчили про роботу румунського цензора. Зате Пресове Бюро довший час уже після румунської окупації випускало свої бюлетені, які розсилало і до органів мадярськрї преси з метою інформувати пресу про українську справу й події на Україні.

Один дрібний факт занотую тут. Раз якось старший кельнер приніс до нашої канцелярії для оплати рахунок за вечерю з вином, цигаретами і т. д. На запит, чому він це приносить до української місії, той відповів, що напередодні вечеряв румунський старшина, який за вечерю не заплатив та казав прислати рахунок до нашої місії; притому подав число кімнати, де містилось Пресове Бюро. Він, річ ясна, мав відношення до румунської цензури і знав адресу бюро. O mores!.. *

Реакція проти комуністичного режиму виявилась в різних формах. По вулицях Будапешта ходили релігійні процесії; появилось велике число уніформованих старшин, які носили відзнаки національної армії, вишукували й виловлювали всюди комуністів та бувших функціонерів большевицької влади, яких масами замикали по тюрмах; збирали відомості про жертви «чека» й підготовляли суд над бувшими чекістами та активними комуністичними діячами; переслідували й соціал-демократів та їхню пресу.

Найбільше відчуло цю зміну режиму мадярське робітництво, яке не тільки перестало бути «диктатором», але й втратило всі соціально політичні здобутки, що їх придбало після революції.

---

* O mores!.. — O tempora, o mores! (*лат.*) — О часи, о звичаї! — *Ред.*

Дошкульно відчули зміну також і жиди, над якими знущались всюди: виганяли з кав'ярень і ресторанів, переслідували на вулицях, бойкотували, витягали з трамваїв і тут же били. Перед у цих всіх виступах вела організація націоналістів «Ebrode Magyarok» («Відроджені Мадяри»). Націоналістичні верстви й їхня на військовий зразок утворена організація йшли так далеко, що іноді не слухали нової влади та навіть виявляли тенденцію захопити її в свої руки; це їм могло б тим легше вдатись, що вони мали за собою очевидні симпатії й підтримку з боку військових кругів; коли «Відроджені Мадяри» не захопили влади, то хіба тільки тому, що ця націоналістична організація складалась у більшості із молоді та не мала сильного провідника; правда й вплив Антанти був занадто великий для того, щоб мадяри тепер знову відважились виступити проти неї.

Антанті треба було, щоб на Угорщині утворився якийсь більшеменше коаліційний уряд, який підписав би з нею мирний договір. З цією метою до Будапешта приїхав англієць джордж Клерк [317].

Після довших розмов між партіями утворився нарешті 28 листопада 1919 р. уряд на чолі з бувшим міністром освіти К. Гусаром; він склався із представників та великих земельних власників. До складу цього уряду вступив, між іншим, також і один соціал-демократ Пайор. Міністром закордонних справ лишився граф Шомшич.

Використовуючи перебування в Будапешті представника Антанти, надіслав я йому такий меморандум в нашій справі (переклад з французької):

Його Ексцеленції джорджу Клеркові, уповноваженому представникові Найвищої Ради в Парижі.

Ексцеленціє!

Беручи на уваги важні події, які мали місце протягом останніх місяців на українській території і які не припинялись і по цей день, я дозволяю собі звернутись до Вас, доводячи до Вашого відома таке:

Вже цілий рік мій уряд і його армія дарма ждуть моральної і технічної підтримки з боку держав Антанти. У лютому і березні місяці ц. р. головний генеральний штаб провадив у Одесі переговори з українським урядом, обіцяючи йому «допомогу у боротьбі з анархією і большевиками» [318].

В кінці березня ці переговори припинено через невідомі нам причини, а на початку квітня французькі війська залишили Одесу на її власну долю й волю большевиків.

В місяці червні наша делегація у Парижі одержала від міністерства закордонних справ Французької Республіки офіційне повідомлення про те, що «французький уряд вирішив послати військову місію з необхідним озброєнням на поміч армії Петлюри в його боротьбі проти большевиків»; одначе ця обіцянка не була виконана, але з другого боку підтримувано польську армію Галера [319], *якій давалась найбільша поміч.*

Результат цієї тактики був такий, що польські війська замість того, щоб іти зі зброєю, яку дістали, проти большевиків, пішли проти української армії й заволоділи Галичиною.

Те, що було з армією Галера, тепер цілком повторюється з армією генерала Денікіна [320], котра існує виключно завдяки підтримці чужоземних держав. Таким чином під кінець вересня зроблено все для того, щоб зайняти українську територію.

І в той час, коли українська армія, сильна лишень своїм ентузіазмом та позбавлена всякої чужоземної допомоги, одержала блискучу побіду над большевиками і зайняла 30 серпня Київ, армія генерала Денікіна замість того, щоб іти на північ у Великоросію, котра цілком зайнята большевиками, силою увійшла у Київ і фактично почала битись з українською армією.

Копія комунікату голови нашої Дипломатичної Місії в Букарешті, котру я дозволяю собі до цього долучити, дає правдиву й ясну картину того режиму, який заводить армія генерала Денікіна на території України.

Я вважаю за свій обов'язок зазначити, що переслідування українців і жидівські погроми, які там мають місце, відбуваються ще в більших розмірах, ніж це зазначено в цьому листі. Жертви обчисляються на тисячі. Більше того, влада Добровольчої армії палить книжки, надруковані українською мовою, зачинено українську Академію Наук у Києві, впровадивши натомість академію російську, заборонено відправляти по-українськи церковні Богослужіння та творяться інші насильства в культурному й духовому житті української нації. І все це діється у столиці України, де знаходиться управління Добровольчої армії.

Я беру на сміливість, Ексцеленціє, додати ще тут витяг із статті п. Василя Шульгина [321], уміщеної в газеті «Кіевлянинъ» [322] 21 жовтня ц. р. В. Шульгин являється одним із ідеологів денікінського руху, і вже сам по собі той факт, що йому дозволено у Києві оголошувати подібні статті, яскраво свідчить про дух і настрої Добровольчої армії та її інспіраторів.

Єдиним засобом припинити вище згаданий терор і встановити порядок на українській території є перебрання влади українським урядом і його армією. Декларація теперішнього українського уряду базується на принципах чистого парламентаризму й справжнього демократизму. З переходом влади до уряду Директорії УНР були б припинені всякий терор і погроми денікінського режиму.

Наприкінці я дозволяю собі прохати Вашу Ексцеленцію, як представника Найвищої Ради [323], вжити всіх необхідних заходів перед Мировою Конференцією [324] для захисту прав українського народу і прохати Найвищу Раду видалити армію Денікіна із території України, визнати теперішній український уряд та дати йому моральну й матеріальну підтримку до моменту встановлення порядку і скликання української конституанти.

Прийміть, Ексцеленціє, запевнення моєї високої пошани

М. Галаган,
Голова Надзвичайної Дипломатичної
Місії Української Народної Республіки.
Будапешт, 19 листопада 1919 р.

За кілька днів одержав я від сера дж. Клерка власноручний його лист, в якому він писав, що передасть мій меморандум кому слід. Цілком очевидно, що мій меморандум стану речей не поліпшив і, мабуть, лише збагатив архіви якогось міністерства.

У Будапешті підготовлявся великий процес проти комуністів. Я був дуже здивований тим, що при найбільшій пильності слідчих органів і добровольців громадян удалось сконстатувати всього лише кілька десятків випадків смерті в чекістських склепах. Думав я, що знайдуть бодай якихось пару тисяч жертв мадярської «чека», але не знайшли. Взагалі «чека» на Угорщині почала розстрілювати людей тільки після того, як піднялись одверті повстання (раніше розстрілювали грабіжників). Нічого навіть приблизно подібного до того, що творилось у Росії й на Україні.

І все-таки люта злоба охопила всіх тих, хто хоч в найменшій мірі відчув на собі не те що суворість минулого режиму, але просто яку-небудь незручність його. Навіть в робітничих колах (може й з інших причин) ширилось невдоволення та злоба проти комуністів; про дрібнобуржуазні, селянські й заможні верстви навіть говорити не доводиться: вони палали ненавистю однаково, здається, і до комуністів, і до соціал-демократів. Коли суд виніс 14 смертних присудів на комуністичних діячів, то громадяни Будапешта охоплені були якомось психозом. Люди тисячами товпились в надії добути картку на вступ на подвір'я тюрми, де мали вішати осуджених члени «кращого товариства», шукали протекцій, щоб дістати таку картку. Навіть до мене звертались мадяри з проханням, щоб я дав їм посвідку місії про те, що вони є співробітниками нашої місії; на цій підставі вони надіялись дістати право побачити, як вішають людей.

Я не хотів, про це балакати, бо гидко було мені бачити такий неприхований прояв людської чи, може, звірячої ненависті й злоби. Страшна річ соціальна боротьба. Одну її сторону довелось побачити у Києві, а другу у Будапешті. Жертвою цієї ненависті й злоби падали люди зовсім невинні.

Такими невинними жертвами лютої реакції були два редактори соціал.-дем. газети «Népszava» Беля Шомоді і Беля Бачо, яких схоплено по виході їх із редакції, завезено кудись за місто й утоплено. Сталось це вже в лютому місяці 1920 р. Це була настільки ганебна справа, що вона стала предметом уваги цілого культурного світа; проти такого дикого вчинку протестували не тільки всі соціалістичні й робітничі організації, але й видатні представники політики, науки та культури і діячі в цілім світі. На похоронах цих жертв були навіть представники декотрих місій, а австрійський уряд уповноважнив свого посла заступати його в цім

жалібнім святі. Я послав мадярським товаришам лист зі словом співчуття; притому згадав, що й українська соц.-дем. партія несе тяжкі жертви, хоч і в інших умовах та від інших чинників. Підписав цей лист не як голова дипломатичної місії, а як член УСДРП, але редакція газети помістила текст мого листа з добавком від себе, що я є головою українського посольства у Будапешті. У відповідь на свій лист одержав я від шефа головного редактора «Népszava» лист, який наводжу тут (у перекладі з французької), щоб зберегти це на пам'ять про минуле:

Пан М. Галаган, шановний посол України в Будапешті.

Дорогий Товаришу!

В імені Угорської соціал-демократичної партії і редакції «Népszava» щиро Вам дякуємо за Ваше сердечне співчуття в тяжкій втраті, яку нам спричинила трагічна смерть двох наших Товаришів, найбільше нам потрібних.

Свідоцтво міжнародної солідарності й чистота наших принципів являється джерелом наших сил у майбутній боротьбі.

Просимо Вас, дорогий Товаришу, при нагоді переказати нашу подяку українським братам і прийняти сердечні соціалістичні поздоровлення.

Будапешт, 25 лютого 1920 р.

І. Ванчак, головний редактор «Népszava».

Цілий культурний світ напав на виконавців дикого злочину, але український журнал «Воля»[325], який виходив у Відні під редакцією д-ра Піснячевського, напав на мене за те, що я висловив мадярським соціал-демократам співчуття з приводу злочину, жертвою якого впали невинні люди. Всяко буває. В кожному разі я маю сатисфакцію, що навіть п'ять років пізніше писав мені бувший урядовець місії І. Стасів про те, що т. І. Ванчак все з найбільшою симпатією сталився до українців. Коли правда, що й мій лист, посланий в часі найбільш, може, тяжкому для мадярських соц.-демократів хоч трохи спричинився до того, то я можу мати повне вдоволення, а про напади Піснячевського мушу забути. Дуже добре, коли ми придбали в особі І. Ванчака свого симпатика; мусимо цим дорожити, бо у нас так мало друзів.

Окрім уже згаданих, за час мого перебування в Угорщині відбулись ще й інші зміни в уряді та навіть і у формі державного правління Угорщини.

16-го лютого 1920 р. зійшлось Національне Зібрання, обране на підставі нової виборчої ординації. Передвиборчі умови були такі, що соціал-демократична партія зовсім збойкотувала вибори до цього Національного Зібрання і участі в ньому не брала. Національне Зібрання

потвердило, що Угорщина надалі зостається королівством, але щодо особи короля, то тут виявилась розбіжність думок: одні були за тим, щоб і надалі королями були Габсбурги, яких не хотіла допустити Антанта, а другі обстоювали свобідний вибір короля.

Тим часом постановлено, що на чолі держави має стояти «управитель» (gouverneur, Verweser *), якому належить виконувати функції короля. На цю посаду «управителя» держави 1-го березня обрано адм. М. Хорті, організатора національної армії.

15-го березня утворився новий уряд, призначений «управителем», на чолі з міністром-президентом Шімоні Шемадашем; він же провізорично виконував також і обов'язки міністра закордонних справ; 22-го квітня на цю посаду призначено графа Телєкі. Цей уряд існував коло чотирьох місяців.

Пізніше, 19-го липня новий кабінет склав граф Телєкі, який продовжував бути міністром закордонних справ.

На початку вересня на міністра закордонних справ призначено графа Чакі, того самого, який приймав мене, коли я тільки прибув з місією на Угорщину; за час урядування цього міністра я й виїхав з Угорщини.

Доводиться цілком об'єктивно ствердити, що відношення до нашої дипломатичної місії з боку всіх урядів, які настали після повалення радянського уряду, було не тільки лояльне, але навіть дуже добре. При всякій зміні на становищі міністра закордонних справ доводилось бувати з відвідинами у нового міністра і завсігди зустрічав я якнайкраще відношення до себе та до нашої національної боротьби і справи державної незалежності України. Мене, як заступника УНР, не тільки приймали та охоче йшли на зустріч моїм побажанням, але й самі міністри повідомляли нашу місію про зміну міністерства. Так само, коли на становище «управителя» держави обрано М. Хорті, то вже 4-го березня одержав я на рівні з іншими заступниками держав повідомлення про цей акт з проханням подати це до відома уряду УНР. Всі міністри, яким я складав візити, відповідали на них, а міністр-президент і міністр закордонних справ Шімоні Шемадаш був навіть настільки уважний, що особисто передав мені свій візитовий білет і тим у великій мірі підніс наш престиж в очах усіх тих, через руки яких ішла до мене його картка, і взагалі тих, які про цей факт довідаються.

17-го травня прийшов представитись мадярський старшина, призначений для з'вязку з нашою місією, подібно як це було й з іншими місіями.

---

* Gouverneur *(фр.)*, Verweser *(нім.)* – управитель. – *Ред.*

За післярадянського режиму прийоми стали відбуватись надзвичайно святочно: у розкішних залах королівської палати, з швейцарами у національному одязі, звуками дзвона, прислугою в червоних одягах та білих гетрах і т. д. Допасовуючись до цих урочистостей, доводилось уже тепер їздити на прийоми в блискучому циліндрі, а не ходити пішки у солом'яному капелюсі, як то було за радянського режиму. Різниця була велика і не дурно ж мій радник М. Шраг, їдучи зі мною на один з таких візитів, філософував по дорозі на тему про «превратности судьбы», нагадуючи мені, як нам раніше доводилось ходити до комісаріату закордонних справ, прибираючи по змозі зовнішній вигляд «інтеліґентних пролетарів».

Після повалення радянської влади на всіх російських полонених падало підозріння; їх а ргіогі вважали за симпатиків большевизму і посадили до концентраційних таборів. Само собою, що в тому числі інтерновано й українців, оскільки їх уважали за росіян. Після відповідної інтервенції появився приказ про те, що всіх тих полонених і взагалі громадян, які будуть мати наші паспорти, не мусять брати до таборів і що вони можуть вільно проживати на Угорщині. Поліційні органи по цілій державі вишукували бувших російських полонених і всіх українців посилали реєструватись у нашій місії.

Знов почався навал людей у нашій канцелярії. Приходили бувші полонені у великому числі, але чимало було й «одесистов» та інших «земляків», яких становище було подвійно погане: по-перше, їх уважали за росіян, а по-друге, вони були жиди. Явився, між іншим, і той, що за большевицької влади вимагав вернути йому посвідку іспанського консулату та казав, що український паспорт нічого не вартий. Тепер просив продовжити цей та ще й видати паспорти всій його родині. У канцелярії не хотіли цього зробити; він прийшов до мене. Я нагадав йому колишні його слова, звернені до мене, а він у відповідь на це заявив: «Ґасподін консулат, ізвініте мєня, я же бил тагда дурак». Нічого не лишалось іншого як висловити задоволення, що він порозумнішав, та задовольнити його прохання.

Ще й інший цікавий випадок пригадую собі із того часу. Прийшов за паспортом один бувший полонений, але йому паспорту в канцелярії не могли виставити, бо не мав він належних документів. Попросився до мене. Взяв я його документ і дивлюсь: справжній большевицький документ з підписом і печаткою російської большевицької місії. За такий документ негайно саджали тоді за дроти в табор. Документ виставлений був на ім'я (приблизно так): Йван Федоров Соловев. Питаю, як його ім'я, каже: «Семен!» «А по-батькові як?» — «Петрович!» — «А як прізвище?» — «Чого?» — «Прізвище, — питаю, — як?» — «Яке прізвище? По улишному тобто як, питаєте?» — «Та, ні, — кажу. — Хвамілія як?» — «А, хвамілія:

Горбенко!» — «А тут, — кажу, — у документі написано: Йван Федоров Соловев. Що ж це значить?» — «Та я неграмотний!» — відповідає. Запитав його, де він добув той документ. Вияснилось, що приїхав він до Будапешта без жодного документу; тут йому пояснили, що його без документу арештують; тоді став він розпитуватись, чи не продав би йому хто якогось документу, і натрапив на якогось бувшого полоненого москаля, який й продав йому отой большевицький документ за 25 корон. Пояснив я йому, що цю посвідку тепер небезпечно носити з собою і що вона вже нікуди не годиться. «Не годиться, — каже Горбенко, — порвать її!» І він тут же її подрав на шматки. «Отак, — кажу, — краще, бо інакше посадили б за дроти, як комуніста!» Горбенко рішуче на це зареагував: «Який я комуніст? І в красну армію не схотів іти. Разів сім приходили. Я в хазяїна работав, хароший такий хазяїн, мадяр сам. Прямо гнали в красную армію. А я, кажу, не хочу. Ідіть ви к ... матері!» Я не витримав і усміхнувся; інші члени місії, які були тут, також усміхнулись. Горбенко думав, мабуть, що ми сумніваємося в тому, що він так дійсно сказав тим, які його тягли до червоної армії; він ще раз рішуче потвердив: «Їй богу, так і кажу: ідіть к ... матері!» Я поспішив запевнити його, що ми йому цілком віримо, аби тільки не говорив більше таких слів у «присутственном мѣстѣ».

Із розпитувань вияснилось, що він українець з Воронізької губернії. Я хотів перевірити, наскільки він свідомий своєї національності. Кажу йому, що ми видаємо паспорти тільки українцям, а росіянам не видаємо і тому, мовляв, трудно рішити, чи можна йому видати, бо він з Вороніжської губернії. «От тобі й на! — відповідає Горбенко. — А я ж хто?» — «Не знаю, — кажу, — може, руський... у вас там руські живуть». — «Та який же я руський? Правда, і вони живуть у нас. І в нашому селі живуть — ми так на горбку живем, а вони внизу.Тільки у них і хати не такі, і живуть вони не по-нашому: оддѣльно вони живуть і ми оддѣльно. Наш парубок зроду й не ожениться на кацапці, а котра наша дівка за кацапа вийде, дак усе село сміється з неї». Я вже більше не розпитував Горбенка, бо був цілком задоволений. Хоч він і не мав ніякого документа, але трудно було сумніватись в тому, що він є природніший «хахол» і я сказав видати йому паспорт. «От і харашо, — зауважив Горбенко. — Тепер буду знать, куда обращаться. Свої люди завсєгда поможуть. Так, кажете, ми тепер уже українці? От і харашо. Досюданнє». Я, звичайно, поставив тут фіктивні ім'я, отечество й прізвище мого колишнього клієнта, бо не знаю, де він і що з ним. Але цю розмову переказав докладно.

Члени військово-санітарної місії їздили по таборах інтернованих та списували інтернованих українців; потім ми їх звідти звільняли. Бувші редактори «Червоної України» також були арештовані. Мої заходи, щоб

їх звільнити, не давали позитивних наслідків. Пізніше виявилося, що претензію на «опікування» ними заявив Біберович, як заступник УНР. Можна догадуватись, як він ними «заопікувався». Вже коли я виїхав з Будапешта, прийшла з міністерства вербальна нота з дня 13 вересня у відповідь на мою ноту з 10 травня, в якій пояснювано, що їх арештовано як «небезпечних большевицьких агітаторів»; на кінці вербальної ноти додано: «Вони є громадяни Східної Галичини (Західної України)». Біберович добре «заступав» інтереси «своїх» громадян.

При всьому доброму відношенні до нашої місії з боку мадярського уряду були дві обставини, які трохи ускладнили були ці добрі наші відносини. Треба сказати, що з літа 1919 р. Микита Шаповал, який з'явився до Будапешта і жив разом з нами, став секретарем нашої місії. Розуміється, що ніякої потреби в його секретарюванні у нас не було; та й не міг він, звичайно, виконувати ці функції, хоч би й хотів. Але партійний товариш Шаповала, наш радник Шраг, став говорити, що у Шаповала вже мало грошей і що треба йому якось допомогти. Написав я до уряду УНР, щоб його призначили формально на посаду секретаря місії, тоді я йому міг би платити.

Так і зроблено. Всі, розуміється, добре знали, що се звичайна собі синекура, легалізація постійної допомоги. Але назовні всеж-таки виходило, що Шаповал став членом нашої дипломатичної місії. Це спричинило невеликий демарш з боку угорського міністерства; думаю, що тут мають свої «заслуги» й деякі «брати». Фактом було те, що одного разу із міністерства приватною дорогою дали мені до зрозуміння, що перебування Шаповала на посаді секретаря місії не дуже бажане. Як мотив подано було те, що свого часу Шаповал як то, кажуть, «пришел в телячий восторг» від совітського ладу на Угорщині й набалакав дуже багато зайвого перед співробітником «Pester Lloyd».

Я вже не пригадую собі, чи сказав я про це Шаповалові, чи він і сам зрозумів те, але він у жовтні місяці 1919 р. виїхав з Угорщини на Чехо-Словаччину. За якийсь час виїхав до Відня М. Шраг і більше до нас не вертав.

А тим часом угорське міністерство повідомило нас, що на австрійському кордоні при спробі перейти із Угорщини до Австрії вбитий бувший мадярський чекіст Самуелі [326], причому в його кишені знайдено український паспорт, виданий нашою місією й підписаний Шрагом. Я попросив міністерство показати мені той паспорт in natura; урядовець міністерства приніс мені паспорт і ми всі перелякались, що паспорт виданий був дійсно нашою місією. Наш аташе І. Флюнт, який писав звичайно паспорти, не міг пригадати собі обставин, при яких був виданий той паспорт, виписаний на ім'я якогось українського громадянина,

німця з Херсонської губернії. Фотографія була приліплена комісара Самуелі. М. Шраг потім листовно пояснив, що він не міг знати, що той німець є в дійсності чекіст Самуелі, а фізіономії останнього він, мовляв, не знав. Нічого певного встановити не можна було. Всі пояснення І. Флюнта й М. Шрага я подав до відома міністерства, яке не було, видно, цілком задоволене ними, бо ще раз нарікало на Шрага й писало, що він не міг не знати фізіономії Самуелі, бо його портрети дуже часто появлялись підчас совітського режиму. Ця справа так нічим і кінчилась *.

Потім мені переказали з міністерства, що до мене особисто міністерські чинники ставляться з повним довір'ям, бо вони в архівах знайшли й познайомились з тими нотами, які я, мовляв, так відважно писав тоді до всесильного Белі Куна. Отже, виходить, що я непогано зробив, коли домагався, щоб мені вернули вкрадені Михайловичем гроші, які перехопив російський большевик Берман. Ці непорозуміння відносяться до кінця 1919 р.; потім відносини з урядом були цілком добрі.

Виконуючи доручення свого уряду, передавав я мадярському урядові відповідні ноти або підносив перед ним ті чи інші питання.

Після сутички з денікінцями у Києві й залишення нашим військом Києва в кінці серпня 1919 р.[327] став наш уряд розсилати ноти з протестом проти поведінки Денікінської армії та з закликом до держав Антанти, аби вони належно вплинули на Денікіна. Притому уряд УНР взяв цілком, на мій погляд, фальшивий тон у цих своїх нотах, виставляючи себе як захисника «європейської культури» перед «большевицьким варварством». Таким чином, проблема української визвольної боротьби зовсім викривлювалась: замість того, щоб писати про те, що Україні однаково ворожі і «біла», й «червона» Росія, писалось головно про боротьбу з московськими большевиками, а про московських «реакційних єдинонеділимців» говорилось лише остільки, оскільки просилось держави Антанти про «моральну й матеріальну» допомогу та про те, щоб вони вплинули на Денікіна.

Доводилось, розуміється, передавати ті ноти уряду УНР, але я вважав себе вправі та й чув себе зобов'язаним додавати до тих нот ще й свої пояснення, які зводились до того, що для України в її боротьбі за державну самостійність однаково ворожі всі російські імперіалісти, незалежно від тих соціального характеру причин, що ділять імперіалістів росіян на різні табори. Я мав можливість переконатись в тім, що мадярська

---

* Про цю «загадкову» історію з українським паспортом у мадярського комуніста Самуелі тимчасом докладніше писати не маю охоти, хоч і маю відомості про те, як ця справа була аранжована.

політична думка й урядові чинники значно краще розуміють таку іменно постановку нашої національно державної проблеми, ніж ту її постановку, яку уряд УНР формулював у своїх нотах.

Ще пригадую собі, як мені доручено було порушити перед угорським урядом справу «Чорноморсько-балтійського Союзу» [328]. Я вже точно не можу собі пригадати всіх точок проекту того союзу, але в ідеї цей союз мали б створити держави, які гравітують до Чорного чи Балтійського Моря. Членство в союзі визначалось тільки на підставі більшої чи меншої гравітації до одного з тих морів і зовсім не бралось під увагу національно-політичних взаємовідносин між державами. Коли в час візиту у міністра графа Шомшича підніс я цю справу й хотів знати його думку про той проект союзу, то відповідь його була цілком негативна, хоч і сказана у формі дуже делікатній. Досить було того, що згідно з проектом членами майбутнього союзу мали бути одночасно Угорщина й Румунія, щоб міністр скваліфікував той проект як нереальний. Натомість він питав, чому не згадувалось про Німеччину, як бажаного члена проектованого союзу, хоч Німеччина, без сумніву, гравітує до Балтійського Моря. Річ очевидна, так що більше я вже про той проектований союз ніколи в міністерстві не говорив.

Занотую тут для пам'яті відносини з представниками трьох слав'янських народів, які були тоді в Будапешті. Один українець, який вирвався з Сербії, повідомив мене, що в Білгороді й ще якомусь місті арештовано кількох українців лише з тієї причини, що вони не хотіли називати себе «русскими»; казав він, що в Сербії нема кому за них заступитись, і просив якось їм допомогти. Мав я намір відвідати сербського представника та інтервеніювати в нього в цій справі, але приватною дорогою мене повідомлено, що візита моя не є бажаною, бо Сербія не узнає ні України, ні її представників. Тоді я звернувся до сербського представника листовно, просячи його довідатися про долю арештованих українців та піднести перед своїм урядом, аби їх негайно звільнено, оскільки за ними не числиться якоїсь провини, бо ж приналежність до української нації не є жодною провиною. Не одержуючи довший час відповіді, знов я написав листа до сербського представника в цій справі; по якімсь часі цей сповістив нарешті мене, що справа вияснена: сталось, мовляв, непорозуміння, після вияснення якого арештовані випущені на волю. Один з них пізніше по дорозі на Україну заходив до мене подякувати за поміч.

З польським представництвом зносилась наша військово-санітарна місія в зв'язку з відправою транспортів бувших полонених, але між нашою дипломатичною місією і польським представництвом офіційних зносин не було. Польське представництво прибуло до Будапешта

пізніше, як наша місія; через це я вважав, що його голова гр. Шембек мав би перший явитись з відвідинами, а він думав, мабуть, навпаки. Так ми й не познайомились із ним, хоч наша й його канцелярії містились в тому самому готелі, а ми навіть жили в сусідніх кімнатах і щодня зустрічались на коридорі. Відносини не змінились і тоді, коли в 1920 р. стали ми «союзниками». В разі потреби щось вияснити відносно відправки полонених чи щось інше, до польського представництва звертався секретар нашої місії або член військово-санітарної місії.

В зв'язку з якимось непорозумінням при переїзді транспорту полонених територією Чехословацької Республіки довелось мені відвідати 4-го серпня 1920 р. чехо-словацьке заступництво. Тепер уже заступником був д-р Лейґанец. По вияснені тієї конкретної справи розмова зійшла про українську справу. На мій запит, як чехо-словацький уряд ставиться до проблеми української самостійної державності, д-р Лейґанец відповів буквально такими словами: «C'est une question très difficile á résoudre*». Я по думав тоді, що може в цім є деяка розгадка того, чому моя перша гостина ще в минулому році остала без відповіди: très difficile á résoudre. Справедливість вимагає зазначити, що на цей раз кілька днів пізніше після того, як я був у чехо-словацькому заступництві, д-р Лейґанец особисто відвідав мене в помешканні нашої місії.

Очікування правлячих кіл Угорщини, що держави Антанти не поставлять суворих умов мира, не справдились. 6-го травня одержано в Будапешті звістку про відповідь на ноту угорської мирової делегації, причому стало відомо, що раніше предложені Антантою умови мира не будуть змінені. Це було причиною до нового вибуху національного почуття мадярів. Того самого дня в Будапешті організовано величезні маніфестації проти предложених Антантою умов.

За тиждень ці маніфестації знову повторились. Особлива ворожість виявилась проти французів; найрізнородніші вирази ганьби неслись із рядів маніфестантів на адресу Франції. Всі місії чужоземних держав містились в тому ж готелі, де жили й ми. На будинку готелю маяли прапори різних держав, у тому числі й наш український. Отже, сюди до готелю «Dunapalata» прийшли маніфестанти та впродовж більше години всякими вигуками ганьби на адресу держав Антанти і особливо Франції, демонстрували свій протест проти предложених Угорщині мирових умов. З балкону свого покою я бачив, як у цей час появився коло готелю якийсь французький офіцер. Коли його побачив натовп, то зчинився та-

---

* C'est une question très difficile á résoudre. *(фр.)* — Це дуже складне питання. — *Ред.*

кий неймовірний галас, що моторошно було навіть його чути. Один момент був такий, що натовп готовий був розірвати на шматки того старшину; лише те, що був він недалеко від входу до готелю, куди й ускочив, урятували його від дуже, може, сумної долі.

Я згадував уже, що ще в кінці квітня 1919 р. Біберович дістав від уряду ЗОУНР уповноваження на окреме від нашої місії представництво. Після повалення радянського уряду він пред'явив свої уповноваження мадярському міністерству закордонних справ, нічого про те нам не сказавши.

Урядувати він почав, здається, ще за радянської влади. І раніше він працював якось незвичним для нас способом: завжди ховався від нас і, на мій погляд, ніколи не ставився до нас щиро. Я не знаю, коли й яку роль грав він раніше в українському русі і чи взагалі він до того руху коли-небудь стояв близько. Знаю, що раніше він служив десь на півдні бувшої Австрійської імперії; говорив доволі дивною українською мовою, а писав по-українськи ще чудніше.

Про початок його урядування довідались ми post factum і, хоч це зовсім неприємно нас усіх вражало, бо наочно перед чужими людьми розбивало ідею нашої соборної державності, але довелось рахуватись з цим як з довершеним фактом. У нас зберігались спочатку сякі-такі відносини з Біберовичем, який урядував уже окремо, але пізніше всякі відносини з ним і навіть особисте з ним знайомство припинилося, бо виявилось, що він повів дуже негарну інтригу проти нашої місії і взагалі виявив свою вдачу з найгіршого боку.

Чим взагалі займалось Біберовичове представництво, я докладно не знаю. Але про деякі його операції доходили відомості й до нас. Якось помилково до нашої місії принесли з пошти документи на відправлення великої партії дров до Будапешта; документи ті були адресовані для українського заступництва на Academia utca, 17, де урядував Біберович. Потім до мене поступили заяви від різних осіб про те, що заступництво Біберовича спекулює українськими паспортами та правом відправляти з Угорщини українців-полонених. Урядовець нашої місії офіційно подав на письмі заяву про те, що він особисто бачив під час побуту у Відні, в одного мадяра (директора готелю, де жив Біберович) паспорт, виданий йому заступництвом ЗОУНР. Так само наш пресовий референт подав заяву, що він бачив у жінки нашого «земляка» М. Пінтера паспорт, виданий їй тим же заступництвом.

Співробітник нашої військово-санітарної місії офіційною заявою до мене повідомляв про те, що з доручення свого шефа полк. Сікевича він їхав у червні 1919 р. до Відня з транспортом українських інвалідів,

яких відправляло туди в той час заступництво ЗОУНР; полонених інвалідів-українців було в тому транспорті, як писав він, «всего лиш кількох, а більшість це будапештанські міліонери-спекулянти, переважно мадярські жиди» (це було за большевиків). Автор заяви навіть дещо заробив на тих «інвалідах», бо одержав 500 корон за те, що переносив речі одного «інваліда», та, окрім того, продав якомусь «інвалідові» частину свого військового одягу перед тим, як вони переходили кордон.

Робились якісь махінації з візами до Австрії. Про це писав у своїй заяві Юр. Тищенко-Сірий, який був у жовтні 1919 р. в Будапешті і випадково натрапив на сліди цих махінацій; про це оповідала йому якась властителька склепу, де він купував валізку, яка, довідавшись про те, що він є українець, «в піднятому настрою почала хвалити українське посольство за його допомогу їй в здобутті візи на паспорт як українці, хоч вона й не українка». Те «українське посольство», як вияснив п. Тищенко-Сірий, «міститься на Академічній вулиці»; за свою допомогу воно бере по 500 корон.

Помимо всього цього Біберович заявив у міністерстві, що він є єдиним українським заступником у Будапешті, і просив усю кореспонденцію направляти на адресу його заступництва. На запит із міністерства мусив я виясняти, що це не є так. Він навіть почав видавати паспорти всім українцям; тут уже виявляв він себе «соборником», це давало певний прибуток, бо за паспорт брали солідні суми. Про це все свідчить така, напр., заява (зберігаю орфографію):

До Надзвичайної Української Місії.
Будапешт.

Я нижче підпьысаный Прохаю Мисію выдати мені безплатно пашпорт. Я в місяці вересні выбравъ пашпорт заступництві західної области за котрі пібрано від мене 200 корон, а за вироблене візи ческого зажадав урядовець заступництва західної области 160 корон.

Я котруй заплативъ тільки гроші всі заплативъ тіко суми зато прохаю выдати пашпорт безплатно.

Васил Есауленко.

В цій заяві все свідчить про те, що прохач не був громадянином ЗОУНР, яку заступав Біберович. Бідним людям ми давали паспорти безплатно, а у Біберовича брали з усіх солідні гроші. Це й привело зрештою до нас В. Єсауленка, який лишив у нас отой цікавий і дуже характеристичний в багатьох відношеннях документ.

Однак на цьому не обмежувались «художества» заступництва ЗОУНР та й самого Біберовича. Щоб не бути голословним, покликуюсь просто на відповідні документи.

1.

До Високоповажного Пана Голови
Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР в Угорщині.

В місяці жовтні в канцелярії Місії звернувся до мене агент будапештенської поліції з запитанням, чи я не знаю п. Маслюка і Загороди, бо він має приказ їх арештувать. Агент показав мені при тім донос і прикладений до нього примірник газети «Червоної України» з підчеркненими червоним олівцем іменами п. Банинського, Загороди і Маслюка, як учасників якихось українських зборів, котрі відбулись під час совітської влади на Угорщині.

З першого погляду на текст доносу я пізнав, що цей донос був писаний машиною до писання, на котрій я перед відділенням п. Біберовича, як заступника Західньої Области, від Дипломатичної Місії УНР сам писав і котра тепер находиться у п. Біберовича.

Шрифт машини, якою був писаний донос, я пізнав тому, що довший час на ній писав, дуже добре її знаю і що вона була старої системи, котра тепер рідко вживається і має свої характеристичні прикмети. На цей факт я звернув в той же день Вашу увагу.

Іван Стасів.
Урядовець Дипломатичної Місії УНР в Угорщині.

2.

П. Голові Української Дипломатичної Місії в Будапешті.

На заяву в Чешському Представництві про видачу візи мені, моїй дружині і дружині п. Радника Шрага заступник Чешського представництва д-р Пазурик сказав, що він видасть візи, коли Ви напишете офіціально про потребу цих віз. Опріч того д-р Пазурик заявив, що «українська місія, котра в тім же будинку поміщається», заявила, що наша місія є «самозванна і нікого не представляє, а що українську Республіку представляє вона (галицька місія Біберовича) і що наша українська місія є большевицька, цебто, що всі ми большевики». Д-р Пазурик дозволив, на мою просьбу, трактувати його заяву офіціяльно.

Секретар Місії М. Шаповал.
16 жовтня 1919.

3.

До Голови Української Надзвичайної Дипломатичної Місії в Угорщині
М. Галагана.

Дня 16.X.1919 був я в Чехо-Словацькому Посольстві з Секретарем Дипломатичної Місії п. Шаповалом і полковником Підгорним відносно віз для подорожі до Чехо-Словаччини, в яких їм раніше було відмовлено. Там д-р. Пазурик, член Ч.-С. місії, нам заявив, що він взагалі не знає, як йому ставиться до нашої Дипломатичної Місії. Він знає те, що в будинку на Академія вул. №. 17 функціонує єдине Уповноважене Представництво Української Республіки. О нашім же посольстві він знає

тільки зі слів «посла» Біберовича, що тамте посольство в готелі «Дунапалота» є самозванне, большевицьке з головою Галаганом на чолі. На то ми поставились дуже гостро, маючи на письмі офіціяльне запитання від п. посла Галагана (я звернувся до чехословацького представництва з запитанням, з якої причини відмовлено було дати візи. — М. Г.) Відповіддю було те, що візи були дані негайно, причім д-р. Пазурик вибачався, але просив на будучність вияснити ситуацію і існування двох посольств Української Народньої Республіки.

Д-р Лялков Данило.
Будапешт, дня 17/X 1919.

Я не потребую нічого додавати до цих документів. Вони надто проречисто й самі свідчать про те, як розумів Біберович свої обов'язки і завдання представництва ЗОУНР. Після всього цього не лишалось нічого іншого, як перестати подавати йому руку *.

Але, розуміється, факт розбиття «соборності» наслідком політики д-ра Петрушевича та його однодумців відбився ще й інакше на нашому положенні на Угорщині, бо цим фактом, цілком природно, зацікавилось також і угорське міністерство закордонних справ. Для освітлення цього нехай послужить нижче наведений мій лист, який я свого часу надіслав був до газети «Вперед» [329] у Львові та до журналу «На переломі» [330] у Відні. Не знаю, з яких причин мого листа не надруковано у «Вперед» (нібито через те, що дуже довгий); журнал «На переломі», що виходив під редакцією О. Олеся, припинив своє існування . Наводжу свій лист без змін.

До редакції газети «Вперед»
(журналу «На Переломі»)

Я, як мабуть багато інших осіб, одержав від д-ра М. Лозинського відпис відкритого листа його до членів Української Національної Ради; цей лист надрукований був також в цілості в ч. 7 «Волі» і в скороченому виді в ч. 115 «L'Ukraine» [331].

Все це свідчить про те, що лист д-ра М. Лозинського [332], очевидно згідно з його бажанням, став відомим серед широких кіл українського громадянства; він, без сумніву, з великим інтересом був прочитаний яко документ, який освітлює деякі моменти історії будування нашої держави на основах соборності.

---

* В кінці 1921 р. одержав я вже у Відні лист від І. Маслюка із Праги, куди він перебрався за допомогою (вже після мого від'їзду) місії УНР після 18 місяців перебування в тюрмі й таборі. В тому листі писав Маслюк, що при арештуванні йому заявили, що скоро його пустять на свободу, але, писав він далі, «лихо понесло дедектива до Біберовича і цей підтвердив свої зізнання, і то мене убило». Прекрасний зразок «заступництва», коли на «своїх» громадян доносить «свій» же заступник! Дякуючи мені за вжиті свого часу заходи для його звільнення, І. Маслюк писав, що в тому, що до всього того «причинилась галицька місія, нема жодного сумніву». Я також не маю в тім сумніву.

З цього листа я довідався, що д-р М. Лозинський, уже починаючи з 10 березня 1919 р. обстоював і тепер обстоює принцип «автономія части, але єдність зовні», що з такою програмою діяльності він приїхав 7 травня того ж року до Парижа, що він не поділяв поглядів д-ра В. Панейка [333], «якого політика була якраз протилежна актові з'єднання», і що, на його гадку, порятунок для Східної Галичини був іменно «в єдности з цілою Україною».

І тому я з найбільшим інтересом довідався би також від д-ра Лозинського, яким способом можливо було погодити з його поглядами той факт, про який я тут хочу сказати.

В межичасі між 10 березня і 7 травня м. р., а іменно 7 квітня, д-р Лозинський, як товариш Держав. Секр. Закорд. Справ Зах. Обл., контрасигнував підписану президентом Секретаріату вірительну грамоту для п. Біберовича, котрий цею грамотою уповноважувався заступати Уряд Зах. Обл. УНР при Угорському Уряді незалежно від Дипломатичної Місії УНР, яку вислав уряд Директорії і яка була офіціально принята і визнана ще урядом гр. Каролі в лютому м. р, як загально українське представництво. Трудно зрозуміти, яким чином, підписуючи уповноваження для окремого заступника Галичини, думав д-р Лозинський досягнути «єдности зовні». Цей акт, дивлячись на справу об'єктивно, можна розглядати лише як змагання до цілком протилежної цілі.

Так його очевидно зрозуміли всі ті, що в той чи інший спосіб брали участь в його виконанні; так зрозумів свої уповноваження п. Біберович; так вияснив собі той акт, як це видно з дальшого, і Угорський Уряд. На доказ цього я дозволю собі покликатися тут на деякі документи і факти, котрі з повною очевидністю доводять, що підписана д-ром Лозинським вірительна грамота не скріпила «єдності зовні», а навпаки розбила її.

У вересні місяці м. р. до мене звернувся представник Міністерства Закордонних Справ Угорщини, просячи роз'яснити йому, скільки є Українських Республік, причини існування в Будапешті двох українських представництв і характер взаємних відносин між ними.

Вислухавши мої пояснення, він просив подати до відома Міністерства офіціальним порядком копії документів, які торкаються акту злуки. Не маючи в своєму розпорядженні інших, я надіслав до М-ва лише витяги з Декларації Мирової Делегації в Парижі Найвищій Раді з дня 25 лютого м. р., підписані п. Сидоренком [334], і з ноти протесту проти окупації Поляками Східної Галичини з дня 15 липня, підписаної мін. Темницьким [335] і уповноваженим Держ. Секретаріату Держ. Секр. Бурачинським [336].

Про причини виказаного Угорським Урядом інтересу до українського представництва можна уже почасти довідатись із довжелезного листа до мене п. Біберовича з дня 27 грудня м. р. Я зроблю тут витяги з цього листа, писаного, до речі, досить оригінальною мовою та в таких деколи висловах, які могли би зробити честь хіба якомусь «фельдфеблеві», а не «майорові» Біберовичеві.

Ось, що він, між іншим, пише мені (зберігаю орфографію оригіналу):

1) «...через загальнозвістне урядування всхідно-українського міністерства взглядно директорії, не прийшло до злуки, на чим вправді пїсля моєї гадки справа не потерпіла».

2) «...З кінця цьвітня дістанем від мого правительства мої нові повновласти».

3) «...в другій половині вересня, при моїх перших переговорах в міністерстві по моїм повороті з Відня, показано мені Вашу ноту, в котрій покликуючись на злуку всіх земель українських 3-го січня с. р.[337] і на прикази п. Темницького і п. Бурачинського заявляєте, що лишень Ви маєте право заступати Україну. Ту ноту дано мені до читаня з запитом, що це за прикази, позаяк що до першої точки, то они не признають, бо мої папери виставленї, вже по 3 січни а іменно 18 цьвітня.

На моє запитання заявив п. Бурачиньскій цілком точно, що він ніколи навіть подібного приказу не давав і також есть переконаний, що п. Тимницькій такого приказу не давав і не повідомляв его. Поминаю, що п. Тимницкій не мавби права яко наддніпряньский (sic! — М. Г.) міністр видавати прикази що до Західної України, дальше, що він в літі стояв на точці не переводити злуки а від серпня не був вже міністром».

До останнього витягу мушу додати, що в моїй ноті з дня 26 вересня не згадувалось нічого про те, хто і яку Україну має заступати, а також мушу пояснити, що те, що в мові п. Біберовича зветься «приказом», були іменно витяги зі згаданих вгорі документів: декларації Мировой Делегації в Парижі і ноти протесту з приводу польської окупації.

Уже з цих витягів видно, яку позицію щодо «єдности зовні» заняв заступник Галичини при Угорському Уряді і сам цей уряд. Але ще яскравіше і докладніше погляд останнього сформульований в ноті до мене з дня 3 лютого ц. р.

В цій ноті Угорський Міністр Закордонних Справ пише текстуально таке:

«Маю честь Вас повідомити, що п. Ярослав Біберович представив мені у вересні місяці 1919 р. вірительну грамоту, датовану 17 квітня 1919 р., адресовану Державним Секретаріатом Західньої Области Української Народньої Республіки Мадярському Урядові, з печаткою цього Секретаріату і підписану президентом Цього Секретаріяту (підпис неясний), рівно ж як і п. Лозинським, Державним підсекретарем Міністерства Закордонних Справ. У цій грамоті Державний Секретаріят сповіщає мене, що він стверджує на своїому пості пана Ярослава Біберовича, котрий представляв до цього часу інтереси Західної Области Української Народньої Республіки при Мадярському Уряді, і що він надає йому у цей самий час титул і характер провізоричного уповноваженого.

Вищезгадана грамота є в очевидному протиріччі з декларацією, зробленою делегацією Української Республіки у Парижі Найвищій Раді Мировой Конференції, яку Ви були ласкаві передати мені у витязі, при Вашій ноті № 195 від вересня 1919 р. і в якій сповіщається, що Національне Зібрання Західної Області, скликане 3-го січня 1919 р., вирішило зєднатися з Великою Україною і що таким чином Українська Республіка зєднала території, заселені Українцями. Уряд Західної Області, вищезгадана вірительна грамота котрого, окрім цього, носить ще дату пізнішу за цю декларацію, нічого не згадує про об'єднання українського народу; навпаки, він зазначає право кожного незалежного уряду стверджувати на своїм пості свого представника при Мадярському Уряді з метою підтримувати безпосередні зносини з ними».

В кінці ноти п. Міністр, приймаючи як факт існування в Будапешті двох окремих представників двох незалежних урядів, «котрих поставив собі український народ», пише, що «Угорський Уряд, бажаючи заховати симпатії, так йому цінні, всього українського народу, вважає себе зобов'язаним вірити стільки

ж заявам, зробленим п. Біберовичем в імені свого уряду, як і тим, що зроблені Вами (ц. т. мною. — М. Г.) в імені уряду Великої України».

Це наслідок тої свідомо і консеквентно переведеної політики сепаратизму, проти якої виступає п. д-р Лозинський і до переведення якої він сам приклав руку і печатку.

Будучи також як і д-р Лозинський противником галицького партикуляризму, а також партикуляризму великоукраїнського, та навпаки будучи сторонником ідеї соборної України, я не можу зрозуміти тактики д-ра Лозинського, не можу думати, щоб він, контр-асигнуючи згадану грамоту, не розумів того, що цим актом він робить саме якраз цю політику, яка «була моральним ударом для нас самих і зброєю для наших ворогів» і яка довела до чорносотенно-денікінської орієнтації.

Будапешт, 5.III.1920 р. М. Галаган,
голова диплом. місії УНР в Угорщині.

Думаю, що оцей мій лист, написаний у відповідь на одвертий лист д-ра М. Лозинського, досить ясно освітлює положення, яке витворилось у Будапешті наслідком політики галицьких «самостійників». На мою думку, вона не принесла користі українській справі і, навпаки, їй явно шкодила, а користали хіба Біберовичі.

Після військової поразки на Україні в листопаді 1919 р. положення нашої місії змінилось на гірше. Взагалі ця поразка відбилась на престижі УНР, а значить і на престижі закордонних представництв УНР. Це був той період, коли благали немилосердну Антанту про «моральну» підтримку, або написали на її адресу: «Morituri te salutant» *.

Закордонною політикою мали кермувати члени Директорії А. Макаренко і Ф. Швець у Відні [338]. Я не одержував від них якихось директив щодо напряму діяльності, але одержував постанови про скорочення числа членів місії та про зменшення їм платні згідно з нормами, які встановили ці члени Директорії разом з міністром фінансів Б. Мартосом, що також урядував від довшого часу за кордоном. Якими міркуваннями кермувався міністр фінансів при встановленні відношення української гривні до закордонних валют, я не знаю. Але я знаю, що вони були далекі від правдивої оцінки реальної вартості окремих валют. В державах з високою валютою українські посли, оскільки знаю, виходили непогано, а деякі, здається, і зовсім добре. На Угорщині справа фінансова стояла погано, бо угорська корона так падала в ціні, що встановлені для нас норми ставили нас у важке становище. Члени місії заявляли, що їм уже не вистачає платні на прожиття. Я не міг цього заперечувати, бо бачив, що вони мають рацію.

---

* Morituri te salutant *(лат.)* — Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе! — *Ред.*

Ясно, що ми всі мусіли щадити, бо наставали, очевидно, важкі часи. На мою думку, уряд УНР цілком правильно поступив, коли в кінці 1919 р. відняв у послів право на безконтрольне вживання грошей «на представництво». Одначе на нараді послів у Відні в травні 1920 р.[339] виявилось, що майже всі посли УНР того розпорядження уряду не послухали. При обміркуванні цього питання деякі посли доказували, що без «представницьких» грошей вони не можуть жити. Коли я висловився за те, щоб «представницькі» скасовано та щоб надзвичайні видатки покривати так, як вимагав уряд, то почув від інших послів всякі неласкаві зауваження, а один із них подав з місця навіть таку репліку: «Мабуть, Вам «представницькі» непотрібні, бо у Вас нічого не робиться, а мені вони потрібні». Може, колись цей бувший посол пояснить усім нам, як він уживав свої представницькі і чого тим досяг.

Нашу місію скоротили до трьох: голова, секретар і урядовець. Із усіх старих членів місії залишилось нас тільки двоє: я й урядовець І. Стасів. На посаду секретаря призначено до нас бувшого секретаря місії в Стокгольмі В. Суховецького [340]. Вивезені із Києва гроші вже кінчались, а нових не присилали. Взагалі давало себе відчувати загальне скрутне становище.

З березня місяця 1920 р. помітним стало більше заінтересування українською справою. Це видно було з того, що нашу місію стали одвідувати кореспонденти різних закордонних газет: італійських, англійських і американських. Кореспондент італійської газети робив враження якоїсь несерйозної людини, розпитуючи про наш рух і боротьбу, він у той же час якось вертівся, підстрибував, підносив палец угору й вигукував: «Е!.. е!.. е!.». Чудно було бачити такого кореспондента. Правда, хто ближче знав італійців, казав мені, що в них взагалі така манера балакати. Американський кореспондент робив враження не так журналіста, як торговельного агента. Говорив, між іншим, що був на Україні в минулому році. Дуже ділово й солідно балакали два англійські кореспонденти, які на доказ своїх особистостей показали, між іншим, рекомендації Англійського Міністерства Закордонних Справ; вони дуже інтересувались справою преємственності влади УНР, зокрема її зв'язком з владою гетьмана. До нашої місії почали зголошуватись мадярські старшини різного роду зброї й різних фахових частин, пропонуючи свої послуги в українській армії. Були деякі з них, що заявляли себе симпатиками українського національного руху та бажали воювати за визволення України; але більшість хотіла вступити до української армії для боротьби з большевиками. Наведу тут заяву одного із тих старшин, зберегаючи її текст та орфографію:

Упольномоченаго Посольства Украйнской Народной Республики.

Нижеподписаный поручикъ венгерской національной армій Стефанъ В. Шоошъ покорнѣйше прошу записывать меня въ Деникинскую или украйнскую національную армію.

Съ марта 1915 года служу в армій венгерской, в 31 августа 1916 года попалъ в плѣнъ при городѣ Галичь. В городѣ Малоархантельска в Орловской губерній жилъ до 18-го октября 1919 года, пріѣхалъ какъ инвалидъ санитарнымъ поѣздомъ. Назначенъ поручикомъ съ чиномъ 1-го февраля 1919 года. Во время венгерскаго большевизма былъ в Сегединѣ при армій венгерской національной; тут я служилъ до декабря 1919 года, когда же рѣшилъ выѣхать на Украйну й записыватсь в Деникинскую армію. В январь сего года получилъ дозволенія в'ѣзда от шефа посольства Украйнской Народной Республики, от Г-на Биберовича, который о мойх намѣрсніяхъ записыватся в армію генерала Деникина зналъ и далъ дозволенія на ѣзди. Выѣхать не удалось, потому что отъ Юго-Славенской Республики не могъ достать дозволенія на проѣздъ, и когда безъ дозволенія пробовалъ, поймали мене и два мѣсяца сидѣлъ в Семендрый в Сербій запертый.

Оставилъ венгерскую армію в 16-го Декабря 1919 года.

Говорю и пишу повенгерски, поруски й понимецки, понимаю србскаго, словенскаго, польского й немножко французького языка.

Покорньйше прошу если возможно принимать меня въ армію ген. Деникина или в украйнскую Національную армію.

Симъ остаюсь:

Будапешт, 19 го Апрѣля 1920 года.
Покорнійшій Ваш слуга:
С. В. Шоошъ,
поручикъ венг. нац. армій.
Будапештъ, 11ker. Zsigmond u.14.II/1.

Цей нібито незначний документ говорить сам за себе навіть дуже багато. Коли я прочитав цю заяву пор. С. Шооша, то готов був підозрівати якусь містифікацію чи щось подібне, до такої міри несподіваним був для мене її зміст і так мені не хотілось тоді вірити, що самі українці цілком свідомо руйнують нищать і дискредитують в очах чужинців усе те, за що пролито стільки крові й перенесено стільки горя, нужди та страждань. Українська армія билась проти червоної й білої Москви за українську самостійність; за кордоном робились заяви про те, що ми боремось за свою державну незалежність, що наша національна боротьба не є ідентичною з російським білогвардійським протибольшевицьким рухом; ми все намагались висвітлити перед чужинцями, що цілі нашого національного руху зовсім інші, ніж цілі російських білогвардійців, і що білогвардійці-денікінці не тільки не є нашими приятелями-союзниками, але навпаки є нашими ворогами, які збройно виступають проти змагань українського народу до національно-культурного відродження

й створення своєї незалежної держави. Загальновідомі труднощі, з якими боролась українська пропаганда за кордоном, і як важко було прищеплювати закордонній громадській опінії правдивий погляд на цілу українську справу, зокрема доказувати, що українці не є «русскіе» та що вони намагаються скинути з себе «русское» ярмо.

Я вже згадував, що на Угорщині серед офіційних і громадських кіл все ж таки було деяке зрозуміння нашої боротьби за національне визволення. Як же могли вплинути на думку цих кіл виступи українських заступництв, подібні до тих, які робило заступництво ЗОУНР на чолі з Біберовичем? Яку ціну мали всі наші декларації, коли же у січні 1920 р., як свідчить пор. Шоош, п. Біберович видав дозвіл на подорож до армії Денікіна? Я особисто говорив з пор. Шоошем і переконався, що він щиро ставився до українського національного руху і готов був вступити в ряди української армії, якщо український національкий рух не є большевицький, але він bona fide * вважав, що український національний і російський білогвардійський рух є явища того самого порядку, з однаковими цілями й один одному не протирічать. В цій думці укріпило його те, що дозвіл виїзду на Україну до денікінської армії одержав від шефа «Посольства Української Народної Республіки» п. Біберовича. Що було причиною такої поведінки п. Біберовича, який уважав за можливе чи потрібне йти всупереч усім нашим змаганням і заявам, я про це не можу з певністю нічого сказати.

Дня 20 квітня 1920 р. несподівано для нас появилась в пресі звістка про Варшавський договір [341] між маршалом Пілсудським [342] і головним отаманом С. Петлюрою. Неясні чутки й деякі звістки про переговори [343] доходили до нас і раніше. Але ми не надіялись, що дійде до заключення польсько-українського союзу, слідом за яким почнуться спільні військові акції польської і української армії проти большевиків. Від нашого міністерства закордонних справ не одержували ми ніяких повідомлень чи пояснень з цього приводу; не прислали нам, розуміється, і тексту цього договору.

Згідно з умовою, цей договір мав бути тайний і його текст, за виїмком першого пункту, не мав бути оголошений, тож ясно, що наше міністерство вважало за нарушення умови подавати зміст договору до відома представникам УНР за кордоном і тому не інформувало нас взагалі ні про договір, ні про його цілі. Очевидно, й інші представництва УНР були приблизно в такому становищі, як і наша місія (про зміст

---

* Bona fide (*лат.*) – у добрій вірі (довірливо, щиросердно). – *Ред.*

договору знали, очевидно, тільки особливо довірені люди тодішнього уряду УНР, в тому числі, можливо, й дехто із послів).

Але треба було, в кожному разі, довідатись про те, що це був за договір, тому рішив я поїхати до Відня, бо тут був до певної міри «центр закордонної політики УНР» і можна було дещо дізнатись. В кінці травня приїхав я до Відня. Виявилось, що там було вже кілька послів, які також, здається, приїхали з тією метою; а може сталось так випадково — не знаю. Отже, зійшлися ми всі на нараду в посольстві УНР у Відні. На нарадах були і деякі бувші посли та члени місій.

Під час обговорення загальної ситуації, яка створилась після заключення польсько-українського договору, серед присутніх учасників наради означилось дві течії. Одні вважали договір значним політично-дипломатичним успіхом і взагалі початком доби, коли УНР виступає як самостійний чинник на міжнародному терені; через це оцінювали вони заключення договору як справу дуже важну, доцільну й корисну для УНР, хоч би навіть цей договір був куплений ціною різних концесій на користь Польщі, інші (була їх меншість) дивились скептично, припускаючи, що Польща використає скрутне становище уряду УНР тому, щоб змусити його підписати дуже невигідний для України договір на підставі значних територіальних та економічних уступок.

Наради скінчились на тому, що вирішено, аби до Варшави й до уряду УНР поїхало троє із членів нарад, щоб довідатись про точний зміст договору та про плани і майбутній напрям політики уряду УНР. Отже, погодились на тому, що мають поїхати з цією метою К. Мацієвич та О. Шульгин [344], як виразники думки більшості учасників нарад у Відні, і я, як один із тих учасників, які критично ставились до того договору.

5-го червня виїхав я із Відня до Варшави разом з урядовцем нашої місії Ів. Стасівим. Цей останній, родом з Галичини, був українським соборником. Ще коли Біберович відділився від спільного представництва в Будапешті та утворив своє окреме заступництво ЗОУНР, І. Стасів лишився в нашій місії в ім'я ідеї соборної УНР, хоч мав повну змогу піти на службу до Біберовича. Він ніколи не був на Великій Україні і дуже хотів її побачити на власні очі. Не можна було відмовити йому цього, тим більше, що ми мали надію доїхати навіть до Києва, а побачити наш старий Київ і Дніпро було давно мрією соборника-українця Стасіва.

К. Мацієвич і О. Шульгин поїхали окремо; з Мацієвичем ми, правда, зустрілись ще в дорозі, а з Шульгиним побачилися аж у Варшаві.

У Варшаві пробули всього три дні. За цей час я довідався дещо про квітневий договір. На моє прохання заступник місії УНР в Варшаві Л. Михайлів [345] дав мені прочитати копію тексту самого договору й військової

конвенції між Польщею та Україною. Ці копії не були урядово посвідчені, і тому я не маю підстави твердити, що я читав точні тексти договору й конвенції. В кожному разі тоді я думав, що для ознайомлення мені дали точні відписи обох тих документів. Зробити відписи для себе я не міг, бо на те не дав згоди Л. Михайлів. Отже, я не маю тепер перед собою того тексту договору і військової конвенції, і не можу його точно відновити. Та добре пам'ятаю лише те, що після ознайомлення зі змістом тих двох документів я мав враження, що заключений договір ставить УНР в дуже велику залежність від Польщі, хоч ця невигідна сторона була під серпанком всіляких зручних, неясно еластичних формул. Зокрема, неприємно було довідатись про те, що в договорі зафіксоване було втручання Польщі у внутрішні справи УНР, бо становище польських землевласників на Україні мало бути з'ясоване за згодою Польщі, значиться тим самим обмежувалась і суверенність УНР. Так само й військова конвенція складена була так, що польське військове командування було б фактичним господарем на теренах України, які були б відбиті союзними арміями від большевиків, а українська військова й цивільна влади опинилися би на становищі підрядного й залежного чинника.

Річ ясна, що тепер можу писати тільки про свої тодішні враження з прочитаних документів і не маю права з певністю щось ствердити, бо подібні безсумнівні твердження можливі в таких важливих справах лише на підставі відповідних доказових матеріалів та документальних даних. Та опубліковані пізніше тексти обох згаданих документів викликають у мене підозріння, що в 1920 р. у Варшаві я читав трохи інші тексти *.

Нам довелось чекати поки будуть полагоджені всякі формальності для того, щоб ми могли їхати з Варшави до місця осідку уряду УНР.

---

* У своїй книжці «Варшавський договір між Поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р». проф. С. Шелухин наводить повні тексти самого договору й військової конвенції. Я рішуче не пригадую, щоб у Варшаві я читав, напр., те, що стоїть у § 3 наведеного С. Шелухиним тексту договору. Природна річ, що я міг дещо вже забути. Але я дозволяю собі дуже й дуже сумніватись, щоб у моїй пам'яті так легко могла стертись та надзвичайно важлива обставина, про яку йде річ у тому § 3, а саме, що польський уряд визнає границі України на схід від проектованої польсько-української границі «до кордонів Польщі 1772 року (передрозборових), які Польща вже посіла або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним». Це є настільки важлива й принципового характеру справа, на яку не звернув би я уваги або міг забути так легко. Не пригадую собі також, щоб читав про право польської військової команди кермувати залізничними лініями на Україні (§ 7 військової конвенції). Отже: або я забув оці важливі пункти договору, або їх взагалі раніше не читав. Коли мені тепер дехто говорить, що мене тоді просто одурили і дали фіктивні тексти договору, то я не відважуюсь це категорично ствердити, але й заперечити не можу.

У Варшаві було відомо, що уряд уже не є в Києві, але й не відомо було, чи є він у Вінниці чи десь в іншому місці.

Хоч були ми закордонними представниками союзної держави, але все-таки варшавські урядові установи робили нам всякі труднощі щодо дальшої подорожі. Таким чином, не зважаючи на всі старання нашої дипломатичної місії у Варшаві, ми дістали відповідні дозволи лише 9 червня (на моїм дипломатичнім паспорті вибита печатка II відділу польського генерального штабу).

Не знаю я точно, що робили у Варшаві К. Мацієвич та О. Шульгин та коли і як вони виїхали з Варшави на Україну. Вони все трималися окремо від мене; видно було по всьому, що вони мають далеко більше, ніж я можливості бути поінформованими про дійсні плани й комбінації тодішнього уряду УНР.

В часі перебування у Варшаві зробив я деякі цікаві спостереження. Бачив я на вулицях міста всякі військові відділи; бачив також військові вправи та навчання. Трудно було, звичайно, сподіватись, щоб польське військо за короткий час свого існування настільки сконсолідувалось, щоб могло дорівняти справжній старій армії. Але те, що довелось мені бачити, переконувало мене в тому, що в часі польсько-українського наступу в квітні 1920 р. це ще не була справжня армія. Були люди, одягнені у військові однострої; ходили іноді цілими групами, співали надзвичайно бравурні пісні; їх вигляд був якийсь задиркувато-визиваючий та чванькувато-манірний, прибільшено військовий, а через це непевний і штучний. Лише одну якусь кавалерійську частину бачив я, що справляла добре враження; мабуть, були це Познанці доброго німецького вишколу. Що би не говорили про большевицьку червону армію і як би низько не оцінювали її боєвої здатності, але здавалось мені тоді, що польська армія не могла в тодішньому своєму стані успішно воювати проти большевицької; про українську армію трудно було щось певне сказати, бо я її не бачив; та врешті тоді був лише зав'язок української армії; вона була дуже маленька. Головний тягар наступу мав упасти на поляків, а цього вони, очевидно, не були в стані витримати; таким чином, уся затіяна акція стояла під загрозою дуже можливого повного краху. Але, оскільки міг я зорієнтуватись, серед поляків панував піднесено патріотичний настрій в зв'язку з початком наступу.

Середній польський громадянин з гордістю дивився на те, що його національне військо побивало москалів. Переважна більшість преси писала в тоні москальофобства й підтримувала настрій високого патріотизму чи навіть шовінізму. Символом і втіленням польської військовості була особа маршала Пілсудського, популярність якого, видно, була надзвичайно

велика. Всюди можна було бачити його великі й менші портрети, часто окрашені національними відзнаками: у вітринах магазинів, у вікнах приватних помешкань, на вулицях. Лише певна частина робітництва була, нібито, опозиційно настроєна і на знак протесту навіть страйкувала.

Страйкарі тинялись по місту та іноді, збираючись гуртками, балакали між собою на актуальні теми. Цікаво було прислухатися до цих розмов. Переходячи близько біля трьох чи чотирьох таких гуртів страйкарів, я чув зовсім виразно, як робітники висловлювали своє невдоволення з приводу того, що їх «примушували» страйкувати в той час, коли армія й батьківщина потребує якнайінтенсивнішої праці. Я бачив, як коло мосту стояло 5—6 робітників, які дивились на подвір'я якогось будинку, що стояв нижче. На подвір'ї тому відбувалось навчання, мабуть, молодих вояків чи, може, охотників. Робітники уважно слідкували за тим навчанням, висловлювали своє глибоке вдоволення і навпаки заявляли невдоволення, що їхні поводирі дали наказ страйкувати в той час, коли треба було б працювати для армії та батьківщини. Не могло бути ніякого сумніву, що частина робітництва страйкувала проти свого переконання і що патріотичне почуття диктувало їм що інше.

Із Варшави ми поїхали до Львова, а звідси до Проскурова, куди прибули 12 червня. Вже раніше почався відворот польської армії і потяги далі Проскурова не їздили. Тут ми довідалися, що уряд УНР перебуває в Жмеринці. Треба було чекати нагоди, коли їхатиме якийсь військовий потяг, щоб доїхати до Жмеринки. Чекали кілька годин без особливої надії на те, що така нагода скоро трапиться. Нараз на станцію заїхав паротяг, до якого причеплено два товарові вагони. Цей паротяг з вагонами мав їхати далі до Жмеринки, отже звернувся я до начальника станції, щоб він нас відправив туди у тому потязі. Начальник станції не міг задовольнити мого бажання, покликуючись на те, що вагонами й паротягом розпоряджає якийсь польський офіцер, що їде тим куцим потягом і радив мені побалакати з офіцером. Пішов я шукати того офіцера. Побачив, що на переді паротягу сидять два українські старшини. Спитав їх, чи не знають, хто є начальником потягу і де він є. Один із старшин, показуючи пальцем на невеликого польського старшину, що разом з якоюсь молодою жінкою в одязі нібито сестри-жалібниці стояв трохи далі від нас, сказав: «Отой півник, що стоїть зі своєю к-ою». Таке відношення до старшини союзної армії мене здивувало. Із дальшої розмови я довідався, що це не було якимось випадковим явищем і що взагалі відносини між союзними арміями далекі від приятельських.

Тим часом до нас наблизився цей офіцер. Не вміючи добре говорити по-польськи, я звернувся до нього все-таки з чемності по-польськи й,

перепросивши його, став говорити по-українськи. «Чєм магу служіть?» — запитав він по-російськи. Образ цих відносин «удосконалювався». Офіцер польської армії говорить з представником Української Республіки не по-польськи і не по-українськи, а по-російськи! Вияснив я йому, що мушу їхати до свого уряду й просив дозволу покористуватись тим потягом. Офіцер не хотів спочатку дати дозволу, мотивуючи своє відмовне становище тим, що траплялись, мовляв, випадки, коли до військових потягів упрошувались цивільні люди-українці, які потім кидали під вагони бомби. Я звернув йому увагу, що моє положення представника УНР могло б нібито бути достатньою для нього гарантією того, що з мого боку він міг би й не боятись подібної несподіванки. Подумавши трохи, показав мені на порожній вагон, кажучи: «Харашо!.. Садітесь сюда!» До свого вагона, чистішого й чепурнішого, він нас не хотів пустити з міркувань, про які можна догадуватись.

Їхали ми до Жмеринки у порожньому, доволі брудному товаровому вагоні, сидячи на своїх валізках. Власне сидів тільки я, бо мій товариш подорожі Ів. Стасів майже весь час стояв біля віконця, розглядаючи краєвиди Великої України, побачити які йому так сильно хотілось. Часами він голосно виявляв своє захоплення чи здивування тим, що бачив по дорозі. Одного разу він вигукнув : «Яка ж багата наша Україна!.. Погляньте, пане посол! Яка то череда ходить...» Виглянув і я у віконце й побачив на полі маленьку череду, яку пас один хлопчик. Як це не подібно було до того, що можна було бачити перед війною, коли було сільська череда густо вкривала великі простори толоки! Збідніла наша Україна за часи Світової війни та більше двох років нашої визвольної боротьби!

Десь коло полудня приїхали ми до Жмеринки. Біля станції стояв «міністерський» потяг, де містились цивільні міністри й персонал міністерств; трохи далі стояв потяг військового міністерства. Кидалось у вічі, що потяг військового міністерства був складений із кращих вагонів, ніж «міністерський», в якому було всього 2—3 вагони третього класу, а решта все товарові.

Військовий міністр генерал Сальський [346] містився в доброму вагоні другого класу, а його штаб також у доволі гарному на вигляд. Навпаки цивільні міністри і сам прем'єр сиділи у вагоні третього класу; деякі міністри й вищі міністерські урядовці з родинами містились у старих, з побитими вікнами, обшарпаних вагонах третього класу, а нижчі урядовці просто в товарових. Сумно стало на душі на вид всього того. Але я відчув разом з тим пошану до людей, які і в тих важких умовах продовжували боротись за визволення свого народу, не здаючи своїх позицій.

Зайшов я до «Міністерського» вагона. Нікого там не застав, окрім радника міністерства закордонних справ старого проф. Київського університету О. Ейхельмана [347]. Він сидів одиноко, вглибившись у якусь книжку. Побачивши мене, привітав радісно і запропонував поміститись у тому ж вагоні на одній із верхніх полиць для спання; я охоче, звичайно, прийняв гостинну пропозицію О. Ейхельмана і поклав свої валізки на вказану полицю. Ми стали розмовляти. О. Ейхельман розпитував про життя за кордоном, працю наших місій, відношення чужих урядів до української справи і т. д. В свою чергу він познайомив мене в загальних рисах зі станом на Україні, роботою міністерства закордонних справ. Вказуючи на книжку, сказав: «Ось, відітє-лі, ізучаю Версальський договор... Большой... Велікая праця... трудно піддайотса ізученію...» Слухав я старого професора, якого знав ще з перших років свого студентства; був він многолітнім деканом правничого факультету, і через це студенти юристи звали його своїм «папахеном».

Думав я, що саме привело його до нас і що примушує його терпіти оту поневірку. Я пригадав собі одну маленьку сценку в Міністерстві закордонних справ у Києві за часів гетьмана: одна панночка-урядовка міністерства запитала професора, відколи він став українцем. На це він відповів жартівливим запитом: «Ізвініте за нескромний вопрос... Сколько Вам лєт?» Та відповіла: «Так... коло 25 вже є». Старий професор продовжував, усміхаючись: «А я ось, відітє-лі, 35 лєт живу в Кієвє. Значит, я українець старше Вас на десять лєт». Цією коротенькою реплікою не вичерпується, звичайно, все те, що стимулювало О. Ейхельмана перейти на наш бік, а не піти разом з противниками нашого визволення — росіянами. Які б там не були в нього внутрішні імпульси, але фактом є те, що він пішов разом з нами і тепер на старості літ терпів усі невигоди разом з українським урядом, якому служив. Від інших людей, яких тоді зустрів я в Жмеринці, чув слова жалю й нарікання, але старий професор ні одним словом не згадав про якісь незручності чи невигоди вагонового життя, яке справді було тяжке. В обставинах більш ніж несприятливих старий професор і радник нашого міністерства виучував Версальський договір, бо, казав він, нам треба бути в курсі міжнародної політики. Я відчув велику пошану до О. Ейхельмана, який виявив таку відданість до нашої справи.

Поговоривши з О. Ейхельманом, пішов я представитись прем'єр-міністрові В. Прокоповичеві [348], який примістився в окремому купе того самого вагона. Я прийшов до нього якраз в той час, коли він мирно попивав чайок з традиційного синього подорожнього чайника. Чомусь на мене зробило враження великої дисгармонії оте мирне зайняття прем'єра чаєпиттям в обставинах майже воєнних.

Розмова з прем'єром якось не клеїлась. Він питав мене, коли, як і чого я приїхав і чи довго думаю тут лишитись. Я відповів. Наступила довгенька й неприємна пауза, після якої прем'єр запитав: «Що ж у вас за кордоном чувати?» Зовсім ясно було, що він не може знайти якогось поважнішого запиту, бо з таким запитом (так само, як із запитом про погоду) звертаються до співбесідника в таких лише випадках, коли рішуче нема ніякої теми для розмови. В унісон прем'єровому запитові та й з бажанням підкреслити беззмістовність нашої балачки, я відповів: «Всяке чувати». На тому моя авдієнція у прем'єра й скінчилась. З почуттям якогось пригноблення виходив я із купе. Більше мені не довелось балакати з тодішнім прем'єр-міністром УНР, але я був глибоко переконаний, що в час завзятої національно-визвольної боротьби на чолі революційного уряду мусіла б стояти зовсім інша людина.

Знайти міністра закордонних справ п. Ніковського [349] я в той день не міг; ніхто не міг мені сказати, де він є, коли прийде на станцію чи до потяга, і навіть трудно було дізнатись, де він ночує.

Другу половину дня аж до самого вечора зайняла розмова з колишнім прем'єром, а тепер міністром земельних справ Іс. Мазепою [350] та почасти з міністром (здається) шляхів М. Шадлуном [351].

Не було помешкання, де можна би було поговорити і тому довелось вести балачку, проходжуючись вздовж залізничного тору. Темою розмови було головно відношення української соц.-дем. партії до тодішньої політики уряду УНР та участь членів партії в тому уряді. Іс. Мазепа загально виявив себе прихильником тодішнього курсу урядової політики УНР. В дуже довгих, іноді просто надміру й без потреби довгих своїх промовах він усе намагався довести, що УСДРП повинна підтримати уряд і взяти на себе формальну відповідальність за його політику шляхом участі її членів у кабінеті Прокоповича. Він заявляв, що під час свого перебування на Україні він глибоко переконався в тому, що український народ чекає повороту уряду УНР і готовий підтримати той уряд з усієї сили. Тому, мовляв, потрібно, щоб УСДРП своєю участю в кабінеті впливала на напрям політики уряду та не допускала ухилення від демократичних засад, бо коли б політика уряду пішла іншим напрямком, то це означало би втрату підтримки з боку українського селянства й робітництва та перехід їх на бік чужонаціональної й невідповідної для України большевицької влади.

Іс. Мазепа вірив чи вдавав, що вірить в те, що союз з Польщею принесе велику користь, бо, з одного боку, Польща буде сприяти тому, що УНР вийшла на арену міжнародної політики як самостійний і притому поважний чинник, а з другого боку, допоможе створити велику українську

армію і взагалі буде всяким способом допомагати скріпленню незалежної УНР, бо вона, мовляв, в тому сама надзвичайно заінтересована через те, що це ослаблює ворожу їй Росію.

Розуміється, що я передаю тут лише суть думок чи балачок Мазепи, обминаючи всякого роду подробиці й другорядні міркування та не наводячи того ілюстративного матеріалу, який своїм звичаєм у значній кількості наводив Мазепа замість аналітично-критичної оцінки подій і явищ та речевої аргументації. Я вказував зі свого боку, що взагалі не можна політики й тактики будувати на підтримці держави, яка заінтересована в некорисному для нас розв'язанні нашої справи та має ясно виявлену тенденцію відірвати певну частину українських земель і, може, навіть більше до підпорядкування чи фактичного опанування «куцої» Української Республіки. Я звертав увагу Мазепи на те, що перебування польської армії на теренах України носить очевидний характер військової окупації та експлуатації. (Повз нас їхали в напрямі до Волочиська потяги, навантажені різним добром.) Вказував я також на рішення останнього партійного конгресу, який поклав на членів партії обов'язок обстоювати соборність українських земель; отже з цього, на мою думку, явно випливало, що члени УСДРП не могли входити в склад уряду, який відступив частину наших земель та заявив désinteressment * щодо Галичини. Нарешті я доводив, що в той час уряд УНР був ніщо інше, як придаток до польської військової окупаційної влади і що українській соціал-демократії не слід на себе стягати гнів, що неминуче мусить впасти на такий уряд. Я вважав, що укр. соц.-дем. мали б негайно виступити з уряду і зайняти опозиційне становище супроти тодішнього курсу його політики.

Шадлун, з яким я говорив окремо й який був почасти при нашій розмові з Мазепою, також висловлювався за те, що соц.-дем. мусіли би виступити з уряду. Мазепа з нами не згоджувався. Спробував я ще знайти компроміс: пропонував, щоб міністри соц.-дем. поставили вимогу, аби згідно з договорами на зайнятій польською й українською арміями території заведено українську адміністрацію, відновлено українське шкільництво та взагалі, аби там відновлено чинність українських законів; в разі коли б на це не пристав цілий кабінет Прокоповича або це домагання не прийняли поляки, то міністри соц.-дем. мали б на знак протесту податись до димісії. І на це не погодився Іс. Мазепа, мотивуючи своє становище тим, що то була б «нереальна» політика. Так ми й не

---

* Désinteressment *(фр.)* — відсутність інтересу, байдужість. — *Ред.*

договорились з ним ні тоді, ні при коротшій розмові, що відбулась другого дня, і розійшлись з різними поглядами на «сучасний момент» та різними думками щодо тактики.

Довідавшись про те, що в районі «міністерського» потяга появився міністр закордонних справ А. Ніковський, почав я його шукати й знайшов нарешті в одному товаровому вагоні, де він в гурті кількох урядовців вечеряв.

У вагоні було напівтемно; в одному кутку на якихось клунках лежали жіночі фігури, в другому простяглось двоє мужчин. В другій половині вагона в кутку навкруги скрині сиділа група людей, слабо освітлена недогарком свічки; на скрині лежала якась їжа, стояла фляшка; кілька осіб із тої групи неголосно співало, а інші, жуючи свою бідненьку вечерю, підтягали. У світлі недогарка знадвору можна було бачити лише деякі обличчя. Я побачив там між ними директора департаменту В. Дяконенка [352], а далі і міністра А. Ніковського. Запросили й мене «до столу». Вліз до вагона й присів до гурту; почастували мене якимось зеленим напоєм і салом з хлібом. Така була реальна, не підмальована українська дійсність.

Ми умовились з міністром, що побачимось ранком другого дня, і я пізненько вечером, сильно стомлений, пішов до вагона, де лишив свої валізки, з наміром хоч трошки відпочити; страшенно хотілось лягти й простягти ноги хоч би й на твердій полиці у вагоні без усякої підстилки й без подушки. Яке ж було моє розчарування й огірчення, коли я побачив, що надія на відпочинок зникла. Мої речі стояли на долівці, а на моїм місці лежав зв'язковий старшина союзної армії, примостившись преспокійно на моїй полиці, не зважаючи на те, що йому звертали увагу на те, що місце зайняте. З бідою якось умістили мене в іншому вагоні, битком набитому жінками, дітьми і т. д. На плетеній корзині з ручкою на кришці, яка давила в боки, з валізкою замість подушки під головою не спалось уночі; але й думати також було тяжко, так багато найрізнородніших вражень приніс минулий день і таке почуття суму й жалю охоплювало душу.

Другого дня довгенько прийшлось очікувати на умовлену розмову А. Ніковського. Коли врешті він з'явився, посідали ми на каміння біля залізниці і я почав свій інформаційний звіт перед міністром, який нотував собі дещо до книжечки. Я дуже скоро помітив, що у п. міністра періодично сильно поширюються ніздри, а підборіддя починає дрібно й часто дрижати. Не було ніякого сумніву, що міністр робить великі зусилля над собою, щоб з усієї сили не позіхнути. Я не знав, яка могла бути причина того, що п. міністрові так страшенно хотілось позіхати: чи це

було від того, що я так страшенно нудно оповідав, чи взагалі закордонна політика була такою безмірно скучною стравою, чи, може, міністр дуже неспокійно провів минулу ніч.

Сяк чи так, але коли я оповідав про те що Угорщина визнала УНР de facto і що до нашої місії угорський уряд ставиться як до заступництва держави, визнаної de jure, та коли побачив, що міністр занотував собі: «Угорщина визнає de facto і de jure», то я не звернув уваги міністра на неточність його нотатки, бо думав, що в тих умовах нашої розмови це не має ніякого значення.

Потім А. Ніковський поінформував мене про те, який має бути курс української політики: уряд УНР вважав себе вірним союзником Польщі, цілковито на неї орієнтувався й уповні на неї покладався щодо підтримки на міжнародному форумі й допомоги при будуванні самостійної української держави. Це мало би бути загальною вказівкою для закордонних представників УНР щодо напрямку їхньої діяльності. У відповідь на це я заявив своє негативне відношення до цього союзу. На тім наша бесіда і скінчилась та більше я вже не мав нагоди говорити з міністром Ніковським під час свого побуту у Жмеринці.

Не вважав він також за відповідне чи потрібне зібрати нас, які приїхали за інформаціями, усіх разом та обговорити з нами докладніше ті питання, за висвітленням яких ми й приїхали. Про що й як говорили з міністром О. Шульгин та К. Мацієвич, ніхто мене не інформував і мене про мою розмову ніхто з них не питав.

В той час, коли у Відні в помешканні тамошнього нашого посольства відбувались наради послів, у готелі, де жили два члени Директорії А. Макаренко та Ф. Швець, також відбувались наради цих двох членів Директорії з деякими українськими політичними діячами. Між обома членами Директорії з одного боку і послом у Відні Сидоренком були тоді напружені відносини, бо тоді саме, оскільки пригадую, Г. Сидоренко заявив у австрійському міністерстві, що А. Макаренко й Ф. Швець перебувають у Відні як приватні особи [353]. Це зроблено, очевидно, з наказу «згори» і тому правовірні прихильники уряду УНР вважали за невідповідне відвідувати двох «опальних» членів Директорії.

Мене запросили на одну з нарад у Директорів. Під час дебатів я міг собі скласти таку уяву, що учасники наради ставляться негативно до союзу з Польщею. Особливо проти цього союзу висловлювався А. Макаренко; думку й позицію Ф. Швеця доволі трудно було зрозуміти.

Перед моїм від'їздом до Варшави й на Україну просив мене А. Макаренко передати особисто до рук С. Петлюри лист, в якому, оскільки мені було відомо, зазначено відношення двох членів Директорії – само

собою А. Макаренка й Ф. Швеця — до поступування С. Петлюри взагалі й до союзу з Польщею зокрема.

У Жмеринці я С. Петлюри не застав, бо він був тоді на фронті, звідки вернувся до Жмеринки тільки другого дня після мого приїзду десь уже увечері. Отже, я міг з ним побачитись, говорити і передати лист А. Макаренка тільки на третій день.

Було це 14 червня. Потяг головного отамана С. Петлюри стояв по другім боці станції, окремо від потягів цивільних і військового міністерства. Коли пішов я до отаманського потягу, то побачив великий гарний паротяг з державними прапорами на ньому, шикарний салоновий вагон, кілька вагонів другого класу й накінці товарові вагони з кіньми та різними військовими речами. Коло вагона отам. Петлюри стояли вартові, які не пустили мене до середини; визвали особистого ад'ютанта головного отамана, який розпитав мене, хто я й чого хочу. Нарешті проник я таки до похідного апартаменту С. Петлюри. Передав йому лист А. Макаренка, після чого стали розмовляти. С. Петлюра просив докладніше поінформувати його, як стоїть наша справа на Угорщині, що робить наша там місія, чи можна було б числити на якусь активну допомогу з боку Угорщини в нашій боротьбі і т. д. Загально С. Петлюра був і раніше досить добре поінформований про те, що і як ми робимо на Угорщині і яке там до нас відношення. Було видно, що він за цим слідкував і цим інтересувався. Мені довелось оповідати більше про різні подробиці й відповідати на конкретні запитання. Мої інформації й відповіді С. Петлюра слухав дуже уважно, а питання ставив речеві й більше практично-політичного значення.

Ми дійшли якраз до найбільш для мене інтересного питання: про відносини з Польщею. Тут уже я просив його вияснити свої плани, погляди й надії. Я сподівався, що С. Петлюра в балачці зі мною в чотири ока скаже мені, як колишньому товаришеві по партії, далеко більше, ніж він сказав би офіційно чи в приявності третьої особи. Так думати я мав тим більше підстав, що наша попередня розмова набрала зрештою характеру цілком приязно-товариської, простої й щирої бесіди. С. Петлюра з видимою сердечністю подякував за всі інформації й висловлені мною думки та, стиснувши мою руку, побажав дальшої успішної праці. Наступила черга С. Петлюри вияснити те, про що я його запитав. Не встиг, одначе, він вимовити й кількох слів, як прийшов ад'ютант у синьому жупані (мабуть, це був О. Доценко [354]) та зголосив посла в Румунії К. Мацієвича. За хвилинку К. Мацієвич уже появився у дверях салонки і, м'яко ступаючи, з виразом прибільшеної урочистості в обличчі й очах наблизився до Головного Отамана.

Так само в перебільшено урочистих виразах він поздоровив С. Петлюру, називаючи його притому «паном президентом». С. Петлюра з усмішкою, не то іронічною, не то жартівливою, сказав, що він не є «президентом», але я не міг помітити, щоб йому було неприємно чути й бачити таке неприховано одверте кадіння перед його особою.

Розмова про відношення до Польщі велась уже зовсім в іншому тоні. Про цей предмет С. Петлюра сказав тепер тільки те, що він міг сказати двом послам зі становища Головного Отамана й голови Директорії, в гідності якого заключив союз з марш. Пілсудським. Я особисто встиг лише зауважити, що сумніваюсь в тім, що ці оптимістичні надії справдяться. Нашою розмовою заволодів К. Мацієвич, який цілковито й без застережень одобрював політику уряду УНР і самого С. Петлюри. Притому К. Мацієвич висловився за те, що кермування всіма справами УНР мав би перебрати до своїх рук сам С. Петлюра, а двох інших членів Директорії, які перебувають у Відні, треба було б рішуче усунути від усякої участі в кермуванні державними справами, їхню діяльність за кордоном, на його думку, слід було припинити як шкідливу для інтересів УНР. Для здійснення цього К. Мацієвич висунув свій (чи, може, й колективний) дуже простий, але радикальний проект, а саме: я мав би порозумітись з угорським урядом, аби він згодився на перебування А. Макаренка і Ф. Шевця в Будапешті; він, Мацієвич, брався переконати обох Директорів в тому, що їм далеко зручніше буде провадити «державні справи» у Букарешті, ніж у Відні, і що їм через це треба із Відня переїхати до Букарешту; по дорозі я мав би обох Директорів затримати в Будапешті, а тим часом він повідомив би, що Директорам не дали дозволу на в'їзд до Румунії; так само й у Відні Г. Сидоренко мав би вжити заходів, щоб Директорів не пустили назад до Відня; таким чином небажані суперники були б захоплені до «мишоловки» й зроблені нешкідливими. Я відмовився пристати до цього оригінального проекту «унормування» становища «верховної влади», а С. Петлюра заявив, що він не може погодитись на подібні середньовічні способи усування від справ членів Директорії. На тому й покінчено з проектом Мацієвича.

Я вже одержав від С. Петлюри потрібні мені відомості й сам про все для нього цікаве оповів йому, і тому встав, щоб відійти. Ми попрощались з С. Петлюрою. Я не думав тоді, що в останній раз стискаю його руку і що то було останнє прощання.

Те, за чим я приїхав до Жмеринки, було зроблене; треба було вертатись. В цей час большевики сильно погромили противника; польська армія, як говорили, на всьому фронті безладно відступала. Ходили чутки, що червона армія вже дійшла до Вапнярки. На станції в Жмеринці стояли потяги,

навантажені французькими танками; їх відправлено в напрямі до Вапнярки, але скоро привезено назад: очевидно, вже не було змоги їх вивантажити й пустити в поле проти ворога. Потяги з Жмеринки до Проскурова їздили рідко, нам довелось чекати якоїсь нагоди, щоб туди поїхати.

Не маючи що робити, ходив я по околиці й приглядався. Зайшов до самого містечка Жмеринки, пішов подивитись на базар. Людей було на базарі мало; краму в лавках також надзвичайно мало; дорожнеча страшенна. Чув я якісь нові назви грошей: ходили тут «лопатки», «фейгели», «богданівки» і ще якісь. Я купив собі на пам'ятку бублик за 25 карбованців, який колись коштував 1 копійку.

Побачив якось, що з одного вагона потяга військового міністерства вийшла група селян, які спинились потім на залізничній лінії і балакали між собою. Можна було почути, що вони висловлювали своє невдоволення; говорили, що це ж, мовляв, нібито українська влада, демократична, народна, а тут повно денікінців. «Довольно ми їх уже бачили в себе, отих деникинців. Думали, що як Україна, то без деникинців... А їх тут повно. Яка це народна влада?» Потім виявилось, що то були делегати від повстанців. Добре, очевидно, приймали тих делегатів, коли вони вийшли з таким настроєм! А що вони перекажуть про уряд УНР тим, які їх сюди післали? Сумно.

Добули ми у польського коменданта станції Жмеринка дозвіл від'їхати до Проскурова потягом, який мав туди їхати. Це були 3 чи 4 товарові вагони без ніякого урядження всередині. Влізли в один з тих вагонів, посідали на своїх валізках і чекали від'їзду. Тим часом у вагоні назбиралось доволі багато народу. Все це були поляки, бо говорили вони між собою по-польськи. Само собою, що балакали вони й про українців. Цікаво було прислухатись до цих розмов і тому ми умовились з І. Стасівим, що не будемо виявляти, хто ми такі. Він дуже добре говорив по-польськи, отже, міг добре маскуватись, а я обмежувався лише короткими фразами або мовчав. Наслухались ми на свою адресу різних «компліментів» від своїх випадкових товаришів подорожі. Коло дверей вагона сиділо двоє польських старшин; вони весь час балакали про військові справи і зі зневагою говорили про свого «союзника», зокрема про його командування. Головно дісталось С. Петлюрі. Під час їхньої балачки про українську армію до вагона вліз якийсь старшого віку польський офіцер. Прислухавшись до тієї балачки, він звернувся до них з запитанням, чи вони мали нагоду ближче пізнати українську армію. Виявилось, що ні один, ні другий її не бачили й не знають, бо один був при якомусь штабі, а другий при інтендантурі. Тоді старший офіцер заявив, що він добре пізнав українську армію і вважає, що це хоч і маленька, але дуже добра армія; коли б, казав він, наша

була така, то не було б того, що сталось: «Панове можуть мені вірити, я старий австрійський майор». Молодші офіцери почали викручуватись і зрештою замовкли.

За якийсь час до нашого вагона привели кількох ранених польських вояків і одного офіцера. Їх поклали на долівку посеред вагона. Видно було, що в них поранені були голови й плечі, так, як це буває при сутичці з кавалерією, яка рубала шаблями піхоту. Згодом до вагона влізло кілька вояків із сотні, якою командував ранений офіцер, між ними й сотенний писар зі шкіряною торбинкою на поясі, в якій містилась уся сотенна канцелярія. Ранений офіцер тут же в нашій приявності розпитував про свою сотню. Виявилось, що сотня цілковито розбита, а з усього сотенного майна врятовано тільки оту торбинку, яку мав на собі писар. З трудом підвівшись, офіцер розлючено лаяв своїх вояків, а ці, виправдуючись, оповідали, що не тільки їхня «компанія» була знищена, але що й цілий їхній полк і навіть дивізія були цілком розбиті й розбіглись, покинувши своє майно.

У вагоні на якийсь час запанувала тиша, а потім усі гості у вагоні стали голосно обмірковувати становище на фронті. Ранений офіцер лежав уже мовчки, а вояки викладали про події на фронті з усіма подробицями. Виявилось, що дійсно була сутичка з большевицькою кіннотою, причому це була якась дивна кіннота: на позиції вгналися якісь вершники, одягнені хто в військовий, хто в цивільний одяг чи наполовину в цивільний і військовий; деякі були навіть у жіночих сукнях; частина була обута, інші були босі; не всі мали сідла і т. д. Ця дивовижного вигляду кіннота зі скаженим галасом несподівано наскочила в полі та почала рубати немилосердно піхоту в розсипці. Вояки називали села, в районі яких сталась та катастрофа, але я вже не пригадую собі їх назв. Загальна картина змальованої катастрофи була дуже яскрава.

Не знаю, з якої причини у Відні не виставило нам польське посольство поворотних віз; у Варшаві також тієї справи не поладнано. Отже, тепер volens-nolens ми знов мусіли їхати для полагодження цієї справи аж до Варшави, хоч у нас не було вже потреби там бути. По дорозі, очікуючи потяга на Варшаву, затримались ми з І. Стасівим у Львові. Відвідав я своїх давніх знайомих П. Трушів; довідався тут про багато всяких сумних подій із доби облоги Львова. Видно було, що ще й в часі моїх відвідин були зовсім свіжі спогади про ті події; при оповіданнях про деякі окремі факти мене охоплювало почуття жаху, суму й жалю.

16-го червня ми приїхали нарешті до Варшави й просили тамошню нашу місію постаратись нам про візи на виїзд із Польщі. Обіцяли це полагодити дуже скоро. Однак минув день і два, а віз не було, навіть

паспортів не вернули із польського міністерства закордонних справ. Минуло ще два дні; члени нашої місії говорили про це якось непевно. Стало ясно, що йде якась махінація. Ми зі Стасівим догадувались, що нас взагалі не випустять із Польщі і що доведеться шукати нелегальних шляхів повороту.

Варшава була, видно, сильно занепокоєна тим, що діялось на фронті. Деякі газети одверто й доволі різко нападали на марш. Пілсудського за його акцію; висловлювались проти союзу з Україною та й взагалі проти України. Особливо розперезалась «Rzeczpospolita», яка просто дихала злобою й палала ненавистю до українців. Ця і ще якась друга газета уділила увагу й моїй особі; написали, що мене випровадив з Угорщини тамошній уряд за мій большевизм (а тому, мабуть, не давали мені виїздної візи), причому «Rzeczpospolita» надрукувала на цю тему цілий фейлетон в тонах вульгарної розхристаності та з усякими брехливими вигадками.

Зайшли якось зі Стасівим обідати до ресторану й сіли коло столика недалеко від другого, за яким сиділо кілька осіб, які балакали між собою по-мадярськи. Вони, підозріваючи, очевидно, що ми є чехи, почали нас сильно лаяти по-мадярськи. Стасів розумів їхні балачки й переповів їх мені. Це були мадяри й «русини», які провадили у Варшаві акцію за відірвання «Руської Країни» від Чехо-Словаччини. За якийсь час прийшов бувший комісар Авг. Штефан, який, на превелике здивування наших сусідів, привітався з нами; він потім пояснив по-мадярськи нашим сусідам, що ми не є чехи, лиш українці, і ті заспокоїлись. В коротких словах Авг. Штефан пояснив мені мету свого перебування у Варшаві і між іншим сказав, що ніколи він комуністом не був, а в склад народного комісаріату за часів радянської влади на Угорщині входив, щоб в порозумінні зі своїми однодумцями робити своє діло.

Цілий тиждень, проти своєї волі й бажання, ми були змушені сидіти у Варшаві. Лише 23 червня дістали нарешті свої паспорти з візами на виїзд. Тим часом, однак, кінчився термін віз, виставлених угорським міністерством закордонних справ. Стасів пішов до угорського посольства у Варшаві, яке протягом п'яти хвилин полагодило цю справу. А «Rzeczpospolita» запевняла, що угорський уряд мене випровадив.

Другого дня ми виїхали з Варшави до Відня. Тут уже не було нікого, окрім Г. Сидоренка, із числа учасників тієї наради, після рішення якої я їздив до Варшави й на Україну. Переказав я про все, що бачив і про що довідався, Г. Сидоренкові та двом членам Директорії і поїхав до Будапешту. Рівно місяць довелось бути в дорозі, бо вернувся я назад тільки 26 червня.

Кілька днів по приїзді до Будапешта передумував я й оцінював те, що побачив і почув за минулий місяць. Треба було зайняти певне становище й рішитись на певне дальше своє поступування. Обдумавши й розважившись, прийшов я до висновку, що з тодішнім урядом УНР мені було не по дорозі і що я мушу податись в демісію. Наслідком такого рішення написав я А. Ніковському лист *.

Пишучи цього листа до тодішнього міністра А. Ніковського, я не думав бути пророком. Моїм бажанням було обгрунтувати своє рішення не брати участі в політиці уряду УНР і не нести за неї будь-якої відповідальності. Я не мав наміру отим своїм листом переконати чи то міністра Ніковського, чи цілий уряд в тому, що моя позиція є правильна, а їхня помилкова. Ставити собі подібне завдання було тоді справою цілком безнадійною, бо ж я мав змогу особисто й безпосередньо переконатись в тому, що тодішній уряд і видатніші політичні особи твердо стояли на своїм становищі та що збити їх з цієї позиції було неможливим. Не пророкуючи, а лише дещо передбачаючи, я й писав у своїм листі про можливі наслідки такої політики. Нехай я тоді не все оцінив і не все передбачив, але об'єктивно треба признати, що багато з того, про що я писав у своєму листі, здійснилось, притому здійснилось у формі далеко гіршій, ніж можна було думати.

На свій лист я не одержував довго відповіді. Десь в середині серпня викликано мене до Відня, де в той час був і міністр Ніковський. Виявилось, коли я туди приїхав 16-го серпня, що у Відні має відбутись нарада бувших послів УНР з приводу нового курсу урядової політики та завдань, які стоять перед закордонним представництвом УНР [355]. Коло 20 серпня дійсно відбувались довгі наради в приявності двох міністрів УНР — закордонних справ А. Ніковського та фінансів Х. Барановського. Як видно із спільної фотографії учасників тих нарад, окрім двох згаданих міністрів в нарадах брали участь такі особи: М. Василько [356], Г. Сидоренко, А. Яковлів [357], Мод. Левитський [358], М. Галаган, С. Шелухин, О. Шульгин, М. Славинський [359], Р. Смаль-Стоцький [360], А. Марґолін і Д. Антонович. В архівах віденського посольства УНР збереглись, мабуть, протоколи тих нарад, так що згодом можна буде точно відновити їх перебіг.

---

* В листі тому пояснює автор «Споминів» своє негативне становище відносно Варшавського Договору та свої міркування на майбутнє, які в дійсності в короткому часі сповнились. Цей дуже цікавий для історії лист, який виявляє крім дипломатичного хисту ще й небуденний талан автора передбачувати майбутні події, пропускаємо: на жаль і то в цілості з огляду на цензуру. (*Ред. «Ч. К.»*)

Тут я тільки згадаю, що А. Ніковський виступив на нараді з рефератом про майбутню політику уряду УНР. В суті речі він говорив те, що природно випливало із уже раніше означеного її курсу. Але був у його рефераті один новий мотив, а то такий, що уряд УНР готовий, мовляв, згодитись на те, щоб справа української незалежності була поставлена перед європейськими чинниками в іншій площині, ніж це було досі. На думку Ніковського чи цілого тодішнього уряду, ми могли б заявити перед міжнародними чинниками своє бажання, аби під їхнім доглядом чи контролем відбулось всенародне голосування на Україні щодо її незалежного державного існування. Пригадую собі, що більшість учасників наради цілком поділяла позиції уряду УНР, як їх визначив А. Ніковський. В опозиції, зовсім ясній і виразній, до урядової політики із учасників нарад було тільки троє: Д. Антонович, С. Шелухин і я. Особливо гостро ми всі три зареагували на заяву А. Ніковського про плебісцит щодо незалежності України після того, як вона вже була прокламована і здекларована на міжнародному форумі. Кожний з нас наводив, звичайно, свої аргументи, але у висновках були ми однозгідні і рішуче спротивилися такій постановці справи нашої державної незалежності. Оскільки собі пригадую, А. Ніковський на своїй пропозиції потім не настоював і її без голосування та якогось рішення просто знято з обговорення.

Після закінчення наради я просив А. Ніковського сказати мені, чому не одержав відповіді на своє прохання про демісію. Не пам'ятаю, чим він пояснив це, але із ввічливості чи серйозно (цього вже не можу сказати) запропонував він мені залишитись і надалі головою місії на Угорщині. Я відмовився та просив звільнити мене з тієї посади по змозі скоріше, що він і обіцяв зробити.

Після мого повороту із Відня до Будапешта дістав я 3 вересня лист міністра А. Ніковського з датою 26 серпня 1920 р., в якому він писав мені:

Високоповажаний Пане После!

Вдовольняючи Ваше прохання про звільнення від головування Надзвичайною Дипломатичною Місією в Угорщині, я не можу не висловити Вам щирої подяки від імені Уряду Української Народної Республіки за цю велику працю, яку Ви поклали в так надзвичайно важких часах на користь і добро нашої Батьківщини.

Завдяки Вашим заходам Угорський Уряд і народ ставиться вельми прихильно до української справи. Маю надію, що, звільняючись з високого офіціального посту, Ви, Пане Посол, тим не менше не покинете і на майбутнє вкладати свій великий досвід і знання для української державної ідеї.

Прохаю прийняти запевнення в найглибшій пошані,
Андрій Ніковський,
Міністр Закордонних Справ.

Цим листом тодішній міністр А. Ніковський, з яким я розійшовся в поглядах на політику, виконав останній акт офіційної куртуазії відносно мене, притому, як видно із самого тексту листа, зробив це по-джентельменськи. Щодо формальної сторони справи моєї демісії, то тут не все було в порядку, бо на посаду голови місії мене призначила Директорія УНР, отже і звільнити мене з тієї посади мала б також вона, а не міністр закордонних справ. Але я з цього не робив історії і вповні задовольнився листом А. Ніковського про моє звільнення.

По одержанні цього листа зараз же почав збиратись до від'їзду з Будапешта. Само собою розуміється, що мій лист до міністра не був якоюсь таємницею, так що і члени нашої місії, і члени військово-санітарної місії вже й раніше знали про мій намір піти в демісію. Дехто із них, як мені здавалось, зовсім щиро висловлював свій жаль, що я відходжу; мені було також жаль розлучатись зі своїми співробітниками, бо ми вже звикли один до одного. Однак, я ще нібито не встиг остаточно «вмерти», але вже знайшовся і претендент на мою «спадщину» в особі радника військово-санітарної місії д-ра Л. Кобилянського [361]. Старий українець і стара вже людина, д-р К-кий уважав за можливе просити мене поклопотатись, аби його призначили на моє місце. Я звернув увагу пана д-ра на те, що рекомендація людини, яка з урядового становища уступає, не все може помогти, а іноді й може пошкодити; радив йому звернутись особисто до А. Ніковського, бо ж сам д-р Кобилянський казав, що вони добре знайомі. Думав я до того ж, що д-р Кобилянський, як і Ніковський, належить до партії с.-ф. і тому порадив пошукати собі підтримки ще й серед своїх однопартійців. Несподівано д-р К-кий заявив, що він дійсно може звернутись до своїх однопартійців с.-р. «Але ж, — кажу йому, — с.-р. в опозиції. Не знаю, чи добре це буде, що Ви с.-р». — «Та я, власне, не с.-р. Так... колись за Центральної Ради співчував,» — відказав мені він. І так, в залежності від того, як поверталась розмова, претендент на мою «спадщину» три рази казав, що він с.-р. і, як той Петро, три рази того зрікався. Обіцяв я йому, що перекажу у Відні А. Ніковському його бажання стати моїм «спадкоємцем» у Будапешті.

Одначе, фактично прийшлось передати всі справи й кошти секретареві місії В. Суховецькому. На жаль, я міг передати йому небагато коштів, бо наша каса була майже порожня. Ще раніше я просив бувшого міністра фінансів Б. Мартоса вислати нашій місії гроші, попереджаючи, що ми маємо їх тільки на три місяці існування. Б. Мартос у властивому для нього стилі відповів на моє прохання: «Я вже знаю, що коли посол каже, що має грошей на два місяці, то це значить, що він має на півроку» і грошей нам не прислав. Новий міністр фінансів також про це

не подбав. Отож, я міг передати своєму секретареві всього лише коло 5 тис. малоцінних угорських корон та зовсім безцінних 10 тис. українських гривень.

Передавши всі справи, майно й кошти, 10 вересня сповістив я про це міністра А. Ніковського та повідомив про свій від'їзд із Будапешта. В тому ж листі я подякував йому за прихильну оцінку моєї діяльності як голови дипломатичної місії на Угорщині і разом з тим просив, щоб призначили урядову ревізію грошових справ місії за час мого кермування нею. Я не сумнівався, що в майбутньому не можна буде оминути нападів з боку політичних противників, отже хотів, щоб відібрано моїм противникам всяку можливість робити мені будь-які закиди щодо видатків.

Уже пізніше, перебуваючи у Відні, одержав я від міністерства закордонних справ із Тарнова лист з 18 жовтня 1920 р., підписаний міністром А. Ніковським та директором департаменту В. Дяконенком. У цьому листі міністерства пишеться: «Міністерство має честь запевнити Вас, що воно повсякчас готове спростувати всякі наклепи чи закиди, котрі могли б виникнути щодо Угорської Місії за час Вашого кермування нею». Я бачу тепер, що моя обережність в цьому відношенні не була зайвою. Боротьба між різними угрупуваннями української еміграції провадиться завзята, і противні сторони не завжди спиняються перед вибором способів і засобів боротьби між собою.

11-го вересня 1920 р. прощав я Будапешт, не знаючи, чи доведеться ще коли-небудь поглянути на це чудове місто. Калейдоскопічно-мінливим образом промайнули в пам'яті різні події, яких свідком чи учасником я був за час свого 19-ти місячного перебування в столиці досі мені малознаного народу.

Стиснувши руки тим українцям, з якими доля звела мене тут і які прийшли на пристань попрощатись з нами, поплили ми вгору по многоводному, спокійно-величавому Дунаю в напрямі Відня, а другого дня прибув я з родиною до столиці колишньої двоєдиної монархії Габсбургів, і з цього часу починаються довгі роки мого еміграційного життя.

Документи

Документ № 1

Лист М. Галагана до міністра закордонних справ УНР від 10 березня 1919 р.

Вих. № 6
10/III – 1919 р.

п. Міністру Закордонних Справ

Довідавшись про постанову Центр[ального] Коміт[ету] У.С.Д.Р.П.[362] що до членів партії, які займають відповідальні посади, прохаю звільнити мене від обов'язків голови Дипльом[атичної] Місії в Угорщині.

До цього додаю, що згадані обов'язки буду виконувати до прибуття новопризначеного Голови Місії.

Голова Місії в Угорщині М.Галаган

(Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 3518, оп. 1, спр. 14. – Арк. 3. Чернетка, автограф.)

Документ № 2

Протокол про реквізицію коштів у дипломатичному представництві УНР в Угорщині

Ч.11/1919

5 травня 1919 р.

ПРОТОКОЛ

про події 24. марта 1919 при посольстві в Будапешті

Рано 21. марта 1919 приїхав з Білгороду з пашпортом виставленим через Д[окто]ра Вербенця в Білгороді сотник Леонід Михайлович з 64 жовнірами як повертались з сербського полону.

Позаяк се був перший день мадярської революції і потяги не курсували його прийняли, помістили враз дружиною в готели а мужву дали до станиці.

24-го марта коло 2-гої години в ночи прийшов сей Леонід Михайлович з кількома російськими і мадярськими жовнірами і одним мужом довіря мадярскої партії комуністичної до бюра нашого Заступництва в пенсіоні «Брістоль» свідчив, що всіх там знаходячихся: а іменно четара Лева Рожанковського, Юрка Похмурського і Сидіра Чучмана арестовує і зажадав відданя всіх грошей. Позаяк в бюрі не було жадних грошей державних, забрав гроші четара Похмурського і перешукував всі акта, при котрій нагоді єго люди вкрали срібну папіросницю четара Рожанковського. Після сего пішов разом зі своєю мужвою до кімнати в котрій мешкав от[аман] Біберович, і освідчив що і єго також арестує ув імени росийської совєтської власти, позаяк совєтська Росия не признає самостийности України для того і він не зносить, щоби ту було якесь українське заступництво. Опісля забрав гроші які от[аман] Біберович мав у себе (около 2 і пів мільонів), котрі день перед тим на припорученє інт[ендант] Герасимовича з банку виняв на заплаченя ріжних фактур. Крім сего забрав всі фактури і касові книги. Михайлович не хотів тих грошей числити ані посвідки виставити. Підчас сего жовніри єго разом з мадярскими перешукували ціле помешканє за дальшими грішми і перед очима Біберовича і єго жінки ховали до кішені, що лише в руки попало. Розікрали в сей спосіб много білизни, дорогоцінностий, бритви, мила, та приватних грошей з портмонетки жінки Біберовича. В торбині в котрій були зложені державні гроші находилося і ціле приватне майно Біберовича. Після сего запечатав Михайлович наше Заступництво.

Опісля повів він вище названих, як арестантів під екскортою до готелю Дуна Пальота, де мешкає посол Галаган і радник Шраг. Перед готелем лишив арестантів під дозором а сам з прочими пішов [г]рабувати Галагана і Шрага.

Війшовши з чотирма узброєними жовнірами коло 5-тої години ранку в кімнату Галагана, Михайлович назвавшись комісар по русским ділам, обявив його арештованим також потребував видачі грошей і документи місії, на тій основі що з часу проголошеня федерації України з Росією не може істнувати якесь представництво України окремо від загально-росийського, а тим більше не може бути представництво буржуазного Українського Правительства в совєтській Угорській Республіці.

Далі він сказав, що Галаган, разом з иншими арестованими членами посольства, а також з арештованими українськими офіцерами, буде ві[д]правлений в Августа барак, де містилась збірна Станиця, але пізніше

вирішив залишити його під домашнім арестом в своїм помешканю до 2-гої години дня, коли він мав заїхати за ним, аби відвезти до Августа бараку. Забравши у Галагана 650.000 корон, на предложенє останнього дати йому посвідку, скілько грошей у нього відібрано, Михайлович відмовив це зробити. Прибувший разом Михайловичем Мадяр в сей час перетрусив всі куфри і річи Галагана, ніяких паперів не забрав, а лише вкрав револьвер. Пізнійше трус був зроблений тимже Михайловичом в помешканню Шрага, але нічого у нього не взяв, лише обявлено його було також під домашнім арестом до 2-вох годин дня. При цім він заявив, що у нього ніби-то єсть документи, які свідчать про зносини посольства з Антантою, шкодливі для інтересів совєтскої Республіки. По двігодинній ревізиї у Галагана і Шрага, пустив Біберовича до дому накладаючи на него домашний арест. Прочих трох завела ескорта до збірної станиці. На станици показуючи торбу з грішми він підбурював проти українського Посольства людей говорями що ті мілійони були призначені на протиреволюційну пропаганду українським правительством і на особисті ціли, а він тепер розділить сі гроші між людей. Мадярскі вояки не позволили на поділ грошей, говорячи, що сі гроші належать до мадярского правительства.

Відтак повели арештованих до готелю Астория до комісара Беля Кун. Позаяк в готелю Куна не було, повели їх дальше до комісаряту справ закордонних. В комісаряті віддав Михайлович гроші під слово чести явитися разом з Біберовичом Галаганом і Шрагом і їх жінками о годині третій в станицю в ціли переслуханя. Тимчасом пішов Д[октор] Кормош разом з Пінтером до мадярського правительства, щоби справу вияснити та дістати назад гроші. Мадярске правительство заявило, що се була акция Михайловича на власну руку. Для того звернулося Заступництво до поліції і дедективів о поміч, котрі зажадали 5 % нагороди від зверниних грошей. Вечером того дня Представники Комісаряту Закордоних Справ Пор і єго товариш принесли до помешканя Галагана торбу з грішми і від імени Угорського Правительства висловили жаль з приводу подій, вибачались і запевнили його, що за вчинок свій, зроблений на власну руку, Михайлович буде покараний. По перечисленю грошей в присутности Галагана, Біберовича, Рожанківського і Похмурського справджено брак около 200.000 корон як також і брак книжки касової, ріжних фактур, і записок, котрі разом з грішми знаходилися в торбі. Помимо всяких старань і заходів не удалося вишукати висше згаданих документів і заходить підозрінє що Михайлович їх навмисно усунув, щоби не можна було провірити кілько грошей бракує. За стараня о зворот грошей виплачено Пінтерови 15.000 корон, а дедективам 30.000 к[орон].

На 25. марта 1919 прийшов Михайлович знов до Біберовича і заявив йому, що приходить з припорученя модярського Правительства і зажадав зачету 70.000 корон на видатки станиці, заявляючи, що приходить з припорученя модярського совєтського правительства, щоби обняти команду української збірної Станиці. Сю суму йому виплачено. Також дня був Михайлович і у Галагана якому радив на далі в Будапешті не залишатися зі взгляду на небезпеку дальшого його перебування в Совєтській Угорський Республіці, яка є союзником российської Республіки, з котрою воює Українське буржуазне Правительство, а для передачі всіх справ посольства якийсь большевицький комісиї знова кликав Галагана в Августа-Бараки, куди однак останий не пішов, не визнаючи за цією комісією ніякого права перебирать справи посольства У.Н.Р. На другий день арестовано Михайловича, однак пізнійше його було випущено на волю, і він 26. цвітня 1919 відїхав зі своєю дружиною і скількома жовнірами в напрямі до Стрия.

Точно сконстатувати, скілько грошей бракує, вдалося лише тоді, коли Біберович на ново позбірав всі фактури і рахунки які у нього були відібрані, при чому оказалось, що всього разом бракує 228.700 корон.

Після обопільного порозуміння між Біберовичем [т]а Галаганом недобір грошей поділено в той спосіб, що Біберович взяв на свій рахунок недобір в сумі 128.700 корон, а Галаган решту недобору в сумі 100.000 корон.

Цей протокол складений в трох примірниках, власноручно підписуємо:

М. Галаган. Я. Біберович. Радник Надзвичайної Дипломатичної місії в Угорщині М. Шраг

Будапешт, дня 5 мая 1919 *

(ЦДАВОУ. — Ф. 3518, оп. 1, спр. 14. — Арк. 5—6 зв. Машинопис, оригінал.)

---

* Печатка Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині.

Документ № 3

Акт розподілу коштів і майна між дипломатичними представництвами УНР і ЗУНР-ЗО УНР в Угорщині від 8 травня 1919 р.

Ч.46

Акт поділу грошей, які були одержані
Укр[аїнським] Посольством в Будапешті, яко консульський дохід
і майна на них придбанного при розділі їх межи Посольством
Української Народної Республіки і
Уповновластним Заступництвом Західної Области
Української Народної Республіки в Будапешті.

При відокремленні і виході зі складу Українського Посольства в Будапешті представника Західної Области У.Н.Р. пана Біберовича, який з наказу Державного Секр[етаря] Загр[аничних] Справ в Станіславові організує окреме Уповновластнене Заступництво Західної Области Укр[аїнської] Нар[одної] Респ[убліки] в Будапешті, прийшло по порозумінню між п. послом Галаганом і п. Заступником Біберовичем до слідуючого рішення в справі поділу грошей, одержанних за видачу паспортів, перепусток, свідоцтв приналежности, віз і т.п., а також майна на ті гроші придбанного.

1) Приймаючи на увагу, що більшу частину грошей одержано з громадян У.Н.Р. Галичан, приналежних до Західної Области У.Н.Р. – дві третини (2/3) всіх грошей, які залишалося в спільній касі, по оплаті всіх видатків до дня поділу, відходять до Заступництва Зах[ідної] Обл[асті] У.Н.Р. Одна третина (1/3) залишається в касі посольства У.Н.Р.

2) Цей принціп поділу прикладається і до поділу вище іменованого майна. По розділі на вище зазначених умовах прибуткових грошей і майна обчислено, по Пос[ольству] У.Н.Р. в Будапешті належиться 1107 корон 24 сот. грошей, а Уповновластненому Заст[упнику] Зах[ідної] Обл[асті] 2211 корон 60 сот.

Все вище написане, а також і одержання належних по розділові грошей і майна стверджуємо:

Посол Укр[аїнської] Нар[одної] Республіки в Будапешті М. Галаган
Уповновластнений Заступник Зах[ідної] Обл[асті] Укр[аїнської]

Нар[одної] Респ[убліки] [в] Будапешті Я. Біберович

Дня 8 мая 1919 м. Будапешт*

(ЦДАВОУ. — Ф. 3518, оп. 1, спр. 18. — Арк 5. Машинопис, оригінал.)

Документ № 4

Лист М. Галагана до міністра закордонних справ УНР від 17 травня 1919 р.

17 травня 1919 р.**

До Міністерства Закордонних Справ УНР.

Дякуючи подіям останнього часу уже давно Місія в Угорщині цілковито відрізана від краю і не має жодних звісток ні деректив від Міністерства.

Ще давніше, в першій половині квітня, до мене напівофіціяльно звернулись в імені Угорського Правительства з пропозіцією про посередництво між Україною та Росією що до мирових переговорів, про що я повідомляв Державний Секретаріят в Станіславові, просячи передати це до Рівного, але і до цього часу жадної відповіди не маю.

У мене встановились доволі добрі відносини з Угорським Совітським Правительством, але недавно я довідався, що тут очікують якогось представника Совітського Українського Уряду, і наша Місія таким чином може опинитися перед фактом невизнання тутешнім Урядом наших уповновластнень, як представників правительства цілої України.

До того ще положення наше затруднюється тим, що представник Держ[авного] Секретаріяту Західної Области п. Біберович, який раніше працював в складі Місії, одержав від свого уряду уповновластнення заступать всі інтереси Галичини окремо від Місії. Із 1 травня ц. р. цілковито відділився від нас. Мені абсолютно не відомо, на яких підставах має існувати таке подвійне представництво унітарної ніби держави, яке з мого погляду являється не корисним для державно-

---

* Печатка Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині.

** Датовано згідно з копією листа, надісланого до МЗС.

національного відродження і закріплення самої ідеї нашої держави; викликає велике здивування серед ріжних політичних кол, ставить нас в фальшиве положення.

Просив би мені пояснити цю справу. 24-го березня до мене і до Радника Місії п. Шрага явився в супроводі озброєних жовнярів який-сь д. Михайлович, який назвав себе «комісар по русским ділам», об'явив нас арестованими, зробив трус і забрав всі гроши Місії, відмовившись дати мені посвідку, скілько грошей відібрано. Зроблено це на тій підставі, що Україна є федеративною частиною Російської Совітської Республіки і так він перебирає від мене справи представництва України в Угорщині.

В тойже день вечері представник Комісаріяту Закордонних Справ Угорщини повернув мені і Біберовичу забрані у нас гроші і заявив, що все це сталось без відома Угорського Правительства.

По перевірці грошей, які нам були повернено вияснилось, що нам бракує 228.700 кор[он], з котрих я приняв на свій рахунок 100.000 кор[он], а Біберович 128.000 кор[он].

Не маючи певности, що цей лист дійде до Ваших рук, а також позбавлений можливости робити подробнійший звіт про хід і взаємні відношення наші, а тому змушений обмежиться проханнєм дати мені інформації відносно політичної і військової ситуації на Україні, надіслати мені необхідні вказівки, а рівнож не відмовити дати відповідь на ті пропозиції що до консульської справи, які були мною зроблени два місяця тому попереду.

Прошу надіслати мені всі закони і розпорядження, які вийшли за останні два місяці, а також повідомити мене про теперішній склад Директорії і Кабінету Бор[иса] Матроса, бо до нас доходить звістки, що як в Директорії, так в Кабінеті відбулись зміни і що напрям політики тепер також змінний від попереднього.

Не дивлючись на те, що Угорщина майже зо всіх боків оточена все таки через Будапешт переходить доволі багато бувши[х] полонених. Через те, що збірну станицю для полонених в більшості Галичан з наказу Державного Секретаріату розпущено, вони опинилися в дуже прикрому положенню, бо наша військово-санітарна місія на чолі з п.Сікевичом не має коштів і тому позбавлена можливости добре організувати справу. Прошу повідомити про це Військове Міністерство.

Щиро прохаю не відмовити періодично надсилати мені, тимчасові через Відень, або Прагу, необхідні інформації і інструкції особливо що до взаємовідносин з Росією, Польщею і Румунією.

Ми маємо відомости, що Російське Совєтське Правительство звернулось до п. Матроса з пропозицією про мирові переговори але відповіди від нього поки що не одержано.

В разі навязання яких-сь переговорів без сумніву можно було-би числити на посередництво і Угорського Уряду, який в тому не мало заінтересований.

Доношу до вашого відома, що призначений до складу Місії на посаду атташе О. Кандиба /Олесь/ прибув до Будапешту 23-го лютого, а 22 березня поїхав на 4-ри дні до Відня і з того часу не повертався більше, а тому вважаю його вибувши зі складу Місії з 1 квітня; рівнож зі складу Місії 13-го березня вибув урядовець О. Клор.

Мною принято на їх місця на дві вакантних посади громадяне Іван Флюнт і Іван Стасів, при чому перший з них зачислений був з 14 березня урядовцем Місії, а з 1-го травня виконуючим обов'язки атташе, а другий з 1-го травня урядовцем Місії. Прошу підтвердити ці призначення.

[М. Галаган]

(ЦДАВОУ. — Ф. 3518, оп. 1, спр. 1. — Арк. 8—9. Машинописна копія.)

Документ № 5

Лист М. Галагана до посла УНР в Австрії від 7 червня 1919 р.

До п[ана] Посла Укр[аїнської] Нар[одної] Респ[убліки] в Австрії [363]

З газет довідався я, що сими днями по дорозі до Парижу перебуває із Відня Міністр Закордонних Справ Темницький, який мав наради з Вами та де-котрими політичними діячами Галичини [364].

Беручи на увагу, що безпосередні інформації і вказівки п. Міністра мають дуже велике в сій складній ситуації значіння, особливо для мене, який опинився в умовах надзвичайно трудних для своєї праці, цілком відірваний від краю, я в великій мірі заінтересований в тому, аби довідатись про зміст Вашої з п. Міністром розмови та зробити відповідні для себе висновки.

На жаль, моє до Вас прохання про вироблення певного modus'а з Австрійським урядом, що до можливості вільної подорожі наших кур'єрів, котре було невияснено до нас, до свого часу зостається навіть без Вашої відповіді.

Рівно-ж, на превеликий жаль, і під час перебування п. Міністра я не був викликаний до Відня ні самим п. Міністром, ні Вами, хоча справа представляється цілком очевидною, що питання про координацію

діяльності закордонних представництв, надання їх діяльності певного змісту і напрямку є питанням першорядної ваги і значіння.

Зважаючи на все згадане, я щиро прохаю Вас, пане После, не відмовитись в найкоротшому часі подати і до мого відома про все те, що Вам стало звісним від п. Міністра через Вашого кур'єра, поза як в виду згаданої в горі причини я позбавлений можливості особисто, або через кур'єра мого підтримувати з Вами контакт.

Голова місії М. Галаган

№ 46
Божого дня 17/VI 1919
м. Будапешт

(ЦДАВОУ. — Ф. 3518, оп. 1, спр. 9. — Арк. 43. — 45 зв. Чернетка, автограф.)

Документ № 6

Лист М. Галагана до міністра закордонних справ УНР

[Липень 1919 р.]

До пана Міністра Закордонних Справ УНР.

Згідно з обіжником Вашим з дня 12 червня ц. р. під № 20 маю за честь повідомити, що:

I. Персональний склад дорученої мені місії тепер є слідуючий:

1. Голова	Микола Галаган	
2. Радник	Микола Шраг	
3. Аташе	Іван Флюнт	
4. Урядовець	Іван Стасів	
5. Служащий	Михайло Курчак	

Склад Місії перед виїздом з Київа був такий:

1. Голова Микола Галаган, приділений на посаду постановою Директорії УНР від 26 січня ц. р. під № 92

2. Радник	Микола Шраг	Призначені на посаду наказом Міністра Закордонних Справ від 24 січня ц. р.
3. Аташе	Олександр Кандиба	
4. Урядовець	Олекса Клор	

Місія в складі голови Миколи Галагана, радника Миколи Шрага і урядовця Олекси Клора виїхала 26 січня ц. р. на місце призначення, куди

прибула 10 лютого 1919 р. Аташе Місії Олександр Кандиба прибув до Будапешту і вступив до виконування своїх обов'язків 23 лютого 1919 р.

По виїзді Місії з України до Угорської Республіки уступили: 1. Урядовець Клор, який згідно з проханням відкомандирований до розпорядження Міністерства Закордонних Справ вибув 14 березня ц. р. до Виниці. Його дипльоматичний паспорт не відібрано. Олека Клор одержав свою платню до 13 березня ц. р. включно. 2. Аташе місії О. Кандиба відїхав до Відня на 4-денну відпустку 22 березня ц. р. і більше не вернув на це призначення, через що вважався залишивши посаду з 1 квітня ц. р., його дипльоматичний паспорт не відібрано. П. О. Кандиба одержав свою платню по 1 квітня ц. р. Наказом Міністра він звільнений з посади аташе Місії з 1 липня ц. р. і зачислений на ту ж посаду до Віденського посольства, котрим виплачено йому і платню до 1 липня на рахунок дорученої мені місії.

14 березня в склад Місії прийнятий на посаду урядовця громадянин Іван Флюнт / рожд. 1884 р., в Грозьовій п. Старий Самбір, гімн[азіальний] професор при Українській гімназії во Львові. 31 травня по вибуттю з Місії п. Кандиби доручено урядовцеві Івану Флюнту виконування обов'язків по посаді аташе Місії. З 1 травня зачислений в склад місії на посаду урядовця громадянин Іван Стасів, рожд. 1894 р. в Любачевії, скінчив середню школу.

Всі зміни в складі дорученої мені місії затверджені наказом Міністра Закордонних Справ від 8 липня ц. р. під № 6.

Платня членам Місії видається на підставі існуючих штатів, а саме щомісячно одержують в карбованцях.

	Утриман.	На помешк.	На розїзд	Разом
Голова місії	2.000	2.000	2.000	6.000
Радник	1.500	300	500	2.300
Аташе	800	300	250	1.350
Урядовець	750	300	—	1.050

Крім того Голові Місії на представництво видається в місяць 7.000 карб., а також всім членам її видаються добові гроші в сдідуючих розмірах на одну добу: Голові — 100 карб., Раднику 60 карб., Аташе 40 і урядовець — 40.

Платня обчисляється в карбованцях, а видається в коронах, числячи 1 карб. = 2 корони, себ-то по тому офіціальному курсу, який був на Україні під час виїзду Місії з Київа.

В Угорській Сов[єтській] Республіці поділ урядових посад на класи скасований. Платню урядовці одержують зідно з такими нормами:

До 17-го року тижнево 150 корон.
Після скінчення 17 літ в:

	1	2	3	4	5
1 – 2 році	170	220	270	—	—
3 – 5	230	270	320	—	—
6 – 10	270	320	380	420	520
11 – 15	300	370	450	520	600
16 –	320	400	500	600	650

1. Категорія = робітники без фахового образования
2. « » = « » з фаховим образованием
3. « » = « » самостійний круг ділення
4. провідники комісарств, відділов
5. « » поодиноких груп в комісарствах і заведениях.

Крім того комісари мають безплатне помешкання і засоби руху і всі урядовці одержують по нормальних цінах продукти і всі річи першої необхідності, що на гроші трудно перевести.

З инших українських Місій, які перебувають в Угорщині є:

1. Заступництво Західної Области Укр[аїнської] Народної Республіки, склад якого має подати саме заступництво.

2. Військово Санітарна Місія для справ військово полонених. Вона удержує в Будапешті станицю для перебуваючих на Угорщині полонених. Склад місії долучаю.

З окремих державних урядників в місті Будапешті перебувае аташе швейцарської Місії Микита Шаповал.

В той час в Будапешті уже був Заступник Західної области УНР п. Біберович. На моє предложенння обєднати наші представництва в одно для единої репрезентації унітарної держави п. Біберович вповні погодився під тим условієм, що він буде в складі Місії в ранзі Радника, заступаючи разом з тим інтереси спеціально–галицькі. Мною було надіслано два доклади до Міністерства про затвердження п. Біберовича, яко другого Радника Місії, але від вик[онуючого] об[ов'язки] Міністра п. Карпінського[365] була одержана відповідь, що цього питання він яко тимчасовий заступник, вирішить не може, а Міністр в той час був відсутний.

Однак, ми продовжували провадить справи спільно аж до початку місяця травня, коли п. Біберович дістав від Голови Національної Ради Західної Области окреме уповновластнення про відділення від нашої місії.

Фактично, 8 травня ми цілковито розділились, п. Біберович переїхав в окреме помешкання.

Оцінка цього акту мною вже була зроблена в попередньому докладі, як акту шкодливого для заграничної репрезентації ідеї державної унітарности українських земель.

До нашого розділу праця серед членів місії була поділена в той спосіб, що на п. Біберовичеві лежали обов'язки переведення різних торговельних переговорів, а також справи що до захисту матеріальних інтересів громадян УНР, Раднику Шрагові доручено було безпосереднє керування канцелярією Місії і всі справи юридично — консульського характеру. Аташе Місії Кандибі було доручено навязання зв'язків серед літературно—публіцістичних кол з метою ознайомлення громадянства Угорщини з українськими справами.

З самого моменту приїзду свого до Будапешту я почав старатися про знайомства серед соціалістичних і радикальних—демократичних партій і окремих впливових політичних провідників.

В короткім часі ці зв'язки були знайдені. Серед них варто зазначити таких осіб, як Міністр Гарамі /с.д/, лідер партії радикалів Ясі, редактор партійної газети соціал-демократів «Niprzawa». Всі вони поставились до нас дуже сімпатично і обіцяли свою підтримку.

22 лютого був принятий в авдієнції Президентом Республіки Кароль'ї. Про зміст нашої розмови я вже докладав Міністру. Вона головним чином точилась біля питання Угорської України, в котрим я обстоював принцип суверенности народної волі і перемиря з поляками, якому дуже охоче хотів допомогти Кароль'ї, можливости поширення більшовизму в Европі, що він допускав, а також спільних точок нашої загранічної політики. В смислі необхідності порозуміння, а навіть союзу проти імперіалізму Румун і взаємної підтримки в союзних і нейтральних державах обстоювати суверенности і незалежности України і Угорщини.

Правительство Кароль'ї трактовало мене, як посланника УНР так тривало до перевороту 21 березня, коли влада перешла до рук пролетаріату і оголошено було Совітську Республіку.

Новий Уряд випустив програмову відозву, в якій помеж іншим було зазначено, що Російська Совітська Республіка є природним союзником Угорської і в міжнародної політиці орієнтація нового Уряду буде скерована на Москву і на підтримку революційного пролетаріату Европи. Наше положення стало, з відомих причин, надзвичайно затрудненне і будь які впливи майже унеможливлювались.

Однак наслідком деяких зустріч[ей] і розмов було те, що в квітні місяці мені було напівофіціяльно предложено посередництво Угорського правительства що до порозуміння з Москвою. Я через Секретаріат

Західної Области передав цю пропозицію двічи до Директорії, але відповіди не дістав і не знаю, чи була навідь ця пропозиція передана із Станіславова до Рівного.

Тимчасом ці переговори пішли иншим шляхом через те, що ніякого уповноваження вести їх від уряду я не дістав і платформа для угоди України з Москвою і Угорщиною була подана від імені відомого письменика. Практичних наслідків ті переговори не мали, бо Раковський поставився до того доволі неприхильно а навіть негативно.

З огляду на зазначену в горі орієнтацію Угорського правительства і трактування Правительства Директорії, як буржуазного яке провадить війну з союзною Угорщині Російською і Українською Світськими Республіками шляхи до впливу на урядову угорську політику були майже замкнені. Довелось, принатурюючись до обставин, шукати инших доріг. Межи иншим, було вжито заходів, аби мати певний вплив на українську комуністичну організацію, яка тут утворилась. Ці заходи почали давати вже позитивні наслідки. Але вплив російської організації на всі загалі тутешні комуністичні групи инших національностей, а також тісний зв'язок росіян, на чолі з Берманом, з урядовими колами спричинилися до того, що українська група під гнітом їх відхиляється від своєї попередньої позиції в національному питанні.

Другим засобам до поширення української національної ідеї була спроба заснування культурно-просвітної інституції для підняття свідомости українського еліменту Руської Країни того, що проживає в Будапешті. Через ріжні перешкоди, які робились в урядових сферах ріжними москвофільськими та мадярськими елєментами, до свого часу в цьому напрямі вдалось зробити дуже мало. Не виключена після моєї гадки, можливість де яких позитивних наслідків цих заходів, хоча справа затруднена через обсадження Руської Країни чехами та румунами.

Загалом кажучи, відношення до нас особисто представників правительства є лойяльне, але відношення до місії як до презентації уряду Директорії, є таке, що її присутність лише зноситься. Не виключена можливість, що коли-би прибули представники уряду Раковського ми не були більш узнані.

Однак круг ділання Місії є дуже обмежений через згадані вгорі причини і формально зводиться до того, що між Місією і Угорським урядом провадиться обмін офіціальними письмами, з котрих багато дістаються навіть без відповіди з боку Комісаріяту, на дивлячись на те, що я вже нагадував неодержанне відповідей. Наприклад і до сього часу на маю відповіди про те, як стоїть справа з розслідуванням про арештованнє членів Місії і пограбованнє у неї грошей.

Цими днями мені відмовлено було видати з банку гроші, в банкнотах, якими мною були туди складені кошти Місії, а на домагання урядовця повернути гроші не в біл[ет]ах, яких ніхто не бере, а в тих самих знаках, якими було складено, комісар урядово заявив, нехай ми поскаржемося за це Антанті, коли нам такий порядок Угорської Совєтскої влади не подобається *.

Взагалі вся ситуація носить такий характер, що викликає думки про доцільність дальшого перебування Місії УНР в Угорщині.

Відписи де-котрих нот, меморіалів, а також своїх попередніх звітів не можу долучати через те, що вони були знищені підчас трусу в моїм помешканню і заарештування мене якимись комуністами на чолі з Михайловичом в ночі під 24 березня ц. р.

[Будапешт, липень 1919]** [М. Галаган]

(ЦДАВОУ. — Ф. 3518, оп. 1, спр. 1. — Арк. 24 — 29. Машинопис, автограф.)

Документ №7

Лист М. Галагана до МЗС УНР від 30 серпня 1919 р.

30 серпня 1919 р.***

До Міністерства Закордонних Справ УНР

Останній мій доклад до Міністерства, на де-які точки котрого я одержав відповіди від вик[онуючого] об[ов'язки] Мін[істра] Карпінського, був з дня 16-го березня місяця. Хоча і пізніше я також надсилав через Відень свої папери, але вони, оскільки я довідався, або далі не пішли, або десь загинули. Крім того, згідно з обіжником п. Міністра Темницького мною був йому 22 липня ц. р. представлений доклад про діяльність дорученої мені місії, який також, мабуть, залишиться в Відні і до міністерства не прийде.

З огляду на все це, я дозволю собі в коротких рисах ще раз повторити про те, що відбулось тут в протязі часу від середини місяця березня до тепер.

---

* Продовження тексту згідно копії листа, відісланого до МЗС УНР.

** Датовано згідно з копією листа, відісланого до МЗС УНР.

*** Датовано згідно з копією листа, відісланого до МЗС УНР.

За цей час в складі Місії відбулись такі зміни: 14 березня вибув зі складу її урядовець О. Клор, відкомандірований в розпорядження Міністерства; 22 березня виїхав до Відня атташе О. Кандиба /Олесь/, котрий більше не повернувся до Будапешту, а з 1-го липня наказом Міністра звільнений з посади атташе дорученої мені місії і призначений на ту ж посаду в Віденському посольстві. На місця вибувших Клора і Кандиби призначені на посаду атташе — гімназіяльний професор Іван Флюнт і на посаду урядовця Іван Стасів. Крім того, з 1 серпня на посаду секретаря Місії п. Міністром Темницьким призначено п. Микиту Шаповала.

Я вже докладав про те, що правительством Угорщини я був визнаний як посланик УНР і в авдієнції 22 лютого, як такий, офіціяльно був принятий Президентом Республіки Каролі.

Цим я таким чином сповнив данне мені доручення добиватися визначення представництва нашої сувереної і незалежної держави.

Заступник Західної Области п. Біберович, котрий був тут ще до прибуття місії, з часу нашого приїзду фактично став працювати в її складі, яко радник, заступаючи разом з тим спеціально галицькі інтереси.

Ще в місяці березні я підносив перед Міністерством питання про офіціяльне затвердження його або радником або консулом, або тим остаточно покласти кінець і запобігти будь якій можливости утворення подвійного представництва одної держави. На жаль, вик[онуючий] об[ов'язки] Мін[істра] Карпінський, за відсутностю самого Міністра, не вважав можливим перевести до життя моє прохання, що мало свої, на мій погляд, негативні наслідки. В місяці травні п. Біберович одержав від п. Президента Національної Ради Петрушевича уповноваження заступати Західню Область незалежно від визнаної уже Угорським Урядом нашої місії, відділився від нас і фактично почав працювати не тільки без жадного зі мною порозуміння, але навіть на шкоду, умисно чи несвідомо роблячи угорському уряду такого роду заяви, з котрими я цілковито не міг би погодитися. Це не тільки утворювало фальшиве положення, але було шкідливим, розбиваючи навіть саму ідею нашої ніби унітарної держави і єдности всіх українських земель.

Про це мною було вже доложено п. Міністру Темницькому але доки ще фактичного знищення цього ненормального явища не наступило і тому я бачу себе змушеним ще раз рішучо піднести це питання і додати, що я, коли би моє тут перебування яко голови місії визнано було потрібним, можу виконувати ці обов'язки лише при умові унормування закордоного представництва, в смислі повного знищення подвійности його.

Положення місії, яко офіціяльно визнаного представництва УНР, рішучо змінилось, коли по перевороті 21 березня до влади прийшло

соціалістично-комуністичне правительство і Угорщина була об'явлена совітською республікою.

В програмовій відозві новий уряд виразно підкреслював свою орієнтацію на Москву і революційний европейський пролетаріат, одже наша місія оказалась представництвом тієй держави, яка воювала з природними союзником Угорської Совітської Республіки. Цілком зрозуміло, що це викликало упередженне до нас відношення, наслідком чого був наш арест, переведений ніби на власну руку російським комуністом Михайловичом в порозумінню і при допомозі угорської комуністичної партії.

Під час аресту у мене відібрали гроші, і документи, котрі були важнійші, я встиг знищити; було оглядане помешканнє канцелярії і всі справи. На другий день представник уряду офіціяльно, правда, вибачився за цей вчинок безвідповідальних людей і повернув гроші і документи однак самі ці люди хоча і були попереду арестовані, але пізнійше випушені на волю і один з них — Михайлович — навіть виїхав до Галичини, і вкрадені у мене і Біберовича 228.700 корон так і не було нам повернено.

Важно тут зазначити, що наш арест був мотивований неіснуванням самостійної української Республіки з одного боку, а з другого боку тим, що я являюсь представником буржуазного правительства України, яке воює з совітською російською Республікою.

В місяці липні до Будапешту прибули якісь нібі-то представники Раковського. Після одержаних інформацій, вони, однак на мали від нього офіціяльного уповновластнення заступати Укр[аїнську] Сов[ітську] Респ[убліку] і нас урядовою дорогою Угорське правительства про це не сповіщало. Пізнійше до нас дійшли звістки, що ці два представники арестовані і розстріляні за те, що вони справді були прислані не Раковським, а головним атаманом Петлюрою, який перехопив посланців Раковського, відобрав від них папери, з котрими надіслав сюди своїх людей для пропаганди серед українців і шпіонажу. До цієї акції приплутивали і нашу місію, котрій погрожувано нібито інтернованнє за пр[от]идержа[в]ні заміри.

Маючи, однак відомости про те, що прибувші не були, власне, українцями, хоча і говорили добре по-українськи, але, коли після повалення совітської влади було опубліковано, що два українських офіцери були розстріляні з наказу Белі Куна, мною були вжити заходи до вияснення цієї таємниці.

1-го серпя правительства совітське, після поразки угорської червоної армії румунами, впало і на його місце прийшло правительства з представників робітничих прогресійних союзів і більш поміркованих соціалістів.

Однак, воно було недовго, бо 4-го серпня стався новий переворот і утворилось нове правительства, висунуте військовою партією, котре

складалося включно з представників аристократично-військової і велико-буржуазної партій. На чолі держави поставлено було ерцгерцога Йосифа, як верховного правителя. Попередний уряд розігнано, як скрито-большевицький. Скоро на требования Антанти і це правительство разом з Йосифом пішло геть. Дуже довгі переговори тяглися про організацію нового правительства з участю соціялістів, на чому настоювала Антанта, але наслідків ці переговори не дали і бувший премьер-міністр Фрідріх знов 27 серпня на власну руку сформував кабінет міністрів без соціалістів, котрі категорично відмовились з ним співробитничать. Не війшли також в цей кабінет і представники ліберальної буржуазії.

Сформування цього кабінету кризи не розв'язало бо всі ознаки є того, що він не задовольняє не тілько робітничі маси, але й ширші кола демократичної буржуазії, а через те не можна сподіватись на визнання єго Антантою.

В додаток до докладу свого про пресу можу зазначити, що під цей час тут виходять газети виключно на мадярський мові і то під строгою подвійною цензурою Румунів і угорського правительства.

Німецькі газети приходять лише з Відня. Якісь партійні органи цілковито на допускається не тілько соц[іалістично]-демокр[атичні] але також і ліберально-буржуазні. При першій можливости нами будуть поновлені наші попередні зв'язки і доложенні старання аби мати певний вплив і здобути прихильне до себе відношення.

Сими днями до мене звернувся представник Будапештенського відділу Червоного Хреста в справі перетранспортования військово-полонених і цівільних горожан Російської Сов[ітської] Респ[убліки]. Я заявив, що певне, моє правительство дасть згоду на перепуск інвалідів, старих, жінок, дітей. Що-ж дорослих і здорових людей, то вони могли-би бути перепущені при умові і повній гарантації що не братимуть участи в війні проти нас. Прошу повідомити мене в цій справі, бо я обіцяв дати остаточну відповідь Червоному Хресту по одержанню від уряду вказівок, хто і на яких умовах може бути перепущений через територію України до Росії.

На кінці довожу до відома, що в останній час до мене звертаються з пропозіціями про доставку на Україну рільничих товарів і машин, а також своїх особистих послуг. Серед останніх були предложення Директора одного завода, інженера-технолога, воєнного льотчика-пільота.

[Голова місії] М. Галаган

(ЦДАВОУ. — Ф. 3518, оп. 1, спр. 1. — Арк. 57—63. Машинопис, автограф.)

Документ № 8

Лист М. Галагана до МЗС УНР від 6 жовтня 1919 р.

До Міністерства Закорд[онних] Справ УНР

на № 204/884

Маю честь повідомити, що за часів совітського режиму в Угорщині, коли була соціалізація преси, організація якогось не урядового, а приватного видавництва була неможлива.

Офіціозне видавництво місії рівнож унеможливлювалось через відношення совітської тутешньої влади до справ УНР, правительства, якої трактувалось як буржуазне і вороже всім совітським республікам.

З поваленням совітського режиму і приходом Румунів, останні встановили свою цензуру на всі переодичні видання.

Спроба організувати наше видавництво зустріла з початку з боку Румунів перешкоди, але після моїх заходів перед румунським Міністром Діаманті була дана прінціпова згода на виданнє щотижневої часописи, при умові, аби вона не йшла в супереч з інтересами Румунії, уникала критики Антанти і не становилась вороже до поляків.

В сей час в Будапешті виходить щотижня на німецькій мові газета «Ukraine». Видається вона пресовим бюро, котрим керує О. Бачинський [366].

Голова місії М. Галаган
6/X. 1919 р.

(ЦДАВОУ. — Ф. 3518, оп. 1, спр. 1. — Арк. 90. Машинопис, автограф.)

Документ № 9

Лист М. Галагана до міністра закордонних справ УНР від 2 листопада 1919 р.

До п. Міністра Закорд[онних] Справ

Після того, як Антанта через посередництво Клемансо потребовала негайного усунення Ерцгерцога Йосифа від керування державними справами Угорщини, на чолі уряду з 27 серпня став бувший за Ерц[герцога] Йосифа премьер-міністром п. Стефан Фрідріх, який залишається на своєму пості до сього часу.

Незначні зміни в складі кабінету відбулись, але загальний напрям політики і фізіономія кабінету оставалися без зміни. В кабінет входить лише представники аграріїв, великої буржуазії та ріжних клерикальних партій. Представники не тільки соц[іалістичної] демократії але навіть партії селян і радикальної буржуазії участи в кабінеті не беруть.

В цей час з доручення Висшої Ради в Будапешті перебуває англієць Сер Клярк, який веде переговори зо всіма партіями і організаціями з метою сформования нового кабінету на основі коаліційного принципу і з участю всіх значніших політичних і громадських партій та організацій на Угорщині.

Кабінет Фрідріха мав на меті скликати старий парламент і палату, але тепер, з приїздом Клярка, ця думка відходить на другий план, а натомість очевидно будуть скликані національні установчі збори, бо після заяви Клярка лише при умові гарантії представництва всіх кол населення може Антанта вести з Угорщиною переговори про мир з нею.

Фактичним, однак, хазяїном в сей час числяться тут Румуни, в чому я пересвідчився як з практики полагодження наших справ транспорту військово-полонених і цівільних особ, так і з розмови з угорським Міністром Зак[ордонних] Справ гр[афом] Шомшичем. Цей останній приймав мене дуже добре і з з великим зацікавленнєм розпитував про положення на Україні, про наші ваємні відносини з Румунами та Поляками, про боротьбу з большевиками і Денікиним і її ціль. Мною були дані відповідні пояснення а також подана йому нота про те, що УНР є в стані війни з двома російськими арміями (червоною большевицькою і білою Денікінською), з поясненням мети боротьби — створення самостійної держави на основі права самоозначення народів.

В розмові гр[аф] Шомшич висловився в той спосіб, що він не представляє собі можливости відбудования старої Росії і вважає цілком

природним і нормальним явищем утворення національно-державних організмів. Інтересною також показалась йому ідея конфедеративного союзу, котрий обєднав би держави, що лежать між Балтикою та Чорним морем. Але найбільше був заінтересований він виглядами на порозуміння з Поляками. Що-ж до Чехо-Словаччини, то відношення його до неї було доволі холодне, а навіть трохи вороже.

Ця тема була також зачеплена і при моїй візіті у Діямандi, котрий висловився за конечною необхідністю нашого замирення з Польщею, кажучи, що з поляками ми маємо полагодити питання про територіальне розмежуваннє, що ж до Денікіна і Росіян, то тут ставиться справа самого існування Української Держави. До того він ще додав, на моє запитаннє, що Братіяно[367] стоїть за тим, щоби давати нам всяку допомогу.

Загально кажучи, наші відносини тут з Румунам зовсім добрі і вони йдуть завжди на зустріч нашим заходам і тому мене дивує, що наше Віденське посольство заявляє про ріжні перешкоди і трудности, які йому ставляться що до переїзду українських громадян через Румунію на Україну Румунським представником у Відні, в той час, як у нас Румуни без заперечень і задержки дають перепустки для транспортів та візи для переїзду для всіх, за кого ми просимо.

Я вже повідомляв про існованнє у нас прес-бюро, яке видає газету «Ukraine». Мушу зазначити, що в своїй діяльності прес-бюро зустрічає ріжні затруднення з боку румунської цензури, яка ніяк не хоче допустити ширшого трактування і критики Денікінської акції.

Ця манера поводження цензури дала нам привід підозрівати, що Румунія змінила відносно нас свою позицію, але з Букаресту до нас прийшли відомости, що Румуни просто не хочуть допустити ширшого розголошення нашого конфлікту з Денікіним, якого піддержує Антанта, бо піддержуючи нас в цім конфлікті Румуни тим самим йдуть проти Антанти.

Виникають рівноваж непорозуміння на грунті подвійности представництва і при зносинах з Угорським урядом. Цей останій уже запитував мене про наші взаємовідносини, бо він систематично вводиться в блуд панами з заступництвами Західної Области, котрі вживають незаконно неприналежний їм титул і печатку.

В персональному складі дорученої мені місії відбулися слідуючи зміни. Призначенний був Міністром Темницьким на посаду секретаря місії п. М. Шаповал в виду хворости своєї виїхав до Чехо-Словаччини.

Хотів би замість його мати в складі місії на посаді урядовця, або аташе спритну і певну особу, але при умові, що вона володіє порядно не тільки в слові, а і в письмі французькою мовою.

На кінці позволю собі додати, що, по однодушній думці всіх українських кол, відсутність належного представництва у Відні незвичайно шкодливо відбивається на інтересах нашої справи; що ж до положення в Берліні, то стан там є зовсім критичним і потребує рішучих заходів для врятування положення [368].

Голова Місії М. Галаган.
2/XI. 1919.

(ЦДАВОУ. — Ф. 3518, оп. 1, спр. 1. — Арк. 105–108 зв. Чернетка, автограф.)

Документ №10

Лист М. Галагана до міністра закордонних справ УНР від 7 листопада 1919 р.

До пана Міністра Закордонних Справ

В додаток до донесення свого під № 250 маю честь повідомити, що Угорщина стоїть на передодні реорганізації кабінету, який має бути зформований з представників всіх партій і з участю в нім соц[іал]-дем[ократів]. Це є результати посередництва сера Клярка.

Що до нас, то завдяки нашим заходам преса, оскільки дозволяється те цензурою, майже що дня містить відомости про Україну, а до мене починають заходити представники газет за інформаціями.

Крім того, я одержав згоду від був[шого] за Каролі Міністра-президента проф. Берінкея перекласти на мадярську мову і видати під його редакцією книжку Шульгина [369].

Останніми днями стали надходити звістки про зміну відносин Румунії до нас, а навіть про перервання комунікації між Букарестом і Каменцем в зв'язку з порозуміннєм між Румунами і Денікінцями.

Запитуюсь з цього приводу пана Маціевича, але вважаю обов'язком своїм подати це до Вашого відома , бо де-які ознаки маються також і тут що до можливости якого-сь повороту в Румунській політиці, а саме: відношення румунської цензури до звісток про Денікіна, задержання на пять днів транспорту полонених, які раніше перепускались зовсім вільно, офіціальне повідомлення нашого віденського посольства румунським представником про припинення видачи віз для українців.

На наше запитання тутешній польський представник відмовляється

виставляти візи на наших паспортах на тій підставі, що наша держава не визнана незалежною, а місія не може вважатись офіціальним представником.

Голову військово-санітарної місії, довідавшись, що він з Великої України, приняв, однак, дуже ввічливо і приязно.

Прохаю про відповіді на мої попередні запитання і донесення.

Де-які вирізки з місцевих газет прикладаю.

Голова Місії М. Галаган

7/XI.19 р.

(ЦДАВОУ. — Ф. 3518, оп. 1, спр. 1. — Арк. 114—114 зв. Чернетка, автограф.)

Документ №11

Лист М. Галагана до міністра закордонних справ УНР від 24 грудня 1919 р.

До п[ана] Міністра Зак[ордонних] Справ УНР

Я хочу використати нагоду подорожи до Варшави Д[окто]ра Вахнянина[370], щоби поінформувати Вас про де-які важнійші факти з нашої діяльності тут, але головним чином просимо Вас даби мені інформації і вказівки що до напрямку дальшої політики України.

Як Вам уже, відомо, 19 листопада передав я тут представникові Вишої Ради Джорджу Клярку ноту у справі денікінської акції на Україні, просячи його вжити заходів перед тою Радою, аби Денікінське військо було виведено з України, було визнано уряд УНР і аби була уділеня Уряду всяка піддержка для встановлення ладу і скликання Конституанти.

Крім того, були мною передані Кляркові де-які документи, які характеризували Денікінський режим на Україні, і матеріали, які ширше висвітлювали українську справу.

Я одержав відповідь, що документи були переслані належним властям у Парижі.

3-го грудня члени Місії представлялись Міністру-Президенту Угорщини Гусару, при чому відбувся обмін привітальними промовами з обіцянням п. Премєра-Міністра прихильного до нас відношення.

Однак я не оцінюю тих його слів, як виявлення дійсних настроїв правлячих кругів і думаю що в дійсности теперішнє правительства не вповні нам симпатизує, причиною чого з одного боку побоюваннє за те,

що ми можемо певного часу вставити наші претензії на Угорську Україну, яку вони ще й досі вважають за інтегральну частину Угорщини, тимчасово окуповану, а з другого боку вони числять нас союзниками Чехів, до котрих ставляться цілковито вороже.

Велика робота ведеться тут для привернення знову до Угорщини одірваних від неї територій. Навіть маються певні кола, які мріють про оружну боротьбу з Австрією, Чехо-Словакією, Румунією.

В зв'язку з цим стоїть також діяльність мадярофільськи-настроєнних елементів — словаків і угорських українців які працюють при піддержці угорського уряду.

Що до Галицького представництва тут, то його діяльність тепер має цілком певну Денікінську орієнтацію, особливо після оголошення умови з Поляками і звісної постанови членів Національної Ради [371].

Не маючи точних відомостей про стан річей в краю, ласкаво прошу проінформувати мене докладно про теперішню ситуацію на Україні, про напрям урядової політики і звязані з ним акції, а також дати певні вказівки щодо близчих задач, які ставляться урядом в сфері закордонної політики.

Всі ці відомости прошу надіслати мені через Відень.

Голова Місії М. Галаган

24/XII. 19 р.

(ЦДАВОУ. — Ф. 3518, оп. 1, спр. 1. — Арк. 171—172. Чернетка, автограф.)

Документ № 12

Лист М. Галагана до МЗС УНР

Не раніше 1 січня 1920 р.

[Міністру закордонних справ УНР]

Надсилаючи при цьому на Ваше бажання свою фотографію і групову фотографію членів нашої місії, в коротких рисах додаю тут кілька слів про біографію голови Місії Миколи Галагана, склад місії та діяльність.

П. Микола Галаган* уродився на Чернігівщині в 1882 році, учився спершу в одній з Київських гімназій, пізніше в Київській колегії Павла

---

* Вписано рукою М.Галагана замість закресленого «Я».

Галагана, яку окінчив в 1902 році, того ж року вступив до Київського університету, котрий скінчив в 1908 році з дипльомом І степені.

По скінченню Університету, будучи тоді уже для російського уряду, яко «українець», «неблагонадійним», якийсь час мусів служити в одному з великих комерційних банків, а пізніше був на службі по Міністерству Фінансів і, нарешті, служив по Міністерству Земельних Справ.

Починаючи з гімназійських своїх часів брав участь в ріжних українських організаціях, а починаючи з 1903 року активно працював в нелегальній роботі «Української Революційної Партії», за що і був покараний Російським урядом 8 місяцями тюрми.

Після російської революції в 1917 році був обібраний від Українського імені Гетьмана Богдана Хмельницького полка членом Української Центральної Ради. В грудні місяці того ж року був уповноважений урядом Укр[аїнської] Нар[одної] Респ[убліки] вести переговори з урядом Півд[енно]-Східн[ого] Союзу про організацію федеративного правительства в Росії, а весною 1918 р. після оголошення незалежності України був призначений посланником до Румунії.

Після перевороту, зробленого німцями на користь генерала Скоропадського, склав свої уповноваження і повернувся до роботи у Київі.

Після повалення Скоропадського Директорією Українськ[ої] Нар[одної] Респ[убліки] в січні місяці ц. р. був призначений головою Надзв[ичайної] Дипльом[атичної] Місії в Угорщину, куди і прибув разом з Місією в місяці лютому ц. р.

В склад місії входить: радником — бувший Віце Презід[ент] Української Центр[альної] Ради Микола Шраг; секретарем — бувш[ий] Мін[істр] Пошт і тел[еграфів] Микита Шаповал; атташе — гімназіальний проф[есор] Іван Флюнт; атташе — кандидат прав Володимир Суховецький і урядовцем — Іван Стасів.

Місія прибула до Будапешту 10 лютого ц. р. 22 лютого Голова місії був призначений в авдієнцію президентом Угорської Республіки гр. Михайлом Карольї і з того часу почалися дипломатичні контак[ти] її з угорським урядом, які продовжуються без перерви і до цього часу, не дивлячись на всі труднощі, які були поставлені місії під час совітського режиму в Угорщині.

Після упадку цього режиму наступні угорські уряди також визнали місію, яко представництво Укр[аїнської] Нар[одної] Респ[убліки] і мали з нею постійні зносини; 3 грудня ц. р. Мін[істр] През[идент] Угорщини Карл Гусар прийняв членів місії в урочистій авдієнції.

Місії прийшлося часто виступати в обороні горожанських прав і матеріальних інтересів Українського громадянства. При місії існує

пресбюро, яке інформує громадянство про Україну. В останній час угорська преса виявляє значний інтерес до українських справ і ставиться до них прихильно.

[М. Галаган]

(ЦДАВОУ. — Ф. 3518, оп. 1, спр. 23. - Арк. 4—5. Чернетка, автограф.)

Документ № 13

Лист М. Галагана члену Директорії О. Макаренку від 19 березня 1920 р.

До п[ана] Члена Директорії У.Н.Р. А. Макаренка *

Під час свого побуту в січні місяці у Відні я особисто мав честь зробити Вам доклад про положення дорученої мені місії. Тоді ж, на Ваше предложення, я подав Вам прохання про асігнування на утримання місії необхідних на 4 міс[яці] коштів в сумі 250.800 кор[он] в угорській валюті.

Близько місяця уже, як я написав Вам листа, в якому просив, між иншим, так про вияснення питання дальшого існування нашої місії з огляду на брак коштів. До сього часу жадної відповіді від Вас я не одержав, і тому, аби скласти з себе формальну відповідальність, за припинення існування представництва У.Н.Р. в Угорщині, вважаю за свій обов'язок ще один раз ласкаво просити Вас про відповідь на моє попереднє запитання.

Маю честь разом з тим довести до відома Вашого, що коли-би і на це своє донесення не одержано було на протязі близчого місяця задовольняючої позитивної відповіді, функціонування дорученої мені місії автоматично має припинитися з кінцем квітня місяця ц. р.

В разі, аби відповіди з Вашого боку не послідувало, то що [у] порядку ліквідації я буду додержуватися загально-принятих норм для задоволення особистого складу місії; всі справи Місії буду просить приняти під охорону Віденського Посольства.

Що-ж до передачи заступництва інтересів українських громадян якомусь иншому представництву — цього вирішити сам не маю права.

На кінці позволю собі просити не відмовитись потвердити одержання

---

* Так у тексті.

цього докладу, як рівно-ж листа мого з дня 21 лютого та докладу з дня 5 ц.м. під № [8585].

Голова місії М. Галаган
19/III. 1920 р.

(ЦДАВОУ. — Ф. 3518, оп. 1, спр. 36. — Арк. 1—1 зв. Чернетка, автограф.)

Документ № 14

Лист М. Галагана до голови дипломатичної місії УНР у Чехо-Словаччині від 17 квітня 1920 р.

До Пана Голови Надзвичайної Дипльоматичної місії У.Н.Р.
в Празі[372] *.

За останній час до мене почали звертатися офіцери-угорці з проханням про приняття їх до української національної армії.

Більшість з них була офіцерами діяльних спеціальних військових частин, як льотники, сапери, понтонери, артілеристи і т.д. Всі вони знають німецьку мову, а більшість знає також яку небудь славянську.

Сими днями я одержав відомости про те, що в сей час в Празі перебуває військовий агент отаман Мельник, який являється уповноваженим в усіх справах, що торкаються організації української армії. Коли-би відомости ці відповідали дійсности, ласкаво прохаю Вас, пане После, подати до відома от. Мельника про згадане в горі разом з моєю просьбою поінформувати мене що до умов, на яких можуть бути приняті до української армії угорські офіцери, бо не будучи уповноваженим на те, я позбавлений можливости давати належну відповідь інтересованим особам.

Відповідь ласкаво прошу надіслати через Віденське посольство з огляду на припинення в сей час почтових зносин між Чехо-Словаччиною і Угорщиною.

Голова Місії М. Галаган **.

(ЦДАВОУ. — Ф. 3518, оп. 1, спр. 38. — Арк. 18—18 зв. Чернетка, автограф.)

---

* 30.04.1920 р. М. Галаган одержав відповідь від військового агента УНР у Празі: «В справі приняття до української армії офіцирів мадярських, прошу приняти до відома, що на жаль справа організації військової з причин політичного і фінансового характеру стоїть на разі так некористно, що про принимання чужинців зараз бесіди бути не може. Як що в тім напрямі відносини поліпшаться не залишу Вас про це та про умови приняття повідомити». *(ЦДАВОУ. — Ф. 3518, оп. 1, спр. 38. — Арк. 20).*

** Підпис, печатка.

Документ № 15

Відкритий лист М. Галагана з приводу річниці укладення Варшавської угоди (27 березня 1933 р.)

До справи Договору 21 квітня 1920 р.

Договір, що його заключено 21 квітня 1920 р. між українцями і поляками, буде ще, мабуть, довгий час предметом інтересу й оцінки в українській історичній і публіцистичній літературі.

Свій погляд на цей договір та його оцінку зі становища українських інтересів я зробив ще в 1920 р. Не міг я обминути цього питання також пишучи свої спомини. А хотячи удокументувати своє тодішнє становище, я навів також повний текст своєї заяви про демісію з посади Голови дипломатичної Місії У.Н.Р. в Угорщині.

Одначе, видавництво «Червона Калина» у Львові текст моєї заяви у споминах не надруковало, а натоміть на відповідному місці («З моїх споминів» част. IV стор. 291) стоїть така примітка редакції:

«В листі тому пояснює автор Споминів своє негативне становище відносно Варшавського Договору та свої міркування на майбутнє, які в дійсности в короткому часі сповнились. Цей дуже цікавий для історії лист, який виявляє крім дипломатичного хисту ще й небуденний талант автора передбачувати майбутні події, пропускаємо нажаль і то в цілости з огляду на цензуру».

Мої спомини друкувались рівно десять років пізніше, як був заключний той договір. Але ще й тоді це питання, очевидно, стояло настільки актуально — неприємно для поляків, що польська цензура недопустила друкування історичного матеріалу, який стосувався договору. Тому думаю, що не буде зайвим опублікувати, як не в споминах, то в українських періодичних виданнях текст мого листа про демісію з 30-го червня 1920-го року.

До п. Міністра Закордонних Справ Української Народної Республіки

Високоповажаний Пане Міністре!

Три дні тому я вернувся з України на місце своєї служби до Будапешту.

Ще підчас свого перебування на Україні я мав нагоду у Жмеринці в особистій з Вами бесіді висловити свій погляд на союз УНР з Польщею. Я вже і тоді зазначив своє негативне відношення до того союзу.

Оцінивши з можливою об'єктивністю все те, свідком чого я сам був особисто, або про що довідався від певних осіб, які, на мою думку,

заслуговували повного довірря, я став ще більше переконаний, що союз з Польщею, під знаком якого, має проводитись політика теперішнього уряду УНР, не піде на добро українського народу і не скріпить української державности.

Я причисляю себе до прихильників думки про необхідність порозуміння з сусідними державами, розуміючи, що при певних умовах примирення або порозуміння з сусідом можна досягти тільки шляхом більших чи менших уступок і навіть втрат одної сторони на користь другої. Але я не можу згодитись с поглядом уряду, що союз з Польщею є в інтересах визволення і національно-державного відродження українського народу та що через те союз той заслуговує таких великих жертв з боку українського народу, які він мав би пренести на користь Польщи згідно з договором 22 квітня ц. р. Уступки імперіалістичним цілям, які виявила Польща що до території України і її природних багацтв, не можна, на мій погляд, виправити ніякими міркуваннями реальної політики і то з таких причин:

1. Польща не є такою міцною, сильною і сконсолідованою державою, яка була-б в стані не тільки боронити своє власне існування, а ще й давати поміч Україні. Мої спостереження і відомості про польську армію привели мене до переконання, що мілітарно Польща слаба; я припускаю, що та дефензива польської армії, свідком якої я був сам, є початком ряду неуспехів її, а може й подій катастрофічного для Польщи значіння. Однак, колиб ці події і не вилились тепер в форму катастрофи польської держави наслідком мілітарної перемоги московських військ, то все одно географічне положення Польщі між двома сильнішими державами Німеччиною і Росією — змусить її ранійше чи пізнійше шукати можливости помиритися з Москвою коштом України. А в такому разі ті уступки на власній своїй території, які зробив Уряду УНР, послужать прецедентом для Польщи, щоб і при замиренні з Москвою домогатися тих самих границь, на які погодився Український Уряд.

Я переконаний, що коли Польща за допомогою Франції /не Англії/, відібє большевицьку навалу, то вона постарається негайно помиритись з Москвою, а українська армія із союзної обернеться, в кращому разі, в полонених, а то й буде видана на поталу московсько-большевицькій владі.

2. Союз з Польщею не є популярний ані на Україні, ані в Польщі. Більшість польського громадянства, як це видно із преси, ставиться до акції Пилсудського щонайменше неприхильно, а заступник польського міністра Зак[ордонних] Справ поспішив

заявити навіть про ануляцію договору з Урядом УНР, українське ж населення, або, в кращому разі, тільки терпить в себе поляків, або й отверто вороже ставиться до них через грабування ними населення окупованих місцевостей України. Населення Галичини також не забуло ще диких і жорстоких вчинків поляків. Свідоме українське громадянство не помириться з поділом українських замель, а спеціяльно галицьке громадянство болюче відчувало заявлене урядом УНР disintéresent в справах Галичини, бо сини галицької частини українського народу перші пролили кров за ідею Соборної України.

3. Польський уряд за невеликим може винятком, не є щирим союзником і не бажає дійсно допомогти уряду УНР в боротьбі за її незалежність. Як сам польський уряд, так і його органи дали докази нещирости і ворожости до ідеї самостійної України при реалізації навіть того договору, яким так ушкоджені інтереси цілости української території дякуючи польським заборчим тенденціям. Поляки розброїли галицьку армію, що перейшла від большевиків, забравши у неї все військове майно, а натомість не дали серіозної допомоги для організації української армії та забезпечення її всім необхідним для ведення війни. Забираючи у наших селян ріжного роду поживу для війська, вивозячи з України великими масами хліб і цукор (це я бачив особисто), вони не дали селянам в дорозі рекомпенсацій нічого того, що ті потребували, як то: нафта, сіль, встановши нізкий курс карбованця, вони руйнували нашу валюту. В занятій польською армією частині України не заводилось ні української адміністрації, ні українських шкіл; не шанувалась українська мова, як державна мова УНР, урядовими польськими органами зневажалось представників української ніби-то союзницької держави та українського уряду, що я зазнав в Варшаві на собі самому.

Я не буду наводити тут все те, що сміг би навести на доказ справедливості що до шкідливости для інтересів українського народу і Соборної Української Республіки союзу з Польщею. Згадаю ще тільки, що домагання з боку Польського уряду, аби в склад кабінету УНР введено було обовязково двох поляків певного політичного і соціально-ворожого українському селянству гатунку, є втручанням у внутрішні справи УНР, виявленням непошани до суверенної української держави і являється рівнозначним домаганням зміни курсу внутрішньої політики УНР.

Із сказаного вповні очевидно, що я цілком не поділяю політики теперішнього складу кабінету УНР, яка без сумніву буде провадитись під

знаком Союзу з Польщею та носитеме ознаки одіозности і шкідливости з погляду українських інтересів.

В міру своїх сил я старався служити інтересам української держави закордоном. Мені пощастило виконати покладене на мене Директорією УНР завдання: добитись визнання Угорщиною незалежности України. Всі Уряди, які від початку 1919 р. і до цього часу були в Угорщині, визнали УНР і мене як її заступника, а наша Місії числиться дипльоматичним представництвом УНР на рівні з дипльоматичними представництвами инших держав.

Але новий напрям політики Уряду УНР суперечить моєму розумінню добра та інтересів українського народу і його держави, і тому я вважаю за свій моральний і громадянський обовязок просити Вас, Пане Міністре, передати Голови Директорії має прохання про звільнення мене з посади Голови Надзвичайної Дипльоматичної Місії УНР в Угорщині.

Будапешт 30 червня 1920 р.

М. Галаган, голова Місії.

***

А після цього тексту мого колишнього листа дозволю собі навести уривок із моїх раніше згаданих споминів:

Пишучи цього листа до тодішнього міністра А. Ніковського, я не думав бути пророком. Моїм бажанням було: обґрунтувати своє рішення не брати участі в політиці уряду УНР і нести за неї будь якої відповідальности. Я не мав наміру отим своїм листом переконати чи то міністра Ніковського чи цілий уряд в тому, що моя позиція є правильна, а не помилкова. Ставити собі подібне завдання було тоді справою цілком безнадійною, бо я мав змогу особисто й безпосередньо переконатись в тому, що тодішній уряд і видатніші політичні особи твердо стояли на своїм становищі та що збити їх з цієї позиції було неможливим. Не пророкуючи, а лише дещо передбачаючи, я й писав в своїм листі про можливі наслідки такої політики. Нехай я тоді не все оцінив й передбачив, але об'єктивно треба признати, при тому здійснилось у формі делеко гіршій, ніж можна було думати.

Здається мені й тепер, що моє поступування було оправдане й правильне. Коли ж 1925 р. майстер від справ УНР п. М. Славінський (див. «Укр[аїнський] Вісн[ик]», ч. 2) писав, що мене «якась муха вкусила» аж у Парижі, то він тоді, звичайно, знав, що то не є правда і що своє становище супроти польонофільської політики уряду УНР я зовсім ясно означив ще в 1920 р.

Фактом є також, що ця моя давня позиція спричинилась до того, що наші польонофіли-уенеровці вже давніше виголосили мені особисто «безпощадну» війну. Про форми і способи цієї борьби оповім иншим разом.

Прага, 27 березня 1933 р.

Д[окто]р М. Галаган.

(ЦДАВОУ. — Ф. 4186, оп. 1, спр .5. — Арк. 7— 11. Машинописна копія.)

Документ № 16

Постанова на арешт М. Галагана від 24 травня 1945 р.

«Утверждаю»
НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА КОНТРРАЗ[ВЕДКИ] «СМЕРШ»
4 ГВАРД[ЕЙСКОЙ] ТАНКОВ[ОЙ] АРМИИ –
ГВ[АРДИИ] ПОЛКОВНИК *

АРЕСТ САНКЦИОНИРУЮ
ВОЕННЫЙ ПРОКУРОР 4 ГВАРД[ЕЙСКОЙ] ТАНКОВ[ОЙ]
АРМИИ – ГВ[АРДИИ] ПОЛКОВНИК ЮСТИЦИИ **

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
/на арест/

1945 года, мая «23» дня. Действующая армия.

Я, следователь Отдела Контрразведки «Смерш» 4 Гвард[ейской] Танковой Армии – гвардии лейтенант РОМАНЕНКО, рассмотрел поступившие в О[тдел] К[онтр] Р[азведки] «Смерш» 4 Гвард[ейской] Танковой Армии материалы о преступной деятельности – ГАЛАГАН Николая Михайловича, 1882 года рождения, уроженец села Требухово, бывшего Остерского уезда, Черниговской губернии, украинец, из семьи служителей культа, образование высшее, женат, не судим.

---

* Підпис, печатка.
** Підпис, печатка.

НАШЕЛ:

В 1918 году ГАЛАГАН, будучи поручиком принимал активное участие в захвате власти Петлюрой на Украине, а затем служил при его правительстве.

При разгроме Петлюровских банд на Украине, ГАЛАГАН в 1919 г. эмигрировал за границу и до 1921 г. являлся представителем дипломатической миссии петлюровского правительства в гор. Будапеште /Венгрия/.

С 1929 по 1938 г. являлся руководителем «Украинской громады» по Чехословакии, целью которой было объединение белоэмигрантов украинской национальности для борьбы за свержение на Украине Советского строя.

В 1939 г. ГАЛАГАН являлся главным руководителем так называемого «Украинского национального объединения «УНО» в гор. Берлине, которое также ставило задачи борьбы с Советской властью.

ГАЛАГАН является автором ряда антисоветских статей.

ПОСТАНОВИЛ:

ГАЛАГАН Николая Михайловича подвергнуть аресту и обыску.

СЛЕДОВАТЕЛЬ ОКР «СМЕРШ» 4 ГВАРД[ЕЙСКОЙ] ТАНКОВ[ОЙ] АРМИИ ГВ[АРДИИ] ЛЕЙТЕНАНТ* (РОМАНЕНКО)

СОГЛАСЕН: НАЧ[АЛЬНИК] СЛЕДСТВЕН[НОГО] ОТД[ЕЛЕ]НИЯ ОКР «СМЕРШ»
4 ГВ[АРДЕЙСКОЙ] Т[АНКОВОЙ] А[РМИИ]
ГВ[АРДИИ] МАЙОР** (ЛУЦИК)

(Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 6. — Спр. 69840-фп. — Т. 1. — Арк. 2. Оригінал.)

---

* Підпис.
** Підпис.

Документ № 17

Протокол допиту М. Галагана від 27 червня 1945 р.*

Протокол допроса

1945 года июня 27 дня. Я, сотрудник оперативной группы контрразведки «Смерш» Центральной группы войск гв[ардии] старший лейтенант Партиж сего числа допросил обвиняемого. –

Галаган Николая Михайловича:

Вопрос: – Расскажите о Вашей принадлежности к антисоветской националистической «Организации Украинских Националистов» и о задачах и Вашей практической деятельности в «ОУН».

Ответ: – Как на очной ставке проведенной 19-го мая сего года, так и сейчас я категорически отрицаю мое участие и какую либо деятельность в «Организации Украинских Националистов». В «ОУН» я не состоял и никакой практической деятельности в «ОУН» не проявлял.

Вопрос: – Вы неправду говорите. Следствие располагает достаточными данными изобличающими Вас в том, что Вы были активным участником ОУН. Требую по этому вопросу правильного и исчерпывающего показания?

Ответ: – Имеющие у Вас данные о моем участии в «Организации Украинских Националистов» я считаю неверными и прошу произвести очную ставку.

Вопрос: Расскажите о Ваших связях с Министерством иностранных дел в Чехословакии, в чем выражались Ваши связи?

Ответ: – Являясь членом правления «Украинского громадского комитета по Чехословакии», в 1923 году председателем правления «УГК» Шаповалом Никитой Ефимовичем я был представлен заместителю иностранных дел Чехословакии доктору Гирса Вацлаву [373] а позднее советнику по русско-украинским делам Завазал Зенону. Моя связь с Министерством иностранных дел Чехословакии продолжалась по 1938 год и выражалась в разрешении вопросов: – въезда и пребывания на территории Чехословакии украинских эмигрантов из Польши и других государств, финансирования украинских эмигрантских учебных заведений в Чехословакии, субсидирования украинского громадского издательского фонда, оказания материальной помощи отдельным лицам эмигрировавшим

---

* Кожна сторінка протоколу підписана «Н. Галаган».

с Украины в Чехословакию. В основном в этом выражалась моя связь с Министром иностранных дел Чехословакии.

Вопрос: – Получали ли Вы лично какую либо помощь от Министерства иностранных дел Чехословакии и кем она выдавалась?

Ответ: – Да, с 1925 года тоесть с момента ликвидации «Украинского громадского комитета» и по 1935 год, я от Министерства иностранных дел Чехословакии получал ежемесячную стипендию в размере до 1500 крон. Всю эту акцию по выдаче мне стипендии вел советник по русско-украинским делам Завазал.

Вопрос: – Какие поручения и задания Вы получали и выполняли по линии Министерства иностранных дел Чехословакии?

Ответ: – Каких либо заданий и поручений по линии Министерства иностранных дел Чехословакии я не получали и не выполняли.

Вопрос: – Вы неверно говорите. Следствие располагает данными о том, что Вы состояли на службе у Министерства иностранных дел Чехословакии в качестве агента.

Требую правдивых показаний по этому вопросу и подробно расскажите о Вашей деятельности как агента?

Ответ: – Имеющиеся у Вас данные о моем сотрудничестве с Министерством иностранных дел Чехословакии, как агента, я отрицаю. Заявляю что агентом я никогда не был и каких либо заданий разведывательного и другого характера от Министерства иностранных дел я не получал и не выполнял.

На этом протокол допроса прерван. Показания с моих слов записаны верно и мне зачитаны.

Н.Галаган

Допросил гв[ардии] ст[арший] лейтенант *.

(ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69840-фп. – Т. 1. – Арк. 38 – 39. Оригінал.)

---

* Підпис.

Документ № 18

Стенограма допиту М. Галагана від 19 жовтня 1945 р.*

Стенограмма **

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА
обвиняемого ГАЛАГАН Николая Михайловича

19 октября 1945 года, гор. Киев
Допрос начат в 10 час.20

ГАЛАГАН Н. М. 1882 года рождения, уроженец села Требухов, Броварского района, Киевской области, украинец, из семьи служителя религиозного культа, с высшим образованием, женат, не судим. До ареста проживал в гор. Прага /Чехословакия/.

ВОПРОС: В каких политических партиях Вы состояли до 1917 года?

ОТВЕТ: До 1905 года я примыкал к «Украинской Революционной партии», которая в 1905 году была переименована в «Украинскую социал-демократическую рабочую партию».

На 1-м съезде УСДРП в 1905 году произошел раскол и образовались фракции между которыми возникли разногласия по вопросам организационного объединения УСДРП с РСДРП. Значительная часть делегатов съезда во главе с МЕЛЕНЕВСКИМ, стоявшая на платформе организационного объединения этих партий вышла из УСДРП и образовала «Украинскую социал-демократическую спилку» – УСДС.

Членом УСДС я был до 1908–1910 годов, а затем в связи с разгромом революционного движения до 1917 года я не принадлежал ни к каким политическим партиям.

---

* Кожна сторінка протоколу підписана «Н. Галаган».

** В цьому документі підкреслення зроблені слідчим слідчої частини МДБ УРСР капітаном Уласенком.

В апреле 1917 года я снова примкнул к УСДРП, членом которой состоял до 1929 года.

Как член УСДРП я назначался на различные руководящие должности в контрреволюционных правительствах «Центральной Рады», гетмана СКОРОПАДСЬКОГО и «Директории».

Этими правительствами я направлялся во главе дипломатических миссий в Румынию, Венгрию, а также был их представителем в контрреволюционном правительстве на Кубани.

ВОПРОС: Покажите о Вашей практической антисоветской деятельности в контрреволюционных правительствах «Центральной Рады», гетмана СКОРОПАДСЬКОГО и «Директории»?

ОТВЕТ: Находясь на службе в царской армии в Заамурском пограничном полку в чине поручика, я добровольно из него ушел и поступил в украинский полк им. «Богдана Хмельницкого». В этом полку я был избран делегатом на третий воинский съезд, а затем в октябре 1917 года членом «Центральной Рады».

Являясь членом «Центральной Рады» я принимал активное участие в создании буржуазного украинского государства. На заседании «Центральной Рады» я выступал с речами и, в частности, выступал с предложением о создании украинской милиции.

В начале декабря 1917 года я выезжал уполномоченным от «Центральной Рады» к правительству «Юговосточного союза», существовавшего в то же время на Кубани. Цель моей поездки была добиться согласия перед «Юговосточным союзом» о создании «Общефедерального правительства».

На мое предложение от правительства «Юговосточного союза» я получил отрицательный ответ.

С этим я возвратился в Киев.

В апреле 1918 года управляющим министерства иностранных дел ЛЮБИНСКИМ, я был назначен главой дипломатической миссии в Румынии.

От ЛЮБИНСКОГО я получил указания добиться перед румынским правительством признания Самостоятельности украинского государства.

Кроме того мне было поручено заявить протест против насильственного присоединения Бессарабии к Румынии.

В Румынии положительных результатов я также не добился. Румынское правительство также отклонило мои требования. Возвращаясь из Румынии, в конце апреля 1918 года, в дороге мне стало известно, что правительство «Центральной Рады» разогнано и вместо него создано правительство гетмана СКОРОПАДСКОГО.

С приходом к власти СКОРОПАДСКОГО, ЦК УСДРП решил не участвовать в этом правительстве и воспретил членам УСДРП занимать в этом правительстве руководящие должности.

Членам УСДРП разрешалось занимать технические должности. В июле 1918 года я был назначен на должность управляющего канцелярией министерства Здраво[о]хранения, а затем директором департамента общих дел.

В ноябре 1918 года в Киеве нелегально было создано правительство «Директории» в состав которого вошли ВИННИЧЕНКО, ПЕТЛЮРА, АНДРИЕВСКИЙ, ШВЕЦ и МАКАРЕНКО.

ЦК УСДРП полностью поддерживало правительство «ДИРЕКТОРИИ» в подготовке восстания с целью свержения правительства СКОРОПАДСКОГО. В Киеве был создан «революционный комитет» по руководству этим восстанием. Руководил «революционным комитетом» ЧЕХОВСКИЙ Владимир. Последний мне поручил руководить восстанием в Киеве.

В декабре 1918 года правительство СКОРОПАДСКОГО было свергнуто и учреждено правительство «ДИРЕКТОРИИ» во главе которой был сначала ВИННИЧЕНКО, а затем ПЕТЛЮРА.

С созданием правительства «ДИРЕКТОРИИ» я остался исполнять обязанности директора департамента общих дел.

В январе 1919 года по предложению министра иностранных дел

ЧЕХОВСКОГО Владимира я выехал главой дипломатической миссии в Венгрии с задачей добиться признания «Самостоятельности Украинского государства».

В состав моей дипломатической миссии входили — советник ШРАГ Николай Ильич, бывш[ий] эсер, член «Центральной Рады» и товарищ председателя «Центральной Рады» и КЛОР, беспартийный /чиновник/.

ВОПРОС: Что Вы практически сделали, как глава дипломатической миссии и чего Вы добились от венгерского правительства?

ОТВЕТ: От венгерского правительства я добился того, что наша дипломатическая миссия была признана, как представляющая правительство «УНР» /Украинской народной республики/.

Венгерское правительство в то время отказалось юридически признать самостоятельность украинского государства, заявив, что оно это сделает после признания самостоятельности Украины другими большими государствами. Нашей миссии было дано право проживать в Будапеште, как консульству правительства «УНР».

В основном я выполнял функции консула по охране интересов украинских граждан, находившихся в Венгрии.

В августе 1920 года я вышел в отставку и выехал в город Вену /Австрия/. О дальнейшей деятельности дипломатической миссии в Будапеште мне ничего не известно.

Уходя в отставку свои функции главы дипломатической миссии я передал приехавшему по уполномочию правительства «УНР» — СУХОВЕЦКОМУ.

После разгрома петлюровской армии я оставался противником Советской власти и не пожелал возвращаться в Советский Союз.

ВОПРОС: Находясь в эмиграции, где Вы проживали и в каких политических партиях и организациях состояли?

ОТВЕТ: По прибытию в гор. Вена, я не прекратил своей антисоветской деятельности.

В 1920 году я принимал участие на съезде Украинских парламентариев, созванном в городе Вене, по инициативе правительства «ДИРЕКТОРИИ» ЧИЖЕВСКОГО Павла Ивановича[374] и ЕРЕМИЕВА Михаила[375].

На этом съезде присутствовали также ШЕЛУХИН Сергей Павлович, СЛАВИНСКИЙ Максим Антонович, ЛОТОЦКИЙ[376] и другие представители петлюровского правительства.

На съезде парламентариев была принята декларация о необходимости существования «Самостоятельного Украинского государства».

Насколько я помню в этой декларации было указано, что съезд полностью поддерживает эмигрантское правительство «УНР».

На съезде приняты и другие решения, но их содержания я не помню.

В Вене в 1920 году я встретился с видным деятелем УСДРП МАТЮШЕНКО, который сообщил мне, что он получил из ЦК УСДРП письмо подписанное МАЗЕПОЙ и ФЕДЕНКО[377] в котором они предлагали создавать группы из членов УСДРП, находившихся в эмиграции.

Выполняя это указание в начале 1921 года в Вене нами была создана «Заграничная группа» УСДРП, председателем которой был избран – я – ГАЛАГАН.

Эта группа просуществовала до 1929 года, и в связи с выездом членов УСДРП в другие страны она распалась. К тому же я не соглашался с платформой ЦК УСДРП в части отношения к эмигрантскому правительству «УНР», которое находилось в Варшаве. Я считал, что правительство «УНР» в будущем не способно было бы возгласить украинское государство, тогда как ЦК УСДРП стоял за полную поддержку этого правительства.

В 1922 году из Вены я переехал в Чехословакию в гор. Прага, где проживал до дня освобождения Праги частями Красной Армии, т.е. до мая 1945 года.

Находясь в Праге с 1922 года я был членом антисоветских организаций «Украинский Громадский Комитет», «Украинская Громада» и «Украинское национальное объединение» /УНО/.

ВОПРОС: Какую практическую работу Вы проводили против Советской страны будучи в эмиграции?

ОТВЕТ: Являясь председателем заграничной группы «УСДРП» я принимал участие в издательстве антисоветский литературы. Мною были переведены с немецкого на украинский язык, а затем изданы – брошюры Каутского[378] «Рабочие Советы», «Диктатура Пролетариата», «Терроризм и Коммунизм», «Проблема Социализма», Отто Бауэра[379] «Аграрная программа». Я также принимал участие в издательстве антисоветских журналов и газет. В Праге я принимал участие в издательстве журнала «Новая Украина»[380] издававшегося эсерами ГРИГОРЬЕВЫМ и ШАПОВАЛ[ОМ], в журнале «Независимость»[381] основателем которого был в 1924 или 1925 году меньшевик АЙОЛЛО, в газете «Селянский Шлях»[382] и других.

В журналах «Новая Украина», «Независимость» и других я помещал свои статьи антисоветского содержания. В газете «Селянский Шлях» я помещал статьи информационного характера из деятельности Чехословацкой социал-демократической партии. Содержание этих статей я вспомнить не могу.

ВОПРОС: Среди кого и как Вы распространяли издаваемые Вами брошюры антисоветского содержания?

ОТВЕТ: В основном названная выше антисоветская литература распространялась среди украинских эмигрантов, а также направлялась в города Львов и Ужгород для распространения среди украинского населения.

В г. Львов и Ужгород высылались изданные брошюры, как правило по почте, часть брошюр у Вене из склада брал КРУШЕЛЬНИЦКИЙ Антон[383] – член заграничной группы УСДРП. Как он их распространял я не знаю.

ВОПРОС: Расскажите о Вашей антисоветской деятельности в организациях «Украинский Громадский Комитет» и «Украинская Громада».

ОТВЕТ: В 1922 году председателем «Украинского Громадского Комитета» ШАПОВАЛ я был приглашен в Прагу для работы в комитете по организации в Чехословакии «Украинской сельскохозяйственной

академии»[384]. Я был избран секретарем комиссии по созданию этой академии, а затем в 1923 году членом правления «громадского комитета», заведывал отделами регистрации и организационным. С 1925 года «Украинский Громадский Комитет» прекратил свое существование. После этого я был избран председателем правления издательского фонда.

Этот фонд в основном издавал научные книги для средних и высших учебных заведений.

В 1928 году в Праге была создана организация «Украинская Громада». Кто был инициатором ее создания сейчас вспомнить не могу. Первым председателем правления «Украинской Громады» был избран ЩЕРБИНА Федор Андреевич – (в 1935 году умер), а затем в 1929 году председателем этого правления был избран я – ГАЛАГАН.

Являясь председателем Правления «Украинской Громады» я руководил всей антисоветской деятельностью организации, ставившей своей целью создание «самостоятельного соборного Украинского государства».

На собраниях «Украинской Громады», как я, так и другие ее члены читали доклады о задачах организации в борьбе за создание «Самостоятельной Соборной Украины». С такими докладами выступали члены организации ХМАРУК Антон, ЯРОСЕВИЧ и другие.

Прочитанные доклады в Пражской организации размножались на пишущей машинке и распространялись среди членов.

Кроме этого нами издавались «Информационные листки», которые также распространялись среди членов «Украинской Громады».

В этих листках помещались отчеты правления о деятельности организации и статьи антисоветского содержания.

Возглавляя правления «Украинской Громады» я имел связь с антисоветскими организациями «Украинский комитет», «Украинский профессиональный рабочий Союз», «Єднисть»[385], созданными украинскими эмигрантами в Чехословакии.

На собраниях членов «Украинской Громады» приглашались представители от этих организаций. Среди них также распространялась

антисоветская литература и в частности доклады о «самостоятельной соборной Украине».

«Украинская Громада» в 1938 или 1939 году полностью вошла в состав антисоветской организации «Украинское национальное объединение».

Летом 1938 года по моей просьбе на собрании членов «Украинской Громады» я был освобожден от должности председателя, после чего выехал в Закарпатскую Украину и до марта 1939 года работал учителем украинской гимназии.

ВОПРОС: Какие мотивы послужили к Вашему уходу из «Украинской Громады»?

ОТВЕТ: В октябре 1938 года Чехословацким правительством Закарпатская Украина была объявлена автономной областью с центром города Хуст.

С образованием автономии Закарпатской Украины, я по личному желанию в ноябре 1938 года выехал в город Хуст с целью устроиться там преподавателем украинской гимназии.

ВОПРОС: Сколько времени Вы находились в Закарпатской Украине и чем там занимались?

ОТВЕТ: В городе Хусте я проживал с декабря 1938 года до конца марта 1939 года.

Министром народного просвещения Закарпатской Украины ШТЕФАН Августином я был назначен преподавателем украинской гимназии. В этой должности я работал до середины марта 1939 года, т. е. до оккупации Закарпатской Украины венгерскими войсками.

Во время захвата венгерскими войсками Закарпатской Украины, я как и многие другие, пытался через Румынию выехать в Чехословакию. Следуя к румынской границе в городе Тячеве местными жителями — венграми я был задержан и заключен в тюрьму.

В тюрьме я находился две недели и после проверки документов я был освобожден и направился снова в город Хуст, так как мне сообщили, что

венгерские власти чехов и украинских эмигрантов транспортами направляют в Чехословакию.

В Хусте я обратился в немецкое консульство с просьбой о выдаче мне справки на выезд в Чехословакию, секретарь консульства мне ответил, что немецкое консульство таких справок не выдает. Спустя несколько дней я был снова арестован венгерской полицией. В тюрьме находился около 10 дней, а затем был освобожден и вскоре транспортом выехал в Чехословакию.

ВОПРОС: О чем Вас допрашивали в венгерской полиции?

ОТВЕТ: На допросах в венгерской полиции мне были поставлены вопросы о моем прошлом и о том при каких обстоятельствах я оказался в Хусте.

Давая показания о своем прошлом я сообщил в полиции, что в 1920 году был главой дипломатической миссии правительства «УНР» в Будапеште, что являюсь эмигрантом, а в город Хуст приехал из Праги для работы в украинской гимназии, после чего из тюрьмы я был освобожден.

ВОПРОС: Вы встречались с немецким консулом в городе Хусте перед выездом в Прагу?

ОТВЕТ: Я имел разговор только с секретарем немецкого консульства. Последний на моем паспорте поставил отметку о том, что я был в консульстве. С консулом я не встречался.

ВОПРОС: Когда и при каких обстоятельствах Вы установили связь с главным правлением «УНО» в Берлине и его руководителем ОМЕЛЬЧЕНКО?[386]

ОТВЕТ: Я встретился с ОМЕЛЬЧЕНКО в городе Праге в мае 1939 года на съезде членов «Украинской Громады». ОМЕЛЬЧЕНКО приезжал в Прагу по вопросу объединения с УНО антисоветских организаций, существовавших в Чехословакии.

На съезде «Украинской Громады» он выступил с речью и внес предложение об объединении последней с УНО.

В своей речи ОМЕЛЬЧЕНКО говорил, что Главным правлением

УНО было получено разрешение на расширение деятельности УНО в протекторате Чехии и Моравии, что целью УНО является объединение украинских эмигрантов для борьбы за создание «Самостоятельной соборной Украины».

Предложение ОМЕЛЬЧЕНКО на съезде было принято, а затем в июле 1939 года было осуществлено объединение этих двух организаций. На этом же съезде он предложил мне выехать в Берлин и принять участие в работе Главного правления УНО – я согласился.

В июле 1939 года я выехал в Берлин, где был кооптирован в состав членов Главного правления и назначен на должность секретаря правления.

В октябре 1939 года в связи с болезнью я выехал в Прагу, а затем в мае 1941 года снова вызван ОМЕЛЬЧЕНКО в Берлин, в Главное правление УНО, для переговоров с ним по организации издательства книг.

ВОПРОС: Расскажите о своей практической деятельности, как члена Главного Правления УНО?

ОТВЕТ: Работая секретарем Главного Правления «УНО» я выполнял функции по организации филиалов УНО на территории Германии и протектората.

Ко мне приезжали представители украинских эмигрантов из городов Германии, которым я давал указания по организации филиалов УНО и о том как и какую работу они должны проводить на местах.

Кроме этого я выезжал в Прагу по вопросу объединения с УНО «Украинской Громады» и других существовавших в Праге украинских эмигрантских организаций.

В мае 1941 года, после вторичного вызова в Главное правление УНО, ОМЕЛЬЧЕНКО мне предложил заняться организацией издательства книг. С его предложением я согласился и возглавил организованное мною издательство в городе Праге.

В этом издательстве в 1941 и 1942 годах были изданы книги авторов – СИЧИНСКОГО[387], – «Иностранцы об Украине», сборник под его редакцией – «Территория Украины», под редакцией эмигранта

ДОМАНИЦКОГО[388] – сборник «Сельское Хозяйство Украины» и другие книги.

ВОПРОС: Какую практическую антисоветскую работу проводила «УНО» после нападения фашистской Германии на Советский Союз?

ОТВЕТ: Находясь в Берлине в сентябре 1941 года, когда германские войска оккупировали большую часть Советской Украины, я имел встречи с ОМЕЛЬЧЕНКО, с которым имел беседы о работе «УНО» в новой политической обстановке.

Со слов ОМЕЛЬЧЕНКО мне было известно, что с началом войны немецкие власти ввели ограничения в приеме новых членов в УНО, а также была проведена проверка старых членов. Не допускались к приему в члены УНО лица, которые не были эмигрантами. С его слов некоторые члены УНО принадлежащие к организации украинских националистов в Германии, производили среди украинских эмигрантов националистическую работу. Он говорил, что немцы преследуют украинских националистов, которые пытались выступать против немецких оккупантов.

В отношении целей и задач организации УНО, ОМЕЛЬЧЕНКО, мне говорил, что они остались прежние.

В мае 1942 года в городе Праге я был вызван в гестапо, где мне было предложено прекратить всякую политическую деятельность, о чем была отобрана у меня подписка. Поэтому о деятельности «УНО» с 1942 года я говорить на могу. Формально я прекратил работу и связь с УНО, и до осени 1944 года с ОМЕЛЬЧЕНКО не встречался.

К тому же в январе 1944 года я был арестован гестапо и заключен в Пражскую тюрьму, где просидел до 24 апреля 1944 года.

ВОПРОС: За что вы были арестованы, кто о чем Вас допрашивал в гестапо?

ОТВЕТ: В гестапо меня допрашивал сотрудник, фамилии которого я не знаю. На допросе я был два раза. Судя по поставленным мне вопросам я понял, что меня арестовали за связь с украинскими повстанцами, примыкавшими к УПА.

На допросах гестапо рассматривало всю мою личную переписку, о которой я давал свои объяснения. Спрашивали о моей работе в УНО, знаком ли я с видными руководителями ОУН БАНДЕРОЙ [389] и доктором ЛАПЧАК и в каких отношениях с ними я находился.

Спрашивали знаю ли я что ЛАПЧАК является участником повстанческого движения в Галиции, направленного против немцев. На все эти вопросы я отвечал отрицательно. После второго допроса я был вызван в гестапо, где подписал протокол допроса, и был освобожден.

ВОПРОС: Кто еще был арестован вместе с Вами из участников УНО?

ОТВЕТ: В начале 1944 года гестапо были арестованы почти все члены Главного Правления УНО в Берлине и правлений филиалов УНО на периферии, а также были произведены аресты видных руководителей ОУН.

По выходе из тюрьмы я узнал, что были арестованы руководители УНО ОМЕЛЬЧЕНКО, его заместитель КОВАЛЕНКО и бухгалтер правления БАЛАБАН, руководитель Центрального «Провода» ОУН – МЕЛЬНИК и многие другие украинские националисты.

ВОПРОС: Почему гестапо запретило Вам заниматься политической деятельностью?

ОТВЕТ: Я не знаю по каким мотивам гестапо мне запретило заниматься политической деятельностью. В гестапо мне было сказано, что мне воспрещается заниматься политической деятельностью.

ВОПРОС: После отобрания от Вас подписки в гестапо, Вы продолжали работать в УНО?

ОТВЕТ: Осенью 1944 года я встретился в городе Праге с представителем Главного Правления УНО ОМЕЛЬЧЕНКО. Последний приезжал в Пражский филиал УНО по делам службы. Он через своего племянника – ФЕДЕНКО сообщил мне, что хочет со мной встретится.

Встреча была устроена в одном из ресторанов Праги. На встрече ОМЕЛЬЧЕНКО мне предложил заняться ликвидацией созданного мною в 1941 году издательства. Предложение его я принял и с осени 1944 года до мая 1945 года занимался ликвидацией этого издательства.

ВОПРОС: С кем из руководителей «организации украинских националистов» за границей Вы встречались?

ОТВЕТ: Во время моего пребывания в Берлине, летом и осенью 1941 года я встречался с видными руководителями «организации украинских националистов» МЕЛЬНИКОМ Андреем, СЦИБОРСКИМ Николаем[390] и в городе Праге с КАНДЫБА Олегом[391].

ВОПРОС: О чем Вы договаривались с ними?

ОТВЕТ: С МЕЛЬНИКОМ я был знаком с 1917 года. Знал его по Киеву, как начальника штаба «Сичевых стрельцов». В то время между мной и МЕЛЬНИК было только общее знакомство.

На встречах с МЕЛЬНИК происходивших в различных ресторанах и кафе Берлина, он говорил, что в связи с оккупацией немцами Советской Украины, ОУН направляет своих видных деятелей на Украину с тем, чтобы последние пробирались на руководящие должности в создаваемые немцами оккупационные органы власти.

Перед этими лицами, как он говорил, открывалась задача, чтобы они могли влиять на формы государственного строя и режима на Украине.

МЕЛЬНИК также спрашивал у меня об отношении кубанских казаков к вопросу создания «Соборной Украины». Этим вопросом он у меня интересовался потому что он знал о моей поездке к правительству «Юго-Восточного Союза» в 1917 году.

Я ответил МЕЛЬНИКУ, что кубанские казаки в 1917 году мне заявили, что хотя они по происхождению из Украины, но они в настоящее время к Украине ничего общего не имеют и не признают возможности объединения Кубани с Украиной в общее самостоятельное государство.

С КАНДЫБА Олегом я встречался также летом и осенью 1941 года в городе Праге.

КАНДЫБА предлагал мне вместе с ним выезжать в Киев и доказывал, что наступил удобный момент для активной борьбы украинских националистов за осуществление своих целей.

Приглашая меня, он ссылался на то, что я сам Киевлянин и для меня легко установить старые связи в Киеве, которые принесли бы большую пользу в работе украинских националистов.

С предложением КАНДЫБЫ я не согласился и заявил ему, что еще не настал удобный момент для активного выступления как ОУН, так и других националистических организаций и отдельных лиц.

Свой отказ о выезде на Украину я мотивировал тем, что в войне принимают участие огромные военные силы с обоих сторон и при такой обстановке выступление отдельных групп и лиц не даст положительного результата.

Однако, мне было известно, что КАНДЫБА, СЦИБОРСКИЙ и другие видные деятели ОУН выезжали на Украину, но чем они занимались на Украине я не знаю.

ВОПРОС: Назовите наиболее активных участников антисоветских организаций «Украинский Громадский Комитет», «Украинская Громада», «Украинское национальное объединение», которые вели активную антисоветскую работу?

ОТВЕТ: Из руководителей «Украинского Громадского Комитета» сейчас в живых никого не осталось.

Активными участниками «Украинской Громады» были:

1. БУКОЕМСКИЙ Кирилл 50 лет, происходит из западных областей Украины, был сначала секретарем правления «Громады», а затем в 1938 году избран председателем правления. Проживал в одном из городов Судетской области /Чехословакия/. Где сейчас не знаю.

2. ГЕРАСИМОВИЧ Ярослав 50 лет, происходит из западных областей Украины, где он проживает в настоящее время не знаю, некоторое время проживал в Праге и был секретарем правления «Украинской Громады».

Организацию «Украинское национальное объединение» возглавлял ОМЕЛЬЧЕНКО Тимофей 55 лет подполковник петлюровской армии, в эмиграции проживал в городе Киль /Германия/.

Активными участниками УНО были:

1. АРТЮШЕНКО Юрий, 45 лет, служил в петлюровской армии, в каком чине не знаю, продолжительное время проживал в Берлине, где сейчас находится – мне не известно. Входил в состав Главного Правления УНО в Берлине.

2. КОВАЛЕНКО Юрий Денисович, 50 лет, уроженец города Белой-Церкви, белоэмигрант, последнее время проживал в Берлине. Сначала был казначеем правления «Украинской Громады», а в последнее время исполнял обязанности референта и заместителя председателя Главного правления УНО в Берлине.

3. ЗАВАЛЬНЯК Николай, 40-45 лет, происходит из Западной Украины. В 1940 году вошел в состав Главного Правления УНО в Берлине и был назначен представителем Главного правления в протекторате Чехии и Моравии. Где он проживает сейчас не знаю.

4. ЛЕВИЦКИЙ Владимир, 60-65 лет, белоэмигрант, работал секретарем главного правления УНО, проживал в Берлине, где находится в настоящее время не знаю.

5. МАРУНЯК Владимир, 25-30 лет, эмигрант, заведовал культурно-просветительным отделением главного правления УНО в Берлине, где проживает в настоящее время тоже не знаю.

ВОПРОС: Какие другие антисоветские организации существовавшие за границей Вы знаете и какую антисоветскую работу они проводили?

ОТВЕТ: В Чехословакии также существовали антисоветские организации, созданные украинскими белоэмигрантами:

1. «Центральный Союз украинских студентов» – «ЦЕСУС».
2. «Республиканско-демократический клуб».
3. «Украинский профессиональный рабочий союз».
4. «Общество едности» – «Еднисть».
5. «Украинская селянска спилка».

О деятельности названных организаций подробно я говорить не могу, так как к ним не принадлежал.

В частности о «ЦЕСУС» мне было известно, что эта организация объединяла в себе все студенческие организации, как в Чехословакии, так и в других странах Западной Европы созданные украинскими эмигрантами.

«Республиканско-демократический клуб» – создан приверженцами эмигрантского правительства «УНР» и стоял на платформе поддержки этого правительства.

Других три названных мною организации создали эмигранты, вышедшие из Галицийской армии и бежавшие из областей Западной Украины.

ВОПРОС: Вам предъявляется книга ГАЛАГАН Николая «З моих споминив». Вы являетесь автором этой книги?

ОТВЕТ: Да, автором этой книги «З моих споминив» являюсь я.

Книга «З моих споминив» написана мною в четырех частях. В первой части я написал свои воспоминания из жизни и работы за период до 1914 года.

Вторая часть охватывает период до 1917 года т. е. за время I-й империалистической войны и первого этапа февральской революции в России.

Третья и четвертая части охватывают период моего участия в деятельности «Центральной Рады» и до конца пребывания в должности главы дипломатической миссии правительства «ДИРЕКТОРИИ» в Венгрии.

Кроме того, в своей книге я написал воспоминания о политических событиях, происходящих как на Украине, так и в других странах Европы за этот период.

В этой книге я высказался за создание украинской буржуазно-демократической республики и изложил свои воспоминания о существовании на Украине правительств «Центральной Рады», гетмана СКОРОПАДСКОГО и «Директории».

В этой книге я также писал о своей враждебности к Советской власти и о необходимости отторжения Украины от СССР и создания буржуазного украинского государства.

ВОПРОС: В чем Вы признаете себя виновным?

ОТВЕТ: Я признаю себя виновным в том, что будучи враждебно настроен к Советской власти, с 1917 года принимал активное участие в деятельности контрреволюционных правительств «Центральной Рады» и «Директории» существовавших на Украине.

Являясь представителем этих правительств во главе дипломатических миссий выезжал в Румынию и Венгрию с целью установления дипломатических отношений с правительствами этих стран, добиться от них признания самостоятельности буржуазной т. е. «Украинской народной республики», участвовал в качестве председателя комиссии по выработке законопроектов «Центральной Рады».

Также признаю себя виновным в том, что с 1920 года будучи в эмиграции продолжал свою контрреволюционную деятельность направленную против Советского Союза. В 1920 году в городе Вена принимал участие в работе съезда парламентариев, на котором была принята декларация о необходимости дальнейшей борьбы за буржуазное «Самостоятельное украинское государство» и о поддержке петлюровского правительства, возглавлял созданную в Вене за граничную группу «УСДРП» и руководил ее антисоветской работой. С 1928 по 1938 год возглавлял деятельность антисоветской организации «Украинская Громада», с 1939 года принимал участие в работе Главного правления антисоветской организации «Украинское национальное объединение» в Берлине, которые ставили своей целью бороться за отторжение Украины от СССР и создание «Самостоятельного соборного украинского государства».

Кроме того признаю себя виновным в том, что находясь в эмиграции принимал участие в издательстве антисоветских журналов «Новая Украина», «Независимость» и другие. В этих журналах я лично помещал свои статьи антисоветского содержания.

ВОПРОС: Что Вы еще желаете дополнить к своим показаниям?

ОТВЕТ: К своим показаниям дополнить больше ничего не имею.

Допрос закончен в 24.00 /перерыв с 17.00 до 19.00 час./

(ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69840-фп. — Т. 1. — Арк. 151—168. Оригінал.)

Документ № 19

Вирок військового трибуналу у справі членів «Українського національного об'єднання» від 8 квітня 1946 р.

Секретно

ПРИГОВОР

ИМЕНЕМ СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

1946 г. апреля 8 дня, Военный Трибунал Войск МВД Киевской области в гор. Киеве в помещении В[оенного] трибунала в закрытом судебном заседании, в составе:

Председательствующего капитана юстиции Щиполева,
и членов: **1** гв[ардии] майора Сухова,
2 капитана Языкова,
при секретаре: гв[ардии] мл[адшем] лейтенанте Гинзбурге,
без участия обвинения и защиты,

Рассмотрев дело по обвинению 1. Галагана Николая Михайловича, 1882 года, уроженца с. Требухов, Броварского р-на, Киевской области, проживавшего в гор. Прага, из семьи священника, украинца, без гражданства, женатого, с высшим образованием, член УСДРП, несудимого.

2. Галька Антона Михайловича, 1879 года рождения, уроженца с. Опаровка, Краковского воеводства, проживавшего в гор. Прага, украинца, с высшим образованием, женатого, несудимого.

3. Чапля Василия Петровича, 1891 года рождения, уроженца с. Ясеница-Сольная, Дрогобычской области, проживавшего в гор. Праге, с высшим образованием, украинца, женатого, несудимого, всех трех в преступлениях, предусмотренном ст.ст. 54-2 и 54-11 У[головного] К[одекса] УССР.

УСТАНОВИЛ:

В 1933 году, с согласия немецких властей, на территории Германии, с центром в гор. Берлине было создано «Украинское национальное объединение» с филиалами в гор. Прага, Вена и др. «УНО» ставило своей задачей — объединение украинской эмиграции, которая в 1920 году бежала за пределы Советского государства, сохранение этих кадров и подготовку их к борьбе против Советского Союза, за отторжение от СССР Украины и создание «Самостоятельной Украинской державы», с буржуазными формами правления.

Галаган будучи враждебно настроен к Советской власти и находясь в эмиграции с 1920 года продолжал вести борьбу против Советского Союза. Возглавлял «Заграничную группу» УСДРП и руководил ее антисоветской работой. Состоял членом ряда антисоветских организаций украинской эмиграции, ставивших своей задачей, отторжение от СССР Украины и создание «Самостоятельного буржуазного украинского государства».

С 1939 года был членом и секретарем Главного правления «УНО» в Берлине и поддерживал немцев в борьбе против СССР. С 1941 года руководил издательством «УНО» в Праге, сотрудничал во многих антисоветских газетах и журналах и помещал в них статьи антисоветского содержания.

Галька, будучи враждебно настроен к Советской власти в 1918 году вступил в Украинскую Галицкую Армию, в рядах которой боролся против Красной Армии.

Находясь в эмиграции с 1936 года был председателем «Центрального Союза Украинских организаций», ставившего своей целью – проведение борьбы за создание «Буржуазного самостоятельного украинского государства» и отторжение Украины от СССР.

С 1941 года был председателем Куратории Украинского вольного университета [392], который готовил кадры националистического направления для ведения борьбы с Советским Союзом, а с мая 1941 года являлся членом «УНО».

Был связан с германской разведкой, неоднократно встречался с ее агентами Бауэром и Фридлером, которым передавал политические информации о деятельности украинской эмиграции в Чехословакии.

Чапля в 1939 году при поступлении на службу в Украинский вольный университет в Праге, дал подписку на верность службы Гитлеровскому правительству. С этого времени стал членом Куратории и являлся профессором Украинского вольного университета, где читал лекции антисоветского содержания.

В этом же году Чапля вступил в члены «УНО» и в июле 1944 года был избран членом правления Пражского филиала «УНО» и назначен референтом культурно-просветительной секции.

На основании изложенного Военный Трибунал признал виновными Галаган, Галька и Чапля по ст.ст. 54-2 и 54-11 У[головного] К[одекса] УССР, однако исходя из материалов дела считает нецелесообразным применять к ним полной санкции ст. 54-2 У[головного] К[одекса] УССР и руководясь ст.ст. 296 и 297 У[головно-] П[роцессуального] К[одекса] УССР, ст. 45 У[гооловного] К[одекса] УССР, –

ПРИГОВОРИЛ:

Галагана Николая Михайловича, Галька Антона Михайловича и Чапля Василия Петровича, по совокупности совершенных ими преступлений и на основании ст. 54-2 У[головного] К[одекса] УССР лишить всех трех свободы сроком на десять (10) лет каждого, без поражения в правах, как не имеющих гражданства СССР, и без конфискации имущества.

Отбытие наказания осужденным начислять:

Галагану с 12 мая 1945 года,

Галька с 14 мая 1945 года,

Чапле с 15 мая 1945 года.

Приговор может быть обжалован в 5 суточный срок в Военный Трибунал МВД Украинского округа.

Зачеркнутое «УНО», «виновными» не читать. Написаному «враждебно» — верить.

Председательствующий *

Члены 1.**

2.***

(ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69840-фп. — Т. 1. — Арк. 357—358 зв. Оригінал.)

---

* Підпис.

** Підпис.

*** Підпис.

Коментарі

1. Йдеться про портрет Феодосії Палій – дружини Палія (справжнє ім'я – Гурко) Семена Пилиповича (?–1710) – козацького полководця, полковника фастівського і білоцерківського (1684–1704, 1709–1710). Вів уперту боротьбу проти польського панування в Україні, намагався прилучити Правобережну Україну до Гетьманщини. У 1704 р. заарештований І. Мазепою і засланий Петром І до Тобольська. Після укладення І. Мазепою союзу зі Швецією повернувся в Україну. Його постать була надзвичайно популярною в українській народній творчості. Оригінал портрета Феодосії Палій з дітьми, датований 1686 р., зберігається у Краківському національному музеї.
2. Йдеться про власність, в т. ч. земельну, Києво-Печерської лаври. На кінець XVIII ст. тільки в Київському, Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах у власності лаври було 7 містечок, 124 поселення (сіл, хуторів тощо), у яких жило близько 56 тис. чоловік.
3. Трубайло – річка Трубіж, ліва притока Дніпра, довжиною 88 км.
4. Овідій (Публій Овідій Назон, 43 до н.е.–17 н.е.) – римський поет, автор «Метаморфоз», у яких літературно обробив грецькі і римські міфи.
   Юлій Цезар Гай (100–44 до н.е) – державний діяч, полководець і письменник Стародавнього Риму. Відомий своїми успішними воєнними походами, в результаті яких перебрав владу в Римі, став диктатором, набув титул імператора. Провів низку реформ, спрямованих на зміцнення централізованої влади. Реформував календар (Юліанський календар). Автор історичних творів: «Записки про галльську війну», «Записки про громадянську війну». Вбитий внаслідок змови сенатської опозиції.
   Ксенофонт (430–355(354?) до н. е.) – давньогрецький історик і політичний діяч. Автор творів «Анабазис Кіра» та «Грецька історія».
5. Мікологія (гр.) – наука про гриби.
6. Іхтіологія (гр.) – наука про риб.
7. «Нива» – популярний російський ілюстрований тижневик, видавався у 1870–1917 рр. в Петербурзі накладом А. Маркса.
8. Сенкевич Генрік (1846–1916) – визначний польський письменник. Автор низки оповідань та історичних романів, у т. ч. «Камо грядеш», «Вогнем і мечем» та ін. Лауреат Нобелівської премії (1905) за роман «Хрестоносці».
9. Нечуй-Левицький (справжнє ім'я – Левицький) Іван Семенович (1838–1918) – український письменник, етнограф і фольклорист. Автор численних прозових

творів, в т. ч. й гумористично-сатиричних повістей, серед яких «Старосвітські батюшки та матушки» (1885).

10. Українофільство — назва течії в українському русі другої половини XIX ст., представники якої не висували політичних завдань, а обмежувалися національно-культурними заходами: зберігання та вивчення української культури (мови, усної народної творчості, театру тощо). Значна частина представників цього напрямку — зросійщена українська інтеліґенція, яка в побуті користувалася російською мовою. Хлопоманство — назва суспільно-культурної течії в середовищі полонізованої української шляхти Правобережної України (засн. наприкінці 1850-х рр.) Своїм громадським обов'язком вважали служіння «тому народові, серед якого живеш», насамперед селянству (звідси «хлопомани»), піднесення його культурного рівня, поширення освіти в масах тощо.

11. «Киевская старина» — перший в Україні науковий історичний часопис. Виходив щомісяця в Києві у 1882–1906 рр. російською мовою. У заснуванні та виданні журналу велику роль відіграли В. Антонович, О. Лазаревський, Ф. Лебединцев, П. Лебединцев, П. Житецький. Часопис значною мірою визначав розвиток історичної науки, фольклористики, етнографії та літературознавства в Україні. В 1897 р. журнал одержав дозвіл на друкування українською мовою художніх творів, при редакції була заснована українська друкарня, у 1899 р. — українська книгарня. У 1907 р. «Киевскую старину» було перетворено на громадсько-політичний і літературний журнал «Україна», який проіснував лише рік. У 1992 р. відновлено видання «Київської старовини» українською мовою.

12. Щербаківський Данило Михайлович (1877–1927) — український етнограф, археолог, мистецтвознавець та музейний діяч. З 1902 р. збирав зразки української народної творчості та старовинного українського мистецтва для музеїв Києва та Полтави. Очолював археологічні експедиції в різні райони України. У 1910–1927 рр. — зав. відділу Київського історичного музею, колекцію якого збагатив понад 30 тис. експонатами. У 1917 р. — один із засновників та професор Української академії мистецтв. Член Етнографічної комісії ВУАН, засновник Київського етнографічного товариства (1924). Одночасно працював ученим секретарем секції мистецтв в Українському науковому товаристві у Києві та ін. музейних установах. На знак протесту проти нищення радянською владою історичної та мистецької спадщини в Україні вкоротив собі віку. Автор понад 40 друкованих праць та низки рукописів з історії українського мистецтва, етнографії та мистецтвознавства.

13. *Бланкістсько-бакунінська методи «роблення революції»...* — йдеться про напрямок у революційному русі, пов'язаний з діяльністю Бланкі Луї-Огюста (1805–1881) — французького революціонера, теоретика революції, а також Бакуніна Михайла Олександровича (1814–1876) — російського філософа, ідеолога анархізму. Обидва виступали проти марксистської ідеології. Л.-О. Бланкі відстоював ідею встановлення соціалістичного ладу шляхом змови та повстання революційної інтеліґенції без участі народу. М. Бакунін метою розвитку суспільства вважав абсолютну свободу індивідума, яка, на його думку, досягається шляхом негайного знищення будь-якої державності і створення анархічного устрою «вільних асоціацій».

14. Олександр II (Романов Олександр Миколайович, 1818–1881) – російський імператор (1855–1881). Старший син Миколи I. За його правління відбулося скасування кріпосного права (1861); проведено судову, земську, міського самоврядування і військову реформи; введені серйозні обмеження українського слова: Валуєвський циркуляр (1863) і Емський акт (1876). Вбитий народородовольцями.
15. Рисаков Микола Іванович (1861–1881) – російський революційний діяч, входив до складу терористичної групи «Народної волі». 1.03.1881 р. кинув першу бомбу в імператора Олександра II, яка не заподіяла шкоди. На слідстві дав свідчення, які викрили виконавчий комітет і організаторів вбивства Олександра II. Страчений 3.04.1881 р. в Петербурзі.

    Перовська Софія Львівна (1853–1881) – російська революціонерка-народниця, член виконкому «Народної волі». У 1870-х рр. брала участь у «ходінні в народ» у Тверській та Самарській губерніях, вела революційну пропаганду серед робітників Петербурга. Учасниця організації втеч ув'язнених революціонерів 1878 р. в Харкові. Організатор замахів на Олександра II. Страчена разом з іншими учасниками вбивства царя.

    Кибальчич Микола Іванович (1853–1881) – російський революціонер-народник українського походження, винахідник. Вів революційну пропаганду серед селян на Київщині. Автор схеми першого в світі реактивного літального апарата. Як член організації «Народна воля» брав участь у підготовці замаху на Олександра II, за що і був страчений.
16. *Настрої некрасовської «гражданской скорби»,... чужий дух надсоновщини...* – йдеться про захоплення українською молоддю творчістю Некрасова Миколи Олексійовича (1821–1877) – російського поета, революційного демократа, у творах якого висловлювалося співчуття стражданням знедоленої бідноти, а також Надсона Семена Яковича (1862–1887) – російського поета-песиміста, поезія якого була сповнена почуттям приреченості й безсилля.
17. 3-я київська гімназія була відкрита 1874 р. на основі Києво-Подільського повітового училища. Розташовувалася на розі вул. Покровської і Олександрівської площі (нині – Контрактової).
18. Микола I (Романов Микола Павлович, 1796–1855) – російський імператор (1825–1855). Син Павла I. Його правління позначене посиленням деспотизму. Починаючи з жорстокої розправи над декабристами, повстання яких розпочалося в день оголошення маніфесту про сходження Миколи I на престол, у подальшому придушував всі прагнення до свободи та інакомислення (переслідування членів Кирило-Мефодіївського товариства та петрашевців, розправи над учасниками Польського повстання, гоніння на розкольників та уніатів). У зовнішній політиці відіграв роль «європейського жандарма» – надав збройну допомогу у придушенні революції (1848–1849) в Угорщині тощо. Вкоротив собі віку через невдачу у Кримській війні.
19. Олександр III (Романов Олександр Олександрович, 1845–1894) – російський імператор (1881–1894). Другий син Олесандра II. Період його правління позначений «контрреформами» з метою зміцнення самодержавства і обмеженнями буржуазних реформ, запроваджених Олександром II, зокрема були переглянуті земська (1890), міська (1892) і судова (1887) реформи, запроваджено інститут земських начальників (1889). Внутрішня політика характеризувалася поширенням

поліцейського режиму у державі та обмеженням політичних свобод. У зовнішній політиці взяв курс на створення російсько-французького союзу.

20. *«Адмирал Нахимов» і «Взятие Плевны»...* – назви картин, сюжет яких був присвячений перемогам російської армії в Російсько-турецьких війнах XIX ст. М. Галаган наводить факти демонстрації картин як засіб формування в учнів Колегії казенного російського патріотизму.

21. Скобелєв Михайло Дмитрович (1843–1882) – російський військовий діяч, генерал. Відзначився у боях під час Російсько-турецької війни (1877–1878). Відомий також своєю жорстокістю під час придушення Польського повстання (1863) і російської воєнної кампанії у Середній Азії.

22. Мова йде про одну з праць Іловайського Дмитра Івановича (1832–1920) – російського історика, автора книг «История Рязанского княжества», «История России», «Разыскания о начале Руси», а також офіційних шкільних підручників з всесвітньої та російської історії.

23. Микола II (Романов Микола Олександрович, 1868–1918) – останній російський імператор (1894–1917). Продовжував реакційну політику свого батька, яка зрештою і привела до краху самодержавства. Під тиском революційного руху 1905 р. оголосив «Маніфест» (17.10.1905), яким проголошувалися конституційні свободи і скликання Державної думи. Його правління характеризувалося невдалою зовнішньою політикою: поразка у Російсько-японській війні (1904–1905) та невдачі російської армії у Першій світовій війні. Під тиском революційних подій 2(15).03.1917 р. зрікся престолу, був засланий до Тобольська, після більшовицького перевороту – до Єкатеринбурга, де був розстріляний з усією родиною.

24. *Колегія П. Галагана* – приватний середній навчальний заклад, заснований 1.10.1871 р. Галаганом Григорієм (1819–1888) – українським громадським діячем, меценатом і великим землевласником з Полтавщини в пам'ять про сина, померлого у юнацькі роки. До колегії приймалися юнаки українського і російського походження з 16 років. Складалася з 4-х класів, які відповідали старшим класам гімназії. Безпосередній навчальний нагляд над нею здійснював Київський університет. Програма навчання мала гуманітарну спрямованість. 40 % учнів навчалися безкоштовно за рахунок фонду фундатора закладу. При колегії були створені природничо-науковий кабінет і фізична лабораторія, клас музики з фортепіано і органом, унікальна бібліотека (на основі бібліотеки історика М. Маркевича, включно із стародруками та рукописами), церква, лікарня, їдальня, спортивний зал тощо. Колегія П. Галагана була широко відомим навчальним закладом, в різний час у ній викладали П. Житецький, В. Сиповський, М. Марковський, М. Мурашко, М. Пимоненко та ін., навчалися А. Кримський, В. Липський, І. Покровський, В. Грабар, Д. Петрушевський, П. Филипович та ін. У 1886 р. у церкві Колегії вінчалися І. Франко й О. Хоружинська.

25. *Новгородська вольниця* – своєрідна суспільна організація Новгородської землі і міста Новгорода з XI ст., суть якої полягала в союзі дрібних громад, до складу яких входили представники трьох основних верств: бояр, купців і людинів, або чорних людей. Ці верстви перебували у найтіснішому зв'язку як члени одного суспільства. Виразником влади у Новгороді було віче, у складі якого мали право брати участь всі члени новгородського суспільства: багаті і бідні, бояри, купці і чорні люди. Віче запрошувало князя на новгородський стіл, творило суд на усіма

владами, навіть над князем, обирало всіх представників влади у новгородських володіннях, оголошувало війну і укладало мир, встановлювало податки і повинності, визначало, яку використовувати монету і т. д. В 1477 р. увійшла до складу московської держави.

26. *Марфа посадниця* — бояриня Марфа Борецька, вдова новгородського посадника Ісаака Борецького, брала діяльну участь у політичному житті Новгорода в останній період його самостійного існування. Після відвертих намагань московських великих князів підкорити собі місто очолила т. зв. «литовську партію», яка прагнула зберегти новгородську незалежність, орієнтуючись на Литву та виступаючи за союз з Казимиром Ягайловичем. Марфа об'єднала навколо себе не лише новгородських бояр, але й простий народ. Військовий похід Івана III на Новгород 1471 р. закінчився поразкою новгородців на р. Шелоні. Друга спроба відстояти новгородську вольницю зазнала повного краху в 1478 р. Марфа разом з іншими боярами була вивезена до Москви, а майно відписане на користь московського володаря. За однією з версій вона була пострижена у черниці. Її ім'я стало символом боротьби за свободу рідного краю.

27. Чупринка Григорій Авраамович (1879–1921) — український поет і громадсько-політичний діяч. Народився на Чернігівщині. Деякий час навчався у Колегії Павла Галагана. У 1905 р. вступив до РСДРП (меншовиків) і був одним з організаторів селянського руху на Чернігівщині (1905–1907), за що відбував покарання у київській та смоленській в'язницях. Його поетичні твори та літературознавчі статті й рецензії друкувалися у популярних українських часописах «Рада», «Слово», «Рідний край», «Літературно-науковий вісник», «Українська хата». Автор низки поетичних збірок. У 1917 р. вступив козаком у Перший український полк ім. Б. Хмельницького. У 1918 р. керував повстанським рухом на Чернігівщині. Влітку 1919 р. заарештований ЧК у Києві. Напередодні евакуації більшовицьких установ з Києва переведений до Кожухівського концтабору під Москвою. Повернувшись в Україну, брав участь у воєнних діях Армії УНР проти більшовиків на Правобережній Україні. Входив до складу Українського центрального повстанського комітету, який готував 2-й Зимовий похід. Під час походу потратив в руки більшовиків, 28.08.1921 р. розстріляний київською губ. ЧК.

28. Гоголь Микола Васильович (1809–1852) — визначний письменник, представник т. зв. «української школи» в російській літературі, його твори з українськими сюжетами мали великий вплив на національне самоусвідомлення зросійщеної української інтеліґенції. Пушкін Олександр Сергійович (1799–1837) — російський поет, засновник російської літературної мови й нового напряму в поетичній творчості, автор творів на українську тематику. Мачтет Григорій Олександрович (1852–1901) — російський письменник, який майже все своє життя прожив в Україні. Автор творів на революційну тематику. Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич (1830–1905) — український та російський письменник, історик. Автор історичних романів та повістей російською і українською мовами.

29. «Стара Громада» — організація української інтеліґенції, осередок національно-культурної діяльності у Києві. Не мала усталеної програми та організаційних засад. Найбільш активно діяла у 1870–90-х рр. До її складу в різний час входили відомі українські громадські діячі, науковці, письменники: В. Антонович, М. Драгоманов, Ф. Вовк, П. Чубинський, Т. Рильський, П. Житецький, О. Кониський,

М. Лисенко, М. Старицький, П. Косач, О. Русов, І. Левицький (Нечуй), В. Науменко та багато інших.

Житецький Павло (1836–1911) – український громадський і культурний діяч, історик літератури і педагог, один з провідних діячів «Старої Громади», член-кореспондент Російської академії наук. Вчитель Колегії П. Галагана у Києві, автор низки наукових досліджень з історії української мови і літератури.

Трегубов Єлисей (1849–1920) – український громадський і педагогічний діяч. Вчитель Колегії П. Галагана у Києві, згодом інспектор Жіночого інституту у Керчі. Один з найвпливовіших діячів київської «Старої Громади», співробітник журналу «Киевская старина». З 1918 р. брав участь у роботі ВУАН.

30. Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – визначний український громадсько-політичний діяч, історик, філософ, публіцист. Викладав у Київському університеті, очолював ліве крило київської «Старої громади». Внаслідок політичних репресій у 1875 р. змушений був виїхати за кордон. Заснував у Женеві українську друкарню, видавав перший український політичний журнал «Громада» (1878–1882), заснував «Женевський гурток» – зародок українського соціалістичного руху. Справив визначальний вплив на розвиток українського національного руху. Останні роки провів у Болгарії, де викладав у Софійському університеті.

31. Драгоманови: Аріадна Михайлівна, по чоловікові Труш – дочка видатного українського громадсько-політичного діяча, вченого і публіциста М. Драгоманова; Світозар Михайлович (1884–1958) – син М. Драгоманова, економіст за фахом, у 1922–1930 рр. – професор київських вузів, з 1943 р. – в еміграції у США; Людмила Михайлівна, уроджена Кучинська (1842–1918) – дружина і соратниця М. Драгоманова, актриса і перекладач українських творів російською мовою. По смерті чоловіка в 1895 р. повернулася з Болгарії до Києва, де прожила останні роки свого життя.

32. Шарко Вадим (1882–?) – український громадсько-політичний діяч, математик. У 1920-х рр. – професор Київського кооперативного інституту, співробітник Інституту української наукової мови при ВУАН, займався розробкою математичної термінології. У 1930 р. засуджений у справі СВУ.

33. Болотов Михайло – член студентської громади РУП.

34. Матюшенко Борис Петрович (1883–1944) – український громадсько-політичний і державний діяч, за фахом – лікар. Член РУП і УСДРП. Під час українських визвольних змагань – організатор служби охорони здоров'я в Україні. Очолював медико-санітарну управу Генерального Секретаріату УНР, департамент міністерства народного здоров'я. Був товаришем міністра народного здоров'я й опікування Української Держави. За Директорії – міністр здоров'я і опікування УНР в уряді В. Чехівського. З 1919 р. – член української делегації на Мировій конференції в Парижі і голова закордонного бюро Українського Червоного хреста (до 1921 р.). З 1924 р. – професор Українського Вільного Університету в Празі.

35. Йдеться про Чеховського (Чехівського) Володимира Мусійовича (1876–1937) – українського громадсько-політичного, державного і церковного діяча, історика. Активний учасник українського громадського життя в Одесі, голова місцевої «Просвіти» (1907–1917). Член РУП, УРДП і ТУП, входив до кола політичних однодумців Є. Чикаленка. Згодом зблизився з В. Винниченком і перейшов до УСДРП. У 1917 р. – член Української Центральної ради, голова одеської філії

Всеукраїнського учительського союзу, головний редактор часопису «Українське слово» (Одеса). Був прихильником компромісу з більшовиками, домагався мирного врегулювання питання про владу у січні 1918 р. В добу Української Держави працював у Міністерстві віросповідань і церковної політики. Голова Ради Міністрів і міністр закордонних справ УНР доби Директорії (26.12.1918–11.02.1919). Виступав як прихильник системи влади рад, але без більшовицьких диктаторських методів. З 1921 р. став дорадником митрополита В. Липківського, відіграв визначну роль у становленні, організаційному та ідеологічному оформленні УАПЦ. У 1929 р. заарештований і засуджений у «Справі СВУ», загинув на Соловках.

36. Липинський Вячеслав Казимирович (1882–1931) – визначний український громадсько-політичний діяч, історик, філософ і публіцист. Народився на Волині. Освіту набув у Ягеллонському університеті у Кракові та Женевському університеті. У 1912 р. виступив ініціатором створення Українського інформаційного комітету, завданням якого було пропагувати за кордоном ідею необхідності створення української незалежної держави. В червні 1917 р. – один з організаторів Української демократично-хліборобської партії та автор її програмових документів. У 1918 р. – посол Української Держави в Австрії. Залишився на цій посаді і за часів Директорії УНР. Подав у відставку одразу після розстрілу полковника П. Болбочана, висловивши таким чином свій протест. В еміграції жив у Австрії та Німеччині. У 1920 р. став засновником Українського союзу хліборобів-державників. Головний ідеолог, організатор і лідер гетьманського руху. У 1920–1925 рр. редагував неперіодичний збірник «Хліборобська Україна». Помер неподалік Відня.
37. Мазюкевич Павло (1885–?) – український громадсько-політичний діяч і поет, діяльний член РУП, автор поезій та оповідань, які публікувалися у «Рідному краї» та «Літературно-науковому віснику».
38. Грінченко Анастасія Борисівна (1881–1909) – український громадський діяч, донька відомого українського громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста і видавця Бориса Грінченка (1863–1910), активний діяч РУП.
39. Косач Михайло Петрович (псевд. Михайло Обачний, 1869–1903) – український громадський діяч, письменник і математик. Брат Лесі Українки. Діяльний член РУП. Доцент метеорології Харківського університету. Автор оповідань, нарисів і дум у прозі на історичну тематику. Разом із Лесею Українкою перекладав українською мовою твори М. Гоголя.
40. Юркевич Лев Йосипович (псевд. Рибалка, 1884–1917(?)) – український громадсько-політичний діяч, письменник. Діяльний член РУП і один з провідників українського соціал-демократичного руху. З 1907 р. мешкав за кордоном, переважно у Франції. Спрямував значні кошти на видання «Нашого голосу» (Львів, 1910–1911), «Дзвону» (Київ, 1913–1914). Видавав часопис «Боротьба» (Женева, 1915–1916), в якому критикував Союз визволення України і російський шовінізм, висуваючи завдання федералізації Росії, відстоював необхідність існування окремої української соціал-демократичної партії. Вів полеміку з В. Леніним, який вважав його діяльність вкрай небезпечною для російської соціал-демократії. У роботі «Русские социал-демократы и национальный вопрос» (1917) гостро критикував більшовицький централізм. Автор низки

брошур: «Національна справа і робітництво», «Класи і суспільство» та ін., в яких відстоював ідею української пролетарської революції. Виступав проти орієнтації на Австрію та Німеччину, з цього приводу полемізував з Д. Донцовим. Після Лютневої революції намагався повернутися в Україну, помер у Москві.

41. Революційна українська партія (РУП) – перша українська політична партія в Наддніпрянській Україні. Створена 11.II.1900 р. Д. Антоновичем, М. Русовим, Л. Мацієвичем, Б. Камінським, О. Коваленком, О. Андрієвським та ін. у Харкові. Першу програму РУП написав М. Міхновський (видана у Львові під назвою «Самостійна Україна», 1900). Протягом 1902–1904 рр. від партії відкололось декілька політичних напрямків, які заснували самостійні політичні партії: націонал-радикали – Українську народну партію (1902); народники приєднались до Партії соціалістів-революціонерів (1903). У 1904 р. відокремилися Українська соціалістична партія та Українська соціал-демократична «Спілка» як складова частина РСДРП. У 1905 р. РУП була реорганізована в УСДРП. Друковані органи: «Гасло» (1902–1903), «Селянин» (1903–1905), «Добра новина» (1904), «Праця»(1904–1905).

42. *Косачі* – йдеться про брата і сестер визначної української поетеси Лесі Українки (справжнє ім'я – Косач Лариса Петрівна, по чоловікові – Квітка, 1871–1913): Косач Михайло Петрович – див. прим. 39; Косач-Кривинюк Ольга Петрівна (1877–1945) – український громадський діяч, перекладач, за фахом – лікар, емігрувала до Німеччини; Косач-Борисова Ісидора Петрівна (1888–1980) – український громадський діяч, вчений-агроном і перекладач, у 1920–1930-х рр. працювала у вузах Києва, у 1937–1940 – перебувала на засланні, емігрувала до США.

43. Квітка Климент Васильович (1880–1953) – український громадський діяч, етнограф, музикознавець, правник. Чоловік Лесі Українки. У 1917–1918 рр. – тов. генерального секретаря судових справ УНР, товариш міністра юстиції УНР. У 1922–1933 рр. – керівник Кабінету музичної етнографії, з 1933 р. – професор Московської консерваторії, з 1937 р. очолював у Москві Кабінет для вивчення музичної творчості народів СРСР. Автор грунтовних праць з історії та теорії фольклору.

44. Косач Ольга Петрівна (псевд. Олена Пчілка,1849–1930) – український громадський діяч, вчений-етнограф, письменниця, перекладач і видавець. Мати Лесі Українки і сестра Михайла Драгоманова. Автор поетичних творів, оповідань, п'єс і етнографічних праць. Брала діяльну участь у жіночому русі, спільно з Н. Кобринською видала у Львові альманах «Перший вінок». Протягом 1906–1914 рр. видавала та редагувала журнал «Рідний край». У 1920 р. за антибільшовицькі виступи була заарештована, після звільнення деякий час мешкала у Могилеві-Подільському, з 1924 р. жила в Києві, працювала у комісіях ВУАН, член-кореспондент ВУАН – з 1927 р.

45. «Гасло» – друкований орган РУП, виходив у Чернівцях під редакцією Д. Антоновича у 1902–1903 рр.

46. Мінто Вільям – англійський вчений-філософ, автор підручника з логіки; Вундт Вільгельм – (1832–1920) – визначний німецький психолог і фізіолог, автор численних наукових та документальних праць, в т. ч. про психологію народів, відновив давній монізм Спінози (неоспінозизм); Бокль Генрі-Томас (1821–1862) – англійський історик і соціолог-позитивіст, автор «Історії цивілізації в Англії»;

Спенсер Герберт (1820–1903) – англійський філософ і соціолог, один із засновників позитивізму та філософії розвитку або еволюції, автор праці «Система синтетичної філософії»; Ліпперт Юліюс (1839–1909) – німецький історик культури; Чернишевський Микола Гаврилович (1828–1889) – російський письменник і публіцист, революціонер-демократ, філософ-матеріаліст, мав великий вплив на формування революційно-демократичної ідеології в Росії наприкінці XIX ст.; Добролюбов Микола Олександрович (1836–1861) – російський літературний критик і публіцист, революціонер-демократ.

47. Йдеться про родину О. Токмакова – представника російської ліберальної інтелігенції, мецената, громадського діяча.
48. Булгаков Сергій Миколайович (1871–1944) – російський економіст і публіцист, філософ, один із авторів збірника «Вехи». Член партії кадетів, депутат II Державної думи. Професор Київського університету. Був представником т. зв. «легального марксизму», автор праць «Від марксизма до ідеалізма», «Філософія господарства» та ін. Під впливом В. Соловйова звернувся до релігійно-містичної філософії. З 1918 р. – релігійний діяч, у 1922 р. емігрував до Франції, де заснував Товариство св. Софії, був професором Богословського інституту в Парижі (1925–1944).
49. Йдеться про дочку Водовозова Василя Івановича (1825–1886) – російського педагога, літературознавця.
50. Йдеться про дочку Толстого Лева Миколайовича (1828–1910) – відомого російського письменника.
51. Челпанов Георгій Іванович (1862–1936) – російський вчений-психолог, філософ. У 1892–1907 рр. – професор філософії Київського університету.
52. Гіляров Олексій Микитович (1856–1938) – російський вчений-філософ, професор Київського університету. Автор праці «Філософія в її сутності, значенні й історії».
53. Желєзнов Володимир Якович (1869–1933) – російський економіст, автор праць «Нариси політичної економії» (1902), «Економічна наука в Росії наприкінці 19 сторіччя». Передставник т. зв. «легального марксизму». У 1906 р. за його редакцією в Києві видано 4-й том «Капіталу» К. Маркса.
54. Бунд (мовою ідиш – союз) – «Загальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі і Росії» – єврейська соціалістична організація. Створена у жовтні 1897 р. у Вільно. У 1898 р. на I з'їзді РСДРП у Мінську ввійшов до складу партії як автономна організація. Особливо активну діяльність виявляв у «смузі осідлості», насамперед в Україні. Після Лютневої революції підтримав актономію України у складі федеративної Росії. Бунд був представлений в Українській Центральній раді. Наприкінці 1918 р. в Україні почали створюватися ліві групи Бунд, які підтримували більшовиків. На початку 1919 р. ліве крило організації оформилось в окрему партію – Комуністичний Бунд, який у травні злився з Об'єднаною соціалістичною партією, утворивши Єврейську комуністичну спілку, окремі члени якої були прийняті до КП(б)У. В УСРР як і РСФРР Бунд самоліквідувався. В еміграції продовжував існувати у Польщі та США.
55. Антонович Дмитро Володимирович (псевд. Муха, 1877–1945) – український громадсько-політичний, державний і культурний діяч, історик мистецтва. Син видатного українського історика В. Б. Антоновича. Зі студентських років активний діяч українського руху, один з засновників і лідерів РУП (1900–1905), УСДРП (1905). Редактор революційних видань «Гасло», «Селянин»

(Чернівці, 1902–1903); «Воля» (Харків, 1905). З 1912 р. – викладач історії мистецтв у приватних драматичних школах Києва. В добу Першої світової війни – уповноважений Всеросійського земського союзу. Стояв біля витоків Української Центральної ради (тов. голови). У вересні 1917 р. обраний тов. голови Київської міської думи. Одночасно не припиняв діяльності за фахом: був співголовою Комітету українського національного театру, належав до фундаторів Української академії мистецтв. У січні 1918 р. – міністр морських справ УНР. У липні 1918 р. призначений генеральним консулом Української Держави в Швеції. У листопаді 1918 р. входив до складу делегації Українського національного союзу на переговорах із країнами Антанти (Ясси, 17–23.11.1918). У 1919 р. – дипломатичний представник УНР в Італії. У 1921 р. – один із засновників, а в 1928–1930, 1937–1938 рр. – ректор Українського вільного університету у Празі. Директор Музею визвольної боротьби України у Празі.

56. Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович (1880–1946) – український громадсько-політичний і державний діяч. Член Революційної української партії (РУП), один із засновників Української соціал-демократичної «Спілки». Під час Першої світової війни – провідний діяч Союзу визволення України (голова берлінського відділу), заст. голови Загальної Української Ради. У січні 1918 р. – уповноважений Української Центральної ради по формуванню українських військових частин з українських військовополонених в Німеччині та Австро-Угорщині. За УНР – губернський комісар, а за Української Держави – губернський староста Холмщини і Підляшшя. З початком окупації польськими військами цих земель у грудні 1918 р. був заарештований у Бересті та інтернований до табору в Каліші. З 1920 р. жив у Берліні. Один із засновників і провідних діячів гетьманського руху – член Ради Присяжних УСХД і Гетьманської Управи. Співзасновник Українського наукового інституту в Берліні (УНІ-Б), член кураторії інституту. Автор робіт, у яких відстоював самостійність України, та праць з політичних та економічних питань. У 1945 р. заарештований радянською військовою контррозвідкою в Німеччині. Помер на засланні у Темниківському таборі (Мордовія).

57. Порш Микола Володимирович (1879–1944) – український громадсько-політичний діяч, економіст. Походив з німецько-єврейської родини. Член РУП і УСДРП. Один із лідерів української соціал-демократії. У 1917–1918 рр. – член Української Центральної ради. Репрезентував УЦР на Демократичній нараді у Петрограді, член президії зібрання і Передпарламенту. З листопада 1917 р. – генеральний секретар праці УНР, у грудні 1917 р.–березні 1918 р. – міністр праці і військових справ УНР. Голова комісії у справах товарообміну з Центральними державами при РНМ УНР і голова делегації УНР на переговорах з РСФРР. За часів П. Скоропадського заарештований разом із С. Петлюрою за підозрою у підготовці державного перевороту. За Директорії – посол УНР у Німеччині, де й залишився на еміграції. Автор праць зі статистики, економіки, проблем автономії. Зокрема, «Про автономію України» (1907), «Автономія України і соціал-демократія» (1917).

58. Ткаченко Михайло Степанович (1879–1920) – український політичний і державний діяч, за фахом – правник. Член РУП (1902–1904) і Української соціал-демократичної «Спілки», голова її Київського комітету. З 1917 р. – один з лідерів УСДРП, член ЦК партії. Член Центральної і Малої рад. Голова Українського правничого товариства. В листопаді 1917 р.–березні 1918 р. – генеральний секретар

і міністр судових справ, згодом – до 29.04.1918 р. – міністр внутрішніх справ УНР. Був причетний до арешту і викрадення банкіра А. Доброго, який входив до складу комісії, що провадила переговори з німцями про торговельний договір з УНР. Після розколу УСДРП очолював її ліву течію, яка згодом перетворилась на УСДРП (незалежних). Від імені ЦК партії проводив у 1920 р. у Москві переговори про легалізацію партії в Україні. Інтернований більшовицькою владою в Росії, помер від тифу у концентраційному таборі в Москві.

59. Очевидно, йдеться про Барбара Аркадія Олексійовича (1879–1937) – українського громадсько-політичного діяча, лікаря за фахом. Член РУП і УСДРП. За часів Української Держави та Директорії – директор департаменту охорони здоров'я. У 1920-х рр. – професор Київського медінституту, науковий співробітник ВУАН. Засуджений у «Справі СВУ» до 8-ми років ув'язнення, розстріляний на Соловках.

60. Лівицький Андрій Миколайович (1879–1954) – український громадсько-політичний і державний діяч, правник за фахом. Родом з Полтавщини. До 1917 р. – мировий суддя. Один із засновників РУП, згодом – член УСДРП. У 1917 р. – член Української Центральної ради та ЦК Селянської спілки, у липні – полтавський губернський комісар Тимчасового уряду. За доби Української Держави – член Українського національного союзу. Після встановлення влади Директорії УНР був одним із організаторів Трудового конгресу України. 9.04.1919 р. призначений міністром юстиції та заступником голови Ради Народних Міністрів УНР Б. Мартоса, з червня очолював Міністерство закордонних справ; 27.08.1919 р. – міністр закордонних справ та заступник голови уряду – І. Мазепи. У жовтні 1919 р. очолив також українську дипломатичну місію в Польщі. 22.04.1920 р. підписав Варшавську угоду. Протягом 1920–1921 рр. та 1922–1926 рр. очолював уряд УНР в екзилі. Після трагічної смерті С. Петлюри став його наступником і очолив Директорію УНР, згодом став президентом Державного центру УНР в екзилі та Головним отаманом військ УНР. Після Другої світової війни жив у Німеччині, де й помер.

61. Степанківський Володимир (1885–1957) – український громадсько-політичний діяч, журналіст. Член РУП та УСДРП, з 1907 р. жив в еміграції у Швейцарії, Франції, Англії, писав кореспонденції до «Ради», «Діла», видань УСДРП. Під час Першої світової війни заснував в Лозанні Українське інформаційне бюро, видавав тижневик «L'Ukraine» (1908–1940), ряд неперіодичних видань. У липні 1917 р. прибув до Стокгольма, де працював в Українському пресовому бюро, яке утримувалось на кошти Німеччини та Австрії. Для встановлення контактів з Українською Центральною радою виїхав в Україну, але був заарештований у Петрограді як начебто німецький агент. Згодом був звільнений і в 1918 р. певний час перебував в Україні. Невдовзі емігрував до Швейцарії. У 1920 р. виїхав до США.

62. Троцький Микола (псевд. М. Данько, М. Брадович, 1883–1971) – український галицький громадсько-політичний діяч і журналіст. Родом з Волині. Член РУП і УСДРП, у 1914 р. – один із засновників Союзу визволення України, співредактор його видань. У 1918–1919 рр. – секретар посольства Української Держави та УНР у Відні. Співробітник газети «Діло» (Львів). У 1931 р. – редактор журналу «Die Völkerbrücke», згодом у Женеві – співробітник Українського інформаційного бюро. З 1950 р. у США – співробітник численних українських періодичних видань.

63. Канівець Петро (псевд. Кавун, ?–1919) – український громадсько-політичний діяч, один з активістів РУП, Української соціал-демократичної спілки й УСДРП. Переклав українською мовою «Маніфест Комуністичної партії».
64. Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – український політичний і державний діяч, відомий письменник, голова першого українського уряду – Генерального Секретаріату (червень 1917–січень 1918). Член РУП, організатор і лідер УСДРП. Один з керівників Української Центральної ради, автор її Універсалів. Перебував в опозиції до гетьманського режиму, був організатором і керівником протигетьманського повстання, очолював Директорію УНР (листопад 1918–лютий 1919). Коли 9.02.1919 р. ЦК УСДРП ухвалив відкликати своїх членів з Директорії, В. Винниченко скористався цим рішенням, пішов у відставку й у березні 1919 р. виїхав за кордон. Продовжував політичну діяльність в Австрії. В 1920 р. після невдалої спроби співробітництва з радянською Україною знову виїхав за кордон. З середини 1920-х рр. відійшов від політики, займався літературною і публіцистичною діяльністю.
65. Левитський Микола Васильович (1859–1936) – український громадський діяч, засновник хліборобських спілок і ремісницьких артілей («артільний батько»), присяжний повірений, поет. Організатор Московського Союзу споживчих товариств, Московського Народного банку, один із засновників Дніпросоюзу, Українського кооперативного банку, Центрального кооперативного комітету. У 1917 р. входив до Української Центральної і Малої рад, член УПСР. З листопада 1917 р. працював на керівних посадах в Генеральному секретарстві і Міністерстві земельних справ. Автор низки статей з кооперативних питань в українських часописах, а також збірок віршів. За радянської влади працював у кооперації, викладав у київських вузах.
66. Штундисти (нім.) – члени протестантської раціоналістичної секти баптистів або євангеліків. Перша штунда з'явилася у 1860-х рр. на Херсонщині, звідки вони поширилися по всій Україні. Відкидають церковну традицію, ієрархію та обряди, проповідують ідеал євангельського життя, любов до людей і «непротивлення злу». Виникнення штунди в Україні стало виявленням невдоволення парафіян поведінкою служителів та реакційністю ієрархів російської православної церкви. В Росії штундисти піддавалися жорстоким репресіям.
67. Левченко Яків Прокопович – український громадсько-політичний діяч, належав до УСДРП. У 1917 р. – член і секретар Української Центральної і Малої рад.
68. Лисенко Микола Віталійович (1842–1912) – видатний український композитор, диригент і громадський діяч. Освіту набув на природничому факультеті Київського університету, в Лейпцизькій та Петербурзькій консерваторіях. Організатор низки музичних товариств, збирач та популяризатор української народної пісні. Одночасно активний діяч київської «Старої Громади» та товариства «Просвіта», голова правління Українського клубу. Викладач київських вищих шкіл. У 1904 р. заснував у Києві Музично-драматичну школу. Автор опер, оперет та інш. музично-драматичних творів. Засновник інструментальних жанрів української музики.
69. Ганкевич Лев (1881–1962) – український галицький громадсько-політичний діяч і журналіст, за фахом – правник. Виступав адвокатом на політичних процесах. У 1918–1922 рр. – співредактор часопису «Вперед». Один з провідників Української соціал-демократичної партії, у 1930–1934 рр. – її голова. У 1918 р. – член Української Національної ради ЗУНР. Останні роки життя мешкав у США.

70. «Добра новина» – неперіодичний друкований орган Української соціалістичної партії, після злиття з РУП – нетривалий час орган РУП. Видавався у Львові у 1900–1903 рр. (7 чч.). Редактор – Б. Ярошевський, згодом – редакційна колегія. Спадкоємець – газета «Праця».
71. «Селянин» – щомісячник, друкований орган РУП, видавався у 1903–1905 рр. при фінансовій підтримці Є. Чикаленка спочатку у Чернівцях (редактор – Л. Когут, фактично – Д. Антонович), а з 1904 р – у Львові, видавець – М. Ганкевич, редактор – С. Вітик. Присвячувався переважно проблемам сільського господарства.
72. Йдеться про Ульянова Дмитра Ілліча (1874–1943) – радянського партійного і державного діяча, за фахом – лікаря, молодшого брата Ульянова (Леніна) Володимира Ілліча (1870–1924) – організатора і лідера більшовицької партії, засновника радянської держави – РСФРР; Ульянову Марію Олександрівну (дівоче прізвище – Бланк, 1835–1916) – матір В. Леніна, яка разом із старшою дочкою Ульяновою Олександрою Іллівною (1864–1935) у 1903–1904 рр. мешкала у Києві.
73. Плеве В'ячеслав Костянтинович (1846–1904) – російський політичний і державний діяч. У 1867 р. розпочав кар'єру в Міністерстві юстиції Російської імперії, у 1881–1884 р. – директор департаменту поліції, у 1884–1894 рр. – заст. міністра внутрішніх справ Росії, у 1899 р. призначений статс-секретарем Великого князівства Фінляндії, а у 1902 р. – міністром внутрішніх справ Російської імперії. Діяльність В. Плеве стала символом реакції, оскільки його політика була спрямована на посилення самодержавних підвалин будь-якими заходами включно з провокаційними, зокрема організацією єврейських погромів. Убитий терористом Сазоновим.
74. «Искра» – перша загальноросійська політична газета, створена В. Леніним у 1900 р. для організації марксистської партії в Росії, редагувалася колегією; секретарем був спочатку І. Смідович-Леман, а з 1901 р. – Н. Крупська.
75. Загалом РУП поширила в Україні близько 40 назв брошур загальним накладом 50 тис. примірників.
76. Чикаленко Левко Євгенович (1888–1965) – український громадсько-політичний діяч, археолог, старший син Є. Х. Чикаленка. Народився на Херсонщині. Навчався у Лозаннському та Петербурзькому університетах. Член УЦР від української громади Петрограда, секретар Центральної і Малої рад. Належав до УСДРП. Разом з С. Вікулом, В. Садовським і М. Єреміївим 23.03.1918 р. подав заяву про вихід з УЦР, яка не зважала на політичну ситуацію, що складалась в Україні. У 1917–1919 рр. викладав в українській гімназії та Українському державному університеті в Києві, працював в УАН. З 7.04.1920 р. – радник МВС УНР. В еміграції жив спочатку в Польщі і Чехо-Словаччині, згодом у США. Викладав антропографію та історію географії України в університетах Франції, Німеччини, США. Автор наукових праць з археології та антропології.
77. Йдеться про розстріл царськими військами мирної демонстрації петербурзьких робітників 9.01.1905 р. Ці події викликали хвилю обурення і протестів у багатьох містах Російської імперії. Протягом січня–березня 1905 р. політичні страйки та демонстрації відбулися у Харкові, Катеринославі, Житомирі, Бердичеві та ін. містах України; у них взяло участь 170 тис. чоловік. В цілому в Росії в цей час страйкувало близько 810 тис. чоловік.
78. Українська соціал-демократична «Спілка» (УСДС) – політична партія, що виникла внаслідок розколу Революційної української партії (РУП) наприкінці

1904 р. Остаточно сформувалася 12.01.1905 р., поширивши декларацію «бувших членів РУП», в якій з'ясовувалися причини розколу. Діяла як складова Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). «Спілка» виступала проти політичної автономії України і національно-культурницької праці РУП. Протягом революції 1905–1907 рр. в Росії поширила свій вплив серед сільського робітництва, керувала селянськими і робітничими страйками. Під час виборів до II і III Державних дум здобула значне число мандатів. Видавала щомісячник «Правда». У 1908 р. змушена була перенести свій центр за кордон. Внаслідок відходу частини національно свідомих членів «Спілки» до інших українських партій поступово втрачала свій політичний вплив. У 1913 р. припинила свою діяльність.

79. Чикаленко Євген Харлампович (1861–1929) – визначний український громадсько-політичний і культурний діяч, меценат. Народився на Херсонщині. Навчався на природничому факультеті Харківського університету. З 1900 р. – активний член «Старой Громади», Загальної української безпартійної організації. У 1904 р. належав до Української демократичної партії, з 1905 р. – Української демократично-радикальної партії. В 1908 р. виступив одним із засновників Товариства українських поступовців. Фінансував видання щоденних українських газет «Громадська думка», «Рада», часопису «Селянин» тощо. У 1917 р. – член Української Центральної ради і Союзу українських автономістів-федералістів. Був в опозиції до соціалістичного курсу Української Центральної ради. На еміграції з 1919 р., жив у Галичині, згодом – Чехо-Словаччині та Австрії. Помер у Празі.

80. Плеханов Георгій Валентинович (псевд. М. Бельтов, 1856–1918) – відомий російський політичний діяч, теоретик і пропагандист марксизму в Росії та Західній Європі, один із засновників РСДРП. У 1877 р. став членом народницької організації «Земля і воля», у 1879 р. після її розколу очолив народницьку організацію «Чорний переділ». У 1880 р. через політичні переслідування був змушений виїхати до Швейцарії, де заснував організацію «Визволення праці», яка відіграла велику роль у поширенні марксизму та поборюванні народництва в Росії в цілому і в Україні зокрема. Автор низки теоретичних праць, присвячених марксизму та міжнародному робітничому рухові. У 1905–1907 рр. очолював групу меншовиків-партійців, опонував В. Леніну щодо низки головних партійних принципів. У 1917 р. повернувся в Росію, де виступив з гострою критикою ленінської лінії на соціалістичну революцію.

81. Маслов Петро Павлович (1867–1946) – російський політичний діяч, вчений-економіст. Один з провідних діячів і теоретиків російської соціал-демократії, належав до партії меншовиків. Автор праць з аграрного питання в Росії, обстоював принципи муніципалізації землі, гостро критикував більшовицьку політику у вирішенні земельного питання. З 1929 р. – академік АН СРСР.

82. Питання про об'єднання з РСДРП стало причиною розколу РУП у грудні 1904 р. напередодні II з'їзду партії, який мав відбутися наприкінці місяця у Львові. Оскільки більшість членів РУП ішла за М. Поршем і відстоювала її самостійність як програмову засаду, частина делегатів (О. Скоропис-Йолтуховський, В. Мазуренко, М. Ткаченко, П. Канівець та ін.) відмовилась від участі в роботі з'їзду і заявила про свій вихід з РУП. Разом з бундівськими організаціями в Україні вони утворили Українську соціал-демократичну «Спілку», яка

увійшла до складу РСДРП на правах автономної організації її меншовицької фракції. Під час революції 1905–1907 рр. «Спілка» поділяла усі погляди РСДРП (меншовиків) з основних питань стратегії і тактики. Поступово перетворилася у територіальну організацію меншовиків, зливаючись з їхніми місцевими міськими організаціями.

83. Кирієнко (Киреєнко) Іван Іванович (1879–1971) – український і російський громадсько-політичний діяч, за фахом – технолог. Депутат II Державної думи. Член Української соціал-демократичної «Спілки», з 1910 р. – РСДРП (меншовиків). За політичну діяльність неодноразово заарештовувався царською адміністрацією. У 1917 р. – військовий комісар Тимчасового уряду на Південно-Західному фронті.

84. Меленевський (Басок) Маркіян (1878–1938?) – український політичний діяч. Учасник українського студентського руху. Входив до РУП, її Закордонного комітету. Один з ініціаторів створення і лідерів Української соціал-демократичної «Спілки» (УСДС), входив до складу Головного комітету «Спілки» і редакції газети «Правда». Через поширення антиукраїнських настроїв в УСДС вийшов з її складу. Один із засновників і член президії Союзу визволення України (1914–1917), його представник у Туреччині. З травня 1915 р. входив до складу Загальної Української ради у Відні. У 1920-х рр. повернувся до УСРР, подальша доля невідома.

85. Довженко Василь Данилович (1876–?) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – інженер-технолог. Належав до чільних діячів РУП, УСД «Спілки» і УСДРП. Через переслідування влади за політичну діяльність був змушений переїхати до Москви, де активно працював в Українській громаді. Член Української Центральної і Малої рад та Всеукраїнської ради робітничих депутатів. У Генеральному секретарстві праці УНР очолював департамент ринку праці. У 1917–1919 рр. керував видавництвом УСДРП у Києві. З 1920 р. на еміграції. Голова Українського Червоного Хреста у Польщі, із 1931 р. жив у Франції.

86. Тучапський Павло (1869–1922) – український громадсько-політичний діяч, один з послідовників Михайла Драгоманова. Родом з Таращанського пов. на Київщині. Один із засновників Київського союзу боротьби за визволення робітничого класу та РСДРП. У грудні 1904 р. був ініціатором створення Української соціал-демократичної «Спілки», виступав проти автономії України, відстоюючи принципи загальноросійського робітничого руху. У 1921–1922 рр. – бібліотекар ВУАН.

87. Трепов Дмитро Федорович (1855–1906) – російський військовий і державний діяч, генерал-майор російської армії. З 1896 р. – московський обер-поліцмейстер. Спільно з С. В. Зубатовим (начальником московського охоронного відділення) був організатором робітничих товариств, які діяли під керівництвом таємної поліції. Після «Кривавої неділі» 1905 р. призначений петербурзьким генерал-губернатором і одночасно заст. міністра внутрішніх справ Росії. Командував Окремим корпусом жандармів. Організовував збройне придушення революційних виступів. В цей період був одним з найвпливовіших осіб в імперії, багато в чому визначав внутрішню і зовнішню політику Росії.

88. «Сын Отечества» – російська щоденна газета, видавалася в Петербурзі у 1856–1900 рр., у 1868–1870 рр. її редактором був Мілюков Павло Миколайович (1859–1943) – російський політичний діяч, один з організаторів і лідер Кон-

ституційно-демократичної партії народної свободи (кадетів), вчений-історик, журналіст, публіцист.

89. Йдеться про російського журналіста Олександра Яблоновського, українця з походження, фельєтоніста газети «Киевская мысль», який після революції в еміграції співробітничав у російській монархічній газеті «Возрождение» в Парижі. Заявив про себе як ворог українського руху.

90. Йдеться про підписаний 17.10.1905 р. Миколою II «Маніфест про удосконалення державного порядку», що обіцяв громадянські свободи слова, друку, особистості, віросповідання, зборів та спілок, скликання законодавчого органу – Державної думи.

91. Думбадзе Іван Антонович – генерал-майор російської армії, з 1910 р. – градоначальник м. Ялти, член «Союза русского народа».

92. Ратнер – голова терористичної групи анархістів, яка здійснила декілька терористичних актів проти представників влади.

93. Столипін Петро Аркадійович (1862–1911) – російський державний діяч. З 1906 р. – міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів Російської імперії. З метою боротьби з революційними проявами здійснив т. зв. Третьочервневий переворот, під час якого була розігнана II Державна дума і заарештовано депутатів соціал-демократичної фракції. Одночасно вводилися обмеження виборчих прав та створювалися військово-польові суди для боротьби з революційним рухом. Ввів значні обмеження українського національно-культурного життя, заборонивши видання української преси та діяльність «Просвіт» і освітніх закладів. Цей період його діяльності (1907–1910) одержав назву «столипінської реакції». Прагнув поглибити соціально-економічні перетворення в країні за допомогою аграрної реформи (1906), яка надавала право селянам одержати земельний наділ у приватну власність. Ці заходи поглибили соціальне розшарування і сприяли зміцненню середнього класу на селі. Складовою реформи стало переселення селян з внутрішніх губерній Росії до Сибіру і Середньої Азії. Протягом 1906–1912 рр. з України виїхало близько 2 млн. селян з метою освоєння нових земель. Вбитий у Києві есером, агентом охранки Д. Богровим.

94. Мова йде про родину Труша Івана Івановича (1869–1941) – визначного українського художника, мистецтвознавця й організатора мистецького життя у Західній Україні. Був одружений з Аріадною Михайлівною Драгомановою. Освіту набув у Кракові, Відні й Мюнхені. Був у близьких товариських стосунках з В. Стефаником та І. Франком, співпрацював з Науковим товариством ім. Т. Шевченка, ініціював та організовував перші мистецькі товариства і виставки у Галичині, засновник першого українського мистецького часопису «Артистичний вісник» (1905). Автор наукових розвідок з історії мистецтва, літератури, критичних та публіцистичних статей. Персональні виставки художника відбувалися як у Галичині, так і Наддніпрянській Україні, брав участь у виставках, які проводилися в Австрії, Англії, Болгарії, Польщі та ін..

95. Сухомлинов Михайло (1828–1901) – російський вчений-історик українського походження. Родом з Харкова. З 1960 р. – професор Петербурзького університету, з 1872 р. – дійсний член Петербурзької Академії наук. Автор наукових досліджень з історії української літератури.

96. Лучицький Іван Васильович (1845–1918) – український громадський діяч, вчений-історик. Родом з Полтавщини. Освіту набув у Київському університеті, після закінчення якого тривалий час викладав всесвітню історію. Депутат І Державної думи, член київської «Старої Громади», Українського наукового товариства. Автор праць із соціально-економічної та культурно-релігійної історії Франції та Німеччини. Одночасно досліджував соціально-економічну історію Лівобережної України XVIII ст. 23.12.1917 р. став одним із засновників Української федеративно-демократичної партії, яка стояла на позиціях федерації України з Росією і виступала за пріоритет загальнолюдських цінностей над національними.
97. Мартос Борис Миколайович (1879–1977) – український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-економіст. Родом з Полтавщини. Член РУП, згодом – активний діяч УСДРП. До 1917 р. – організатор кооперативних товариств, голова ради Дніпросоюзу. У 1917 р. – член Української Центральної і Малої рад, ЦК Селянської спілки. Перший генеральний секретар земельних справ, 8.09–26.12.1917 – заступник генерального секретаря земельних справ, один з авторів проекту земельної закону ЦР; в 1918 р. – голова управи Всеукраїнського кооперативного комітету; 26.12.1918–11.02.1919 р. – міністр фінансів в уряді В. Чехівського; 9.04–27.08.1919 – голова Ради Народних Міністрів і міністр фінансів УНР. З 1920 р. – в еміграції в Німеччині, потім в Чехословаччині; один з організаторів і професор Української господарської академії в Подєбрадах, у 1936–1938 рр. – директор Українського технічно-господарського інституту; у 1945 р. переїхав до Мюнхена, де став засновником і ректором Української вищої школи економіки (1945–1949). Працював в Інституті вивчення СРСР. Від 1958 р. жив у США.
98. Петрів Всеволод Миколайович (1883–1948) – український військовий і політичний діяч, полковник Генерального штабу російської армії, генерал-хорунжий Армії УНР. В 1917 р. – начальник штабу Туркестанської дивізії, з українців якої організував Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка. На чолі полку брав участь у боях у Києві в січні 1918 р., в операціях Запорізької дивізії та Запорізького корпусу в 1918 р. Військовий міністр УНР у серпні 1919 р. В еміграції – професор Українського вільного університету у Празі. Член Проводу ОУН. У 1941–1944 рр. – в'язень німецького концтабору.
99. «Союз русского народа» – російська монархічна і ультранаціоналістична (чорносотенна) організація, створена у жовтні 1905 р. у Петербурзі. Відстоювала принципи «единой и неделимой» Росії, охорони самодержавства й войовничого православ'я, поборювала демократичні настрої у суспільстві, революційні рухи і прагнення народів до національно-культурного розвитку. Союз користувався підтримкою царської адміністрації і працював у тісному контакті з таємною поліцією – «охранкою», яка забезпечувала існування бойових «дружин» – т.зв. «чорних сотень». Головою союзу був А. Дубровін, одним із провідних діячів – член II–IV Державних дум В. Пуришкевич. В Україні союз мав свої відділи у Києві, Одесі, Єлисаветграді, на Волині (Почаївська лавра), Криму, Чернігові. Був інспіратором єврейських погромів та антипольських виступів в Україні, натхненником процесу М. Бейліса (1913) у Києві, вів шовіністичну антиукраїнську пропаганду, подекуди вдаючись до терористичних актів. У Києві чорносотенці у своїй антиукраїнській пропанаді використовували газету «Киевлянин». У 1908 р. «Союз» роз-

пався на декілька організацій, серед яких особливо відзначився «Союз Михаїла Архангела» на чолі з В. Пуришкевичем.

Чорносотенна організація «Российский (Белый) Двухглавый Орел» у 1907–1908 рр. діяла в Одесі під проводом В. Бєліковича. Разом з іншими чорносотенними організаціями мала більшість у міській управі Одеси.

100. Йдеться про біблійного «патріарха» – Ноя, який, за легендою, зі своєю родиною врятувався у ковчезі під час «вселенського потопу», та його синів: Сема, Хама і Яфета.

101. Маклаков Микола (1871–1918) – російський державний діяч. З 1894 р. перебував чиновником з особливих доручень при Московській казенній палаті, згодом очолював відділення губернських казенних палат у Тамбові та Полтаві. З 1909 р. – чернігівський губернатор. У 1913 р. очолив Міністерство внутрішніх справ Російської імперії. У 1915 р. – член Державної думи, в якій належив до правих сил, у 1916 р. виступив з ініціативою розгону Державної думи. Заарештований у лютому 1917 р. Розстріляний ВЧК.

102. Шраг Ілля Людвигович (1847–1919) – український громадсько-політичний діяч, адвокат. Голова Чернігівського окружного суду. Депутат І Державної думи, в якій очолював українську фракцію (40 чол.). Член УРДП, згодом – УПСФ. Брав активну участь у створенні Товариства українських поступовців, був заступником голови організації. У 1917–1918 рр. входив до Української Центральної ради та виконавчого комітету Чернігівської губерніальної ради. За часів Української Держави йому пропонувалася посада прем'єр-міністра, яку не зміг обійняти через стан здоров'я. Помер у Чернігові, перебуваючи під домашнім арештом більшовиків.

103. Бобринський Георгій Олександрович (1863–1928) – граф, російський державний діяч, генерал-ад'ютант російської армії. Володів маєтками і цукровими заводами у Київській губернії. У серпні 1914–березні 1916 рр. – військовий генерал-губернатор Галичини, окупованої російською армією. Проводив політику, спрямовану на створення умов для швидкої інкорпорації окупованих територій до складу Російської імперії. Своїми розпорядженнями припинив діяльність українських громадських, навчальних, культурних установ у Галичині, розробив заходи для русифікації освітніх закладів, проводив політику винищення української греко-католицької церкви тощо. Після поразки російської армії у Галичині переведений до Києва, де продовжував розробку нового положення про управління окупованими територіями. Помер в еміграції.

104. Архієпископ Євлогій (справжнє ім'я Георгієвський, 1868–1946) – російський церковний діяч. До 1914 р. – архієпископ люблінсько-холмський і волинський. Під час Першої світової війни насаджував православ'я в Галичині. Завдяки його впливу Холмщину було виділено в окрему губернію.

105. Свєнціцький Іларіон Семенович (1876–1956) – український громадський і культурний діяч, вчений-філолог і мистецтвознавець. Освіту здобув в університетах Львова, Петербурга і Відня. Засновник і директор Львівського музею українського мистецтва (1905). У 1913–1914, 1933–1939 рр. викладав у Віденському університеті, у 1921–1925 та з 1939 рр. – професор Львівського університету, а з 1945 р. – керівник відділу мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР. Автор грунтовних наукових досліджень з мовознавства, мистецтвознавства, книгознавства та літературознавства.

106. Йдеться про статтю в газеті «Рада», що закликала українців виконати «свій обов'язок громадян Росії» в лавах військ, які боролися «проти порушників міжнародного миру і права», а також сприяти як громадяни «успішному виконанню російською армією виключно відповідального завдання, що випало на її долю». Аналогічна стаття була опублікована і в журналі «Украинская жизнь», який видавався російською мовою у Москві С. Петлюрою та О. Саліковським
107. Кусманек Герман (1860–?) – австрійський військовий діяч, генерал австро-угорської армії. Керував обороною м. Перемишля від російської армії (1914–25.03.1915).
108. Микола Миколайович-молодший (1856–1929) – великий князь російський, син великого князя Миколая Миколайовича і онук Миколи I. В 1905–1908 рр. – голова Ради державної оборони Російської імперії, 20.07.1914–23.08.1915 рр. – верховний головнокомандувач російської армії. Від 1915 р. намісник на Кавказі. Після зречення Миколи II 2(15) 1917 р. знову призначений верховним головнокомандувачем російських військ, проте під тиском Тимчасового уряду відмовився від посади. Мешкав у Криму, в березні 1919 р. емігрував до Італії, згодом – у Францію, де й помер.
109. Родзянко Михайло Володимирович (1859–1924) – російський політичний і державний діяч. Великий землевласник з Катеринославщини, голова Катеринославської губернської земської управи (1900–1906). Один із засновників і лідерів партії октябристів, входив до її ЦК. Голова III та IV Державних дум, член Державної ради (1906–1917). Влітку 1917 р. разом з О. Гучковим заснував ліберально-республіканську партію. В жовтні 1917 р. виїхав на Південь до генералів Л. Корнілова й А. Денікіна. 1920 р. емігрував до Югославії.
110. Фредерікс Володимир Борисович (1838–1927) – граф, російський військовий і державний діяч, генерал-ад'ютант, великий земельний власник. У 1897–1917 рр. – міністр імператорського двору, один з найближчих дорадників Миколи II. З 1905 р. – член Державної ради. Знаходився біля царя під час його перебування у Ставці на фронті. 2.03.1917 р. скріпив своїм підписом «Маніфест» Миколи II про зречення престолу. Після більшовицького перевороту деякий час мешкав у Петрограді, згодом емігрував до Фінляндії.
111. Распутін Григорій Юхимович (1872–1916) – фаворит Миколи II і цариці Олександри Федорівни. Користувався необмеженою довірою царської родини. Придворні кола, що його підтримували, використовували гіпнотичні можливості Распутіна для впливу на імператора і реалізації власних інтересів. Убитий групою монархістів, які намагалися врятувати престиж монархії.
112. Йдеться про наступ російської 2-ї армії під командуванням ген. А. Самсонова у Східній Пруссії у 1914 р., який був організований російським командуванням на вимогу французького уряду з метою відволікти німецькі частини від наступу на Париж. Непідготовлений наступ російських військ завершився повною поразкою. Вони втратили 20 тис. убитими, 90 тис. полоненими.
113. «Киевская мысль» – щоденна газета ліберального напрямку. Видавалася в Києві в 30.12.1906 р.–26.01.1918 р. Протягом Першої світової війни стояла на позиціях «оборонництва». Видавець Р. Лубковський. На різних етапах часопис редагували М. Тарновський, О. Стржельбицький і Б. Чайковський
114. «Союз визволення України» (СВУ) – українська політична організація самостійницького спрямування. Утворена в серпні 1914 р. у Львові політичними

емігрантами, переважно членами УСДРП (Д. Донцов, В. Дорошенко, Л. Цегельський) і Української соціал-демократичної «Спілки» (М. Меленевський (Басок), О. Скоропис-Йолтуховський, П. Бендзя). Діяла у 1914–1918 рр. у Відні. До складу президії входили Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, М. Меленевський (Басок), О. Скоропис-Йолтуховський. Ставила метою відокремлення України від Росії і створення конституційної монархічної української держави під протекторатом Австро-Угорщини та Німеччини. Реалізацію своєї мети пов'язувала з поразкою Росії у Першій світовій війні. СВУ займався пропагандою української державності в країнах Почвірного союзу, опікувався українцями-військовополоненими в австрійських та німецьких таборах, які завдяки його діяльності були розміщені в окремих таборах (Вецляр, Фрайштадт, Зальцведель). З ініціативи СВУ з військовополонених були утворені Сірожупанна та Синьожупанна дивізії. Друкований орган СВУ – газета «Вісник Союзу визволення України» – видавався у Відні й розповсюджувався у Києві, Катеринославі, Одесі та ін. містах України.

115. Жук Андрій Ілліч (1880–1968) – український громадсько-політичний діяч, кооператор і публіцист. Походив з давнього козацького роду з Полтавщини. З 1901 – член РУП, а з 1906 р. – УСДРП, у 1907–1914 рр. – у Львові, голова Закордонної групи наддніпрянської УСДРП. Редагував органи українського кооперативного руху в Галичині «Економіст» і «Самопоміч». У 1912 р. був засновником Українського інформаційного комітету у Львові, який у 1914 р. став основою СВУ. З 1914 р. відійшов від УСДРП, перебував у Відні як член проводу СВУ і співредактор його часопису «Вісник». У 1918–1919 рр. – співробітник українського посольства у Відні, за дорученням гетьманського уряду опікувався долею українських військовополонених у Австрії. У 1919 р. належав до УДХП і був співробітником її друкованого органу «Нове слово» (Зальцведель, Німеччина). У 1920–1930-х рр. співпрацював із Закордонним центром ЗУНР. У 1930 р. переїхав до Львова, де завідував відділом Ревізійного союзу українських кооперативів. У 1940 р. повернувся до Відня.

116. Бубликов А. А. – член IV Державної думи, прогресист.

117. Романов Михайло Олександрович (1878–1918) – великий князь російський, син Олександра III і молодший брат Миколи II, який 2(15).03.1917 р. відрікся на його користь. Розстріляний більшовиками.

118. Мова йде про збройні сутички робітників і повсталих солдатів частин Петроградського гарнізону з поліцією та військами. 27.02.1917 р. загальний політичний страйк переріс у збройне повстання. Революційні дії робітників поєдналися з рухом солдатських мас. Першими повстали солдати Волинського резервного полку, згодом – Преображенського, Литовського та Московського резервного полків. Були розгромлені поліцейські дільниці, захоплені тюрми, випущені політв'язні. В руки повсталих перейшли мости, вокзали, Головний арсенал, телеграф, Головний почтамт, найважливіші урядові установи. Командувач Петроградської військової округи ген. Хабалов, який намагався закріпитися у будинку Адміралтейства, був змушений капітулювати. Спроба Миколи II організувати каральну експедицію на чолі з ген. Івановим зазнала краху.

119. Йдеться про Народно-соціалістичну (трудову) партію, яка у 1906 р. виділилася з Російської партії соціалістів-революціонерів. У 1907 р. припинила своє існування.

Після Лютневої революції 1917 р. відродила свої організації, на Першому партійному з'їзді об'єдналася з Російською трудовою партією. Як і партія есерів, була селянською, але стояла на більш поміркованих позиціях і підтримувала Тимчасовий уряд. Після більшовицького перевороту 1917 р. активно протидіяла радянській владі. Припинила своє існування в еміграції.

120. Тимчасовий уряд Росії — центральний орган державної влади, заснований після Лютневої революції 2(15).03.1917 р. Діяв до 25.10(7.11)1917 р. Як вищий виконавчо-розпорядчий орган, виконував і законодавчі функції. При уряді діяла «Мала рада міністрів» — постійні збори заст. міністрів. Місцевими органами Тимчасового уряду були губернські та повітові комісари. З березня по 24.07.(6.08)1917 р. уряд очолював кадет князь Г. Львов, з липня — есер О. Керенський. Після жовтневого повстання більшовиків у Петрограді члени Тимчасового уряду були заарештовані (крім О. Керенського) і деякий час перебували в ув'язненні.

121. Українська Центральна рада (УЦР) — громадсько-політична організація, утворена 3—7.03.1917 р. в Києві українськими національними партіями й організаціями для координації та керівництва національно-визвольним рухом. На Всеукраїнському національному конгресі (4—6.04.1917) була перетворена на національну представницьку організацію. Після II Універсалу (10.06.1917) до складу УЦР були введені представники національних меншин, які складали 25% загальної кількості членів. До УЦР входили представники 19 партій. Провідну роль відігравали українські партії УПСР, УСДРП та УПСФ. Загальна кількість членів УЦР становила 639 осіб, які збиралися під час Загальних зборів Ради. Від початку УЦР очолював М. С. Грушевський. Після IV Універсалу (11.01.1918) стала найвищою законодавчою владою УНР. Припинила існування в результаті державного перевороту 29.04.1918 р.

122. 19.03.1917 р. у Києві відбулася українська маніфестація громадсько-політичних сил, у якій взяло участь близько 100 тис. чоловік. Мітинг, який відбувся в цей день на Софійській площі, висловився за територіальну автономію України.

123. «Земгор» — скорочена назва об'єднаного комітету Всеросійського земського союзу допомоги хворим та пораненим воїнам та Всеросійського союзу міст — воєнізованих громадських організацій. Обидві створені у Москві у 1914 р. внаслідок об'єднання місцевих органів самоврядування (міських дум та земств) з метою організації роботи тилу на користь фронту. На початковому етапі мав виключно гуманітарне спрямування — організація санітарних поїздів, шпиталів, підготовка медперсоналу тощо. Згодом став виконувати замовлення інтендантства щодо постачання армії, мобілізувавши для цього дрібну та кустарну промисловість. За рік існування перетворився на впливову громадсько-політичну організацію ліберального напрямку. В Україні у відділенні «Земгору» — Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст, — який очолював Ф. Штейнгель, працювало багато українських громадсько-політичних діячів (А. Ніковський, Д. Дорошенко, А. Вязлов, М. Біляшівський, В. Леонтович, Ф. Матушевський та ін.). Провідники «Земгору» навесні 1917 р. увійшли до складу Тимчасового уряду.

124. Троїцький народний дім — приміщення культурно-освітньої установи, збудоване у Києві у 1901—1902 рр. на кошти київської «Старої Громади». У будинку містився театр, бібліотека, проводилися концерти, лекції, музичні вечори тощо.

У 1907–1916 рр. у Троїцькому народному домі виступав театр М. Садовського, навесні 1917 р. – Молодий театр Леся Курбаса, у 1918 р. – Український театр П. Саксаганського. Нині в приміщенні – Київський театр оперети.

125. Український військовий клуб ім. П. Полуботка – українська військова громадська організація, заснована у березні 1917 р. у Києві. Згідно зі статутом клубу, виробленим М. Міхновським, метою було сприяння створенню української національної армії із військовослужбовців-українців, а також залученню військових до процесу національного відродження в Україні.

126. Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП) – політична організація національно-демократичної орієнтації. Утворилась у 1905 р. на ґрунті Революційної української партії (РУП). 4–6.04.1917 р. у Києві відбулася відновлююча конференція УСДРП, яка ухвалила резолюції: про автономію України, про ставлення до Тимчасового уряду, війни, про блоки з іншими партіями, про участь в Українській Центральній раді, вимоги демократичних свобод, націоналізації землі. Лідери: В. Винниченко (голова), Д. Антонович, Б. Мартос, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко. УСДРП брала активну участь у роботі Української Центральної ради, створенні та діяльності уряду УНР. У грудні 1917 р. від неї відкололись т. зв. ліві українські соціал-демократи, які підтримували радянську владу. Більшість членів УСДРП вітала IV Універсал Української Центральної ради. За часів Української Держави УСДРП перебувала в опозиції до уряду П. Скоропадського, входила до Українського національного союзу, взяла участь у створенні Директорії. У січні 1919 р. з партії виділились т. зв. «незалежники», які в серпні 1919 р. разом із лівими українськими есерами заснували УКП (боротьбистів). Після поразки українських національно-визвольних змагань керівники УСДРП емігрували до Львова, згодом – Праги. У 1938 р. партія припинила своє існування.

127. «Рада» – єдина в дореволюційний час щоденна українська громадсько-політична газета ліберального напрямку. Виходила з 15(28)10.1906 р. по 20.07(2.08).1914 р. Видавалась на кошти Є. Чикаленка з деякою матеріальною допомогою В. Симиренка та Л. Жебуньова. Редагували газету Ф. Матушевський, М. Павловський (1907–1913), А. Ніковський (1913–1914). Секретарі редакції: С. Петлюра, В. Королів (Старий), П. Сабалдир. На початку Першої світової війни газета була заборонена царським урядом.

128. Всеукраїнський національний конгрес – з'їзд представників українських громадських, кооперативних, військових, економічних, культурно-освітніх організацій, українських громад поза межами України. Відбувся 6–8.04.1917 р. в Києві за участю 1500 делегатів. Головною метою скликання було поширення діяльності Української Центральної ради на територію всієї України. В центрі обговорення конгресу – питання автономії України у складі федеративної Російської республіки. Конгрес обрав новий склад Української Центральної ради та її виконавчого органу – Комітету УЦР.

129. Мова йде про ініціативу Української Центральної ради, утвореної 3–7 березня 1917 р. у Києві представниками київських українських громадських організацій. Рішення про скликання Всеукраїнського національного конгресу було прийняте напередодні Української маніфестації на засіданні ради 15.03.1917 р.

130. Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – видатний український історик

і організатор української науки, громадсько-політичний і державний діяч. Професор Львівського університету (1894–1914), голова Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ, 1897–1913). Редактор «Записок НТШ» і «Літературно-наукового вісника», засновник і голова Українського наукового товариства (з 1908 р.). Належав до Української національно-демократичної партії, один з лідерів Товариства українських поступовців. Голова Української Центральної ради, лідер Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР, формально вступив у 1919 р.). Після гетьманського перевороту відійшов від політичного життя. З 1919 р. перебував в еміграції. У 1924 р. повернувся до радянської України, очолював історичну секцію ВУАН. Академік ВУАН (1923) та АН СРСР (1929). Зазнавав утисків та переслідувань з боку радянської влади, з 1931 р. був змушений жити в Москві. Автор багатьох грунтовних праць, головними з яких є 10-томна «Історія України-Руси», 5-томна «Історія української літератури», «Ілюстрована історія України» та ін.

131. Суковкін Михайло Акінфійович – український громадський діяч, дипломат, великий землевласник. До 1917 р. – голова Київського губернського земства. 1917 р. – Київський губернський комісар Тимчасового уряду. Під час переговорів представників Української Центральної ради з урядом О. Керенського щодо автономії України його кандидатура висувалася на посаду українського намісника. У жовтні 1918 р. був призначений послом Української Держави у Туреччині.

132. Міхновський Микола Іванович (1873–1924) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – правник. Один із засновників самостійницького руху в Україні. Лідер «Братства тарасівців», належав до організаторів РУП, очолював Українську народну партію. Автор політичного трактату «Самостійна Україна». Член громадсько-політичних організацій «Молода Україна», «Стара Громада». Редактор революційних видань «Самостійна Україна» (Львів, 1905), «Хлібороб» (Лубни, 1905), «Запоріжжя» (Катеринослав, 1906), «Сніп» (Харків, 1912–1913). У 1917 р. – один із організаторів і голова товариства «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка», репрезентував його в Українській Центральній раді. Член Українського генерального військового комітету. Засновник «Союзу української державності» (1917). Під його керівництвом товариство ім. П. Полуботка сформувало 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького. Ініціатор повстання полуботківців 5 липня 1917 р., що мало на меті проголошення самостійності України. Після провалу повстання з особистого розпорядження О. Керенського відправлений на Румунський фронт. У 1918 р. підтримав гетьмана П. Скоропадського. У 1919 р. був заарештований більшовиками, згодом виїхав на Кубань. Працював в установах народної освіти, кооперації. Повернувся до Києва. За нез'ясованих обставин покінчив життя самогубством.

133. Гучков Олександр Іванович (1862–1936) – російський політичний і державний діяч. Освіту здобув в університетах Берліна, Тюбінгена, Відня. Як волонтер в армії бурів брав участь в англо-бурській війні у Південній Африці (1899). З 1901 р. керував Московським обліковим банком. Протягом 1904–1905 рр. брав участь у військових діях у Македонії та під час російсько-японської війни. У 1905 р. – один із засновників та лідер партії октябристів, голова Державної думи у 1910–1911 рр., Центрального військово-промислового комітету і Товариства

економічного відродження Росії. 2.03.–30.04.19117 р. – військовий і морський міністр Тимчасового уряду. Влітку 1917 р. спільно із М. Родзянком заснував ліберально-республіканську партію. Один з організаторів корніловського заколоту. З 1918 р. – в еміграції.

134. Ган Лев (1878–1919) – український військовий діяч. На початку 1917 р. – капітан російської армії, начальник штабу запасної Київської бригади. Член УПСС. Співзасновник товариства «Український військовий клуб ім. П. Полуботка» та Українського військового організаційного комітету, на який покладалося завдання безпосередньої організації українських військових частин. Член Української Центральної ради.

135. Глинський П. – український військовий діяч, полковник російської армії. У 1917 р. – начальник резервної військової команди у м. Києві. Співзасновник товариства «Український військовий клуб ім. П. Полуботка» та голова Українського військового організаційного комітету, на який покладалося завдання безпосередньої організації українських військових частин. Член Української Центральної ради.

136. Іванів Михайло Онуфрійович (1866–1926(?)) – український військовий і громадсько-політичний діяч, генерал-майор російської армії. У 1917 р. – у резерві штабу Київської військової округи. Член Української Центральної ради і Українського генерального військового комітету, в якому очолював інспекторський відділ. Належав до УСДРП. 1917–1918 рр. – начальник відділу головної інспекції у Генеральному секретарстві (згодом – Міністерстві) військових справ УНР. За часів Української Держави – начальник картографічного відділу головного геодезичного управління. У складі інтернованих частин Армії УНР перебував у польських військових таборах.

137. Богданівський полк – 1-й Український полк (Перший Український Охочекомонний (добровільний) ім. гетьмана Богдана Хмельницького полк) – військова частина, заснована з ініціативи М. Міхновського рішенням наради українців-військовослужбовців Київської військової округи 29.03.1917 р. в Києві. Першим командиром полку було обрано штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка. 1-й Всеукраїнський військовий з'їзд ухвалив резолюцію про створення 1-го українського козацького ім. Б. Хмельницького полку, зарахувавши до його складу 3400 чоловік і призначивши командиром підполковника Ю. Капкана. 26.07.1917 р. за наказом УЦР полк виїхав на Південно-Західний фронт. У січні 1918 р. брав участь у боях з червоногвардійськими загонами у Києві. З квітня 1918 р. перебував у складі Запорізького корпусу як 3-й Запорізький ім. гетьмана Б. Хмельницького піхотний полк, за Директорії – в складі Армії УНР.

138. Йдеться про обласну конференцію РСДРП (меншовиків), яка відбулася 21.04.1917 р. у Києві за участю 64 делегатів.

139. Василенко Костянтин Прокопович (1877–1941) – український і російський громадсько-політичний діяч, журналіст і публіцист. Брат М. П. Василенка. Помічник редактора газети «Киевская мысль». У 1898–1918 рр. – голова Київського обласного комітету РСДРП (меншовиків). Вийшов з партії у січні 1918 р. З 12.09.1917 р. – генеральний секретар праці. У жовтні 1917 р. – комісар Тимчасового уряду м. Києва. Член Української Центральної ради від національних меншин. За радянської влади – співробітник ВУАН. 1923 р. репресований у справі т. зв. «Центру дій», 1938 р. заарештований вдруге. В 1941 р. розстріляний.

140. Балабанов Михайло (Самуїл) Соломонович (1873–?) – російський політичний діяч і журналіст. Член РСДРП (меншовиків), один з лідерів київської організації, член Київської міської думи. Редактор газети «Киевская мысль». Член Української Центральної і Малої рад від національних меншин.
141. Дрелінг Вікентій Андрійович – член Київського комітету РСДРП (меншовиків), журналіст. Голова Київської міської думи. У 1917 р. – кандидат на посади генерального секретаря торгу і промисловості та генерального секретаря фінансів, але не був затверджений Малою радою.
142. *Приказ № 1* – йдеться про наказ Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів від 1.03.1917 р. – перший після перемоги Лютневої революції 1917 р. наказ по Петроградському гарнізону, який узаконив солдатські комітети, що самочинно виникли в армії. Він встановлював, що всі військові частини у всіх політичних виступах підпорядковуються Раді робітничих і солдатських депутатів і виборним солдатським комітетам. Наказ наділяв солдат громадянськими правами, ставив їх в рівне становище з офіцерами поза службою.
143. М. Галаган мав на увазі героїв роману іспанського письменника Сервантеса де Сааведра «Вигадливий ідальго Дон-Кіхот Ламанчський» – Дон Кіхота і Санчо Пансу.
144. Ф. Баткін очолював групу матросів, яка видавала себе за делегацію чорноморських моряків до моряків Кронштадта з метою агітації за наступ на фронті.
145. Керенський Олександр Федорович (1881–1970) – російський політичний і державний діяч, за фахом – правник. Присяжний повірений, член Російської партії соціалістів-революціонерів (ПСР). Депутат IV Державної думи. 1917 р. – заступник голови Петроградської ради. 2.03.1917 р. увійшов до складу Тимчасового уряду як міністр юстиції, у травні–вересні 1917 р. – військовий і морський міністр, з 8.07. до 30.10.1917 р. – міністр-голова Тимчасового уряду, з вересня одночасно – верховний головнокомандувач. Після більшовицького перевороту в Росії – організатор військового наступу 3-го кінного корпусу генерала П. Краснова на Петроград. З 1918 р. в еміграції.
146. Українські Січові Стрільці (Легіон УСС) – українська добровольча військова формація у складі австро-угорської армії в роки Першої світової війни (1914–1918). Утворена на домагання Головної Руської ради та її Бойової управи з дозволу австрійського уряду у вересні–жовтні 1914 р. Складалася з 2,5 тис. осіб (2,5 курені), воювала проти російської армії. Після укладення Берестейського миру Легіон УСС у складі австро-німецьких військ перебував в Україні, входив до складу військової групи Василя Вишиваного (В. Габсбурга), який з квітня 1918 р. обіймав посаду командира Легіону. Після проголошення ЗУНР Легіон був переведений до Львова і став ядром Української Галицької армії (УГА).
147. УГВК – Український генеральний військовий комітет, обраний на І Всеукраїнському військовому з'їзді (5–8.05.1917 р., Київ). До його складу було обрано: С. Петлюру, І. Луценка, В. Винниченка, генерал-майора М. Іванова, підполковників Ю. Капкана, В. Павленка, В. Поплавка та О. Пилькевича, підпоручиків М. Міхновського та А. Чернявського, прапорщиків А. Певного, М. Полоза, В. Потішка та Ф. Селецького, солдатів С. Граждана та Д. Ровинського, матроса С. Письменного, військ. урядовця І. Горемику-Крупчинського. Комітет очолювала президія з п'яти членів: С. Петлюра (голова), О. Пилькевич, С. Письменний,

М. Полоз, В. Потішко (секретар). На II Всеукраїнському військовому з'їзді (5–10.06.1917, Київ) було обрано ще 10 членів УГВК: генерала Л. Кондратовича, полковника О. Жуковського, підполковників В. Матяшевича і О. Сливинського, штабс-капітана С. Білецького, поручиків В. Левицького і П. Скрипчинського, капітана Г. Глібовського, прапорщика В. Кедровського і солдата С. Колоса.

148. II Всеукраїнський військовий з'їзд відбувся у Києві 5–10.06.1917 р. На з'їзд прибуло 2308 делегатів, які засудили політику Тимчасового уряду щодо України, запропонували Українській Центральній раді більше до уряду не звертатися і негайно приступити до організації влади та фактичного запровадження автономії в Україні, обговорили питання про землю та хід українізації в армії. На з'їзді вперше публічно було оголошено 1-й універсал УЦР. Було обрано 10 нових членів Українського генерального військового комітету та 132 делегати Всеукраїнської ради військових депутатів, які 11.06.1917 р. були кооптовані до складу УЦР.

149. 1-й Універсал Української Центральної ради був проголошений 10(23).06.1917 р. Зазначаючи невіддільність України від Росії, документ проголошував автономію України. Одночасно оголошувалося про скликання Всенародних українських зборів (сойму), фіксувалося уповноваження Української Центральної ради очолювати організацію державного ладу автономної України і оголошувалося про створення виконавчого органу УЦР – Генерального Секретаріату. У документі були також викладені основні вимоги, висунуті УЦР Тимчасовому уряду, якій той відкинув. Універсал зобов'язав місцеві органи влади до підпорядкування УЦР та збору окремого податку на українську справу. Автор документа – В. Винниченко.

150. Оберучев Костянтин Михайлович (1865–1929) – полковник російської армії, командир гарматної бригади. За революційну діяльність у 1905–1907 рр. був звільнений з військової служби, емігрував до Швейцарії. Співробітничав у журналі «Киевская старина». Повернувся до Києва на початку 1917 р. Комісар Київської військової округи. Член російської партії есерів. З травня 1917 р. – командувач Київської військової округи. Звільнений з посади у вересні 1917 р. урядом УНР.

151. Петлюра Симон Васильович (1879–1926) – український державний, громадсько-політичний і військовий діяч, голова Директорії УНР, Головний отаман Армії УНР, публіцист. Народився на Полтавщині. Член Революційної української партії (РУП), з 1905 р. – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). До 1917 р. – співробітник і редактор багатьох українських видань у Києві, Львові, Москві та ін. У 1916–1917 рр. – заступник уповноваженого Союзу земств на Західному фронті. Член Української Центральної ради (УЦР), голова Українського генерального військового комітету (УГВК). 15.06.1917 р. призначений на посаду генерального секретаря військових справ, яку офіційно обійняв лише 15.11.1917 р. 31.12.1917 р., не погоджуючись з політикою голови Генерального Секретаріату В. Винниченка, вийшов з уряду. У січні 1918 р. виїхав на Лівобережжя, де створив «Гайдамацький кіш Слобідської України». Після постання Української Держави у травні 1918 р. очолив Всеукраїнську спілку земств, діяльність якої мала виразне антиурядове спрямування. 27.07.1918 р. заарештований за підозрою у підготовці антидержавного заколоту. Після звільнення 14.11.1918 р. виїхав

до Білої Церкви, звідки керував антигетьманським виступом Директорії, членом якої був обраний заочно. Після виїзду В. Винниченка за кордон (11.02.1919 р.) став головою Директорії, одночасно перервав членство в УСДРП. Після інтернування Армії УНР у Польщі разом з урядом деякий час перебував у Варшаві. Після вимоги СРСР видати його радянській владі переїхав наприкінці 1923 р. до Будапешта, звідти до Відня й Женеви, а у 1924 р. – до Парижу. Керував діяльністю уряду УНР в екзилі, редагував тижневик «Тризуб». Писав статті й брошури, присвячені боротьбі українського народу за державність, організації української політичної еміграції. Убитий 25 травня 1926 р. у Парижі агентом НКВС С. Шварцбартом.

152. Капкан Юрій Євгенович (1875–?) – український військовий діяч, підполковник російської армії. У 1917 р. – член Української Центральної ради і Українського генерального військового комітету. Командир 1-го Українського полку ім. Б. Хмельницького, командир 1-ї Сердюцької дивізії, полковник Армії УНР. Наприкінці 1917 р. – командувач збройних сил УЦР на протибільшовицькому фронті. У 1919 р. – інспектор піхоти Армії УНР.

153. Шаповал Олександр Олександрович (1888–1972) – український політичний і військовий діяч. У 1917 р. – командир 1-го козачого полку ім. Б. Хмельницького, навесні 1918 р. – 3-го Запорізького полку в Запорізькій дивізії. Член Української партії соціалістів-самостійників. За Директорії УНР – командувач Правобережного фронту Армії УНР у боротьбі проти більшовиків. У лютому–квітні 1919 р. – міністр військових справ УНР. У 1919 р. – командувач Холмсько-Галицького фронту. На еміграції – в ЧСР, з 1930 р. – США. Один з лідерів українського монархічного руху в Америці та Канаді; Головний отаман Гетьманських січей Союзу гетьманців-державників Америки і Канади, редактор часописів «Січ» і «Наш стяг», Голова Гетьманської Управи у США і 1-й заст. голови президії Гетьманської ради у США.

154. Терещенко Михайло Іванович (1886–1956) – російський державний діяч, великий землевласник, фінансист. Депутат IV Державної думи. Безпартійний, близький до прогресистів. У 1915–1917 рр. – голова Київського обласного Військово-промислового комітету і тов. голови Всеросійського військово-промислового уряду. 5.05–25.10.1917 р. – міністр закордонних справ Тимчасового уряду. Наприкінці червня у складі делегації Тимчасового уряду (О. Керенський, М. Некрасов, І. Церетеллі) брав участь у переговорах з Українською Центральною радою. 25.10.1917 р. разом з іншими міністрами заарештований більшовиками у Зимовому палаці. Після звільнення навесні 1918 р. еміґравував.

155. Церетеллі Ираклій Георгійович (1881–1859) – російський політичний і державний діяч. Один з лідерів РСДРП (меншовиків). Депутат II Державної думи, голова соціал-демократичної партії. У 1917 р. – член виконкому Петроградської ради робітничих депутатів, заступник голови Президії ВЦВК. З 5.05.1917 р. – міністр пошт і телеграфу Тимчасового уряду, з 8.07.1917 р. – тимчасово виконував обов'язки міністра внутрішніх справ. У серпні обраний до ЦК РСДРП(оборонців). Після Жовтневого перевороту 1917 р. виїхав до Тифлісу і увійшов до складу виконкому Національної ради Грузії. З 1921 р. – в еміграції у Франції.

156. II Універсал Української Центральної ради було оголошено 3.07.1917 р. У документі, зокрема, зазначалося: «Ми, Центральна рада, яка завжди стояла за те, щоб

не одділяти Україну од Росії, щоб в купі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності сил її...». Універсал став результатом переговорів у Києві між делегацією Тимчасового уряду (О. Керенський, М. Некрасов, М. Терещенко, І. Церетеллі) і лідерами Української Центральної ради про урегулювання стосунків. В той же день Тимчасовий уряд прийняв постанову про визнання Генерального Секретаріату вищим виконавчим органом в Україні.

157. Йдеться про виступ 2-го Українського Охочекомонного полку ім. гетьмана П. Полуботка, який було сформовано за прикладом 1-го Українського полку ім. гетьмана Б. Хмельницького (Богданівського полку) в казармах на Брест-Литовському шосе, в Грушках. Під впливом звісток про липневі події в Петрограді та агітації частини членів Клубу ім. П. Полуботка – М. Міхновського, Г. Лук'янова і В. Павелка – полуботківці прагнули добитися визнання Тимчасовим урядом Центральної ради верховною владою в Україні і водночас визнання свого полку. У ніч 4 на 5.07.1917 р., захопивши арсенал та інтендантський склад, озброїлися і заарештували коменданта Києва і начальника міліції, виставили варту в державних установах. За рішенням Української Центральної ради й окремих представників Українського генерального військового комітету полуботківці були локалізовані силами вояків Богданівського полку в казармах і обеззброєні. За наказом командувача Київської військової округи К. Обручева частина полуботківців, яка продовжувала військовий спротив, була ув'язнена в Косому капонірі. Після полагодження конфлікту 14–16.07.1917 р. 2-й Український полк ім. гетьмана П. Полуботка чисельністю 2462 чол. відбув на фронт, влився у 621-й Немирівський полк 3-ї піхотної дивізії 6-го армійського корпусу. У листопаді 1917 р. полк прибув до Києва і влився до 1-ї Сердюцької дивізії. М. Міхновський, якого і Центральна рада, і Тимчасовий уряд вважали за ініціатора повстання, після його поразки з особистого розпорядження О. Керенського був відправлений на Румунський фронт.

158. Павелко Василь – український військовий діяч, прапорщик російської армії, член Українського військового організаційного комітету, один з перших організаторів військових частин у російській армії. У 1917 р. член Української Центральної ради від Ростова-на-Дону. Український націонал-революціонер.

159. Корнілов Лавр Георгійович (1870–1918) – російський військовий і політичний діяч, генерал від інфантерії російської армії. Під час Першої світової війни командувач 48-ї піхотної дивізії, 25-го армійського корпусу, з 28.02.1917 по 19.07.1917 р. – почергово головнокомандувач військ Петроградського військового округу, 8-ї армії, військ Південно-Західного фронту. 19.07–27.08.1917 р. – Верховний головнокомандувач військ російської армії. Наприкінці серпня 1917 р. зробив спробу встановити у Росії військову диктатуру. Після придушення заколоту перебував в ув'язненні у Биховській тюрмі. 19.11.1917 р. разом зі своїми прихильниками втік до Новочеркаська, де спільно з генералом М. Алексєєвим створив і деякий час очолював Добровольчу армію. Загинув у бою.

160. Курбас Лесь (Курбас Олександр Степанович, 1887–1937) – визначний український театральний діяч і режисер, засновник української модерної театральної школи. Народився у м. Самборі. Освіту здобув у Віденському та Львівському університетах, Віденській драматичній школі. З 1909 р. працював актором і режисером у різних театральних трупах Львова, Тернополя, Києва.

У 1917 р. став засновником і керівником «Молодого театру», на сцені якого здійснив постановку низки вистав, у яких майстерно поєднав українську національну культуру з новими ідеями та формами західноєвропейської театральної культури (експресіонізм, конструктивізм). Наприкінці 1921 р. у Харкові створив спочатку театр, а невдовзі мистецьке об'єднання «Березіль», у якому, крім вистав, здійснював підготовку театральних діячів і режисерів. Починаючи з другої половини 1920-х рр. його творча діяльність викликала необґрунтовані звинувачення у націоналізмі й формалізмі. Незважаючи на репресії радянської влади, йому владося здійснити постановку театральних вистав, які стали найкращими зразками українського модерного театрального мистецтва. Розстріляний 3.11.1937 р.

161. Болбочан Петро Федорович (1883–1919) – український військовий діяч, полковник Армії УНР. У 1918 р. – командир куреня , який входив до Окремого Запорізького загону, заступник командира загону К. Прісовського. Згодом командував 2-м Запорізьким полком і 1-ю Запорізькою дивізією, яка здійснила успішний військовий рейд, звільнивши Крим від більшовицьких загонів, і забезпечила для України здобуття Чорноморського флоту. У листопаді 1918 р. – командир Запорізького корпусу, найбільш боєздатної і дисциплінованої частини української армії. В ході антигетьманського повстання – командувач Лівобережного фронту Під час відступу Армії УНР 22 січня 1919 р. заарештований отаманом О. Волохом і звинувачений проводом Директорії у зраді. Тривалий час перебував під слідством, однак обвинувачення проти нього так і не були офіційно висунуті. На відміну від керівництва УНР доби Директорії, яке домагалося насамперед радикальних соціальних перетворень, П. Болбочан прагнув розбудови незалежної української держави з міцною професійною армію, яка мала захищати національні інтереси. Зайняття ним посади командувача Запорізького корпусу за призначенням держ. інспектора М. Гавришка без погодження з Головним отаманом С. Петлюрою було кваліфіковане як спроба державного перевороту. Проте справжньою причиною розправи з полковником стало його заперечення вузькопартійних поглядів тогочасного керівництва на чолі з С. Петлюрою на військове і державне будівництво. Розстріляний 28.06.1919 р. за вироком надзвичайного військового суду.

162. III Всеукраїнський військовий з'їзд відбувався 20.10.–1.11.1917 р. у Києві за участю близько 1000 делегатів, у т. ч. 738 чл. УПСР, 111 – УРСДРП, 24 – УПС, 22 – УПСС, 11 – РСДРП (б) та ін. Через більшовицьке повстання проти влади Тимчасового уряду делегати були змушені перервати свою роботу і взяти участь в утвердженні влади Української Центральної ради в місті. З цією метою вони організували «Перший український революційний полк» під командуванням полк. Ю. Капкана. Відновивши свою роботу, делегати звернулися до УЦР з вимогами негайного «оголошення Української Демократичної Республіки в етнографічних межах України», зміцнення української державності, цілковитої українізації армії та флоту; прийняли резолюції про більшовицьке повстання у Петрограді, Українські Установчі збори і демобілізацію.

163. Макаренко Павло Гаврилович (1892–?) – український громадсько-політичний діяч. Брат Олександра і Григорія Макаренків, спільно з якими був серед засновників та провідних членів УПСС. За часів Української Центральної ради –

комісар при Окремій Запорізькій дивізії. Від 1920 р. – в еміграції у Чехо-Словаччині, один з активних діячів Української Громади у Празі, у 1938 р. після демісії М. Галагана обраний головою Громади.

164. Андрущенко І. – один із засновників Української народної партії у 1902 р. й Української партії соціалістів-самостійників у грудні 1917 р.

165. Неронович Євген Васильович (1890–1918) – український політичний і державний діяч. Член Української Центральної ради та Всеукраїнської ради військових депутатів, належав до лівого крила УСДРП, яке підтримало Раду народних комісарів у Петрограді й виступало за встановлення радянської влади в Україні. Брав участь у Харківському з'їзді рад України. В січні 1918 р. був учасником політичної акції, спрямованої на розпуск УЦР та передачу влади радам. Перейшов на бік більшовиків. Входив до складу делегації більшовицького Народного Секретаріату на переговорах у Бересті-Литовському, очолював радянське секретарство з військових справ. Проте невдовзі розчарувався в радянській владі і таємно виїхав на Полтавщину, де 25.03.1918 р. був розстріляний як член більшовицького уряду.

166. Скнар (Скнарь) – член Української Центральної ради, входив до складу комісії законодавчих внесень. Член УСДРП.

167. Українська громада в Петербурзі – осередок української інтеліґенції, що проводила національно-культурну і громадсько-політичну роботу в Петербурзі. Була найбільш масовою, активною і впливовою серед громад, створених поза межами України. Діяла з 1896 по 1917 р. під керівництвом П. Стебницького та О. Лотоцького. До її складу входили осередки громадських і партійних організацій, найбільшими з яких були осередки Української радикально-демократичної партії, Товариства українських поступовців та Української студентської громади. Відразу після Лютневої революції 1917 р. Громада здійснила низку заходів, спрямованих на консолідацію українського руху в Петрограді: 12.03.1917 р. провела українську маніфестацію, в якій взяло участь близько 20 тис. українців; розробила меморандум про нагальне задоволення національних інтересів українського народу, який був переданий прем'єр-міністру Тимчасового уряду Г. Львову (17.03.1917); створила Українську Національну раду на чолі з О. Лотоцьким тощо.

168. Українська партія самостійників-соціалістів (УПСС) – українська політична організація. Виступала за повну державну самостійність України. Утворена в грудні 1917 р. членами Української народної партії. Лідери: О. Макаренко (голова), О. Андрієвський, І. Луценко, О. Степаненко, П. Макаренко. Мала фракцію в Українській Центральній раді. За часів Української Держави входила до складу Українського Національного союзу, приєдналася до антигетьманського повстання. Після відновлення УНР партія висловилась проти соціалістичного курсу та Трудового конгресу, наполягала на скликанні українського парламенту. Представник УПСС О. Андрієвський входив до складу Директорії. В уряді В. Чехівського соціалісти-самостійники мали 5, а в уряді С. Остапенка – 4 міністерські посади. УПСС бойкотувала уряд Б. Мартоса, який звинувачувала у «більшовизмі», брала участь в організації невдалої спроби державного перевороту отамана В. Оскілка. Після поразки визвольних змагань припинила свою діяльність в Україні.

169. Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) – політична організація, що виступала від імені українського селянства та солдатських мас. Створена

у квітні 1917 р. на основі гуртків і груп українських соціал-революціонерів, які діяли в Україні з 1905 р. Лідери: М. Грушевський, М. Ковалевський, Л. Ковалів, В. Залізняк, П. Христюк, О. Севрюк та ін. Друковані органи — газети «Народня воля», «Боротьба». У 1917–1918 рр. УПСР виступала за національно-територіальну автономію України у складі демократичної федеративної Росії, республікансько-демократичні форми правління, соціалізацію землі. Мала значне представництво в Українській Центральній раді та урядових структурах УНР. У своїй діяльності серед селянства спиралась на «Селянську спілку», що забезпечувало їй відповідну соціальну базу. З відновленням республіканської форми правління за Директорії УНР її представники входили до складу урядів В. Чехівського, Б. Мартоса, І. Мазепи. У серпні 1919 р. ліва частина партії, яка співпрацювала з радянською владою в Україні, об'єдналася з лівою частиною УСДРП (незалежних), створивши Українську комуністичну партію (боротьбистів). Права частина УПСР у січні 1919 р. оформилась в УПСР (центральної течії). Наприкінці 1919 р. частина членів виїхала в еміграцію, де відстоювала принцип «диктатури трудових мас» (М. Шаповал, Н. Григоріїв). У 1920 р. у Відні центральною течією УПСР була створена «Закордонна делегація» (М. Грушевський, М. Шраг, П. Христюк, М. Чечель та ін.), друкованим органом якої став часопис «Борітеся — поборете» (1920–1922). У 1920 р. в Україні після низки розколів УПСР фактично перестала існувати. У 1921 р. у Харкові відбувся судовий процес над членами її ЦК. У 1924 р. більшість членів «Закордонної групи» повернулась до УСРР, де в 30-х роках їх було репресовано. У 1934 р. есерівські організації за кордоном об'єднались і створили у Празі спільний ЦК УПСР, який видавав неперіодичний друкований орган «Трудова Україна» (1932–1939). У 1950 р. УПСР разом з іншими партіями соціалістичної орієнтації створили Українську соціалістичну партію.

170. Всеросійський загальнокозачий фронтовий з'їзд відбувся 21–26.10.1917 р. у Києві за участю делегатів від козачих частин діючої армії та тилових гарнізонів. Головною метою зібрання була координація дій козачих частин, підтримка великоросійської державності та демократичних заходів Тимчасового уряду. Після повідомлення про більшовицький переворот у Петербурзі з'їзд висловився за підтримку уряду та штабу Київської військової округи. Під час більшовицького заколоту в Києві 29.10.1917 р. делегація козачого з'їзду на рівні з представниками військової округи та делегацією III Всеукраїнського військового з'їзду та ін. інституціями увійшла до складу комісії, яка мала контролювати незастосування зброї в Києві. 31.10.1917 р. з'їзд переніс свою роботу до Новочеркаська.

171. Йдеться про Генеральне секретарство військових справ, яке було складовою Генерального Секретаріату (виконавчого органу УЦР), створеного рішенням Малої ради 15.06.1917 р. Однак на вимогу Тимчасового уряду діяльність секретарства була зупинена. Лише після проголошення III Універсалу Української Центральної ради були створені правові та організаційні підстави для діяльності військового відомства УНР. 11.01.1918 р. перетворено на Міністерство військових справ УНР.

172. Капустянський Микола Олександрович (1879–1969) — український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Родом з Катеринославської губернії. Учасник Російсько-японської війни 1904–1905 рр. У 1912 р. закінчив Академію Генштабу в Петербурзі. Під час Першої світової війни — полковник Генштабу російської армії. У 1917 р. — один з ініціаторів формування українських

військових частин в російській армії. В серпні 1917 р. – нач. штабу 1-ї дивізії 1-го Українського корпусу під командуванням П. Скоропадського. У січні 1918 р. – нач. штабу Північно-Західного фронту. У добу Директорії – генерал-квартирмейстер Дієвої армії УНР. У серпні 1919 р. очолював оперативні відділи об'єднаних Армій УНР і УГА. У 1920 р. інтернований у польському таборі Ланцут. В еміграції мешкав у Польщі, згодом – у Франції. Один із засновників і провідників ОУН, член Проводу, військовий референт ПУНу. Після розколу в організації належав до ОУН(М). Протягом Другої світової війни виконував обов'язки заст. голови Української Національної ради в Києві. У 1948 р. – міністр військових справ Державного центру УНР в екзилі.

173. Лебединець – голова зборів III Всеукраїнського військового з'їзду, належав до УПСР.

174. Київська військова округа – військово-адміністративне об'єднання частин, з'єднань, інших військових установ, створена у 1862 р. Існувала до осені 1918 р., мала бути переформована згідно з військовою реформою, розробленою Генштабом Української Держави. У 1922 р. була з'єднана з Харківською військовою округою. Українська Центральна рада перебувала у конфлікті з командуванням КВО, вела переговори з Тимчасовим урядом про заміну його українськими військовими діячами. 28.10.1917 р. військові частини штабу КВО заарештували членів більшовицького військово-революційного комітету, проте це не зашкодило збройному виступу збільшовизованих частин київського гарнізону та робітничих збройних загонів проти штабу КВО. Останній викликав у Київ війська для придушення більшовицького виступу та відновлення влади Тимчасового уряду. 31.10.1917 р. у Києві відбулося засідання узгоджувальної ради, створеної з представників громадсько-політичних, державних і військових організацій, яка розробила умови припинення воєнних дій у місті, ухвалила вивести з Києва війська, викликані штабом КВО, розформувати офіцерські загони і передати владу Українській Центральний раді. 31.10.1917 р. командувач КВО генерал-лейтенант М. Квецинський і комісар штабу І. Кирієнко залишили свої посади і переїхали до Миколаївського артилерійського училища, де були затримані українською військовою владою. Звільнені з-під арешту 8.11.1917 р. рішенням Генерального Секретаріату.

175. У більшовицькому повстанні брали участь солдати 3-го авіапарку, червоногвардійці заводу «Арсенал», Деміївського снарядного заводу, 147-ї та 148-ї Воронізької піхотних дружин, робітники Подолу, Печерська та ін.

176. 25.10.1917 р. на закритому засіданні Малої ради з представниками партійних організацій було утворено відповідальний перед Українською Центральною радою Крайовий комітет по охороні революції в Україні. До його складу увійшли: М. Ткаченко, М. Порш, О. Севрюк, М. Ковалевський, А. Ніковський, Ф. Матушевський, Г. П'ятаков, М. Шаповал, С. Гольдельман, С. Сараджев, А. Пісоцький, С. Петлюра, М. Шумицький, І. Крейсберг, В. Затонський, М. Рафес, М. Зільберфарб, впливові діячі Київської, Харківської, Катеринославської та Одеської рад військових депутатів. Головними функціями комітету було попередження та організація заходів для ліквідації погромів, бешкетів, непорядків, проявів контрреволюційної пропаганди, спроб провокацій і збройних виступів тощо.

177. Павленко (Омельянович-Павленко) Віктор Олексійович (1888–1932) – український військовий діяч, підполковник авіації російської армії. У 1917 р. –

начальник протиповітряної оборони Ставки. Член УГВК і Української Центральної ради, яку репрезентував у Ставці, домагаючись українізації трьох корпусів Південно-Західного фронту. У вересні 1917 р. очолював делегацію на переговорах з головнокомандувачем російської армії про повернення українізованих частин в Україну. В листопаді 1917 р. – командувач Київської військової округи. Ініціатор створення 1-ї Сердюцької дивізії. В 1918–1920 рр. очолював авіаційну справу збройних сил Української Держави й УНР. До 1926 р. перебував в еміграції. Повернувся до УСРР. Помер під час голодомору на Кубані.

178. Шинкар Микола Ларіонович (?–1920) – військовий діяч, штабс-капітан російської армії. Належав до УПСР. У 1917 р. – член Всеукраїнської ради військових депутатів і Української Центральної ради. З 18.12.1917 р. – начальник Київської військової округи, у січні 1918 р. – командувач протибільшовицького фронту. Влітку 1918 р. утворив і очолив 15-тисячний загін повстанців на Звенигородщині, який брав участь у протигетьманському повстанні. У 1919 р. на Полтавщині підняв повстання проти Директорії і утворив пробільшовицький ревком. Загинув у бою проти Армії УНР під Уманню.

179. Йдеться про вояків Чехо-Словацького корпусу, який був сформований у 1917 р. в Росії Тимчасовим урядом з ініціативи Чехо-Словацької національної ради з чехів і словаків – колишніх військовополонених австро-угорської армії. Окремі підрозділи брали участь у революційних подіях кінця 1917 р. в Україні. В січні 1918 р. було досягнуто домовленості про евакуацію корпусу до Європи через Владивосток. Але радянська влада мала намір його роззброїти. 25 травня 1918 р. чехо-Словацькі війська, які перебували в ешелонах на Транссибірській магістралі, повстали, захопивши значну частину Поволжя. В подальшому частина корпусу приєдналась до армії адмірала О. Колчака.

180. Українські Установчі збори – представницька установа, створена на основі загального виборчого права й призначена для встановлення форми правління і вироблення конституції. Вибори до зборів були призначені III Універсалом Української Центральної ради (20.11.1917 р.) на 27.12.1917 р. (9.01.1918 р.), а відкриття зборів на 9(22).01.1918 р., згодом було перенесене на 2(15).02.1918 р. Через військово-політичну ситуацію в УНР вибори відбулися протягом січня–лютого 1918 р. в 7 округах з 13, в яких було обрано 172 депутати з 301 намічених. Дообрання кандидатів планувалося на 12.05.1918 р., проте гетьманський переворот завадив виборам.

181. Всеукраїнська рада військових депутатів – виборна політична організація військовиків-українців, створена на II Всеукраїнському військовому з'їзді 10.06.1917 р. у складі 132 чоловік, з яких 60% становили солдати і 40% офіцери. 11.06.1917 р. кооптована до Української Центральної ради. Планувалося, що рада має тимчасовий статус, решту її членів мали обрати на фронтових та окружних військових з'їздах – по 1 депутатту від 25 тис. осіб, однак втілити в життя це рішення не вдалося. Рада обстоювала інтереси військовиків-українців, виступала за підтримку головних політичних вимог Української Центральної ради. Припинила свою діяльність наприкінці 1917 р.

182. Мала рада – виконавчий орган Української Центральної ради, який діяв між сесіями (Загальними зборами). До проголошення II Універсалу (3.07.1917 р) називалася «Виконавчий комітет (Комітет) Української Центральної ради». В цей

час складалася пропорційно з представників політичних фракцій і налічувала 40 членів. У липні 1917 р. склад Малої ради було збільшено до 60 членів за рахунок національних меншин.

183. Касяненко Євген Іванович (1889–1937) – український політичний діяч, журналіст, перекладач. 1917–1918 рр. – член Української Центральної ради. Належав до УСДРП, один з лідерів лівого крила партії, згодом – член КП(б)У. Редактор багатьох більшовицьких періодичних видань, зокрема, газет «Більшовик» і «Вісті ВУЦВК». Репресований органами радянської влади.
Касяненко Григорій Іванович (1891–?) – український громадсько-політичний діяч, авіаконструктор. Брат Є. Касяненка. У 1917р. – прапорщик 6-го авіаційного полку (Київська військова округа). Належав до УСДРП. Член Української Центральної ради і Всеукраїнської ради військових депутатів, входив до складу Комітету охорони революції в Україні. Репресований органами радянської влади.

184. Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) – політична організація ліберально-демократичного спрямування. Створена на основі Товариства українських поступовців і Української радикально-демократичної партії у червні 1917 р. УПСФ обстоювала еволюційний шлях соціально-економічних перетворень. Автономію України у складі федеративної Росії передбачала як форму міждержавних стосунків і децентралізованої адміністративної влади. Більшість членів партії становили творча інтелігенція. Лідери: С. Єфремов (голова), А. В'язлов, А. Ніковський, О. Лотоцький, І. Шраг та ін. Друкований орган УПСФ – газета «Нова Рада». УПСФ була представлена в урядах УНР та Української Держави. Після поразки українських національно-визвольних змагань ЦК УПСФ емігрував спочатку до Львова, а згодом – до Праги. У 1923 р. УПСФ повернулась до старої назви – УРДП і прийняла нову програму, відмовившись від декларації соціалістичних ідей. Провід партії, на чолі з О. Лотоцьким, співпрацював з Державним центром УНР в екзилі.

185. Корчинський Михайло Агафонович (1884–1937) – український громадсько-політичний і державний діяч, адвокат. Народився на Поділлі. Голова Товариства українських поступовців у Петрограді, згодом – член УПСФ. У 1917 р. – заступник голови Української Національної ради в Петрограді, Товмацький повітовий комісар Тимчасового уряду, згодом – заступник губернського комісара Буковини. Член Української Центральної ради, юрисконсульт Генерального Секретаріату, директор канцелярії Генерального секретарства національних справ. Державний секретар УНР доби Директорії в уряді С. Остапенка. В 1920 р. очолював опозиційну до Директорії Українську Національну раду, створену в листопаді 1919 р. в Кам'янці-Подільському. У 1920 р. ініціював створення Ради республіки в Тарнові. З 1922 р. мешкав у Львові.

186. Левитський Микола Григорович (1880–1935) – український громадсько-політичний і військовий діяч, дипломат, за фахом – правник, поручик російської армії. У 1917 р. – член Українського генерального військового комітету й Української Центральної ради. Голова агітаційно-просвітнього відділу УЦР, член комісій для розробки проекту статуту автономії України та законодавчих внесень. Належав до УСДРП. В УГВК очолював юрисконсультський відділ, один із засновників Українського правничого товариства. 22.11.1917 р. призначений комісаром УЦР на Румунський фронт з метою проведення переговорів про укладення миру

між воюючими сторонами, 29.11.1917 р. увійшов до складу української делегації на мирних переговорах у Бересті-Литовському. У квітні 1918 р. призначений дипломатичним представником УНР у Туреччині, входив до складу українських делегацій під час переговорів з РСФРР (1918) та на Паризькій мирній конференції (1919–1920). У 1925 р. повернувся в Україну, працював економістом у Харкові, у 1931 р. засуджений в справі т. зв. «Українського національного центру». Помер на засланні.

187. Швець Федір Петрович (1882–1940) – український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-геолог. Народився на Черкащині. З 1909 р. після закінчення природничого факультету Дерптського університету працював послідовно асистентом кафедри геології, викладачем Дерптської гімназії, доцентом кафедри палеонтології. У березні 1917 р. повернувся в Україну. Член Української Центральної ради, ЦК Селянської спілки і ЦК УПСР. За доби Української Держави – член Українського національного союзу. 13.11.1918 р. як представник Селянської спілки увійшов до складу Директорії УНР. 15.11.1919 р. разом з А. Макаренком виїхав з дипломатичними повноваженнями за кордон, передавши всю повноту влади С. Петлюрі. 25.05.1920 р. постановою уряду УНР виведений зі складу Директорії УНР. В еміграції в ЧСР – викладач українських вищих шкіл. У 1928–1929 рр. разом з О. Андрієвським і А. Макаренком створив Українську Національну раду, яка за задумом організаторів мала об'єднати наддніпрянських українців в еміграції. Помер у Празі.

188. Авдієнко (Овдієнко) Михайло Овер'янович (1892–?) – український політичний діяч, один з лідерів націонал-комунізму. Член Української Центральної ради, належав до радикальної частини УСДРП. У січні 1919 р. разом з А. Річицьким, А. Драгомирецьким, М. Ткаченком став ініціатором утворення УСДРП (незалежних), яка розходилась з більшовиками у національному питанні, проте на початку 1919 р. співпрацювала з радянською владою. Був серед засновників у 1920 р. Української комуністичної партії (УКП). У 1925 р. вступив до КП(б)У. Репресований органами радянської влади.

189. «Робітнича газета» – українська щоденна газета, офіційний орган УСДРП. Виходила у 1917–1919 рр. у Києві, Вінниці, Рівному та Кам'янці-Подільському.

190. 1-а Сердюцька дивізія – добровольче військове формування, створене у листопаді 1917 р. комендантом Київської військової округи В. Омеляновичем-Павленком. У її складі було 8 піхотних полків, 1 кінний, артилерійська та інженерна частини. Командувачі – Ю. Капкан і М. Греків. Нараховувала близько 12 тис. вояків. У січні 1918 р. в боях з більшовицькими загонами брали участь 4 полки, інші проголосили нейтралітет. У другій половині січня дивізія була демобілізована, добровольці влилися в Окремий Запорізький загін під командуванням К. Прісовського.

191. Шаповал Микита Юхимович (псевд. М. Сріблянський, М. Бутенко, 1882–1932) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, вчений-соціолог і поет. Засновник і видавець (разом з П. Богацьким) літературно-мистецького журналу «Українська хата» (1909–1911), який позначив собою цілу добу як у культурному, так і політичному житті України – «хатянство». Один з провідників УПСР, якою був делегований до Центральної і Малої рад, Демократичної наради у Петрограді та Передпарламенту. Генеральний секретар пошт і телеграфу УНР. За доби Української Держави – провідний діяч Українського національного союзу.

Прихильник радикальних революційних дій – разом з В. Винниченком безпосередній організатор протигетьманського повстання. Міністр земельних справ в уряді В. Чехівського (грудень 1918–лютий 1919 рр.). В 1919 р. перебував у Галичині, звідки за свої політичні погляди змушений був емігрувати. Входив до Закордонної делегації УПСР. В подальшому мешкав у Чехо-Словаччині, займався науковою і видавничою діяльністю. Автор понад 350 літературних і науково-публіцистичних праць.

192. «Українська хата» – український літературно-художній, критичний та публіцистичний журнал. Видавався у Києві з березня 1909 р. по вересень 1914 р. під редакцією П. Богацького і М. Шаповала. Видавці прагнули сформувати ідейні основи визвольного руху та національного і соціального світогляду; популяризували ідеал українства, емансипованого від сторонніх впливів; виступали з критикою традиційного українофільства з його поміркованим лібералізмом; пропагували нові модерні течії у літературі та мистецтві. Між «хатянами» та українською поміркованої інтелігенцією, яка гуртувалася навколо редакції часопису «Рада», виникла гостра полеміка, яка згодом сприяла популяризації та розвиткові української модерної літератури, мистецтва, літературної критики та публіцистики. На сторінках часопису вперше були опубліковані твори молодих українських письменників і митців, переклади на українську мову поезій західноєвропейських авторів тощо. Видання часопису стало одним з найцікавіших явищ в українському літературно-мистецькому житті початку XX ст.

193. Галаган Гнат Іванович (?–1748) – український військовий діяч, полковник на Запоріжжі (1706), полковник компанійський (1708) у гетьмана І. Мазепи. Перейшов на бік Росії (1708), допоміг російському війську здобувати Запорізьку Січ, за що одержав від Петра I великі маєтності. 1709–1714 рр. – полковник чигиринський, 1714–1739 р. – полковник прилуцький. Уславився своїм кар'єризмом та здирництвом.

194. Галаган Микита відзначився у битві під Корсунем (1648 р.) під час визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

195. Маєвський Йосип (Йозеф) Альбінович (?–?) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, за фахом – лікар. У 1917 р. – член ЦК УПСР, УЦР, Малої ради та Всеукраїнської ради робітничих депутатів. В УПСР очолював течію т. зв. конфедералістів, які обстоювали самостійницькі позиції та виступали проти Всеросійських Установчих зборів. Редагував часопис «Конфедераліст». У січні 1919 р. – один із організаторів Хотинського повстання проти румунів та голова т. зв. Хотинської Директорії. Залишився в УСРР. У 1920-х рр. працював у Держліті. Подальша доля невідома.

196. Степаненко Олександр (?–1924) – український громадський і політичний діяч, кооператор. В 1909–1911 рр. – редактор газети «Село». Член РУП, у 1902 р. разом із М. Міхновським та братами Шеметами став засновником Української народної партії. Один із провідних діячів українського самостійницького руху. За спогадами сучасників, відзначався винятковою енергією і загальною пошаною. В 1917 р. – член Київського виконкому, Української Центральної ради і УПСС. За Директорії – радник з економічних питань дипломатичної місії УНР у Відні. У 1922 р. повернувся з еміграції в УСРР, висланий радянськими органами до Росії, де й помер.

197. III Універсал Української Центральної ради був ухвалений 7.11.1917 р. на засіданні Малої ради й урочисто оприлюднений 9.11.1917 р. під час мітингу на Софійській площі. Ним проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР) у складі федеративної Росії, декларовано ліквідацію приватного землеволодіння, встановлення 8-годинного робочого дня, запровадження на підприємствах державного контролю.
198. Щербачов Дмитро Григорович (1857–1932) – російський військовий діяч, генерал-полковник російської армії. З квітня 1917 р. – головнокомандувач Румунського фронту. Після рішення Генерального Секретаріату від 23.11.1917 р. про об'єднання Південно-Західного і Румунського фронтів в Український фронт розробив план злиття і був призначений командувачем. Склав із себе обов'язки в березні 1918 р., приєднався до білої армії. У 1920 р. входив до складу уряду П. Врангеля в Криму. В еміграції у Чехо-Словаччині, згодом – у Франції.
199. Криленко Микола Васильович (1885–1938) – радянський військовий і державний діяч, прапорщик російської армії, за фахом – юрист. Член РСДРП(б) з 1904 р. У 1917 р. – голова полкового і дивізійного комітетів XI армії Південно-Західного фронту. Після жовтневого більшовицького перевороту – верховний головнокомандувач і нарком військових справ РСФРР. У 1918 р. – голова військового трибуналу при ВЦВК РСФРР, прокурор республіки, з 1936 р. – нарком юстиції СРСР. У 1920–1930-х рр. – член ЦКК ВКП(б), президії ВЦВК і ЦВК СРСР.
200. Кушнір Макар Олександрович (псевд. Якименко, Богуш, Я. Дуб, 1890–1951) – український громадсько-політичний діяч, журналіст. Належав до Української громади в Петрограді, місцевого осередку Товариства українських поступовців і Українського соціал-демократичного центру. Член Центральної і Малої рад, ЦК УПСФ. Один з провідних публіцистів доби українських національно-визвольних змагань, автор численних статей у газеті «Нова Рада», «Трибуна» та ін. У 1919–1920 рр. – член української делегації на Паризькій мирній конференції. З 1920 р. в еміграції, співредактор українського тижневика «Воля» (Відень) та ряду закордонних видань. Один із засновників ОУН, у 1929–1938 рр. – член Проводу організації, виконував функції головного судді. Очолював українське пресове бюро в Женеві.
201. Скловський Йосип Львович – російський політичний і громадський діяч, присяжний повірений. Належив до Російської партії соціалістів-революціонерів, яку репрезентував в Українській Центральній і Малій радах. Входив до виконкому Київської ради військових депутатів.
202. Йдеться про Табуї Жоржа (1867–1958) – французького генерала, з лютого 1917 р. представника Антанти при штабі Південно-Західного фронту (м. Кам'янець-Подільський). У грудні 1917 р. – «високий комісар» Французької Республіки при уряді УНР. Залишив Україну 23.02.1918 р.
203. Онацький Євген Дометійович (1894–1979) – український громадсько-політичний діяч, журналіст, історик і дипломат. У 1917 р. – завідувач секретаріату Української Центральної ради, у січні–березні 1918 р. – секретар УЦР. Належав до УПСФ. У 1919–1921 рр. – член української делегації на Паризькій мирній конференції, керівник прес-бюро, в. о. голови дипломатичної місії УНР в Італії. У 1920–1930-х рр. викладав в університетах Неаполя і Риму. З 1929 р. – член Проводу ОУН. У 1943–1944 р. – в'язень німецьких концтаборів.

З 1947 р. мешкав в Аргентині, де очолював українську репрезентацію та видавав українські часописи.

204. Шульгін Олександр Якович (1889–1960) – український громадсько-політичний і державний діяч, дипломат, вчений-історик. Народився у дворянській родині, мати походила з козацько-старшинського роду Устимовичів. Навчався на природничому факультеті Петербурзького університету. Входив до Петроградської громади Товариства українських поступовців, співробітничав із газетою «Рада» і журналом «Украинская жизнь». Член Центральної і Малої рад. Належав до УРДП, згодом – УПСФ. Ініціатор переіменування партії. Характеризуючи програму УПСФ, наголошував, що вона має бути «соціалістичною, але не революційною», оскільки партія не сприймає ідеї класової боротьби. Генеральний секретар міжнаціональних (міжнародних) справ (1917). Дотримувався проантантівської орієнтації і прагнув досягнути визнання УНР країнами Антанти. У липні 1918 р.–січні 1919 р. посол Української Держави, згодом – УНР в Болгарії. За часів Директорії – член делегацій УНР на Паризькій мирній конференції та Першій асамблеї Ліги націй у Женеві (1919–1920), голова місії УНР у Парижі. На еміграції жив у Чехо-Словаччині. Засновник Українського академічного комітету.

205. Бич Лука Лаврентійович (1875–1944) – український громадсько-політичний діяч на Кубані, правник і економіст. Освіту набув у Московському університеті. З 1900 р. – директор відділення банку «Східного товариства траспорту по Волзі та Каспійському морю». З 1912 р. – голова міської управи м. Баку. У 1917 р. – начальник постачання Кавказької армії, після створення Кубанської крайової ради – голова Кубанського уряду. Прихильник приєднання Кубані до України, протидіяв великодержавній політиці А. Денікіна в цьому регіоні. У 1919 р. очолював делегацію Кубанської Народної Республіки на Паризькій мирній конференції. З 1920 р. – в еміграції у Чехо-Словаччині, один із засновників і ректор Української господарської академії в Подєбрадах.

206. Рябовол Микола (1883–1919) – український громадсько-політичний діяч на Кубані. Освіту здобув у Київському політехнічному інституті. У 1911–1914 рр. – директор Кубансько-Чорноморської залізниці, голова Кубанського кооперативного союзу, у 1918–1919 рр. очолював Кубанську крайову раду. 28.05.1918 р. на чолі кубанської делегації вів переговори з гетьманом П. Скоропадським про політичну і військову підтримку Кубані та укладення таємного договору про приєднання до України. У червні 1919 р. під час перебування у Ростові-на-Дону на конференції Дону, Кубані й Тереку з командуванням Добровольчої армії вбитий її агентами як противник відновлення «единой и неделимой» Росії.

207. Щербина Федір Андрійович (1849–1936) – визначний український громадсько-політичний діяч на Кубані, вчений-економіст, історик і соціолог. Освіту здобув у Петровській сільськогосподарській академії у Москві та на природничому факультеті Одеського університету. Член Петербурзької АН, Наукового товариства ім. Т. Шевченка й Українського наукового товариства. У 1884–1901 рр. – керівник статистичного бюро Воронізького губернського земства. Підготував і видав економічно-статистичні дослідження по Воронізькій і Полтавській губ., а також Владикавказькій залізниці, організував та очолював експедиції по обстеженню степових районів Росії. У 1901 р. за публічний виступ з вимогами конституційних реформ у Російській імперії був засланий на Кубань, де жив і працював

до 1920 р., досліджуючи історію кубанського козацтва. У 1907 р. обраний депутатом II Державної думи. У 1917–1920 рр. – член Кубанської крайової ради, голова Верховного суду Кубанського козачого війська, член Верховного кругу Дону, Кубані й Тереку. З 1921 р. – в еміграції у Чехо-Словаччині – професор українських навчальних закладів і діяльний член українських еміграційних товариств.

208. Христюк Павло Оникійович (1890–1940) – український громадсько-політичний діяч, публіцист і літературознавець. Належав до УПСР, член ЦК партії і ЦК Селянської спілки, які репрезентував в Українській Центральній і Малій радах. З 15.06.1917 р. – генеральний писар Генерального Секретаріату. У січні–лютому 1918 р. – міністр внутрішніх справ УНР, у лютому–квітні 1918 р. – державний секретар УНР. За Директорії – тов. міністра внутрішніх справ. У 1919–1923 рр. – на еміграції у Відні, член Закордонної делегації УПСР, співредактор журналу «Борітеся – поборете!». У 1923 р. повернувся в Україну. Редагував часопис «Література і мистецтво». Засуджений у справі т. зв. «Українського національного центру», помер на засланні.

209. Чижевський Дмитро Іванович (1895–1977) – визначний український вчений-філософ і громадсько-політичний діяч. Родом з Херсонщини. Освіту здобув в університетах Києва, Петербурга, Фрайбурга і Гайдельберга. У 1917 р. – секретар виконкому Київської ради робітничих і солдатських депутатів, член Української Центральної і Малої рад. Належав до РСДРП (меншовиків). Член НТШ, член-кореспондент Слов'янського інституту в Празі, член-кореспондент Німецького товариства для слов'янських студій у Празі, професор університетів Чехо-Словаччини й Німеччини.

210. Ковальський Микола Миколайович (1885–1944) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – правник. Родом з Волині. Належав до РУП і УСДРП, був скарбником партії. Член Української Центральної і Малої рад, завідувач відділу контролю. У 1918–1920 рр. за Директорії очолював департамент державного контролю УНР. В еміграції з 1921 р. – голова Українського центрального комітету в Польщі. Під час Другої світової війни співпрацював з українським рухом опору, загинув у концтаборі Дахау.

211. Меншовики – праве крило Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). З часу свого виникнення на II з'їзді (1903) поступово перетворилось на окрему партію. Програмові засади базувались на демократичних перетвореннях державного і суспільного ладу (парламентська республіка, демократичні свободи, 8-годинний робочий день). Меншовики виступали за співробітництво різних суспільних верств і партій, входили до складу Тимчасового уряду. Влітку 1917 р. в Україні налічувалось близько 50 осередків РСДРП, до яких належало близько 40 тис. членів. Партія мала своїх представників в УЦР (з серпня 1917 р.). Представниками РСДРП у Малій раді були М. Балабанов та А. Доротов, які голосували проти III і IV Універсалів. Меншовики мали сильний вплив у профспілковому та кооперативному русі в Україні, а також серед ремісників, робітників дрібної промисловості й торгівлі. Характерною рисою партії в Україні була слабкість її керівного центру, що спричинилося до існування різних партійних течій (Київ, Харків, Одеса). РСДРП(м) засудила жовтневий переворот, брала участь у боротьбі проти радянської влади. Радянський уряд виключив меншовиків з урядових установ та місцевих рад усіх рівнів, проте вони мали міцні позиції

у профспілках. В СРСР та УСРР окремі організації меншовиків діяли до 1925 р. Більшість членів партії зазнала репресій.

212. 21.11.1917 р. Українська Центральна рада вирішила направити своїх представників для участі у переговорах про перемир'я з країнами Почвірного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина), а також «звернутися від імені УНР до всіх союзних і ворожих держав з пропозицією почати мирні переговори». Раднарком РСФРР, незважаючи на повідомлення УЦР, 2(15).12.1917 р. підписав у Бересті-Литовському сепаратну угоду про перемир'я, і більшовицька делегація на чолі з Л. Троцьким розпочала переговорчий процес. Це стало поштовхом для більш активних самостійних зовнішньополітичних кроків УНР. 11.12.1917 р. Генеральний Секретаріат у своїй ноті до учасників воєнних дій та нейтральних держав заявив про свій намір стати «на дорогу самостійних міжнародних відносин». У відповідь представники Почвірного союзу висловились, що вони «готові привітати участь представників УНР у мирних переговорах». 1.01.1918 р. до Берестя-Литовського прибула делегація УНР на чолі з В. Голубовичем. До її складу входили також М. Любинський, О. Севрюк, М. Полоз, М. Левитський. Делегація мала своїм завданням домагатися включення до складу Української Народної Республіки Холмщини, Підляшшя, проведення плебісциту у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті. В. Голубович заявив, що у випадку укладення країнами Почвірного союзу мирного договору з Росією його положення не матимуть обов'язкового характеру для України, оскільки Переяславська угода, яка обумовлювала зв'язок між обома країнами, втратила свою чинність після того, як династія Романових, один з учасників цього акту, позбулася влади і тим самим ліквідувала усі зобов'язання України щодо Росії. Така позиція зустріла розуміння німецької сторони. У свою чергу, Л. Троцький заявив, що не бачить жодної перешкоди для самостійної участі делегації Генерального Секретаріату в мирних переговорах. Однак перебіг подій в Україні і посилення наступу більшовиків змінили позицію російської делегації. Після кількаденної перерви в роботі й відновлення переговорів Л. Троцький заявив, що інтереси України мають репрезентувати представники т. зв. українського радянського уряду в особі Є. Мєдвєдєва і В. Шахрая. Однак ця спроба не знайшла підтримки у країн Почвірного союзу. Позиції української делегації були посилені проголошенням у IV Універсалі УЦР повної незалежності УНР. Глава делегації Австро-Угорщини граф О. Чернін від імені чотирьох союзних країн заявив, що вони мають усі підстави визнати УНР самостійною, вільною, суверенною державою, яка здатна укладати самостійно міжнародні договори. 9.02.1918 р. між державами Почвірного союзу та Україною був підписаний мирний договір. З української сторони його підписали: голова української делегації — О. Севрюк, члени делегації: М. Любинський і М. Левитський.

213. Любинський Микола Михайлович (1891—?) — український політичний і державний діяч, за фахом — мовознавець. Лідер Української національно-революційної партії. Член Української Центральної і Малої рад. На початку грудня 1917 р. відряджений Малою радою на Румунський фронт із зверненням УЦР до воюючих держав заключити загальний демократичний мир. Входив до складу української делегації на мирних переговорах у Бересті-Литовському. 9.02.1918 р. брав участь у підписанні мирного договору УНР з державами Почвірного союзу. 24.03.1918 р.

призначений керуючим Міністерством закордонних справ УНР. Напередодні гетьманського перевороту заарештований за наказом німецького військового командування. В 1920-х рр. – науковий співробітник Інституту наукової мови ВУАН. 1931 р. репресований у справі т. зв. «Українського національного центру». Севрюк Олександр Олександрович (1893–1941) – український громадсько-політичний діяч, дипломат. Член Центральної ради від студентства, входив до ЦК УПСР. Голова української делегації на мирних переговорах у Бересті-Литовському. Посол УНР у Німеччині. На цій посаді припустився прикрої помилки, яка призвела до відмови Австро-Угорщини виконати взяті на себе зобов'язання згідно з таємною угодою – утворення із Східної Галичини і Буковини окремого коронного краю. У лютому 1919 р. очолив дипломатичну місію в Італії, яка мала займатися справою повернення на батьківщину полонених українців. Не виконав покладених на нього обов'язків і в липні 1919 р. був усунутий із посади. На еміграції жив у Франції і Німеччині. Перейшов на прорадянські позиції, 1928 р. відвідав УСРР. Загинув у залізничній катастрофі у Берліні.

214. Очевидно, М. Галаган мав на увазі провідних діячів УСДРП, які в той час грали вирішальну роль у формуванні політики Української Центральної ради і мали більшість у складі Генерального Секретаріату.

215. Йдеться про земельний закон, прийнятий Українською Центральною радою 18.01.1918 р. Передбачав соціалізацію землі – перетворення приватновласницьких земель на загальнонародну власність. Передбачав передачу всієї землі без викупу у розпорядження земельних комітетів та розподіл її за трудовою або споживчою нормою. По суті відображав основне положення аграрної програми УПСР та Російської партії есерів. Скасований гетьманом П. Скоропадським, був поновлений Декларацією Директорії УНР від 26.12.1918 р.

216. Готель «Прага» розміщувався на вул. Великій Володимирській поблизу Золотих воріт, за квартал від будинку Педагогічного музею, де засідала Українська Центральна рада. Тепер – готель «Санкт-Петербург».

217. Йдеться про кризу уряду В. Винниченка, викликану намаганнями Української партії есерів проводити більш лівий політичний курс з метою усунення більшовицької небезпеки. Ліва частина ЦК УПСР домагалася не лише демісії кабінету В. Винниченка, але й негайного миру з більшовиками та організації в Україні форм радянської влади. Праве крило і центр ЦК УПСР, домагаючись демісії кабінету В. Винниченка, відстоювали, одначе, необхідність коаліційного уряду есерів і соціал-демократів. В результаті тиску УПСР 17.01.1918 р. кабінет В. Винниченка подав у відставку. Наступного дня УЦР затвердила новий склад уряду на чолі з В. Голубовичем.

218. Голубович Всеволод Олександрович (1885–1939) – український громадсько-політичний і державний діяч, за фахом – інженер. Належав до Одеської української громади. Член Центральної і Малої рад, ЦК УПСР. В Генеральному Секретаріаті – секретар шляхів (з 27.07.1917 р.), секретар торгу і промисловості (з листопада 1917 р.). З 18.01.1918 р. – голова Ради народних міністрів і міністр закордонних справ УНР. Очолював українську делегацію на мирних переговорах у Бересті-Литовському (28.12.1917–15.01.1918 рр.). Під час гетьманського перевороту 29.04.1918 р. був заарештований і засуджений німецьким військовим судом у справі банкіра А. Доброго. У 1921 р. засуджений радянською владою

у справі ЦК УПСР, після звільнення у 1920-х рр. – зав. відділу капітального будівництва ВРНГ УСРР. У 1931 р. засуджений у справі т. зв. «Українського національного центру». Помер в ув'язненні.

219. Секретарями Української Центральної ради були: М. Єреміїв, Є. Онацький та Л. Чикаленко.

220. М. Галаган мав на увазі приватний дівочій пансіон графині Левашової (дружини київського генерал-губернатора), будинок якого знаходився на вул. Великій Володимирській навпроти будинку Педагогічного музею, в якому розміщувалася Українська Центральна рада.

221. Оляр (1849–1928) – французький історик, автор праць «Оратори революції» (у 3-х тт., 1882–1885); «Політична історія Французької революції» (1901).

222. Саксаганський (Тобілевич) Панас Карпович (1859–1940) – український актор, режисер. У 1918 р. заснував Народний театр у Києві. Творець соціально-психологічного напрямку на українській сцені.

223. Муравйов Михайло Артемович (1880–1918) – підполковник російської армії, лівий есер. Після жовтневого перевороту перейшов на бік радянської влади. У грудні 1917 р.–квітні 1918 р. командував червоноармійськими загонами, що брали участь у боях проти Центральної ради, окупації м. Києва, згодом – у боях за т. зв. Одеську радянську республіку. В липні 1918 р. – командувач Східного фронту Червоної армії. Очолив лівоесерівський заколот. Убитий під час арешту.

224. Коцюбинський Юрій Михайлович (1896–1937) – радянський політичний і державний діяч, один з лідерів КП(б)У. Син відомого українського письменника Михайла Коцюбинського. Учасник більшовицького жовтневого заколоту в Петрограді (1917). У грудні 1917 р.–січні 1918 р. – член радянського уряду в Україні – Народного секретаріату, народний секретар військових справ. У січні 1918 р. – головнокомандувач радянських військ, які здійснили більшовицьку окупацію Києва. У 1918 р. – член Всеукраїнського бюро для керівництва повстанською боротьбою проти військ Німеччини й Австро-Угорщини, член ВЦВПК і Тимчасового робітничо-селянського уряду України. З серпня 1919 р. – член Зафронтового бюро ЦК КП(б)У. З 1920 р. – на дипломатичній роботі – представник УСРР в Австрії. З 1933 р. – голова Держплану України і заступник голови РНК УРСР. Страчений НКВС.

225. 30.03.1918 р. Мала рада ухвалила законопроект про довічні пенсії українському письменнику І. С. Нечуєві-Левицькому та сім'ї М. П. Драгоманова. 2.04.1918 р., у день смерті І. Нечуя-Левицького, УЦР взяла під охорону все майно письменника, яке за його заповітом стало загальнодержавною власністю.

226. 16.01.1918 р. у приміщенні Української Центральної ради військовим комендантом м. Києва М. Ковенком була заарештована група лівих українських есерів (М. Полозов, Г. Михайличенко, В. Еланський, О. Шумський, Г. Ткаль, Овчаренко, О. Сєверо-Одоєвський та С. Бачинський), які під час збройного виступу частин збільшовизованого київського міського гарнізону і робітників «Арсеналу» підготували акцію, спрямовану на розпуск УЦР та передачу влади в Україні Раді робітничих, солдатських і селянських депутатів. Одночасно заколотники шукали порозуміння з більшовиками і прагнули замирення з РСФРР.

227. Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів – після Лютневої революції 1917 р. виборні політичні організації робітників, солдатів і селян. Поряд з органами

Тимчасового уряду здійснювали владні функції в Росії. Після жовтневого перевороту 1917 р. – формально органи державної влади РСФРР, через систему рад більшовики прагнули реалізувати свою політичну диктатуру.

228. 2.01.1918 р. Мала рада затвердила склад Генерального суду УНР, до якого було обрано М. Пухтинського, П. Ачкасова, О. Бутовського, М. Радченка, О. Хруцького, Ф. Попова, С. Шелухіна і Г. Шиянова, а також склад Апеляційного суду, до якого обрано: Р. Лащенка, К. Ященка, В. Коренєва, Т. Гречука, С. Підгірського, І. Малютіна, М. Юдіна і С. Гречинського.

229. Жуковський Олександр Тимофійович (1884–1925(?)) – український громадсько-політичний та військовий діяч, полковник російської армії і Армії УНР. Народився у Подільській губернії. Освіту здобув у Подільській духовній семінарії та Одеському піхотному училищі. У 1917 р. – член УГВК та УЦР. Належав до УПСР. 8.11.1917 р. призначений тов. генерального секретаря військових справ УНР. З 29.01.1918 р. виконував обов'язки військового міністра, 22.03.1918 р. затверджений на цій посаді. Під час гетьманського перевороту був заарештований німецькою владою і засуджений до дворічного ув'язнення. За Директорії командував Окремим прикордонним корпусом і на початку 1919 р. був призначений начальником залоги у Кам'янці-Подільському. 13.09.1919 р. призначений ревізором військових місій УНР у Празі, Берліні, Відні. У лютому 1920 р. репрезентував УПСР на конгресі Соцінтерну у Женеві. 1922 р. повернувся в Україну. Подальша доля невідома.

230. Йдеться про північну частину Добруджі – історичну місцевість в нижній течії Дунаю. Відійшла до Росії в результаті Російсько-турецької війни (1877–1878), була передана Румунії в обмін за повернену Росії частину Бессарабії.

231. Макензен Август (1849–1945) – генерал-фельдмаршал німецької армії. Під час Першої світової війни – командувач 9-ї, а з 1915 р. – 11-ї німецької армії, яка прорвала карпатський фронт у Горлице і звільнила від російської армії Східну Галичину. Восени 1915 р. – командувач німецьких військ у Сербії, з червня 1916 р. – військової групи німецької армії у Добруджі, з січня 1917 р. – німецьких військ у Румунії.

232. Маргіломан Олександру (1858–1940) – румунський політичний і державний діяч. У 1900–1901 рр. – міністр іноземних справ, 1912–1914 рр. – міністр фінансів Румунії, один з лідерів консервативної партії. Під час Першої світової війни – прихильник Німеччини. У 1918 р. – прем'єр-міністр Румунії.

233. Сфатул Церій – Крайова рада Бессарабії, представницька організація. Утворена 21.11 (4.12.) 1917 р. у Кишиневі. До її складу входили представники політичних партій (Молдавська національна партія та молдавські есери), просвітніх та інших національних громадських організацій. Із 150 членів 70% складали молдавани, 30 % – національні меншини, в тому числі 15 % – українці. Головна політична вимога Сфатул Церія – автономія Молдавії. 2(15).12.1917 р. проголосив Молдавську Народну Республіку, а себе – верховною владою в краї. У січні 1918 р. Бессарабія була окупована румунською армією. 27.03.1918 р. Сфатул Церій затвердив акт про приєднання Бессарабії до Румунії на правах автономії, а 10.12.1918 р. визнав безумовне приєднання до Румунії і припинив своє існування як верховна влада краю.

234. Ймовірно, М. Галаган так називає виконавчий орган Сфатул Церія на території Бессарабії у 1918 р.

235. Йдеться про одну з наукових праць Степана Рудницького (1877–1937) – визначного українського галицького вченого-географа, засновника української географічної науки. Родом з Перемишля. Освіту здобув в університетах Львова і Відня. У роки Першої світової війни співпрацював з Союзом визволення України та Українською парламентською репрезентацією у Відні. Радник дипломатичного представництва ЗУНР в Австрії. Один з організаторів і професорів Українського вільного університету у Празі (1922–1926). У 1927 р. переїхав до УРСР, засновник і директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії, у 1929–1934 рр. – академік ВУАН. Репресований органами радянської влади.

236. Інкулець (Інгулець) Іван Костянтинович (1884–?) – румунський політичний і державний діяч, член партії есерів і молдавської національної партії. В 1917 р. – помічник комісара Тимчасового уряду в Бессарабії. Голова ліберальної партії. Міністр у різних складах румунського уряду, в 1936 р. – віце-прем'єр Ради Міністрів.

237. Об'єднані у 1861 р. князівства Молдавія і Валахія стали у 1881 р. незалежною дніржавою – Румунським королівством, яке у Першій світовій війні виступало на боці Антанти.

238. Йорга (Jorga) Ніколай (1871–1940) – відомий румунський історик, політичний і державний діяч. У своїх наукових дослідженнях заперечував автохтонність українців у Буковині та Бессарабії, вважаючи їх «зрутенізованими румунами», тенденційно висвітлював українсько-румунські відносини, зокрема у працях «Ucraina moldovenească» (1913), «Chestiunea rutenească» (1915), «Iurg Coriatovici in Moldova» (1928) та ін. У 1931–1932 рр. – президент Ради Міністрів Румунії.

239. Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) – український державний і військовий діяч, гетьман України (1918). Походив із старовинного козацько-шляхетського роду. Учасник Російсько-японської (1904–1905) та Першої світової воєн; флігель-ад'ютант російського царя Миколи II, генерал-лейтенант. У 1917 р. – командир 34-го армійського корпусу Південно-Західного фронту, реорганізованого восени в 1-й Український корпус; почесний отаман Українського вільного козацтва. 29.04.1918 р. на Всеукраїнському хліборобському конгресі в Києві проголошений Гетьманом України. 14 грудня 1918 р. внаслідок протигетьманського повстання, організованого УНС, намагаючись уникнути кровопролиття, зрікся влади і виїхав до Німеччини. В еміграції – провідник українського гетьманського (монархічного) руху у Західній Європі, США і Канаді: член Ради Присяжних Українського союзу хліборобів-державників (УСХД), з 1937 р. – голова Союзу гетьманців-державників. Загинув під час бомбардування в Німеччині.

240. Гренер Вільгельм (1867–1939) – німецький військовий і державний діяч, генерал-лейтенант німецької служби. За доби Першої світової війни – начальник польового управління залізницями, керуючий військовою промисловістю, заступник військового міністра. З серпня 1917 р. – командир дивізії, корпусу на Західному фронті, згодом – Східному фронті. З березня 1918 р. – начальник штабу групи армій «Київ», що дислокувалася в Україні. Сприяв державному перевороту 29.04.1918 р. У жовтні 1918 р. замість Е. Людендорфа – перший генерал-квартирмейстер штабу Верховного командування. Керував відступом німецьких армій. Після Версальського миру – у відставці. У 1920–30-х рр. – міністр шляхів сполучення, згодом міністр збройних сил Німеччини. Один із засновників Українського наукового інституту в Берліні.

241. Українська демократично-хліборобська партія (УДХП) – українська політична організація консервативного спрямування. Заснована в Лубнах у травні 1917 р. Члени-засновники: М. Боярський, І. Корнієнко, М. Макаренко, В. Чигрин, С. Шемет, В. Шкляр. Основні програмові засади: суверенність українського народу, приватна власність на землю, вирішення земельного питання Українським соймом шляхом парцеляції поміщицьких земель за викуп. Офіційна програма партії (видана у жовтні 1917 р.) була розроблена В. Липинським. Він значно розширив політичні й економічні засади діяльності партії, наголосивши на необхідності формування провідної верстви суспільства з державницькою свідомістю, співіснування орендної та приватновласницької форм землеволодіння, встановлення державного контролю за національним господарством і т. ін. Партія відстоювала ідею створення єдиного національного фронту в ім'я розбудови української держави. Підтримала гетьманський переворот 29.04.1918 р., однак уже в травні увійшла до складу Українського Національно-державного союзу. У жовтні 1918 р. учасники II з'їзду УДХП виступили проти курсу гетьмана П. Скоропадського на федеративний союз із Росією. Внаслідок розколу в партії навесні 1920 р. частина її лідерів, зокрема В. Липинський та С. Шемет, заснували монархічну організацію – Український союз хліборобів-державників, інші увійшли до складу Ради Республіки і підтримали уряд УНР.
242. 2–3.05.1918 р. делегація представників українських соціалістичних партій (В. Винниченко, О. Андрієвський, С. Єфремов, О. Салтан, К. Лоський) вела переговори з німецьким генералом В. Гренером щодо умов, за яких можлива участь представників цих партій у роботі українського уряду. Німецьке військове командування не бачило перспективи виконання Україною Берестейського мирного договору в разі створення нового уряду соціалістичними партіями, які раніше входили до складу УЦР, і тому відхилило домагання делегації.
243. Василенко Микола Прокопович (1866–1935) – український громадсько-політичний і державний діяч, вчений, публіцист. Член Київської «Старої громади», ТУП, співредактор журналу «Киевская старина». У 1917 р. – куратор Київської шкільної округи, товариш міністра освіти Тимчасового уряду. В Українській Державі – голова Ради Міністрів, міністр освіти, голова Державного Сенату. Один з фундаторів УАН, Київського та Кам'янець-Подільського українських державних університетів. Історик права, академік ВУАН (1920), обраний 1921 р. її президентом, але не затверджений радянським урядом. У 1920–1930-тих рр. зазнав переслідувань від радянської влади.
244. Конституційні демократи (кадети) – члени Конституційно-демократичної партії (партії народної свободи), заснованої у жовтні 1905 р. лівим крилом російського ліберального руху. Партія парламентського типу, до 1917 р. була опозиційною царському уряду. Складалась з інтелектуальної еліти Росії. Програмні вимоги: запровадження в Росії парламентської системи та правового ладу, 8-годинного робочого дня, свободи профспілок, розподіл серед селян за викуп частини поміщицьких земель. У 1917 р. підтримувала національно-культурні вимоги українців, проте питання надання Україні автономії відкладала до Установчих зборів. Лідери: П. Мілюков (голова), В. Набоков, П. Струве, О. Шингарьов. У 1917 р. нараховувалося близько 50 тис. членів партії, з них 10 тис. – в Україні. Мала своє представництво в Українській Центральній раді, проте після проголошення III Універсалу її члени

вийшли зі складу УЦР. У травні 1918 р. у Києві відбувся з'їзд представників партії, на якому була утворена місцева головна управа, незалежна від загальноросійського головного комітету. Представники партії у 1918 р. входили до складу урядів Української Держави, а М. Василенко і С. Гербель деякий час очолювали кабінети міністрів. Після завершення громадянської війни в Росії партія фактично припинила своє існування.

245. Українська Академія наук (УАН) – найвища наукова установа, заснована з ініціативи українських вчених 14.11.1918 р. декретом гетьмана П. Скоропадського. Того ж дня були затверджені статут академії та список перших 12 академіків: Д. Багалій, В. Вернадський, М. Кащенко, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький та ін. Складалася з трьох відділів: історико-філологічного, фізико-математичного та соціальних наук. 27.11.1918 р. відбулось перше установче зібрання, на якому президентом УАН обрали В. Вернадського, секретарем – А. Кримського.

246. Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – український громадсько-політичний і державний діяч консервативного напрямку, відомий історик і журналіст. Походив зі старого козацько-гетьманського роду Чернігівщини. Освіту здобув у Варшавському, Петербурзькому і Київському університетах. Організатор товариств «Просвіта», чільний діяч ТУП, УРДП, а з червня 1917 р. – УПСФ. Один із засновників Української Центральної ради. У 1917 р. – крайовий комісар (з правами генерал-губернатора) Тимчасового уряду в Галичині і Буковині, згодом – губернський комісар УЦР на Чернігівщині. В серпні 1917 р. формував Генеральний Секретаріат, проте принципові й тактичні розходження із головою УЦР М. Грушевським змусили його відмовитись від головування в уряді. Після гетьманського перевороту і постання Української Держави – міністр закордонних справ. З 1919 р. в еміграції – один з найближчих соратників В. Липинського і провідників українського гетьманського (монархічного) руху. Професор українських вищих шкіл в ЧСР, Німеччині, Австрії і Польщі, перший президент Вільної української академії наук, автор близько 1000 праць з історії України, української історіографії, історії культури, церкви, літератури та численних оглядів й рецензій в українських та іноземних часописах.

247. «Протофіс» – скорочена назва Всеукраїнської спілки представників промислу, торгу, фінансів, сільського господарства. 15–18.05.1918 р. у Києві за участю членів уряду Української Держави відбувся з'їзд промисловців, комерсантів, фінансистів та землевласників, який прийняв статут «Протофісу» і затвердив склад його ради. Головною метою організації були закріплення права приватної власності на землю, відкриття державних кредитів для підприємців на відновлення продуктивності поміщицьких маєтків, скасування свободи страйків, запобігання втручанню робітників у функції адміністрації і т. п. Орієнтувався на федерацію з небільшовицькою Росією, в чому вбачав гарантії подальшого економічного розвитку України.

248. Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович (1857–1947) – український громадський діяч, учений-епідеміолог. Під час навчання в Харківському університеті очолював студентську громаду. Тривалий час працював земським санітарним лікарем, з 1899 р. був санітарним лікарем м. Києва. З 1903 р. – приват-доцент, згодом – професор Київського університету. З 1921 р. – академік УАН, у 1928–1934 рр. – її неодмінний секретар.

249. Рихло Іван (1891–?) – український військовий і громадський діяч, за фахом – лікар. Служив у Легіоні УСС, у 1915–1917 рр. перебував у російському полоні. Один із організаторів Куреня Січових Стрільців у Києві. У 1918–1920 рр. очолював медичну службу Корпусу Січових Стрільців і Дієвої армії УНР.
250. Йдеться про Любинського Юрія Всеволодовича – українського державного діяча. Родом з Київщини. За фахом – лікар-фармаколог. Входив до складу «Української народної громади», яка привела до влади П. Скоропадського. З травня 1918 р. – міністр народного здоров'я Української Держави. Як наголошував Д. Дорошенко, він «належав до групи міністрів, яка зорганізувалася приватно для піддержки і твердого проведення національного курсу».
251. Бутенко Борис Аполонович (?–1926) – український громадсько-політичний діяч, інженер шляхів сполучення. Родом з Херсонщини. Директор Подільської залізниці. Належав до «Української народної громади», яка ініціювала прихід до влади П. Скоропадського. За доби Української Держави – міністр шляхів сполучення. Створив спеціальну комісію з вироблення залізничної технічної термінології українською мовою. В еміграції належав до українських консервативних політичних кіл, які підтримували колишнього гетьмана П. Скоропадського.
252. Могилянський Микола Михайлович (1871–?) – український громадсько-політичний діяч. Народився у дворянській родині на Чернігівщині. Освіту здобув у Петербурзькому університеті, по закінченні якого працював у дирекції музею імператора Олександра III у Петербурзі. За доби гетьманату П. Скоропадського – державний секретар. У вересні 1918 р. на чолі спеціальної дипломатичної місії виїхав до Франції на переговори про умови порозуміння між Українською Державою і Антантою.
253. Яковенко Володимир (1857–1923) – український громадський і земський діяч, лікар-психіатр. Працював у лікарнях Росії та України. Завідував психіатричною лікарнею в с. Мещерському на Поділлі (1894–1907). Був звільнений з роботи за україно фільські переконання. Автор наукових праць з психіатрії, з його ініціативи вперше у Російській імперії був проведений перепис психічно хворих.
254. Марголін Давид Семенович – український економіст і фінансист єврейського походження. Батько українського громадсько-політичного діяча і дипломата А. Д. Марголіна. До 1917 р. – голова правління Київської залізниці. В січні 1918 р. затверджений Радою Народних Міністрів УНР членом фінансово-економічної ради УНР, 14.03.1918 р. призначений РНМ УНР членом Комісії по товарообміну з Центральними державами.
255. Раковський Христиан Георгійович (1873–1941) – радянський політичний і державний діяч, за освітою – медик. Належав до фундаторів соціал-демократичних партій Болгарії та Румунії. Звільнений з румунського ув'язнення російським гарнізоном у Яссах 1.05.1917 р., перебрався до Петрограда і вступив до РКП(б). У 1918 р. – голова «Верховної автономної колегії по боротьбі з контрреволюцією в Румунії та на Україні», член Румчероду (виконкому Румунського фронту і Чорноморського флоту). Керував делегацією РСФРР на мирних переговорах з Українською Державою (1918). У січні–липні 1919 р. та в 1920–1923 рр. очолював український радянський уряд – Раду Народних Комісарів УСРР. Спочатку виявляв національний нігілізм, але з 1921 р. змінив погляди у національному питанні і навіть схилявся до надання Україні більшої

економічної та політичної самостійності. Як активний діяч т. зв. «троцькістсько-зинов'євського блоку» репресований. Розстріляний.

256. Мануїльський Дмитро Захарович (1883–1959) – радянський партійний і державний діяч. Член РСДРП(б) з 1903 р. У 1907–1917 рр. жив в еміграції, закінчив юридичний факультет Сорбонни, займався журналістською працею. Деякий час працював в Українському інформаційному бюро у Лозанні, заснованому В. Степанківським. В 1917 р. повернувся в Росію. Починаючи з 1918 р. працював в Україні. Разом з Х. Раковським очолював делегацію РСФРР на мирних переговорах з Українською Державою (1918). Деякий час був близький до фракції федералістів в КП(б)У, яка виступала за утворення рівноправного федеративного союзу між УСРР і РСФРР.

257. Під час мирних переговорів між УНР та країнами Почвірного союзу і РСФРР у Бересті-Литовському обговорювалося серед інших і питання російсько-українських взаємин. Окремими статтями мирного договору, який був підписаний 27.01.1918 р. Українською Народною Республікою і країнами Почвірного союзу, унормовувалися стосунки з іншими державами, в т. ч. і з Росією. Зокрема, Росія була зобов'язана країнами Почвірного союзу рахуватися з Україною як незалежною державою і в ближчім часі укласти договір про російсько-український кордон. Як виконання зобов'язання РСФРР перед німцями щодо укладення миру з Україною, протягом 23.05.–7.10.1918 р. у Києві проводилися мирні переговори між Українською Державою та радянською Росією, які мали врегулювати питання кордонів, громадянства, боргів тощо.

258. Шелухін Сергій Павлович (псевд. С. Павленко, С. Просвітянин, С. Кондратенко, 1864–1938) – український громадсько-політичний і державний діяч, правознавець, історик, поет. Член Української радикально-демократичної партії (з червня 1917 р. – УПСФ). В 1917 р. – голова Українського революційного керівничого комітету в Одесі, член Центральної ради, очолював позапартійну фракцію самостійників. Автор концепції відновлення державної самостійності України у лютому 1917 р. на підставі історично-правових норм і зречення Миколи II. Генеральний суддя, міністр судових справ УНР в уряді В. Голубовича (1918), член Державного сенату Української Держави. Голова української мирної делегації на переговорах із більшовицькою Росією (23.05.–07.10.1918 р.). Міністр юстиції УНР доби Директорії в уряді В. Чехівського. Входив до української делегації на Паризькій та Ризькій мирних конференціях. В еміграції у Чехо-Словаччині займався науковою і педагогічною діяльністю.

259. Український національний союз (УНС) (до серпня 1918 р. мав назву Український національно-державний союз (УНДС)) – координаційний осередок політичних партій, професійних та культурних організацій, опозиційних до уряду гетьмана П. Скоропадського. Утворився після виходу з УНДС Української демократично-хліборобської партії і вступу до нього УСДРП, УПСР та інших лівих організацій. У ніч з 13 на 14.11.1918 р. УНС утворив Директорію, яка розпочала повстання проти гетьмана. Головами УНС були А. Ніковський, В. Винниченко, М. Шаповал.

260. Український державний університет у Києві створено 1.07.1918 р. на базі Київського українського народного університету, заснованого у жовтні 1917 р. Університет складався з чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-

математичного, правничого і медичного. Урочисте відкриття відбулося 06.10.1918 р. у присутності гетьмана П. Скоропадського у приміщенні колишньої артилерійської школи. Ректором був призначений відомий український вчений-літературознавець й історик літератури Т. Сушицький. Міністерством освіти Української Держави було асигновано близько 1,5 млн. карб. на потреби університету.

261. Краснов Петро Миколайович (1869–1947) – російський військовий і політичний діяч, один із керівників козачого білого руху, генерал-лейтенант російської армії. У 1917 р. – учасник Корніловського заколоту. Був призначений О. Керенським командувати військами, направленими з фронту на Петроград для придушення жовтневого повстання. Після невдачі акції втік на Дон, де у травні 1918 р. був обраний отаманом Донського козацтва. Створив козачу армію, яка ліквідувала більшовицьку владу на Дону. У січні 1919 р. підпорядковувся А. Денікіну. З лютого 1919 р. – в еміграції. В період Другої світової війни створював козачі формування у складі вермахту. Схоплений радянськими спецслужбами і розстріляний.

262. В силу певних причин М. Галаган не зовсім коректно подає перебіг подій напередодні повстання Директорії. Ще 13.11.1918 р. на таємному засіданні Українського національного союзу В. Винниченко, незважаючи на те, що ЦК УСДРП та керівництво більшості українських партій, які входили до складу союзу, виступали проти повстання, заявив, що військовий виступ проти режиму П. Скоропадського повністю готовий до реалізації. На цьому ж засіданні було вибрано Директорію, до якої заочно був обраний і С. Петлюра, який напередодні під чесне слово не брати участі у політичних акціях проти існуючої влади і особисту відповідальність міністра внутрішніх справ А. В'язлова був звільнений з в'язниці. Одразу ж після звільнення С. Петлюра виїхав до Білої Церкви, де й було оголошено про початок повстання. Наступного дня – 14.11.1918 р. представники Українського національного союзу вийшли з уряду, після чого за дорученням П. Скоропадського С. Ґербель сформував новий склад уряду з яскраво вираженою проросійською орієнтацією. 15.11.1918 р. у Києві було оголошено декларацію уряду С. Ґербеля, де йшлося про найближчі його завдання: розбудову Росії на федеративних принципах зі збереженням прав України на власну державність і національну самобутність; проведення виборів до Державного сейму, реалізацію земельної реформи тощо. Одночасно наголошувалося, що новий уряд буде боротися з анархією та більшовиками. В той же день у Білій Церкві було оголошено універсал С. Петлюри про початок повстання проти гетьмана П. Скоропадського, за «утворення ним злочинства проти самостійної Української республіки». Отже, цілком очевидно, що не грамота П. Скоропадського про федеративний зв'язок Росії з Україною і не декларація уряду С. Ґербеля стали причиною повстання Директорії, яке готувалося вже давно, таємно і було спрямоване на відновлення республіканською устрою, який існував в Україні до гетьманського перевороту 29.04.1918 р.

263. Українська Селянська спілка (Селоспілка) – масова селянська організація на Україні. Перебувала під впливом УПСР. Заснована на з'їзді діячів українського села у квітні 1917 р. На І Всеукраїнському селянському з'їзді (28.06.–2.07.1917 р.) обрано ЦК Селоспілки у складі: М. Ковалевський (голова),

П. Христюк, А. Степаненко, І. Пугач, М. Стасюк та ін. В земельному питанні виступала за ліквідацію приватної власності на землю та її соціалізацію. У 1917 р. була найбільш масовою і впливовою політичною організацією українського селянства, мала осередки майже в усіх селах, волостях, повітах та губерніях. Селянська спілка негативно зустріла гетьманський переворот, закликала селянство до боротьби проти гетьманського режиму за відновлення УНР, підтримала протигетьманське повстання. Її представник Ф. Швець входив до Директорії УНР. Селянська спілка мала численне представництво на Трудовому конгресі. Припинила існування у 1919 р.

264. Андрієвський Опанас Михайлович (1878–1955) – український громадсько-політичний і державний діяч, правник за фахом. Родом з Київщини. Після закінчення у 1906 р. юридичного ліцею в Ярославлі займався адвокатською практикою в Києві. Один з лідерів УПСС. 13.11.1918 р. як представник партії увійшов до складу Директорії УНР. Виступав з гострою критикою дій уряду Б. Мартоса, спрямованих на порозуміння з радянською Росією. 29.04.1919 р. разом з провідними членами УПСС і Української народно-республіканської партії підтримав спробу державного перевороту, який очолив отаман В. Оскілко. Після ліквідації цього виступу 4 травня 1919 р. вийшов зі складу Директорії УНР. В еміграції жив у Чехо-Словаччині та Австрії, входив до складу впливових політичних організацій – Всеукраїнської національної ради, Українського національного комітету та ін. У 1928–1929 р. разом з О. Макаренком і Ф. Швецем створив Українську національну раду за кордоном, яка за задумом організаторів мала об'єднати наддніпрянських українців в еміграції. Був професором Українського вільного університету у Празі. Помер в Австрії.

265. Директорія УНР була створена 13.11.1918 р. як надзвичайний революційний орган для керівництва протигетьманським повстанням у складі: В. Винниченка (голова), С. Петлюри, Оп. Андрієвського, А. Макаренка, Ф. Швеця. Після перемоги повстання передбачалося перейти до демократичних форм державного управління, але з огляду на загострення воєнно-політичної ситуації в Україні Трудовий конгрес визнав Директорію тимчасовим вищим органом влади в УНР, а її голову – головою держави. Після проголошення злуки із ЗУНР до складу Директорії у січні–червні 1919 р. входив Є. Петрушевич, який займався винятково справами ЗУНР. З лютого 1919 р. Директорію очолював С. Петлюра. У травні 1919 р. її залишив Оп. Андрієвський, 15.11.1919 р. були припинені повноваження А. Макаренка та Ф. Швеця, які виїхали за кордон. Директорія УНР надалі існувала у складі однієї особи, її правовий статус був визначений у законі «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці», ухвалений 12.11.1920 р. урядом УНР.

266. Воробйов Гаврило Юхимович (парт. псевдонім – Горобець) – український громадсько-політичний діяч, член Центральної ради та Всеукраїнської ради робітничих депутатів, належав до УСДРП.

267. Мазуренко Василь Петрович (1877–1937) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – економіст, інженер-технолог. Брат відомих українських політичних діячів Віктора, Семена і Юрія Мазуренків. Організатор українських студентських громад у Петербурзі, з 1903 р. – член Північного комітету РУП. Належав до засновників УСДРП і Всеросійської селянської спілки (1905). Навесні

1917 р. був обраний членом виконкому Області Війська Донського. З жовтня 1917 р. – тов. генерального секретаря торгу і промисловості, з листопада – тов. генерального секретаря фінансів. За часів Української Держави – тов. міністра фінансів і член опозиційного Українського національного союзу. У його помешканні відбувалися зустрічі В. Винниченка з Х. Раковським і Д. Мануїльським, на яких обговорювалися заходи для повалення гетьмана П. Скоропадського. За Директорії – міністр фінансів в уряді В. Чехівського. У березні 1919 р. обійняв посаду радника української місії в Італії, згодом – Австрії. У 1922 р. повернувся в УСРР, працював професором у Харківському технологічному інституті, керував науково-технічним сектором Харківського комітету стандартів. У 1931 р. засуджений у справі «Українського національного центру».

268. Аркас Микола Миколайович (1888–1938) – український громадсько-політичний діяч, режисер і драматург. Син відомого українського громадського і культурного діяча, композитора та історика М. Аркаса. Полковник Армії УНР, командувач 2-го кінного Переяславського полку у 2-й Волинській дивізії. У 1920–1926 рр. – актор і режисер української трупи у Станіславові, згодом – Коломиї, з 1926 р. – режисер і директор українських театральних установ в Ужгороді, автор драматичних творів.

269. Пісоцький Анатолій Андрійович (псевд. Андрій Річицький, 1893–1934) – український громадсько-політичний діяч, журналіст, економіст. Член Української Центральної і Малої рад, Всеукраїнської ради робітничих депутатів. Належав до УСДРП, співредактор партійного друкованого органу «Робітнича газета». У жовтні 1917 р. обраний членом ЦК УСДРП і Крайового комітету охорони революції в Україні. Активно працював в Українському національному союзі і Ревкомі, який очолював антигетьманське повстання у Києві. Один із лідерів лівого крила УСДРП – УСДРП (незалежних), редактор партійного часопису «Червоний прапор». Ідеолог та автор партійної програми УКП, утвореної в січні 1920 р. з УСДРП (незалежних). У 1924 р. після саморозпуску УКП приєднався до КП(б)У, обирався до ВУЦВК ряду скликань. У 1920-х рр. – зав. сектору соціально-економічної літератури Держвидаву УРСР, на початку 1930-х працював у ВУАМЛІНі. У 1932 р. – уповноважений ЦК КП(б)У по хлібозаготівлі в Одеській обл.. У 1934 р. визнаний одним з керівників т. зв. «Української військової організації» і страчений.

270. Осецький Олександр Вікторович (1873–1937) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Походив зі шляхетського роду з Волині. Освіту здобув у Полоцькому кадетському корпусі, Першому військовому Павловському училищі, історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. Учасник Першої світової війни, генерал-майор російської армії, командувач 2-ї бригади 1-ї Гренедарської дивізії. У січні–лютому 1918 р. – начальник залоги, один із керівників оборони м. Києва в боях з більшовицькими частинами. За Гетьманату – командир 6-го Полтавського армійського корпусу, з червня – начальник охорони Правобережних залізниць. Під час антигетьманського повстання – начальник штабу повстанчих загонів Директорії УНР. У грудні 1918 – січні 1919 р. виконував обов'язки військового міністра УНР, 15.04.–19.07.1919 р. – Наказний отаман Армії УНР. Після поразки повстання В. Оскілка – командувач Волинської групи Армії УНР. У липні 1919 р. призначений старшим радником у військових

справах і заступником голови місії в справі евакуації військовополонених українців з Італії. Проте це відрядження не відбулось. З 1920 р. – голова військово-дипломатичної місії у Бельгії. Останні роки життя мешкав у Франції. Помер 26.02.1937 р. в Парижі.

271. Галкін Олексій (1866–1940) – український військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР. Родом з Київщини. Учасник Першої світової війни, займав посади: командира піхотної бригади, 5-ї піхотної дивізії, чергового генерала штабу Південно-Західного фронту. Генерал-лейтенант російської армії. У 1917 р. – один з учасників українізації військових частин російської армії на Південно-Західному фронті. За часів Української Держави – начальник Генштабу, з грудня 1918 р. – начальник канцелярії Міністерства військових справ УНР, у 1920 р. – начальник Головного мобілізаційного управління, тов. міністра і міністр військових справ. З 1924 р. у відставці. У 1940 р. заарештований НКВС, помер у львівській в'язниці.

272. «Последние новости» – російськомовна щоденна газета, яка виходила в Києві 1.01.1917–4.02.1919 р. Видавці: Г. Брейман, Л. Хмільовський, редактори: Г. Брейман, О. Кузьминський.

273. Коновалець Євген (1891–1938) – український військовий і політичний діяч, полковник Армії УНР, Верховний командант УВО (1921–1934), Голова Проводу ОУН (1929–1938). Родом з с. Зашків (нині Львівська область). У студентські роки – представник студентства в ЦК Української національно-демократичної партії. Брав участь у бойових діях під час Першої світової війни у складі австро-угорської армії, в 1915 р. потрапив у російський полон. Восени 1917 р. в Києві став одним із організаторів формації Січових Стрільців, потім – командир куреня, полку, дивізії, корпусу та групи СС. Під час антигетьманського повстання 20.11.1918 р. був призначений начальником Осадного корпусу, що наступав на Київ. В Армії УНР – командир дивізії, корпусу, армійської групи; полковник Армії УНР. Після саморозпуску СС 6.12.1919 р. перебував у польському таборі для інтернованих у Луцьку. З 1922 р. – в еміграції. Ініціатор створення Української військової організації (УВО, 1921 р.) та Організації українських націоналістів (ОУН, 1929 р.). Перший голова її Проводу. Вбитий у Роттердамі 23.05.1938 р. агентом НКВС.

274. Мельник Андрій (1890–1964) – український політичний і військовий діяч, полковник Армії УНР. Народився в с. Якубова Воля (Дрогобиччина). В роки Першої світової війни був командиром сотні Українських Січових Стрільців у складі австро-угорської армії; у 1916 р. потрапив у російський полон. Наприкінці 1917 р. у Києві став одним із співорганізаторів формації Січових Стрільців. В січні–червні 1919 р. – начальник штабу Дієвої армії УНР. У 1920–1921 рр. працював у складі військової місії УНР в Празі. Як провідний член УВО в 1922 р. очолив її крайову команду в Західній Україні. В 1938 р. очолив Провід ОУН, після розколу (1940 р.) – ОУН-мельниківців. У 1941 р. заарештований німцями. Після звільнення у 1944 р. вживав заходів до консолідації української політичної еміграції, виступив ініціатором створення Українського світового конгресу та Всесвітнього союзу українців. Від 1945 р. проживав у Люксембурзі, де й помер.

275. Січові Стрільці – українська військова формація часів національно-визвольних змагань. Курінь СС був створений українцями-військовополоненими австро-угорської армії в листопаді 1917 р. у Києві, командир – Є. Коновалець. Згодом

був розгорнутий у полк, брав участь в українсько-більшовицькій війні, забезпечував охорону УЦР та урядових установ. Роззброєний німцями після гетьманського перевороту, відродився напередодні протигетьманського повстання, у якому відіграв провідну роль. Стрілецькі формування (дивізії, Осадний корпус, група військ) були найбільш боєздатною, дисциплінованою і свідомою частиною Армії УНР. На початку грудня 1919 р. Стрілецька рада прийняла рішення про самодемобілізацію Січових Стрільців. Окремі підрозділи залишились у складі армії, яка вирушила у 1-й Зимовий похід, решта перейшла кордон і була інтернована поляками.

276. Садовський (справжнє прізвище – Тобілевич) Микола Карпович (1856–1933) – видатний український актор і режисер, корифей українського театру і громадський діяч. У 1906 р. заснував у Полтаві перший український стаціонарний театр, який діяв до 1919 р. Брати – відомі діячі українського театру: К. Карпенко-Карий та П. Саксаганський.

277. Тютюнник Юрій Йосипович (псевд. Юртик, 1891–1929) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. У 1917 р. – прапорщик 228-го пішого запасного полку (Харківський гарнізон), згодом – в Одеській військовій окрузі; член Української Центральної ради і Всеукраїнської ради військових депутатів. Був організатором 1-го Сімферопольського полку ім. гетьмана П. Дорошенка, брав участь у формуванні Звенигородського коша Вільного козацтва. З лютого 1919 р. – начальник штабу 1-ї бригади Задніпровської дивізії, сформованої з військових частин отамана М. Григор'єва. У 1-му Зимовому поході Армії УНР – начальник Київської стрілецької дивізії і помічник генерала М. Омельяновича-Павленка; згодом – інтернований у Польщі, де створив у Львові Повстансько-партизанський штаб, який готував 2-й Зимовий похід з метою підтримки повстанського руху в Україні проти більшовицької влади. Однак Листопадовий рейд 1921 р. закінчився невдачею і трагедією під с. Базар на Житомирщині, де більшовикам вдалося завдати остаточної поразки групі Ю. Тютюнника. Наприкінці 1923 р. за нез'ясованих обставин повернувся в Україну, викладав у школі червоних старшин. Репресований органами радянської влади.

278. Данченко Олександр (1887–?) – український військовий діяч, отаман Армії УНР. У 1917 р. – начальник організаційного відділу Українського генштабу. В 1919 р. очолював Запорізьку дивізію та деякий час Запорізький корпус. Наприкінці 1919 р., разом з О. Волохом та Ю. Божком, перейшов на бік більшовиків. Подальша доля невідома.

279. Мазуренко Семен Петрович (1879–?) – український громадсько-політичний діяч. Брат Василя, Віктора і Юрія Мазуренків. Активний учасник першої російської революції 1905 р., організатор Всеросійського селянського союзу. У 1906 р. за революційну діяльність заарештований і засланий до Сибіру. У 1917–1919 рр. – один із чільних діячів УСДРП. 17.01–4.02.1919 р. – очолював делегацію УНР на переговорах з Радою Народних Комісарів РСФРР (голова Д. Мануїльський) про відкликання частин Червоної армії з України. Переговори були заблоковані російською стороною, яка висунула пропозицію укласти пакт про спільну боротьбу проти експедиційних військ Антанти, Війська Донського та А. Денікіна. У 1920 р. повернувся в Україну. Репресований органами радянської влади.

280. Конгрес трудового народу України (Трудовий конгрес України) – вищий тимчасовий законодавчий орган УНР періоду Директорії. Збирався 23–28.01.1919 р. у Києві. У ньому взяло участь понад 400 делегатів, в т. ч. делегація Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у складі 36 чол. На конгресі відбулося урочисте проголошення злуки УНР і ЗУНР, затверджено акт про утворення єдиної соборної України, обговорено питання про форму влади в Україні, її внутрішню та зовнішню політику. В процесі дискусій більшість делегатів висловилась проти встановлення в Україні радянської форми правління. Конгрес визнав владні повноваження Директорії, доручив їй верховну владу і оборону держави; ввів до складу Директорії УНР представника від ЗУНР Є. Петрушевича. Рішення конгресу були викладені в універсалі «До трудового народу України». Він також утворив 6 комісій з законодавчими і контрольними функціями для розробки законопроектів до наступної сесії. Після від'їзду з Києва комісії брали участь у спільних нарадах Директорії та Ради Міністрів, але поступово втрачали вплив на державне життя УНР і з липня 1919 р. припинили роботу.

281. Зелінський Володимир – директор медичного департаменту Міністерства народного здоров'я та опікування УНР, який замінив на посаді Б. Матюшенка.

282. Стаховський Микола (1879–1948) – український громадсько-політичний діяч, за фахом лікар. Родом з Волині. Медичну освіту здобув в університетах Варшави, Парижа і Берліна. Діяч РУП і УСДРП, у 1906 р. – видавець партійного органу «Боротьба» у Києві. У 1917 р. – губернський комісар Української Центральної ради на Поділлі, наприкінці 1919 р. очолив українську дипломатичну місію в Англії. У 1923–1939 рр. – лікар на Закарпатті, згодом – у Румбурзі (Судети).

283. Цегельський Лонгін Михайлович (1875–1950) – український громадсько-політичний і державний діяч, журналіст, дипломат. Один із засновників та провідних діячів Української національно-демократичної партії (Галичина). Редактор часописів «Діло» і «Свобода». З 1907 р. – посол до австрійського парламенту, з 1913 р. – до галицького сейму. У 1914 р. – один із засновників СВУ. Входив до УНРади ЗУНР, державний секретар внутрішніх справ ЗУНР. Брав участь в Трудовому конгресі. У 1919–1920 рр. за дорученням уряду Є. Петрушевича здійснив ряд дипломатичних поїздок до Австрії, Німеччини та Чехії. У 1920–1921 рр. – представник уряду ЗУНР у США, де згодом залишився в еміграції.

284. Йдеться про створення 1 листопада 1918 р. ЗУНР. Після розпаду Австро-Угорщини на західноукраїнських землях була утворена українська держава – Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Офіційно проголошена 13.11.1918 р. у складі Галичини, Буковини й Закарпаття. Після злуки (22.01.1919) ЗУНР вважалася Західною областю (ЗО) УНР. Вищий орган влади ЗУНР – Українська Національна рада (УНРада), створена 18.10.1918 р. у Львові. Виконавча влада належала Державному Генеральному Секретаріатові. До складу УНРади увійшли всі українські депутати обох палат австрійського парламенту, крайових сеймів Галичини і Буковини, по 3 представники від українських політичних партій цих земель (близько 150 осіб). Головою держави був Є. Петрушевич. Після захоплення польськими військами Львова УНРада в листопаді переїхала до Тернополя. У січні–квітні 1919 р. перебувала у Станіславові, де відбулись три сесії (2–4.01, 4–15.02, 25.03–15.04.1919). 9.06.1919 р. УНРада і Державний Секретаріат

спільною постановою передали свої повноваження Є. Петрушевичу, який став диктатором ЗО УНР. Місцем його перебування у липні–листопаді 1919 р. був Кам'янець-Подільський. 15.11.1919 р. урядові установи переїхали до Відня, де до 1923 р. діяв Державний центр ЗУНР в екзилі.

285. Птуха Михайло Васильович (1884–1961) – український вчений-економіст, статистик. Родом з Чернігівщини. Освіту здобув в університетах Петербурга, Берліна і Лондона. У 1919–1938 рр. – директор Інституту демографії, професор київських вузів. У 1934, 1937 і 1938 рр. заарештовувався радянською владою. З 1920 р. член ВУАН, з 1943 р. – член-кореспондент АН СРСР. У 1940–1950 рр. – голова відділу статистики Інституту економіки АН УРСР, у 1945–1950 рр. – голова відділу суспільник наук і член президії АН УРСР. Автор наукових праць з теоретичної і прикладної демографії та історії статистики.

286. Шраг Микола Ілліч (1894–1970) – український громадсько-політичний діяч, історик права, економіст. Син відомого українського громадсько-політичного діяча Іллі Шрага. У 1917 р – студент Московського університету, член Української громади у Москві. Один з провідних діячів українських соціал-революціонерів, член ЦК УПСР, тов. голови Української Центральної ради. Соратник і політичний однодумець М. Грушевського. У 1919 р. – радник посольства УНР в Угорщині. Після розколу в УПСР належав до «центральної течії», був одним з організаторів Закордонної делегації УПСР, співредактором газети «Борітеся – поборете!». Разом з М. Грушевським повернувся до СРСР. Працював економістом у наркоматі зовнішньої торгівлі і заст. начальника промислово-економічного управління ВДНГ. У 1931 р. засуджений у справі т. зв. «Українського національного центру». Після ув'язнення мешкав у Харкові та Львові, займався педагогічною діяльністю.

287. Марголін Арнольд Давидович (1877–1956) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, за фахом – правник. Народився в єврейській родині у Києві. У 1905–1917 рр. – генеральний секретар Південноросійського відділу Союзу боротьби за досягнення рівних прав євреїв, у 1906–1913 рр. засновник і президент Єврейської територіальної організації. Як слідчий і адвокат брав участь у «справі Бейліса». З 1918 р. належав до УПСФ, член Генерального суду часів УНР та Української Держави. За Директорії УНР – товариш міністра закордонних справ в урядах В. Чехівського та С. Остапенка. Входив до складу дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції (1919–1920), очолював надзвичайну дипломатичну місію УНР у Великобританії, відстоюючи право українського народу на державну самостійність. Неодноразово виступав у зарубіжній пресі із заявами про непричетність українського народу до організації антиєврейських насильств в Україні. З 1922 р. жив у США. Член-кореспондент Української вільної академії наук.

288. Олесь (Кандиба) Олександр Іванович (1878–1944) – український громадський діяч, відомий поет. З 1911 р. жив у Києві, брав участь в українському громадсько-політичному та літературному житті. У 1917–1919 рр. редагував журнал «Літературно-науковий вісник», співпрацював у видавництві «Лан». У січні 1919 р. призначений радником української дипломатичної місії в Угорщині, невдовзі виїхав до Відня, де у 1920 р. був редактором журналу «На переломі» й головою Союзу українських журналістів, співробітничав у часописі «Нова Україна». З 1924 р. жив у Празі, де й помер.

289. Петрушевич Євген Омельянович (1863–1940) – український галицький державний і політичний діяч, за фахом – правник. Належав до Української національно-демократичної партії. У 1907–1918 рр. – депутат австрійського парламенту, у 1910–1918 рр. – заступник, згодом – голова Українського парламентського клубу. Один з ініціаторів скликання 18.10.1918 р. у Львові Української Конституанти, яка перетворилася в Українську Національну раду на чолі з Є. Петрушевичем і проголосила створення ЗУНР. На Українському трудовому конгресі обраний членом Директорії УНР. 9.06.1919 р. Українською Національною радою був проголошений диктатором ЗУНР. Після окупації західноукраїнських земель польськими військами уряд диктатора виїхав до Кам'янця-Подільського, наприкінці листопада 1919 р. – до Відня. Після підписання С. Петлюрою Варшавської угоди уряд Є. Петрушевича продовжував активну міжнародну діяльність для захисту державних інтересів ЗУНР. 15.03.1923 р. екзильний уряд припинив свою діяльність, Є. Петрушевич склав свої повноваження і переїхав до Берліна. Намагався продовжити боротьбу з поляками за право українців Східної Галичини на створення окремої держави.

290. Біберович Ярослав (?–1948) – український галицький військовий і громадсько-політичний діяч, дипломат. Інженер-сапер у військах австро-угорської армії, отаман УГА, військовий представник, згодом голова дипломатичної місії ЗУНР в Угорщині, у 1920 р. – голова дипломатичної місії ЗУНР у Відні.

291. Окуневський Теофіл (1858–1937) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – правник. Освіту здобув у Віденському університеті. Один із засновників Української радикальної партії (1890) та Української національно-демократичної партії (1899). У 1899–1900 рр. і 1913–1914 рр. – депутат галицького сейму, у 1897–1900 рр. і 1907–1918 рр. – депутат австрійського парламенту. У 1918–1919 р. – член Української Національної ради ЗУНР-ЗОУНР. З 1920 р. продовжив адвокатську практику в м. Городенка (нині – Івано-Франківська область).

292. Голубович Сидір (Ізидор, 1873–1938) – український галицький громадсько-політичний і державний діяч, за фахом – правник. Член Української національно-демократичної партії, з 1911 р. – депутат австрійського парламенту, з 1913 р. – галицького сейму. У 1915 р. – член Загальної Української ради. У жовтні 1918 р. був обраний до складу Української Національної ради, у листопаді–грудні 1918 р. очолював Державний секретаріат судових справ. З 4.01.1919 р. – голова Державного Секретаріату ЗУНР–ЗО УНР і одночасно – державний секретар фінансів, торгівлі та промисловості. У 1924 р. – один із засновників і голова Української трудової партії. Був одним з ініціаторів об'єднання національно-демократичних сил у Східній Галичині і створення Українського національно-демократичного об'єднання.

293. Масарик Томас Гарріг (1850–1937) – чеський політичний і державний діяч, вчений, професор Празького університету, перший президент Чехо-Словаччини (1918–1935). Під час Першої світової війни займав антиавстрійську позицію, у 1915 р. організував Чеський комітет у Парижі. Проявляв симпатії до українського національного руху. Очолював Чехо-Словацьку Національну раду, приділяв значну увагу формуванню Чехо-Словацького корпусу з військовополонених на території України. Після проголошення УНР досяг домовленості

з українським урядом про екстериторіальність корпусу та надання йому матеріальної допомоги. Після укладення Берестейського мирного договору оголосив про скасування цієї умови, а частини корпусу з наступом німецьких військ на Україну відійшли на територію Росії. Т. Масарик як президент ЧСР надавав державну підтримку українській еміграції у Чехо-Словаччині, зокрема фінансово забезпечував українські вищі школи.

294. Кльофач Вацлав Ярослав (1868–1942) – чеський політичний діяч і публіцист. У 1897 р. належав до младочехів. У 1897 р. став одним із засновників Народно-соціалістичної партії, у 1901–1918 рр. – депутат австро-угорського парламенту, у 1914 р. заарештований за підозрою у державній зраді, амністований у 1917 р. У 1918 – тов. голови Чеського національного комітету, 1918–1920 рр. – військовий міністр Чехо-Словаччини, один із організаторів військової інтервенції в Угорську радянську республіку. У 1920–1924 рр. – тов. голови, 1925–1926 рр. – голова сенату ЧСР. Голова націонал-соціалістичної партії.

295. Йдеться про місію Антанти з військово-розвідувальним і дипломатичним завданням, яку очолював французький генерал Ж. Бартелемі. Місія прибула до Львова 19.01.1919 р., відвідавши перед тим Прагу, Варшаву та Краків, де встановила довірочні стосунки з польською владою. Поїздом, яким місія виїхала до Львова, було перевезено зброю для польських частин. Були проведені переговори з командуванням УГА, які закінчилися безрезультатно, оскільки місія продемонструвала своє небажання стати неупередженим арбітром в українсько-польському військовому конфлікті 1918–1919 рр. Після прибуття з Парижа до Варшави Міжнародної комісії у польських справах місія Ж. Бартелемі стала її підрозділом. Протягом лютого 1919 р. місія вела переговорний процес з представниками ЗУНР і командуванням УГА, всіляко відстоюючи територіальні й політичні інтереси Польщі. 28.02.1919 р. в ультимативній формі проводу ЗУНР були запропоновані умови перемир'я, за якими «лінія Бартелемі» мала розділяти частини УГА та польської армії. Згідно з цим планом до польської сторони відходили міста Кам'янка, Миколаїв (нині Львівська область) та Бібрка, а також Турчанський і Дрогобицький повіти. Умови перемир'я викликали рішучий спротив військових і проводу ЗУНР. 1.03.1919 р. УГА скасувала домовленості про припинення вогню. Місія Бартелемі висунула новий ультиматум і невдовзі на знак протесту залишила Львів.

296. Левицький Дмитро (1877–1942) – український галицький громадсько-політичний діяч, правник і дипломат. Воював у складі австро-угорської армії, потрапив у полон. У 1917 р. очолював Галицько-буковинський комітет допомоги жертвам війни у Києві. У 1919–1921 рр. – посол УНР у Копенгагені. У 1920–1930-х рр. один із засновників і перший голова Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Редактор газети «Діло». Репресований радянською владою, помер у Бухарі під час заслання.

297. Карольї (Карої, Carolyi) Міхай (1875–1955) – граф, угорський політичний діяч. У 1906–1918 – депутат австрійського парламенту від Партії незалежності. У роки Першої світової війни добивався розриву союзу з Німеччиною та укладення сепаратного миру з Антантою. У жовтні 1918 р. був обраний головою Національної ради, у листопаді – голова угорського уряду. У січні–березні 1919 р. – президент Угорської республіки. У період Угорської Радянської Республіки емігрував. За часів

правління М. Хорті спільно з угорськими соціалістами виступав проти його режиму, згодом брав участь в антифашистському і антивоєнному русі. В Англії очолював «Рух за демократичну Угорщину» (1943). У травні 1946 р. повернувся на батьківщину, у 1947–1949 рр. – посол Угорщини в Парижі, після демісії залишився у Франції, де й помер.

298. 8.01.1918 р. президент Сполучених Штатів Америки Теодор Вудро Вільсон оприлюднив документ, де було сформульовано 14 принципів, на яких мав бути укладений мир після закінчення Першої світової війни. Вони передбачали справедливе демократичне вирішення питань післявоєнного світового порядку: відмову від таємної дипломатії, скорочення збройних сил, самовизначення народів, справедливе врегулювання колоніальних питань і т. ін.

299. Стрипський Гіядор (Ядор, 1875–1949) – український закарпатський громадсько-політичний діяч, вчений-історик, філолог і етнограф. Освіту здобув у вузах Будапешта, Львова і Клужі. Співпрацював з В. Гнатюком і І. Франком. Прихильник народовецької орієнтації у закарпатській культурі. Під час Першої світової війни видавав журнал «Ukránia» у Будапешті, у 1919 р. – редагував «Русько-Українську правду». З 1920 р. жив і працював у Будапешті, був міністерським радником і продовжував досліджувати культуру й історію Закарпаття.

300. Сікевич Володимир Васильович (1870–1952) – український військовий і політичний діяч. Родом з Київщини. З 1888 р. – на службі у російській армії. У роки Першої світової війни перебував на Південно-Західному фронті, командир 6-го піхотного Ладозького полку, помічник командира 36-ї піхотної бригади. В українській армії – з листопада 1917 р. Брав участь у боях з більшовицькими загонами під командуванням М. Муравйова у січні 1918 р., у складі Гайдамацького коша Слобідської України боровся проти більшовиків навесні 1918 р. У добу Української Держави командував військовими частинами, які охороняли східні кордони. У січні 1919 р. призначений військовим аташе УНР в Австрії, очолював репатріаційну комісію, у 1920 р. був на чолі військово-санітарної місії УНР в Угорщині. У 1924 р. виїхав до Канади, де керував ветеранськими організаціями вояків Армії УНР.

301. Вітик Семен Гнатович (1875–1937) – український галицький громадсько-політичний діяч і журналіст. Родом з Дрогобиччини. З 1892 р. – секретар Русько-української радикальної партії, після розколу у ній (1899) – один із засновників і лідерів Української соціал-демократичної партії, член її ЦК. У 1907–1918 рр. – депутат австрійського парламенту. У 1919 р. – депутат Українського трудового конгресу, в уряді УНР – міністр у галицьких справах (1919). У 1919–1925 рр. – на еміграції у Відні, де перейшов на радянофільські позиції, видавав часопис «Нова громада» (1923–1925). У 1925 р. приїхав в УРСР. Член КП(б)У, редактор газети «Червоний клич». Протягом 1925–1933 рр. – на керівних посадах у Держвидаві України, Істпарті при ЦК КП(б)У, зав. відділу КПЗУ. У 1933 р. засуджений у справі «Української військової організації». У 1937 р. страчений.

302. Гарамі Ерньо (1876–1935) – угорський політичний діяч, за фахом – механік. З 1898 р. – один із провідників угорської соціал-демократії. У 1905–1918 р. – головний редактор центрального органу партії газети «Népszava». 31.10.1918–21.03.1919 р. – міністр торгівлі в уряді М. Карольї. Після проголошення радянської влади

в Угорщині емігрував до Швейцарії. Прихильник політичного курсу Хорті. У 1929 р. повернувся в Угорщину, де продовжив редагувати «Népszava».

303. Кун Бела (1886–1939) – угорський політичний діяч, революціонер-інтернаціоналіст, журналіст. Член Соціал-демократичної партії Угорщини з 1902 р. та РКП(б) з 1917 р. У 1916 р. як військовополонений потрапив у Росію. У 1918 р. – засновник і лідер Угорської групи РКП(б), з травня 1918 р. – голова Центральної федерації іноземних груп РКП(б), один з організаторів інтернаціональних загонів Червоної армії, брав участь у придушенні лівоесерівського повстання у Москві. Восени 1918 р. повернувся в Угорщину, де став засновником компартії Угорщини, одним з організаторів радянського перевороту в країні, у березні–серпні 1919 р. – нарком іноземних і військових справ Угорської Радянської Республіки. У серпні 1920 р. переїхав до РСФРР, брав участь у військових діях червоногвардійських загонів, входив до складу Реввійськради Південного фронту, у подальшому перебував на керівних партійних посадах, член виконкому Комінтерну. Репрсований радянською владою.

304. Штефан Августин (1877–1944) – український закарпатський громадсько-політичний діяч, за фахом – правник. У 1918 р. – голова Директорії «Руської Країни» в межах Угорщини, за часів радянської влади в Угорщині (1919) – народний комісар Закарпаття. На початку 1920-х рр. відстоював прочеський напрямок. У 1925–1929 рр. – посол до чехо-словацького парламенту від аграрної партії, дотримувався «русинської» орієнтації.

305. Трудові ради – органи місцевого самоврядування, які планувала покласти в основу влади Директорія на противагу більшовизованим радам. Мали конструюватися на основі т. зв. «трудового принципу», який виключав участь у виборах т. зв. експлуататорських класів. Згідно з рішенням Трудового конгресу уряд та комісії, створені конгресом, мали терміново розробити «Інструкцію про вибори в трудові ради». Напередодні відставки уряду В. Чехівського Директорія затвердила закон, проте уряд С. Остапенка, прагнучи відмежуватися від «соціалістичних експериментів» своїх попередників, відмовився виконати рішення Директорії й увести закон у дію, як було передбачено його останньою статтею, телеграфом. У квітні 1919 р. до питання трудових рад повернувся уряд Б. Мартоса, який розробив кошторис їх бюджетного фінансування, який, зрештою, так і не був реалізований.

306. Шишманов Іван Димитров (1862–1928) – болгарський громадсько-політичний діяч, літературознавець і фольклорист. Зять М. Драгоманова. Освіту здобув у Йєннському, Женевському і Лейпцизькому університетах. Доктор філософії. Завдяки М. Драгоманову мав тісні контакти з українськими культурними і громадськими діячами: І. Франком, М. Павликом, Лесею Українкою, В. Гнатюком, К. Студинським та ін. Один із засновників Софійського університету і його професор (з 1894), дійсний член Болгарської АН, член-кореспондент Сербської АН та Югославської Академії наук і мистецтв. Автор наукових праць з історії українсько-болгарських взаємин. У 1903–1907 рр. – міністр освіти Болгарії. У 1907 р. був обраний професором Харківського університету, у 1914 р. – дійсним членом НТШ. У травні 1918 р.–січні 1919 р. – голова болгарського посольства в Українській Державі та УНР.

307. Троцький (Бронштейн) Лев Давидович (1879–1940) – діяч російської соціал-

демократії. 3 вересня 1917 р. – голова Петроградської ради робітничих депутатів, відіграв керівну роль у підготовці та проведенні більшовицького перевороту в Петрограді у жовтні 1917 р. Один із творців Червоної армії, голова Реввійськради. Висланий з РСФРР у 1927 р. після перемоги Й. Сталіна у внутрішньопартійній боротьбі, був убитий з його наказу в Мексиці.

308. Люксембург Роза (1871–1919) – відома діячка німецької і міжнародної соціал-демократії. Убита під час революції в Німеччині.

309. Тищенко Юрій Пилипович (псевд. Сірий, 1880–1953) – український громадський діяч, книговидавець, публіцист. Брав участь у виданні «Записок НТШ», «Літературно-наукового вісника» та газети «Село» (1907–1918). Близький приятель В. Винниченка та видавець його творів в Україні та за кордоном. Був засновником видавництва «Український учитель» (1907–1918), яке випускало журнали «Світло» й «Українська школа» і в якому вперше в Україні було налагоджено видання підручників для національної школи. З 1920 р. жив у Чехо-Словаччині, де продовжував займатися книговидавничою справою.

310. В. Винниченко у своїй праці «Відродження нації» (Київ–Відень, 1920. – Ч.III. – С.322) згадує Українську Радянську Республіку, утворення якої «за згодою з В. Леніним», за його словами, давало б можливість утворити «один суцільний совітський фронт: Угорщина, Галичина, Україна й Росія». Одночасно він визначає головні умови, які він виставив для обговорення на переговорах між радянською Угорщиною і РСФРР: «визнання самостійности й незалежности Української Радянської Республіки; український національний совітський Уряд; дефензивно-офензивний військовий союз радянських республік; тісний економічний союз; наступ на Галичину».

311. Кривецький Михайло (?–1929) – український громадсько-політичний діяч, економіст за фахом. Один з провідних діячів УПСС. У 1917–1919 рр. – радник фінансових установ українських урядів. В лютому–квітні 1919 р. – міністр фінансів в кабінеті С. Остапенка. В еміграції мешкав у Австрії та Франції.

312. Клемансо Жорж (1841–1929) – французький політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Франції у 1906–1909 та 1917–1920 рр. Голова Верховної ради держав Антанти, був ініціатором висадки французького десанту на Чорноморському узбережжі України. Голова Паризької мирної конференції, один із авторів Версальського мирного договору, негативно ставився до вирішення європейських проблем на користь окремих народів колишньої Російської імперії, що боролись за свою незалежність. Заперечував необхідність створення незалежної української держави, наполягав на включенні українських етнічних земель до складу інших держав. У лютому 1920 р. пішов у відставку. Після поразки на президентських виборах у вересні 1920 р. відійшов від політичної діяльності.

313. Волошин Августин (1874–1945) – український політичний, культурний і релігійний діяч на Закарпатті. Освіту набув у богословській семінарії в Ужгороді, теологічному факультеті і вищій пед. школі у Будапешті. З 1900 р. – професор учительської семінарії в Ужгороді, а в 1917–1938 рр. – її директор. Видавав єдину українську газету в Угорщині «Наука» (1897–1918), згодом – «Свобода» (1920–1938). Заснував і очолював Народно-християнську партію (1923–1939), від якої обирався послом до чехо-словацького парламенту

(1925–1929). 26.10.1938 р. був призначений прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі, а з утворенням незалежної держави Підкарпатська Русь 15.03.1939 р. став її президентом. Під час окупації краю Угорщиною разом з урядом переїхав до Праги. У 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами. Помер у Бутирській тюрмі в Москві.

314. Габсбург Йосиф – ерцгерцог, представник династії Габсбургів, який очолював угорський уряд до скликання парламенту 1.01.1920 р.
315. Хорті Міклош (1868–1957) – угорський військовий і державний діяч. У 1909–1914 рр. – морський ад'ютант цісаря Франца-Йосифа I. Під час Першої світової війни брав участь у бойових діях, у травні 1917 р. – командував австро-угорським флотом, одержав ранг адмірала. З січня 1918 р. – головнокомандувач австро-угорського флоту. За часів радянської республіки в Угорщині за підтримки Франції утворив альтернативний уряд та організував національну армію. У листопаді 1919 р. війська М. Хорті здобули Будапешт. У січні 1920 р. – член угорського парламенту, який проголосив 1.01.1920 р. Угорщину монархією. М. Хорті призначено регентом з фактично необмеженою владою при королі Карлі. У 1920–1944 рр. – диктатор Угорщини. Встановлена ним диктатура була однією з перших фашистських диктатур у Європі. У 1944 р. виїхав до Берліна, 4.05.1945 р. у Тіролі здався американським військам. Союзницьке командування не розглядало його як військового злочинця, він одержав дозвіл оселитися у Західній Європі. На запрошення португальського диктатора А. Салазара оселився у Португалії, де й перебував останні роки свого життя.
316. Мацієвич Кость Андріанович (1874–1942) – український громадсько-політичний діяч, вчений-агроном. Народився на Київщині. Закінчив Новоолександрівський сільськогосподарський інститут. У 1917 р. – член УЦР та Малої ради, один з провідних діячів Української партії соціалістів-федералістів, генеральний секретар земельних справ УНР. У 1919 р. входив до складу дипломатичної місії, що вела переговори з представниками Антанти в Одесі. 13.02.–9.04.1919 р. – міністр закордонних справ УНР в кабінеті С. Остапенка. У 1919–1923 рр. – голова української дипломатичної місії в Румунії. З 1923 р. жив у еміграції у Чехо-Словаччині – діяльний член Української радикально-демократичної партії і президент Українського демократичного союзу в Празі. Помер у Подєбрадах.
317. Кларк Джон-Бейтс (1847–1938) – американський економіст, член американської делегації на Паризькій мирній конференції.
318. З лютого 1919 р. в Одесі між делегаціями Директорії (С. Остапенко, О. Греков, І. Мазепа, С. Бачинський) і Антанти, яку репрезентувало військове командування французької армії, проводились переговори. 6.03.1919 р. на ст. Бирзула відбулась чергова зустріч між українською делегацією та начальником штабу французьких військ полковником Фрайденбергом. Сторони не досягли порозуміння. Після виходу з Директорії В. Винниченка Антанта наполягала на виході також С. Петлюри та О. Андрієвського, але зі свого боку не гарантувала жодної конкретної допомоги. 14.03.1919 р. Державна нарада у Проскурові обговорила питання про необхідність припинити переговори з Антантою, але не дійшла єдиної думки. С. Остапенко, К. Мацієвич та О. Шаповал після наради знову виїхали до Одеси.

319. 80-тисячна польська армія під командою генерала Ю. Галлера була сформована у Франції в 1918–1919 рр. на кошти Антанти. Складалася з поляків, що проживали у країнах Антанти і США, та військовополонених. Була передислокована до Польщі з метою боротьби проти більшовиків, проте 15.05.1919 р. польський уряд направив армію Ю. Галлера на українсько-польський фронт у Галичині й Волині. Завдала поразки УГА в червні–липні 1919 р. й окупувала всю територію ЗУНР.
320. Денікін Антон Іванович (1872–1947) – російський військовий і політичний діяч, один із головних лідерів білого руху, генерал-лейтенант. Командувач Західного і Південно-Західного фронтів російської армії (1917), учасник заколоту Л. Корнілова. Стояв біля витоків білого руху, з жовтня 1918 р. – командувач Добровольчої армії, з січня 1919 р. – головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії. 2.09.1919 р. Директорія та уряд УНР видали відозву до українського народу, в якій засудили політику А. Денікіна в Україні, закликали до боротьби проти білогвардійців. 4.09.1919 р. уряд УНР звернувся до держав Антанти з нотою, в якій висловив протест проти захоплення денікінцями Києва. У документі вказувалося, що українське командування вживає заходів до стратегічного порозуміння з А. Денікіним та з усіма силами, які активно борються проти більшовиків.
321. Шульгін Василь Віталійович (1878–1976) – російський політичний діяч, письменник. Депутат II і IV Державних дум. Один із лідерів правих сил – монархічної групи російських націоналістів-прогресистів. У 1917 р. приймав акт зречення Миколи II та його брата – Михайла. У 1911–1918 рр. – редактор газети «Киевлянин». Активний противник українського національного руху. В жовтні 1917 р. переїхав до Києва, де навесні 1918 р. створив «Русский национальный союз», який ставив собі за мету боротьбу проти «української самостійності», а до гетьмана і до українського уряду займав відверто ворожу позицію. Діяч білого і білоеміграційного руху. У 1945 р. схоплений радянською військовою контрозвідкою і вивезений до СРСР, де перебував в ув'язненні до 1956 р.
322. «Киевлянин» – російськомовна газета, яка видавалася у Києві з 1869 р. У січні 1918 р. заборонена більшовицьким урядом. За часів денікінської окупації у вересні–грудні 1919 р. була поновлена. З 1911 р. видавцем і редактором часопису був В. Шульгін, син засновника. Газета мала яскраво виражене великодержавне шовіністичне спрямування.
323. Йдеться про керівні структури Паризької мирної конференції, зокрема, про »Раду чотирьох», яка складалася з президента США, прем'єр-міністрів Великобританії, Франції та Італії, та про «Раду десяти», яка складалася з голів урядів та міністрів закордонних справ США, Великобританії, Франції, Італії, Японії. За їхніми рішенням приймалася переважна більшість резолюцій.
324. Паризька мирна конференція (1919–1920) була скликана державами-переможницями у Першій світовій війні для вироблення мирних договорів з переможеними країнами. У ній взяли участь 27 країн. Україна направила до Парижа спільну делегацію від УНР та ЗУНР, яку очолював Г. Сидоренко (з 22.08.1919 – М. Тишкевич). До її складу входили: В. Панейко (заступник голови), А. Галіп, П. Дідушок, Д. Ісаєвич, В. Колосовський, О. Кульчицький, М. Кушнір, М. Левитський, А. Марґолін, Б. Матюшенко, А. Петрушевич, О. Севрюк, Ф. Савченко, С. Тимошенко, С. Томашівський, С. Шелухін, О. Шульгін. Українська делегація мала на меті домагатись визнання незалежності УНР, виводу з її території іноземних військ.

На запрошення головних учасників брала участь у засіданнях, де розглядалось українське питання. З грудня 1919 р. делегація ЗУНР вела переговори самостійно. Вона намагалась протестувати проти польського окупаційного режиму, порушувала питання про незалежність ЗУНР.

325. Піснячевський Віктор Володимирович (1883–1933) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, лікар за фахом. Брав участь в організації української фракції у І Державній думі, редагував її друкований орган «Рідна справа – Думські вісті» (1907). Був кореспондентом газети «Рада» в Петербурзі. У 1917 р. видавав в Одесі власну щоденну газету «Одеський листок» і український щоденник російською мовою «Украина молодая». З 1918 р. – на еміграції у Відні. У 1919–1921 рр. – видавець і редактор тижневика «Воля», який підтримував республіканський уряд, згодом – закордонний центр УНР. Разом з тим досить критично оцінював його дії. Виступав проти радянофільської політики колишніх лідерів УНР. З 1923 р. – лікар у Братиславі.
«Воля» – суспільно-політичний і культурологічний позапартійний тижневик. Видавався у Відні з червня 1919 р. до листопада 1921 р. під редакцією В. Піснячевського за участі А. Хомика, В. Мурського, І. Кедрина та ін. У 1921 р. на основі редакції часопису було створено видавництво «Наша воля» В. Піснячевського, яке видавало твори красного письменства, що друкувалися у часописі «Воля».

326. Самуелі Тібор (1890–1919) – угорський політичний діяч, революціонер-інтернаціоналіст, журналіст. З 1908 р. – член Соціал-демократичної партії Угорщини, з 1918 р. – РКП(б). У 1915 р. як військовополонений потрапив у Росію. У 1918 р. – член комітету і комісар по військово-організаційним справам Угорської групи РКП(б), з травня 1918 р. – один із провідних діячів Центральної федерації іноземних груп РКП(б), з червня 1918 р. – політкомісар 1-го Московського комуністичного інтернаціонального загону, брав участь у придушенні лівоесерівського повстання у Москві та інших військових операціях проти добровольчих загонів. У січні 1919 р. повернувся в Угорщину, де став засновником Компартії Угорщини, одним із організаторів радянського перевороту в країні, у березні–липні 1919 р. – нарком оборони й освіти Угорської Радянської Республіки. В травні 1919 р. вів переговори з урядом РСФРР про спільну боротьбу військових частин радянської Росії і радянської Угорщини. Вбитий при спробі перетину австрійського кордону.

327. У серпні 1919 р. до Києва одночасно підійшли з заходу українські частини, зі сходу – Добровольча армія. Два корпуси УГА та Запорізький корпус Армії УНР під загальною командою генерала А. Кравса 30 серпня увійшли до Києва з боку Святошина. Запорожці, які мали наказ зайняти місто, не виконали його. Не підійшла й повстанська армія отамана Г. Зеленого, яка мала контролювати лівий берег Дніпра. Тому рано-вранці 31 серпня, коли над будинком Міської думи вже майорів жовто-блакитний прапор, з-за Дніпра з боку Дарниці до міста без бою увійшли частини білогвардійської 7-ї армії генерала М. Бредова. Галичани не бажали вступати у конфлікт із денікінцями, оскільки вважали, що воювали проти спільного ворога – червоних. На пропозицію А. Кравса про спільні дії М. Бредов відповів відмовою. У місті відбулись збройні сутички між обома сторонами, українські війська залишили Київ.

328. У 1919 р. Україна намагалась бути активним учасником політичного об'єднання держав Чорноморського і Балтійського басейнів. За посередництва низки

центральноєвропейських держав дипломатія УНР прагнула утворити Балтійсько-Чорноморський союз країн, який би міг протидіяти як більшовицькій загрозі, так і відновленню «єдиної і неділимої» Росії. 18.02.1919 р. на українсько-литовсько-білоруській нараді, скликаній в українському посольстві у Берліні з ініціативи голови представництва М. Порша обговорювалася ця ініціатива. Україну репрезентував також радник посольства й одночасно уповноважений ЗУНР в Німеччині Р. Смаль-Стоцький. Литва була представлена 5 особами, серед них – міністр фінансів Ічас і посол Литви в Англії Чепінський, а також посол Литви у Німеччині Шауліс. Від Білоруської Народної Республіки був її представник при посольстві Литви у Берліні аташе Ластовський. Було виявлено спільність багатьох проблем, що стояли перед молодими державами УНР, Білорусією та Литвою, і вони були чітко зафіксовані нарадою. Йшлося про: 1) небезпеку з боку Польщі; 2) небезпеку з боку більшовиків; 3) небезпеку з боку Добровольчої армії А. Денікіна; 4) боротьбу за міжнародне визнання та ін. Одночасно М. Порш і посол Литви в Берліні Шауліс обговорили можливість спільних кроків в дипломатичному та військовому напрямках, а також можливе співробітництво на Мировій конференції в Парижі. Нарадою зацікавилися в Державному Секретаріаті ЗУНР–ЗОУНР, який був поінформований радником посольства Р. Смаль-Стоцьким про її проведення і програму. Узгоджена програма майбутнього союзу була подана на розгляд українських дипломатичних представництв з розпорядженням представити її урядам країн акредитації.

329. «Вперед» – щоденник Української соціал-демократичної партії. Видавався у Львові у 1918–1922 рр. За своїм характером фактично був загальнонаціональним часописом. Редактори: Л. Ганкевич, П. Буняк, А. Чернецький та ін. У 1923–1924 рр. видавався як партійний часопис за редакцією М. Парфеновича, С. Волинця, С. Рудика.

330. «На переломі» – громадсько-політичний і культурний журнал, який видавався О. Олесем у Відні у 1920 р.

331. «L'Ukraine» – український тижневик, який видавався Українським пресовим бюро у Лозанні під керівництвом В. Степанківського. З перервами виходив протягом 1908–1940 рр. Розповсюджувався серед дипломатичних, політичних і фінансових кіл європейських країн.

332. Лозинський Михайло (1880–1937) – український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист, за фахом – правник. У 1914–1917 рр. співпрацював із Союзом визволення України. Належав до Української національно-демократичної партії. У 1918–1919 рр. – член Української Національної ради ЗУНР–ЗОУНР. З 13.02.1919 р. – державний секретар закордонних справ. У березні 1919 р. очолював делегацію ЗОУНР на українсько-польських переговорах про перемир'я. З квітня 1919 р. – член української делегації на Паризькій мирній конференції. В еміграції – професор Українського вільного університету у Празі. У 1927 р. переїхав до УРСР, завідував кафедрою права в Інституті народного господарства у Харкові. У 1930 р. заарештований і засланий на Урал, де й був розстріляний.

333. Панейко Василь (1883–1956) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, журналіст. Належав до Української національно-демократичної партії, редактор журналу «Молода Україна» (1905). Протягом 1912–1918 рр. редагував

український щоденник «Діло» (Львів). Перший державний секретар закордонних справ ЗУНР, заст. голови делегації УНР, згодом – голова делегації ЗУНР на Мировій конференції у Парижі (1919). У Львові видавав газету «Діло» (1925) і двотижневик »Політика» (1925–1926), згодом – кореспондент часопису «Діло» у Парижі. Автор трактату «З'єднані держави Східної Європи» (1922).

334. Сидоренко Григорій Микитович (1874–1924) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, за фахом – інженер шляхів сполучення. Народився у Херсонській губернії. Один із лідерів Української партії соціалістів-самостійників (УПСС), член УЦР. У січні–квітні 1918 р. – міністр пошт і телеграфу УНР. За часів Української Держави – член президії Всеукраїнського союзу земель. У листопаді–грудні 1918 р. як делегат від Українського національного союзу брав участь у переговорах з представниками Антанти в Яссах. У січні–серпні 1919 р. очолював делегацію УНР на Паризькій мирній конференції. У 1919–1922 рр. – посол УНР у Відні. В еміграції жив у Чехо-Словаччині, з 1923 р. працював директором бібліотеки Української господарської академії у Подєбрадах. Помер у Празі.

335. Темницький Володимир (1879–1938) – галицький український громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист, за фахом – правник. Народився у Галичині в сім'ї священика. Навчався в університетах Львова, Кракова та Відня. Активний діяч Української соціал-демократичної партії, у 1914–1921 рр. – голова управи УСДП. За доби Першої світової війни – член Бойової Управи УСС, Головної Української ради у Відні та активний діяч Союзу визволення України. У січні–лютому 1919 р. – заступник міністра закордонних справ УНР в уряді В. Чехівського, у квітні–серпні 1919 р. – міністр закордонних справ в уряді Б. Мартоса. Після повернення в Галичину в 1922 р. відновив політичну діяльність. Разом з Л. Ганкевичем намагався відродити УСДП у 1930-х рр. Автор численних статей на суспільно-політичну тематику у галицькій пресі, праці «Українські Січові Стрільці». Помер у Львові.

336. Бурачинський Осип (1877–1948) – український галицький громадсько-політичний і державний діяч, член Української національно-демократичної партії. Входив до УНРади від Буковини. У січні–червні 1919 р. – державний секретар судових справ у складі Державного Секретаріату ЗУНР–ЗО УНР.

337. Йдеться про ухвалення 3.01.1919 р. на першій сесії Української Національної ради ЗУНР рішення про об'єднання з УНР в одну соборну державу.

338. 15.11.1919 р. на Державній нараді у Кам'янці-Подільському за участю членів Директорії та уряду УНР ухвалено постанову про відрядження за кордон у державних справах членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця. На них покладалося формування закордонної політики, координація діяльності дипломатичних установ для подальших пошуків за кордоном воєнних партнерів та джерел забезпечення військових і фінансових потреб Армії УНР.

339. У травні 1920 р. у Відні відбулася неофіційна конференція голів українських дипломатичних представництв, на якій вони обговорили лише факт підписання Варшавської угоди. 18–20.08.1920 р. у Відні відбулась офіційна третя нарада послів і голів дипломатичних місій УНР, скликана міністром закордонних справ А. Ніковським. Найголовнішим питанням порядку денного стало обговорення українсько-польського договору, який викликав гостру дискусію серед присутніх.

Однак в цілому нарада зупинилась на формулі, що «польсько-український договір є факт позитивний, а польсько-український союз є річ можлива й далі, але не єдина в державнім становищі». Крім цього, нарада розглянула питання: а) самостійність України і політична акція у зв'язку з нею; б) орієнтація; в) верховна влада; г) фінанси; д) скорочення місій. Після наради М. Галаган, посилаючись на свою незгоду із зовнішньою політикою проводу УНР, заявив про демісію з посади голови українського дипломатичного представництва в Угорщині.

340. Суховецький Володимир – український громадсько-політичний діяч, за фахом правник. У 1919 р. – аташе української місії у Швеції, згодом – аташе, секретар, а після відставки М. Галагана – в. о. голови місії УНР в Угорщині.

341. Варшавська угода складалася з двох міждержавних конвенцій і підписувалася у два етапи. 21.04.1920 р. головою української делегації міністром закордонних справ УНР А. Лівицьким та головою польської делегації віце-міністром закордонних справ Польщі Я. Домбським було підписано політичну і торговельно-економічну конвенцію, яка регулювала політичні та економічні стосунки між двома країнами, включаючи політичне визнання УНР незалежною державою, визначення українсько-польського кордону та ін. 24.04.1920 р. генералом Армії УНР В. Сінклером та представником польського військового відомства Славеком було підписано конвенцію, яка передбачала початок польсько-українських воєнних дій проти більшовицьких військ на території України.

342. Пілсудський Юзеф (1867–1935) – польський політичний і державний діяч. Один із засновників ППС, керував її бойовими терористичними групами (1905–1907). У 1914–1918 рр. командував 1-ю бригадою польського легіону у складі австро-угорської армії. В листопаді 1918–1920 рр. перебував на посаді тимчасового керівника польської держави, з квітня 1920 р. – перший маршал Польщі. Уклав Варшавський договір з УНР. Вів радянсько-польську війну, підписав Ризький мир у 1921 р. Завжди лишався впливовим політиком, у 1926–1928 рр. і 1930 р. був прем'єр-міністром Польщі.

343. Переговори з польським урядом Директорія проводила в декілька етапів. Дипломатичний корпус УНР за кордоном не був поінформований не лише про перебіг переговорного процесу, а й про сам факт їх проведення. Фактичний початок переговорів був покладений Б. Курдиновським – українським військовим, полковником Армії УНР. Як урядовець для особливих доручень він був відряджений міністром закордонних справ К. Мацієвичем до Варшави з метою інформації про ситуацію в Україні. Але 24.05.1919 р., не маючи відповідних повноважень, Б. Курдиновський підписав з прем'єром Польщі І. Падеревським військово-політичну угоду, яка окреслювала умови майбутнього польсько-українського союзу. В обмін на зречення прав на Східну Галичину та Західну Волинь на користь Польщі УНР мала отримати політичне визнання (при умові схвалення Польщею уряду УНР) та військову допомогу. Угода не була реалізована, проте вона завдала значної шкоди відносинам УНР та ЗУНР. 1.09.1919 р. військова делегація УНР на чолі з полковником П. Ліпком підписала договір про перемир'я з Польщею терміном на 1 місяць. Цей термін передбачалося подовжувати на бажання сторін. Польські війська припинили бойові дії, встановивши між річками Жванчик та Збруч нейтральну зону. Договір був суто військовий, політичних умов не містив, але відкривав можливість для співпраці обох сторін. До Варшави виїхала українська делегація на чолі

з міністром закордонних справ УНР А. Лівицьким, яка розпочала українсько-польські переговори. З жовтня 1919 р. вона вела у Варшаві таємні переговори з польським керівництвом. 2.12.1919 р. була підписана попередня українсько-польська угода, за якою українська сторона визнавала кордон між Україною і Польщею по р. Збруч та далі через Північно-Західну Волинь, а також робила ряд поступок для поляків в Україні. Зміст угоди суперечив директиві уряду, за якою делегація мала погодитись на визнання державного кордону по лінії Бартелемі, через територію Галичини та по р. Західний Буг. Відповідно до «Політичної конвенції між Польщею і Україною», підписаної 21.04.1920 р. у Варшаві представниками Української Народної Республіки та Речі Посполитої Польської, українська сторона офіційно визнавала анексію Польщею Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини. Польська сторона зі свого боку визнавала уряд Директорії УНР на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою за верховну владу в Україні і уклала з цим урядом окрему військову конвенцію про надання військової допомоги УНР у боротьбі з Червоною армією.

344. К. Мацієвич, який мав надзвичайно сильні позиції у дипломатичному корпусі УНР за кордоном як один з найближчих соратників С. Петлюри, вважав, що польсько-український договір є фактом, з яким треба рахуватися і що головним його наслідком є визнання Польщею незалежності України. Він наголошував, що уряд УНР мусить використовувати українсько-польську угоду при формуванні нової комбінації політичних сил у Європі і скористатися альянсом Англії, Німеччини, Італії. О. Шульгін критикував Варшавський договір за відсутність державницької позиції і невизначеність прав українського народу на зайнятих поляками територіях, одночасно він висловився за необхідність посилення діяльності дипломатичної служби України і необхідність працювати одночасно у кількох напрямках.

345. Михайлів Леонід Дмитрович (1884–?) – український політичний і державний діяч, член УСДРП. Міністр праці в уряді В. Голубовича (1918), виконував обов'язки міністра праці УНР доби Директорії в уряді В. Чехівського (26.12.1918–11.02.1919). Радник української дипломатичної місії в Польщі (1919–1920) і голова місії (1921–1922). У 1939 р. репресований органами радянської влади, подальша доля невідома.

346. Сальський Володимир Петрович (1885–1940) – український військовий діяч, полковник російської армії. Генерал-хорунжий Армії УНР. Родом з Острога. Учасник Першої світової війни; в 1917 р. брав участь в українізації частин російської армії в Прибалтиці. З 1918 р. в українському війську – спочатку на службі в гетьмана П. Скоропадського, згодом – в Армії УНР: начальник штабу 1-ї Сердюцької дивізії і військового коменданта Києва, командир Запорізького групи військ Дієвої армії. З листопада 1919 р. – міністр військових справ в уряді І. Мазепи, згодом – в уряді В. Прокоповича. Від 1924 р. – у Варшаві. До 1940 р. залишався міністром уряду УНР в екзилі. Помер у Варшаві. Був одним з найбільш послідовних прихильників С. Петлюри, а після його смерті – головним військовим радником А. Лівицького.

347. Ейхельман Отто Оттович (1854–1943) – український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-правознавець, фахівець з питань державного і міжнародного права, професор Київського університету. У 1918 р. працював

в міністерствах торгівлі і промисловості та закордонних справ, брав участь у підготовці торгово-економічних угод з Німеччиною та Австро-Угорщиною, входив до складу делегації Української Держави на переговорах з РСФРР. За Директорії – член конституційної комісії, автор проекту Конституції УНР. У 1920 р. – тов. міністра закордонних справ в уряді В. Прокоповича. В еміграції – професор і декан Українського вільного університету та інших українських вузів у Чехо-Словаччині.

348. Прокопович Вячеслав Костянтинович (1881–1942) – український громадсько-політичний і державний діяч, педагог, публіцист та історик. Походив зі старовинного козацького роду Чигиринського пов. на Київщині. Викладач історії у київських гімназіях, редактор педагогічного журналу «Світло», один із співробітників газети «Рада». Член УРДП (з червня 1917 р. – УПСФ, входив до ЦК партії) і один з провідних діячів ТУП. Належав до числа засновників Центральної ради. У січні–квітні 1918 р. – міністр народної освіти УНР. Після гетьманського перевороту повернувся до педагогічної діяльності. У травні–жовтні 1918 р. входив до складу політичної комісії Української мирної делегації на переговорах з РСФРР. У 1920 р. – міністр освіти та голова Ради Міністрів УНР. В еміграції один з близьких соратників С. Петлюри, займав ключові посади в уряді УНР в екзилі.

349. Ніковський Андрій Васильович (псевд. А. Яринович, А. Ганаскович, А. Василько, 1885–1942) – український громадсько-політичний і державний діяч, літературознавець, журналіст. Редактор газет «Рада» (1910–1914) та «Нова Рада» (1917–1919), журналів «Літературно-науковий вісник» (1914–1915) та «Основа» (1915). Член Товариства українських поступовців (ТУП) та Української радикально-демократичної партії (УРДП, з 1917 р. – Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ)). Член Української Центральної ради (тов. голови) та Малої ради. 21.06.–18.09.1918 р. очолював опозиційний до гетьманської влади Український національно-державний союз, надалі – член його президії. Наприкінці 1919 р.–на початку 1920 р. – співробітник Української Академії наук (УАН). З 26.05.1920 р. – міністр закордонних справ УНР в уряді В. Прокоповича. Очолював комісію з розроблення конституції УНР (1920–1923). У 1924 р. повернувся до радянської України, керував правописно-термінологічною комісією Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). У 1930 р. засуджений за «Справою СВУ» до 10 років ув'язнення, які відбув на Соловках. Після звільнення помер у блокадному Ленінграді.

350. Мазепа Ісаак Прохорович (1884–1952) – український політичний і державний діяч, вчений-агроном. Родом з Чернігівщини. Один з лідерів УСДРП. У 1917 р. – земський діяч на Катеринославщині. В 1919 р. – член Трудового Конгресу, секретар ЦК УСДРП. У 1919–1920 рр. обіймав посади міністра внутрішніх справ та міністра земельних справ УНР, був головою Ради Народних Міністрів; як представник уряду УНР брав участь в 1-му Зимовому поході Армії УНР (грудень 1919 р.–квітень 1920 р.). На еміграції перебував у Чехо-Словаччині, викладав у вищих українських навчальних закладах у ЧСР, був одним з керівних діячів Закордонної делегації УСДРП, членом виконкому Робітничого і Соціалістичного Інтернаціоналів. Після Другої світової війни оселився в Німеччині. У 1950 р. заснував Українську соціалістичну партію.

351. Шадлун Микола (1883–?) – український громадсько-політичний діяч, вчений-геолог. Родом з Північної Таврії. До 1917 р. – професор Гірничого інституту у Петербурзі. У 1919 р. – міністр народного господарства УНР. У 1922–1923 рр. – професор українських вищих шкіл у Чехо-Словаччині. Повернувся на батьківщину. Наприкінці 1920-х рр. – професор Уральського політехнічного університету (Свердловськ).
352. Дяконенко Володимир (1890–?) – український громадсько-політичний діяч, вчений-математик. У 1920–1921 рр. очолював загальний департамент Міністерства закордонних справ УНР. З 1921 р. в еміграції у Чехо-Словаччині – викладач українських вищих навчальних закладів у Празі.
353. 21.05.1920 р. постановою уряду УНР А. Макаренко та Ф. Швець були відкликані з-за кордону. Проте вони виступили із заявою, що не підтримують підписання С. Петлюрою Варшавської угоди і вважають її нечинною, оскільки вони як члени Директорії не були поінформовані про підготовку цього документа, його зміст та умови, на яких українська сторона підписувала угоду. Одразу після цієї заяви уряд УНР і Головний отаман С. Петлюра оголосили про вибуття А. Макаренка та Ф. Швеця зі складу Директорії, оскільки вони тривалий час перебували поза межами України і не брали участі у засіданнях проводу УНР. Таким чином, фактично завершилася діяльність Директорії в УНР як колегіального органу влади, яка повністю перейшла до Головного отамана С. Петлюри. А. Макаренко і Ф. Швець урядом УНР оголошувалися приватними особами, а всі їхні подальші розпорядження – такими, що не мали чинності.
354. Доценко Олександр (1897–1941) – український військовий діяч, підполковник Армії УНР. Народився на Полтавщині. Освіту отримав у Віленському військовому училищі. У 1919–1920 рр. служив осавулом (старшим ад'ютантом) Головного отамана військ УНР С. Петлюри. В 1923–1924 рр. видав у двох томах збірник документів «Літопис української революції», а в 1932 р. працю «Зимовий похід». На початку 1930-х рр. жив у Каліші. Помер у Кракові.
355. 18–20.08.1920 р. у Відні відбулась 3-тя нарада дипломатичного корпусу УНР за кордоном (послів та голів дипломатичних місій), скликана міністром закордонних справ А. Ніковським. Головним питанням порядку денного стало обговорення українсько-польського договору і союзу з Польщею. Було також розглянуто поточні питання діяльності українських дипломатичних місій за кордоном.
356. Василько Микола (1868–1924) – український громадсько-політичний діяч, дипломат. Активний учасник суспільно-політичного життя Буковини, член УНДП, посол до Буковинського сейму й Австрійського парламенту (1898–1918 рр.). Один з організаторів Вільнодумного союзу у Буковинському сеймі (1903), за допомогою якого українцям вдалося чимало досягти в адміністративній і культурній галузях. Організатор Гуцульсько-буковинського куреня (1915–1916) – добровольчої формації австро-угорської армії. У віденському парламенті займав посаду заст. голови Українського клубу. Співзасновник Загальної Української ради у Відні (1915) та Української Національної ради у Львові (1918). Прихильник т. зв. австро-угорської концепції: відновлення Галицько-Волинської держави та її автономного статусу у складі Австро-Угорщини. Сприяв виробленню вигідних для України умов Берестейського миру (1918). У 1918–1920 рр. – дипломатичний представник ЗУНР в Австрії, у 1920–1924 рр. – посол УНР у Швейцарії та Німеччині.

357. Яковлів Андрій Іванович (1872–1955) – український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-правознавець, історик українського права. Належав до УПСФ. У 1917–1918 рр. – член Української Центральної ради, директор її канцелярії. 15.04.1918 р. затверджений Радою Народних Міністрів УНР головою дипломатичної місії УНР в Австро-Угорщині. За часів Української Держави – директор департаменту Міністерства закордонних справ. У 1919–1922 рр. – голова української дипломатичної місії у Голландії та Бельгії. У 1920–1930-х рр. викладав у вищих українських школах у ЧСР і Польщі. Автор наукових праць з історії українського права, зокрема, присвячених українсько-московським договорам часів Б. Хмельницького, І. Виговського та ін.

358. Левицький Модест (псевд. М. Пилипович, Виборний-Макогоненко, 1866–1932) – український громадський діяч і письменник. Родом з Поділля. Освіту набув на історико-філологічному і медичному факультетах Київського університету. Працював лікарем у Ковелі, Києві та ін. містах. Член київської «Старої Громади», належав до ліберального крила українського руху, входив до Всеукраїнської загальної організації, УРДП, ТУП. Співробітничав у «Громадській думці» та «Раді». У 1918–1919 рр. – головний санітарний лікар залізниць України. У 1919 р. – радник, а згодом – голова української дипломатичної місії в Греції. На початку 1920-х рр. виїхав в ЧСР, викладач і лікар Української господарської академії в Подєбрадах, звідки у 1927 р. виїхав до Луцька. Працював лікарем.

359. Славинський Максим Антонович (1868–1945) – український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист, поет і перекладач. За фахом – правник. Активний діяч української громади в Петербурзі, у 1905 р. – депутат I Державної думи. Член ТУП. Редагував газети «Свобода і право», «Свободная мысль», «Украинский вестник». Видав енциклопедичний двотомник «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914–1916). Автор значної кількості перекладів західноєвропейських авторів, у т. ч. Г. Гейне (дві книжки перекладені спільно з Лесею Українкою), а також творів Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника російською та ін. мовами. У 1917 р. – член Української Національної ради в Петрограді, представник Центральної ради при Тимчасовому уряді. З травня 1918 р. – член ради Міністерства закордонних справ. Тимчасовий представник Української Держави на Дону. 24.10–11.11.1918 р. – міністр праці Української Держави. Голова дипломатичної місії УНР у Празі (1919). В еміграції жив у Чехо-Словаччині. Заарештований радянськими спецслужбами, помер у в'язниці.

360. Смаль-Стоцький Роман Степанович (1893–1969) – український громадсько-політичний діяч, вчений. З 1919 р. був дипломатичним представником ЗУНР, пізніше радником посольства і послом УНР у Берліні (1920–1921). На еміграції перебував у Польщі, після Другої світової війни – у США. Відомий український мовознавець, довголітній голова НТШ.

361. Кобилянський Люцій Ремигович (1855–1941) – український громадський і культурний діяч, за фахом – лікар. Родом з Київщини, член київської «Старої Громади», ТУП. Напередодні Першої світової війни – губернський інспектор медицинських установ на Кавказі, активний діяч українського національного і культурного життя на Кавказі, засновник і голова української громади і «Просвіти» в Баку. У 1914–1917 рр. – лікар 8-ї Сибірської стрілецької дивізії Західного фронту.

У 1917 р. – член Всеукраїнської ради військових депутатів і УЦР, належав до УПСР. У 1918–1919 рр. – радник українського посольства у Туреччині, з 1921 р. в еміграції у Чехо-Словаччині.

362. 9.02.1919 р. ЦК УСДРП прийняв рішення відкликати з уряду і Директорії своїх представників «з огляду на нові міжнародні моменти в українській державній справі». На це рішення вплинув переговорний процес між представниками командування військ Антанти (полк. Фрайденберг) і уряду УНР (С. Остапенко, О. Греків, І. Мазепа, Ф. Штейнгель), який розпочався 6.02.1919 р. у Бирзулі. Представники українського уряду домагалися визнання Антантою суверенітету УНР, допомоги у боротьбі з більшовиками, повноправної участі УНР у Паризькій мирній конференції та т. ін. Голова делегації Антанти наполягав на виведенні зі складу Директорії В. Винниченка і С. Петлюри, зміні соціалістичного уряду В. Чехівського на більш поміркований, утворенні української військової зони для боротьби з більшовиками під контролем Антанти і т. д.

363. Йдеться про В. Липинського. – Див. прим. 36.

364. У складних умовах військового протистояння в Україні, відсутності нормальних умов для дій уряду і оперативного зв'язку з ним посли і голови місій проводили неперіодичні наради, які мали сприяти розробці зовнішньополітичного курсу України, координації спільних дій. 18–22.05.1919 р. у Відні відбулася перша нарада голів українських репрезентацій за кордоном під головуванням міністра закордонних справ УНР В. Темницького. У нараді брали участь посли і голови місій УНР та ЗУНР: В. Липинський (Австрія), М. Василько (Швейцарія), М. Порш (Німеччина), Д. Левицький (Данія), В. Сингалевич (Австрія) та радники С. Томашівський, Здирковський та А. Жук. Обговорювались головні засади української зовнішньої політики з урахуванням розвитку тогочасної міжнародної ситуації і насамперед результатів переговорного процесу на Паризькій конференції. Наголошувалось на необхідності позбавитись будь-якої залежності, в т. ч. й господарської, зокрема, від Польщі. Окремі положення стосувались взаємовідносин з рядом країн, які мали територіальні претензії до України (Румунією, Польщею, Росією). Особливо наголошувалось на стосунках з Німеччиною, яка визначалась як «природний союзник» УНР. Наголос робився на можливості укладення німецько-українського союзу проти Польщі. Такі ж перспективи передбачала українська дипломатія і у взаєминах з іншими центральноєвропейськими країнами – Угорщиною і Чехо-Словаччиною.

365. Карпинський Олександр Михайлович (1867–1929) – український громадсько-політичний діяч, правник за фахом. Родом з Підляшшя. До 1917 р. – член окружного суду в Чернігові. Належав до ТУП і УПСФ. З 22.11.1917 р. – тов. генерального секретаря внутрішніх справ. 17.07.1918 р. – член ради Міністерства закордонних справ Української Держави. Після закінчення національно-визвольних змагань – адвокат у м. Рівному, у 1922–1928 рр. – член польського сенату від українців Волині і голова Українського парламентського клубу.

366. Бачинський Євген Васильович (1878–1978) – український громадсько-політичний і церковний діяч, дипломат і журналіст. Народився на Катеринославщині у шляхетській родині, по батькові належав до роду гетьмана І. Виговського. Одержав військову освіту. Був членом таємної організації «Всероссийский союз офицеров», яка планувала силою змусити Миколу II проголосити конституцію

і встановити федеративний устрій у Росії. За участь у політичній діяльності переслідувався царською владою. У 1908 р. емігрував до Франції, де став фундатором Українського клубу в Парижі. У 1914–1918 рр. – член Союзу визволення України, його представник у Швейцарії. Видавець українських часописів, засновник книгарень; заст. директора Українського пресового бюро у Лозанні. У січні 1919 р. очолив консульство УНР у Лозанні. З 1922 р. – офіційний уповноважений УАПЦ (Київської) у Західній Європі. У 1955 р. був висвячений на єпископа УАПЦ-Соборноправної. Видавець і редактор, а також кореспондент українських часописів за кордоном.

367. Братіяну Іоан (1864–1927) – румунський політичний і державний діяч. У 1910–1911, 1914–1918 і 1922–1927 рр. – президент Ради Міністрів Румунії.

368. У вересні 1919 р. штати українських посольств І рангу в Австрії, Берліні, Туреччині та Болгарії за браком коштів були скорочені вдвоє, з 14 працівників до 7. Це були ключові дипломатичні репрезентації УНР в країнах колишнього Почвірного союзу, які після підписання Берестейської угоди 27.01.1918 р. офіційно визнали Україну незалежною державою. Статус цих представництв УНР за кордоном дозволяв вирішувати значно більше коло питань, ніж статус 2-го розряду, який мали надзвичайні дипломатичні місії в країнах, що визнали УНР тільки de facto. Поряд із занепокоєнням скорочення коштів на фінансування посольств у Берліні та Відні М. Галаган, як і інші керівники дипломатичних репрезентацій, висловлював занепокоєння відставкою В. Липинського з посади голови посольства у Відні ще 9.06.1919 р. Посада керівника репрезентації, яка протягом 1919–1920 рр. була фактичним координуючим центром усієї української дипломатії, тривалий час залишалася не зайнятою. Лише у листопаді 1919 р. на нове місце призначення прибув Г. Сидоренко, який перед тим очолював українську делегацію в Парижі.

369. Йдеться про брошуру О. Шульгіна про Україну, її історію та природні багатства, яка розповсюджувалася серед делегатів Паризької мирної конференції.

370. Вахнянин Остап (1890–1924) – український галицький громадсько-політичний і культурний діяч. У 1919–1920 рр. – кур'єр українських дипломатичних представництв за кордоном. Автор праць про організацію Пласт.

371. Очевидно, М. Галаган мав на увазі спільну заяву від 1.12.1919 р. радників від ЗОУНР у складі української делегації на переговорах з польським урядом. Заява була адресована голові української дипломатичної місії і міністру закордонних справ УНР А. Лівицькому. У ній висловлювалася незгода щодо встановлення кордону між Україною і Польщею по річці Збруч. Одночасно наголошувалося, що об'єднана делегація УНР не має права без урахування представників ЗОУНР приймати рішення щодо території Східної Галичини.

372. Йдеться про М. Славинського. – Див. прим. 358.

373. Гірса Вацлав (1875–?) – визначний чехо-словацький політичний і державний діяч, за фахом – лікар. Народився в Україні. Тривалий час працював лікарем у Києві. З 1919 р. – тов. міністра закордонних справ Чехо-Словаччини. Сприяв організації української еміграції в ЧСР, при його безпосередній допомозі у Празі та Подєбрадах були створенні українські вищі школи та культурно-освітні заклади.

374. Чижевський Павло Іванович (1860–1925) – український громадсько-політичний і земський діяч, дипломат. У 1918 р. – голова торговельної делегації Ук-

раїнської Держави у Швейцарії. У січні 1919 р. призначений Полтавським губернським комісаром.

375. Єреміїв Михайло Михайлович (1889–1975) – український громадсько-політичний діяч, журналіст, інженер за фахом. Народився у сім'ї шляхтича на Волині. Належав до УСДРП. Був організатором та учасником низки студентських та загальнонаціональних заходів, у т. ч. й української маніфестації 19.03.1917 р. Член Української Центральної ради (її секретар), Всеукраїнської ради робітничих депутатів, головний редактор газети «Вісти з Української Центральної ради». Разом з С. Вікулом, Й. Гермайзе, Левком Чикаленком та ін. 23.03.1918 р. подав заяву про вихід із складу УЦР, яка не зважала на політичну ситуацію, що склалася в Україні. Після гетьманського перевороту 29.04.1918 р. – співробітник «Робітничої газети». За часів Директорії УНР – секретар української дипломатичної місії в Римі. Емігрував до Чехо-Словаччини, згодом до Швейцарії. Співробітничав у багатьох українських та іншомовних виданнях.

376. Лотоцький Олександр Гнатович (псевд. О. Білоусенко, О. Любенький, 1870–1939) – український громадсько-політичний і державний діяч, вчений, педагог, публіцист. Одержав вищу духовну освіту, однак через політичну діяльність був позбавлений можливості зробити духовну кар'єру. Працював урядовцем департаменту державного контролю в Петербурзі. Займаючи високу посаду в урядових структурах, доклав чимало зусиль для друку українських видань за умов цензурних утисків українського слова. Був одним із засновників видавництв «Вік» (Київ), «Доброчинного товариства видання загальнокорисних і дешевих книжок» (Петербург). Входив до Всеукраїнської загальної організації, УРДП, ТУП. Як політичний діяч брав участь у створенні українських фракцій у I і II Державних думах та в підготовці меморандуму Російської Академії наук царському уряду «Об отмене стеснений малороссийского печатного слова». У 1917 р. очолював Українську Національну раду у Петрограді, перебував на посаді губернського комісара Буковини і Покуття. Генеральний писар УЦР. Не погоджуючись з ідеєю примусової соціалізації землі, проголошеної III Універсалом Центральної ради, подав у відставку. Державний контролер УНР в уряді В. Голубовича. У жовтні 1918 р.–січні 1919 р. – міністр віросповідань Української Держави і УНР. Активний прихильник проголошення автокефалії Української Церкви. У 1919–20 рр. очолював посольство УНР в Туреччині. В еміграції – професор Українського вільного університету в Празі та Варшавського університету. Засновник і директор Українського наукового інституту у Варшаві (1930–1938).

377. Феденко Панас (Опанас) Васильович (1893–1981) – український громадсько-політичний діяч, історик і публіцист. Народився на Катеринославщині. Освіту здобув у Петербурзькому історико-філологічному інституті. Один із провідних діячів УСДРП, з 1919 р. – член ЦК партії і делегат Трудового конгресу України. Як політичний референт брав участь у 1-му Зимовому поході Армії УНР. З грудня 1920 р. – в еміграції, жив у Румунії, Польщі, Німеччині, протягом 1923–1945 рр. – у ЧСР, викладав в українських вищих навчальних закладах. З 1945 по 1951 р. – жив і працював у різних містах Німеччини, у 1951–1959 рр. – Лондоні, а з 1959 р. – у Мюнхені.

378. Каутський Карл (1854–1938) – німецький політичний діяч, теоретик і лідер німецької соціал-демократії. У 1880–1890-х рр. під впливом К. Маркса і Ф. Енгельса відстоював позиції наукового соціалізму, але згодом відійшов від марксизму.

На початку XX ст. підтримував РСДРП (меншовиків). У 1917 р. – один із засновників центристської Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини. З 1924 р. жив у Австрії.

379. Бауер Отто (1882–1938) – австрійський політичний діяч, один з лідерів австрійської соціал-демократії. Автор теорії «культурно-національної автономії». Брав участь у військових діях під час Першої світової війни, потрапив у російський полон. У 1917 р. повернувся на батьківщину. У 1918–1919 рр. – міністр закордонних справ Австрійської республіки. Виступав за об'єднання Австрії і Німеччини. З 1934 р. жив в еміграції.

380. «Нова Україна» – місячник письменства, науки і громадсько-політичного життя. Відстоював національну незалежність України з соціалістичних позицій. Видавався у Празі у 1922–1928 рр. Засновник і редактор – М. Шаповал. У різний час співредакторами були: П. Богацький (1922), В. Винниченко (1923–1924), М. Галаган і Н. Григоріїв (1925–1926), С. Довгаль, В. Залоєвський, М. Мандрика (1927–1928).

381. «Независимость» – друкований орган Російської партії соціалістів-революціонерів, який видавався у Парижі.

382. «Селянський шлях» – тижневик українського соціалістичного об'єднання «Сель-Союз». Видавався у Холмі у 1927–1928 рр. П. Васильчуком, редактор – В. Гуль.

383. Крушельницький Антін (1878–1937) – відомий український громадський і культурний діяч, письменник і педагог. Народився у м. Ланцут (нині – Польща). Освіту здобув у Львівському університеті. Брав активну участь у заснуванні «Просвіти» та спортивно-молодіжних філій «Січей» і «Соколів», ініціатор створення педагогічного товариства «Українська громада». Один з провідників Української радикальної партії у Галичині. У 1918–1919 рр. входив до складу Української Національної ради ЗУНР-ЗОУНР. З квітня 1919 р. очолював Міністерство освіти УНР в уряді Б. Мартоса. З жовтня 1919 р. по 1924 р. жив у Відні, у 1924 р. повернувся в Галичину. У 1929–1933 рр. – редактор журналів радянофільського напряму «Нові шляхи» і «Критика». У 1934 р. переїхав до Харкова. Через півроку разом із синами був засуджений у справі ОУН, його сини Тарас та Іван були страчені, а сам А. Крушельницький був засланий на Соловки, де у 1937 р. – розстріляний.

384. Українська господарська академія в Подєбрадах (УГАП) – український вищий навчальний заклад політехнічного профілю, який діяв у 1922–1935 рр. у м. Подєбради (ЧСР). Ініціатором створення виступив Український громадський комітет у Чехо-Словаччині. Академія мала три факультети: агрономічно-лісовий у складі 2-х відділів (агрономічний та лісовий); економічно-кооперативний у складі 3-х відділів (економічний, кооперативний та статистичний); інженерний у складі гідротехнічного і хімічно-технологічного відділів. Академія фінансувалася коштом чехо-словацького уряду. В УГАП викладали відомі українські вчені: Л. Бич, С. Бородаєвський, О. Ейхельман, Б. Мартос, І. Мазепа, О. Мицюк, Ф. Щербина В. Старосольський, С. Тимошенко та багато інших.

385. Фактично філії Української громади у Чехо-Словаччині у Празі, Ліберті, Мімоні, Либштаті, Лазні Бєлограді, Бровмові, Мості були створені на основі філій Українського Всепрофесійного робітничого союзу та товариства «Єдність». Діяльність громади охоплювала значно ширший спектр діяльності, ніж захист

професійних інтересів українських емігрантів, що подекуди викликало конфліктні ситуації з колишніми провідниками «Єдності» та профсоюзу, які нарікали на недостатнє забезпечення професійних інтересів емігрантів.

386. Омельченко Тиміш (1892–1955) – український громадсько-політичний і військовий діяч, журналіст, полковник Армії УНР. Один із засновників дивізії Синьожупанників. В еміграції – один із організаторів українських громадських установ у Німеччині. У 1937–1945 рр. – голова Українського національного об'єднання у Німеччині. З 1950 р. жив у Канаді.

387. Січинський Володимир Юхимович (псевд. Євтимович, 1894–1962) – український громадський і культурний діяч, мистецтвознавець, архітектор, графік і бібліограф. Освіту здобув у Петербурзькому інституті цивільних інженерів та Празькому університеті. У 1918 р. – один з фундаторів Архітектурного інституту в Києві. У 1923–1933 рр. – викладав в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова у Празі. З 1942 р. – професор УВУ у Празі та Мюнхені. В 1949 р. переїхав до США. Автор наукових праць з історії українського мистецтва, архітектури та графіки, а також архітектурних проектів церков. Упорядкував збірку «Чужинці про Україну», яка вперше побачила світ у 1938 р. в Празі.

388. Доманицький Віктор Миколайович (1893–1962) – український громадський і культурний діяч, соціолог, вчений-агроном. Родом з Київщини, брат відомого українського громадського діяча, історика і літературознавця Василя Доманицького. З 1922 р. жив у Чехо-Словаччині, у повоєнний час – у США. Професор Української господарської академії у Подєбрадах і Українського вільного університету у Празі. Автор наукових праць з агрономії та кооперації.

389. Бандера Степан Андрійович (1909–1959) – визначний український діяч і теоретик національно-визвольного руху 1930–1950-х рр. Народився на Станіславщині. З 1928 р. – член Української військової організації, з 1929 р. – ОУН, з 1933 р. заст. крайового провідника ОУН на західноукраїнських землях. Засуджений до смертної кари на Варшавському та Львівському процесах ОУН, яка була замінена довічним ув'язненням. У 1939 р. очолив опозиційну течію у Проводі ОУН, прихильники якої виступали за радикальні методи боротьби. У квітні 1941 р. був обраний головою революційного проводу ОУН. Ініціатор проголошення відновлення української державності 30.06.1941 р. Протягом 6.07.1941–09.1944 р. – перебував в ув'язненні у німецькому концтаборі Заксенхаузен. Після звільнення деякий час продовжував очолювати Провід ОУН. У 1952 р. через тактичні розходження залишив пост голови ОУН, очолював закордонні частини ОУН. Убитий агентом КДБ.

390. Сціборський Микола (псевд. Рокош, Органський, Житомирський, 1897–1941) – український політичний діяч, один з провідників ОУН, теоретик українського націоналістичного руху. Народився у Житомирі в польській родині. У добу Першої світової війни – капітан російської армії, з 1917 р. – в українській армії, з 1920 р. – підполковник Армії УНР. На початку 1920 р. у Подєбрадах створив Легію українських націоналістів. З 1927 р. – член ПУН, видавець його друкованого органу «Розбудова нації» (Прага, 1928–1934). У 1929 р. обраний першим заст. голови ПУН. Автор низки теоретичних праць, один з творців солідаризму. У 1939 р. за дорученням А. Мельника розробив проект конституції України, яка передбачала створення «тоталітарного, авторитарного, професійно-станового»

державного устрою. Після розколу в ОУН – на боці А. Мельника. Влітку 1941 р. у складі Основної похідної групи вирушив у Київ. Загинув разом із О. Сеником у Житомирі внаслідок терористичного акту.

391. Кандиба Олег Олександрович (псевд. О. Ольжич, 1907–1944) – український громадсько-політичний діяч, поет, вчений-археолог і публіцист. Син відомого українського поета О. Олеся. Народився в Житомирі. З 1923 р. жив у Чехо-Словаччині. Освіту здобув у Карловому університеті, Українському вільному університеті у Празі (УВУ). З 1930 р. працював в УВУ, здійснював археологічні дослідження в Галичині, Німеччині, США і Балканських країнах. З 1938 р. викладав у Гарвардському університеті. Автор наукових праць з антропології та археології. З 1929 р. – член ОУН, у 1937 р. очолив культурно-освітню референтуру Проводу українських націоналістів, редагував часопис «Самостійна думка», перетворивши його на орган ПУН. У 1938–1939 рр. – активний учасник відродження національної державності у Карпатській Україні. Протягом 1939–1941 рр. – член ПУН. У 1941–1942 рр. жив у Києві, був одним з організаторів політично-громадського центру Української Національної ради у Києві. У 1942 р. з початком гітлерівських репресій проти членів ОУН переїхав до Львова, де був обраний заступником голови ПУН та головою Проводу на українських землях. У січні 1944 р. після арешту А. Мельника очолив ПУН. 25.05.1944 р. був заарештований гестапо у Львові, помер під час допиту.

392. Український вільний університет (УВУ) – перший вищий навчальний заклад і наукова установа української еміграції за кордоном. Заснований у Відні з ініціативи Союзу українських журналістів (В. Кушнір, О. Олесь), Товариства прихильників освіти (С. Дністрянський) і Українського соціологічного інституту (М. Грушевський). Внаслідок розбіжностей між М. Грушевським, який виступав за створення народного університету, і О. Колессою, який наполягав на традиційній формі університету, перемогла друга концепція і М. Грушевський відійшов від організаційних справ. Офіційне відкриття відбулося у Відні 17.01.1921 р., а 23.10.1921 р. відбулося урочисте відкриття УВУ у Празі, яка перетворилася на найбільший осередок українського еміграційного життя. УВУ складався з двох факультетів: філософського (з історико-філологічним і природничим відділеннями) та правничого. Протягом 1920–1945 рр. УВУ очолювали видатні українські вчені: О. Колесса, С. Дністрянський, І. Горбачевський, Ф. Щербина, А. Яковлів, О. Мицюк та ін., викладали українські науковці світового рівня: Д. Антонович, В. Біднов, О. Ейхельман, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, Р. Лащенко, М. Лозинський, І. Мірчук, О. Лотоцький та багато інших. Після окупації Праги радянськими військами у травні 1945 р. УВУ був фактично повністю знищений. Більшість викладачів і студентів УВУ встигла виїхати до Німеччини. Проте частина викладацького і студентського складу на чолі з А. Волошиним, яка залишилася в Празі, була репресована військовими спецслужбами радянської армії. Майно й архів УВУ були конфісковані радянськими спецслужбами і вивезені до СРСР, частина була розграбована «колекціонерами». З ініціативи В. Щербаківського, до якого приєдналася група вчених Українського наукового інституту в Берліні на чолі з І. Мірчуком, діяльність УВУ було відновлено восени 1945 р. у Мюнхені. У повоєнний час в університеті викладали Н. Василенко-Полонська, О. Оглоблін, П. Зайцев, М. Чубатий, З. Кузеля, І. Мірчук, О. Лотоцький, Ю. Шевельов та ін.

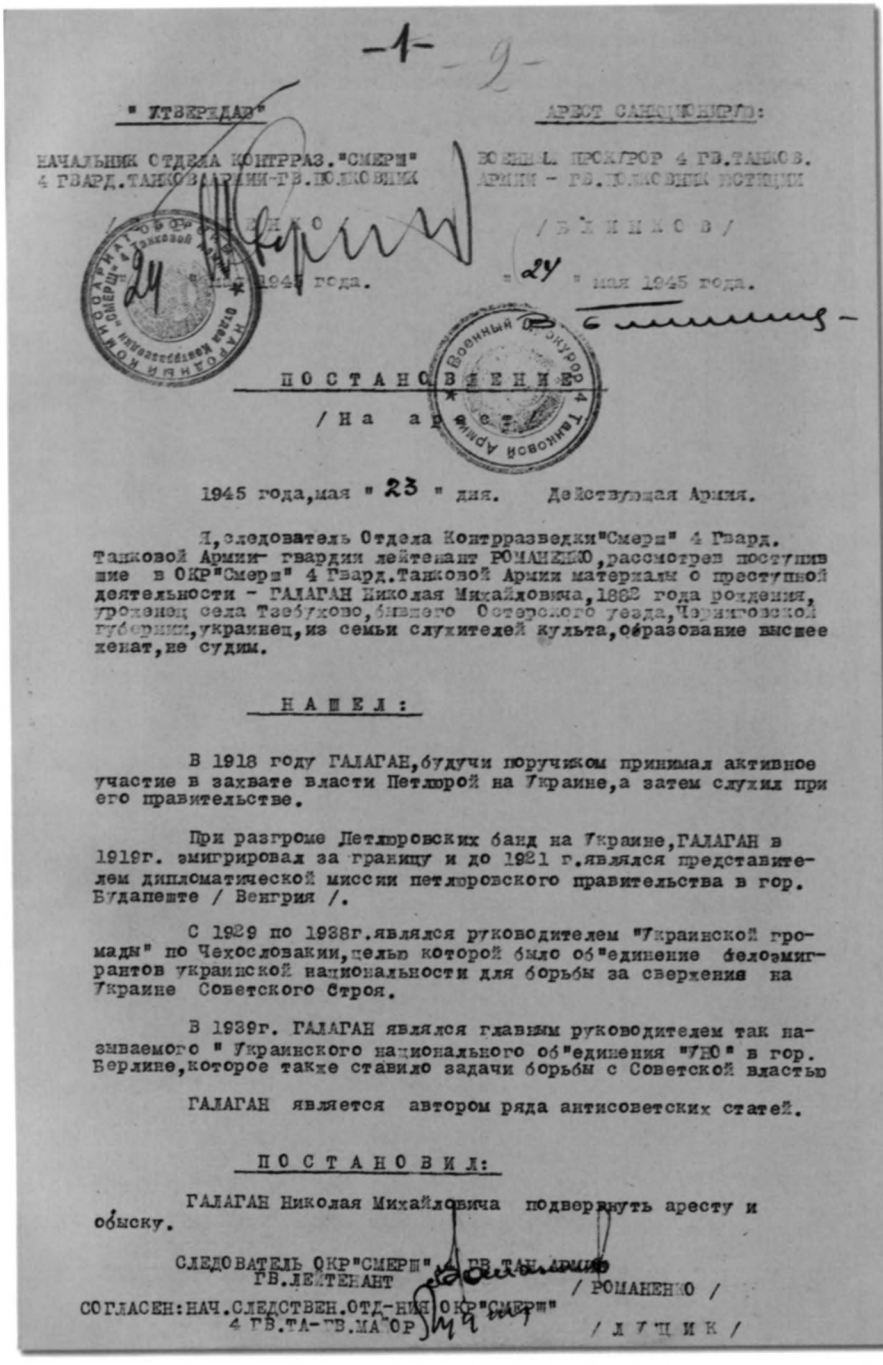

-1- 2-

" УТВЕРЖДАЮ "

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА КОНТРРАЗ."СМЕРШ"
4 ГВАРД.ТАНКОВОЙ АРМИИ-ГВ.ПОЛКОВНИК

/ [illegible] /

" 24 " [illegible] 1945 года.

АРЕШТ САНКЦИОНИРУЮ:

ВОЕННЫЙ ПРОКУРОР 4 ГВ.ТАНКОВ.
АРМИИ - ГВ.ПОЛКОВНИК ЮСТИЦИИ

/ Б Ы Ч И К О В /

" 24 " мая 1945 года.

Военный Прокурор 4 Танковой Армии

П О С Т А Н О В Л Е Н И Е

/ На ар[illegible] /

1945 года, мая " 23 " дня. Действующая Армия.

Я, следователь Отдела Контрразведки "Смерш" 4 Гвард. Танковой Армии гвардии лейтенант РОМАНЕНКО, рассмотрев поступившие в ОКР "Смерш" 4 Гвард. Танковой Армии материалы о преступной деятельности - ГАЛАГАН Николая Михайловича, 1882 года рождения, уроженец села Тзебуково, бывшего Остерского уезда, Черниговской губернии, украинец, из семьи служителей культа, образование высшее женат, не судим.

Н А Ш Е Л :

В 1918 году ГАЛАГАН, будучи поручиком принимал активное участие в захвате власти Петлюрой на Украине, а затем служил при его правительстве.

При разгроме Петлюровских банд на Украине, ГАЛАГАН в 1919г. эмигрировал за границу и до 1921 г. являлся представителем дипломатической миссии петлюровского правительства в гор. Будапеште / Венгрия /.

С 1929 по 1938г. являлся руководителем "Украинской громады" по Чехословакии, целью которой было об"единение белоэмигрантов украинской национальности для борьбы за свержения на Украине Советского Строя.

В 1939г. ГАЛАГАН являлся главным руководителем так называемого " Украинского национального об"единения "УНО" в гор. Берлине, которое также ставило задачи борьбы с Советской властью

ГАЛАГАН является автором ряда антисоветских статей.

П О С Т А Н О В И Л :

ГАЛАГАН Николая Михайловича подвергнуть аресту и обыску.

СЛЕДОВАТЕЛЬ ОКР "СМЕРШ" 4 ГВ.ТАНК.АРМИИ
ГВ.ЛЕЙТЕНАНТ / РОМАНЕНКО /

СОГЛАСЕН: НАЧ.СЛЕДСТВЕН.ОТД-НИЯ ОКР "СМЕРШ"
4 ГВ.ТА-ГВ.МАЙОР / Л У Ц И К /

Постанова на арешт М. Галагана

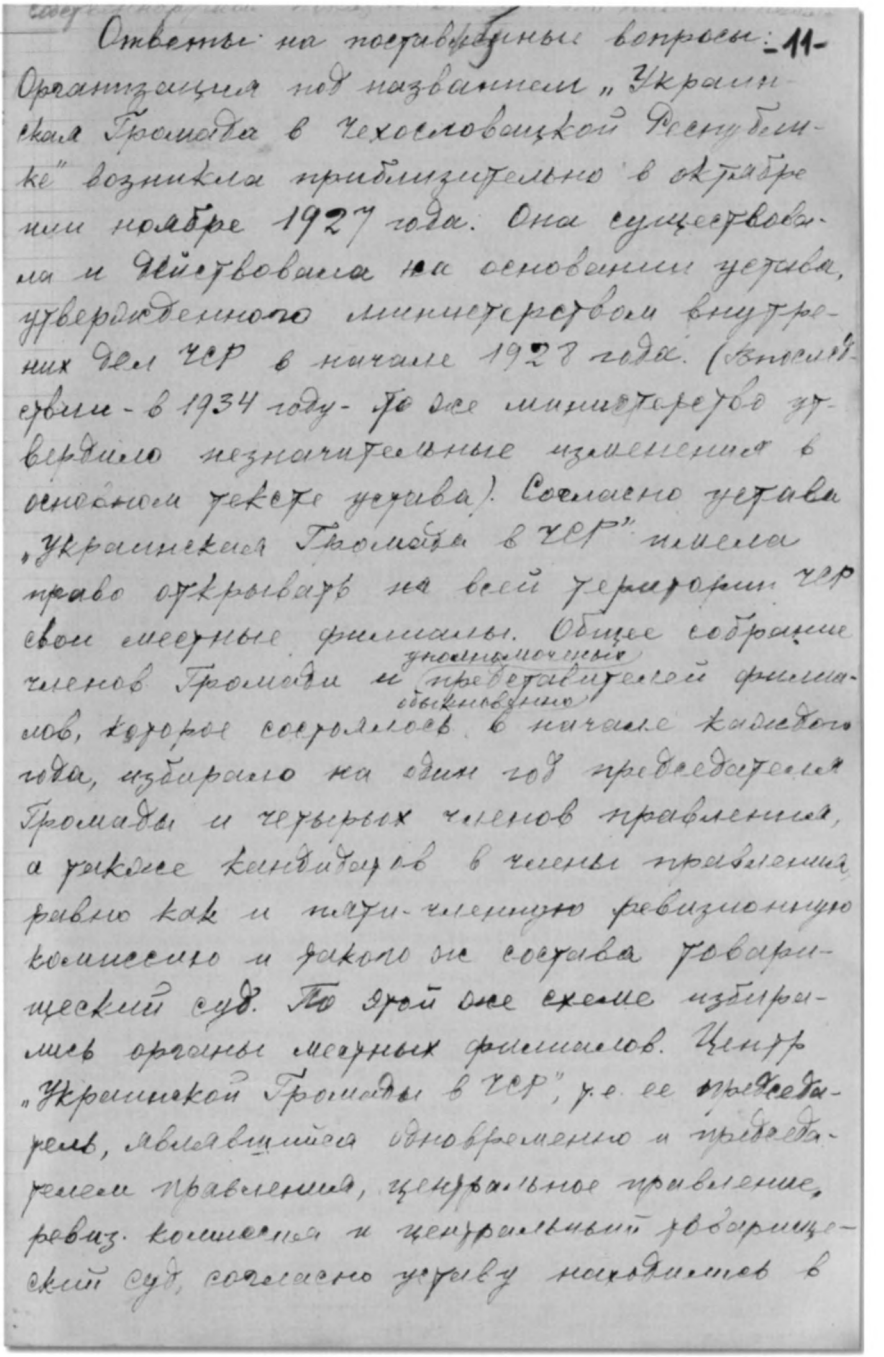

Ответы на поставленные вопросы: -11-
Организация под названием „Украинская Громада в Чехословацкой Республике" возникла приблизительно в октябре или ноябре 1927 года. Она существовала и действовала на основании устава, утвержденного министерством внутренних дел ЧСР в начале 1928 года. (Впоследствии - в 1934 году - то же министерство утвердило незначительные изменения в основном тексте устава). Согласно устава „Украинская Громада в ЧСР" имела право открывать на всей территории ЧСР свои местные филиалы. Общее собрание членов Громады и уполномоченных представителей филиалов, которое состоялось обыкновенно в начале каждого года, избирало на один год председателя Громады и четырех членов правления, а также кандидатов в члены правления, равно как и пяти-членную ревизионную комиссию и такого же состава товарищеский суд. По этой же схеме избирались органы местных филиалов. Центр „Украинской Громады в ЧСР", т.е. ее председатель, являвшийся одновременно и председателем правления, центральное правление, ревиз. комиссия и центральный товарищеский суд, согласно уставу находились в

Автограф показань М. Галагана, наданих під час слідства у МДБ УРСР

Протокол допроса 137

Обвиняемого Галаган Николая Михайловича

гор. Киев, 24 сентября 1945 года

Допрос начат в 20 ч. 50 м.

Вопрос: Как вы знаете Хелицкого Владимира Дмитриевича, Галька Антона Михайловича, Демчука Дмитрия Николаевича, Скидан Михаила Антоновича и Тимченко Николая Алексеевича и что Вам известно о их антисоветской деятельности?

Ответ: Хилецкого, Галька, Демчука и Тимченко я знаю как бело-эмигрантов, прошивавших в Чехословакии.

Находясь в эмиграции все они принимали активное участие в работе различных антисоветских украинских эмигрантских организаций, существовавших в Чехословакии.

Хилецкий был членом партии жеров, примыкал к созданной в Праге, так называемой „Заграничной группе жеров", которую возглавлял Шаповал. Н. Галаган

135

...о правления ...а ...ополнитель- ...ющиеся толь- ...иквидации ...учал денеж- ...производства и ...ии статьей, ...ли издатель- ...аботу по лик- ...ства „УНО", я ...ами статьей ...ченко, которые ...О." ...ворили на встре- ...и Сычинским! ...лачивал гонора- ...ры за написанные ...ими статьи, о которых я говорил на предыдущих допросах.

Допрос прервал в 1 ч. 30 м. 25/X-45 г.

Протокол записан с моих слов правильно, мной прочитан, в чем и расписываюсь. Н. Галаган

Допросил: Ст. Следователь
Следчасти НКГБ УССР капитан Цет

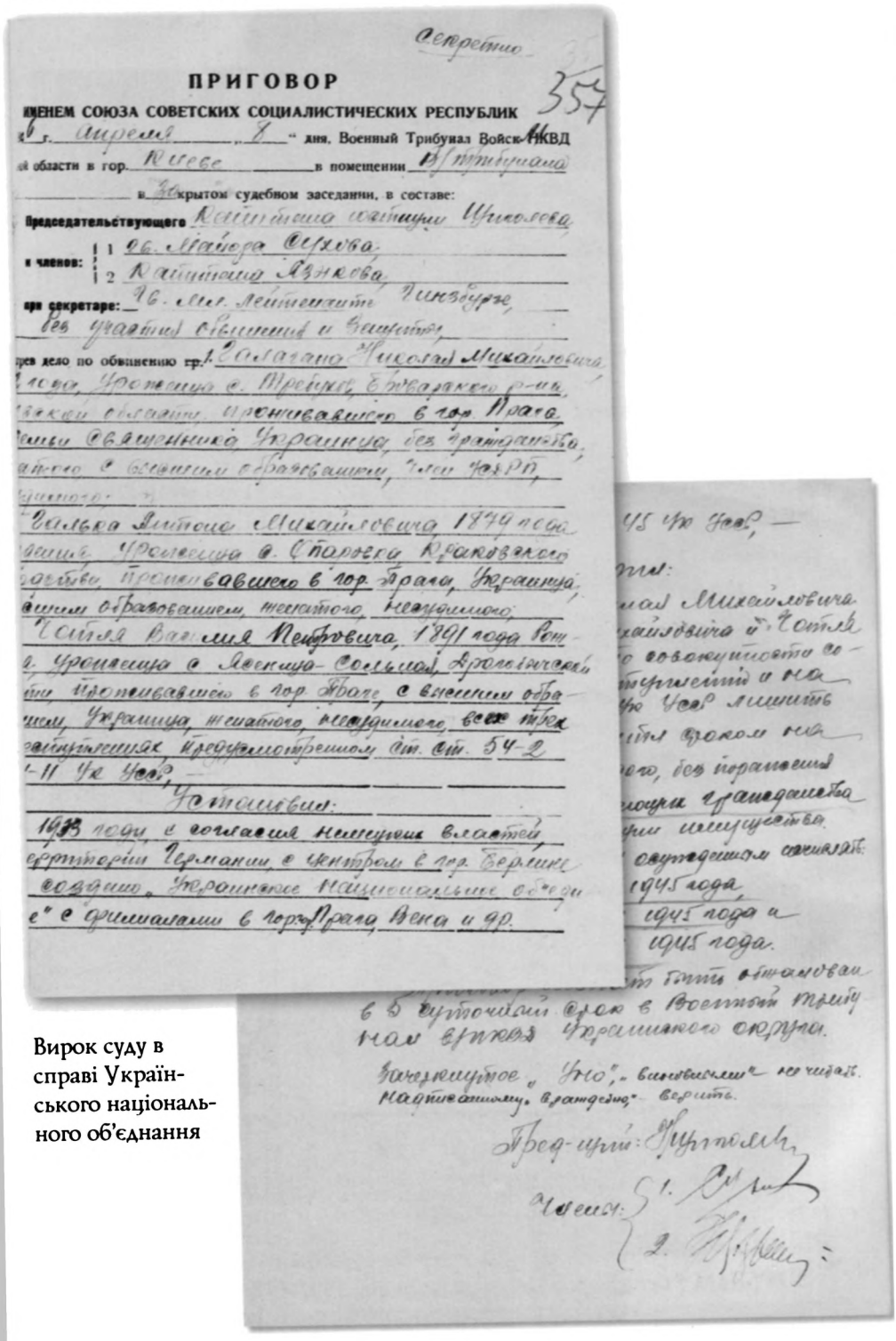

Секретно

357

ПРИГОВОР

ИМЕНЕМ СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

«6» г. апреля «8» дня, Военный Трибунал Войск НКВД

...й области в гор. Киеве в помещении В/Трибунала

в закрытом судебном заседании, в составе:

Председательствующего Капитана юстиции Щиколева

и членов: 1 Ов. Майора Сухова,
2 Капитана Язикова,

при секретаре: Ов. Мл. Лейтенанте Гинзбурге,

без участия обвинения и защиты,

...рев дело по обвинению гр. 1. Галагана Николая Михайловича, ... года, Уроженца с. Требухов, Броварского р-на, ...вской области, проживавшего в гор. Праге, ...емьи Священника Украинца, без гражданства, ...атого с высшим образованием, член УСДРП, ...димого;

...Галька Антона Михайловича 1879 года ...дения, Уроженца с. Опаровка Краковского ...дства, проживавшего в гор. Праге, Украинца, ...шим образованием, женатого, несудимого;

Чотля Василия Петровича, 1891 года Рож... Уроженца с. Ясенца-Сольная, Дрогобычской ...ти, проживавшего в гор. Праге, с высшим обра...нием, Украинца, женатого, несудимого, всех трех ...ступлениях предусмотренном ст. ст. 54-2 ...-11 Ук УССР,

Установил:

1933 году, с согласия немецких властей, ...ерритории Германии, с центром в гор. Берлине создано „Украинское национальное об'еди...е" с филиалами в гор. Праге, Вена и др.

...45 Ук УССР, —

...ли:

...лая Михайловича ...хайловича и Чотля ...о совокупности со... ...тупления и на ...Ук УССР лишить ...тля сроком на ...ого, без поражения ...ющих гражданства ...ии имущества.

...осуждением исчислять: ...1945 года, ...1945 года и ...1945 года.

...т быть обжалован в 5 суточный срок в Военный трибунал Войск Украинского округа.

Зачеркнутое „Уно", „виновными" не читать. Надписанному „враждебно" верить.

Пред-щий: [illegible]

Члены: 1. [illegible]
2. [illegible]

Вирок суду в справі Українського національного об'єднання

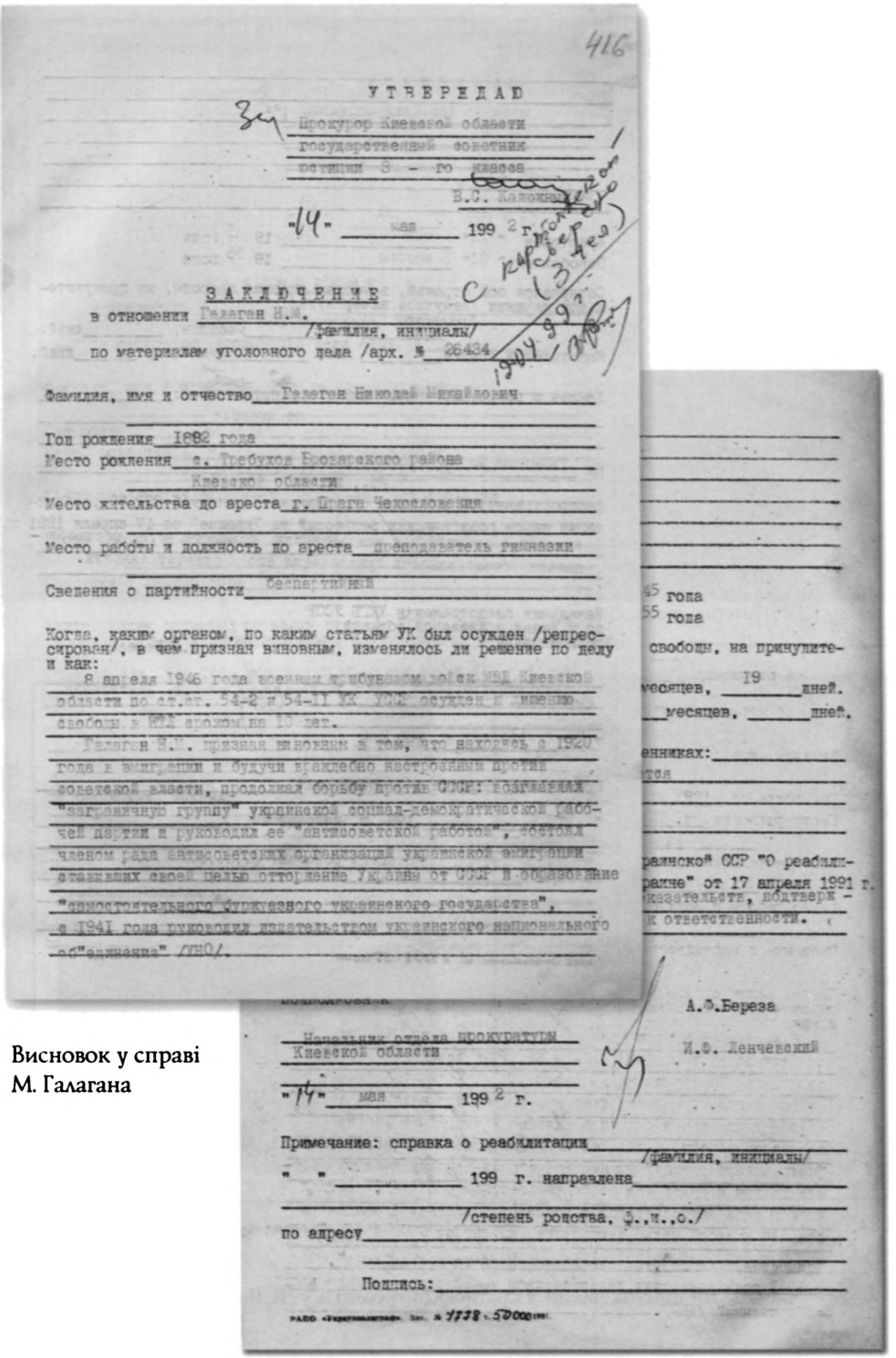

416

УТВЕРЖДАЮ

Прокурор Киевской области
государственный советник
юстиции 3 - го класса
В.С. Калюжный

"14" мая 199 2 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

в отношении Галаган Н.М.
/фамилия, инициалы/
по материалам уголовного дела /арх. № 26434/

Фамилия, имя и отчество Галаган Николай Михайлович

Год рождения 1892 года
Место рождения с. Требухов Броварского района
Киевской области
Место жительства до ареста г. Прага Чехословакия
Место работы и должность до ареста преподаватель гимназии
Сведения о партийности беспартийный

Когда, каким органом, по каким статьям УК был осужден /репрессирован/, в чем признан виновным, изменялось ли решение по делу и как:

8 апреля 1946 года военным трибуналом войск МВД Киевской области по ст.ст. 54-2 и 54-11 УК УССР осужден к лишению свободы в ИТЛ сроком на 10 лет.

Галаган Н.М. признан виновным в том, что находясь с 1920 года в эмиграции и будучи враждебно настроенным против советской власти, продолжал борьбу против СССР: возглавлял "заграничную группу" украинской социал-демократической рабочей партии и руководил ее "антисоветской работой", состоял членом ряда антисоветских организаций украинской эмиграции ставивших своей целью отторжение Украины от СССР и образование "самостоятельного буржуазного украинского государства", с 1941 года руководил издательством украинского национального об"единения" /УНО/.

45 года
55 года
свободы, на принудите-
месяцев, 19 дней.
месяцев, дней.
енниках:
тся
раинской ССР "О реабили-
рации" от 17 апреля 1991 г.
казательств, подтверж-
и ответственности.

А.Ф.Береза

Начальник отдела прокуратуры
Киевской области И.Ф. Ленчевский

"14" мая 199 2 г.

Примечание: справка о реабилитации
/фамилия, инициалы/
" " 199 г. направлена
/степень родства, Ф.,И.,О./
по адресу

Подпись:

РАПО «Укрполиграфиздат» Зак. № 7778 т. 50000 экз.

Висновок у справі
М. Галагана

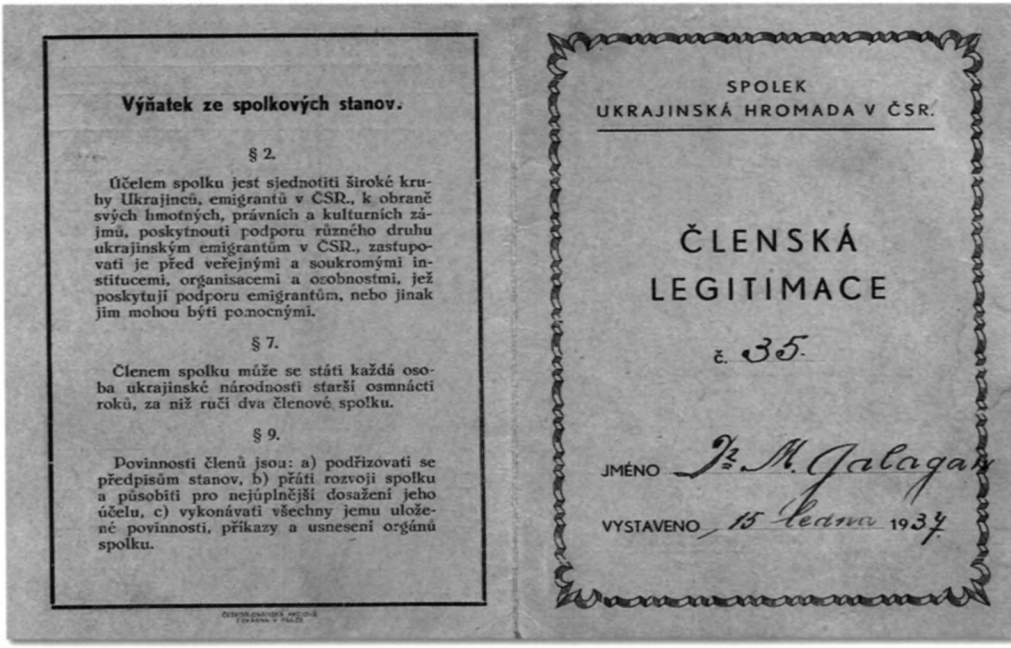

Výňatek ze spolkových stanov.

§ 2.

Účelem spolku jest sjednotiti široké kruhy Ukrajinců, emigrantů v ČSR., k obraně svých hmotných, právních a kulturních zájmů, poskytnouti podporu různého druhu ukrajinským emigrantům v ČSR., zastupovati je před veřejnými a soukromými institucemi, organisacemi a osobnostmi, jež poskytují podporu emigrantům, nebo jinak jim mohou býti pomocnými.

§ 7.

Členem spolku může se státi každá osoba ukrajinské národnosti starší osmnácti roků, za niž ručí dva členové spolku.

§ 9.

Povinnosti členů jsou: a) podřizovati se předpisům stanov, b) přáti rozvoji spolku a působiti pro nejúplnější dosažení jeho účelu, c) vykonávati všechny jemu uložené povinnosti, příkazy a usnesení orgánů spolku.

SPOLEK
UKRAJINSKÁ HROMADA V ČSR.

ČLENSKÁ
LEGITIMACE

č. 35.

JMÉNO Ing. M. Galagan

VYSTAVENO 15 ledna 1937

Pan Ing. M. Galagan

jest členem spolku

UKRAJINSKÁ HROMADA
V ČSR.

Zápisné Kč 5. zaplaceno.

M. Galagan
Vlastnoruční podpis člena.

Za výbor spolku:

tajemník. *předseda.*

Měsíční příspěvky

Měsíc	1937 Kč	1937 Podpis pokladníka	1938 Kč	1938 Podpis pokladníka	1939. Kč	1939. Podpis pokladníka
I	3		3		3	
II	3		3		3	
III	3		3		3	
IV	3		3		3	
V	3		3		3	
VI	3		3		3	
VII	3		3		3	
VIII	0		3		3	
IX	3		3		3	
X	3		3		3	
XI	3		3		3	
XII	3		3		3	

Членський квиток члена Української громади у ЧСР М. Галагана

М. Галаган, весна 1917 р.

М. Галаган.
Станіславів, лютий 1919 р.

М. Галаган, Відень, 1920 р.

М. Галаган у робочому кабінеті,
Прага, 1924 р.

М. Галаган,
Прага, червень 1925 р.

М. Галаган, Берлін, 1939 р.

М. Галаган,
Берлін, серпень 1939 р.

М. Галаган,
Подєбради, 1942 р.

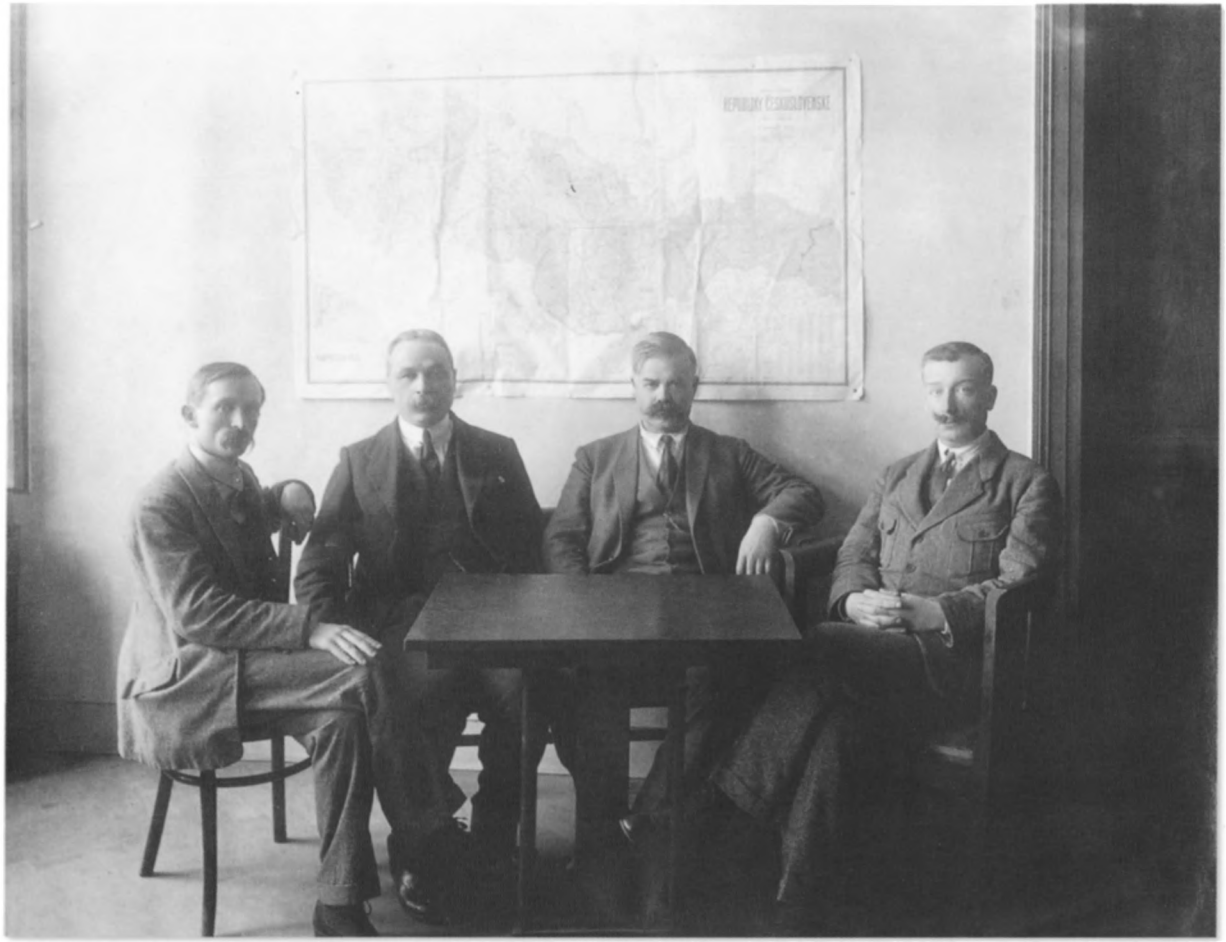

Управа Українського громадського комітету в Чехо-Словаччині. Зліва направо: І. Паливода, Н. Григоріїв, М. Шаповал, М. Галаган, 1923 р.

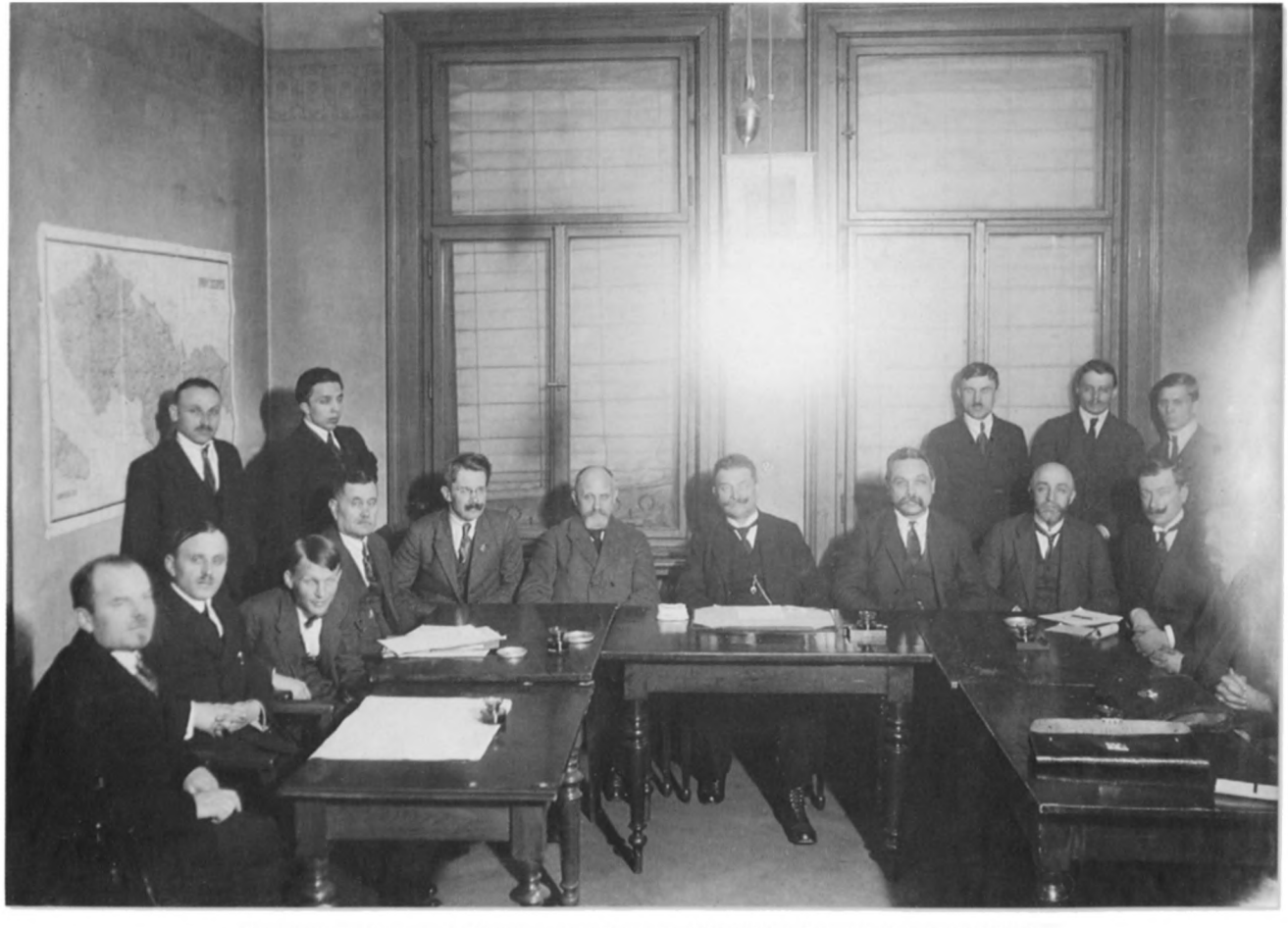

Конференція членів Закордонної групи УСДРП у Празі, 4 липня 1925 р.

Члени Закордонної групи УСДРП: 1-й ряд (зліва направо): Гр. Чернуха – секретар групи, А. Іващенко і Ф. Дудко; 2-й ряд: Ст. Літов, М. Галаган – голова групи та І. Стасів; 3-й ряд: А. Коршнівський, С. Горський і С. Кравченко

Засідання Чесько-українського комітету помочі українським і білоруським студентам, 15.03.1923 р. В приміщенні Українського громадського комітету у Празі. Сидять (зліва направо): представник студентів із Наддніпрянської України С. Наріжний, президент Української громади Мельник, секретар Чесько-українського комітету Гр. Чернуха, представник Білоруської громади М. Вершинін, представник МЗС ЧСР Хроуст, заст. голови Чесько-українського комітету проф. О. Колесса, голова Чесько-українського комітету проф. Я. Бідло, заст. голови Н. Григоріїв, ректор Українського вільного університету у Празі проф. С. Дністрянський, представники Українського громадського комітету М. Галаган, І. Паливода, проф. А. Гончаренко, представник студентського товариства ім. М. Драгоманова Є. Чехович і двоє невідомих. Стоять (зліва направо): представник білоруського студентства Станкевч, представник Академічної громади Макарушка, представник ЦЕСУС студ. Ган, представники Українського громадського комітету студ. Станіславський і студ. Риніс(?).

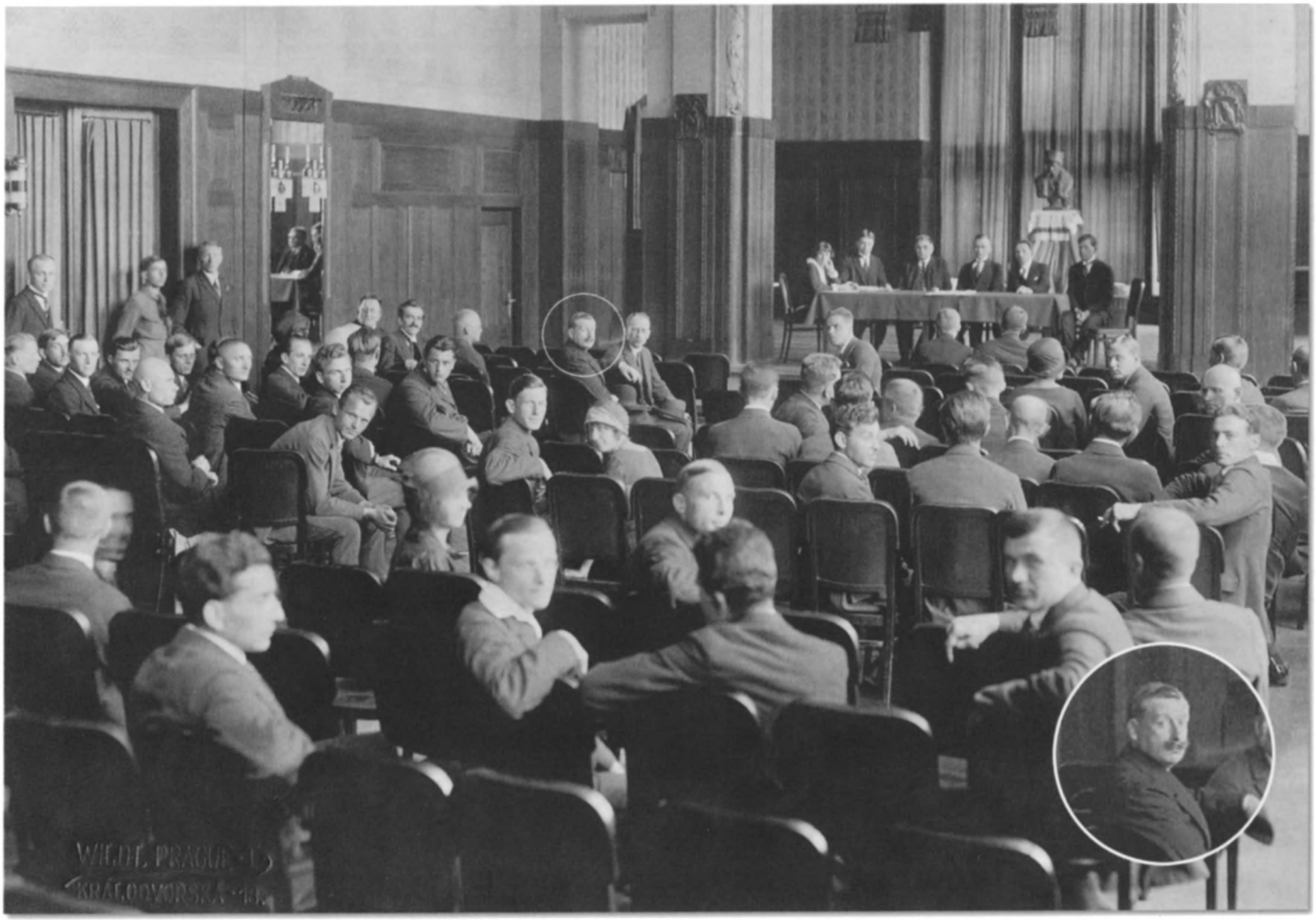

Урочисті збори з нагоди 110-х роковин від дня народження Т. Шевченка, Прага 1924 р.

Зміст

1. Микола Галаган: біографічний нарис *(Т. Осташко, В. Соловйова)* 3
2. І частина. 80-ті роки до Світової війни 45
Від Автора 46
I. Домашні обставини. «Козакофільство». Гімназія 48
II. В Колегії П. Г. Галагана. Громада середньошкільників. В університеті. Студентська громада 79
III. Революційна українська партія. Українська соціал-демократична спілка 100
IV. З доби післяреволюційної реакції. Перед війною 130
3. II частина. Світова війна. Розвал царату. Українська революція 153
V. На війні – передвечір революції в Росії 154
VI. Початок революції 1919 р. В місяці квітні у Києві 192
VII. На фронті. На II-му Військовому з'їзді 216
VIII. В Богданівському полку 236
4. III частина. III Військовий з'їзд. Делегація на Кубань. Більшовицька навала. Прихід німців. Дипломатична місія в Румунії 257
IX. На III Військовому з'їзді. У Центральній Раді 258
X. Делегація на Кубань у грудні 1917 р. 290
XI. Большевицька навала. Німці на Україні. Поворот Центральної Ради 326
5. IV частина. Дипломатична місія в Румунії. Гетьманщина і повалення гетьмана. Директорія. Дипломатична місія в Угорщині 351
XII. Дипломатична місія в Румунії 352
XIII. Гетьманщина й повалення гетьмана. Директорія 374
XIV. Дипломатична місія в Угорщині 406
6. Документи 507
1. Лист М. Галагана до міністра закордонних справ УНР від 10 березня 1919 р. 508

2. Протокол про реквізицію коштів у дипломатичному представництві УНР в Угорщині (5 травня 1919 р.) ... 508
3. Акт розподілу коштів і майна між дипломатичними представництвами УНР і ЗУНР–ЗО УНР в Угорщині від 8 травня 1919 р. . 512
4. Лист М. Галагана до міністра закордонних справ УНР від 17 травня 1919 р. ... 513
5. Лист М. Галагана до посла УНР в Австрії від 7 червня 1920 р. 515
6. Лист М. Галагана до міністра закордонних справ УНР. Липень 1919 р. ... 516
7. Лист М. Галагана до МЗС УНР від 30 серпня 1919 р. ... 521
8. Лист М. Галагана до МЗС УНР від 6 жовтня 1919 р. ... 525
9. Лист М. Галагана до міністра закордонних справ УНР від 2 листопада 1919 р. ... 526
10. Лист М. Галагана до міністра закордонних справ УНР від 7 листопада 1919 р. ... 528
11. Лист М. Галагана до міністра закордонних справ УНР від 24 грудня 1919 р. ... 529
12. Лист М. Галагана до МЗС УНР (не раніше січня 1920 р.) ... 530
13. Лист М. Галагана члену Директорії О. Макаренку від 19 березня 1920 р. ... 532
14. Лист М. Галагана до голови дипломатичної місії УНР у Чехо-Словаччині від 17 квітня 1920 р. ... 533
15. Відкритий лист М. Галагана з приводу річниці укладення Варшавської угоди (27 березня 1933 р.) ... 534
16. Постанова на арешт М. Галагана від 24 травня 1945 р. ... 538
17. Протокол допиту М. Галагана від 27 червня 1945 р. ... 540
18. Стенограма допиту М. М. Галагана від 19 жовтня 1945 р. ... 542
19. Вирок військового трибуналу у справі членів «Українського національного об'єднання» від 8 квітня 1946 р. ... 559
7. Коментарі ... 563
8. Додатки ... 641

ТОВ «Темпора»
Київ

01030, м. Київ, вул. Богдана Хмельницького, 32, оф. 4
Тел. / факс: (044) 234-46-40, e-mail: tempora@tempora.com.ua
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія КІ, № 16 від 12.06.01

Микола Галаган

«З моїх споминів... 1880-ті—1920 р.»

Документально-художнє видання

Редактор — Ю. Олійник
Коректор — І. Давидко
Комп'ютерне складання та макет — Ю. Жарков, М. Койдан

Підписано до друку 24.04.05. Формат 70x100 1/16
Гарнітура Лазурського. Папір офс. Друк офс.
Умовн. друк. арк. 52,9. Обл.-вид. арк. 54,5
Наклад 1000. Зам. № 5-160.

Віддруковано в друкарні концерну «Видавничий дім Ін Юре»,
ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги»
04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17—21